

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

TARTALOMBÓL

Grétsy László: Gondolatok a magyar nyelvről felszabadulásunk huszadik évfordulóján

F. Molnár Gizella: Bugát Pál

Kálmán Béla: Az igenlő válasz

J. Soltész Katalin—Hartay Sándor: Villany, villamos

Kollányi Teréz: A *mikor*, amikor kötőszós mondatoknak egy érdekes típusáról

Pásztor Emil: Hogyan írjuk az iskolai osztályok nevét?

Benkő László: A Rozsdatemető stílusáról

Vargyas Lajos: A költői nyelv hangtanáról

Horváth Mária: Birkás Endre: Vakvágány

Diener-Dáki Péter: József Attila és A magyar nyelv értelmező szótára

Terestyéni Ferenc: Világos fogalmak — helyes kifejezés

Szűke István: Tájékoztató A magyar nyelv kézi-szótáráról

Papp Ferenc: Algoritmus

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

9. ÉVFOLYAM 1965. JANUÁR—MÁRCIUS 1. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Grétsy László</i> : Gondolatok a magyar nyelvről felszabadulásunk huszadik évfordulóján	1
<i>F. Molnár Gizella</i> : Bugát Pál	3
<i>Kálmán Béla</i> : Az igenlő válasz	6
<i>J. Soltész Katalin—Hartay Sándor</i> : Villany, villamos	22
<i>Kollányi Teréz</i> : A mikor, amikor kötőszós mondatoknak egy érdekes típusáról ..	34
<i>Pásztor Emil</i> : Hogyan írjuk az iskolai osztályok nevét?	38

Vita

<i>Benkő László</i> : A Rozsdatemető stílusáról	42
---	----

Íróink nyelve

<i>Vargyas Lajos</i> : A költői nyelv hangtanáról	46
<i>Horváth Mária</i> : Birkás Endre: Vakvágány	57
<i>Diener-Dáki Péter</i> : József Attila és A magyar nyelv értelmező szótára	65

Nyelv és iskola

<i>Terestyéni Ferenc</i> : Világos fogalmak — helyes kifejezés	70
--	----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Szőke István</i> : Tájékoztató A magyar nyelv kéziszótáráról	81
<i>Papp Ferenc</i> : Algoritmus	87

Nyelvjárásaink

<i>Király Lajos</i> : A háziállatok tulajdonnévadásának módjai Büssüben	94
<i>Péter László</i> : Szeged környéki földrajzi nevek Tömörkény műveiben	98

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>† Beke Ödön</i> : Az iglicetövis és a gerlice	103
<i>Szabó T. Attila—Kőhegyi Mihály</i> : Kalugyer	105
<i>Zsoldos Jenő</i> : A <i>blau montag</i> magyar elnevezései	109
<i>Fabricsius-Kovács Ferenc</i> : Kétségek az <i>egy</i> körül	116
<i>Jan Reychman</i> : A lélek kurafi kifejezés legkorábbi előfordulásának kérdéséhez ..	118
<i>Wacha Imre</i> : Gőzös — Főzelék	119

Gondolatok a magyar nyelvről felszabadulásunk huszadik évfordulóján

Ünnepelni többféleképpen lehet. Lehet hangos szóval, az ünnep jelentőségének ország-világ előtt való bemutatásával, hangsúlyozásával, s lehet csendes megelégedéssel, halk, de mégis örömteli, szívből jövő szavakkal. A sorsdöntő napnak, 1945. április 4-ének huszadik évfordulóján nyilván másképp ünnepel az a szovjet katona, aki a Vörös Hadsereg tagjaként harcolt, a mi hazánk földjén, egy számára idegen nép szabadságáért; másképp ünnepel a tudós, akinek akaratlanul is egyre csak arra tévednek gondolatai, mi mindent köszönhetnek a hivatásául választott tudomány vagy tudományág művelői ennek a napnak; s ismét másképp ünnepel az az egyetemista vagy középiskolás fiatal, aki ennek az új korszakot nyitó napnak, 1945. április 4-ének jelentőségét már nem személyes élmények alapján, hanem tankönyvekből és az idősebbek elbeszéléseiből ismerte meg.

De van az ünneplésnek sok egyéb módja is, s én most ezek közül választok egyet. Nem arról beszélek, mennyivel jobbak, hánszorta nagyobbak ma hazánkban a nyelvtudomány művelésének lehetőségei, mint valaha is voltak. Nem sorolom fel, hogy a felszabadulást követő két évtized alatt államunk magyarányú támogatásának s a tudósok áldozatos munkájának együttes eredményeként milyen nagyszabású alkotások, milyen igényes monográfiák gazdagították a hazai s általa az egyetemes nyelvtudományt. Ehelyett lapozgatom az Értelmező Szótárt — mellékesen megjegyzem, hogy ennek a kiemelkedő munkának a megszületését is a felszabadulás tette lehetővé —, s a magyar nyelvre gondolok. Mindnyájan jól tudjuk, hogy a nyelv nem pusztul el a maga teljességében egy-egy levitézlett társadalom rendjével együtt, hanem minden társadalmi rendszert kiszolgál, de azért úgy érzem, mégis érdemes vallatóra fogni ezt a nyelvet, legalábbis szókincsében. Nézzük meg tehát egy-két futó megjegyzés erejéig, mit mond nekünk anyanyelvünk. Mond-e valamit mirőlünk, felszabadulás előtti és az utáni életünkről, körülményeinkről, szokásainkról, a bennünket körülvevő világról?

Népkönyha — olvasom a szót már említett értelmező szótárunkban. Mellette ez a rövidítés áll: (*szoc e*). Jelentése: a szocializmus előtt (i nyelvhasználatban). Magának a *népkönyha* szónak értelme pedig ez: „〈Kizsákmányoló társadalmi rendszerben〉 a városi lakosság inséges, munkanélküli tagjait silány minőségű ingyen ebédrel ellátó társadalmi vagy közületi intézmény, ill. ennek helyisége.” A szó a felszabadulás utáni évek nyelvéből lényegében hiányzik. Csupán akkor vesszük ajkunkra vagy tollunkra, ha a régi világot akarjuk felidézni a szavak segítségével. Vajon kell-e csodálkoznunk, s kell-e sajnálkoznunk ezen a „nyelvszegényedésen”? S kell-e sajnálkoznunk az olyan szavaknak nyelvünkbeli való fokozatos kihullásán, ami-

lyen az *árutőzsde*, a *bankuzsora*, a *cseleddkönyv*, a *csicskás*, a *csendőrsortűz*, a *fajvédelem*, a *feketelista*, a *főméltóságú*, a *köpködő*, a *menhely*, a *munkaszolgálat*, a *nyilvánosház*, a *tisztiszolga* és számos hasonszórú társuk? Mert hogy mindezeknek a szavaknak — s még inkább a mögöttük rejtőző fogalmaknak és társadalmi intézményeknek — a sorsát 1945. április 4-e pecsételte meg, az bizonyos!

De másfajta elemeket is találunk a szavak tárházában, ebben a kimeríthetetlen anyagraktárban. Tucatjával, sőt százával, ezrével idézhetünk olyan kifejezéseket, amelyek már a felszabadulás után, mai világunkban születtek, bennünket jellemeznek, s amelyeknek jelentős része nem is keletkezhetett volna 1945 előtt. Mert az, hogy az egykori Miriam és Memphis helyett mi Fecske és Terv elnevezésű cigarettát szívunk, többé-kevésbé csak nyelvi formáság ugyan, az ellenben, hogy például éppen a *terv* szó sok olyan új fogalom, illetve összetétel alapjává vált, amilyen a *tervelőirányzat*, a *tervév*, a *tervfegyelem*, a *tervfelelős*, a *tervgazdálkodás*, a *tervidőszak*, a *tervjelentés*, a *tervmunka* vagy a *tervteljesítés*, nos, ez már nem formáság. Ez már a felszabadulás óta eltelt húsz év egyik fontos jellemzője. S hasonlóképpen ezt az időszakot, illetve ennek egyik-másik szakaszát jellemzik a következő új vagy új értelemben használt kifejezések is: *alapszervezet*, *atomcsend*, *békeharc*, *békegyűlés*, *brigádmozgalom*, *célprémium*, *csúcsértekezlet*, *dicsőségtábla*, *élenjáró*, *élüzem*, *faliújság*, *földhözjuttatott*, *gépállomás*, *gyermekváros*, *gyorsmosás*, *gyorsolvasztás*, *ipari tanuló*, *kiváló művész*, *közért*, *közönszervezés*, *meó*, *munkaegység*, *munkaérdemrend*, *munkaverseny*, *munkásigazgató*, *munkásőr*, *népbíró*, *népbolt*, *néphadsereg*, *népköztársaság*, *önkiszolgáló*, *pártbizottság*, *pártiskola*, *politechnikai oktatás*, *robogó*, *tanács*, *tanácsitkárr*, *téesz*, *tévé*, *újítómezgalom*, *úttörőcsapat*, *úrhajó*, *vetélkedő*. Ezek és a hozzájuk hasonló szavak és kifejezések hű képet adnak rólunk. Elmondanak jót is, rosszat is. Elárulják, hogy egyik-másik munkaterületen *bérfeszültség*-ek vannak, azaz aránytalanságok a dolgozók bérezésében, s hogy itt-ott még *tervleymaradás* is előfordul. Elárulják, hogy fiatalságunk hajlamos az olyanféle divathóbortokra, amilyen a *csőnadrag*-nak a viselése, vagy amilyen például a *házibuli*. De mást is mondanak. Elmondják, hogy hazánk a *béketábor*-ba tömörült országok közé tartozik, hogy üzeinkben szép számmal dolgoznak *szocialista brigádok*, hogy gyermekeink *politechnikai oktatás*-ban részesülnek, hogy fejlett nálunk az *újítómezgalom*, hogy van *pártfőiskolánk*, hogy cikkeket szoktunk írni munkahelyünk *faliújsága* számára, hogy igen sok lakásban van már *tévé*, hogy egyre több *készétel*, *félkész étel* és *tévétál* fogy el az *önkiszolgáló* boltokban és *közért*-ekben stb. stb. Ugye, hogy jellemeznek bennünket szavaink?

Úgy érzem, szókinszünknek ilyenforma vallomása az anyanyelvét szerető ember számára éppúgy a felszabadulásról beszél, mint egy 1945. április 4-ének jelentőségét méltató s az azóta eltelt húsz év eredményeit összefoglaló ünnepi beszámoló.

Grétsy László

Bugát Pál

(1793—1865)

Száz évvel ezelőtt, 1865. július 9-én hunyt el Pesten Bugát Pál, a nagy magyar hazafi, kiváló orvostudor és úttörő nyelvész, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Sokat kellett harcolnia, sok nehézséggel kellett bátran és kitartóan szembenéznie, amíg az egyszerű származású alföldi parasztfiú eszével és szorgalmával az orvosi katedráig küzdötte fel magát a magyarokat és az alsó népcsztályt egyaránt elnyomó feudalista társadalomban, a Habsburg-rendszer idején. Működése a magyar nemzet legdicsőbb és egyben legnehezebb s majd a legszomorúbb korszakára esik.

1793. ápr. 12-én született Gyöngyösön. Egyszerű szülőktől származván — Bugát János szegény sorsú szabómester és Balogh Terézia fia volt — fiatal korában sokat kellett nélkülöznie. Tanulmányait szülővárosában, majd Egerben végezte kiváló eredménnyel, utána a pesti egyetemen szerzett orvosi diplomát. A kiváló orvos nagy szorgalmát és tudásszomját nem elégitette ki az orvosi pálya gyakorlati művelése, hanem tudományos célokat tűzött maga elé, orvosi katedrát akart szerezni. A bécsi pályázaton ilyen irányú munkájával annyira kitűnt, hogy az ízig-vérig magyar érzésű, alacsony származású orvost — aki paraszti eredetét mindig büszkén, sőt némi göggel emlegette — kénytelenek voltak első helyen jelölni. A várva várt kinevezés azonban sokáig késett, míg végül is 1824. október 5-én megérkezett a meghívás a budapesti egyetemnek elméleti orvostudományok és sebészek számára rendelt tanszékére. Örömkönyveket sírva borult két barátjának nyakába, akik a meghívást számára meghozták. November 9-én foglalta el katedráját, s itt 24 évig működött. Nagy gondot fordított az orvosok minél helyesebb és gondosabb továbbképzésére. Sok tekintetben vitte előbbre az orvostudományt, számos értékes tanulmányt és orvosi könyvet írt. Nyomtatásban megjelent műveinek száma 25, mintegy 40 kötetben. 1830. november 17-én a megalakuló Akadémia természettudományi osztályán rendes tagnak választották. 1831-ben megindította nagy anyagi áldozatok árán Schedel (Toldy) Ferencsel az Orvosi Tár című folyóiratot, s ezt 1848-ig szerkesztette. Különös érdemeket szerzett azzal, hogy megalapította a Természettudományi Társulatot, melynek ő volt első elnöke. A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésének is ő volt a kezdeményezője. Az 1848-as szabadságharcban tevékeny részt vett, s ezért nemcsak orvosi állásától fosztották meg, hanem üldözőbe is vették, és jó ideig bujdosnia is kellett. Szülővárosa rejtette el üldözői elől. Az osztrák kormány által elrendelt felülvizsgálat alkalmával a legkedvezőtlenebbül minősítették, s ezért nemcsak tanári állásától, hanem nyugdíjigényétől is fosztották.

Hazafiúi fájdalmára a magyar nyelv és nyelvrokonságunk tanulmányozásában lelt vigaszt. Ekkor érezte át, hogy az idegen elnyomás elleni nemzeti önvédelemben milyen jelentős szerep vár a magyar nyelvre és a nemzeti tudományokra. Ettől kezdve — egészen 1865-ben bekövetkezett haláláig — minden erejét a nemzeti tudományoknak szentelte, áthatva attól a gondolattól, hogy a létért való küzdelemben a tudomány viszi győzelemre a nemzetet.

Bugátot nyelvészeti körökben ma általában mint nyelvújítót ismerik, bár nem értékelik kellően e téren elért eredményeit. Az 1830-as évektől kezdve

ő volt az ország legbuzgóbb nyelvújítója. Az Akadémián támadt szómagyarító vitáknak a lelkévé nőtt. Orvosi katedrájáról magyarul szólt az ifjúsághoz, bár ekkor a tanítás nyelve még német volt. A tudományos műnyelv még Bugát fellépése előtt úgyszólván terra incognita, a tankönyvek nyelve is elavult volt, minden második szava latin. Benne tiszteljük az orvosi és a természettudományok magyar műnyelvének a megteremtőjét. Ki gondolna már manapság arra, hogy ilyen szavak mint: *műtét, mirigy, izom, sejt, úter, visszer, hőmérséklet, ideg, kedély, mozgékony, jó étvágya, szíve hajlama* stb. stb. vagy például ilyen meggyökeresedett szavak, mint *adag, elnök, eredmény, földgömb* stb. neki köszönhetik létrejöttüket. Vannak természetesen rosszul sikerült szóalkotásai is, mint pl. *nekelni* = németül *vergönnen*; ezek azonban már kivesztek. „Természettudományi szóhalmaz” című művében negyvenezernél több szót sorol fel ebből a tárgykörből. Anyagát maga gyűjtötte, illetőleg gyártotta. Minden erejével nyelvünk gazdagításán fáradt, mert meg volt győződve arról, hogy a „nemzetek tökéletességének első mérpálcáját nyelve gazdagsága teszi, mivel sok szónak sok eszme, a sok eszmének pedig sok tudomány felel meg” (Egyetemes Szóvizsgálat. Bev. 3. ív, 4). Nyelvújítási elveit élete vége felé Szócsintan (= Szókat csinálni tanít) című művében foglalta össze. Itt kelletnél nagyobb egyéni szabadságot enged azzal, hogy bizonyos szóalkotási szabályok szerint bárkinek lehetővé teszi új szavak készítését. Egyik szóforrásként említi a rokon nyelveket, külön kiemelve a finnt. Kétségtelen, hogy lelkesedése néha elragadta, túlzásba esett, eltévedt a rengetegben. Merész újításai, hibás szóalkotásai miatt sokat támadták, sőt nyelvrontónak is nevezték, megfélemlítve arról a nagy-nagy szolgálatról, amit nyelvünk fejlesztése érdekében tett. Nyelvújítási érdemeit Toldy néhány szava világítja meg legjobban: „Helyesen szólni Révai, szépen Kazinczy, műszabatosan Bugát Pál tanították a nemzetet” (Toldy: A m. nemz. irod. tört. 2:74).

Hasonló nemzeti gondolat, hazaszeretet irányította figyelmét eredetünk kérdése, a finn rokonság bebizonyítása felé. Büszkén vállalta a finnugor atyafiságot akkor, amikor azt még szégyennek tartották, és tüzzel-vassal harcoltak a „halzsiros” rokonság ellen. A múlt század elején eredetünk kérdése még vita tárgya volt. A többség a török rokonság mellett foglalt állást, vagy pedig azt hangoztatták önhittségükben, hogy a magyar nyelv páratlan, kivételesen egyedülálló „idioma incomparabile”. A kedvező fordulat éppen a szabadságharcot követő összeomlás reakciójaként állt be. A társtalanság, egyedülállás tudata nyomasztóan hatott, a derűs életfelfogást a józan realizmus váltotta fel, s ennek tudatában kétszercs igyekezettel kutatták eredetünket, s így testvéreinket. Az úttörők, a kezdeményezők közé tartozott Bugát Pál is. Kezdetől fogva a finnugor rokonság mellett foglalt állást, s e nézete mellett ki is tartott élete végéig. Hangoztatta a finnugor tanulmányok fontosságát, finnugor tanszék felállítására buzdított, s e célból 150 forintos alapítványt tett. Szorgalmasan tanulta a finn nyelvet, s egy hosszabb finnországi tanulmányutat tervezett. Ennek érdekében segítségért folyamodott a Helytartó Tanácshoz, s ebben a beadványában nemcsak utazása célját, hanem a két nyelv közti rokonság legfőbb bizonyítékait is kifejti. Igen helyesen állapítja meg józan éleslátással, hogy a két nyelv közt mind nyelvtan, mind hanganyag tekintetében sok a hasonlatosság épp azokon a területeken, amelyek a kezdetleges életkörülményekre vonatkoznak, tehát amelyeket még az együttélés idejéből őrizhettünk meg. Tervezett útja azonban sajnos elmaradt,

így itthon folytatta tanulmányait. A finn nyelv tanulmányozásában is az a cél vezette, hogy a rokonságot kimutatva a rokon nyelveket anyanyelvünk gazdagítására felhasználhassuk. Sajnos a rokonságot bizonyító művei nem jelentek meg nyomtatásban. Sok kérdés lehetett volna előbb vita tárgya, és került volna hamarabb megoldásra, ha ezek nyilvánosságra kerültek volna. Az egyezéseket bizonyító érvei nincsenek egy nagy műben összefoglalva, mint ahogy szándékában lehetett, hanem fejtegetései egyéb kéziratcs műveibe vannak beékelve. Kéziratait a maga készítette jegyzékkel ellátva hagyta az Akademiára. Ezek közt egy finn—magyar szótár is van 3 kötetben, mindegyikben mintegy 6000 szóval Renvall Gusztáv finn—latin—német szótárát fordította magyarra (annál azonban valamivel rövidebb) a magyar szavak szerint szedve ábécérendbe.

Számos finn és magyar szót egyeztet különféle kéziratcs műveiben (főleg a Szócsintanban és a Szóvizsgálati szógyűjteményben). Egyeztetései közt mintegy 100 helyes vagy legalábbis részben helyes akad, ezek közül mintegy 30 olyan, amelyeknek megfelelését ő mutatta ki elsőnek. Lássunk néhány példát! *f. keso* ~ *m. keszeg*; *f. kyy* ~ *m. kígyó*; *f. lume* ~ *m. lom*; *f. muu* ~ *m. más*; *f. pakahtu* ~ *m. fakad*; *f. tappa* ~ *m. csap*; *f. tippu* ~ *m. csepp*; *f. ui-* ~ *m. úszik*; *f. vanu* ~ *m. ványol*; stb. A szóegyeztetésekben bizonyos hangtörvények megállapítására való törekvés látszik, bár ez még nem tudatos nála. A hangtörvények ismerete főleg a finn szavak mintájára gyártott nyelvújítási szavaiban mutatkozik. Szerinte az új szócsinálónak joga van a finn nyelvhez folyamodni, valamint a finnek a mienkhez nyúlni, egymásnak szavakat kölcsönadni. — Ez az elgondolás elvileg helyes, hiszen a jövevényszavak is így kerülnek a nyelvbe, de a kölcsönzésnek legtöbbször érintkezés az alapja. — Bugát oly módon készíti szavait, mintha azok ősi szók volnának, és a magyar nyelvi hangváltozásokon átestek volna. Azt akarja, hogy ezek a gyártott szavak anyanyelve szókincsébe teljesen beleilleszkedjenek, ezért összevetéseiből levont hangtani tanulságait igyekszik hasznosítani. Pl. a finn szókezdő *p*-nek *f, b* vagy *p* megfelelőt vesz fel. Pl. *juvor* a *puhur* finn szó után. Jelentése 'Nordwind, északi szél'; *f. puikia* ~ *m. buva* 'minden mi haladtában csekélykedik...' Ellentéte *buna* lenne *poja* finnül *pohja* 'septemtrio, a poláris körön belül eső földrész'. Éleslátására, jó megfigyelőkészségére vallanak a nyelvtani egyezésekre, a két nyelv struktúrájára vonatkozó megállapításai. A finnben a magánhangzós nyelvek típusát látja. Nagy jelentőségűek a vocális harmóniára, a jelzős szerkezetek különlegességére, a határozottság, illetőleg a határozatlanság problémájára, a birtokos személyragozásra, bizonyos esetekre, a finn igenévi szerkezetekre vonatkozó észrevételei, fejtegetései. Több szempontból követendő példának tekinti a finn nyelvet például a tagadó igeragozásban, mert — mint mondja — a nyelvben az egyszerűség a főelv; „eszmenynyelv az lenne, mellyben az igeszermelés nem szorul mankóra”, azaz nem kellene segédige (Szépfangtan 10. ív. 2). Bugát tehát nemcsak szókincsink gyarapítására használta fel a finn nyelvet, hanem az abban található eredetibb mondatszerkesztéseket és tősgyökeres fordulatokat szintén hasznosítani akarta anyanyelvünk gazdagítására.

Bugát Pál sok olyan anyagi és szerkezeti egyezést fedezett fel a finn és a magyar nyelv közt, amely szilárd alapja a két nyelv közti rokonság megállapításának. Erdemeinek méltatásakor nem szabad figyelmen kívül hagyunk, hogy akkor az összehasonlító nyelvészet nem volt még módszeresen kifejlesztett, szigorú rendszer szerint űzött öncélú tudomány. Finn nyelvi

tanulmányainál is hazafias cél vezérelte, mindig nyelvünk szépítésén, gazdagításán fáradozott. Érdeme annál nagyobb, hiszen nyelvészeti képzettsége alig volt, és nem is igen lehetett. Életcélja az orvosi pálya volt, előképzettséget is erre a pályára nyert. Nyelvészeti téren önmagát képezte, és pusztán a higgadt ész vezette rá sokfajta nyelvészeti problémára, és oldotta meg azokat a természetes ész egyszerű, világos, logikus menete szerint. Sokoldalú polihisztor volt, tehetségét a tudomány legkülönbözőbb rétegeiben érvényesítette.

Bugát Pál példája és munkássága élénk bizonyítéka annak az értékes tehetségnek, amely a magyar népben rejlik, és amelyből hajdan annyi ment veszendőbe az akkori siralmas körülmények miatt. A nagy hazafi és kiváló tudós alkotásaival hathatósan hozzájárult az emberi és nemzeti kultúra haladásához.

F. Molnár Gizella

Az igenlő válasz

I. Az emberi tudás és tapasztalat manapság rendszerint tanulással és olvasással öröklődik egyik nemzedékről a másikra. A könyvek elterjedése előtt az ismereteket és tapasztalatokat szinte csak kérdések útján lehetett elsajátítani. A fiatalabbak és tapasztalatlanabbak kérdéseket intéztek az idősebbekhez, és így gazdagították tudásukat. Ma is kérdezgetnek a gyerekek, főleg iskolás koruk előtt mindenfélét nemcsak szüleiktől, hanem a néhány évvel idősebbektől is. Meg akarják érteni a világot, amelyben élnek, annak jelenségeit, amelyeket nem ismernek még kellőképpen.

A kérdés lehet kiegészítendő vagy eldöntendő. Ha a kérdezőnek valamiről vagy valamilyen eseményről csak hiányos ismeretei vannak, vagy valamilyen fontos mozzanatot nem tud, akkor megkérdezi, mi történt, ki tette ezt vagy azt, hol vagy hogy történt a dolog, milyen volt ez vagy az. Ha a beszélgető társ hajlandó válaszolni, és jobban tudja a dolgokat, akkor kiegészíti a kérdező ismereteit. Lehet teljes mondattal válaszolni, vagy pedig úgy, hogy a válasz csak a kérdezett körülményre, személyre, tárgyra stb. vonatkozik. Pl. *Hova utazol?* — *Debrecenbe utazom*, vagy szokásosabban és egyszerűbben: *Debrecenbe*, hiszen éppen ez az, amit a kérdező nem tud. Ha a kérdezett gondolatai éppen elkalandoztak, és nem fogja fel azonnal, miről van szó, vagy ha a kérdésre nem volt felkészülve, ha túlságosan váratlanul jött, vagy esetleg nincs még elég határozott véleménye, akkor önkéntelenül meg is ismételheti a kérdést. Így egy pillanatnyi gondolkodási időre tesz szert. A *Hova utazol?* kérdésre tehát így is lehet felelni: *(Hogy) hova utazom? (Hát) Debrecenbe vagy Hova? Debrecenbe utazom* stb.

Ha a kérdezett nem tudja vagy nem akarja a kérdező ismereteit kiegészíteni, akkor ilyenfélét válaszol: *Nem tudom*, vagy kitérő választ ad. Ilyenkor is meg lehet ismételni a kérdést.

Ha a kérdezőnek már van valamilyen fogalma valamiről vagy valamilyen eseményről, csak nem tudja, vajon ismerete, elképzelése igaz-e vagy téves, akkor a kérdezettől igenlő vagy tagadó döntést vár kérdésére. Pl. *Nagyobb Pécs Szegednél?* Ugyanezt a következőképpen is lehet kérdezni: *Nem nagyobb Pécs Szegednél?* vagy *Pécs nagyobb vagy kisebb Szegednél?* Ugyanilyen értelmű

kérdést azonban kiegészítendő alakban is föl lehet tenni: *Melyik nagyobb: Pécs vagy Szeged?*

Az eldöntendő kérdésre lehet a válasz igenlő, tagadó, megszorító, feltételes vagy kitérő. Gyakran megesik itt is, hogy az ember *nem tudom*-mal vagy hasonló módon válaszol.

Nemcsak kérdésre lehet felelni. Gyakran válaszolunk fölszólításra vagy parancsra. Ha a felszólító szót fogad, akkor rendszerint fölösleges is válaszolni. Ha azonban vonakodik vagy megtagadja a parancsot, akkor általában ezt az álláspontját tagadó válasszal kifejezésre is juttatja. Pl. *Gyere velem sétálni!* A beleegyezést ilyenféle válasz jelentheti: *Megyek*, a tagadó: *Nem megyek* vagy *Sajnos, nem mehetek* stb.

Gyakran akkor is válaszolunk, ha nem hangzik el sem kérdés, sem felszólítás. Ha valaki valamiről beszámol, valamit kijelent vagy közöl, akkor a másik kifejezheti helyeslését. Ha valaki valamilyen eseményt hosszán, körülményesen mesél el, akkor az udvarias hallgató rendszerint meg akarja mutatni, hogy mindent megért és pontosan megfigyel. Ezért gyakran nyilvánítja helyeslését, azonos vagy hasonló véleményét.

A következőkben be szeretném mutatni, milyen eszközökkel fejezi ki a magyar nyelv az igenlést az eldöntendő kérdésekre és felszólításokra. A végén röviden kitérek arra is, milyen kifejezésmódokkal élnek hasonló helyzetben rokon nyelveink. Előljáróban azonban röviden ismertetem az indoeurópai nyelvek legelterjedtebb igenlési módját.

Az indoeurópai nyelvekben az igenlő válasz nagyon egyszerű. Rendszerint egy-egy igenlő szócska a válasz, az oroszban *da*, a németben *ja*, a svédben *ja* vagy *jö*, az angolban *yes*, a franciában *oui*, az olaszban és spanyolban *sì*, a csehben *ano* stb.

De az indoeurópai nyelvekben is viszonylag későn alakult ki az igenlő szócska. A germán nyelvekben (ném. és svéd *ja*, ang. *yes*) valószínűleg indulatszó volt (Duden) vagy egy 'legyen' értelmű szócska (Holthausen). A latinban még nem volt 'igen' jelentésű szó. Igenlő válaszra a következő kifejezéseket használták: *ita est* 'úgy van', *certe* 'biztosan', *vero* 'valóban'. A francia igenlő szócska, az *oui* (ófr. *oïl*) a latin *hoc* 'ez' mutató névmásból alakult ki. Hogy megerősítsék, hozzátették még a megfelelő személynévmost: 'ez én, ez te, ez ő' stb.

A harmadik személyű névmásos kapcsolat (lat. *hoc ille* > ófr. *oïl*) vált a gyakori használat folytán általánossá. A délfraancia nyelvjárásokban az igenlő szócska ma is csak *oc* (< lat. *hoc*). Ebből a tájszóból fejlődött ki egy francia tartomány neve: *Languedoc* (< *langue d'oc*) 'oc-nyelv'. Az olasz és spanyol igenlő partikula, a *sì* a latin *sic* 'így' szóból alakult. Az orosz *da* eredete még nincs kielégítő módon tisztázva. Esetleg az ieur. **do-* névmástöből származik, és akkor valami 'ő, őt' lett volna eredeti jelentése, vagy a **dō-* 'ad' igetőre megy vissza (Vasmer).

Természetesen a dolgot az indoeurópai nyelvekben sem lehet ilyen egyszerűen elintézni, de a finnugor nyelvekben főképpen más módokat használnak az igenlésre, bár ma már számos finnugor nyelv is rendelkezik igenlő szócskával (m. *igen*, finn *kyllä*, *niin*).

II. Mivel következtetéseimet a mai magyar nyelvhasználatra akartam vonatkoztatni, példáimat szinkron anyagból merítettem. Hogy kellő számú példából általánosíthassak, több ezer lapnyi szöveget olvastam el, és kiírtam

minden példát az igenlő válaszra. Anyaggyűjtésemet addig folytattam, míg kerek 1000 példám nem lett. A következő szépirodalmi műveket dolgoztam fel (zárójelben a rövidítés):

Déry Tibor: G. A. úr X-ben. Szépir. 1964. (Déry)

Feleki László: Homo sapiens. Vidám könyvek, 1963. (Feleki)

Galambos Lajos: Isten őszi csillaga, Szépir. 1962. (Galambos)

Körkép. Szerk. Gondos Ernő. 35 mai magyar novella. Magvető, 1964.

(A szerző neve, Körk.)

Lengyel József: Elejétől végig. Új Írás 3 (1963.): 37–71 (Lengyel)

Németh László: Utazás (1961.). Társadalmi drámák II. Szépir. 1964.

(Németh)

Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét. Szépir. 1963. (Sánta)

Sarkadi Imre: A gyáva. Szépir. 1961. (Sarkadi)

Somogyi Pál: Pesti dekameron, Vidám könyvek, 1964. (Somogyi)

Somogyi Tóth Sándor: Gyerektükör. Magvető, 1963. (Som. Tóth)

Somogyi Tóth Sándor: Próféta, Új Írás 4 (1964.): 814–44 (Új Írás)

Tamási Áron: Hétszínű virág. Magvető, 1963. (Tamási)

Tersánszky J. Jenő: Sarkantyúvirág. Magvető, 1963. (Tersánszky)

Amint a felsorolásból látható, nyelvi forrásaim mind 1960 utánról valók. Tamási novellái közül csak az 1957 utániakat dolgoztam fel (371–513). Az egy-egy szerzőre jutó példaanyag természetesen nem arányos, függ egyrészt a feldolgozott mű terjedelmétől, másrészt attól is, milyen mértékben alkalmazta az író a párbeszédes formát. Példáimnak csak egy részét (kb. egyharmadát) közlöm.

A válasz módja szerint öt főcsoportot különböztethetünk meg:

1. A válaszban önállóan vagy más elemekkel együtt igenlő módosító szó található. Jelképesen a következőképpen írhatjuk fel ezt a típust: $+m (F)$. Itt a $+m$ az igenlő módosító szót szimbolizálja, a zárójelbe tett F pedig azt, hogy járulhat ehhez az igenlő szóhoz egyéb felelet is, de nem szükségképpen.

2. A válasz egészben vagy részben megismétli a kérdést. Képletszerűen $F = K$ (a felelet azonos a kérdéssel) vagy $F = k$ (a felelet azonos a kérdés egy tagjával).

3. A válasz tagadó alakú ellenkérdés: $F = -K$.

4. A válasz nem a kérdés szavait ismétli, hanem más szavakkal helyesel, vagy formális igenlés nélkül viszi tovább a gondolatot, az igenlést mintegy eleve beleértve: $F = x$.

5. A válasz nem teljes igenlés, mert a válaszban megszorítás vagy feltevél van. Ide soroltam a kitérő válaszokat is.

Alecsoportonként tárgyalom a kérdés, felszólítás vagy közlés módját.

a) Pozitív kérdés ($+K$).

d) Felszólítás, parancs (P).

b) Negatív kérdés ($-K$).

e) Közlés, elbeszélés (E).

c) Kettős kérdés ($\pm K$).

f) Negatív közlés ($-E$).

Elvileg ide lehetne sorolni a tiltást ($-P$), sőt az olyan felszólítást is, amely választási lehetőséget ad ($\pm P$), de ilyenek példáimban nem fordulnak elő.

Cikkemben a f o r m a i l a g igenlő, azaz pozitív válaszokat dolgoztam csak fel. Logikailag így természetesen több is meg kevesebb is, mint a csatlakozás a kérdéshez, felszólításhoz vagy közléshez. Több azért, mert a negatív

kérdésre adott pozitív válasz logikailag tagadja a kérdést, csak formailag pozitív, pl. *Nem jössz el?* — *De igen.* A kettős kérdésre vagy kettős felszólításra adott válasz pedig voltaképpen nem igenlés, hanem csak választás a két lehetőség között: *Vágsz fát vagy nem vágsz?* — *Persze, hogy vágok.* Kevesebb anyagot vesz fel a dolgozat annyiból, hogy nem tárgyalom a formailag negatív választ negatív kérdésre, holott ez rendszerint csatlakozás a kérdező véleményéhez: *Nem volt itt senki?* — *Nem.* Tiltásra: *Ne forgasd azt a kereket!* — *Nem forgatom.* Meg kell jegyeznünk persze, hogy a tagadó formájú kérdések közül is sok olyan akad, amikor a kérdező pozitív választ vár: *Nem gyönyörű ez a rózsacsokor?* Azt hiszem, igen meglepődne a kérdező és végtelenül udvariatlannak találná — joggal — azt, aki a kérdésre *nem*-mel válaszolna. A formailag tagadó ellenkérdést azonban fölvettem, hiszen ez az igenlésnek olyan gyakori és jellegzetes formája, hogy enélkül dolgozatom föltétlenül hiányos lett volna.

1. Az első csoportba a példák egyharmada tartozik (33,6%). Az arányszám szerzők szerint erősen ingadozik. 25% alatt van Tamásinál, Galambosnál és Lengyelnél, 25–40% Tersánszky, Sarkadi, Feleki, Somogyi, Déry, a Körkép szerzői, 40%-on felül Németh László, Somogyi Tóth, Sántánál pedig a 60%-ot is meghaladja.

Ez a típus keveredik a többiekkel, mert a válaszoknak csak egy része, bár kétségtelenül jelentős hányada, több mint egyharmada áll pusztán az igenlő szócskából, a többiben a kérdést is egészben vagy részben megismétlik, esetleg megszorítást alkalmaznak vagy továbbfejtik a kérdésben fölvetett gondolatot.

a) A pozitív kérdés (+K) a leggyakoribb (336-ból 203). Erre válaszul a következők igenlő szócskák szolgálhatnak:

igen (pusztán 74, bővítve 46 példában). Jellemzően gyakori a következő szerzőknél: Sánta, Galambos, Somogyi Tóth, Déry, a Körkép szerzői. Érdekes, hogy Németh Lászlónál a pusztai *igen* a földolgozott drámában egyetlenegyszer sem fordul elő, mindig csak a válasz bevezetőjeként. Példák a pusztai *igen*-re: *Bizonyára édesapámat keresi?* — *Igen.* (Déry 145) | *Őn külföldi, fiatalember?* *Igen.* (uo. 226 és 292) | *Maga író?* — *Igen.* (Feleki 247) | *S Gabi bácsi hozzám küldte?* — *Igen.* (Sarkadi 14) | *Csak olvasni jár be ide?* — *Igen.* (Galambos Körk. 127) | *Ti régi barátok vagytok?* — *Igen.* (Gerelyes Körk. 237) | *Szóval maguk a kapu alatt laktak?* — *Igen.* (Lázár Körk. 301) | *Most már jobb?* — *Igen.* (Salamon Körk. 413) | *Fürdött?* — *Igen.* (Simon Körk. 437) | *A kezében van a szakmája?* — *Igen!* (Sánta 43) | *Maga a tulajdonos?* — *Igen!* (uo. 101) | *Te tényleg jó bácsi vagy?* — *Igen.* (uo. 188) | *Tetszik?* — *Igen.* (Som. Tóth 57) | *Egyedül vagy?* — *Igen.* (uo. 80) | *Én?* — *Igen.* (uo. 151) | *Türelmetlen vagy?* — *Igen.* (Új Írás 818) | *Beszéltél a lánnyal?* — *Igen.* (Tamási 397) | *Annyira tetszik a mérnőknőnek?* — *Igen!* (Tersánszky 128, egyetlen példa.)

Példák a bővített *igen*-re: *A börtönben maradjak?* — *Igen. A börtönben.* (Déry 394) | *Egyedül vagy?* — *Igen... de vigyázz, figyelhetnek!* (Feleki 97) | *Tudja ön, hogy mi az, hogy ing?* — *Azt hiszem, igen, tudom.* (Somogyi 354) | *Mondtam, azt már ugye mondtam, hogy szerelmes vagyok magába?* — *Igen, már mondtam.* (Sarkadi 80) | *Fáradt vagy kislányom?* — *Igen, édesanyám, fáradt vagyok.* (Bertha Körk. 17) | *Főzni akar?* — *Igen. Túrós csuszát.* (Csurka Körk. 65) | *De azért elviseled?* — *Igen, mert nem lehet másképp.* (Galambos Körk. 136) | *Afrikáról [lesz vetítés?]* — *Igen. Eljöhetnél.* (Sobor Körk. 473) | *Nem volt elég [a frontból?]* — *Abból igen.* (Szakonyi Körk. 510) | *Hát te vagy a másik hang?*

— *Igen, én voltam ...* (Németh 291) | *A huszonhatodik emeletre?* — *Igen. De a büfé a harmincadikon volt.* (uo. 292) | *Hát te itthon maradtál?* — *Igen, elkértem magam.* (uo. 310) | *Szükségük van az embereknek mindig arra, ... amit maga készít?* — *Hát ... ha úgy vesszük, igen.* (Sánta 44) | *... hogy én mit szólok mindezekhez? Azt kérdezi kedves uram?* — *Igen ... igen ...* (uo. 70) | *Szóval a borjúszeget [szereti jobban]?* — *Igen! A borjúszeget!* (uo. 75) | *Ízlik?* — *Igen! Nagyon finom ...* (uo. 112) | *Csak úgy ... aláírtad?* — *Igen. Csak úgy ...* (Som. Tóth 179) | *Felolvas?* — *Igen. És néha énekelünk.* (Új Írás 829) | *Szeretted az esőt?* — *Azt az egyet igen.* (Tamási 378) | *Érted?* — *Hát igen ... hát igen!* (Tersánszky 106) | *Ez talán valami itt született zengemény?* — *Oh igen! A révészek éneke!* (uo. 219).

igenis. Ezt a választ csak egyetlen példában találjuk, itt egy volt hadnagy kérdezi volt őrmesterétől: *Kihozod a tanyára a két lányodat, igen?* — *Igenis.* (Galambos 68). A kérdés itt inkább parancsnak hat. Felszólításra, parancsra sokkal gyakoribb e válasz (l. a d) pontnál).

persze. Ez az igenlő szócska gyakoriságban a második helyet foglalja el, de erősen lemarad az *igen* mögött (30). Egyes szerzőknél gyakori (pl. Galambosnál 16 *igen* és 22 *persze* fordul elő), másoknál (Feleki, Somogyi, Tamási, Tersánszky) egyetlen példát sem találtam. Példák a magában álló *persze* válaszra: *Lenne egy kis tüze?* — *Persze.* (Galambos 10) | *Elkísérsz a szállodába?* — *Persze.* (uo. 13) | *Egy kocsiba ülünk?* — *Persze.* (uo. 68) | *Maga is fél?* — *Persze.* (Galambos Körk. 128) | *Kiválóan dolgozott a térszében?* — *Persze, persze.* (Simonffy Körk. 458—59) | *Láttál?* — *Persze.* (Szakonyi Körk. 535) | *Igaz?* — *Persze, persze ...* (Sánta 91) | *Jössz?* — *Persze* (Som. Tóth 52). — Bővebb felelet *persze* igenléssel: *Még most is futsz?* — *Persze. Maga meg utánam.* (Déry 352, egyetlen példa) | *Estére?* — *Persze, estére.* (Galambos 48) | *Dolgozol már?* — *Persze, a tanácsnál vagyok gyakorlaton.* (Galambos Körk. 114) | *Van itt könyvtár?* — *Persze hogy van.* (uo. 127) | *Nem láttad, hogy köhög?* — *Persze, mert teli szájjal pofázik.* (Nyerges Körk. 357) | *Mentek?* — *Persze, hogy megyünk, de még mennyire, hogy megyünk!* (Szentgallay Körk. 560) | *Én felőlem?* — *Hát persze.* (Som. Tóth 139.)

természetesen. Erre az igenlésre 21 példánk van ebben a helyzetben, de ebből 16 Déry regényéből való, másutt csak elvétve fordul elő: *A folyosón is sötét van?* — *Természetesen.* (Déry 63) | *Már el van ítélve?* — *Természetesen.* (uo. 84) | *Ilyenkor csendes a ház?* — *Természetesen.* (uo. 148) | *Eljött?* — *Természetesen.* (uo. 202) | *Érti?* — *Természetesen.* (Galambos 47) | *Igaz, Gyurica mester?* — *Természetesen* (Sánta 56). Érdekes, hogy Déry regényében általában az európai utazó, G. A. úr felel *igen*-nel, X város mindig udvarias lakói pedig *természetesen, hogyné* igenlő szavakkal. Galambosnál a főnök kérdez, a beosztott válaszol.

A *hogyné* 17-szer fordul elő (8 példában önállóan, 9-ben kibővítve). A legtöbb szerzőnél előfordul, de egyiknél sem gyakori: *Ön adhatna nekem szállodacímét?* — *Hogyné.* (Déry 40) | *Le tud vinni a földszintre?* — *Hogyné, uram.* (uo. 74) | *Béla bácsi adott magának előleget?* — *Adott, hogyné.* (Galambos 234) | *Dolgozik?* — *Hogyné, dolgozik.* (Csurka Körk. 51) | *Ért a filmhez?* — *Ért, hogyné* (uo. 58) | *Tetszik tudni, hogy ki vagyok?* — *Hogyné, a Forács elvtárs.* (Németh 337) | *Olvastad a Reggeli Újság cikkét?* — *Hogyné* (uo. 362) | *Jól áll?* — *Hát hogyné.* (Som. Tóth 59) | *Találkoztál Pesten Kenderesivel?* — *Hogyné.* (Új Írás 826) | *Úsmeri maga azt a fináncot?* — *Hogyné!* (Tamási 462.)

A többi igenlő szó csak szórványosan, egy-két alkalommal fordul elő:

bizony: *Álmos vagy?* — *Hát bizony* (Galambos Körk. 110) | *Ugy-e Orsolya?* — *Ó, bizony!* (Tamási 462) | *Jaj, csakugyan?! — Bizony.* (Tamási 487.)

úgy van: *S nyilván ilyenkor áll elő az a szokatlan helyzet?* — *Úgy van.* (Déry 62) | *Te Debrecenben érettségiztél?* — *Úgy van.* (Tersánszky 11–12) | *Ge-re Mi-hály! [?]* — *Úgy van!* (uo. 11.)

oké: *Benne vagy?* — *Oké!* (Somogyi 293.)

föltétlen: *Dolgozol?* — *Föltétlen* (Sarkadi 9).

hajaj: *Bedőglött a fék?* — *Hajaj!* (Zágoni Körk. 643.)

igaz: *Szombat éjjel reménytelen ... hogy találjak szerelőt* — *Az igaz.* (uo. 645.)

pontosan: *Erről van szó?* — *Pontosan!* (Sánta 93.)

nagyon: *Elégedett vagy vele?* — *Nagyon* (Új Írás 831).

hát: *Ugye meg vagy ijedve?* — *Hát, hát ...* (Tamási 475).

noná: *Szellemi termékek?* — *Noná, nem is a testem árulom ...* (Csurka Körk. 33).

b) A negatív kérdésre (–K) adott pozitív válasz végeredményben tagadás, mivel azonban formai szempontból állítás, az ilyen jellegű példákat is fölvettem. Több közöttük szinte pozitív kérdés, csak az 'ugye' jelentésű *nem?* van a mondat végére biggyesztve, mint a francia *n'est-ce pas?* vagy az angol *don't?* Ilyen jellegű kérdés 39 van összesen, tehát a főcsoportnak szinte csak egy tizede tartozik ide. A két szabályszerű válaszon (*de, dehogy[is]nem*) kívül szórványosan egyéb megfeleléseket is találunk:

de (összesen 16 válaszbán): *Csoda véletlen, nem?* — *De.* (Galambos 22) | *Nem beszélhetnék nyugodtan?* — *De.* (Sarkadi 147) | *Fel tudsz te menni egyedül is, nem?* — *De.* (Galambos Körk. 173) | *Te kínáltad, nem?* — *De.* (Mocsár Körk. 302) | *Csak nem ért valami?* — *De.* *Dühös vagyok.* (Németh 327) | *Nem mondta hogy hova ment?* — *De.* (uo. 341–42) | *Nincs igazam?* — *De ... de ... természetesen.* (Sánta 95) | *Az előbb bombákról beszélt itt, nem?* — *De igen.* (uo. 258.)

dehogy(is)nem (13-szor): *Nincsen megelégedve a választékkal, uram?* — *Dehogynem.* (Déry 87) | *Vacsorára oda akarunk érní édesanyádhoz, nem?* — *Dehogynem.* (Galambos Körk. 109) | *Szóval nem akarsz felvarrni nekem egy csillagot?* — *Dehogynem.* (Salamon Körk. 411) | *Vagy nem ért velem egyet?* — *Dehogynem.* (Tabák Körk. 584) | *Magának sem jutott eszébe a dolog?* — *Dehogynem.* (Sánta 209) | *Nem láttad a babos kendőt?* — *Dehogynem.* (Som. Tóth 26.)

persze: *Hát hiszen ez ... nem megróható. Nem?* — *Persze.* (Tersánszky 106) | *De hát legyen őszinte az ember, nem igaz?* — *Persze!* (Sánta 24) | *Futóbolondok lennénk, ha elrontanánk, nem?* — *Persze.* (Galambos 250.)

igen: *Csak nem akarsz dolgozni?* — *Akarok, igen.* (Galambos Körk. 130) | *Nem hajlandó?* — *Igen. Nem hajlandó.* (Som. Tóth 175.)

úgy van: *Talán Kovács úrtól kérdezte, nem?* — *Úgy van!* (Sánta 94.)

bizony: *Nem így van?* — *Bizony ... bizony!* (Sánta 34.)

természetesen: *Nincs igazam?* — *De ... de ... természetesen.* (uo. 95.)

tényleg: *Nem jobb lenne leereszteni addig is az ajtót?* — *Tényleg.* (Lázár Körk. 300.)

c) Kettős kérdés (+K) ebben a csoportban csak kettő volt. A válasz mindkettőre *persze* pusztán vagy bővítménnyel: *Így van Gyurica úr, vagy nincs így?* — *Persze!* (Sánta 49) | *Szóval üdvözlöd Környeit vagy sem?* — *Üdvözlöm, hát persze.* (Som. Tóth 173.)

d) Felszólítás, parancs (P). Ebbe a csoportba 27 példa tartozik. A beleegyezés kifejezése rendszerint azonos a pozitív kérdésre adott válasszal, de kibővül még a jó beleegyező, igenlő szócskával.

igen (7-szer): *Erzsébet, ide figyelj!* — *Igen, mindjárt!* (Déry 347) | *Figyelj meg ezt a fát itt előttünk balra!* — *Igen!* (Sánta Körk. 428) | *Menjen oda hozzá. . .!* — *Igen!* (uo. 432) | *Jegyezze meg, hogy amit mondanak magának, azt meg kell jegyezni!* — *Igen.* (Szakonyi Körk. 515) | *Gyere velem. Krumplit fogsz pucolni.* — *Igen.* (Lengyel 44) | *S amit nem mondott, vagy nem úgy mondott . . . azt könnyörtelenül törölni!* — *Igen, ezt kell tenned!* (Németh 316) | *Kati! Hívd fel az irodát!* — *Igen, anya.* (Som. Tóth 24) | *Ide figyeljen, Gyurica szaki . . . Igen!* (Sánta 231.)

igenis (10-szer): *Érdeklődj meg tán a menyemnél . . .* — *Igenis.* (Somogyi 73) | *Tornázzék!* — *Igenis.* (uo. 255) | *Lepsényi kartárs!* — *Igenis.* (uo. 348) — *Egy konyakot hozzon!* — *Igenis, kérem hoppá!* (uo.) | *Hozzon nekem, amit akar. . .* — *Igenis kérem, máris hozok valamit . . .* (uo. 349) | *Vesse le a zakóját!* — *Igenis...* (uo. 355) | *Felöltözhetsz!* — *I . . . igenis . . .* (uo. 356) | *Még egy féldecit!* — *Igenis.* (Galambos 137) | *Még egy pohár sört.* — *Igenis.* (uo. 138) | *És várja meg a reggelt . . .* — *Igenis!* (Sánta 262.)

Az *igenis* válasz rendszerint katonaságnál fordul elő, azonkívül a pincérek válaszolnak így, vagy az alázatcs beosztott az idézett művekben.

jó (6-szor): *Holnap jöjjön!* — *Jó, holnap.* (Feleki 21) | *Siess vissza!* — *Jó.* (Galambos Körk. 155) | *Nyiss be nyugodtan magad!* — *Jó!* (Tersánszky 107) | *Jöjjön be! Iszunk egy forró teát nálam.* — *Jó! Köszönettel!* (uo. 132) | *Hát kezdje, legyen szíves, a meséjét!* — *Jól van!* (uo. 146) | *Írjon bele gyorsan. De valami szépet!* — *Jó-jó! Azonnal!* (uo. 266.)

természetesen: *. . . legyen szíves, állítsa ki a számlámat!* — *Természetesen.* (Déry 216) | *Küldje át a rendőrségre!* — *Természetesen.* (Galambos 44.)

persze: *Hozz vizet!* — *Persze, hozok.* (Galambos 6.)

e) Ebbe a csoportba az olyan közlések, elbeszélések tartoznak (62), amelyekre a társalgó fél beleegyezően helyesel. Igenlő szavai azonosak a pozitív válasz és a felszólítás válaszainak szavaival.

igen (28): *Unalmas út.* — *Igen, unalmas.* (Galambos 9–10) | *S eddig is dolgozott.* — *Igen.* (Sarkadi 101) | *Szerintem rákásznak.* — *Igen. Vagy rákásznak, vagy valami mást csinálnak.* (Bertha Körk. 20) | *Kell neked egy csomó nyári holmi.* — *Igen. Jövő héten bevásárolok.* (Bor uo. 27) | *Szóval, hallottam, beszélgettek az elvtárssal.* — *Igen.* (Fenákel uo. 85) | *Mindenesetre az újságban megjelenik.* — *Hát igen. Az újságban.* (uo. 89) | *Máskor nem mozdultál el Tánya nélkül.* — *Igen, ez így volt.* (Galambos uo. 117) | *Én fedeztem fel.* — *Igen, kedves.* (uo. 133) | *Nagy élmény lehetett abba a kohóba belátni!* — *Igen . . . amennyiben módom volt.* (Németh 309) | *Tisztára olyan . . ., mint egy kitömött rongytdábu!* — *Igen! Kappanháj az egész ember.* (Tersánszky 25) | *Nyilván azért menekültek úgy előlük a szegény rigócskák!* — *Igen, azok félenkebbek.* (uo. 129.)

persze (15): *Ha akarod.* — *Persze, hogy akarom.* (Sarkadi 133) | *Meg kell értened.* — *Persze.* (Galambos 233) | *Azt hiszem, méltányos.* — *Persze.* (uo.) | *Lefekszem.* — *Feküdj csak le, persze.* (Bor Körk. 25) | *De a dicsőség az enyém.* — *A tiéd, persze.* (Galambos uo. 133) | *Végig kell csinálnod.* — *Persze. Végig.* (Simonffy uo. 455) | *Azt hiszem, bátran tegezhetjük egymást.* — *Persze.* (Szakonyi uo. 507) | *Kecskét öregasszony vesz vagy özvegy.* — *Persze.* (Lengyel 62) | *Igérték is, de aztán elmaradt.* — *Persze, nem szeretik, ha a föld alá néznek.* (Németh 295.)

ügy(is) van (5): *Be vannak tanítva. — Ügy is van.* (Németh 296) | *... leélttem egy életet úgy, hogy nem teljesíthettem ezt a nagy vágyakozásomat, ami ifjúságából nézve: semmiség!* — *Így is van! Semmiség tulajdonképpen ...* (Sánta 55) | *... szóval nem ment!* — *Így van!* (uo.) | *Sosem üt ki többé [a folt], ha most én csinálom ezt meg!* — *Ügy van.* (Tersánszky 13) | *Ő tartja a bevezető szónoklatot.* — *Ügy van.* (uo. 143.)

jó: Kihozom a könyvet. — Jó. (Som. Tóth 80.)

hogyne: Remélem, megbízhatok magában. — Hogyne. (Csurka Körk. 67.)

természetes(en): Feledicset kifizetted ... — Természetes. (Bor Körk. 25) | *Sőt az ízében is változik [a Duna]! — Természetes.* (Tamási 480.)

bizony: Hiszen már négyéves házások vagytok, ha jól tudom. — Bizony, lassan négy éve. (Galambos Körk. 118.)

nyilván: Szükségből jöttem hozzád. — Nyilván. (Galambos 142–3.)

valóban (2): *A Kreszt már most átvehetné, míg beteg. — Valóban, ez nagyon jó ötlet volt.* (Baráth Körk. 10) | *Élvezet hallgatni. — Valóban.* (Zágoni uo. 637.)

igaz: A regényt megírhatod a falu után is. — Igaz. Megírhatom. (Csurka Körk. 40.)

ez az: Csak drágább, persze. — Ez az. Drágább. (Zágoni Körk. 642.)

Kettőzött igenlés is előfordul: *Rakodómunkás vagyok. — Igen. Persze.* (Pintér Körk. 366) | *Civilben nincs senkije. — Igen. Igen, így van.* (Szakonyi uo. 536) | *Egy ilyen tanár ember ... szereti megrágni. — Hogyne, nagyon természetes ...* (Németh 305) | *Csak arra a területre érvényes. — Természetes, hogyne.* (Tamási 481.)

f) Erre a típusra csak három példám van (—E): *Ezt persze nem firtatta tovább ... — De.* (Németh 344) | *Nem is érted, miről van szó. — De. Most már értem.* (Som. Tóth 111) | *... nem emlékszel semmire. — Dehogynem.* (Új Írás 821.)

Az igenlő szócskák stílusértéke nem egyforma. Az *igen* a legáltalánosabb, semleges, színtelen, néha szinte az udvariasságig rideg. Az *í enis* katonás (de csak beosztott mondja feljebbvalójának), gyakran használják a pincérek a vendégekkel szemben és megalázkodó hivatalnokok fölöttességgel való beszélgetésben. A *persze* bizalmas. Leginkább diákok, jóbarátok vagy szerelmesek használják egymás közt. Idegenek első találkozására ritkán mondják egymásnak. A *természetesen* nagyon udvarias igenlési mód, vele szinte egyértékű a *hogyne* (érdekes, hogy a *hogyné* gúnycs vagy fölháborodott tagadószó lett). A *bizony* és ez az elég ritka, kissé tréfás, bizalmas hangulatú. Az *í az, úgy van, tényleg* semleges. Az egészen ritka *nagyon, föltétlen, pontosan, nyilván* keresetten tudálcokos, fontcsokló. A *hát* népies, nyelvjárásias. Jassz nyelvi a *noná, oké*. Csak tagadó (tiltó) mondatra felel a *de, dehogy(is)nem*. Felszólításra válaszul vagy kijelentésre helyesel a *jó*.

A finnugor alapnyelvben még nem volt igenlő szócska (mint ahogy az indoeurópaiakban sem), az itt felsoroltak már mind a magyar nyelv külön életében fejlődtek ki. Finnugor eredetű (vagy legalábbis finnugor tövű) az *í en*. Ma is él eredeti 'nagyon' jelentésben: pl. *igen erős szél fúj*. Az *í enis* eredeti jelentése tehát a fokozó 'nagyon is'. A *persze* kifejezést a latinból vettük át: *per se* (intelligitur) 'magától (értetődik)'. A *természetesen* határozószó igenlő használata nem igényel magyarázatot. A *hogyne* tulajdonképpen egy tagadó visszakérdezés (l. a 3. pontban) maradványa: *hog y ne* (mennék stb.). A *bizony* módcsító szó (körülmenyhatározó szó) a *bízom* (benne) igealak elhalványult jelentésű fejleménye. Az *ez az, igaz, úgy van, jó* önálló mondatok, amelyek megerősítik a kérdést vagy kijelentést. A *nagyon, föltétlen(ül), pontosan,*

nyilván nem igényel magyarázatot. A *hát* indulatszó, amely eredetileg csak nyomósította, bevezette az igenlést. A jassznyelvi *noná* (gyakoribb a *naná*) indulatszó, az ugyanebbe a stílusrétegbe tartozó egészen újkeletű *oké* az amerikai *o. k.* vagy *okay* (olv. *oukei*) átvétele. A *de* eredetileg indulatszó (vö. *de szépek ezek a lovak!*). A *dehogy(is)* nem eredetileg tagadó visszakérdezés (l. a 3. pontban): *de hog(y) (is) nem (szép stb.)?*

Ahol az igenlő szócskát követi még a kérdés ismétlése kijelentő formában, ott az igenlés már teljes volna az igenlő szó nélkül is, az igenlő szócška csak megerősíti, nyomósítja az igenlést, de el is hagyható. Pl. *Szóval a borjúszeget [szereti jobban]? — Igen! A borjúszeget!* (Sánta 75), vagy *Dolgozik? — Hogyne, dolgozik.* (Csurka, Körk. 51.) Az említett két kérdésre teljes értékű igenlő válasz volna *A borjúszeget* és *Dolgozik*.

A pusztai igenlő szavas válaszok száma ma már elég nagy, valamivel fölül van vizsgált anyagomban a 10%-on, de ez még mindig nagyon csekély arány az indoeurópai nyelvekhez viszonyítva.

2. Rendkívül gyakori, talán fő típusnak mondható még ma is a legősibb — valószínűleg a finnugor korra visszamenő — igenlési mód: a kérdésnek egészben vagy részben való ismétlése. A feleletben természetesen megcserélődik értelemszerűen az alany és állítmány személye. Például ha a kérdés alanya és állítmánya második személyű, akkor a kérdést állító formában megismétlő válasz alanya és állítmánya első személyű lesz stb. A közelre mutató névmás a feleletben átválthat távolra mutatóvá, a birtokos személyragok értelemszerűen megváltoznak. Az egyes számban például leggyakrabban a következő típusok fordulnak elő (az alsó számmutató a személyt jelzi):

($Al_1 \text{ } \bar{A}ll_1$)? — $Al_2 \text{ } \bar{A}ll_2$ vagy ($Al_2 \text{ } \bar{A}ll_2$)? — $Al_1 \text{ } \bar{A}ll_1$ vagy ($Al_3 \text{ } \bar{A}ll_3$)? — $Al_3 \text{ } \bar{A}ll_3$ stb.

Pl. *Én horkoltam? — Te (horkoltál).* Vagy: *Te jártál itt? — Én jártam.* Vagy: *Szép ez a virág? — Szép.*

Rendszerint megváltozik a feleletben a *jön* ~ *megy* és *hoz* ~ *visz* ige pár is. Pl. *Idejössz? — Odamegyek. Hozol bort? — Viszek.* Ez utóbbi sajátság megtalálható az obi-ugor nyelvekben is (pl. *vogul am pältum jiwwan? — am mineyum.* Hozzám jössz feleségül? — Megyek). Éppen ezért az említett ige-párok illetlen való használatát ősi, legalább háromezer éves sajátságnak tekinthetjük.

1. Az ismétlésnek számos alfaja fordul elő. A pusztai ismétlés nem hoz új elemet a feleletbe, a bővített viszont igen. Mindkét típus ismételheti a teljes kérdést vagy annak csak egy részét. A teljes ismétlés rendszerint egyszavas kérdésekre adott válasz.

Teljes pusztai ismétlésre példák: a) *Látja, uram? — Látom.* (Déry 103) | *Biztos? — Biztos.* (uo. 173) | *Megismer? — Megismerem.* (uo. 281) | *Megigéri? — Megigérem.* (uo. 331) | *Most? — Most.* (Galambos 67) | *Magamat adjam el? — Add el magad.* (uo. 232) | *Sas Lászlót is? — Sas Lászlót is.* (Csurka Körk. 48) | *Csak üljek? — Csak üljön.* (uo. 67) | *Meg akarsz ölni? — Meg akarlak ölni.* (Galambos Körk. 175) | *Érted? — Értem.* (Mocsár Körk. 323, 325) | *Kettőt? — Kettőt.* (Szabó Körk. 498) | *Felhívsz? — Felhívlak* (Új Írás 821) | *Tényleg nem tudja? — Tényleg nem tudom.* (Sánta 275) | *Ié az ez? — Ez igaz.* (Tersánszky 20.) b) *Nem igaz? — Igaz.* (Tamási 423.) c) *Visszavonod? Nem? — Visszavonom.* (Somogyi Tóth 71) | *Hát most a kocsik érdekes vagy én? — Te vagy érdekes* (Új Írás 829) | *Lehet? Vagy nem lehet? — Lehet.* (Tersánszky 82.) d) *Bocsásson*

meg. — *Megbocsátok.* (Új Írás 817) | *Vedd komolyan.* — *Komolyan veszem.* (Csurka Körk. 44.) e) *És a másik emberre [van szükség].* — *És a másik emberre.* (Galambos Körk. 129) | *Akkor négyet veszek.* — *Akkor négyet vegyél.* (Gerelyes Körk. 247.)

Példák a teljes bővített ismétlésre: a) *518-ast [mondtam]? — Azt. 518-ast.* (Déry 57) | *Megy ez a kocsi az utolsó megállóig?* — *Kérem szépen, ez a kocsi az utolsó megállóig megy . . .* (Somogyi 184) | *Jó?* — *Nagyon jó.* (Galambos 51) | *Jé, milyen jó magának!* — *Nekem nagyon jó.* (Csurka Körk. 49) | *Most kellene?* — *Most mindjárt.* (Szabó Körk. 494) | *Megjöttetek?* — *Meg. Megjöttünk.* (Váci Körk. 592) | *Érted-e már?* — *Jaj! Most már értem!* (Tersánszky 229.) b) *Nincs igazam?* — *Tökéletesen igaza van, asszonyom.* (Déry 103.) c) *Vezessek?* *Vagy te akarsz?* — *Mindegy. Vezess csak te.* (Sarkadi 100.) d) *És dolgozz!* — *Dolgozni fogok.* (Csurka Körk. 40.) e) *Hallgassatok, vihar van!* — *Az van, vihar van!* (Tamási 376.)

A pusztá és bővített teljes ismétlésre összesen 90 példánk van.

2. A magyar nyelvre nagyon jellemző részleges ismétlési mód az, mikor az igekötős igékre a pusztá igekötővel válaszolunk. Ez a válaszolási mód sem az indoeurópai igekötős nyelvekben (pl. német, orosz), sem pedig a finn-ugorokban (vogul, osztják, észt) nem használatos. Még az első világháború előtt a közös hadseregben az osztrákok azzal ugratták a magyar katonákat, hogy azok a *Verstanden?* kérdésre így felelnek: *Ver.* Ez persze a németben képtelenség, de a magyarban ez a természetes válaszolási mód: *Megértette?* — *Meg.*

Ebből a típusból 50 a példánk száma, az ebben a típusban lehetséges esetek (ha ugyanis igekötős ige van a kérdésben) túlnyomó többsége.

Példák a pusztá igekötő ismétlésére: *Ki akarná nyitni az ablakot?* — *Ki.* (Déry 164) | *Becsent-e az oroszlán torkába?* — *Be.* (uo. 301) | *...akkor megint visszahozzuk?* — *Vissza.* (uo. 310) | *De megtaláljuk-e mindennek a helyét?* — *Meg.* (uo. 311) | *Eljössz-e velem?* — *El.* (uo. 490) | *Megfelel?* — *Meg.* (Feleki 21) | *Mezgyerte?* — *Meg.* (Galambos 28) | *Átmegyünk?* — *Át.* (uo. 52) | *A szivattyút kihozták?* — *Ki.* (uo. 119) | *Át van vágva a töltés?* — *Át.* (uo. 118) | *Elhized?* — *El.* (uo. 270, 272) | *Hazajöttél?* — *Haza.* (Galambos Körk. 114) | *Visszakísérsz a szállóba?* — *Vissza.* (uo. 180) | *Meguntad?* — *Meg.* (Simonffy Körk. 454) | *Elment?* — *El.* (Som. Tóth 107) | *Ugye, Jancsi, megteszi?* — *Meg-meg-meg!* (Tersánszky 266) | *És mondja, Ibolya, összekötné velem az életét, ha megkérném magát?* — *Össze! Össze!* (uo. 289) | *Felhívhatom holnap reggel?* — *Fel.* (Sarkadi 56) | *Nekünk ki is ment a fejünkéből, hogy ünnep van.* — *Ki.* (Galambos 197) | *Akkor ez is megvolna.* — *Meg.* (Bor Körk. 25.)

Bővítménnyel: a) *Megtenné?* — *Meg én.* (Galambos Körk. 132) | *No, megjött?* — *Meg, ha vártak.* (Tamási 408) | *Hát megjött, Varjú bácsi?* — *Meg én.* (uo. 440) | *Megjegyezted?* — *Meg, drágám! Meg!* (Tersánszky 85.)

3. Látszólag nem is ide tartozik az a nem nagyszámú feleletcsoport, amelyben a kérdés egyik névszói tagját a feleletben névmással ismétljük meg. Ilyen példánk 12 van összesen: a) *Az úr külföldről jött?* — *Onnét.* (Déry 89) | *Oroszlánok is voltak?* — *Azok is.* (uo. 174) | *Gonosz külföldit gázoltunk el?* — *Azt.* (uo. 307) | *Háziasszony akar lenni?* — *Az.* (Csurka Körk. 65) | *S kalapot is vesz nekem?* — *Azt is vesznek.* (Déry 538) | *Nincs szerencséd?* — *Az van.* (Új Írás 844) | *A golyó nuomát [fedezte fel a bőrön]? — Azt.* (Tamási 461) | *Tönnies-t is olvasta?* — *Őt is.* (Sánta 257.) e) *Feltételezem, hogy az ágyból beszél?* — *Onnét.* (Déry 57) | *Jól indul, de hát ez még csak expozíció.* — *Az.* (Csurka Körk. 49) |

Védett épület! — *Az, az!* (Tersánszky 207—8.) — Bővítve: *Szimfónia?* — *Az. Szimfónia.* (Szabó Körk. 488) | *Akna?* — *Az, kérem.* (Sánta 40.)

4. Egyébként rendszerint a kérdés legfontosabb szavát vagy szavait ismétli meg az igenlő felelet. A megismételt szó lehet az igei vagy névszói állítmány (összetett állítmánynál vagy a teljes állítmányt ismételjük meg, vagy csak az állítmány névszói tagját, pl. *Egészséges vagy?* — *Egészséges. Szép volt?* — *Szép.*), alany, tárgy, határozó vagy jelző.

Bővítmény nélküli példák: a) *Hozzam a kulcsokat?* — *Hozza!* (Déry 50) | *Őn tudja, hány éves?* — *Tudom.* (uo. 153) | *Magával is megesik ez, uram?* — *Megesik.* (uo. 159) | *Azt mondtam?* — *Azt.* (uo. 205) | *Ők küldték nekem azt a tápanyagot?* — *Ők.* (uo. 231) | *Őnagysága fiatalabb volt nálam?* — *Fiatalabb.* (uo. 293) | *Hajszálra ugyanúgy?* — *Hajszálra.* (uo. 310) | *Rám mosolyog?* — *Rád.* (uo. 384) | *Maradjak itt?* — *Maradj.* (uo. 394) | *Hoztál intéőt?* — *Hoztam.* (Feleki 56) | *Van cigaretta?* — *Van.* (uo. 293) | *Jobb lenne, ha megmondanám?* — *Jobb.* (Galambos 57) | *Igaz, hogy árverezni akartak?* — *Igaz.* (uo. 95) | *A sört is egyszerre?* — *A sört is.* (uo. 139) | *Minden fiatalnak fénylik [a szeme]?* — *Mindnek.* (uo. 145) | *Vízben lesz?* — *Vízben.* (uo. 181) | *Ezt komolyan gondolja, Bordács úr?* — *Komolyan.* (uo. 220) | *Felvisszük a bort a szobába?* — *Vigyük fel.* (uo. 248) | *Jó az ötlet?* — *Jó.* (Csurka Körk. 37) | *Valódi hibákat is felfedhetek?* — *Felfedhetsz.* (uo. 50) | *Te telefonáltál?* — *Én.* (Galambos Körk. 164) | *Jól megyünk?* — *Jól.* (uo. 178) | *Ezeket most vette?* — *Most.* (uo. 193) | *Ott az öreg Tikász?* — *Ott.* (Mocsár Körk. 320) | *Ez a vacsora?* — *Ez.* (Moldova Körk. 338) | *Egyedül vagy?* — *Egyedül.* (Simonffy Körk. 454) | *Táborból jössz-e, papa?* — *Táborból.* (Lengyel 59—60) | *Először szabadulsz?* — *Először.* (uo. 63) | *... azt szeretné látni?* — *Azt.* (Sánta 21) | *Úgy gondolja?* — *Úgy!* (uo. 92) | *Igaziból mondod?* — *Igaziból!* (uo. 188) | *Lehetséges, hogy úgy van, ahogyan Béla kolléga mondja?* — *Lehet.* (uo. 273—74) | *Maga Pista?* — *Én.* (Sarkadi 14) | *Igyunk konyakot?* — *Igyunk.* (uo. 24) | *Ezt mondta?* — *Ezt.* (uo. 61) | *A férjem itthon?* — *Itthon.* (uo. 134) | *Ugye két kisfiú, ha jól emlékszem?* — *Két fiú.* (Somogyi 340) | *Fejben számoltad ki?* — *Fejben.* (Som. Tóth 96) | *Mégis azt mondod?* — *Még is.* (uo. 141) | *Igaz, hogy egyedül élsz?* — *Igaz. Egyedül.* (Új Írás 818) | *A kocsi egyedül van az utcán?* — *Egyedül.* (uo. 829) | *Hallotta a kórusunkat?* — *Hallottam.* (uo. 832) | *Anyád mondta?* — *Anyám.* (Tamási 373) | *Benne van?* — *Benne, benne.* (uo. 437) | *S nekem szól?* — *Magának.* (uo. 438) | *Olyan nehéz volt?* — *Olyan.* (uo. 462) | *Ide szoktak?* — *Ide.* (uo. 503) | *Van kulcsa a kocsihoz?* — *Van!* (Tersánszky 87) | *Maga csinálta?* — *Én.* (uo. 267.) — b) *Nincs megelégedve vendégszeretetünkkel?* — *Nagyon is meg vagyok elégedve.* (Déry 209) | *Az enyém nem szép?* — *Szép.* (Galambos 63) | *... nem kellene nekünk gyerek?* — *Kellene.* (Galambos Körk. 140) | *Hát te ezt talán nem tudod?* — *Én tudom, de ...* (Lengyel 54) | *Nem undorító dolog ez az egész?* — *Undorító!* (Sánta 147) | *Nem is gratulálsz?* — *Gratulálok.* (Som. Tóth 68) | *Léggömböt nem hoztál?* — *Hoztam.* (Új Írás 829.) — c) *Meleg víz kell, vagy hideg?* — *Hideg.* (Galambos 53) | *Felet? Vagy egészet?* — *Egészet.* (Szabó 504.) — d) *Mondd meg neki!* — *Megmondom.* (Sarkadi 10) | *No hát gyere [!]* — *Me gyek.* (Galambos 110) | *Ha gyd őket a fenébe [!]* — *Ha gyom.* (Szakonyi Körk. 522.) — e) *Lehet, hogy valamilyen másik szobában járt.* — *Lehet.* (Déry 56) | *Szegény, szerencsétlen emberek!* — *Szerencsétlen emberek!* — (uo. 104) | *... látom, hogy kezdesz megérteni ...* — *Kezdelek.* (Somogyi 345) | *Én tapintatos vagyok, tudod.* — *Tudom.* (Sarkadi 147) | *Azt hiszem, tudják, miről van szó.* — *Tudjuk.* (Galambos 218) | *Te vittél bele bennünket.* — *Én.* (uo. 230) | *Szép a rizs.* — *Szép.* (uo. 264) |

A sapka teszi a hivatalt! — A sapka! (Baráth Körk. 7) | *Nagy praxisa van. — Nagy.* (Bor Körk. 25) | *Fürdőruhát veszek. Lastexet. — Ve yél. Lastexet.* (Csurka Körk. 39) | *Disznó vagy. — Disznó.* (uo. 52.) — *f) Nem hiszem el neked. — Elhiheted.* (Gerelyes Körk. 243) | *Látom, nem nagyon örülsz előlépésemnek. — Örülök.* (Salamon Körk. 411.)

Bővítménnyel: *a) S van a szállóban olyan fürdőszoba, ahol fürödni lehet? — Van, uram.* (Déry 132) | *Messze van az állomástól? — Elég messze.* (Galambos 12) | *Tudod, hogy mit csinálsz? — Tudom hát.* (Sarkadi 16—17) | *Az előbbi fontosabb? — Sokkal fontosabb.* (uo. 80) | *A szállodádat kifizették? — Kifizették előre egy hónapra.* (uo. 244) | *Rakod majd a tüzet? — Rakom én!* (Lengyel 59) | *... Így van? — Így, szóról szóra ...* (Sánta 15.) — *b) De nem kellemes dolgozgyavárnak lenni? — Szerfölött kellemes.* (Déry 233) | *Fazék nem vót? — Vót, kétszáz.* (Tamási 399.) — *d) Menj, egyél [!]* — *Majd megyek.* (Som. Tóth. 153.) — *e) Bizonyára éjszaka nyitják meg. — Éjszaka, uram.* (Déry 133) | *Oda is köll ember. — Köll ám.* (Somogyi 353) | *... megszédült a sapkájától! — Az ám, a sapkájától!* (Baráth Körk. 7) | *Lehet, hogy együtt szolgálunk majd! — Hát az lehet.* (Szakonyi Körk. 506) | *Fáj még a feje? — Mindenem fáj.* (Sánta 270.)

Ebben a csoportban a számszerű megoszlás összesen a következő: teljes ismétlés 90, az igekötő megismétlése 50, névmással való ismétlés 12, egyéb részleges ismétlés 190, összesen 342.

3. A harmadik típusba ($F = -K$) kerek hatvan példát sorolhatunk. A tagadó ellenkérdést (*miért ne ... hogy ne ...*) rendszerint feltételes módú igével tesszük fel. Nem ide vettem a már igenlő szócskává vált egyszerű *hogyne* módosító szót, de a még tagadó alakú *hogy ne* szavakkal kezdődő mondatokat igen, hiszen ezekben a szerkezet még tisztán megőrződött. Néhány példában a kérdés igenlő alakú. Újabb fejlemény, és elég ritka a *mi az, hogy ...* kezdetű igenlő értelmű ellenkérdés. A továbbiakban csak a kérdésmódok szerint osztom alcsoportokba az ide vonatkozó válaszokat.

a) Van egyáltalán kocsí a városban? — Hogyne volna, uram. (Déry 96) | *S most már el is hagyná édesapját? — Miért ne? Miért ne hagynám el?* (uo. 205) | *Ezek szerint szabadlábom van? — De miért is ne volna?* (uo. 493) | *Most követelnék földet? — Hát mikor? Ha nem most.* (Galambos 17) | *Maja is jön? — Miért ne mennék?* (uo. 52) | *Gondja van? — Mikor nincs az embernek gondja?* (uo. 181) | *Te itt laksz? — Mi a fenének ne laknék itt?* (uo. 197) | *Adott előleget? — Hogyne adott volna.* (uo. 213) | *Van kedve hozzá? — Mi az, hogy van kedve hozzá?!* (Szakonyi Körk. 529) | *Maja most is kommunista? — Hát mi más lennék?* (Lengyel 54) | *Lehet is ezektől elbújni? — De miért bújnék el?* (Németh 300) | *Mondták, hogy kerestem? — Mit mondhattak volna, ha ezt nem?* (uo. 364) | *Hanák van itt? — Ó van künn az ajtónál? — Hát ki [más volna]?* (Tersánszky 89) | *Ketten rakták le [a fenékhorgokat]? — Hát ki segített volna neki?* (uo. 211.)

b) Nélküle nem tud szobát adni? — Miért ne tudnék. (Déry 43) | *Az első emeleten nincs megfelelő szoba? — Hogyne volna.* (uo. 50) | *Kenyere nincs? — Hogyne volna!* (uo. 87) | *Most már nem szeretnek [élni az emberek]? — Már hogyne szeretnének.* (uo. 91) | *Nem illik szeretni a nyarat? — Miért ne illenék?* (uo. 173) | *Itt nincsen vakpadló? — Már hogyne lenne.* (Galambos Körk. 142) | *Nem szabad? — Hogyne lenne szabad!* (Sánta 74) | *Nem ismeri, Király úr? — Mi az, hogy nem ismeri?* (uo. 75.)

e) ... *amit a történetek után nem merek remélni* ... — *Miért ne remélhetné, uram?* (Déry 528) | *Olyan a lakásinség.* — *Ho gyne volna!* (Németh 292) | *Föl-téve, persze, hogy hajlandók lesznek rá.* — *Ugyan már, miért ne lennének.* (Németh 316) | *Az idővel nem lehet tréfálni.* — *De miért ne lehetne?* (Új Írás 824.)

f) *Olyan nincs.* — *Miért ne lenne?* (Galambos 245) | *Nem lesz nyújtunk többet.* — *De miért ne lenne?* (Németh 300) | *Te nem tudsz beszélni.* — *De hát hogy nem tudok?* (uo. 300—301.)

Egy kissé különböznek szerkezetben és értelemben is az eddigiektől a következő válaszok: *És mégis cserben fog hagyni?* — *Mi mást tehetne?* (Déry 413) | *Közösen főztek?* — *Közösen lakunk, minek rakjunk két tüzet?* (Galambos 201) | *Pénz nélkül akarsz te nádat venni?* — *Nem mindegy az nektek?* (Mocsár Körk. 302) | *Nehéz ez, nehéz.* — *Hát nem könnyű.* (Lengyel 54) | *S te megígérted?* — *Ugyan, mit szörnyülködsz?* (Németh 321.)

Ez a szerkezet némelyek szemében úgy tetszhet, mint egy újabb, kultúraltabb igenlési forma, hiszen a nyugati nagy nyelvekben (angol, francia, német) is igen gyakori. A magyarral legközelebbi rkon obi-ugor nyelvekben azonban ez az igenlési mód még sokkal gyakrabban jelentkezik, mint a magyarban (kb. a válaszok 20%-a). Ezért ezt az igenlési módot nem tekinthetjük nyugati hatásnak, hanem a magyar nyelv ősi örökségének kell tartanunk.

4. Elég gyakori válaszolási mód a magyarban az olyan, mikor a felelő nem a kérdést ismétli vagy igenli, hanem a kérdésben fölvetett gondolatot már a válaszban tovább viszi, szinte a várható következő kérdésre válaszol már. De ide sorolhatom azokat a válaszokat is, amelyek nem igenlő szóval és nem is a kérdés szavaival válaszolnak igenlőleg, de alig mondanak többet, mint az ismétlés vagy igenlés, szinte csak más szóval ismétlik vagy igenlik, megerősítik a kérdést.

1. Megerősítő válaszok: a) *A vendégek is [jól szórakoznak]? — Pokolian* (Déry 46) | *Azt hiszi? — Tudom.* (uo. 49) | *Az 5. emeletre [föl tud vinni]? — Ahova parancsolja, uram.* (uo. 74) | *Azt kértem, ... hogy szabadon rendelkezik-e idejével? — Rendelkezésére állok.* (uo. 109) | *Ez meg felelne önnek? — A legnagyobb mértékben.* (uo. 149) | *Remélhetem, hogy önt is ki tudtuk elégíteni? — Semmi panaszom sincs rá.* (uo. 211) | *Külhonban az emberek ki szokták fizetni tartozásaikat? — Az a szokás.* (uo. 213) | *Meghalt? — Meg boldogult.* (uo. 416) | *Igaz lenne? — Biztos forrásból tudom.* (Feleki 147) | *Takarékból [vette ki]?! — Ez csak világos.* (Somogyi 71) | *Szép? — Gyönyörű.* (uo. 248) | *Bejöhetek? — Tessék.* (Galambos 9) | *Tudsz te főzni? — Megnyalhatná az ujját.* (uo. 109) | *Meg volt elégedve a rendeződ? — Rogyásig.* (Csurka Körk. 52) | *Igazán? — Esküszöm.* (uo. 65) | *Szeret maça éjszaka fürdeni? — Imádok.* (uo. 67) | *Taknyos vagy? — Rettenetesen.* (Galambos Körk. 135.) — b) *Hát nem gyötrelmes? — Szörnyű.* (Déry 103) | *Nem ért velem egyet? — Tökéletesen.* (uo. 243) | *Nem akarsz velem jönni? — Soha semmit nem óhajtottam annyira, mint most maçával menni, kedves G. A.* (uo. 535) | *Meg fáztál? — Olyan vékony a télikabátom.* (Galambos Körk. 135.) — d) *Adja ide a tizest! — Parancsoljon.* (Somogyi 73) | *Oda nézz! — Látom.* (Pintér Körk. 360) | *Azonnal vegye fel a zubbonyát.* — *Értettem.* (Szakonyi Körk. 538—39); *katona felel így feljebbvalójának.* — e) *Tüzet nyitunk a kispolgárságra.* — *Azt kell csinálni.* (Csurka Körk. 53) | *A jövő héten itt hagyom a telepet.* — *Tudom.* (Pintér Körk. 359) | *Baka voltam.* — *Értem.* (Szakonyi Körk. 510) | *Kitüntetést is kaptam.* — *Örülök.* (uo. 542) | *De azért*

mégiscsak jobb lehet az itthoni ágyban fölébredni. — Nem mondom . . . (Németh 291) | *Csuda egy elkényeztetett . . . szervezet a maga gazdája, elvtárs!* — *Nekem mondjá, elvtárs!* (Tersánszky 25.)

2. A továbbvivő válasz. a) . . . *már találkozott a lányommal?* — *Tegnap délután.* (Déry 150) | *Az ön hibájából, kisasszony?* — *Én riasztottam el önt, uram.* (uo. 159) | *Búcsúlátogatáson?* — *Még nem mondtam?* (uo. 252) | *Két családi házuk is van?* — *Meg egy kif paraftház Tokajban.* (A felelő beszédhibás, Somogyi 360) | *Maga a parlamentbe jár?* — *Az unokabátyám miniszterhelyettes.* (uo. 361) | *Maga ismerős ott?* — *Szülvárosom.* (Galambos 10) | *Van lealább kosztod?* — *Hoznak a menyecskék.* (uo. 197) | *Várunk még valakit?* | *A Bordács Jankó fiát.* (uo. 254) | *Elvégeztetek rajta minden munkát?* — *Király lánya elvégeztetett mindent.* (uo. 264) | *Hát maga ismer engem?* — *Régen.* (Sarkadi 18–19) | *Talán földbirtokosok?* — *Ezerötszáz hold.* (Fejes Körk. 74) | *Családja van?* — *Egy fiam.* Óvodás. (Fenákel Körk. 89) | *Engem is megöl?* — *Magát . . . magát . . . legelebb.* (Mocsár Körk. 316) | *Mindig ezt szívod?* — *Ehhez szoktam hozzá.* (Szabó Körk. 488) | *Elhelyezik?* — *A tiszthelyettesire jelentkezett.* (Szakonyi Körk. 536) | *Mejött?* — *Az éjszaka.* (Németh 287) | *Hogyan tetszik eltenni?* *Ecetben felfőzve?* — *S egy kis szalicilt szórok rá.* (uo. 289) | *Beszélhettek bennszülöttekkel is?* — *Átszállásnál, vagy ha eltévedt az ember.* (uo. 296) | *Vagy a hallásom is [rossz volna]?* — *Az már azelőtt is gyenge volt.* (uo. 321) | *Tetszett olvasni?* — *Még kefelevonatban.* (uo. 337) | *Mondta?* — *És azt is mondta, hogy nagyon hiányzol neki . . .* (Som. Tóth 151) | *Ez az enyém?* — *Ezt apa küldi neked.* (uo. 171) | *Kriszta is szerepel?* — *A Mátrai képeket ő vezényli.* (Új Írás 831) | *Könnyen idetalált?* — *Tudtam, hogy hol laknak.* (Tamási 426) | *Baj van?* — *Kész! . . . Bedőclött!* (Tersánszky 73) | *Már fönn tetszik lenni?* — *Ajjaj, már meg is borotválkoztam.* (uo. 231.)

Az első választípus (1.) voltaképpen csak az egyszerű igenlés változatos formája, szinte csak árnyalat szerint megszorítja, fokozza az igenlő választ.

A 2. csoport válaszai azonban már továbbviszik a beszélgetés folyamatát. Nem zárják le a kérdést, hanem az igenlést annyira természetesen tartják, hogy ki sem mondják sem igenlő szócskával, sem pedig ismétléssel, hanem tovább kérdeznek válaszként, vagy a várható következő kérdésre adják meg mindjárt a választ. Az idézett mondatok közül a következőben ugrás van (a ki nem mondott részek szögletes zárójelben): *Talán földbirtokosok?* — [Azok bizony. — És mennyi földjük van? —] *Ezerötszáz hold.* Vagy egy következőben: *Nem lehetne kéz alatt elintézni?* — [Dehogynem lehet. De annak ára is van! — És mennyi az ára? —] *Három bárány.* A legtöbbször azonban egyszerűbb az átmenet: *Mégis fél.* — [Félek hát, mert] *van mitől.* Vagy: *Tetszett olvasni?* — [Olvastam,] *még kefelevonatban.* Vagy: *Mejött?* [— Meg bizony! — Mikor?] — *Az éjszaka.*

Ebbe a két formailag hasonló, de értelmileg elég különböző csoportba a válaszok 16,7%-a tartozik, tehát az igenlő szócskás és ismétléses válaszok után ez következik. Mivel nagyon élénkíti, változatossá teszi a párbeszédet, éppen a legjobb stilisztáknál (Déry Tibor, Németh László) találjuk meg ezt a típust gyakran.

5. Az utolsó csoportba sorolom azokat a válaszokat, amelyek átmenetet alkotnak az igenlés és a tagadás között, tehát amelyek megszorítják, korlátozzák az igenlést vagy beleegyezést, föltételhez kötik, vagy pedig kitérnek

az egyenes válasz elől. Így hát ide tartozó 95 példám önmagától is három csoportra bomlik: a megszorító, feltételes és kitérő válaszokra.

1. Példák a megszorító válaszra (46): a) *...önöknél külföldön télen be szoktak fűteni a lakásokban?* — *Lehetőleg.* (Déry 116) | *El szokott bújni?* — *Időnként.* (uo. 135) | *...nagyapja még él?* — *...reggel... még élt.* (uo. 176) | *Önöknél... nyilvánosságra hozzák [az elnök nevét]?* — *Többnyire.* (uo. 232) | *Van-e élet a Marson?* — *...van, de nagyon nehéz.* (Felki 172) | *Kapitalisták voltak?* — *Csak az egyik.* (Galambos 243) | *Mondd meg őszintén, nem baromság ez a szobor ügy?* — *Ami azt illeti, elég szokványos.* (Csurka Körk. 42) | *Fodor? Író az, te?* — *Olyan íróféle...* (uo. 57) | *Mostanában van [rá időd]?* — *Néha.* (Galambos Körk. 128) | *Írsz?* — *Csak levelet írtam.* (Szabó Körk. 485—86) | *Elaludtál?* — *Majdnem.* (Szakonyi Körk. 531) | *Barátod volt?* — *Csak ismerem.* (uo. 545) | *Lát valamit?* — *Nem sokat.* (Zágoni Körk. 641) | *Ismeri jól az utat?* — *Élég jól.* (uo. 644) | *Hozzám tetszett jönni?* — *Csak egy szóra.* (Németh 406) | *Maga is itt van?* — *Csak mint érdeklődő.* (uo. 363) | *Nehéz [a számtanpélda]?* — *Csak a közös többes.* (Som. Tóth 12) | *Ez tetszik neked, mi?* — *Nagyjából.* (uo. 97) | *Ő is tehetséges, ugye?* — *Jó hallása van, az kétségtelen.* (Új Írás 831) | *Hát akkor megteszi?* — *Megpróbálom.* (Tamási 462) | *Fáj talán?* — *Kicsit.* (uo. 479.) — b) *Nem mindenkire [mosolyog]?* — *Mindenkire, aki vissza tud mosolyogni.* (Déry 384) | *Most például semmit sem értett?* — *Valamit igen.* (Salamon Körk. 405) | *De azért nem sértődtek meg?* — *Egy kicsit mintha megütközött volna.* (Németh 301.) — d) *Te ittál, Boldizsár!* — *Kicsit.* (Tamási 436.)

2. Példák a feltételes válaszra (13): a) *S van olyan vendég, aki azt szereti?* — *Ha én vendég volnék uram, engem pokolian mulattatna.* (Déry 75) | *Őn azt hiszi, hogy meg tudná tanulni?* — *Bizonyára. Ha megtanítana rá.* (uo. 295) | *Egyedül is repülhetek?* — *Ha alarasz.* (uo. 385) | *Iszik valamit?* — *Ha maga is iszik.* (Galambos 10) | *De azért szokott olvasni mást is?* — *Ha van rá idő.* (Galambos Körk. 128) | *Itt szokott aludni?* — *Ha kölcsönadja a nejem.* (Új Írás 820) | *Megfogod-e, Timót?* — *Ha annyira muszáj.* (Tamási 406.)

3. Példák a kitérő válaszra (36): a) *Van itt e yáltalán szálloda a városban?* — *Bizonyára van.* (Déry 40) | *Mer jelenik itt egyáltalán ujság?* — *Lehet, hogy mer jelenik.* (uo. 127) | *Őn tán külföldi, uram?* — *Az voltam.* (uo. 342) | *S mások is vannak, akik elmennének?* — *Lehet, hogy vannak.* (uo. 417) | *Bűnösnek érzi magát?* — *Azt hiszem, egy kicsit mindannyian bűnösök vagyunk.* (Somogyi 159) | *Rendesen kijönnek a fizetésből?* — *Nem szoktam több pénzt költeni, mint amennyi a fizetésem.* (uo. 341) | *Kapitalisták voltak?* — *Ahogy vesszük* (Galambos 243) | *Boldog vagy?* — *Azt hiszem.* (Galambos Körk. 112) | *Jó lesz a sör?* — *Mindegy.* (Szabó Körk. 498) | *Kimész majd a faluba?* — *Talán.* (Szakonyi Körk. 528) | *Talán a régészeti osztály ügyében?* — *Abban is.* (Németh 304) | *Elhiszi, hogy ezért mindenre képesek lennének?* — *Nem tudom... Lehet.* (Sánta 264) | *És Kati?* *Még mindig olyan szép?* — *Hát olyan, amilyen volt.* (Som. Tóth 37) | *Lehet kezdeni valamit a hangommal?* — *Attól függ!* (Tersánszky 81) | *Bejön ugye hozzám?* — *Majd meglátjuk!* (uo. 217.) — b) *Nincs itt valahol gépkocsi-állomás?* — *Lehet, hogy van, uram.* (Déry 31.)

III. A válaszokat természetesen lehetett volna más szempontok szerint is csoportosítani, aszerint, hogy az igenlés határozatlan, tétova, közömbös, határozott vagy túlzó, lelkendező. Logikai szempontból lehetséges a lezáró és továbbvivő válaszok szerinti felosztás is. A lezáró típusúak a pusztá igenlés (igenlő szócskával, ismétléssel, visszakérdezéssel vagy a 4/1. csoportba tartozó

válaszck). A továbbvivő válaszck az ún. bővített feleletck, amelyekben az igenlés mellett vagy helyett tovább is fűzzük már a beszélgetés fonalát. Ez a típus mindegyik csoportban előfordulhat, a 4. pontban külön mutattam be (2.).

A válaszolási típusok előfordulási aránya: 1. 33,6%, 2. 34,2%, 3. 6%, 4. 16,7%, 5. 9,5%.

Egyes szerzőknél azonban az arányck lényegesen mások is lehetnek. A választípusok jellemezhetnek egy-egy író. Írónként a megoszlás a következő:

Előfordulási százalék

Választípus	Déry T.	Feleki L.	Galambos L.	Körkép szerzői	Lengyel J.	Németh L.	Sánta F.	Sarkadi J.	Somogyi P.	Somogyi Tóth S.	Tamási Á.	Tersánszky J.
1 igenlő szócska	29	25	25	28	14	45	60	28	28	40	20	36
2. ismétlés	31	40	52	30	40	4	28	54	30	36	58	32
3. viszontkérdés	12	—	9	5	20	13	2	8	—	1	2	7
4. új elemek	13	25	7	23	20	30	8	10	36	16	10	21
5. megszorítás	15	10	7	14	6	8	2	—	6	7	10	7

Amint a táblázatból látszik, az igenlő szócskás választ a szerzők közül az átlagon felül használja Sánta Ferenc, Németh László, Somogyi Tóth Sándor és Tersánszky Józsi Jenő. Az ismétlést Tamási Áron, Sarkadi Imre, Galambos Lajos, Feleki László és Lengyel József. A viszontkérdés jellemző a következő szerzőkre: Lengyel József, Németh László, Déry Tibor, Galambos Lajos és Sarkadi Imre. Válasz új nyelvi elemekkel: Somogyi Pál, Németh László, Feleki László, a Körkép szerzői, Tersánszky Józsi Jenő, Lengyel József. Megszorító válaszok: Déry Tibor, a Körkép szerzői.

Ezer válasz és több ezer lapnyi szöveg feldolgozása azonban nem adhat meg végleges képet az előfordulások arányaira sem. A feldolgozott művek túlnyomó része prózai elbeszélés, csak Németh Lászlóé dráma. Így magyarázható talán az ismétlő válaszok csekély száma. Déry Tibor regénye egy különös városban játszódik, ahol a társalgás hangneme udvarias, de rendszerint kerülik a határozott válaszokat. Az egyes szerzőktől nyert adataim száma sem oszlik meg arányosan (Dérytől 164, Felekitől és Lengyeltől 15—15, Galambostól 102, a Körkép szerzőitől 277, Némethről 54, Sántától 89, Sarkadi-tól 39, Somogyitól 37, Somogyi Tóthtól 99, Tamásitól 55, Tersánszkytól 54 példám van).

A magyarral legközelebbi rokon nyelvekben, az csztjákban és a vogulban is megvizsgáltam az igenlő feleletípusokat. Azokban még ma sem fejlődött ki igazán az igenlő szócska. Néhol előfordul valamilyen indulatszó vagy határozószó igenlő jelentésben, de eredeti szövegekben s o h a s e m ö n m a g á b a n. E nyelvekben az igenlő módosító szó csak megerősíti, de nem pótolhatja a kérdésnek vagy egy részének megismétlését. Az obi-ugor nyelvekben a szá-

zalékos megoszlás a következőképpen alakul. (Összehasonlítás kedvéért zárójelben közlöm a megfelelő magyar adatok százalékát az általam feldolgozott ezer adat alapján):

1. 14 (33,6) %, 2. 46 (34,2) %, 3. 20 (6) %, 4. 10 (16,7) %, 5. 10 (9,5) %.

Amint látjuk, az obi-ugor nyelvekben (bár a többi finnugor nyelvben nem végeztem pontos számításokat, úgy vélem, azokban is) az ismétléses válasz a leggyakoribb. Azt hiszem, ez volt az ősi feleletmód a finnugor korban, a többi típus mind ebből fejlődött. Magamat is meglepett a visszakérdezéses válasz gyakorisága az obi-ugor nyelvekben. Véleményem szerint ezt a típust is nyugodtan sorolhatjuk a legősibb válaszolási módok közé. A magyarban különféle igenlő szócskák fejlődtek ki, amelyek azután az ismétléses válasz rovására kezdtek terjeszkedni (esetleg német hatásra is), de még ma sem vált ez a típus általánossá.

Kálmán Béla

Villany, villamos

I.

Az elektromosság kifejezései a XIX. században

Az 'electricitas' fogalmának magyar kifejezésével évtizedeken át kísérletezett a nyelvújítás. A XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején megjelent természettudományi munkákban a következő próbálkozások láttak napvilágot: *gyántás, tűztartó, elektromos, mennyköves, gerjedő, berzegényes, berzes* (vö. Szily Kálmán: *Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez* 36). Mindezeknél életrevalóbbnak bizonyultak azok az elnevezések, amelyek a természetes elektromosság legfeltűnőbb jelenségének, a villámnak nevét vették kölcsön. Molnár János már 1783-ban így ír: „gyántásos, avagy *villámos* némelly igen vékony folyadék (fluidum electricum)” (Könyvház 3: 431).¹ Diószegi—Fazekas Fűvészkönyvében: „Ha egy, sok üvegekből álló *Villám Batteriát* (Bateria Electrica) megtöltenek, ez az egyesült *villám erő*, egyesülve munkálkodik” (2: 26). Márton 1818. évi szótárában az 'electricitas' „gyantatűz” mellett *villámtűz* is, az 1823. évben *villámtűz, villámszikra*, az 'elektrisch' pedig *villámtűzi, villámi, villámos*.

Ilyen előzmények után alkotta meg Kunoss Endre 1831-ben a *villany* szót (NyÚSz.), amely — ha szabad így mondani — valóban villanysebességgel terjedt el. 1837-ben az Athenaeumban már egész szócsaláddal jelenik meg: *villanyi* (2: 132), *villanyviszonyok* (2: 115), *villanyanyag* (2: 132), *villany-gépely* (2: 580), *villanytünetmény* (2: 581), *villanyütés* (2: 670). A negyvenszázad elejétől kezdve egyre sűrűbben bukkan fel átvitt értelemben, lelki jelenségekre vonatkoztatva, előbb csak hasonlatban: „idegeinket mintegy *villany* által érintve lenni éreznök” (1841. Széchenyi Kelet Népeből idézve: Vörösmarty 7: 281), „Az idősb nőre *villanyként* hatottak a' magyar hangok” (1843. Athenaeum 1: 460), majd jelentésszövevényessé: „*villanyos* ösztönnel szökött fel” (Kuthy Lajos: Hazai rejtelmek 1: 95. 1846). 1849-ben Greguss Ágost Szépé-

¹ Adataim az Akadémiai Nagyszótár kéziratossal cédulaanyagából származnak.

szetében az epigrammát *villanyká*-ra magyarítja. Ezekben az években tehát a *villany* polgárjogot nyert a természettudományi műnyelven kívül, az irodalmi nyelv szélesebb rétegeiben is.

Ugyanekkor támad a diadalmas *villany*-nak vetélytársa is, a *villam* alakjában, melyet Tarczy Lajos használt „Természettan az alkalmazott mathesissal egyesülve” című művének 1843-ban megjelent második kiadásában — Szily szerint megbánva, hogy az első kiadásban *villany*-t írt. Ez a „megbánás” azonban alighanem a század második felében elterjedő ortológus visszahatás érzületének visszavetítése. A *villam* és családja — mégpedig a *villamos* származék és az összetételek összehasonlíthatatlanul gyakrabban, mint a pusztá alapszó — a nagyszótári anyagban csak évtizedekkel Tarczy újítása után jelenik meg: „Ha a vas ércz, úgy *villamvezető*” (1863. Kerkapoly: Tiszta észtan 2: 39), majd tömegével a nyolcvanas években: *villamszikra* (Kazár E.), *villamtelep* (Szász K.), *villamlámpás* (Bródy S.) stb., amikor a *kőneny*, *égeny*, *halvány*, *iblan*y és társai által lejárattott *-any* képző keltette csömört a *villany*-ra is kiterjesztették.

A következőkes ortológia számára azonban az *-am* képző sem volt sokkal jobb, mint az *-any*. Szabó József „Magyarítás a természettudományokban” című akadémiai értekezésében (1861.) visszatér a latin *elektrikus*, *elektrikai*-hoz, a Nyelvőr megindulásának idején pedig a *villamos* kezd tért hódítani (vö. Szily: i. h.). Arra vonatkozólag nincs adatom, hogy ez a *villamos* Molnár és Márton kísérletének felélesztése-e, vagy pedig pusztán a hibásnak tartott nyelvújítási képzések elleni harc eredménye. Simonyi a Nyr. 8. évfolyamában kétszer is ajánlja a *villámos*-t a *villamos*, *villanyos* helyett (36, 504), de régebbi példákra nem hivatkozik.

A XIX. század utolsó negyedében egymás mellett él a *villamos*, a *villanyos* és a *villámos*. „Kossuth szava . . . *villanyos* hatást gyakorolt a népre” (Boross M.: Elm. 215. 1881); „a légkör Szabad eszméktől *villámos*” (1895. Komjáthy Jenő: A homályból 318); „Lementünk a *villámosan* világított nagy ebédlőbe” (1899. Rákosi V.: Korhadt fakesztek 50). Ugyanannak az írónak ugyanabban a művében is vegyesen fordulnak elő: Iványi Ödön „A püspök atyafiságá”-ban hol *villamos* csengetyűről (2: 98), hol *villanyoscsengetyű*-ről (2: 175), hol *villany-csengő*-ről ír (1: 132). Beksics Gusztávnál előfordul *villany-űtés* (Barna A. 2: 131) és *villamszikra* (uo. 135). A három testvérszó között jelentésbeli különbség mindössze annyi van, hogy a *villanyos*-t és a *villamos*-t átvitt értelemben is használják, a *villámos*-t — a nagyszótári adatok tanúsága szerint — nem. Az ugyanekkor fejlődésnek induló közlekedési eszköz neve viszont csak *villamos* (és az ortológusok számára *villámos*); ebben a jelentésben *villanyos*-ra — amit pedig idősebb emberek ma is mondanak — nem talál-tam adatot.

A *villámos* mégsem tudta kiszorítani vetélytársait. Hiába bizonygatta Simonyi, hogy a szövegösszefüggés lehetetlenné tesz minden összetévesztést a *villám* származékával: a *villámos* és a *villám* közt nem volt meg az az egyensúlyi viszony, mint a *villanyos* és a *villany* közt. A *villámos* jó volt az 'electricus' fogalmára, de a *villám*-ot nem lehetett az 'electricitas' számára kisajátítani. Ezért az élő nyelvhasználat elvetette a *villámos*-t. Legtovább a makacsul ortológus Budapesti Hírlap ragaszkodott hozzá, amely — nem utolsósorban a Nyelvőr támadásaitól való félelmében — annyira került a nyelvújítási szavakat, hogy *szenvedélyes* helyett is *szenvedelmes*-t, *ünnepélyes* helyett *ünnepies*-t, *központ* helyett *középpont*-ot írt. A Budapesti Hírlap még 1921-ben is

a villamos-t használja a szerkesztőség szövegében, ugyanakkor a nyílttérben villamos-t találunk.

Érdemes még megjegyezni, hogy a XIX. században a villany, villam és villám mellett volt villány is. A század középső évtizedeiben P. Horváth Lázár, Jósika, Brassai, Degré használták 'electricitas' értelemben, másoknál 'fény', 'szikra', sőt 'villám' jelentésben fordul elő. J. Soltész Katalin

II.

Az elektromosság kifejezései a XX. században*

A XX. század az elektromosságra vonatkozó elnevezéseknek alábbi sorát örökölte az előző századtól:

Villám, villamos (-ság, -sági), villam (-oz), villamos (-ság, -sági), villany (-oz, -ozás), villanyos.

A XIX. század egyéb idevágó kifejezései, mint gyántás, gerjedő, berz, berzegényes stb. — Soltész Katalin adatai szerint — nem éltek túl a század közepét, viszont a felsorolt három szópár s a ma is gyakori elektromos szó mellett az elektricitásnak más, újabb elnevezései sem bukkannak már fel a XX. században.

Lássuk mármost, hogyan gazdálkodik a XX. század nyelve ezzel a három szópárral, amíg a jelenlegi helyzet ki nem alakul, vagyis amíg ebből a hat elnevezésből — az elektromosság kifejezésére — mindössze kettő: a villany (-oz, -ozás) — és a villamos (-ság, -sági) marad meg.

1. Ady Endre a XX. század legelején „Egy ócska konflisban” című ismert költeményében, mely az Új versek közt (1906.) jelent meg, ezt írja:

Királyném, kigyúltak a lángok
Aranyos hintónk, íme száll,

...
Lásd, ez a fényes kocsitenger,
A villámfényes fák alatt
Mierettünk hullámszik, fénylik,
Hogy téged s engem lássanak. (ÖV. 1: 17)

A szövegkörnyezetből s a vers egész miliójából nyilvánvaló, hogy Ady villámfényes jelzőjén semmi esetre sem azt szabad érteni, amit ez a szó ma jelent (villámtól megvilágított). A költeményben előforduló villámfényes szó jelentése pontosan a mai villanyfényesnek felel meg (villanyfénytől megvilágított).¹

Kérdés, megvolt-e az Ady korabeli köznyelvben is a villámfényes szónak a versben előforduló 'villanyfényes' jelentése, vagy pedig itt Ady nyelvteremtő géniuszának egyszeri, egyéni alkotásával van dolgunk?

*Cikkem kéziratát dr. Vajda Pál villamossággal foglalkozó tanulmányának (Elektrotechnika 55. évf. [1962.] 10. sz. 477—9) megjelenése előtt zártam le.

¹ Ma a villanyfényes szóval leggyakrabban a sportrovatok hasábjain, az esti, villanyfény mellett játszott labdarúgó-mérkőzések jelzőjeként találkozhatunk, pl.: „Pénteken és vasárnap: villanyfényes labdarúgó-mérkőzés Csepelen — Minden nyáron különleges élményt jelentenek a labdarúgó-szurkolóknak a villanyfényes esti mérkőzések” (Népsport 1958. május 30. 3).

1913-ban „Szent Lélek karavánja” című költeményében ezt írja Ady:

Egy Szent Lélek nevű kereskedő
Egykor sürgős, nagy rendelést adott.
Jövünk száz sarkából a világnak
Villámmal, gőzzel, szekérrel, gyalog.

(„A magunk szerelme” című kötetből, ÖV. 2: 69)

Ebben a verssorban: „*Villámmal*, gőzzel, szekérrel, gyalog” — amely tulajdonképpen a legfontosabb közlekedési módok felsorolása a legmodernebbtől a legősibbig visszamenőleg — a *villám* kétségtelenül azt jelenti, amit ma villamosságnak, villanynak nevezünk. A kérdés már most az, volt-e a *villám* szónak Ady életében, az akkori köznyelvben is 'villamosság' jelentése, vagy pedig Adynak ezt a mai nyelvhasználatunk szerint szokatlan adatát a költői szabadság jegyében fogant szóalkotásnak kell tekintenünk.

Nézzük meg, hogyan viszonyul az Ady-versek *villám*, illetőleg *villámfényes* szavainak jelentése a század eleji irodalom és napisajtó nyelvhasználatához. Találjuk-e valami nyomát az akkori irodalmi és újságnyelvben annak, hogy a *villám* 'villamosság'-ot is jelenthetett, a *villámfényes* szót pedig 'villanyfényes' értelemben is használták?

Ami a század eleji irodalom nyelvét illeti, azzal, sajnos, hamar végezhetünk. A Nagyszótár cédulaanyagában a *villám* és *villámfényes* szónak 'villamosság', illetőleg 'villanyfényes' jelentéseire nem találtam egyetlen irodalmi adatot sem.

A Nagyszótár újságnyelvi forrásanyagának böngészése közben azonban találtam a sárguló papírlapokon olyan adatokat, amelyek — bár nem voltak kicédulázásra megjelölve — kétségtelenül bizonyítékai annak, hogy a *villám* szót és összetételeit a század eleji napisajtó már Ady előtt is 'villany' jelentésben használta. A Budapesti Hírlap 1901. júl. 21-i számából idézem: „Apáink gyertya mellett vakoskodtak, mi már *villámmal* világítunk” (19). Íme, Ady *villám* szavának testvérpárja, pontos megfelelője a napisajtó nyelvéből.

Hasonló példák, amelyek a *villám* összetételű szavak előtagjának 'elektromos' értelemben való használatát igazolják: „A Comédie mult hétfőn nyitotta meg ismét kapuit. Beállították a vasfüggönyt, *villámvilágítást* vezettek az előcsarnokba” (B. Hírlap 1900. márc. 14. 15). — „A közuti vasutaktól és *villámvilágítási* vállalatoktól 145.019 koronával több részesedést kapott a város, mint amennyire számítottak” (uo. 1900. nov. 29. 8). — „Vakító *villámgömbök* nappali világossággal árasztják el a királyi palota tágas udvarát. A terem tündérfényben uszik. A sárga márványfalakon s a sárga márványoszlopokon száz meg száz *villámláng* fénye rezeg. Megindul a tánc. Magyar asszonyok diadémján szikrázik a kékes *villámláng*,”¹ B. Hírlap 1901. máj. 3. tc. — „*Villámos* fény mellett dolgoztak ma este a Szabadság-tér és a Vécsey-utca sarkán épülő házban” (uo. 1900. nov. 29. 7). — Újsághirdetésekből idézem: „Mayer E. fiai... benzinlokomobiljaik és motorjaik *villámdelejes* gyujtóval” (uo. 1900. aug. 26. 19); „*Villámos* fényfürdő vehető elhízások megelőzésére a Vízgyógyintézetben” (uo. 18).

¹ Az utolsó három adatot Babits István barátomnak köszönhetem.

Ezeknek az adatoknak az ismeretében nyilvánvaló, hogy Ady nem egyénieskedett, amikor a *villám* szót a ma már kiveszett jelentésben használta, s a *villámfényes* jelző 'villanyfényes' értelemben való alkalmazása is pontosan az akkori — ha nem is általános — nyelvhasználatnak felel meg.

Itt említjük meg — amire még visszatérünk a *villám* szó tárgyalásakor —, hogy a *villámfényes* párjaként *villamfényes* is előfordul ugyancsak 'villanyfényes' jelentésben a XX. század elején. Móricz Zsigmond Kerek Ferkó című regényében (1913.) a polgármesterék leánya „úgy áhítja a kiutat a nehéz vályogfalak alól a szép és *villamfényes* és szikrás világba!” (311).

Mikor tűnik el végképpen a *villámfényes* ~ *villamfényes* változat a ma egyedül használatos *villanyfényes* mellől? Egy érdekes kései előfordulására Krúdy Gyulának Az útítárs című, 1919-ben megjelent regényében akadtam. „Céltalan életemre gondoltam, amely egér módjára bujt el a kisvárosi lyukban. . . . Miért nem megyek ki a káposztáshordóból a *villámfényes* éjszakába?” (91—2).

Ennél az adatnál esetleg felmerülhet az a gondolat, hogy talán egyszerűen villámoktól megvilágított, nem pedig villanyfényes éjszakáról van szó. Krúdy regénye alapján azonban nem kétséges, hogy a *villámfényes* jelzőt csakis villanyfényes éjszakára szabad értenünk. Hőse ugyanis pár lappal előbb így ábrándozik: „Milyen boldogság volna egy kivilágított vasuti állomáson üldögetni vidám vásárosok között, a kupé sarkában félszemmel elaludni s egy közsénszagu csilingelő nagy városban felébredni” (79). Nem vitás tehát, hogy a *villámfényes* jelző 1919-ben Krúdynál is, akárcsak a század legelején Adynál („a *villámfényes* fák alatt”) a villanyfényben fürdő nagyvárosi éjszakára, nem pedig a lecsapó villámoktól megvilágított szabad természetre vonatkozik. Hogy ez az összetétel a század eleji nyelvszokásnak (jelentését tekintve) mennyire megfelel, azt Móricz Zsigmond *villamfényes* jelzőjén kívül a közölt újságnyelvi adatok is alátámasztják.

Az eddigiek alapján az sem meglepő, hogy a villanyáramot, amely ma *villamos áram*-mal váltakozik, a XX. század elején *villámáram*-nak is nevezték. Mikszáth Kálmán Sipsirica című novellájából idézem: „mi baja van? — csodálkozott a major domus . . . — Egy *villámáram* ütött meg, — dadogta Druzsba” („Mikor a méceses már csak pislog” című kötetből. 1906/1909. 97). Ellenben az ugyancsak 1906/1907-ben megjelent „Jókai Mór élete és kora” című művében Mikszáth *villamáram*-ról ír: „Mint a *villamáram* nem megy keresztül a selymen és az üvegen, Jókai nyelvének zengzetessége nem vihető át idegen nyelvekbe” (2: 221).¹

2. Az, hogy Móricz, aki — mint láttuk — Kerek Ferkó című regényében a *villamfényes* változattal fejezi ki azt, amit ma *villanyfényes*-nek mondunk, uo. *villámáram*-nak nevezi a villanyáramot, pontosan beletartozik a XX. század

¹ Mint a kor ingadozó nyelvhasználatának példáját idézem: „egyszer csak valami *villamos áram-szerűt* érzett Mari s látta elhomályosuló szemekkel, hogy keze Ferieben pihen” (Mikszáth: Noszty 2: 194). Íme, Mikszáth a század legelején a villanyáramot — mint láttuk — *villámáram*-, *villamáram*- és *villamos áram*-nak nevezi! Vö. még: „Mindenki eljött a temetésre, . . . csak Borly István nem, akit a sürgöny nyilván nem talált otthon, mert csak a szuplikációs diák az, akit a *villanyos* drót se ér utól” (Mikszáth: A vén gazember 1906/10. 145), és ugyancsak Mikszáthnál: „nem *villanyos* drótra jártak ebben az időben a hírek, de csigaháton” (A fekete város, 1910/11. 1: 69). — Ez az ingadozás az akkor lehetséges változatok között a XX. század első negyedében Ambrusra, Gárdonyira, Babitsra, Móriczra stb. hasonlóképpen jellemző.

első negyedének nyelvéllapotába: „mindaketten várták az első szót, az első hangot, amely *villámárammal* összekösse őket egy áramkörbe” (160).¹ — „Ella szólalt meg: — Maga olyan szép... Idán mintha *villám-áram* futott volna végig. Sohse mondta még neki senki, hogy szép” (Gárdonyi: Ida regénye. 1924/1926. 46).

A *villám*-előtagú összetételek jelentése sohasem vitás, itt mindig csak villanyról lehet szó; a *villám*, *villámos* szavak és összetételek hovatarozása azonban nem mindig ilyen egyszerű: szép számmal akadnak olyan példák is, amelyeknél nem könnyű eldönteni, hogy a 'villámlás' vagy a 'villamosság' jelentéskörébe kell-e őket sorolni. A Budapesti Hirlap 1900. nov. 22-én Salamon Ödönről ezt írja: „Leírásai nem szolgai fotografiák, hanem a pillanat *villámos* ügyességű fölvételei” (8). Mikszáth regényében „*Villámként* terjed el a hír, hogy Patkó volt, a híres betyár” (Nesztly 12: 15). „A szikár... juhász... szemében láng szikrázott a harci vágytól. Mintha *villámfényén* ebbe a mi drága harcra fajtánk igazi valóságába pillantottam volna” (Móricz: A tűznek nem szabad kialudni. 1916/1917. 39–40) vagy az ugyancsak 1917-ben megjelent „Karak szultán” című Móricz-kötet alábbi helyét: „Karakimnak *villámfény* gyult a fejében” (76) mai nyelvérzékünk inkább a villámlás fogalomkörébe kapcsolja, bár a kigyúló villámfénynél villanyfényre is gondolhatunk. Móricz-nak alábbi helyein: „Ezek [ti. Virág és Zsolt] *villámszikrákban* sercegették el a rokonlélekkel való találkozásakor felgyúlt és kiáradó lelkifeszültséget” (Harmatos rózsá. 1912. 118–9) vagy: „*Villámszikraszóró* csend lett a pap és felesége közötti egyre szenvedélyesebbé váló vitában” (Móricz: A galamb papné. 1912. 150), viszont inkább a villamosság képzete lebeghetett az író előtt, hiszen a szikrázás inkább a villamosság, mint a villámlás kísérő jelensége. Még valószínűbbé teszi azt, hogy itt villanyszikrákra gondolt Móricz, amikor a század eleji nyelvhasználatnak megfelelően *villámszikrákról* írt, az az érdekes körülmény, hogy ugyanannak a művének 41. lapján viszont *villanyszikrákról* olvashatunk: „Zsolt félig behunyt szeme elé idézte a halványfehér leányt, aki... nagy sötét szemével *villanyszikrákat* szórt felé.” — A villamosságra vonatkozó elnevezésnek ez a változatcs használata, keveredése — ugyanannak az írónak a nyelvében is! — a XX. század első negyedére rendkívül jellemző. — „egy hang... [Pityó] közelében *villámütésként* rezzent rajta végig” (Gárdonyi: Te, Berkenye 1924/26. 134). A végigrezzenő *villámütés*² 'mennykőcsapás' és 'áramütés' egyaránt lehetne.

Egyébként a *villám* szónak ez a kétértelmű, problematikus használata is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a *villám*, *villámos* szavak a XX. század folyamán kiestek a technika, az elektricitás kifejezései sorából, s ma már ismét csak a villámlásra vonatkozó eredeti jelentésükben használatosak.

¹ Vö.: „Percekig állottak a koromsötétben szemben egymással, mint *villamos* *dráma* fogak fel egymás jelenlétét” (Móricz: Sárarany. 1911. 107) és: „Virágok *villanyos* *drámák* rohantak végig” (Móricz: Harmatos rózsá. 1912. 233). — „büszkén a tükör előtt — bontod *villanyos* hajzatod” (Babits: Összegy. m. 1909/1937. 1: 52). Móricznál viszont: „A saktábla fölött belebujt Péter a fekete haj *villamos* árnyékába” (Karak szultán. 1917. 45).

² „Zathureczkyt mintha *villanyütés* érte volna” — írja Krúdy 1907-ben (A szakállszárítón 82). Ugyanabban az évben viszont Ambrus Zoltán így ír: „Mintha *villamos* *ütés* ért volna” (Solus eris 127).

Zimándi István kartársam felhívta rá a figyelmemet, hogy Jókai már 1860-ban használja a ma járatos *villanyütés* szót „Szegény gazdagok” című regényében: „A komédiát befejezte egy erős *villanyütés*, mely egyszerre minden ember könyökét és inait meg-sajgatta” (15:234). — „Az eskü végével ismét érinté a Fatia Negra a megfordított feszületet, a *villanyütés* ismét megrázta a leány kezét, melyet jobbjobban tartott” (uo. 237).

Még megoldásra váró feladat annak eldöntése: hogyan viszonyul a század eleji írók nyelvhasználata a „makacsul ortológus” Bp. Hirlap, végső fokon pedig a nagy tekintélyű Nyelvőr követelményeihez. Mindenesetre lényegbe vágó különbség egyfelől az ortológus irányzatú sajtó, másfelől a korabeli írók szóhasználatára között az, hogy például a Bp. Hirlap *k ö v e t k e z e t e s e n* ír *villám*-ot, *villámos*-t, *villámosság*-ot stb.¹ Az írók stílusára ezzel szemben ugyanakkor — amint már utaltunk rá — a legnagyobb *v á l t o z a t o s s á g* jellemző. A másik különbség pedig az, hogy az ortológus napilapok tovább tartanak ki következetes nyelvhasználatuk mellett: átmentik a *villámos*, *-ság*, *-sági*, stb. alakokat az első világháborún túli időkbe is, amikor az írók — nyilván az élőbeszéd, a köznyelv hatására — sorra áttértek már a *villany*, *-os*, *-oz* és *villamos*, *-ság*, *-sági* változatokra. A század elején Ambrus is, Krúdy is így ír még: „a *villámos* csilingel” (Ambrus: Álomvilág. 1906. 28); „Fölgyuladt a mennyezeten egy antik csillár *villámos*-lámpája” (Krúdy: Francia kastély. 1912. 20). A Bp. Hirlap azonban még 1918-ban is így számol be a *villámos* ellenőr balesetéről: „Teufelmutter Ferenc . . . közuti vasuti ellenőr . . . fel akart ugrani egy 17-es számú *villámos kocsi*ra” (szept. 24. 9); „Jelenet a *villámoson*” (szept. 26. 7). Ehhez a gyakorlatához, mint Soltész Katalin is megállapítja, a lap még a húszas években is ragaszkodott.

3. A ’villany’ jelentésű *villám*, *villámos* alakokkal a század elején az ortológusoktól hibáztatott *villam*, *villamos* alakok váltakoznak az írók és a sajtó nyelvében egyaránt. Maga a *villam* külön szóként, úgy látszik, csak elvétve fordult elő. A Nagyszótár cédulaanyagában mindössze ezt az egy adatot talál-tam: „A gazdasszony nyiladozó szemmel követte Idát . . . Gyujtogatta mögötte az ebédülő ajtajában a *villamot*” (Gárdonyi: Ida regénye. 1924/26. 93–4). Összetételek előtagjaként ellenben gyakoribb lehetett a *villám* előtagú összetételeknél. A következetesen *villám*-ot író Bp. Hirlap hirdetőrovatában olvas-tam: „Gáz- és *villamcsillárok* . . . leszállított árban” (1900. okt. 13. 12). Bródy Sándor A tanítónő című színdarabjában ezt mondhatja a földbirtokossal: „Van egy kastélyom . . . *Villamvilágítás*. Lajos korabeli termék” (1908. 56). — „megszámálhatatlan vasuti vonal egy csomó apró vicinális, gőz- és *villamvasut* nyulik el . . . Bruges és Gent felé” (Szomory Dezső: Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről. 1918. 150). Szomory még 1921-ben is használja: „A terraszkürrült és egy utolsó *villamkörte* alatt a két szál cigány pénzt számolt” (A selyemzsinór 78); „magamban vacsoráltam a holdfényben és éjjeli lepkék tébolyával egy *villamlámpa* körül” (75).

Mivel a *villám*—*villam* a nyelvtudatban a század elején a *villany* mellett a *villamos* szóval is váltakozott, ugyanabban az irodalmi műben előfordulhatott mindkét változat. „François, — mondta a háziúr halkán a komornyiknak. — A teát. És gyujtsa fel a *villamos lámpákat*” (Lovik Károly: A préda 19); François eloltotta a *villamos lámpákat*” (43); „Hanna . . . leeresztette a függönyt és eloltotta a *villamlámpát*” (97).

¹ Pl.: „*Villámos* körforgalom A tanács . . . fölhívta a közúti vasúttársaságot, hogy a pesti . . . és a budai . . . köruton . . . körforgalmat léptessen életbe” (1900. január 14.); „olyan *villámos kocsi*k futnak az utcákon, hogy az ember nem szívesen ül fel a kocsi-ra” (szept. 13. — 6); „A *villámos* kivégzést a humanizmus jegyében . . . hozták be Ameriká-ban — A delikvens nyugodtan . . . ült be a *villámos* székre. — [MacKinley gyilkosát] *villámosság* által való halálra [ítélték]” (1901. szeptember 27–8); „Aschner Lipót, az Egyesült *villámosság*i részvénytársaság osztályfőnöke, eljegyezte Czettel Jolánt” (1901. aug. 25.)

Az eddig elmondottak alapján természetesnek kell találnunk, hogy a XX. század elején a *villám*, *villam* és *villany* szavakból egyaránt lehetett igei származékot képezni: az író szabadon választhatott a *villámoz*, *villamoz* és *villanyoz* változatok között. „[Az orvos] Egy hozzáforduló beteget a nyakán levő mirigydagyanatból *villámozással* akart kigyógyítani” (Bp. Hirlap 1901. júl. 14. 10). Ugyanott azonban ez e laptól egyébként következetesen került rövidebb hangzójú „hibás” alak is előfordul: „A megviselt idegzetű embert a londoni szanatóriumban ... dörzsölik és *villamozzák*” (1900. okt. 3. 12). Ambrus „Berzsenyi-leányok” című párbeszédsorozatában Elza azt mondja, hogy Blanka „völgénye ... kissé ... gyöngélkedő. *Villamozással* pedig sok mindent el lehet érni, de a jó házasságokat nem *villamozással* készítik elő” (1907. 234). Maga a szóban forgó völgény viszont ugyanerről a műveletről így beszél: „Látod, édesem, ha atyám nem mulasztotta volna el azt a köteles óvatosságot, a melyet én rákényszeríték magamra, akkor nekem ma nem volnának szenvedéseim ... s hogy agyonszorítsalak ölelésemmel, megtehetném ezt: bróm, *villanyozás* és hidegvíz-kúra nélkül!...” (uo. 212). — „a zúgó éjleneket elfelejtette [Jókai mint közéleti férfiú], a »zajcs derülségek« hétköznapi *villanyozó* szerekké váltak” (Mikszáth: Jókai Mór élete és kora. 1906/7. 2: 190). — „A doktor abban a nézetben volt, hogy Tódort *villamozni* kell, persze nem nyakra-főre *villamozni*, hanem Spitzer tanár módszere szerint” (Ambrus: Budapesti mesék. 1908. 27); „Folyton azon ábrándozott Tódor, hogy bár láthatná a *villamozó* gépet; attól mindjárt könnyebben lenne” (uo. 28); „A férjem nem olyan lelkes barátja a svéd gimnasztikának, a *villamozásnak* és hidegvíz-kúrának, mint te” (67). Hasonló a helyzet az átvitt értelmű *felvillamoz*—*felvillanyoz* esetében is. Jóllehet már Jókai használja a ma szokásos *felvillanyoz* alakot, pl. Az élet komédiásaiban: „*Felvillanyoz*, ha beszéllek vele” (1: 7), a XX. században is felbukkan még a ma elavultnak érzett *felvillamoz*, például Ambrus „Törpék és óriások” című novelláskötetében: „a matróz a *felvillamozó* érintésre kiegyenesedik” (1907. 227). Ezt az újabban *felvillanyoz* alakjában oly gyakori kifejezést¹ már Mikszáth „A Ncszty fiú esete Tóth Marival” című regényében is csak ebben a ma egyedül használatos alakjában találom: *fölvillanyozta* (1: 17), *fel* volt *villanyozva* (2: 75 és 226), *felvillanyozva* (2: 169).

A világitásra használt elektromosságnak ma általánossá vált *villany* elnevezése a század elején a *villámos* és *villam*, -os alakokkal váltakozik. Pl.: „Az Első Magyar Kábelgyár ... szabadalmazott különlegességeit ajánlotta vételre ... a weipert-községi *villámos teleprek*” (Bp. Hirlap 1900. jan. 27. 28). — „Lendula János ... *villámos-szerelő* ... a Margithid budai oldalán a *villámos* felső vezetékét javította” (Bp. Hirlap 1900. okt. 21. 10). Vö.: „egyszer egy *villanysszerelő* dolgozott nálunk” (Móricz: A galamb papné. 1912. 125).

Érdekesek a *villany*, *villamoslámpa* akkori igevonzatai: „— Ne gy u j t s a ki a *villanyt*! — suttogta Kata! — A világosság árult el bennünket. Az, hogy az illendőség kedvéért nem oltottuk el, a mig beszélgettünk” (Ambrus: Solus eris 1907. 206); „A szoba menyezeten k i g y u l t a *villámos csillár*” (uo.

¹ Pl. „A megszólításával Sarudy tiszteletes az egész társaságot magas kedvre *villanyozta*” (Móricz: Árvalányok. 1917. 82–3). — „Oroszországban ... *felvillanyozó*án hat a romantikus eszmevilág is” (Szerb Antal: A világirodalom története. 1941. 3: 53). — „Adyt a harc *fölvillanyozta*” (Bóka László: Ady Endre élete és művei. 1955. 1: 161). — „Ódry Árpád fel tudta *villanyozni* a társaságot” (Csathó Kálmán: Ilyeneknek láttam őket. 1957. 305).

Ida regénye. 1924/26. 369); „A boltban akkor gyúlt ki a *villamos világító*” (uo. 90); „Ida letette a kalapját a konzul tükör előtt, s megnyitotta ott is a *villamos lángot*” (uo. 234); „Csaba utánaszökkent Idának. Fölcsavarta az ajtó mellett a *villamos lángot*” (uo. 422).¹

Ez a ma már szokatlanul ható *villamos láng* a század elején még közkeletű kifejezés volt. Emlékeztethetünk Ady *villámfényes* szavával kapcsolatban idézett versszakának első sorára is: „Királyném, kigyúltak a *lángok*. Ambrus Álomvilág című kötetében: „Alighogy behunyta a szemét az erkélyen álló mester, megjelentek előtte az elektrom tűzkígyói. Ujra maga előtt látta a *villamos lángokból* kirakott ragyogó fénykört, a meztelen vállakkal, s a neki-szegezett messzelátókkal” (1906. 125); „Köszönöm, de nem tudnék itt élni. Az élet nekem az, a mit megszoktam. — A *villamos láng*, a zajos társaság . . . a löverseny és a kártya” (Ambrus: Törpék és óriások. 1907. 75); „Itt a *villamos láng* gyújtója” (Gárdonyi: Ida 193).

Ma csak *villanylámpának* lehet világítóeszközünket nevezni, a század elején azonban ez a szó az akkor még gyakoribb *villamos lámpával* váltakozott. — „Odavitték az állatorvosnak a zsinóros *villanylámpát*” (Mikszáth: Öreg szekér. 1901/1907. 84); „a *villamos lámpa* körtéi is égtek” (Ambrus: Midás király. 1894/1906. 2: 132); „Nyolcezer *villamoslámpa* szórja róla az Eiffel toronyról sugarait” (Bp. Napló 1900. február 20. 5); „Haller . . . szemüvegét a homlokára tolva, behunyt szemmel pihente ki a *villamos lámpák* fényét” (Ambrus: Ősi napsugár. 1907. 292); „a szép asszony . . . kiült a verandára, ahol néha éjfélig olvasgattott, a függő *villamos lámpa* világánál” (uő.: Solus e. 167); „az első emelet verandáján eloltják a *villamos lámpát*” (uo. 168); „Ezt a tömeget nemcsak a *villamoslámpák* fényében sütkérező palota és kert csodái vonzatták” (Heltai Jenő: Jaguár. Tollforgatók. 1957. 309). — Szomory Dezső, akinek 1921-ből való *villamlámpa* és *villamkörte* adatait már idéztük, 1918-ban a század elején közkeletű *villamoslámpa* összetételt is használja: „megnyomogatta *villamoslámpám* rugóját” (Harry Russel-Dorsan 109). Herczeg Ferenc 1943-ban megjelent „Száz elbeszélés” című kötetében változatlanul ebben az akkor már elavult alakjában hagyja meg régebben írt novellái idevágó szavait: „a boldogsághoz nem kellenek paloták, *villamos lámpák*” (277). — „apró fehér tűzpontok csillogtak: az orosz határállomás *villamos lámpái*” (946).

Gárdonyi, úgy látszik, következetesen *villamos lámpás*-nak nevezi — talán nyelvhelyességi megfontolásckból — számunkra elég szokatlanul a *villanylámpát*, pl. „A *villamos lámpás* az ajtó fölött megvilágította őket” (Öreg tekintetes. 1905. 7); „Sohase látott még a falusi öregur *villamos lámpást*” (uo. 17); „A *villamos lámpásokra* áttetsző zöld selyem került” (100); „a hajó-fődel nappalian világos, ahova a *villamos lámpások* terítik a fényt” (Szunyoghy miatyánkja. 1916—1926. 250); „Két leány sétált el előttünk . . . Még az árnyékuk is vidám, amint a *villamos lámpás* feketén veti őket a deszkára” (uo. 256) stb.

A *villamos lámpák* és *villamos lámpások* bőségével szemben a Nagyszótár cédulaanyagában Mikszáth idézett adatán kívül mindössze két század eleji *villanylámpá*-t találtam: „az utcai *villanylámpa* előtt voltunk (Móricz: Az Isten

¹ Az igevonzatoknak ez a nagy bősége az elektromosság elnevezéseinek sokaságával együtt kétségkívül annak a jele, hogy az akkor még újdonságszámba menő villanyvilágítás szókészlete még nem alakult ki teljesen, még nem szilárdult meg. A nyelv még kísérletezett, amíg hosszas ingadozás után a végleges változatokat megteremtette.

háta mögött 1911. 23); „Ijedten és utálattal csavartam el a *villanylámpát*” (Babits: A gólyakalifa. 1916. 55).

Mint érdekességet említem meg, hogy Nadler Herbert, az ismert vadászati író, az állatkert néhai igazgatója egyik könyvében mind a két változat előfordul még 1937-ben is: „A bikát *villamos zseblámpámmal* kell megvilágítanom” (Vadásznapok — vadászévek 145), s a következő lapon: „előveszem zsebemből a *villanylámpát*” (146). Az ilyen típusú *villamos zseblámpát* nem kell az elavult *villamos lámpa* kései előfordulásának tekinteni. Ma is az a helyzet, hogy ha a lámpa szó egy összetétel utótagjaként fordul elő, ’elektromos’ jelentésben jelzőként inkább a *villamos*, mint a *villany* szót szűkös eléje helyezni. Nemcsak a század elején írnak *villamos ivlámpá*-król (mint pl. a Bp. Hírlap 1900. máj. 11. 6: „az előcsarnok gyászlepellet borított oszlopi közt kigyulnak a *villamos ivlámpák*” vagy, Ambrus Midás királyában, 2: 239: „a *villamos ivlámpák* vagy a színházi csillár fénye el-elkápráztatja a szemem.” — „Szentjáncsbogarak ragyogtak a bokrok alján, megannyi parányi *villamos ivlámpa* [Heltai: Tollforgatók 1957. 362]), Csathó Kálmán még 1957-ben is ezt írja: „egy *villamos* vészcsengő-berendezés támadás esetén fellármázta volna az egész tanyát” (Ilyeneknek láttam őket. 252). — Villany-zseblámpa vagy villany-vészcsengő berendezés ma is szokatlanul hangzanék.

A villany-, ill. villamoslámpához hasonló helyzetet találunk a villanyvilágítással kapcsolatban is: a *villamos világítás* gyakoribb volt még a XX. század első két évtizedében a később kizárólagos használatúvá lett *villanyvilágítás*-nál „*villamos világítás* mellett mutogatom a képeimet” (Ambrus: Midás 2: 116); „A *villamos világítású* terrasszon terített asztaloknál negyvenötven főnyi vacsoráló közönség” (uő.: Bp. mesék. 33); „a *villamos világítás*, meg a fa, meg a szén” (Gárdonyi: Ida 418); „Én csináltam Ilosvából valamit!... Én vezettem be a *villanyvilágítást*!” Móricz: Az Isten háta mögött. 1911. 93).

A *villanykörte* szóra — amely ma egyedül használatos — század eleji adat egyáltalában nincs a Nagyszótár cédulái közt. A ma egészen szokatlanul hangzó *villamos-körté*-re ellenben annál több, pl.: „két-két *villamos-körte* égett” (Ambrus: Solus e. 84); „Néhány másodperc multán a két *villamos körte* elsötétedett (uo.: 87—8); „rózsaszín-tapétás falak, fehér butorok. A *villamoskörte* is rózsaszín” (Gárdonyi: Ida 146—7); „Panni ha történetesen sötét van akkor, világított volna, mint a *villamos körte*” [ti. örömében] uo.: 435).

A *villanycsengő*, *villanycsillár* századunk elején ugyancsak *villamoscsengővel*, *villamos csillárral* váltakozik: „Csodálkozom az emberiség fülén, hogy a zongora, trombita, harangszó, *villamos csenő* nem okoz nekik fájdalmat” (Gárdonyi: Józsanság. 1907/1927. 13); „A férj fölnyult az asszony feje fölött s megnyomta a divány fölötti *villanycsengő* gombját” (Móricz: Harmatcs rózsza. 1912. 172);¹ „A *villamos csillár* akkor lobbant világítóra” (Gárdonyi: Ida 210); „az ős palazzók nagy aranymennyezetű szalonjaiban *villanycsillár* égett” (Babits: A gólyakalifa. 125).

Maga az ortológusoktól kifogásolt, de mégis egyre terjedő *villany* szó elsőik közt szintén Babits versein keresztül nyer polgárjogot a magyar költészetben: „Ó távoli *villany*, száz régi est! — rideg hátad mögött, Budapest!”

¹ Móricz Zsigmondnak ilyen típusú, a mai nyelvhasználattal megegyező adatain is lemérhetjük: mennyivel újszerűbb, „maibb” volt már a század elején is írói nyelve a nála idősebb Gárdonyi Gézának ugyanabban az időben vagy később írt művei nyelvénél.

(Összegy. m. 1916/37. 185); „A kórus padján, honnan a rácson át — látni a templom sok kicsi *villanyát* — mert az imát *villany* kíséri — s új tüze régi Urunk dicséri” (uo.: 1: 185).

4. A századunk elején a *villám*, *villámos*, *villam*, *villamos* rovására terjedő *villany* szónak *villanyos* továbbképzésére, amely ma — legalábbis nyomtatásban — szinte kiveszett, igen sok példát idézhetnénk az első két évtizedből. Elégdjünk meg néhányal: „A mulató *villanyos világítása* saját gépei által eszközölték” (Újsághirdetés. Bp. Napló. 1900. ápr. 30. 8). — „A legnagyobb palota Párizsban a *villanyos kiállítás* épülete lesz” (uo.: febr. 20. 5). — Átvitt értelemben is igen gyakori volt: „Jókai felállt és felolvasta... „mit kíván a magyar nemzet?” — „Valami *villanyos* melegség állta el akkor minden tagomat — írja ő maga, — érzem, hogy végzetes szó az, amihez kezdek” (Mikszáth: Jókai, I, 178—9). — „Dérlepett rónákon kereke karca — földi hideg villám — szerte cikáz — s *villanyos* borzalom¹ kit nem igáz?” (Babits: A halál automobilon. Összegy. m. 1909/1937. 1: 55). — „Magasan *villanyos* volt a hangulat s a cigány... Mariska felé fordult, az ő szeméből leste ki, mint a vampír... a hangulatot, amit hegedűjével mint boszorkányszerrel mindjárt ki is aknázhat” (Móricz: Kerek Ferkó. 1913. 223—4).

Mind a *villám* ~ *villam*, mind a *villany* -s képzős származéka: a *villámos* ~ *villamos*, illetőleg *villanyos* főnévi alakjában magába sűrítette a *villamoskocsi* stb. jelentéstartalmát, s a 'közúti vasúti kocsi', ill. 'közúti vasút' jelentésében állandósul. A XX. század elején a *villanyos* főnév, amely ma már inkább csak idősebb vidékiek ajkáról hallható, de nyomtatásban többé nem igen fordul elő, erős versenytársa volt a letűnő *villámos* és a szóhasználatbeli egyeduralom irányában terjedő *villamos* főnévnek.² Móricz így beszéltet egy falusi nénikét: „Csak legalább azoknak a *villanyos* kocsisoknak parancsolná meg a király, hogy napszállat után ne szaladgáljanak az utcán, mint a bolondok” (Het krajcár. 1909/1917. 210). — „Csilingelt a sok *villanyos*, ott bőfögött a gépkocsi” (uo.: Tavasz szél. 1912. 121). — Babits verseinek gyakori szava: „Rég elmaradt a fény, a körút; — a *villanyos* a sötétbe fut” (Összegy. m. 1916/1937. 1: 185). — „nincs hír, nincs újság, *villanyosom* megakadt.” — „Csak ha a *villanyos* átrohan itt (és mint a tehén bög); — sejteni a várcs szörnyeteges közelét. Ám most alszik a táj: egy döglött *villanyos* állong” (Összegy. m. 1: 216). — „messze kocsmából a hegedű-szóló, — vagy várcsi *villanyos* hangja, mely egyre csak falja, meg ontja meg ontja — a meleg emberi húst — már mindez az eleven nyüzsgés — lelkemből kiesett” (Összegy. m. 1920/1937. 1: 265). — Prózájában is használja: „*villanyoson* háromnegyed óra alatt oda lehet érni” (Gólyakalifa 74—5). — „egy óra hosszat álltam a *villanyos-*

¹ Az átvitt értelmű *villanyos* szó a XX. század további folyamán szinte teljesen kiveszett. Helyébe a *villamos* és *elektromos* lépett, pl. „idők multán a zseni elveszti eredetisége *villamos* hatását” (Komlós Aladár: Az új magyar líra. 1936. 199), vagy: „valami osztályközi feszültség tette körötte [Ady édesapja körül] *elektromos* telítésűvé a levegőt” (Bóka László: Ady Endre élete és művei 1955. 1: 16).

² Abból, hogy Soltész Katalin a Nagyszótár cédulaanyagában nem talált múlt századbeli adatokat a *villanyos* főnévi használatára, nem szabad arra következtetnünk, mintha a *villanyos* 'közúti vasút' jelentése XX. századi fejlemény volna. Az, hogy valamilyen nyelvi jelentés előfordul-e vagy sem a Nagyszótár adatai közt, elsősorban a gyűjtők érdeklődésének irányától függött. Sokszor éppen nagyon is közönséges volta miatt maradt ki egy-egy szó a *környülállás*, *estkorány* típusú ritkaságokkal szemben a Nagyszótár dokumentációs anyagából.

állomáson”, ma: villamosmegállónál! (uo. 150). — Persze, Babits is használja már a ma ’közúti vasút’ értelemben egyedül használható *villamos* alakot: „A *villamos* félelmesen rázott” (Kárttyavár. Összegy. m. 6: 93. — Először a Nyugatban jelent meg 1915–16-ban). A Gólyakalifában pedig akad arra is példa, hogy a kivesző *villanyos* alakot a terjedő *villamos* változat mellett használja a szerző: „A nagy piac közepén már indult is az első *villanyos*, a hajnali kofák most cipelték fel nagy kosaraikat . . . — Ezeknek van pénzük *villamosra* — gondoltam” (75). — Egyik legutolsó előfordulását Németh László Gyász c. regényének második kiadásából idézem: „nem kíváncsi ő arra, hogy Pesten ki kerül a *villanyos* alá” (1937. 93).

5. Kissé hosszúra nyúlt seregszemlénk után foglaljuk össze már most röviden a század eleji nyelvhasználat legjellemzőbb sajátosságait az elektromosságra vonatkozó kifejezésekről. Tanúi voltunk egyfelől annak: hogyan játszott, kísérletezett nyelvünk a XX. század első negyedében a múlt századból örökölt elnevezések egész sorával, másfelől hogy redukálódott az elektromosság kifejezéseinek ez a sora két alapszóra: a *villamosra* meg a *villanyra*.

A villamoság elterjedésével párhuzamosan a nyelvi kísérletezés kora is lezárul: az elnevezések sokfélesége helyett egyszerűsödési folyamat indul meg. Ennek kapcsán a villámlás elnevezéseivel egybeeső *villám*, *villámos* alakok mint a technika szavai kivesznek az elektromosság kifejezései közül. A *villam*, *villamoz* szavak is kihullnak az idő rostáján, a *villam* alapszóból képezett másik származék: a *villamos* viszont annál nagyobb, szinte korlátlan alkalmazást nyer.

Ennek a fejlődési folyamatnak pontosan a fordítottja következett be a *villany* alapszó és -s képzős származéka esetében. Itt az alapszó került ki győztesen a szavak harcából s a *villanyos* tűnt el, mindhárom (’közúti vasút’, ’elektromos’ és átvitt értelmű) jelentésében mai szókészletünkben. Ezzel szemben igei származéka, a *villanyoz* és az átvitt értelmű *felvillanyoz* teljesen kiszorította a rendkívül elterjedt *villamos* alak igei testvérpárját: a *villamoz* változatot.

Végso fokon tehát főnévi alapszóként és összetételek jelzői előtagjaként mindössze két elnevezés maradt meg a század eleji sok közül: a *villany* meg a *villamos*, származékaik közül pedig egyfelől a *villanyoz* (*felvillanyoz*), másfelől a *villamosság*, *villamossági* alakok. Ezzel egy hosszú fejlődési folyamat záródott le. Kérdés: vajon végérvényesen-e?

Ez a kérdés szorosan összefügg a két szó használatának megoszlásával. Logikai alapon lehetetlen e kettő használati területét pontosan elhatárolni, hiszen — hogy csak egy példát mondjunk — ha egy faluba bevezetik a *villanyt*, akkor azt *villamosítják*. Az, hogy a *villany* szóval inkább csak a világításra használt elektromosságot jelöljük (pl. *villanylámpa*, *villanyégő*, *villanykörte*), míg a *villamosság* jelentésköre ennél sokkal tágabb, bizonyos fokig helytálló, ugyanakkor azonban a mai nyelvhasználat is ingadozik a *villanyenergia* és *villamosenergia*, *villanygép* és *villamos gép* között.

Aki valaha tanított külföldieket magyarra, az jól tudja, hogy milyen nehéz megmagyarázni: mikor kell például az *elektrisch* — illetőleg *Elektrizitäts-* — előtag megfelelőjének *villanyt*, mikor *villamost* használni? Miért kell azt mondani: *villanyoszlop*, *villanyborotva* és miért beszélünk inkább *villamoszék*ről, holott abba is *villanyáramot* vezetnek be. Írás közben többé-kevésbé mindenki szembekerült már azzal a problémával: mit írjon le: *villamos erővel* vagy *villanyerővel*, *villanyvonatot* vagy *villamosvonatot* stb. stb.

A *villany* és *villamos* előtagú összetételek három csoportját különböztethetjük meg. Vannak, amelyeket a mai nyelvhasználat szerint csak *villany* előtaggal (*villanyszerező, villanylámpa, villanykörte* stb.), és vannak, amelyeket csak *villamos* előtaggal lehet képezni (*villamosmérnök*). A harmadik csoportba pedig azok tartoznak, amelyek előtagja egyaránt lehet *villany*, illetőleg *villamos*.¹

A jelenben tehát tovább folyik a harc a megmaradt két elnevezés: a *villany* és a *villamos* között. Néhány példa a mai szóhasználat ingadozására: Az így termelt villamosáram . . . 12 drb. . . *villamos motort* működtet (Figyelő, 1958. júl. 1. 10). — A gép *villanymotorjai* a szükséges elektromos energiát a szárnyakon elhelyezett szilikoncellákból kapják (Népakarát, 1957. máj. 28. 8). Az előző példából idézett *villamosáram villanydrámmal* váltakozik, néha ugyanazon a cikken belül is, pl.: „a *villanyáram* hatására megbénult . . . légzési szervek csak 8–10 percig, a klinikai halál beállta után indíthatók meg újra” — alább pedig: „károkat okozott az agyban a *villamos áram*” (Ország-Világ, 1958. jún. 11. 14).

Legújabbban mintha a *villamos* jelző használata terjedne a *villany* rovására. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha az ötvenes években megjelent nagyobb szótáraink idevágó anyagát összehasonlítjuk a mai napilapokból, folyóiratokból, hirdetésekéből és feliratokból vett adatokkal.

Hartay Sándor

A *mikor, amikor* kötőszós mondatoknak egy érdekes típusáról

1. Nemrég az egész mondatra vonatkozó *ami* névmással kezdett mellékmondatok létjogosultságát bizonyítottam (Nyr. 88: 17–21). Ehhez a kérdéshez kapcsolódik a most tárgyalandó probléma is, mégpedig a *mikor*-ral, *amikor*-ral bevezetett mellérendelő értékű mondatok vizsgálata. Úgy vélem, ennek eredményei egyúttal támogatni fogják az egész mondatra utaló *ami*-s mondatok helyes használatával kapcsolatban felsorakoztatott érveimet is.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a szóba kerülő mondat típus nem azonos a valóban időhatározói — a főmondatba időhatározóként beolvasztható — mellékmondatokkal, sem pedig a *mikor* kötőszós jelzői mellékmondatokkal (vö. MMNyR. 2: 397), hanem valóban mellérendelő értékű, mégpedig legtöbbször kapcsolatos vagy ellentétes mellérendelt mondatokkal is helyettesíthető tagmondatok tartoznak ide. Ezeknek is több altípusuk van.

2. Az első csoportba olyan mondatok sorolhatók, amelyekben a főmondat folyamatban levő, tartós cselekvést fejez ki, s az *amikor*-ral, *mikor*-ral kezdett mellékmondat hirtelen, váratlan fordulatot jelez: „Feszülten, szinte mozdulatlanul hallgattuk a zenét, *amikor* a másik szobából dühös csapkodás megkiabálás hallatszott” (Berkési András: Játék a tisztességgel. 1964. 19) (∼ . . . egyszerűen csak . . .; ∼ . . . s akkor . . .); „A villamos megállójánál álltak, *amikor*

¹ Néha a nyelv értelmi különbségek feltüntetésére is felhasználja a *villany*–*villamos* kettősséget: pl. *villanyóra*, amely az utcán az időt mutatja és *villamos óra*: villamos (vagy villany?) erővel működő karóra. Vö. Az első *villamos karóra* (Népszabadság, 1957. máj. 28. 9).

észrevette a kutyát” (Várkonyi Mihály: Körkép. 1964. 605) (~... *s akkor* ...; ~... *s hirtelen* ...; ~... *s egyszer csak* ...); „Emlékszem, apám egy alkalommal dühösen és elkeseredve jött haza. Dél óta fociztunk a srácokkal. A kapu felé vezettem a labdát, amikor apám rám kiáltott. Az alacsony léckerítés mögött állt, láttam rajta, hogy dühös” (Berkési András: Játék a tisztességgel 347) (~... *egyszer csak* ...; ~... *s hirtelen* ...; ~... *s akkor* ...).

A főmondatban sokszor ott találjuk az *éppen* határozószót (esetleg azokba a mondatokba is odaérthetjük, amelyekben nem szerepel): „Egy este éppen vacsoráztak, mikor megszólalt a telefon. Matild vette fel, s adta át a kagylót Katalinnak” (Szabó Magda: A Danaida 1964. 11) (~... *egyszer csak* ...; ~... *s akkor* ...; ~... *s hirtelen* ...). Az *éppen* használata a mellékmondatnál kifejezett ellentétet, az esemény váratlanságát még jobban kiemeli. Sőt nemcsak a főmondatban, hanem a mellékmondatban is akadhat erre utaló határozószó. Például: „Éppen tizedszer ittunk Blanche egészségére, amikor az ajtó hirtelen kinyílt, és díszes társaság tódult be a szobába” (Heltai Jenő: Kiskirályok. 1964. 280) (~... *s akkor* ...; ~... *egyszer csak* ...); „Megy keresztül a gyerekricsajban hullámozó téren, mikor váratlanul egy labda gurul feléje” (Népszava 1960. okt. 15. 2) (~... *s akkor* ...; ~... *egyszer csak* ...); „A szigeti bejáró és a budai part közötti hídszakasz felénél lehettem, amikor egyszerre iszonyú félelem vett rajtam erőt” (Darvas József: Részeg eső. 1964. 163) (~... *s* ...; ~... *s akkor* ...); „Együtt ültek mindnyájan s megbeszélték még egyszer az egész esetet, mikor egy vén parasztasszony csak benyitotta az ajtót” (Móricz: Nem élhetek muzsikaszó nélkül. 1955. 77) (~... *s akkor* ...).

Szintén folyamatos, tartós cselekvést fejeznek ki azok a mondatok, amelyeknek a főmondatában a *már* határozószót találjuk, de ezekben hangsúlyozottabbá válik az a körülmény, hogy a főmondat cselekvése régebbi idő óta tart. Például: „Már egy hónapja vezette a gyárat, amikor Götz, a vastag karú főkönyvelő a referátum után felállt, megigazította a fekete keretes szemüvegét, és azt mondta: ” (Berkési András: Játék a tisztességgel 353) (~... *s akkor* ...); „Már tavasz volt, közel a húsvét, nyitott ablaknál aludtak, mikor egy hajnalban csengőszóra riadtak” (Szabó Magda: A Danaida 297) (~... *s egyszer csak* ...; ~... *s hirtelen* ...); „Nem tudom, mióta lakhattak már a fejem fölött, amikor egy este csöngettek” (Thurzó Gábor: Szüreti fűrt. Elbeszélések. 1958. 1: 247) (~... *s egy este csak csöngettek*); „Már folyt a válóper, mikor egy este hirtelen abbahagyta a harcot, mint egy fogoly, aki rossz irányba kezdett alagutat vájni, s mikor végre áttörte börtönfalát, fél méterrel mögötte újabb sziklára bukkant” (Szabó Magda: A Danaida 372–3) (~... *s akkor* ...; ~... *de* ...; ~... *s egyszer csak* ...).

3. Újabb csoportot alkotnak azok a mondatok, amelyek azt fejezik ki, hogy a főmondatban jelzett esemény még nem fejeződött be, amikor a mellékmondaté bekövetkezett, legtöbbször szintén hirtelen fordulattal. Az így szerkesztett mondatok emlékeztetnek még leginkább a valóságos időhatározói alárendelésre. A főmondatban ilyenkor a *még* határozószó szokott szerepelni: „Még felfelé nézett, amikor újra megjelent a fehér napernyő és vele a sötét ruhás nő” (Népszava 1964. május 17. 8) (~... *s akkor* ...; ~... *de hirtelen* ...; ~... *s egyszer csak* ...); „A vijjogó hang még el se némult, mikor Kis Sándor odahúzta magához a pityergő Katalint, és dühösen megcsókolta” (Szabó Magda: A Danaida 105) (~... *egyszer csak* ...; ~... *s hirtelen* ...); „Még

jóformán fel se ébredtem, *amikor* csöngettek” (Thurzó Gábor: Szüreti fürt 1: 249) (~... *s egyszer csak*...).

Ide sorolhatjuk az olyan mondatokat is, amelyeknek a főmondatában jelzett esemény ugyan szintén nem ért még véget, de közvetlenül a befejezés előtt áll. A főmondatban a *már*, *majdnem* stb. határozószók fordulnak elő. Például: „*Már* a végfele járt a küldetésem, *amikor* egy nap Csepelről különös dolog híre jött” (Mesterházi: Pár lépés a határ. 1959. 1: 30) (~... *s akkor*...); „*Majdnem* elértem *már* a Ferenciek terére, *amikor* az Egyetem utcából erős robbanásokat hallottam. Aztán géppisztolyok ropogását” (Darvas József: Részeg eső. 1964. 348) (~... *s egyszer csak*...; ~... *hirtelen*...); „*Már* közel volt a főtérhez, *mikor* meghallotta a léptekeket” (Szabó Magda: A Danaida 348) (~... *s egyszer csak*...; ~... *s akkor*...).

4. A következő csoportot az olyan mondatok alkotják, amelyekben a főmondat eseménye éppen elkezdődne, de a mellékmondat cselekvése egy időre megakadályozza megindulását, vagy egészen meggátolja bekövetkezését, ugyanis egy hirtelen fordulattal más irányba fordítja a figyelmet. Például: „Készült leereszkedni a gátról, *mikor* meglátta a két halászt a kifelé hajló nád alatt” (Szabó Pál: Isten malmai. 1955. 1: 123) (~... *s hirtelen*...; ~... *s akkor*...; ~... *de*...). A főmondatban a következő határozószókat találjuk ilyenkor: *éppen*, *már*, *már-már* stb. Például: „A sötét öltözetű nő újra kinyitotta hófehér napernyőjét és átvonult az úttesten; olyan léptekkel, mint valami megközelíthetetlen, gőgös királynő. A kirakatok előtt megállt, de csak villanásnyi időre, és nézelődött. *Éppen* meg akarta szólítani a fiatalember, *amikor* eltűnt egy közeli ház kapujában. Azt várta András, hogy legalább hátra nézzen, de nem nézett. Csak ment és beleolvadt a kapualj homályába” (Népszava 1964. május 17. 8) (~... *de hirtelen*...; ~... *de egyszer csak*...); „Sztolarik úr *éppen* a segédjét akarta küldeni a hírrel Gregorics Gáspárhoz, *midőn* megnyílt az iroda ajtaja és belépett rajta a pocakos Gregorics Boldizsár...” (Mikszáth: Szent Péter esernyője. 1957. 136) (~... *s akkor*...; ~... *de akkor*...; ~... *de egyszer csak*...); „Mracsuván uram, aki asztmatikus, egyszerre sebes, kurta lélekzeteket kezdett venni, és *éppen* valami fitymáló szót akart odadöfni az idegennek, *midőn* egyszerre megvadult lovak rohanása másfelé fordította a figyelmét” (uo. 178) (~... *s akkor*...; ~... *de akkor*...; a két utóbbi mondatban *midőn* kötőszó áll az *amikor* helyén); „Hamar öltözött, ment, felköltött mindenkit a házban, s *éppen* szerfölött csudálkozott, hogy Kisvicákné már eltűnt a házból s *éppen* ki akarta adni a parancsot, hogy fogjanak, *mikor* a tornácra kinéz az utcára s a másik pillanatban meghökkenve húzódik vissza” (Móricz: Nem élhetek muzsikaszó nélkül 85) (~... *s akkor*...; ha a *mikor*-ral kezdett mellékmondatot első főmondatához, az *éppen szerfölött csudálkozott* tagmondatához viszonyítjuk, akkor ez a példa a 2. pont első részében tárgyalt mondatokhoz is kapcsolódik); „*Már* emelte a kezét, hogy megverje az ablaküveget, *mikor* megállt a mozdulata” (Szabó Magda: A Danaida 285) (~... *s egyszer csak*...; ~... *de*...; ~... *de hirtelen*...); „*Már-már* vett egy csokrot, *amikor* megriadt, s emlékei megint feltámadtak” (uo. 182) (~... *hirtelen*...; ~... *s egyszer csak*...).

5. Az *amikor*-ral bevezetett mellékmondat a főmondatban szereplő *alig*, *alighogy* határozószóval együtt közeli utóidejűséget, rákövetkezést is kifejezhet (vö. ÉrtSz. 1: 201, 4: 1312), ugyancsak szinte mellérendelő jelleggel:

„*Alig* raktuk le a szobában felső kabátunkat, *amikor* kopogtak az ajtón, és belépett Achmed elvtárs, öreg akadémikus barátunk tatár gépkocsivezetője” (Gergely Sándor: Szüreti fűrt 2: 275) (∼... *s egyszer csak* ...; ∼... *s akkor* ...; ∼... *s akkor hirtelen* ...); „A reggeli nap *alig* ragyogott fel, *mikor* a kinti mozgás felkeltette” (Balázs Anna: Szüreti fűrt 2: 117) (∼... *s akkor* ...; ∼... *s hirtelen* ...). Ha ilyenkor a mellékmondatból elhagynánk a *mikor*, *amikor* kötőszót, ez valódi főmondattá lépne elő, főmondatából viszont *alig*, *alighogy* kötőszós mellékmondat (vö. MMNyR. 2: 371) lenne.

Ebbe a csoportba sorolhatunk olyan mondatokat is, amelyeknek főmondatában a *már* határozószót találjuk. Az utóidejűség azonban itt nem annyira közvetlen. A főmondat cselekvésének befejezettségére az állítmány előrevetett igekötője is utal. Igekötő az imént idézett mondatok főmondatában is található, de ott az *alig*, *alighogy* kiemelése következtében az állítmány mögé van vetve. Az igekötős állítmány tehát erre a csoportra mindenképpen jellemző. Lássunk néhány példát: „Omlott a fal, zuhogott a téglá meg a vakolat — de mindennek a zaja beléveszett a páncélos robájába meg az ágyú ugatásába. *Már* át is értem, *amikor* rám kiabáltak” (Darvas József: Részeg eső 209—210) (∼... *s egyszer csak* ...; ∼... *s akkor* ...); „Emlékszem, aznap keltem fel először, aznap jutottam odáig, hogy át tudtam ülni az ágy széléről egy karosszékbe, *amikor* jött a hír: Pesten kikiáltották a Tanácsköztársaságot!” (Mesterházi: Pár lépés a határ 1: 173) (∼... *s akkor* ...); „*Már* a kapuba értem, *amikor* eszembe jutott, hogy hiszen még a villamosra való pénz sincs nálam, és hogy éppen fizetési nap van” (uo. 1: 6) (∼... *s akkor* ...; ∼... *s hirtelen* ...; ∼... *de* ...); „*Már* majdnem a végén jártunk, *már* feltűnt a hegyek közt tároló fennsíkon az ódon bányásztelep, *amikor* arra figyeltünk fel, hogy éles autóberregés hallatszik a hátunk mögül” (uo. 2: 172) (∼... *s egyszer csak* ...; ∼... *s akkor* ...; ∼... *de hirtelen* ...; ha a mellékmondatot az első főmondathoz viszonyítjuk, akkor ez a példa a 3. pont második részében tárgyalt mondatokhoz is kapcsolódik).

6. A megvizsgált mondat típusok jól illusztrálják azt a tényt, hogy ezek a mondatok mellérendelő értéktűek. Természetesen azonban nem csupán formai, hanem tartalmi és stilisztikai tekintetben is különböznek a valódi mellérendelő mondatoktól. Ezekkel akkor élünk, ha jobban ki akarjuk emelni — szemben az alárendelő formával — a második tagmondatban foglalt eseményt. Ha viszont ennek erős kiemelése nincs szándékunkban, s a főmondat gondolatának fontosságát nem akarjuk elhalványítani, a *mikor*-ral, *amikor*-ral bevezetett, formailag alárendelő mondatot választjuk.

Ugyanezt állapíthattuk meg az egész mondatra vonatkozó *ami* névmással kezdett mondatokról is. Itt sem valódi alárendelő, hanem sajátos stilisztikai értékkel bíró, mellérendelő jellegű összetételtől volt szó. A cikkemben vizsgált mondat típus — amelyre nyelvtani irodalmunk eddig nemigen figyelt fel, s nyelvvelőinknek eszükbe se jutott hibáztatni — funkcióját tekintve tehát nagyon közel áll az említett *ami* kötőszós mondatokhoz, és újabb oldalról támogatja az utóbbiaknak — sokak által vitatott — helyességét.

Kollányi Teréz

Hogyan írjuk az iskolai osztályok nevét?

Általános és középiskoláinkban az osztályok nevének számtalan jelölési módjával találkozunk. Egész gyűjteményt állíthat össze belőlük az ember. Például hányféleképpen írják valamelyik iskola *harmadik B osztályának* a nevét?

III. b	III. b.	III.) b	III.) b.
III. B	III. B.	III.) B	III.) B.
III./b	III./b.	III. b)	
III./B	III./B.	III. B)	

Ez tizennégy különböző jelölési mód, de a felsorolt jelölési módok közbülső pont nélkül is előfordulnak: *III b osztály* stb. Így már huszonnyolc írásmóddal kell számolnunk, sőt még ez a szám is a kétszeresére növekszik, ha arra gondolunk, hogy az osztályok nevét újabban nemcsak római számmal, hanem arab számmal is jelölik: *3. b osztály* stb. Még tovább növekszik a változatok száma, ha meggondoljuk, hogy az osztályok nevét a szám után, illetőleg a betű előtt helykihagyással is szokták írni (*III. b osztály*), meg helykihagyás nélkül is (*III.b osztály*). Néhol még ugyanabban az iskolában sem írják egységesen az osztályok nevét.

Honnan ered ez a változatosság, mely nem gyönyörködtet, hanem zavar? Nyilván onnan, hogy helyesírási szabályzatunk sem ad megfelelő útmutatást az iskolai osztályok, azaz részosztályok jelölésére. Nagy J. Béla is szóná tette néhány évvel ezelőtt (Nyr. 1957: 410): „Nincs szabályozva az iskolai osztályok jelölése sem. Régen így írtuk: *I. A*), *I. B*); ma ilyen összevisszaságot látunk: »*IV. a.*; beiratkozott az *5/á-ba*; a *VI/c-ből*; a bátyja a *nyolc-á-ba* jár» (egy tanító tárcacikkében).”

Az akadémiai leíró nyelvtan a számnevekről szólva az iskolai osztályok jelölésére is utal, de a részosztályok írásmódjára nem tér ki: „Néha — főleg évszázadokra, hónapokra, városi kerületekre, iskolai osztályokra (évfolyamokra) vonatkoztatva — inkább a római számok járatosak...” (A mai magyar nyelv rendszere 1: 235).

A magyar helyesírás szabályainak 132., 261., 405., 411. és 431. pontja szerint római számmal írjuk: *V. osztály*; az általános iskola *I osztályában*; az *V.-be jár*; az *I—IV. osztály-ban*; *VI. osztály*; *bátyám az V.-be jár*. Érdekes, hogy az új „Tanterv és utasítás az általános iskolák számára” mégsem ezekhez igazodik, hanem az eddigi hagyománnyal ellentétben az általános iskolai osztályok nevét mindenütt arab számmal jelöli: *3. osztály*, *5—8. osztály* stb. Talán azon alapul ez a változtatás, hogy egyes országokban arab számmal írják az iskolai osztályok számnévi jelzőjét.

A Művelődésügyi Minisztérium folyóiratai (a Köznevelés, a Magyar-tanítás stb.) újabban az általános iskolai osztályokat szintén arab számmal, a középiskolaiakat ellenben a hagyományos írásmód szerint, római számmal jelölik. Az általános iskolai osztályok arab számmal való jelölésére mentségül szolgálhat helyesírási szabályzatunk 428. pontja, mert ott ezt olvassuk: „Római számokat csak néhány hagyományos esetben használunk, valamint akkor, ha a római számnak az arab számmal szemben megkülönböztető szerepe lehet.” (A kiemelések tőlem. P. E.) Így az arab számú *1—4. osztály* megjelölésből külön magyarázat nélkül

is tudnánk, hogy általános iskolára vonatkozik, a római számú *I—IV. osztály* pedig csakis középiskolát jelentene. Hogy azonban ez az elv mennyire nem valósult meg eddig a gyakorlatban, arra is idézek néhány példát.

A Köznevelés nemrég ugyanannak az általános iskolának alsó tagozati osztályairól írt ugyanazon a lapon (1964: 384) arab számokkal is, római számokkal is. Itt az egész osztályokat (*I—4. osztály*) arab számok, a részosztályokat (*I.a., II.b. stb.*) római számok jelölték, tehát a különbségtevés nem az általános és a középiskola, hanem az egész és a részosztályok viszonylatában alakult ki. Ugyanakkor a Magyartanításnak „A Fejér megyei középiskolai helyesírási verseny néhány tapasztalata” című cikkében egy *4. b* osztályos *g i m n á z i u m i* tanulóról olvashattunk arab számmal (1964: 108), a következő lapon pedig a címben („Stilisirányok tisztázása a III. gimnázium irodalomtörténeti anyagában”) római szám, a szövegben viszont mindenütt arab számok jelölték a középiskolai osztályokat. A Magyartanítás ugyanazon számában egy másik cikk aztán visszatért szöveg közben is a középiskolai osztályok nevének római számmal való írásához (1964: 128).

Tudok olyan általános iskoláról, ahol az új „Tanterv és utasítás” arab számú osztályjelölései nyomán az a hír terjedt el, hogy mindenestül „eltörölték” a római számokat, s attól kezdve egyes nevelők a hónapokat sem merték a keltezésben római számmal írni.

Ne erőltessük hát az arab számú írásmódot, mert a helyesírási hagyományok ilyenfajta megbolygatása csak bizonytalanságot szül!

Legutóbb a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportja nevében F. G. [Ferenczy Géza] írt az arab és a római számok használatáról (Nyr. 1964: 224): az iskolai osztályok megjelöléséről szólva ő is határozottan a hagyományos, tehát a római számmal való írásmód mellett foglalt állást.

Jelöljük az általános és a középiskolai osztályokat továbbra is és e g y s é g e s e n római számmal!

Hanem a részosztályok (párhuzamos osztályok) nevének jelölésére valóban még példákat sem találunk A magyar helyesírás szabályaiban. Egyetlenegy példa jöhetne számba: a 436. pontban a laccím megjelölésének egyik példája a következő:

*Budapest VIII.
Múzeum krt. 4/C I. 2.*

Szerintem az itteni *4/C* mintájára (mely nem házszám, hanem az egyetemi *C épület* megjelölése) nem volna helyes *IV/C* és *III/B osztály*-t írni. Ha ugyanis a szám után a pont helyett ferde törtvonalat alkalmazunk, ez a helytelen „négy cé osztály”, „három bé osztály” olvasásmódra csábíthat. Az utcák házszámait, ha nem sorrendiségre utalnak, hanem csupán megkülönböztető-azonosító szerepük van, mondhatjuk és olvashatjuk tőszámnévként (pl. a *Jókai u. 39.* vagy a pont nélkül is írható *Jókai u. 39* esetében kimondani is könnyebb a „harminckilenc”-et, mint a két szótaggal hosszabb „harminckilencedik”-et), de az iskolai osztályok mindig sorrendiségre is utaló (és aránylag rövid) nevében nagyon helytelen volna az ilyen kiejtés mód. Ha leve-lünket *Múzeum krt. 4/C I. 2.* címre küldjük, a postás biztosan nem fogja négy különböző, *C*-vel jelölt épületbe kézbesíteni, ha ellenben valamelyik iskola *négy C osztályáról* beszélünk, akkor nem egyedül a *negyedik C osztályt* jelöltük meg, hanem az iskola négy különböző *C* osztályát (pl. az *I.C*, a *III.C*, az *V.C* meg a *VII.C* osztályt), és a *IV.C* osztály esetleg nincs is közöttük.

A *Múzeum krt. 4/C* formából — szerintem — csak az utolsó elemet, a pont nélküli nagybetűt vehetjük mintául a részosztályok jelölésében.

Nyelvészeti irodalmunk az iskolai osztályok számnévi jelzőjét egységesen római számmal jelöli, de a részosztályok (párhuzamos osztályok) megjelölése korántsem ilyen egységes. Néhány évvel ezelőtt „A Nyelvőr postájá”-ban T. J. [Tompai József] egy kérdésre válaszolva a *VI. a*, esetleg *VI. a)* vagy *VI. A)* írásmódot javasolta (Nyr. 1959: 520). A magyar nyelv értelmező szótárának 1. kötetében a következő példákat találjuk: *a második a v. A osztály*; *Az én fiam a II. A-ba v. az A-ba jár*; *A Váci utca 12/a v. 12/A alatt lakik* (3. lap); *a II. b v. II. B v. második bé osztály*; *Petőfi utca 6/b v. 6/B* (380. lap); *az I.c. v. I.C* [ezekben helykihagyás nélkül!] *osztály*; *Jókai utca 4/c v. 4/C* (767. lap). Az akadémiai leíró nyelvtanban *I. c* és *II. b* osztályról olvashatunk (A mai magyar nyelv rendszere 1: 236). Végül a Helyesírási tanácsadó szótárban ilyen példákra figyelhetünk föl: *II/A osztály*, *A-ba jár*, *A-s*; *A csapat*, *A épület*, *a Vas utca 2/a-ban lakik* (17. lap); *II/B osztály*, *B-be jár*, *B-s*; *B csapat*, *B épület*, *a Kossuth Lajos utca 3/b-ben lakik* (59. lap).

Nagy J. Béla írja „Az írásjelek alkalmazásának néhány kérdése” című, fentebb már idézett cikkében: „Legjobb volna a házzámokat és az osztályokat egymáshoz hasonló módon jelölni: *15. A)* vagy *15. a)* és *I. A)*, noha magukon a házzsámotáblákon a betű nélküli puszta szám után nincs pont, és alkalmasint ebből származott a pont nélküli, ferde törtvonalas (*15/a*) írásmód a levél-címzésben is” (Nyr. 1957: 410). Egyetértek Nagy J. Béla javaslatával, de — az egyszerűbb írásmód kedvéért — a zárójelet ilyen esetben elhagyhatónak tartom. (Más az, amikor az *A*), *B*), *C*) stb. betű valódi felsorolásban, szöveg előtt szerepel: olyankor valóban szükség van itt a zárójelre!) E helyett — úgy, mint a *Múzeum krt. 4/C* formában (AkH. 436.) — inkább az osztálynév betűjét írjuk közelebb az osztályt jelölő római számhoz, a pont után helykihagyás nélkül! Így: *III.B osztály*.

Tehát helyesírási szabályzatunk 132., 261., 405., 411. és 431. pontja szerint írjunk *III. osztály*-t (római számmal és ponttal), s egészítsük ki ezt a 436. pont alapján az *osztály* szó előtt a *B*-vel (nagybetű pont nélkül)!

Vannak, akik a *III.B osztály* írásmóddal szemben a ferde törtvonalas *III/B osztály* jelölési módra „esküsznek”, mert azt mondják: a törtvonal összeköti, a pont ellenben szétválasztja a forma két elemét. Ez az érvelés figyelmen kívül hagyja, hogy a tizedes törtek írásában (38,6, 1,23 stb.) a vesszőnek is ugyanolyan szerepe van, mint itt a pontnak. (Vö. AkH. 366. és 430.) A vessző és a pont egyaránt nemcsak elválasztja, hanem össze is köti az ilyen formák két részét, ha a második rész (a mi esetünkben az osztály megkülönböztető nagybetűje) előtt nincs helykihagyás. A 38,6-ben a vessző előtt az egész szám, a vessző után a részsám áll, ugyanígy a *III.B* forma pontja előtt az egész osztályt jelölő szám, a pont után pedig a részosztályt jelölő betű foglal helyet.

A *III/B* formával szemben a *III.B* mellett szól, hogy az alapformában (*III. osztály*) is ott van a pont. (Vö. az AkH. idézett példái közt: *V. osztály*, *az I–IV. osztályban*.) Ez a pont — mint láthattuk — még kötőjel alkalmazása esetén sem hagyható el: *az V.-be jár* (AkH. 405.), *bátyám az V.-be jár* (AkH. 431.). Miért tűnne hát el a pont a részosztályok (párhuzamos osztályok) nevéből? — Itt jegyzem meg, hogy sokan, az ellenkező végletbe esve, ott is ragaszkodnak a ponthoz, ahol csakugyan semmi szükség rá, és azt írják: *I.–IV. osztály*, *V.–VI. osztály*. Helyesen: *I–IV. osztály*, *V–VI. osztály*,

ugyanis a nagyköötőjeles számkapcsolatoknak csak a második tagja után kell pontot tenni (vö. AkH. 411.).

Említettem már, hogy a *III/B osztály* jelölési mód a helytelen „három bé osztály” olvasást sugallja. Ezzel szemben a *III.B osztály* forma a helyes kiejtést is elősegíti, hiszen sokan ismerik azt a „szabályt”, hogy ahol a számjegy után pont van, ott általában *-dik* képzőt kell olvasnunk. Tehát ezért sem helyes a *B* után pontot tenni: „harmadik osztály”, de nem „béedik”, csak „bé”! (A mondat végi pontot természetesen ilyenkor sem szabad elhagyni: *Ez az osztály a III.B.*)

Az osztálynévben a szám (*III.*) és a betű (*B*) szoros összetartozását azzal fejezhetjük ki legjobban, hogy nem helykihasználással, hanem a nélkül, mintegy a közbülső ponttal kapcsoljuk egymáshoz őket. Vagyis úgy teszünk, mint a ferde törtvonal, a tizedesvessző, a kötőjel és a nagyköötőjel alkalmazásakor, amikor e jelek után helykihagyás nélkül következik a forma másik eleme: *Múzeum krt. 4/C; 38,6; 39-et; francia—német szótár.*

Miért helyesebb az osztályok nevében a nagybetű, mint a kisbetű? Több okból: 1. Így senki sem nézi az osztálynév gyakori *A* betűjét — egy pillanatra sem — névelőnek. (Pl. a következő mondatban: *Mind ott voltak a III.A tanárai.*) 2. Ha a számot is betűkkel írjuk, az osztály megkülönböztető betűje így akkor sem olvad bele a kisbetűk egyhangúságába, hanem kiemelkedik: *harmadik A osztály, harmadik B osztály.* 3. Csupa nagybetűs írás esetén sem okozhat problémát, hogy az osztály megkülönböztető betűjét kis- vagy nagybetűnek írjuk-e, mert ennek a betűnek a formája nem változhat: *III.A OSZTÁLY.*

Sok helyütt *á* vagy *Á* betűvel írják: *III.á osztály, III.Á osztály.* Ez helytelen, ugyanis részletezéskor nem a teljes ábécé, hanem a szűkebb, latin ábécé betűit használjuk, márpedig ezek közt hosszú magánhangzó (és két- vagy háromjegyű mássalhangzó) nincs. Tehát a részosztályok nevében is csak a következő betűk jöhetnek számításba: *A, B, C, D, E* stb. Mondani mondhatunk „á”-t az osztálynévben, mint ahogy az *ABC*-t is „ábécé”-nek olvassuk, de írni csak *A*-t írhatunk. Toldalékok előtt sem helyes az osztályok nevének *A* betűjét *Á*-val cserélgetni. Írjuk mindig egyforma betűvel: *III.A osztály; öcsém a III.A-ba jár; III.A-s tanuló;* stb.

Kíváncsú voltam, hogy végre ezen a területen is rendet teremtsünk, és helyesen írjuk, helyesen mondjuk az iskolai osztályok nevét.

Pásztor Emil

A Rozsdatemető stílusáról

Lehetséges-e objektív stíluselemzés?

Ez a kérdés újólag felbukkan, ha Kovalovszky Miklósnak a Rozsdatemető stílusáról szóló, megejtően elegáns felépítésű írását olvassuk (Nyr. 88, 421—38).

Ha igaz az, hogy a stíluselemzés annyit jelent, mint végignyomozni azt az utat, amely a közlendő lelki tartalom megfogalmazásától a nyelvi formába érésig a beszélőben (íróban) végbemegy (MNY. 60; 346), akár ezt a folyamatot követő, akár ellenkező irányú legyen is a nyomozás, a stíluselemzésben két fontos szakaszt különböztethetünk meg: Az egyik a konkrét adatokat felsorakoztató számbavétel, a másik a belőlük levont következtetés. Ezzel a kettébontással nyilván megoldódik a stíluselemzés objektív-szubjektív dilemmája. A regisztráló rész kétségkívül objektív, feltéve természetesen, hogy a vizsgálat tárgyát teljes egészében felöleli, vagyis nem ötletszerűen kiragadott, egyes példákra épül, mint ez a stíluselemzés őskorában szokás volt, hanem gondosan számba vesz minden egyes adatot. Persze ez a teljességi igény ma még csak fáradságos aprómunkával elégíthető ki. Ha például a stíluselemzés során arra a kérdésre keresünk választ, milyen nyelvi formákat használ egy író az öröm és a bánat, a nevetés és a sírás kifejezésére, akkor gondosan végig kell böngészniünk a vizsgálandó művet, s minden egyes előfordulást kicédulázva, kapunk csak teljes és reális képet az író szegényes egyhúrú vagy ötletesen gazdag, sokszínű kifejezőkészségéről (vö. Kovalovszky i. m. 433—4). Kétségtelenül innen van, hogy olyan ritkán találkozunk a stíluselemzésnek ezzel a teljességre törekvő vagy legalábbis megfelelő mennyiségű adataira épülő, filológiai hiteles és megbízhatóan reális formájával. Ha majd a lexikográfiai vizsgálatok gépesítése annyira tökéletesedik, hogy ezeket az adatgyűjtő műveleteket géppel könnyen és gyorsan elvégezhetjük — s ma már ez egyáltalán nem utópisztikus ábránd, amint erről a Nyelvőrben olvashatjuk Papp Ferenc cikkét (88: 457—64) —, akkor a stíluselemzés értéke is jelentékenyen megnövekszik, és kevésbé fogja fenyegetni a szubjektív impressziók befolyásának veszélye. Hangsúlyozom azonban, az objektivitás mindenképpen csak addig tart, amíg megelégszünk a stílusnak elemekre bontásával, a leíró regisztrálással. Ezeknek a stíluselemeknek a minősítése óhatatlanul magában hordozza a szubjektivitás halványabb vagy markánsabb érvényesülését (vö. Benkő Lóránd: Magyar Tudomány 1963. 377—8). Halványabbat akkor, ha az egyéni vélemény kollektív erejűvé szélesedik, általánosan elfogadottá válik; markánsabbat akkor, ha szembe kerül a kollektív felfogással.

A stílus vizsgálatának említett kettőssége, vagyis regisztráló és értékelő részekre tagolódása igen jól megmutatkozik Kovalovszky Miklós idézett cikké-

ben. A filológiai alaposságáról ismert szerző felsorakoztatja Fejes Endre Rozsdatemetőjének egy csomó stíluselemét, s ezzel igen nagy szolgálatot tett a stilisztikai, lexikográfiai s még több más szaktudományi kutatásnak éppen úgy, mint a gyakorlati nyelv művelésnek. A stíluselemek felhalmozódása azonban még nem hoz magával olyan meghatározott irányú és szükségszerű következményként jelentkező tételeket, mint ahogyan ez az egzakt mennyiségekkel foglalkozó szakterületeken lehetséges és természetes. A stíluselemeknek nemcsak állandósult, közösségi (langue), hanem folytonosan változó, hullámzó, egyedi (parole) arculatuk is van. Innen adódik a stíluselemek értékelésének különböző lehetősége. Ha tehát Kovalovszky nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az ő véleménye a Rozsdatemető stílusáról nem egyezik a korábbi — irodalmi jellegű — kritikákkal (i. m. 421), ez csak azt jelenti, hogy ő más oldalról, más mércével szemléli a szóban forgó mű stílussajátságait, mint azok, akik eddig vizsgálták. S minthogy tudomásom szerint ő az egyetlen, aki ítéletét gondos adatgyűjtésre építette, véleményét igen figyelemre méltónak kell tartanunk. Ezzel a véleménnyel azonban mint végső soron szubjektív ítélettel nem kell, nem is lehet vitázni; tudomásul kell venni. Természetesen lehetséges, hogy mások más véleményt formálnak a Rozsdatemető stílusjegyeiről még akkor is, ha tisztán Kovalovszky adataira támaszkodnak. E sorok írója például egy véleményen van Kovalovszkyval abban, hogy a Rozsdatemető stílusát nem tartja a modern magyar széppróza remekének, és nem állítaná követendő mintának sem szépirodalmi, sem általános köznyelvi vagy iskolai vonatkozásban. Azt azonban állítja, hogy ezzel a nyers és száraz, dokumentációs stílussal az író olyan alaphangot tudott megütni, s ezeket az alapakkordokat az egész regény folyamán úgy tudta egységes dallammá ötvözni, hogy belőle mind a könyvben, mind a színpadon, tehát akár vizuális, akár auditív úton lenyűgöző erő árad. Persze ennek a magával sodró erőnek számos összetevője között csupán egy a stílus ereje, de ez is feltétlenül megvan, ez is részese az összehatásnak. Vagyis az írónak a számtalan lehetséges kifejezési forma közül sikerült az adott helyzetben legmegfelelőbbet kiválasztani. Hogyan, milyen eszközökkel? — Erre a kérdésre éppen Kovalovszky ad gondosan alátámasztott feleletet, sőt feleleteket, s ezek a feleletek — legtöbbször — sokkal kevésbé elmarasztalók, mint azt bevezető szavaiból vagy cikkének szójátékos címéből várhatnánk.

Idézzek példát? — A szereplők jelleméről szólva ezt mondja Kovalovszky: „Vannak a regénynek érdekes alakjai, mint például Reich Kató, Szuha Miklós, vagy akár Csele Juli, akiknek halvány és vázlatos rajzában is fölsejlik a sokoldalú, gazdagabb emberábrázolás lehetősége; az író azonban állhatatosan megmarad fölvetett modorában: csak utalásszerű, külsőséges vagy a felszín érintő szavakkal vázolja föl alakjait . . . Jani »egészséges, izmos gyerek volt, fékezhetetlen természetével gyakran okozott bajt a szülőknek . . . Nem volt szép, nem különösebben értelmes. Konok fajta, indulatában fékezhetetlen« (89, 101). Szerelme, Reich Kató »szép volt, megközelíthetetlen. És szerelmes ifjabb Hábeter Jánosba reménytelenül« (101) (i. m. 428—29). Kovalovszky itt megelégszik — lényegében — a regisztrálással. Szerintem ennél a jellemzésnél nem is kell több. De hangsúlyozom, csak ebben a regényben, ezeknek a szereplőknek a jellemzéséhez nem kell több szó.

Ismét Kovalovszkyt idézem: „A kültelki otromba közönségesség és a kispolgáreszményt utánzó hang keveredése néha már humoros hatású: »Apuka minek avatkozik bele? Apuka a legbutább ember az egész nyolcadik kerület-

ben. Apuka mondja meg, mennyi hatszor kilenc (218)” (i. m. 429). Hogy ez a hang — ösztönösen vagy tudatosan — írói szándékból fakadhat, Kovalovszky legkevesbé sem tagadja.

Hábetler Jani „fogcsikorgatásait” és „szemszúrásait” én is sokallottam a regény olvasásakor. De nem vagyok benne biztos, hogy ez az újra meg újra felbukkanó, érzékletes motívum „csökkenti, elkoptatja” az emberábrázolás erejét — persze ismét csak a Rozsdatemetőre korlátozva (i. m. 430). Van ebben valami refrénszerű pozitívum is. Hiszen a fiú fékezhetetlen indulatossága is csak olyan egyszínű, mint ő maga. Még inkább pozitív értékű stíluselemnek vélem Hajnalka — megújuló „csókolózásait” (i. m. 434). Hiszen éppen a jellembeli színtelenséget, a lelki tartalom szegénységét tükrözi az ismétlődő, szürke, tényközlő mondat: „Aztán csókolóztak.”

Ha már most ezeket a stíluselemeket pozitívumként könyvelem el (s számukat még jó néhányal megtétezhetném többnyire nem is Kovalovszkyval ellentétben, sokkal inkább az ő segítségével), akkor miért marasztalom el a Rozsdatemető stílusát egészében, ahogyan ezt főntebb tettem?

Való, hogy itt ellentmondás van; de — azt hiszem — nem az én következtetéseimben, hanem a Rozsdatemető stílusában. Mert ez a stílus — mint már utaltam rá — olyan, mint Budán a kutyavásár: egyszer volt. Tehát a maga helyén, ebben a regényben jó, talán a legjobb. De nagyon szegény volna a magyar széppróza, ha ez a túlságosan leegyszerűsített elemekből álló stílus volna elsőrendű képviselője. Ez a kettősség így egyszerűnek és kézenfekvőnek látszik, de nem fűdi a teljes valóságot, amely mint mindig, itt is sokkal bonyolultabb annál, semhogy egy ilyen rövid tételbe beleférne.

Úgy vélem, sem a hozsannázó, sem az elmarasztaló kritika nem tártta fel eléggé a Rozsdatemető stílusának igazi valóját, legsajátosabb vonását. Vegyünk ki egy cseppet a tengerből, és helyezzük a mikroszkóp lencséje alá!

Miféle szó ez, hogy *rozsdatemető*? Lehetséges, hogy szűk körben, abban az üzemben, amelyben Hábetler Jani gyilkosságba esett, így neveztek valami hátsó udvart, ócska, rozsdásodó lim-lomok gyűjtő helyét. De a szót hiába keressük akár az Értelmező Szótárban, akár még bővebb, kétnyelvű szótárainkban. A magyar köznyelvi használatban ismerünk *kutyatemetőt*, *dögtemetőt*, újabban *autótemetőt* is, vagyis olyan összetett szókat, amelyeknek szerkezeti tagjai közt birtokviszony van (kutyáknak, dögöknek, autóknek a temetője). De lehet rozsdá vagy rozsdák temetőjéről beszélni? Az is igaz azonban, hogy lépten-nyomon keletkeznek nyelvünkben úgynevezett jelöletlen összetételek, amelyekben nem állapítható meg pontosan az összetétel elő- és utótagjának mondattani viszonya (*motorszerelő*, *gondterhes*, *bárfeszültség* stb. l. MMNyR. I: 421). De a *rozsdá* és *temető* szavak közt még így is csak erőszakoltan lehetne nyelvtani kapcsolatot létesíteni (pl. rozsdá miatti temető). A szó tehát nem illeszkedik be simán a magyar köznyelvi szókészletbe, nem ujjonghatunk neki mint a nyelvet gazdagító, példamutató lexikális elemnek. Ezzel szemben mint regénycím remekbe készült, telitalálat. Mégpedig azért, mert itt a szűk-körű szaknyelvi, az imént még mesterkéltnek ható szóból stilisztikai értékkel telített, magas hőfokú, sűrített jelkép lett; méltó tagja a Vörös és fekete, Patkányfogó, Pestis vagy Fuimus, Számadás, Iszony, sőt Nyelvelés hasonló jellegű sorozatának. Mármost, amikor az író a lexikailag vagy grammatikailag szürke, sőt esetleg nehézkes, kifogásolható nyelvi elemeket a felhasználás során valamilyen stilisztikai értéktöbblettel tudta megtoldani azáltal, hogy olyan szituációkba helyezte őket, amelyekben szimbolikus vagy egyéb ér-

zelmi, hangulati hatást keltő vonásokkal gazdagodnak; más szóval, amikor a stilisztikailag 0 fokú nyelvi egységekből expresszív stíluselemeket kovácsolt ki, akkor megoldotta azt a feladatot, amely a művészi stílusnak egyik alapvető sajátága, s amelyet előtte már olyan sokan megoldottak a prózai vagy költői szépirodalom művelői közül.

Minthogy azonban a hangulati hatásoknak nincsenek objektív mértékegységei (sőt kollektív jellegű értékei is viszonylagosak és ma még nem eléggé tisztázottak), könnyen előfordulhat, hogy valaki igen magas fokú stilisztikai értéket lát ott, ahol egy másik szemlélő számára meg sem mozdul az expresszív hatás hőmérőjének higanyszála. De hogy a kevés színnel dolgozó, szürke, száraz és darabos nyelvi elemekből felépülő stílus lehet művészi hatású, azt a világirodalomnak legalábbis realista-naturalista irányvonala — élén Zolával — eléggé igazolta. A modern szépprózában is bőven találunk ilyen példát akár Camus, Hemingway vagy Knight, akár Jorge Amado, Kuprin vagy Solzsenyicin művei közt tallóztatunk. Az újabb magyar szépprózában sem idegen ez a „szürkítő” stílus. Nagy Lajos, Gelléri Andor Endre után (vö. Nyr. 84: 454—63) Mesterházi Lajos is azt vallja, hogy „két pont között legrövidebb út az egyenes” (Anyanyelvi műveltségünk 240).

Kétségtelen, hogy a Rozsdatemető stílusa ebbe az irányzatba tartozik. Meggyőződésem szerint a szürkeségnek és a költői lendületnek igen szerencsés arányú ötvözete idézi elő — természetesen a tartalmi és más vonatkozású sajátságok mellett — a Rozsdatemető felfokozott hatását. Ez az a stílusvonás, amelyre nemcsak a regény címe, hanem előbb analizált és még számos más eleme is utal.

Benkő László

A költői nyelv hangtanáról

1. Fónagy Iván könyve (A költői nyelv hangtanából. 1959.) idestova hat éve jelent meg, s ez a hozzászólás is másfél éve készen áll. Úgy látszik azonban, hogy még hosszú időbe telik, amíg a könyv vitaanyaga napvilágot láthat. Addig is szeretném megjegyzéseimet az olvasók elé bocsátani.

Elemző, tudományos munkát jólesik közérthető, világcs, jól hangzó fogalmazásban olvasni. De Fónagy Iván még további előzékenységgel is várja az olvasót. Mint egy kellemes Cicerone, úgy vezeti anyagában; előre látja a hatás lehetőségeit, finoman előkészíti, és szellemesen hegyezi ki. S amíg érdeklődéssel követjük kalauzolását, alig vesszük észre, hogy egy száraznak tartott tudományág, a statisztikai fonetika tényei között járunk.

„A költői nyelv hangtanából” azonban nemcsak szép könyv, hanem elsőrangú tudományos mű is. Széleskörű ismeretekkel, a vélemények körültkintő értékelésével, szellemes kísérletekkel, a magyar, francia és német költészet finom elemzésével produkál sokszor meglepő és mindig meggyőző eredményeket.

2. A legszínesebb résszel, a hangszimbolikáról szólóval csak egyetérteni lehet, s alig hagyott hátra valami megoldanivalót. Itt egy-két olyan gondolatról számolnék be, amelyet problémái ébresztettek bennünk.

Fónagy fonetikai és lélektani alapon fejti meg a hangok ilyen vagy olyan hangulati hatását. Nem elégszik meg azzal, hogy megállapítsa a költői gyakorlatból a zöngétlen zárhangok (*p, t, k*) „kemény” jellegét, hanem azt is tudni akarja, miért érezzük keménynek őket. Szerinte a hangképző izmok megfeszülése — „keménysége” idézi fel bennünk a „kemény halmazállapot” emlékét. Lehetséges, de egyszerűbb a magyarázat, ha közvetettebb összefüggést teszünk fel. Kemény anyagról — például kőről — ugyanúgy pattannak el a hozzáütődő tárgyak, mint ahogy ezeknél a hangoknál „pattannak” fel ajkaink vagy a gége zárja, s ugyanolyan éles, rövid hang keletkezik. A kapcsolat tehát nem közvetlenül a halmazállapottal van (vagy nemcsak avval), hanem a halmazállapotra jellemző, másodlagos jelenségekkel. A magas hangok „édes” jellegét a költői gyakorlat elemzésétől a gyermekvélemények statisztikai feldolgozásáig tények sorával bizonyítja, s itt hivatkozik a beszédhangok fejlődési tendenciájára is a torokhangok felől a magas hangok felé. Ebben nyelvünk sokat kárhoztatott *e*—é túltermelésért kapunk kárpótlást — legalábbis elméletileg. Azonban tovább is mehetünk. Veres Péter figyelmeztetett, hogy nyelvünkben minden kedveskedő jelző *e*—é vokalizmusú: *helyes, kedves, szép, remek, kellemes, édes, gyenge, szerelmes* stb. Ennek most már látjuk lélektani alapját is.

A hangok kifejezőképességét Fónagy két forrásra vezeti vissza: a hangképzés fiziológiai folyamatainak tudat alatti hatására és a létrejött hang akusztikai benyomására. Mind a két lehetőséget igen meggyőző példákkal és körütekintő verselemzésekkel bizonyítja, továbbá a kísérleti fonetika tanulságaival. A műszeres mérések eredményei, a költők és esztéták véleményeinek hosszú sora az ókortól máig, akik a költői kifejezés hatását sokszor a hangok ilyen vagy olyan csoportosításában látták, a verselemzések objektív, „statistikai” adatai kétségbevonhatatlanná teszik még a messzemenő következtetéseket is. Pár évvel ezelőtt egy ilyen „artikulációs” magyarázatomat ritmuskönyvemben Berzsenyi egy soráról meglehetősen tartózkodással fogadták a szakemberck („Mint a nyíl s zuhogó patak”). Most, Fónagy nagyszabású tényfeltárása után még tovább is merek menni. Eszembe jut Szabó Dezső egy helye Berzsenyi-tanulmányából (Egyenes úton. 2. kiad. 14): „Lázás látásaiban egybe hallucinálja a magyar nyelv minden erő-szavait. Ez művészetének legfőbb erénye: domborodása, külön alaphangja, mellékszúgásai vannak szavainak. Amint ezek a szavak zordon ritmuskba hullnak, a kimondással, a hallással a heroizmus izomérzetét váltják ki.” Ez irodalmi megfogalmazása mindannak, amit a hangok kétféle hatásáról Fónagy tudományosan megállapít. De különösen két szó fontos számomra: „kimondással” és „izomérzetét”. Vagyis Berzsenyi a hangképzés izomműködésének lélektani hatását veszi igénybe képeinek megelevenítésére. S ha ezt ilyen általános érvénnyel lehet kimondani — tehát érezni — egész költészetben, akkor talán tovább is mehetünk. Berzsenyi, szerintem, az a költő, aki a leginkább veszi igénybe a hangoknak ezt a hatását minden magyar költő közül. S ha az akusztikai hatást minden jó költő alapsan kihasználja — mint arról Fónagy példáinak végiglapozása meggyőz —, akkor viszont Berzsenyi megkülönböztető jellegzetessége volna az „izomérzetekben” való gondolkodás. Persze, ezt is „statistikailag” kell érteni, ahogy Fónagy sok állítását is: Berzsenyi aránylag többször él vele, mint más. Az erő, a természeti erők, a vihar és hasonlók ábrázolásában ez eléggé természetes. De a „zuhogó patak” példája mutatja, hogy más jellegű képet is tudott szemléletessé tenni ilyen eszközökkel. (A nyelvállás fokozatos esésével és az ajkak fokozatos szétnyílásával — *u, o, ó, a, a* — és kemény mássalhangzókkal — *p, t, k* — felidőzi a kövek között összetorlódó, lezuhogó és szétterülő, csörgő patak képét.) Talán nem nagy merészség képalkotó fogások szerint típusokba sorolni a költőket. A legritkább típus Berzsenyi, akire ezek az artikulációs fogások jellemzők amellet, hogy az akusztikus hatást is sürűn alkalmazza, s ez teszi verseit a különleges ritmusokkal együtt annyira nyelvhez kötötté. A másik típus a leggyakoribb, akinél az akusztikai fogások uralkodnak. A harmadik volna Ady, aki semmiféle hangulatfestő fogással nem él; a szavak tartalmi hatását nála csak a ritmus (meg a rím) kifejező ereje fűkötözi. S van még az Arany János-féle költő, akinek költői hatása legtöbbször már nem is fonetikai, hanem szintaktikai fogásokban rejlik: különleges alaktani és mondattani formulák, szavak különleges hangalakja, különös jelentésárnyalatok, sajátos szórend, általában a nyelv eleminek szokatlan alkalmazása, ritka lehetőségek kihasználása („Lehellet megszegik”, „Áll néma csend”, „... nem hallatik”, „Fejére szól, ki szót emel, Király nem alhatik” stb.). Ez persze már nem tartozik bele a költői hangalakba, hanem a költői hangalakba. De valami belőle talán mégis ide tartoznak, amit hiányolok a kitűnő könyvben: a szavak különleges hangalakjának költői felhasználása. Lássunk egy példát a Bolond Istók első énekéből.

És, mint vészfőcske a hullámcsatában,
Magasra-mélyre száll önviharában.

Mért használja itt a költő a tájnyelvi alakot? Nem az ő tájszólása, máshol nem is így írja:

Rakjatok ott egy fecskefalat
(Ártatlan dac)

Van értelme ennek az *ő*-nek? Kétségtelenül, hiszen ha *e*-vel mondanánk, érezhetően halványabb lenne, sőt lapos: „Mint vészfecske a hullámcsatában”. (S viszont komikussá válnék a másik sor *ő*-vel: „Rakjatok ott egy főcskefalat”!) Amott, a váratlan és szokatlan — egyúttal magányos — *ő* szinte kivillan a mondatból: megvillantja a viharban, sötét hullámok fölött lebbenő madarat. S ami még fontosabb: szokatlanságával eltávolodik a hétköznapi nyelvtől, emelkedetté válik. (Emelkedetté, bár népies forma!) Ezekben a sorokban többé-kevésbé minden szokatlan: „vész” itt a vihar helyett áll, hiszen viharomadárról van szó; ezért nem is lehet vészfecske, köznapi fecske, mert akkor a „vész”-t is köznapien értelmeznénk, s olyan vulgáris képzetünk támadna, mint „vészmadár” (*mit huhogsz, te vészmadár!*); de a szokatlan *vészfőcske* hallatán érezzük, hogy költői szinonimáról van szó, amint a továbbiakban is mindenütt az emelkedettebb szinonimával találkozunk: „hullámcsata” a vihartól korbácsolt tenger, „magasra-mélyre” száll a madár, nem föl-le, vagy magasba és mélybe, s végül ott a teljesen egyéni szóösszetétel: „önviharában”. Különben az archaizmusnak is ez az egyik legfontosabb hatása: emelkedetté teszi a beszédet. (Ezt nem tárgyalja a szerző a megfelelő részben, a 280. lapon.)

A hangalaknak van saját költőisége is pusztán szokatlanságával, és vannak önálló szépségei is. Egy népballadakötet tervezésekor vitám volt a kiadóval, aki nem akarta a szövegeket tájnyelvi alakjukban közölni. Ez ellen többek közt a következő példával érveltem:

Most kerekedett itt egy fekete fölhő,
Abbul csöpörödött ennyihány szöm eső.

Tessék átírni köznyelvre: „Abból cseperedett egy néhány szem eső”. Agyon van csapva a költői hatás, lapos lett, majdnem próza. Különösen az „egynéhány” hangzik rosszul: más lett a ritmusa is, nehézkesen cammog; de odavan a fogalmazás különlegessége, emelkedettsége is, főleg pedig a magánhangzók változatossága. A népi énekesek, akik ezt a sort létrehozták, mindennapi nyelvjárásukat hallották benne, tehát nem érezték annyira különlegessé, mint mi. Természetesen számunkra költőibbnek hangzik. De ez csak az *ő*-zésre vonatkozik. Az *ennyihány*-t és az *abbul*-t már ők sem ejtik mindig. Valami „eltolódást a költői síkra” tehát ők is érezhettek ebben a sorban, amit a ritmus szépsége is fokoz. S természetesen érezték a vokalizmus változatosságát. Ez az a harmadik érték, amit az előbbi Arany-sorban is még észre kell vennünk: *éiőőe-aúá-áa*. (N. B. egyúttal magasról mélyre száll és lebben, mint a madár.) Ezzel a kérdéssel, a költői hangzással, vagyis a hangok egymásutánjának kompozíciójával Fónagy kissé mostohán bánt. Egyes idézetekkel kapcsolatban rámutat ugyan a „hangjáték” szépségére, de mint jelenséggel külön nem foglalkozik. Pedig érdemes volna, mert igen fontos tényezője a költői szép-

ségnek, és nagy szerepe van abban, hogy a jó verset többnek, másnak érezzük a mindennapi beszédnél. Egy magyarul tudó francia az írógép kopogásához hasonlította nyelvünket mindennapi (pesti) használata alapján, a sok e miatt. Ugyanő viszont Jancsó Adrienne versmondását hallgatva felkiáltott: „Milyen szép a magyar nyelv!” Nyilván a Csongor és Tünde például nem kopog írógép módjára:

Ah ne ujtsd kinomat!
 A madárnak szárnya van,
 S nem repülhet annyira,
 A folyamnak árja van,
 S nem foly árja oly tova.
 Zúgva kél a fergeteg,
 S Tündérhonba, üdlakig,
 Hol magányos búm lakik,
 Mig elér, alig piheg:
 Gyenge szellőként lebegvén
 A legifjabb rózsa keblén
 Mint sohajtás, úgy hal el...

Bárhonnan idézhetnénk: az egész költemény színek és fények szakadatlan villódzása pusztán hangzásától is. De akármelyik nagy költő jelentősebb verse példa lehetne. A jó versnek hangzásélménynek is kell lennie a hallgató-olvasó számára. Sőt, bizonyára meg lehetne állapítani hangstatisztikai alapon az egyes költők hangfekvést is a hangok előfordulásának arányából.

3. A hangszimbolikai rész gondolatokat ébresztett, ellentmondást sehol. A prozódiai fejtegetésekkel itt-ott azonban már vitatkozni is szeretnék. Mindjárt azzal az állítással, hogy a hangsúlynak döntő szerepe volna a mértékes versben. A szerző azzal támasztja alá véleményét, hogy szerinte a „hangsúlyos, rövid szótag időtartama elérheti a hangsúlytalan hosszúakét”. Nem derül ki, hogy ez ténymegállapítás-e vagy föltevés. A ható ige használata és az a tény, hogy semmiféle mérési eredményre nem hivatkozik, inkább az utóbbira enged következtetni. Ezzel szemben van egy olyan mindennapos nyelvi tapasztalatunk, ami az ellenkezőjét bizonyítja: ha idegen kiejtést — svábost vagy szlávcsot — utánozunk, mindjárt a hangsúlyos, szóeleji, rövid magánhangzókat nyújtjuk meg, tehát ezt érezzük leginkább ellentétesnek a magyar beszéddel.

Nem győz meg a latin példára való hivatkozás sem. Az, hogy egyes, meghatározott lábokban — a hexameter 5–6. lábában — igyekeznek a költők hangsúlyos szótagot tenni az iktusra, egyáltalán nem bizonyítja a rendszer hangsúlyos voltát. Mindössze annyit jelent, hogy igyekeztek összeegyeztetni a nyelv és a metrum eltérő követelményeit. A latinból érthető is ez, ahol a jövevény verselési módot „egyeztetni” kellett az anyanyelvi versritmussal. Különben eléggé gyanúsak azok a statisztikák — rem Fónagy csinálta, másoktól idézi —, mert az emlékeinkben élő Vergilius- és Ovidius-versek bőséges példákkal szolgálnak a szóhangsúly és iktus különjárására.

A László Zsigmond által tárgyalt jelenséget, úgy látszik, félreértette, legalábbis a 154–5. lapon elemzett Ascher-szavaltatban. A művész ugyanis az „örömteli” szót az „Egy gondolat bánt engemet”-ben úgy ejti ki, hogy a második szótagot emeli meg egy kissé — a vers-iktus szerint —,

s ezt Fónagy párhuzamba hozza László Zsigmond elméletével és Kodály megzenésítési gyakorlatával. Pedig ott éppen az ellenkezőjéről van szó: az „ö-römteli” első szótagját kellene magasabbra emelni; a hibás metszeten ugyanis az előtte levő szókezdet megemelésével segítjük át a verset.

Abban igaza van, hogy a versláb arsisa valamiféle hangsúlyt is hordoz magában — vagy éreztet — annak ellenére, hogy mérték a ritmus alapja. De hogy „a (nyelvileg) hosszú és rövid magánhangzók váltakozása hangsúlytól függetlenül, önmagában is ritmusélményt tudna kelteni” — amit ő kétségbevon —, azt, véleményem szerint tökéletesen igazolja, hogy a szóhangsúllyal egybe nem eső helyeket is élesen elskandálhatjuk, érezzük ott is a ritmust. Természetesen ismét más kérdés, hogy az ilyen skandálás nem a ritmusélmény legmagasabb foka. A ritmusrendszer azonban naiv versmondásban vagy művésztetlen versben is megmutatkozik; egészen más megítélés alá esik, hogy mit alakítanak ki belőle a költők, mit, hogyan használnak föl művészi céljaik megvalósítására.

Ha valóban a hangsúly volna döntő a mértékes versben, igaza lett volna Bleyer Jakabnak, aki szerint az igazi hexameter Goetheé:

Hab ich den Märkt und die Strässen doch nie so einsam gesähen . . . mert a természetes beszéd hangsúlyából alakul, s nem Vörösmartyé: Régi di-|csőség-|günk hol | késel az | éji ho-|mályban, „mert így nem beszél senki”. Úgy látszik azonban, mégsem ez a fontos a hexameterben, mert ha bárki elfogulatlan füllel hallgatja, a német sor csikorog, sántít, míg a magyar simán folyik. S ez annál perdöntőbb, mivel olyan művészről van szó, mint éppen Goethe. Ha pedig a *thesis* és *arsis* kifejezésekre hivatkozunk, ezek sokkal kevésbé jelentenek hangerőt, mint inkább melodikai hullámozást, magasabb és mélyebb ejtést.

A 133. lapon h a n g e r ő m é r é s e k r e hivatkozva támasztja alá azt a véleményt, hogy a beszéd elején nagyobb hanghosszúság van, a végén pedig csökkenő. Vajon voltak-e azokban a mérésekben hosszúságmegállapításck is, vagy csak analógia alapján ítél: ha csökken a hangerő, csökkenhet a hosszúság is? És hogy állunk Meyer méréseivel, amelyeket Gombocz magyar kiejtésén végzett, s amelyek szerint mennél hosszabb egység van az ember tudatában, annál gyorsabban beszél, tehát a szó(lam?) eleje a leggyorsabb, a legrövidebb? Új mérések cáfolták-e, vagy nem is történtek? Lényeges kérdés, mert a kiegyenlítődsre biztosabb felvilágosítást adna, mint azok a mérések, amelyeket jambus- és más mértékes versekben végzett a szerző. Nem hiszem, hogy ezek dönthetnek ebben a kérdésben, mert az időmérték keresztezi és elmosza a szólamok időbeli viselkedését, különösen szavalóművészek előadásában, akik — helyesen — igyekeznek a versmértéket is érvényre juttatni. Egyedül „Az ágyam hívogat” lett volna alkalmas jól érzékeltetni a szólamokat a megmért versek közül; kár, hogy nem ezt közli a könyv. Legvilágosabb tanúságot nyújtott volna, ha magyaros, ütemes verseket mért volna, és pedig mai népdalverset, Zrínyi sorait és az Ómagyar Mária-siralom ütemeit is; mind ezt naiv versmondásban — kis gyerekek és műveletlen emberek olvasatában — is, nemcsak előadóművészekében.

Amit Hegedűs méréseiből idéz, az támogatni látszik a kiegyenlítőds elméletét. Ha 11–20 hangból álló szakaszok tempója számottevően gyorsabb a legrövidebbekénél, nagyjából tehát az 5–8 szótagúak az 1–2 szótagúaknál, ez arra vall, hogy prózai beszédben is megvan nagyjából a kiegyenlítőds. S hogy a húsz hangnál hosszabb szakaszok már nem rövidülnek számottevően,

az sem cáfolja az elméletet, sőt inkább megerősíti. Azért nem ritmusos a próza, mert ilyen hosszú szakaszokkal is él, s ezért kell a verset rövidebb „szakaszokba” — ütemekbe — rendezni, ahol legerősebb a törekvés a kiegyenlítődére. Különben a ritmust is olyan *statistikailag érzékelhető* jelenségnek kell fölfogni, mint aminőt Fónagy mutat ki, igen finoman, a hangok ilyen vagy olyan hangulati hatásában: ha a szokott arányoktól eltér, tehát észrevehető tendenciával jelentkezik, akkor már érezteti hatását a szövegben. Magam is így fogalmaztam egykor: a ritmus a nyelvben meglevő kiegyenlítődéi tendenciát fokozza, de nyilván sosem éri el az abszolút egyenlőséget.

Szeretném a Meyer—Gombocz féle mérések modern újrafölvételét szorgalmazni, még ha a kiegyenlítődé kérdésé csak apróbetűs kitérésként jelentkezett is Fónagy fejtegetései között, s úgy látszanék, hogy ez a kérdés nem tartozik ide. De kísérleti fonetikai kérdés, ami nélkül a magyar versritmus vitás kérdései nem dönthetők el végérvényesen. Különösen érdekes volna az úgynevezett négy szótagos ütemhatár nyelvi-fonetikai okait látni. Arany Lászlótól Szabédyig mindenki megállapítja létezését, tények özöne is bizonyítja, mégsem tudjuk mással magyarázni, mint egy föltevessel, a kiegyenlítődé egy határesetével.

Még egy utolsó hangsúlyproblémát kell megemlíteni. Horváth János szerint — és Fónagy szerint is — az ütem élén álló, hangsúlytalan szó, névelő, kötőszó stb. azért hordhatja az iktust, mert a csönd megtörése is már valami nyomatékot kölcsönöz neki. Miért érezzük mégis gyöngének az ilyen helyeket? S a metszet után, ahol már csak folytatjuk a sort: „Hazamennék, / de nem tudok”, tehát már meg van törve a csönd, mi adna mégis hangsúlyt? A pillanatnyi megállás, ami után újra érezzük a csendtörést. Ezzel persze voltaképp a szólamtagolást határoztuk meg, mert a beszédben minden megállás szólamot fejez be, és utána új szólam kezdődik.

Szabédyval vitatkozik a szerző, amikor megállapítja, hogy a „nemzeti versformának köze van az illető nyelv struktúrájához”, de „ennek ellenére nem lehet a nyelv struktúrájából maradéktalanul levezetni.” Hadd vegyem föl a kesztyűt én, akinek könyve úgyszólván csak erről a kérdéstről szól. Fónagy itt arra gondol, hogy a versritmusban valami többletjelenség is van a közönséges beszédhez képest. Lehet, de az is lehet, hogy a többlet nem valami új jelenség, hanem csak a beszédben meglevő jelenségek fokozott érvényesülése. Egyelőre nem tudjuk kísérletileg kimutatni, mi a versritmus lényege. Lehet, hogy ha már ismernénk, „maradéktalanul” le is tudnánk vezetni a nyelv szerkezetéből. Vagyis a „nem lehet” nem azt jelenti, hogy „biztosan tudjuk, nincs ilyen összefüggés”, csak annyit, hogy „még nem tudjuk, mennyire van, és mennyire nincs”. Amennyiben a ritmus csak a beszéd bizonyos jelenségeinek túlzása vagy bizonyos határok között érvényesülő törvényszerűsége, akkor igenis maradéktalanul levezethetjük a nyelv szerkezetéből.

4. Szép elemzések mutatják be a váltakozó sorhosszúság költői hatását. Különösen Csokonai-versek szerepelnek itt: ő élt evvel a fogással a legvirtuózabban és a leggyermekibb örömmel. Itt csak árnyalatokat tennék szóvá. „Az estvéhez” virtuóz játéka az élmény, a bánat távolibb, enyhültebb voltára utalna, mint „A reményhez”? Emez is nem eléggé virtuóz, csengő-bongó, mint egy zenélő óra? Mégis — Fónagy is — a bánat igazi élményét hallja ki belőle. Csokonai a leggyöngédebb szépségeket tudta lepárolni bánatából, s ez

mindkét esetben már annyira „távoli” és még csak annyira távoli, hogy erős hangulattal önti el a verset, de „engedi formálni” magát.

Egyébként kis túlzás „A reményhez” váltakozó sorait egyértelműen az öröm feléledő emlékéhez és az apatikus lehulláshoz kapcsolni. Ellenkező példákat is tudunk idézni. Hol az apatikus lehullás ezeknek a rövid soroknak tartalmában:

Lilla szívét kértem,
S megadá az ég.

és hol az öröm emléke a megáradó hosszú sorokban:

Nékem már a rét hímetlen,
A mező kisült,
A zengő liget kietlen,
A nap éjre dült

Az egész forma valóban tükrözi a tartalom egészét megáradó, majd röviden lebukó soraival: a feltámadó reményt és az elcsüggedést. Helyenként egyezik is a részek tartalma a hangulattal, s ez fokozza a forma hangulati hatását. Így, óvatosabban már igaz a tétel.

Bonyolult, erőltetett bizonyításra készíti a szerzőt a jambusnak egy tulajdonsága: a merengés, fáradtság, halk bú, amit szinte kizárnak az olyan ellentétes tulajdonságai, mint a feltörő, heves, örvendő, harcias, nyugtalan jelleg. A szerző avval a többszörösen föltevészerű tétellel igyekszik ezt magyarázni, hogy a zenei periodicitás — ritmus — primitívebb, mint a nyelvi, s így az erősebben zenei — tehát nyelvellenes — jambusban viasszerűen az ösztönök világába, a halálvágyba, az örök álomba. Ez azonban egyrészt azért sántít, mert az „ösztönök világa” megengedné a kitoró életörömet, aktivitást is, azonban nyelvészetileg is több ponton vitatható. Először is „beszédhangsúlyt feloldó jambus”-ról nem beszélhetünk a német nyelv esetében, amelynek határozottan emelkedő — jambikus — jellege van. A főnevek kötelező névelője, a mindenféle szintaktikai viszony kifejezése *der-die-das*-szal és prepozíciókkal, az igék számtalan hangsúlytalan igekötője, a befejezett participium hangsúlytalan *ge*-kezdetje, amit annyiszor kell használni, valahányszor az összetett múltakat és a passzívumot, mindez olyan nagy tömegű emelkedő beszédelemet jelent, ami az egész nyelvre rányomja bélyegét. A magyarban viszont szinte virtuozitás kell emelkedő sorkezdetek előállításához. A jambusnak „beszédhangsúlyt elzsongító zenéjéről” a németben alig lehet szó, ahol egyedül a szóhangsúllyal lehet arisztokratizálni, s a hangsúlyok Goethénél szinte mindig együtt is járnak vele. Ha pedig — igen ritkán — nem, akkor az már nagy változatosságot okoz, vagy valami külön hatás kedvéért történik. Ha mégis elfogadjuk, hogy a jambus a merengés, halk bú ábrázolására alkalmas, sőt elfogadjuk azt a verselemzést is, amely szerint Goethe a jambust trocheussal azért váltja föl, hogy ezzel érzékeltesse az ellentétet a szertelen lelkesedés, álomvilág, valamint a realitás, nyugalom között, akkor másutt kell az okokat keresnünk. Pl. ott, hogy a jambus erős ritmikussága hosszú sorokon keresztül monoton zenét ad, ami már hordozhatja a merengés, halk bánat érzését. De nagy szerepet játszhat a megvalósítás módja is. A nyelvi elemekkel tompított, fáradtan bukdácsoló jambus — mint sokszor Tóth Árpádnál — még inkább alkalmas ezekre a hatásokra.

Ady jambusainál újra örömmel tapasztalhatjuk, hogy teljes az egyetértés a verstani irodalomban. Németh László könyve és az enyém óta Gáldi is s előbb Fónagy szintén szép példákkal illusztrálja a magyaros tagolás és a beleszótt mértékek polifóniáját. (Hiba volna azonban Sík Sándort említés nélkül hagyni ebben a vonatkozásban.) Viszont figyelmeztetni kell itt arra, hogy a kuruc versek Adynál már nem tartoznak a megmagyarosodott jambus kategóriájába, hanem szabályos ütemes, magyar formák. Sok köztük az ötös vagy az ötösnek hatossal váltakozó gagliarda forma, nyilván archaizáló szándékkal, mert a kuruc versek közt is sok az ilyen; s ugyancsak gyakori a nyolcas hetessel változtatva és több más népdalforma. A 178. lapon idézett „Két kuruc beszélget” például szabályos tizenkettes. Viszont a jambus tagoló kezelésére idézett példák közt áll, tehát félreértésre ad alkalmat. (S meg kell jegyeznem, hogy a 190. lapon idézett sort bizony nem lehet trochaikusan ütemezni, szörnyű erőszakot követnének el a nyelven.)

5. Az enjambement magas színvonalú tárgyalásához és finoman elemzett példáihoz is kívánczok kiegészítés. Tökéletesen egyetértsek a tagoló átkötés különválasztásával (Csokonai, Ady átkötési módjával). De az már szinte nem is átkötés, alig van kiemelő hatása, éppen mert annyira természetesnek hat. Így azután a Csongor és Tündében sem érzem:

E poros földről emeltél *A magas* tündér hazába,

annál kevésbé, mert itt rím sem tagolja a sorokat, s a trocheusok végtelen folyamatban követhetik egymást, ha nincs félláb a sorvégen. Petőfinél pedig, az „Ivás közben” még kevésbé ad átkötési példákat, mivel a különírt rész csak a szemnek külön sor, hangzásban egyetlen, szabályos tizenegyes.

Minden példa igaz, ahol Fónagy kimutatja, hogy az átkötés a következő sor elején levő szónak ad kiemélést. De nemcsak erre van példa. Igen sokszor az átkötés előtti sor vég kap jelentőséget:

Óh, hol a szenvedély, amit *csak én*
Tudtam

(Tóth Árpád: Ripacs)

A komikus hatású rím is kiemeli Arany Bolond Istókja 2. énekében:

Óh Múza! kit minden poéta *per te*
Szólít, mikor szülési kínja nagy,
Midőn a szeplő homlokát kiverte
És új Minervától feszül az agy —
Méltóztassál hozzám leszállni, *mert te*
A versek jóltévő bábája vagy

Vagy mindjárt az első sorban:

Tenger sok éve immár, hogy *Bolond*
Istók felől kezdettem éneket

Mintha azt akarta volna mondani: én bolond! vagy: Bolond fővel kezdettem éneket (lásd: „Bolond . . . *felől*”, a szokatlan szóhasználat mintha erre akarna emlékeztetni.)

Vagy Berzsenyinél (szintén valami rímfélével fokozva a hatást):

Óh a szárnyas idő	hirtelen elrepül,
S minden míve <i>tűnő</i>	szárnya körül lebeg

Végül: a kiemelés nem egyedüli célja az átkötésnek; lehet a megállás nélküli sietség, az izgatott, egy lélekzetre elhadart beszéd érzékeltetése, vagy — mint Szabó Lőrincnél — az élőbeszédhez közelíteni a verset: Tóth Árpád Áprilisi capricciójában pedig a játékosan kergetőző, egymásba fonódó körmondat-részek visszatartathatlan gördülését biztosítja a csattanó felé.

A költők átkötési statisztikájában Petőfinél nem lehet irányadó egyetlen népies mű, a János Vitéz, ahol a forma eleve kevéssé ad rá lehetőséget; az Apostol izgatott jambusai között már tömegével talált volna áthajló sorokat.

Maga a terminus is új Fónagynál: *áthajlás*. Nagyon szép, s kitűnően egészíti ki az általam ajánlott „átkötést”. Az övét a megvalósult versre lehet inkább alkalmazni, az enyémet a költői szándék kifejezésére. Vannak esetek, amikor csak az egyik van helyén, a másik nem. „Ady áthajlásai” vagy a „Toldi sorainak átkötései” egyaránt képtelenség.

Fölmerült az ejtésmód kérdése is. Úgy vélem, a sorvéget is éreztetni kell — megállással — és az összetartozó mondatot is — a sorvég nyújtásával, azonban sokkal inkább a *n y i t v a h a g y o t t , f o l y t a t ó d ó m o n d a t m e l ó d i á v a l*. Ezt tükrözi Ascher Oszkár versmondásának hang lejtésgörbéje is. Az összetartozó jelző és jelzett szó („lebegő hassal”) szétválík ugyan prózai ejtésben a „lebegő” szó hosszúsága miatt, azért indítják magassabb hangon a következő szót („hassal”); de Ascher ejtésében szinte egy szinten van a kettő — nyilván az összetartozás éreztetésére — s csak a hangindítás egy kis, óhatatlan felkunkorodása látható a hanggömbén. A szünet itt nem jelentős — annyi a köz a két szó közt, mint prózai ejtésben —, nyilván érezte a művész, hogy a siettetés, az összefonódás a célja az átkötésnek, ezért csak az utolsó hang megnyújtásával — „lebegőőőő” — érezteti a sorvéget.

A versek hanglejtésének megállapítása — magas vagy mély regisztere — izgalmas kérdés. Azonban azt hiszem, nem elég egyes szavakat alapján mérni, sőt egyáltalán nem helyes a művészi előadásból kiindulni. Abban már benne van a művész előadói elképzelése is, aki változtatatosan akar bánni hanganyagával, sőt a költőn túlmenő, önálló előadási ötletei is lehetnek. Itt csakis sok, naiv versmondás mérésével lehet valamit megfogni a valóságos, de igen rejtőző tényekből. Tudniillik az a kérdés: minden *s z á n d é k o s s z í n e z é s n é l k ü l* is követelnek-e a szövegben levő nyelvi törvényszerűségek ilyen vagy olyan felmondást. Nyelvi törvényszerűség lehet a mondat hanglejtése: parancsoló, kérdő stb. jellege vagy az összetett mondatok egymáshoz viszonyított emelkedése-esése, a költői szórenddel együtt járó ejtés, ellentétbe vagy párhuzamba állított tartalmak kifejezése hanglejtéssel stb. S lehet a *t á r g y n a k* magának is — a h o g y a költő kifejezte — olyan jellege, ami mély, fojtott vagy magas, hangos fölmondást követel. Hozzájárulhat még a hangok együttesének magasabb vagy mélyebb színezete is: majdnem „objektíven” megállapítható tényezők. Nem kell tehát egy szubjektív szavakat mérésével megelégednünk.

6. Érdekes probléma, hogy mi a vers írott formájának szemhez szóló hatása. Kétségtelen, hogy ilyen is van — különösen tanulságos Babits verse,

a „Vakok a hídon.” Azonban egyes példáknál, úgy érzem, nem a szemem keresztül tagol a költő, hanem a fülön keresztül. Csokonai a „Kétségbeesett magagyilkosa” sorainak végére rímeket is helyez, a sorok ritmusa is, mondat-tani tagolása is igen erősen érezteti a rövid sorokra tördelt rokokó formát. Ezt a verset pusztán hallva is ugyanaz az élményünk, mint látva. S Adynál a „Torony az éjszakában” sorai közül nemcsak az írásképp emeli ki a magában álló „torony” szót, s nem is kell az *altus* szó kettős jelentésére hivatkozni, hogy a rövidebb sor hatását megmagyarázzuk. Itt pusztán a magában álló, hirtelen megállással kiemelt szó ugrik ki környezetéből, míg a többiek beleolvadnak a hosszú verssorokba. Hallva is, sőt úgy még igazán, kimered ez a „torony” a versből.

Egyes hanghatásokkal kapcsolatban fölmerül az ellenvetés: ezt nem mind a költő hozta létre, hanem már előbb maga a nyelv. Amikor a költői hanghatás hangutánzó szavakból származik, a költő megkapta már a kívánt szó jelentésével együtt. Például Petőfinél:

S pattogása hangos ostoroknak.

A *pattog* s az *ostor* is hangutánzó szó. Az utóbbi az *s*-el a sudár suhogását festi, a *t*-vel a csapó pattanását. A költő legfeljebb annyit tett hozzá, hogy a *hangos* szóval meghosszabbítja az *ostor* suhogását: „hang-*osost*-oroknak”; az egyszerű ostort karikás ostorrá lépteti elő.

A „Wanderers Nachtlied” elemzése olyan csábító téma, hogy meg nem állhatom hozzászólás nélkül. Az a bizonyos kis mozgalmasság

Die Vögelein schweigen im Walde ...

nekem két dolgot juttat az eszembe: az aludni térő madarak halk motozását az ágakon, s az éppen lemenő nap nyomán föltámadó leheletnyi fuvallatot. Erről már szó volt az előző sorban, csak tagadólag: „Kaum einen Hauch ...”; most ez a kis mozgás jelzi, hogy mégis, már itt van.

7. Egy-két teoretikus szörszálhasogatás volna még hátra. „Mintha ez a második szólam, ez a zenei aláfestés örízné a versben a zene nyomát az ének-től, a zenei kísérettől való elszakadás után is” — olvasom. A zenei aláfestés-nek elemeit idézte azonban olyan versből is, amely még nem vált meg az ének-től (pl. Walter von der Vogelweidéé). Másrészt a hangfestő és hangutánzó szavak ott vannak már a nyelv eredeténél, mielőtt még vers és ének lett volna. A szavak születésekor már működött az emberi lélekben a „zenei aláfestés” igénye. A nyelv és a verses szöveg autonóm sajátsága ez, nem a zene maradványa. „Zenei”-nek csak metaforikus értelemben nevezzük. S vajon ké t-szólamúságról kell-e szólanunk a vers esetében, nem inkább né gyszólamúságról? A tartalom, a ritmus, a „zenei aláfestés” és — ha van — a rím egybefonódó játékaról, ami együtt adja egy-egy költemény művészi hatását.

Ezt persze Fónagy is tudja, hiszen mind a négy „szólam” hatását gondosan elemzi. A rím kiemelő szerepére például igen szép példákkal hívja föl a figyelmet. Ennek a hatásnak, azt hiszem, Ady a legnagyobb mestere a modern magyar lírában. Annymira, hogy mindenki csak a tartalmi hatását veszi észre, s nem is eszmél rá, mennyire mesteri — „kosztolányias” — sokszor maga a rím is. Csak sohasem hozza sorozatcsan, nehogy föltűnő legyen, mindig művészi asszonáncokkal vegyíti; és sokkal kevesebb rímet alkalmaz egy strófában, mint társai; rímtelen sorokkal messze elválasztja egymástól. A rímelt szó

pedig olyan tartalmi jelentőséggel bír, olyan meglepő ahhoz képest, amivel összeecseng, hogy ez a tartalmi újság minden figyelmet lefoglal, s a rím csak fokozza a kiemelést.

Bús vétók és víg *vallomások*,
Nótás nyögések, mély sebek,
Miattatok zengő kutat
Lelkembe már többé nem *ások*... (Most pedig elnémulunk)

A História talán ránk *taposhat*,
De mi itt bent tápláljuk a tüzet
És égetünk mindent, mi régi, *poshadt*.
Jöhet akármi romlás, összeomlás,
Nekünk mindegy: ide nem jöhet rosszabb.
A Föld mozog én ifjú feleim,
S mi rátesszük lábunk a magyar *rögre*
És esküszünk: mozdulni fog ez is
S minden mostanit jobbal pótolunk,
Vagy minden vesz itt, ámen, *mindörökre*. (Véres panorámák tava-
szán)

S poklok felé visz bár az *utunk*,
Ő int, s *visszafutunk*. (Az Uraknak Ura)

Hallgatunk, hallgatunk,
Holnapig hallgatunk,
Gyáva játékba *ötlünk*,
De kész legyen *nagyon*
Így-így hallgaton:
Torló erőnk: az *öklünk*. (Minden rém riogat)

S találomra szemelgetve a szomszédos versek között:

Rávall — szijostorával (A hőkölés népe)
alispán — a listán (Kétféle velszi bárdok)

*

Ennyi megjegyzésünk nem azért volt, mintha sokat kifogásolnánk ebben a rendkívül tanulságos könyvben, hanem mert ennyi gondolatot ébresztett. Amit kifogásoltunk, az legföljebb néhány százaléka a tárgyalt anyagnak. A téma azonban és feldolgozása olyan vonzó, hogy nem lehet megállni hozzá-
szólás nélkül, gondolatmenete folytatása nélkül. Költészetünknek XIX—XX.
századi nagy föllendülése megteremtette a maga fejlett verstudományát is.
Az utóbbi években szinte megáradt a verstani kutatás. Egyre mélyebben pil-
lantunk bele a költők műhelyébe, egyre több szépséget szívunk ki verseikből.
A tanulmányok sokasága az olvasók igényéről is tanúságot tesz, a versélvezés
magas színvonaláról. Ennek a színvonalnak legbiztosabb mércéje, egyben
további biztosítéka is Fónagy Iván könyve. Szerzőjének ezúttal csak egy ki-
vánságunkat szeretnénk kifejezni: folytassa tovább vizsgálódásait azokban a
részletekben is, ahol még nem jutott el a teljes befejezésig.

Vargyas Lajos

Birkás Endre: Vakvágány*

Birkás Endre regénye 1963 tavaszán jelent meg. A szerző már az első lapon figyelmezteti olvasóját: „E regény nem létező személyekről és eseményekről szól. Cselekménye képzeletszülte történet, szereplői a valóságban sohasem éltek”. Ez a „képzeletszülte” regény napjainkban játszódik: az író egy Magyarországra került svéd leány történetét mondja el benne — a második világháború küszöbétől napjainkig. A tárgyválasztás, a kidolgozás irodalmi méltatást érdemel: a harmincas évek magyar középosztálya, a második világháború Budapestje, 1945 első napjai, mindennapi életünk eseményei — megannyi találóan megrajzolt kép, amely felvillan gyors egymásutánban a könyv lapjain. A regény minden szereplőjét valóságosnak érezzük: itt élnek, lélegeznek körülöttünk, az életük csendesen folydogál. A távoli hazájától elszakadt svéd asszony szerettei kedvéért megtanul magyarul, átéli a háború megpróbáltatásait, s az évek múltával lassan, észrevétlenül átalakul, életének eseményei formálják lelkét, gondolkodását is.

Mindezt és a regény többi erényét meleg hangon méltatja Nagy Péter (Magyar Nemzet, 1963. június 27.). Néhány mozzanatot azért említettem meg én is, mert a továbbiakban szeretnék egypár szót szólni a mű nyelvről és stílusáról.

1. Birkás egyik jellemző írói sajátossága a fegyelmezett, gazdaságos szerkesztés. Regénye minden parányi részletének funkciója van; nincs benne semmi fölösleges. Az események laza szálon fűződnek egymáshoz — nem az idő rendjét követve, hanem „makacs” szeszéllyel váltják egymást —, de ez a szeszély is természetesnek tetszik: egy-egy mozzanat, felidézett szó vagy emlék kapcsolja őket össze, vagy alakítja ki sorrendjüket. Az író az összeszerkesztésben is takarékos: az olvasót is belevonja — hallgatólagosan — a szálak összefűzésének munkájába, s nem ismétli folytonosan, miért éppen a z t a látszólag véletlenül felbukkanó emlékképet kapcsolja a mához. Néhány szóval meg tudja teremteni a sajátos légkört, hangulatot, időt, s egyben jellemez is. Az első fejezet a hosszú idő után Svédországba hazalátogató asszony úti előkészületeit írja le. Közben néhány mondattal megvilágítja a család múltját, jelenét: „Ingrid — így hívták az asszonyt — pakolta elgondolkozó arccal a másik bőröndöt. Ide pulóverek, Balázs és Zsuzsi mackója s egyéb meleg holmi került. Hátha hideg nyár lesz, ott fenn, északon sohasem lehet tudni. Aztán eszébe jutott valami, s eltűnt a másik szobában. Amikor visszajött, férje is előkerült a fürdőszobából. Ingrid kezében anyja fényképét hozta. Azt az aranyrámás, régi fotográfiát, ami évek óta ott állt az ágya melletti kisasztalon. Fiatal házaspár korából készült, még az első világháború előtt. A lágyan homlokába hulló frufru alólszemrehányó, gyanakvó tekintetű szempár meredt a világba. Ha Ádám a képre nézett, valamiféle tétova lelkiismeretfurdalást érzett, félreérthetetlen rcsszallást olvasott ki ezekből a mélabús északi szemekből. „Még egy vacak mosógépet se tudott szerezni családjának, a fiamnak két autója van” — üzente pillantása a másvilágról. Mert nem élt már. Meghalt 1947-ben.” (8—9). Ez a kiragadott példa, amelyhez hasonlókat számtalant találunk, megvilágítja az író alkotó módszerét: csak ez az egyidejű jelenbe-múltba tekintés teszi lehetővé, hogy a regény lapjain húsz évet járjunk meg, s a felbukkanó

*Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1963. 282 lap

szereplők múltját, mai helyzetét, életét egyszerre ismerhessük meg. Íme, egy másik, parányi, mégis harminc évet összefogó részlet: (Ádám) „felállt, fel és alá kezdett sétálni a szobában, mint ahogy anyja szokott. Még megvan az Istenhegyen az a nagy perzsaszőnyeg, aminek egyik sarkát a bíró felesége teljesen színtelenné, majdnem ronggyá koptatta, mert több mint harminc éven át mindig egy helyen fordult meg otthoni sétái során” (10). Az író előre- és visszapillant szakadatlanul, s ezt a múltat-jelent egyszerre átfogó, sűrítő szerkesztést szívesen fogadjuk. Az események sorát összefogó írói törekvéseknek a regény változó helyzeteihez igazodó nyelvi megformálását vizsgálni pedig különösen érdekes feladat. Azonban, mint minden effajta munkában, számolnunk kell azzal, hogy az elemzésre kiválogatott, közvetlen környezetükből kiragadott példák egymás mellé helyezése mégis csak önkényeskedésnek tekinthető; ennek még a látszatát is szeretném elkerülni, bár nem csupán egyértelműen „szép” részleteket idézek majd.

A regény olvasása közben gyakran érezzük a mondatok friss, eleven lüktetését (néha-néha sietősen kapkodó lélegzetvételüket is): az író csak a lényeges dolgokat akarja közölni az olvasóval. Helyzetteremtő és jellemábrázoló eszközei egyszerűek, sőt áttetszőek. Íme néhány példa: „Megállt a kirakatok előtt, bámészkodott. Egy nyakkendőn akadt meg a szeme. Mikor vett utoljára nyakkendőt? Nem is tudja. Amit most hord, azt is Christoferék küldték tavaly karácsonyra, meg a nadrágot is, amit visel” (71). Egyszerű mondatok kapcsolódnak itt egymáshoz; a főhős magányos sétája közben egyoldalú párbeszédet folytat önmagával: belső monológot mond. A kurta mondatok jól tükrözik a meg-megszakadó gondolatmenetet is: kérdez, felel önmagának. A jelenben-múltban ugrándozó gondolatsor nemcsak az időben, de a térben is nagy távolságokat száguld végig Budapest és Stockholm között cikázva. — A rövid mondatokba tördelt belső monológok értékét, érdekességét még inkább fokozza az a körülmény, hogy a bennük felszínre kerülő gondolatok vibrálása a monologizáló egyént is jellemzi: „Én pénzt adok ki — mondta Lindgrenné nyugodtan. — Sok pénzt. Ti a meglevőből adtok. Most, hogy a németek így megvesztekedtek, nem küldhetem el Ingrid holmijait, kelengyéjét... Azt nem közölte, hogy a pengő tavasz óta még olcsóbb lett Stockholmban. Vett jócskán. Volt aztán gondja, hová dugja a határon. Ez nem tartozik rájuk. Végül is nem kár mást, mint azt a kis biedermeier szekrényt, azt az öreg szublót meg a fotelt és a szőnyeget. A többit mind ő veszi meg. Hisz azért jött” (145). Ez a gondolatsor a gyakorlatias svéd asszony szemléletét, apró ravaszkodásait, ügyeskedését is jól visszaadja: nemcsak ugrándozó gondolatai, de elhallgatásai (vagyis a gondolatok láncolatának elszakadása) is jellemzők rá. Más jellegű, de ugyancsak igen találó gondolatugrandozás vagy inkább „szárnyalás” figyelhető meg a regény főhősének, Pongrácz Ádámnak egy elmefuttatásában: „Ahogy ült íróasztalánál, és olvasta a levelet, Ingrid és a gyerekek nagyon távoliakként tűntek. S minél többször futotta át a sorokat, annál távolibbaknak. Ádámnak, akinél képzelőereje efféle mutatványokban felülmúlta az átlagemberét, olyasmik jutottak eszébe, hogy milyen lesz, ha majd sok év múltával egyszer meglátogatja őket Stockholmban. Fia magasabb lesz, mint ő, Zsuzsi férjével jelenik meg, s Ingriddel majd megint németül kell beszélnie, mert felesége akkorra már elfelejt magyarul” (208). Ez a csapongó gondolatsor jellegében eltér a korábban idézettektől: az elképzelt jövő mozzanatai a ki nem mondott, nem említett jelen ellentétéként rajzolódnak ki lelki szemei előtt; távollevő családjára gondol, de csak a bizonytalan, az el-

képzelt jövőt rajzolgatja magában. Monológja csak „negatív” elemeket tartalmaz: a „kérdések” azaz a monológot elindító gondolatok — fel sem védődnek, csak a „válaszok” kapcsolódnak egymáshoz.

Ennek a sűrítő, csak a fontos dolgokat hangsúlyozni akaró írói törekvésnek szép leírásakat is köszönhetünk: „Mentek tovább. Száraz idő volt, de nem fagyott. Még világosan értek fel a Várba. Csend volt itt, alig láttak embert. Ádám mutogatta a látnivalókat, a kis barckk palotákat, dohos szagú kapualjakat, a Miklós-tornyot, a Mátyás-templomot . . .” (62). Az egyes mondatok, vagy az idézett részlet „értékelése”, méltatása helyett — párhuzamként — álljon itt egy másik író másik, várbeli sétaleírásának részlete (az nem fokozza az ellentétet, hogy az utóbbi késő tavaszi séta): „Készült, teljesedett a nyár, jó szagok jöttek a frisszöldű budai hegyek és lejtők felől, s a nagy folyó megint sunyin táncolva csuszamlott el a tarka és zagyva, eleven város alatt; hömpölygette odább piszkát és virágját kedves, nyílt rosszassággal ő is; ártatlan, ősi testvérközönnyel, nevetőn. 'Minden előről kezdődik! Minden szabad ez idén!' Délelőtt ragyogott a nap, és este arannyal tükröztek a lámpák. A korzón kevert, hangos, divat-torz nép kerengett; de el lehetett menekülni — visszanezni, megállni, vállat vonni —, és összevágó léptekkel, cinkos-kettesben sietni messzebb, csendesebb tájékra, a távoli híd aljáig és azon is túl, ahol farakások vannak az elhagyott gyepek parton. Vagy odaát maradni Budán, a Vár alatt — orgonalombos kis kertek közt, gesztenyefás, ódon utcákon ballagni hasas rostélyú ablakok, veretes kapuk alatt; régi, kopogó kövezeten, polgári csendű vidéken; olyan csodálatos messzeségben a vízen túli, lámpaácszeres, szádalmas világtól. És nevetni rajta így ketten” (Kafka Margit: Állomások 94—5; K. M. regényei 2: 1962.). Kafka Margit regénye 1914-ben íródott, de a két művet a majdnem öt évtized távolságán kívül a merőben ellentétes stílus, ábrázolásmód, nyelvi felfogás is elválasztja egymástól. Kafka túlárado lelkesedéssel beszél — csak a színes, szép szavak kedvéért is —, neki minden látvány és benyomás egyformán fontos; Birkás kiért, takarékosan szűkszavú, de a Várról szóló — és a regénybe illeszkedő néhány mondatos leírása mégis maradandó emlékünks. Kafka áradó, hömpölygő szózuhatagjainak gyakran tárgya a Duna — itt, ebben a regényében —, egy-egy elmélkedő gondolatsor funkció nélküli elemeként is: „Úgy szerette a folyókat, s ez oly hatalmas, oly változatos! Most egy nagy, fekete gyémánt-tükröt látott, mely millió parányi fényszilánkot nyelt magába; majd a tükröző lámpafények tűzfüggélyeseit messze, amint aranytükként az óriás testbe szűrődtek. Egy sötétlila fényű lámpás a partnál . . .” (i. m. 346). Az Állomások egy későbbi részében olvassuk: „A hídon kocogtak végig. A víz magasán állt; tavaszosan, frissen hömpölygött a nagy folyó, s az este gyengéd pirossa táncolt mozgó, eleven tükrén. . . . És mindenütt félénk és vidám, első zöldje most a kikeletnek, lágy, esőfelleges ég, . . . megfrissült színű, nedves háztetők, falak és kertek” (i. m. 464—5). Birkásnál a Duna megpillantásának élménye többször szerepel, de természetesen mindig a regény szövetébe szőve. A Pestre érkező svédok türelmetlen kíváncsiságát érezzük a következő mondatokban: „Lássák már a Dunát! — Aztán ott álltak előtte, nem messze az Erzsébet-hídtól. Szürkén, megáradva, gyors sodrással hömpölygött a folyó. — Szép! — jelentette ki Lindgrenné, de nem a Dunát nézte, hanem a folyó felett a fényeket a napsütésben, a hidat és a hegyet velük átellenben” (50). Az önkényes párhuzamok száma tetszés szerint növelhető, annál inkább, mert a Duna látványa Birkás regényhősei számára is fontos. Életük apróbb-nagyobb esemé-

neyei, élményei között többször felbukkan előttük a folyó változó, de mindig megragadóan szép látványa. A két író, a kétfajta tájleírás eltérő eszközei — úgy vélem —, az eddig idézetekből is megállapíthatók, megfigyelhetők. Míg Kaffka a százszerű látvány kedvéért ír, mert „jól megnézhet az ember mindent” (i. m. 465), Birkás számára a táj, a benne való gyönyörködés is eszköz arra, hogy segítségével új oldalról — az élmény, a benyomások hatása alatt is — jellemezze hőseit: regényében a Duna nem önmagában és önmagáért szerepel, hanem része, néma szereplője annak. Leírása talán ezért is ilyen tömör, összegező jellegű. Ha az idézett részek szerkezeti összefüggéseit és arányait vizsgáljuk, hasonló eredményeket kapunk: Birkásnál a Duna leírása belefér két áttckintheső, egyszerű mondatba (pedig az általa keltett hatás meghatározó értékű lesz), addig Kaffka regényében a század eleji túldíszített, a szecessziós stílusra jellemző öncélú határozós-jelzős füzérben kap helyet; az ő leírásában a szereplő egészen esetlegessé válik. A kétfajta stílus természetesen két, egymástól eltérő írói alkat megnyilvánulása, de a köztük fellelhető különbségek — úgy vélem — általában jelzik azt az utat is, amelyet a magyar próza az utóbbi fél évszázadban megtett.

Az ellentétnek tekintheső, sokszavú Kaffka Margitra vetett futó pillantás után próbáljuk Birkás Endre takarékos, tömör nyelvének rokonait, elődeit is megkeresni. A magyar próza fegyelmezett, kevés szóval is sokat mondó nagyjait kell idéznünk. Kosztolányi az, akinek leginkább kiforrott, szűkszavú és mégis pontos, hiteles stílusa felmerül emlékezetünkben. Nemes veretű novelláira éppúgy gondolhatunk, mint regényeire, főként a *Pacsirtára* és az *Édes Annára*. A rövid, néha nekifutó jellemzések hangulati rokonságra vallanak. Amikor Birkás regényének elején a tengerparti üdülőhely szép leírását olvassuk („Ágyukban hánykolódva elhatározták, hogy valamelyik nap titokban ők is felkutatják a szigetet, nekik is látniuk kell azt, amit ez a fiatal lány látott. De aztán eszükbe jutott, hogy tervük megvalósíthatatlan, a sziget távoli szépségeihez elhanyagolt, járhatatlan, sziklás ösvények és bozóttal benőtt gyalogutak vezetnek, s öreg szívükkel, köszvényükkel és visszeres lábukkal álmukban se merészkedhetnének ilyen felfedező kirándulásokra. Szívük fájdalmasan vert, s szomorú gyűlölettel gondoltak az északi lányra. Némelyiküknek az is eszébe jutott, többé nem teszi a lábát a szigetre” — i. m. 25.), arra gondolunk, nem vált be az a „jóslat”, amely Kosztolányi stílusát követhetetlennek, nyelvi eszményét megvalósíthatatlannak vélte.

Az írói tevékenység számára azonban a stíluselveknél fontosabb a gyakorlati megvalósítás. Bár az utókor nem vélekedik egyformán Kosztolányi stíluseszmenyének némely aszkétikus vonásáról („purizmus”), az irodalom művelői azonban ma — egy emberöltő múltán, és még sokáig — ösztönző példát meríthetnek alkotásaiból. Tanulságos ebből a szempontból is az Anyanyelvi műveltségünk című kötet vitája. Sőtér István Németh László fordítói tapasztalataira hivatkozva azt állapítja meg, hogy: „Kosztolányi purizmusa valójában a nyelv természetes fejlődési és bővülési igényeivel szegült szembe” (i. m. 11). Lőrincz Lajos Kosztolányi nyelvi felfogásának értékes mozzanataira hívta fel a figyelmet (i. m. 72—3). A „purizmus” megítélésében eltérhetnek a nézetek, de azt észre kell vennünk, hogy Kosztolányi prózája a maga világos, csillogó, ragyogóan tiszta mondatfűzésével, mondatainak ritmusával ma is hat.

Talán meglepő, de a mondatfűzésben, tagolásban hangulati rokonságot látok egy korábbi íróelőddel, Gárdonyival is. Ő is tudatosan törekedett arra,

hogy rövid, áttekinthető mondatokat írjon. De az ő egyszerű, néha kurta mondataiból kirajzolódó stílusjegyek mégis más színezetűek. Több bennük a játékos elem, érzelmi-hangulati töltésük van, néhol zenei hatásuk is, ritmusuk lüktető. Gárdonyi jobban kedveli a párbeszédese formát, monológjai „magánbeszélések”. Az ő rövid mondatai áttetszően egyszerűek, Birkásnál viszont a kurta mondatok nem egyszer egymáshoz torlódo gondolatokat rejtenek.

A következőkben ennek a tömör vagy tömörítő stílusnak néhány (vélt?) árnyoldaláról is szólok, bár hangsúlyozni szeretném, hogy az általam bírálandó jelenségek szórványosak, és legfeljebb szépséghibának minősíthetők.

A rövid mondatok halmozása néhol fölösleges szaggatottságra, töredezettségre vezet: „... Pedig az már közben a hajóútra gondolt. Kifekszik majd a fedélzetre. A tengeren mindig elviselhető a meleg. Esetleg rajzolgat. Többet akart itt dolgozni. Mindössze két vásznat festett... De talán nem fontos. Hisz a főiskolát otthagytá” (29). A korábban idézett hasonló funkciójú mondatokkal szemben ezt a részletet kevésbé sikerültnek érzem: a megmetszakadó mondatok mögött húzódo élmények idézése nem látszik indokoltnak. — Egy másik, hasonló természetű részlet: „Hosszú viták, veszekedések után felesége is kötélnek állt. De sohasem bocsátotta ezt meg férjének. Nem ment el fia tisztai avatására sem. Tudta, férje tönkretette Kálmán életét. Mérnök akart lenni. Egy ideig szó volt róla, hogy tisztként beiratkozik az egyetemre...” (81). A gondolatsor elején még a törvényszéki bíró elmélkedik katonatiszt fiáról magában. Majd váratlanul — minden tagolás, jelölés nélkül felesége veszi át az ugrándoó gondolatok irányítását. De csak a teljesebb szövegösszefüggésből tudjuk meg, nem az idézetekből, hogy a „... Kálmán életét...” végű és a „... Mérnök akart lenni...” mondat logikailag összetartozik: a házaspár legidősebb fiára vonatkoznak.

Néhol a laza mondatfűzés, az értelmi összefüggés hiánya (egyébként meglevő szoros kapcsainak alkalmi mellőzése ez) rejti magában a félreértés lehetőségét: „Ádám csak a férfiaknak töltött. Anyja se ivott, tudta. Alig várta már, hogy távozzanak a vendégek. Ma akart szólni szüleinek stockholmi útjáról” (78). Itt az „... Anyja se ivott...” és az „... Alig várta már...” mondatok között érzem túlzottnak a tömörítést. Csak sejtjük, hogy ezúttal Ádám türelmetlen. — Hasonló, két irányba is kapcsolható s ezért félreérthető mondatok: „Végül is, nincs sok értelme, hogy ideutszott. Várhattak volna vele addig, amíg megházasodtak. Hogy megmutassa Ingrid apjának! Ostoba polgári konvenciók” (86). A mondat arra utal, hogy Ádám fölöslegesnek tartja a leendő apósával való megismerkedést. — Az összefüggés felszínessége néhol szórendi pontatlanságból következik; egy helyütt (igazán csak ezt az egy példát találtam) groteszk hatású: „Még élt a bíróné, amikor világra hozta Ingrid második gyermekét” (243). Néhány félrecsúszott fogalmazású mondatot is lehet az aprókékoskodó vizsgálat: „Amikor idejött, tudomásul vette, hogy a vaj itt sötét, s ebbe beletörődött. Aztán tapasztalta, hogy a magyarok megszokták, amikor kenyérre kenik. Ez valamiképpen újdonság volt számára, amire nem tudott rászokni” (206). A mellékmondat hibás: egyszerűbben talán jobban hangzana: „nem tudta megszokni.” — Előfordul az is, hogy az önmagukban kifogástalan mondatok a túlzott sűrítés következtében összetorlódnak: „Készségesen, lelkesen válaszolgotott a kérdésekre, csak akkor lanyhult mesélő kedve, mikor észrevette, hogy Solymár és felesége érdektelen arccal bámul ki az ablakon, nem figyelnek rá, érdeklődésük puszta udvariasság, gondolataik

messze járnak" (111). — Az egyes- és többszám gyors váltakozása zavaró a mondatok egymásutánjában: S. és felesége bámul; nem figyelnek rá stb.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a felsorolt példák a regény egészéhez képest jelentéktelenek, szépséghibák csupán. Az egymás mellé állítás akaratlan önkénye torzítja nagyobb a környezetükből kiragadott részletek parányi fogatkozásait.

2. Nagy Péter írja már korábban idézett bírálatában: „A szűkszavúság, a takarékoság visszahathat és vissza is hat sokszor, különösen az érzelmek és emberi viszonylatok ábrázolásában: tisztázatlanságot, sőt érzelmetelenséget eredményez . . . ez a bizonytalanság még súlyosabban esik latba az asszony figurájánál [1], akinek nagyobb a súlya a műben, aki körül tehát érzelmi bizonytalanságot hagyni még súlyosabb vétek. A tények arról beszélnek, hogy mélyen és töretlenül szereti a férfit: de ez érzelmekben, lélekábrázolásban nem nyilatkozik meg, s így — ha nem logikánkra, pusztán a műre hallgatunk — sosem tudjuk meg, mi köti össze férjével, mi szenvedtet el vele szótlanul, sőt szívesen mindazt, aminek e házasság következtében kiteszi magát”. — Azért idéztem ilyen hosszán a bírálatból, mert úgy vélem, Birkásnak éppen a szűkebb értelemben vett nyelvi ábrázolás révén sikerült az asszony lelki, érzelmi, gondolati fejlődését, átalakulását bemutatni. Ennek a „nyelvi” ábrázolásnak az eszközei finoman árnyalók, soha nem hivalkodnak, természetesen hatnak: annyira a szereplők egyéni jellemzésének tartozékai, hogy talán fel sem tűnnek annak, aki érzelmileg telített vallomásokot vár a regény hőseitől. — Több-ször esett már szó arról, hogy Birkás milyen takarékosan használja fel eszközeit, de minden dicsért vagy bírált részről ékezebben bizonyítják ezt az asszony nyelvtanulására vonatkozó megfigyelések, megállapítások. Segítségükkel mindig jelzi az író a magyar nyelvvel ismerkedő Ingrid pillanatnyi benyomását, a nyelvtanulás addigi eredményét és az adott beszédhelyzetet is. Kezdetben csak németül társalog későbbi férjével, s annak nevével (Pongrácz Á.) is ilyesmit állapít meg: „Egészen európaiasan hangzik” (27). Amikor anyjával első ízben érkezik Budapestre: „Elsuhant tekintetük az idegen felírásokon, próbálták magukban egymás mellé rakni a látott betűket. Micsoda nyelv!” (44–5). — Később, szorgalmas nyelvtanulása közben a magyar nyelv ejtési sajátosságait is fontolgatja egy humoros cégtáblaolvasás során. Birkás minderre csak néhány megjegyzéssel utal; ezek önmagukban is jellemzőek: „Minden felíratot, cégtáblát betűzni kezdett mostanában” (70); vagy: „Most majd meg kell tanulnod magyarul . . . Nehéz nyelv” (121). Így biztatják Ingridet, de ő csak: „jóindulatúan bólogatott. Persze, ez is vár még rá” (121). Az idézett megállapítások értéke helyzetükben rejlik; a svéd leány várbeli sétája közben, majd eljegyzésén gondol így a magyar nyelv tanulására. Itt-tartózkodása kezdetén vannak még balsejtelmek: „Hiába tanul meg magyarul, él akármeddig itt, lesznek dolgok, amiket sohasem fog megérteni” (129). Mégis elszántan neki-kezd a nyelvtanulásnak.

A regény további lapjain az asszony magyarországi életéről tájékozódunk; megismerjük ránk vonatkozó megjegyzéseit, megfigyeléseit, és lépten-nyomon tanúi lehetünk szívós, a kudarcokban ellankadó, mégis szakadatlan nyelvtanulásának. Érteni, ismerni akarja új környezetét, családját —, s a „megértés” kettős eszközeként a nyelvet is. Kínlóda, fáradsággal tanulja a szavakat, küszködik a ragozással. Kezdetben megtorpan: „— Menjünk át a híden? — kérdezte Ingrid kis idő múlva. — Menjünk . . . de nem *híden*, ha-

nem *hídon* — javította ki Ádám szelíden. — Akkor miért nem *vízon*. Azt mondták, hogy *vízen*. *Víz, híd* . . . Mi a különbség? — Fogalmam sincs róla. Ne kérdezz ilyen nehezeket. Ingrid ezután pár napig nem volt hajlandó magyarul megszólalni” (140). — A magyar beszédgyakorlatok eleinte igen nehezen mennek. Apósa is tanítgatja, az asszony kínlódva beszélget vele, azt hiszi, már érthetően, amikor kiderül: minden fáradozása kárba veszett, apósa egy szót sem értett meg mondókájából; újra kell kezdenie az egészet (vö. 170).

A nyelvtanulásnak ez a szakasza — a szépirodalmi érdekességen túl már a nyelvlélektan, pontosabban: a nyelvtanulás lélektana számára is figyelemre méltó adalékokat, észrevételeket tár fel. A már felsorolt, és a még idézendő, környezetükből kiráncigált példák mindegyikét, mint „jelenséget” tárgyalja Friedrich Kainz, munkájának harmadik kötetében (Fr. Kainz: *Psychologie der Sprache* III.). Ő tudományos módszerességgel elemzi az anyanyelv és a tanult, de csak részben elsajátított idegen nyelv viaskodását. A fül, amely az anyanyelv artikulációihoz igazodott, hosszú ideig ellenáll az új nyelv újfajta hangbenyomásainak: csak nehezen különbözteti meg a hangokat, nem támogatja kellően a hangképzést. De a hangképző szervek is makacskodnak: csak nehezen igazodnak a másik nyelv ejtémódjához: s ha már a hangos beszédben valamennyire sikerül is a kísérlet, írásban még mindig nehéz. Kainz így írja le ezt a jelenséget: „Es gibt in manchen Sprachen Laute, die für die Angehörigen fremder Sprachgemeinschaften zwar nicht völlig unnachahmlich, aber im Lautstrom unaussprechbar bleiben. — Woraus erklärt sich diese Mogilalie (*μóγλις* = mit Mühe), d. h. die Tatsache, daß die korrekte Bildung bestimmter Sprachlaute Schwierigkeiten bereitet, ja unmöglich, ist, . . . daß das Sprechen *k e i n e* bloße Angelegenheit der Artikulationsorgane, sondern auch der Hörgewohnheiten ist, daß Einübung und korrekte Bildung der Sprachlaute auf das Konto des Zusammenwirkens von Sprechen und Hören kommen” (i. m. 3: 286). — Egy újabb, Kainz megfigyeléseit is igazoló példa a regényből: Ingrid 1947-ben itt akarja hagyni Magyarországot, úgy érzi, nem sikerült az itteni élet; férjétől levélben búcsúzna: „Utált magyarul írni. Az *a-t* és az *o-t* mindig felcserélte, mert füle nem érzékelte a hangzaskülönbségeket” (231). (Vö. még Kainz: „Daß Sprechen und Hören aufs engste zusammenhängen, ein korrektes Produzieren mütter- wie fremdsprachlicher Laute zunächst einmal von der treuen Hörauffassung abhängt, wird allgemein zugegeben” 3: 288.) — Ingrid „menekülése” csak Gyórig tart; ott érzi meg, hogy már ezer szál köti az országhoz, visszafordul, végleg hazatér — férjéhez. Szeretetét, férjéhez fűződő ragaszkodását érzelmes leírások (sőt érzelmeinek elemzése helyett) — úgy vélem — találóbban szemléltetik, tükrözik azok az erőfeszítések, amelyek árán később gyermekeit magyarul tanítja meg beszélni. Legidősebb kislánya, aki az ostrom alatt meghalt, még egyszerre tanult magyarul és svédül, de kislánya, bár már másfél éves és egészséges, nehezen kezd beszélni. Az orvos fejti meg a rejtélyt: „Mondja csak asszonyom, milyen nyelven beszél maga a gyerekével? — Svédül — felelte Ingrid. . . . — És férjével? . . . Magyarul. — Lásza! — csapott le az orvos rájuk. — A gyerek egyszerre két nyelvet hall. Ez megzavarja. Tessék vele csak magyarul beszélni. . . . A tanács használt. Zsuzsi tíz nap múlva megszólalt. Magyarul. Beszélt aztán rengeteget, mintha a mulasztást akarta volna pótolni” (244). Ezt a hiteles élményt ugyancsak támogatja Kainz megállapítása a kétnyelvűségről (i. m. 3: 216). — Ingrid az évek múlásával egyre jobban megtanul magyarul; szókincse meglepő elemekkel gyarapodik; sportolók közt tolmácsolva ilyesmit is megtanul: *balhét*

ver ki (246). „De az alanyi és tárgyas ragozást sohasem tanulja meg” (247) — fűzi hozzá a férje magában. Gyerekeinek is ezt mondja a külföldi út izgalmasában: „Nézd azt a tehéncsorda” (105); de akkor már kislánya is kijavítja. — A gyerekek különben mindig derűsen és tiszteletlenül helyesbítik anyjuk hibás szóhasználatát; az asszony *tócsa* helyett *tócskát* mond: A *tó* nagy víz, az ilyen kis pocsolya pedig *tócska*, védte vélt igazát Ingrid, de most már ő is mosolygott. Kicsit bosszúsán, kesernyésen. A fene azt a magyar nyelvet!” (151—2). — Étkezés közben gyerekeire ripakodik odakinn Svédországban: „— *Ma pedig egy kukkot se hagytok!* . . . — Mami, magyarul nem mondják, hogy *egy kukkot se hagyj!*” — magyarázza anyjának Zsuzsi. — Régen az asszony ilyesmiért még nagyon megbántódott volna. Most már ő sem leplezi le svéd rokonai előtt a gyerekek jókedvének cskát: „Nem, ha keresztre feszítik is, akkor se vallja be, hogy rajta nevettek, mert hibásan mondott valamit. — De megszületett benne ekkor az elhatározás: ha megint Budapesten lesz, szerez magának egy kutyát vagy macskát, hogy legyen egy olyan élőlény is a közelében, aki előtt nyugodtan beszélhet magyarul, s aki nyíltan vagy a háta mögött nem mosolyogja meg, ha elhibáz valamit” (277—8). Ebből a csendes, önmagának leszűrt megállapításból értesülünk, hogy véglegesen döntött: a svédországi látogatásról visszatér Magyarországra. Már nem érzi haszontalannak a nyelvtanulásra fordított fáradságot, másként látja a magyarokat is: a nyelv megismerésével közelebb férkőzött hozzájuk, s érzékenyebben érinti minden, a magyarok viselkedéséhez fűzött gúnyos megjegyzés vagy bíráló szó. — Míg ő távol van, férjét is gyakran gyötri a gondolat: megszüntethető-e két idegen nyelv, két-fajta idegen ember természetes távolsága, idegensége. Kiszabadulhat-e az ember a nyelv, a gondolatok, érzések szókincs korlátozta béklyóiból? Ennek a szép regénynek a költői tanulsága éppen ez: a távolság áthidalásában segít a megérthetetlennek vélt nyelv megismerése, megszeretése is; a jól-rosszul, de szeretettel tanult nyelv pedig — és ez már úgy hangzik, mint egy általános nyelvészeti tétel — segíti, irányítja a gondolatokat a nyelv és a gondolkozás között fennálló kölcsönhatás révén a teljesebb, mélyebb megértés irányába.

*

Az irodalmi szempontoktól vezetett méltató bizonyára a regény más érdemét, értékét is lajstromba venné. Magam néhány rejtettebb, de nyelvi szempontból fontosabb jegyét igyekeztem kiemelni. Birkás Endre könyvének nyelvi és stílusi jellegű vizsgálata is értékes mozzanatként tár fel: nyelve tömör, minden fölösleges cikornyától mentes, takarékos. A nyelvünkre vonatkozó, sajátos nézőpontú tapasztalatokból, finom megfigyelésekből ötvözött, minden elemében hiteles anyagát gondosan, leleménnyel dolgozta bele regénye szövetébe. Ezek a „nyelvi” észrevételek a regény egyes pontjain — a gazdaságos, takarékos ábrázolás, jellemzés révén és annak eredményeként is — nemcsak az események menetébe illeszkednek bele, hanem kulcsot adnak közünkbe a szereplők jellemének, érzelmi világának, sorsuk alakulásának megértéséhez is.

Horváth Mária

József Attila és A magyar nyelv értelmező szótára*

1. A külföldön élő magyarok az utóbbi évek során örömmel tapasztalták, hogy az „óhaza” egyre inkább kinyújtja feléjük is a kezét, egyre többet és szeretettel gondol rájuk is. Másrészt tény, hogy a modern magyar zene világhódítása nyomán bizonyos érdeklődés mutatkozik meg külföldön a magyar kulturális élet más megnyilvánulásai, így az irodalom iránt is — bár őszintén szólva ezt az érdeklődést nem tapasztaljuk olyan fokúnak, mint ahogy azt talán az otthoni sajtó alapján az otthoni olvasó elképzelheti magának.

A magyar irodalom legjavának megismertetése terén jelentősége van, úgy gondoljuk, az olyan szemináriumoknak, mint amelyet például Sauvageot professzor vezet a Keleti Nyelvek Főiskoláján. E szeminárium anyaga az 1962–63-i tanév folyamán történetesen József Attila volt. A hallgatók természetesen módon kézikönyvül használták A magyar nyelv értelmező szótárát, és ennek során szomorú szívvel tapasztaltak benne bizonyos „hiányosságokat”: egyes, József Attilánál használatos szavakat nem találtak meg benne.

A továbbiakban erről a kérdésről szeretnénk néhány megjegyzést tenni. Előre kell bocsátanunk: jól tudjuk, hogy az ÉrtSz. szerkesztői nem feledékenységből hagytak ki egyes szavakat, hanem nagyon is jól meggondolt és megvitatott elvek öltöttek testet e hatalmas gyakorlati munkában. Nem kívánunk távolról sem azoknak a táborához csatlakozni, akik azt vetik az ÉrtSz. szemére, hogy ez vagy az a szó hiányzik belőle — ha megjelenik majd a Nagyszótár, nyilván azt is fogja majd ilyen „vád” érni. (Másrészt egyesek — vagy ugyanazok — más szavakat meg feleslegesnek fognak ítélni: de ilyen kicsinyes huzakodással nem lehet előremenni, a szótárszerkesztőknek nyilván azon kell fáradozniuk, hogy helyes elvek szerint következetesen járjanak el, de akkor csak az elvekkel vagy azok meg nem tartásával lehet vitába szállni.) Az ÉrtSz.-t el kell ismernünk mint objektív filológiai tényt. Fel kell mérnünk azokat a szintén objektív hiányokat, amelyek e tény s a valóság egyes darabjai között fennállnak — a mi esetünkben ez utóbbi József Attila költői szókincsét fogja jelenteni. Végül meg kell gondolnunk, hogy hol s milyen formában szükséges vagy lehetséges a jelzett hiányok pótlása.

Jelen esetben gondolhatunk arra, hogy ha az ÉrtSz. — mint reméljük — új kiadást ér meg, s mód van ennek során változtatásra, talán egy később említendő elv alapján több József Attila-i szónak kellene „megkegyelmeznii” benne. De még realisabbnak látszik egy olyan elképzelés, amely szerint össze lehetne állítani egy „differenciális” szótárt (hogy ne mondjuk — „diszkordanciaszótárt”) a következő elv alapján. A kézikönyvként használatos ÉrtSz. mellé összeállítunk egy olyan József Attila szójegyzéket, mely a szótárba fel nem vett és fel nem vehető elemeket tartalmazza. Így a külföldi olvasó (de úgy lehet, a hazai is) nem kényszerül majd arra, hogy a remélhetőleg szintén elkészülő nagy József Attila-szótárt beszerezze a standard ÉrtSz. mellett, melyet éppen azért tud számos más célra is felhasználni, mert nincs minden benne, s így nem tölt meg egy házi könyvtárnyi helyet. Ha éppen József Attilá-

* A cikket nem azért közöljük, mert helyeseljük a József Attila verseiben előforduló igen ritka szavaknak az ÉrtSz. esetleges új kiadásába való föl vételét — ezek a szavak csak a készülő József Attila-szótárba valók —, hanem elsősorban azért, mert a cikk írójától közölt szavak jellemző példái annak, miben különbözik a költői szóhasználat — József Attila szóhasználat — a köznyelvitől. (A szerk.)

val foglalkozik, kézbe veszi e szintén kisebb jegyzéket. S József Attila neve nem egyedül jöhet itt számításba, ha természetesen elsősorban is: nem lehetne-e egy Ady—Babits—Kosztolányi—József „differenciális” szótárt összeállítani annak reményében, hogy az ÉrtSz. és ez az összesített differenciális jegyzék elég biztonságos kulcsot ad az egész modern magyar költészethez általában? (Természetesen itt is csak „elég biztonságos”-ról beszélhetünk, és ha valaki majd akkor azzal állna elő, hogy — mondjuk — Csurka Péternek ez vagy az a szép szava nincsen meg a differenciális jegyzékben, annak csak azt válaszolhatjuk, hogy — tudjuk.)

Az alábbiakban éppen egy ilyen differenciális József-jegyzékből adunk „mutatót”.

2. Átnéztük József Attila Összes Verseit a Szépirodalmi Kiadó 1961-i kiadása alapján. Az akadémiai Összes Művek (1952.) szövegeit csak akkor vettük elő, ha valamely összetett szó egybe-, illetőleg különírása felől támadtak kétségeink, vagy egyéb, az 1961-i kiadás esetleges pontatlanságai ellenőrzéseként. Szószedetünket úgy készítettük, hogy József Attila szövegeiből kiírtunk minden ritka szót, ami „gyanús” volt, hogy az ÉrtSz.-ban nem szerepel, majd a szót megnéztük az ÉrtSz.-ban (összetett szó esetén mindkét szónál, igekötős ige esetén az igekötőnél is). Jegyzékünk ilyen módon nem tekinthető a különbség teljes felmérésének. — Összesen száznegyven olyan szót találtunk e módszerrel, amely nem szerepel az ÉrtSz.-ban.

3. E száznegyven szót a következő csoportokra lehet bontani.

Egy részük a fővárosi, külvárosi munkásargó, különféle technikai kifejezések és a munkásmozgalmi argó jellegzetes szavai. Ilyenek: *kiszni* (A tömeg), *gépvezető* (Harc a békességért), *vakvágány* (Ősz), *pemszli* (Medvetánc).

Az ÉrtSz. által nem közölt, de József Attila által használt szavak legnépesebb csoportja a költő saját szóalkotásai, egyéni összetételei. E szóalkotások legnagyobb része alkalmi jellegű. A jelöletlen főnévi jelzők révén olyan váratlan szóösszetételekhez juthatunk, amelyek egy adott költői szövegben megfelelhetnek a célnak; a szövegbe ágyazva értjük őket és jogosnak tartjuk alkalmazásukat, de mégsem számítjuk őket a magyar szókincs konstans részeinek. Ilyenek: *rézarc* (Ősapám), *vársötét* (Köntösök), *parasztüdő* (Éhség), *vashit* (Fiatal énekek indulója) stb.

Egyes ilyen szóalkotások azonban már okvetlenül magyarázatra szorulnak. Így a *gyárbörtön* (*A füst*) egy egész történelmi korszakra jellemző, rendkívül pregnáns kifejezés. De míg a *gyárfüst* (A legutolsó harcok) valóban könnyen érthető (vö. *gyárlékény*, *gyárudvar*, *gyárkapu*, *gyáriroda* stb.), mert egy gyakoribb típusát képviseli a jelöletlen jelzős összetételnek (egész és része), addig a *gyárbörtön*-re ez nem mondható. A *gyárbörtön* nem olyan jellegű összetétel, mint a *gyáriroda*: míg ez utóbbi a gyár irodáját jelenti, az előbbi azt fejezi ki, hogy a gyár — börtön. De vajon csak az idegen ajkú magyar tanuló számára kell ezt megmagyarázni, s az otthoni diák vagy felnőtt olvasó jól megérti ezt a különbséget?

Az összetett szavak közül jó néhány tudományos kifejezéstárunkat gyarápíthatja. Például: *röntgenfény* (Riának hívom), *üstökös láng* (Férfiszóval), *össejt* (A Dunánál), *öslélek* (A kozmosz éneke) stb. E szavak jó része nyilván nem a költő „találománya”, a húszas-harmincas években szélteben-hosszában használták őket.

Egy ismét másik csoport: a főnevekből képzett igék. Ilyenek például: *mankózni* (A kozmosz éneke), *karósulni* (A világ megokolt utálata) stb. Továbbá néhány váratlan, érdekesen megformált igekötős ige: *összecibál* (Fohászzkodó ének), *együttthal* (A vergődő diák), *hozzáharap* (Éhség), *ideszédül* (Erőének), *összesír* (Versek végére).

Olyan szó is akad József Attila verseiben, amelynek jelentése nem világos még a magyar anyanyelvű, művelt olvasó számára sem. Például: *zirrenő*, *toklyótülök*, *szemsikátor*, *rezge* stb.

6. Az alábbiakban közöljük jelzett módon összeállított szójegyzékünket. Ha a közölt szót zárójelbe tesszük, azzal azt kívánjuk jelölni, hogy a kérdéses szó a költő „alkalmi” képzésének tekinthető, és mint ilyen, ha nem készül külön „differenciális” szótár, nyilván kevéssé lehet esélyes arra, hogy az ÉrtSz.-nak akár egy bővített kiadásába is belekerüljön. A cím (kezdősor) után tesszük meg esetleges megjegyzésünket, mely minden esetben az ÉrtSz. egyes adataira utal — benne meglevő vagy „hiányzó” adatokra.

(*acélobeliszk*) (Rokkantak)
agyonmart (Őszi alkonyat) csak általában jelzi az *agyon* igekötői jelentését, de a *mar* igénél nem sorolja fel

álkultúra (Aranybojtú)
árnyékkép (Munkás) *árnykép* benne van, de ez a variációja nincs
(asszonyriasztó) (Komoly lett már)
(asztaltalan) (És keressük az igazságot)

beledobban (Szocialisták)
beleköltöz (Hívogató) sem a *belekölt*-nél, sem a *költöz*-nél nem szerepel

bérdal (Végül)
(bomlottpántú) (Szeretők)
(bronzajak) (Szerelmesek)

burzszikizsákmányolás (Párbeszéd) *Akizsákmányolás* szónál a Szótár J. A.-nak éppen azt a mondatát idézi, ahol a szó előfordul, de két szóba írja; a két átnézett kiadásban egybeírva szerepel

cafraság (Szocialisták)
cinfedő (Tüzek éneke) *cinedény*, *cinalgomb*, *cinkandál* szerepelnek

csecsemőhalál (Hazám) *csecsemőhalál* szószerepel

(*csókhíd*) (Önarckép)
(csókmorzsa) (Szerelmesek)
csudálás (Csöndes estéli zsoltár)

diaboló (A nagy városokat)
ebtartó (Ködből, csöndből)

éigérő (Tüzek éneke)
együttthalni (A vergődő diák)
ekhózni (Proletárok!)

emlékcsillag (Szőke hajam)
elbosszankodik (Dörmögő)
elfedezni (Látod?)

(*Énektestű*) (Férfiszóval)
eroplán (Keserű) az *aeroplán*-t közli, de ezt a variációt nem.

(*esztendőalvó*) (Művészet az emberek között)

felbőmbölni (A világ megteremtése)
feneszép (Páncélvonat) a *fene* szó a III. pontban, ahol a helye volna, nem szerepel

(*fényfejő*) (Igaz emberek)
férfiség (Üdvözlés) a *férfiasság* szónál mint variáns szerepel.

földörögő (Harc a békességért)
(gejzirlábú) (Kövek)

gépkocsitülök (Kakuk Marci)
(gépvaros) (A kozmosz éneke)

gépvezető (Harc a békességért)
göbbedő (Ákácokhoz)

gödörlakó (Esik)
(gránithalom) (Kövek)

gyárbörtön (A füst)
gyárfüst (A legutolsó harcos)

(*gyászfal*) (A füst)
(gyémánthíd) (Érik a fény)

(*gyümölcsgövesztő*) (A világ megteremtése)

- haditengerész* (Gyémánt) *haditengerész*
szet szerepel
halálsóhajítás (Tovább én nem bírom)
(hamarkedvű) (Művészet az emberek
között)
(hamvadthajú) (Alkalmi vers a szo-
cializmus állásáról Ignótusnak)
hé (Lebukott) a hekus szó sem szere-
pel
hóbefedett (Várakozás)
(hollónép) (Aki szegény, az a legsze-
gényebb)
(hőrcsőghad) (Harc a békességért)
(hóvirághúsú) (Tavasz van! Gyö-
nyörül)
hozzáharap (Éhség) mint igekötős
összetétel sem szerepel, ami annál
feltűnőbb, mert a 2 §-ban az
ÉrtSz. idézi J. A. azon mondatát,
amelyben a szó szerepel
idemormol (Útrahívás)
ideráncigál (Szerelmesek)
ideszédül (Erőének)
illatszímfónia (A kozmosz éneke)
iszamos (A cipő) a Szótárban *iszamós*
szerepel
izog (Egeres)
jégvihar (A kozmosz éneke)
jégzivatar (Tanítások)
kandú (A kozmosz éneke)
karósul (A világ megokolt utálata)
(keserűségvulkán) (A kozmosz éneke)
kiszni (A tömeg)
(koldúscsont) (Szép nyári este van)
kométa (Tanítások)
köntőrfal (Minden rendű emberi dol-
gokhoz)
kövérfürtű (Bibliai)
kristályablak (Tanítások) *kristálypo-
hár, kristálylámpa* szerepelnek.
(kristályvár) (Tanítások)
(liliomláb) (Tanítások)
lőárok (Harc a békességért) *lövész-
árok* — szerepel; vajon a *lőrés* szó
mintájára nem J. A. képzése lenne a
szerencsésebb, mint az általánosan
elfogadott *lövészárok*?
má, lyarózsa (Szelíd, búcsúzó asszony)
(mámorszín) (A kozmosz éneke)
mankózni (A kozmosz éneke)
- megnyurgul* (Az oroszlán idézése)
(mélyillatú) (Ezerfárosznyi végzet)
mentebőr (Uram!)
(mocsárkodó) (Forduló)
(munkásváll) (A füst)
(nagycsöndű) (Szép csöndben aludj)
nekikeserülés (Proletárok!)
nyílnivaló (Fiatal asszonyok éneke)
öslélek (A kozmosz éneke)
össejt (A Dunánál)
összecibál (Fohászkodó ének)
összekocódik (Pilóta)
összesír (Versek végére)
(patakhúrú) (Én dobtam)
(parasztkalács) (Besszúság)
(parasztláb) (Rokkantak)
(parasztüdő) (Éhség)
(patkánypuha) (lebukott)
pemszli (Medvetánc) a *pemzli* szót
közli, de nem jelzi ezt az írott vál-
tozatát
pikkelylik (Határ)
porbelepett (Várakozás) szerepel: *por-
sátor, porköd, porzacskó* stb.
püffeteg (A tömeg)
(rézarc) (Ősapám)
rezge (Talán eltűnök hirtelen)
röntgenfény (Riának hívom) csak a
röntgen szó egyéb összetett alakjai
(rózsaromboló) (Dörmögő)
(sóhajüreg) (Parasztanyóka)
sorbaállás (Itt egy fa, ott egy fa)
szappanosvíz (Szappanosvíz)
szemsikátor (Tanulmányfej)
(szemszínű) (Köntösök)
(szépségfa) (A kozmosz éneke)
székkujtorog (A kozmosz éneke)
sziklamoraj (Arany)
sziklaszántó (És keressük az igazságot)
szómalaszt (És keressük az igazságot)
szublimál (Költőnk és kora)
téglahordó (Azt olvastam, hogy perli a
Nepet), pedig a *téglahordás* szót
közli
téleste (Ezüst élet)
teltekeblű (Ritkás erdő alatt)
(térdigfüves) (Komoly lett már)
töffölgni (Isten)
toklyótülök (Tüzek éneke)
(tömbmell) (Ősapám)

(<i>tővigkalászos</i>) (Tanítások)	<i>végigcsattog</i> (Medáliák)
(<i>tüskeszakállú</i>) (Öreg minden)	(<i>vércsevágy</i>) (Lányszépség dicsérete)
<i>üstökösfláng</i> (Férfiszóval)	<i>vérsötét</i> (Köntösök)
<i>vakvágány</i> (Ősz)	<i>világ, belengő</i> (A legutolsó harcos)
<i>vasálarc</i> (Tanítások)	(<i>világrecsegés</i> (Ha a hold süt...))
<i>vasárnapol</i> (Himnusz a borhoz)	(<i>villámszív</i>) (Villámok szeretője)
<i>vasgerincű</i> (Villámok szeretője)	(<i>vízcepptisza</i>) (Férfiszóval)
<i>vashit</i> (Fiatal énekek indulója) pedig	<i>zirrenő</i> (Nem tudunk élni)
szerepel: <i>vasizom</i> , <i>vasgyűrű</i> stb.	<i>zsollárolás</i> (Csöndes estéli zsoltár)

7. Befejezésül szeretnénk utalni arra, hogy — ha valóban sor kerülhetne az ÉrtSz. egy újabb, bővített kiadására — milyen elvet kellene talán az eddiginél jobban érvényre juttatni benne.

Egy francia költő nem engedhetné meg magának a nyelvi kreációnak olyan bőségét, mint egy magyar, s aligha használhat nagy számmal olyan szavakat, amiket egy nagyobb szabású akadémiai szótárban nem találhatnánk meg. A magyar, különféle okoknál fogva, a franciával vagy más európai nyelvvel összevetve, sokkal hajlékonyabb, sokkal élőbb, fejlődőbb, mondhatnánk: lezáratlanabb olyan értelemben, hogy a neologizmusok nálunk még a XX. században is nagy szerepet játszanak. Természetesen, az ÉrtSz. normatív jellegénél fogva nem lehet tekintettel a jelenkori, születő, majd elmerülő neologizmusok tömegére. Azonban, ugyancsak éppen normatív jellegénél fogva, talán jobban figyelembe vehetné a mai neologizmusok fő irányait. Arra gondolunk, hogy ha mondjuk az ÉrtSz. szerkesztői felállították azt a normát, hogy például a XVIII., XIX. és XX. század magyar irdalmából kicédulázott szavakból az ÉrtSz.-ban szerepelhetnek azok, amelyek legalább tíz alkalommal fordultak elő, akkor bizonyos esetekben, a mai neologizmusok fő irányai közül azokat, amelyek a XX. századi magyar társadalom szülöttei, előnyben kellene részesíteni, s részükre a normát — mondjuk — felére vagy még alacsonyabbra leszállítani. A kapitalizmus fejlődésével, a munkásosztály és a munkásmozgalom fejlődésével, a tudomány fejlődésével megjelenő új szavakra gondolunk.

8. Mindezt azért mondtuk el, mert A magyar nyelv értelmező szótára tapasztalatunk szerint hozzájárul külföldön is a magyar kultúra, különösen a magyar irdalom jobb megismeréséhez. Szeretnénk, ha — számos fontos egyéb funkciói mellett — ezt a szerepét még jobban betöltené mind e szótár, mind a hozzá hasonló egyéb kiadványok.

Diener-Dáki Péter

Világos fogalmak — helyes kifejezés

Aki tanulóink írásos megnyilatkozásait, változatos tárgyú iskolai és házi dolgozatait a nyelvi kifejezőképesség szemszögéből vizsgálja, könnyen megállapíthatja, hogy a magyar szakos nevelőkre még sok tennivaló vár. A fiatalok kifejezőképessége nem mindig fejlődik a kívánt mértékben, és gyakran nincs arányban más tantárgyak területén szerzett ismereteikkel és kifejlesztett képességeikkel. Tanulóink írásait — mind az általános iskolásokéit, mind a középiskolásokéit — a helyes és tudatos nyelvhasználat szempontjából kifogásolható, változatos természetű hibák csúfítják.

Az alábbiakban ezeknek a hibáknak egy jellegzetes s egyben lényeges fajtájával szeretnénk — a javítás szándékával — behatóbban foglalkozni. —A magyart tanító nevelők előtt jól ismert az a tény, hogy a tanulók — még az érettségi dolgozatokban is — gyakran olyan fogalmakat használnak, melyeknek tartalmát és helyes használatát előzőleg nem tisztázták, s amelyekhez éppen ezért — a fogalmazás során — nem tudnak pontos és világos képzeteket hozzáfűzni. Miként az alábbi példákból majd megláthatjuk, az ilyen elmosódó és tisztázatlan fogalmak használata sokféle hibának válik forrásává: rendszerint ezek az alapjai a frázisoknak, ezek vezetnek az értelmezésben és a téma kifejtésében eltévelyedésekhez, nemkülönben ezek okozzák a helytelen szófüzéseket stb.

A nyelvi kifejezőképesség fejlesztésének alapvető feltétele, hogy diákjaink világos, a használat szempontjából is jól megértett fogalmakkal dolgozzanak, s így a dolgozat címében megjelölt tárgyhoz kapcsolódó lényeges fogalmakhoz világos és szemléletes képzeteket tudjanak hozzáfűzni. Világos fogalmak nélkül egyetlen dolgozatfajtában sem boldogul a tanuló, legkevésbé pedig az iskolai dolgozatok legnehezebbikében: az értekezésben. A magyar tanárának tehát állandó gondot kell fordítania arra, hogy új fogalmak felbukkanásakor azok tartalmát kellőképpen megvilágítsa, helyes használatukat példákkal szemléltesse a tanulók előtt, s így megfelelő gyakorlatokkal rávegyesse őket arra, hogy kellő jártasságot szerezzenek a fogalmak értelmezésében és meghatározásában. Nem ritka eset — alább adunk rá példát —, hogy a tanulók a dolgozat címében megadott fogalmakat nem értik világosan. S mi következik ebből? Természetesen az, hogy a téma kifejtése során értelmezéseikben, meghatározásaikban helytelen utakra tévednek.

Mielőtt a tanulóktól elkövetett hibák és a belőlük levonható tanulságok ismertetésébe fognánk, talán nem lesz felesleges és haszontalan, ha fogalmaink kialakulásának, értelmezésének és használatának — a nyelvi kifejezőképesség fejlesztése szempontjából fontosnak minősülő — feltételeit megpróbáljuk röviden összefoglalni.

I. Hogyan szerzik és használják tanulóink a fogalmakat?

Fogalmaink — mint ismeretes — elvonatkoztatás, másként elvont gondolkodás eredményei: egy dolognak azokat a lényeges jegyeit, melyek magát a fogalmat, illctőleg annak tartalmát adják, rendszerint összehasonlítással, megkülönböztetéssel és elvonással dolgozzuk ki. E folyamat során érzékléseinkből, másképp észleléseinkből indulunk ki, és a fogalom kialakítása közben az ezek révén nyert szemléletes képzeleteinkre támaszkodunk. Ennélfogva fogalmaink nem lesznek teljesen elvontak, ugyanis valamit tartalmaznak a képzeteknek azokból a szemléletes elemeiből is, amelyekből megalkottuk őket. Minél gazdagabbak képzeleteink, annál tartalmasabbak lesznek fogalmaink, melyek ezekre épülnek.

S. L. Rubinstein, a neves szovjet lélekébúvár erre nézve a következőket írja: „Jóllehet — elméletileg — az analízis céljára az elvont-elméleti gondolkodást és a szemléletes-képszerű gondolkodást el lehet és el kell választani, a valóságban a kettő csak abban különbözik egymástól, hogy a fogalom vagy pedig a képszerű van-e benne túlsúlyban. A valóságos gondolkodási folyamat rendszerint mind az elvont fogalmat — egy szónak, kifejezésnek az alakjában —, mind pedig a képszerűt tartalmazza” (Grundlagen der allgemeinen Psychologie. 1959. 437).

Ez a megállapítás a magyar nyelv és irodalom tanára számára igen lényeges követelményt tartalmaz. Nem kevesebbet mond ki, mint azt, hogy csupán a szemléletlen alapuló, szemléletesen kidolgozott fogalmak lehetnek gazdag tartalmúak; a szemléltetés mellőzésével, csupán szóban közölt fogalmak — miként számos fogalmazási hiba bizonyítja — gyakran üresek, tartalmilag homályosak maradnak a tanulók előtt.

A gyermek első szavaival — mint ismeretes — egyes konkrét dolgokat jelöl meg. Fogalmakat akkor kezd először alkotni, amikor egy szóval már nem csupán egyetlen dolgot, hanem azonos vagy hasonló dolgoknak egy csoportját jelöli. Így kezdi a gyerek fokozatosan felismerni az egyesben, a különlegesben a közöset, az általánosat, azonban a „képzet és a fogalom egységében ekkor még a szemléletes képzet uralkodik” — írja Rubinstein (i. m. 492).

A tanár irányító munkája és magyarázatai nyomán a fogalom tartalma egyre jobban megszabadul a dolog különlegességeitől és a konkrét helyzettől; minél mélyebben hatol be a tanuló az anyagba, annál általánosabbak lesznek az illető tananyaggal kapcsolatos fogalmai. A végső célt e tekintetben abban jelölhetnők meg, hogy a tanulók a kérdéses fogalmakat logikailag meg tudják határozni. Kezdetben a meghatározásban még nagy szerepet kapnak a szemléletes képzetek. Az általános iskola alsó tagozatában a tanulók nagyrészt még konkrét szemléletes anyaggal dolgoznak, még rendszerint az egyes, a különleges helyzetből indulnak ki. Ha ezen a fokon a tanulóknak meg kell határozniuk egy-egy fogalmat, rendszerint felsorolják annak a dolognak a legfőbb ismertető jegyeit; az elvont fogalmat csak szemléletes példával tudják értelmezni, azaz képszerűen körülírják.

A tapasztalat szerint általában a 11—12. évtől kezdve válnak a tanulók fogalmai általánosakká és objektívekké. Megismerik a fogalommeghatározás magasabb formáit: rájönnek, hogy fogalmaik között lényeges összefüggések állnak fenn, és ezek alapján bizonyos csoportokba sorolják őket. Ez a fejlődés — magától értetődően — nem lesz egyenletes: mivel az iskolában a tanulók a tanár irányításával dolgoznak, s így fogalmi ismereteik az ő magyarázatai,

értelmezései nyomán fejlődnek, a tanításban már a fogalom tisztázásának magasabb formája, a meghatározás jut uralomra, míg ugyanakkor más területen ugyanannál a tanulónál még az alacsonyabb értelmezési és körülírási formák uralkodnak.

Az elvont fogalmak használatát nem szabad túl korán erőltetni az oktatói munkában. A fogalmakat mindig a tanulók fejlettségi fokának megfelelő formában kell kidolgozni. Mindenekelőtt arra kell a tanárnak ügyelnie, hogy azokkal az elvont fogalmakkal, melyekkel szóbeli vagy írásos megnyilatkozásaiban él a tanuló, ne kapcsoljon össze homályos és pontatlan képzeteket. Rendkívül fontos feladat tehát, hogy a grammatika és stilisztika fogalmait mindig konkrét és élő nyelvi anyagon dolgoztassa ki és értesse meg a tanulókkal a nevelő, továbbá hogy az irodalmi alapfogalmak lehetőleg ne kerüljenek addig írásos megnyilatkozásokban alkalmazásra, amíg az irodalmi olvasmányok elemzése eléréséig alapokat nem szolgáltatnak azok megértéséhez és helyes használatuk elsajátíttatásához. A magyar tanárt a fogalomalkotásnak nemcsak a tartalmi oldala, hanem a nyelvi oldala is foglalkoztatja. Alkalomadtán rámutat a tanulók előtt arra, hogy az elvont fogalmak elnevezései a közvetlen szemléletből származnak; eredetileg a legtöbb elvont fogalom neve valami konkrétumot fejezett ki: így például a ma elvont értelmű *bűszke* nem más, mint a konkrét tartalmú *bűz* származéka, s régebben azt jelentette, hogy 'bűzös'. A ma ugyancsak elvont *gőgös* melléknév eredetileg olyan embert jelentett, aki beszéd és járás közben kitolta a gégéjét. A gégét régebben *gég*-nek nevezték, s ennek alakváltozata volt a *gög* (vö. Faludinál: „Kiülő *gög*gel lépcselni”, azaz beszélni), s ennek származéka a mai elvont értelmű *gőgös*. Hasonlóképpen konkrét jelentésűből vált elvonttá a *nyakas*, a *szíves*, a *begyeskedik* stb. — Az *öszön* eredeti jelentése — a székelyeknél még ma is használatos — 'hegyes végű bot', amellyel az igába fogott állatokat gyorsabb járásra serkentették, azaz *öszönöz*-ték. Ma mind az *öszön*, mind az *öszönöz* származéka csak elvont értelemben használatos a köznyelvben. Hasonlóképpen vált a mezőgazdasági munkaeszközt jelentő *ösztoke* szó *ösztokél* származékából elvont jelentésű szó. A lelki jelentésű *ösztokél* és a konkrét jelentésű *ösztoke* éppen úgy viszonylanak egymáshoz, mint a fentebbi *öszönöz* és *öszön*. *Léha* szavunk ma csak lelki értelemben használatos; a nép itt-ott még eredetibb konkrét jelentésben is használja: az üres kalászról és magról mondják azt, hogy *léha*. — Az *aggódik*, *aggaszt*, *aggodalom* szók töve eredetileg konkrét jelentésű volt. Ha az állott tej főzés közben túróvá húzódott össze, azt mondták: *megaggik* vagy *aggódik*. Az eredetileg konkrét jelentésű ige származékai ma csak lelki értelemben használatosak. — *Tapasztal* szavunk ma elvont értelmű, pedig egy töről sarjadt a ma is konkrét tartalmú *tapaszt*, *tapint*, *tapogat* igékkel. Eredetileg azt jelentette, mint a mai *tapogat*. Az *ér* (*elér*) ige ma elvont értelmű *érdekel* származéka régebben ugyancsak konkrét jelentésű: 'hozzá-hozzáér, ütöget' volt. (E szavak jelentésváltozására nézve lásd: Horger A.: Magyar szavak története [1924.] című könyvét. Ugyanott sok hasznosítható példa található).

Ugyancsak hasznos rászoktatni a tanulókat arra, hogy egy-egy szónak, kifejezésnek eredeti konkrét értelmét átvitt, képes értelmű használatában is felismerjék. Pl. „elismerést, győzelmet, sikert *arat*” (de: búzát *arat*); „kit illet a *döntés* joga? valakinek a javára *dönt*” (de: a fal *ledöntése*, *kidönti* a fát); „a bűszkeség *dagasztja* a keblét” (de: kenyeret *dagaszt*); „*rátapint* a hibára, a lényegre” (de: *megtapintja* a sebet, a daganatot); „a bürokrácia *dzsungelé*”,

a „hivatalok *dzsungele*” (de: a *dzsungel* állatai); „beszéde *dagályba* fullad”, (de: apály és *dagály*) stb.

Ha egy szónak az eredeti konkrét jelentésű töve még nem homályosult el a tanulók tudatában, abban az esetben — e jelentés folytán — még szemléletes képzetek kapcsolódnak össze a fogalommal: ilyenkor a fogalom nem válik olyan könnyen frázissá. Pl. *agyarkodik*, *agyarkodás*, *szíveség*, *szíveskedik*, *tapintat*, *tapintatlan*, *torkosság*, *torkoskodik*, (el)törpül, (fel)tüzel, *tüzeskedik* stb. E szavak konkrét értelmű töve ma is él a beszélők tudatában.

Természetesen fontos feladata a tanárnak az is, hogy az írásnak, beszédnek savát-borsát adó elvont értelmű szólások, kifejezések értelmét alkalomadtán megvilágítsa azzal, hogy rámutat eredeti konkrét értelmükre. Így például ebben a mondatban: „Ez a politika zsákutcába jutott” a „zsákutcába jut” kifejezést csak akkor érti meg pontosan a tanuló, ha emlékezetében felidéződik egy pillanatra a „zsákutca” szemléletes képe. Hasonló az eset a „tengety akasztani”, „csapja a szelet valakinek”, „szálka vagy a szemében”, „vérszemet kap” stb. elvont értelmű szólások tartalmának megértetésében. A nyelvi kifejezés fejlesztését célzó oktató munkában tehát kezdettől fogva nagy gondot kell fordítania a nevelőnek a fogalmak és képes kifejezések értelmezésére és ezzel együtt helyes használatuk elsajátíttatására. Főképp az irodalomórán nyílik erre sok jó alkalom az írásművek szövegében felbukkanó fogalmak, képek elemzése és értelmezése során. Az olyan gyakorlatok, melyekben a fogalmak alá- és fölérendeltségét gyakorolják, a gondolkodási képesség, a nyelvi kifejezőképesség fejlődése szempontjából különösen hasznosak: segítik a tanulókat abban az értelmi munkában, hogy egy-egy fogalom körét pontosan elhatárolják, továbbá, hogy egyes fogalmakat bizonyos fogalomkörökbe besoroljanak: pl. *növény* — *gabona* — *búza*; *növény* — *virág* — *szegfű* stb. Természetesen az ilyen gyakorlatok csak akkor hatnak megtermékenyítőleg a tanulók fogalomkörének és értelmező készségének fejlődésére, ha meghatározott tárggyal, pontosan körülhatárolt témákkal kapcsolatban végeztetik őket. Az ilyen gyakorlatok különösen akkor hasznosak és szükségesek, amikor tanulóinkat arra igyekszünk rászoktatni, hogy egy-egy téma kifejtésében gondolataik elrendezését logikusan tagolják.

A tapasztalat azt tanácsolja, hogy a tanulókat nem szabad túl korán arra ösztönözni, hogy írásaikban elvont fogalmakat használjanak. Ha az ember az általános iskola VII. és VIII. osztályos tanulóinak jó és rossz fogalmazásait összehasonlítja, könnyen észreveheti, hogy a kifejezésben ügyesebb tanulók a kevésbé ügyeseket általában nem az elvont fogalmak biztosabb alkalmazásában múlják felül, hanem abban, hogy csak nagyon indokolt esetben használnak elvont fogalmakat, és csupán olyanokat, melyekhez világos képzeteket tudnak fűzni, s amelyeket így nyelvileg helyesen tudnak alkalmazni. Egy általános iskola VIII. osztályában ilyen címen írtak dolgozatot: „Egy élmény, amelyből tanultam.” Az ügyesebb fogalmazók nem gondolnak arra, hogy a számukra nehezen értelmezhető *élmény* szót használják, hanem ennek értelmezése nélkül rögtön belevágnak a beszámolóba, az elbeszélésbe:

„Csöngettek. A szünet véget ért. A tanulók megindultak tantermükbe. A láрма elhalkult, a folyosók elnéptelenedtek...”

„A nyarat egy kis távoli faluban töltöttem nagyapámnál. Házában volt a községi postaállomás. A legközelebbi vasútállomás majdnem két óra járányira esett a falucskától. Ezért mindig különös eseményt jelentett nekünk gyerekeknek, amikor déltájban a postautó megérkezett...”

Az ügyetlenebb tanulók azonban valósággal belekapaszkodnak a címnek az *élmény* szavába, de helytelenül használják, ugyanis nincsenek még világos képzeleik róla. Az egyik ezek közül így kezdi a beszámolót:

„Múlt vasárnap hajón kirándultunk Visegrádra. A hajón útközben *sokféle érdekes élményt figyeltem meg* . . .”. Ugyanez a tanuló ezzel fejezi be írását: „Még sokáig *figyeltem* ezt az érdekes *élményt* . . .”

Más tanuló dolgozata így kezdődik: „Amikor ma az iskolából hazafelé jöttem, egy tanulságos *élmény került a szemem elé* . . .”

Ismét más: „A nyáron két hetet töltöttem szüleimmal egy erdei turistaházban. Egy nap sétálni mentünk az erdőbe, és ott édesapám egy különös *élményre hívta fel a figyelmemet* . . .”

Ezután az elméleti jellegű bevezető után lássuk most már bővebben a tanulók dolgozatainak elemzése során nyert — szemléltető jellegű példanyagot.

II. Elvont fogalmak helytelen használata a tanulók dolgozataiban

1. Gyakori jelenség, hogy a tanulók rokon fogalmakat összecserélnek egymással; célszerűnek látszik ilyen esetekben a rokon fogalmakat külön-külön mondatokba ágyazva, a köztük levő tartalmi és stíláriis különbségeket megvilágítani előttük, és helyes használatukat megfelelő példamondatokkal bemutatni nekik.

„A lőszernek megvan az a *hatása*, hogy könnyen felrobban” — írja egy harmadik osztályos gimnazista, aki nincs tisztában a „hatás” szó pontos értelmével. Helyesen így mondhatta volna: „A lőszernek megvan az a *tulajdonsága*, hogy könnyen felrobban.” A „hatás” fogalmát ezzel a példamondattal világíthatná meg előtte a nevelő: „A lőszer robbanásának *hatása* félelmetes volt.”

„V. mérnök sokat töprengett az új gépnek a tervén; s akkor egyszerre csak felvillant *emlékezetében* a legjobbnak látszó megoldás . . .”

Hol villanhat fel a legjobbnak látszó megoldás? Nyilván V. mérnöknek az agyában, a *képzeletében*; semmi esetre sem az emlékezetében. Ez utóbbi ugyanis olyan tapasztalatokat őrizhet meg, amelyeket átélt, s amelyekre így visszaemlékezik valaki.

„F. doktor így tépelődött magában: az az ember súlyos betegként jött hozzám segítségért. „Ezzel igyekezett *lelkiismeretét legyőzni* . . .”

Ennek a mondatnak a szerzője két fogalmat, pontosabban két kifejezést vegyített össze: „lelkiismeretét megnyugtató” és „félelmét legyőzni”. Így jött létre a helytelen „lelkiismeretét legyőzni” fogalmi kapcsolat. A hiba azonban ebben az esetben nyilván mélyebb gyökerű, mint az előbbieken. Hogy ezt megérthessük, először is világosan kell látnunk, mi megy végbe tulajdonképpen F. doktor lelkében, amikor egy súlyosan sebesült partizán megy hozzá segítségért. Lelkiismerete arra ösztönzi, hogy a sebesültet bekötözze; a megszálló fasisztáktól való félelem azonban ugyanakkor habozóvá teszi. Tehát olyan esetet látunk magunk előtt, amelyet illetőleg nem könnyű eldönteni, vajon a tanuló nyelvi bizonytalankodásáról van-e csupán szó, vagy pedig arról, hogy nem tudta pontosan felfogni a doktor lelkiállapotát.

2. Gyakori hibaforrás az is, hogy egyik-másik tanuló nincs tisztában egy-egy idegen szó jelölte fogalommal.

„Az embernek azon kell lennie, hogy *individualizmusát* megőrizze, különben ugyanis abból a törekvéséből, hogy a példaképül választott hőst kövesse, csupán egyszerű utánzat lesz . . .” — olvashatjuk egy II. osztályos gimnazista dolgozatában.

Tekintsünk el most attól, hogy „törekvés”-ből nem lehet semmiféle „utánzat”. Szembeötlőbb hiba az „individualizmus” és az „egyénség” (individuum) fogalmaknak az összecserélése. E két fontos fogalomnak a szembeállításával és tartalmi tisztázásával világnézeti kérdést érint a nevelő; éppen azért pontos értelmezésüknek nagy a nevelő ereje.

„Néhány tanuló P. helytelen viselkedését különböző okokkal próbálta *idealizálni* . . .”

Meglepő, hogy egy gimnáziumi tanuló ennyire félremagyarázza az „*idealizál*” értelmét. Nyilván azt akarta mondani: „. . . próbálta *mentetetni*.”

3. Az elvontság fokát érezzük hibásnak az alábbi példákban:

„Nagyon tanulságosak voltak a komszomolisták vitatkozásai a *reakciós erő*kkal . . .”

„Vitatkozni” csak reakciós emberekkel lehet, de reakciós erővel nem.

„A fasizmus uralma idején az emberiségnek minden csíráját elfojtották, sőt néhol *testvérharcig* fajult a dolog . . .”

A „testvérharc” szó ilyen összefüggésben való használata következtében túlságosan átfogó értelmet nyer. Ezzel kapcsolatban kell megemlítenünk, hogy tanulóink nagyon szívesen használják — nemritkán helytelenül — az „emberiség” és az „emberiesség” fogalmakat. Számos tanuló előtt nem világos a két fontos fogalom közötti lényeges különbség.

4. Tanulságos lehet a nevelők számára a következő mondatokban ejtett hiba. A forrás közös: a tanulók nem vették észre az alkalmazott fogalmaknak bizonyos korhoz kötöttségét, s ennek következtében tévedtek, amikor újabb fogalmakat régebbi korok állapotaira vonatkoztatva használtak:

„Tinódi biztos *állás* nélkül vándorolgatott az országban . . .”

„A főurak kegyetlen bosszút álltak, és ettől fogva *vakfegyelmet* és nagyobb *munkateljesítményt* követeltek jobbágyaiktól.”

Az „állás” fogalmat a kapitalizmus bér munka-rendszere fejlesztette ki, tehát Tinódira nem alkalmazható. A „vakfegyelem” és a „munkateljesítmény” fogalmak is újabb keletkezésűek, így azokat a Dózsa-féle parasztfelkelés elbukását követő állapotokra visszavinni nem lehet.

Hasonló hibában leledzik az a tanuló is, aki az ugyancsak újabb „jobb társaság” fogalmat viszi át a múltba:

„Kazinczy Ferenc leveleivel bepillantást enged nekünk a *jobb társaságba* . . .”

5. Hogy a pontosan meg nem értett fogalmak használata milyen mértékben befolyásolja a tanuló gondolatmenetét, világosan érzékelteti a következő példa. A tanuló a termelésben eltöltött oktatási napra, azaz a politechnikai képzésre gondol; írás közben azonban a „politechnikai képzés”, az „iskolai rend”, a „rendszer”, és a „tanterv” fogalmakat tartalmi szempontból azonosnak veszi. Ennek oka pedig nyilván az lehet, hogy ezeknek a fogalmaknak egyikéhez sem tud világos képzeteket hozzáfűzni. A következmény a kifejezésbeli pontatlanság; az érintett tanuló tájékozatlanságát egyébként jól tükrözi az ez névmás ismételtetése és az *alkalmazásba jön* kifejezés ügyetlen használata:

„Ennek az iskolai évnak a kezdetétől fogva új »iskolai rend«-ről beszélhetünk. Ez a »rendszer« iskolánkban felöleli az összes osztályt. Ez az új »tanterv« az úgynevezett »politechnikai képzés«, amely a kifejlődő szocialista iskolának egy része. Az általános iskola felső osztályaiban ez könnyű munkában jön alkalmazásba.”

6. Ismeretes, hogy gimnáziumi tanulóink értekező jellegű dolgozataikhoz készített vázlataikban mondanivalójuk egy-egy részének lényegét csupán egy-egy vezérszó jelölte fogalomban vagy két-három egymással kapcsolatba hozott fogalomban próbálják felfogni. A lényegnek ez a megragadása és tömör formában való kifejezése nem kis szellemi erőfeszítést követel a tanulóktól, s nemegyszer ügyetlen és nehézkes fogalmi kapcsolásokhoz, helytelen szófűzésekhez vezet. Különösen gyakoriak lesznek a vázlatokban az elvont értelmű -*ás*, -*és* képzős cselekvésnevekkel alkotott névszós kifejezések. Például egy József Attiláról szóló értekezés vázlatában ilyenféle pontokat olvashattunk:

„József A. kapcsolata a munkásosztállyal.
Harca a tőkés kizsákmányolás ellen.
Kiállása a falusi nincstelenség mellett”

Ha a nevelő azt akarja, hogy diákjai a vázlat egyes téziseit a fejtegetés során megfelelőképpen kidolgozzák, feltétlenül szükségesek volnának olyan előzetes gyakorlatok, amelyekben a tanulók hozzászoknának ahhoz, hogy megtanuljanak uralkodni a vázlat tömör és elvont névszós szerkezetei fölött, és megpróbálják őket lehetőleg konkrétan igés állítmányú mondatokkal bővebben kifejtteni. Ha az ilyen előzetes gyakorlatokat teljesen elhanyagolja a magyartanár, akkor a gyengébb tehetségű tanulók dolgozatában, minthogy hiányzik belőlük a lényeg, a probléma megragadására és kifejtésére való készség, ismétlődni fognak a vázlatban alkalmazott elvont névszós kifejezések.

Egy III. osztályos gimnazista „Modern hősök” című dolgozatának vázlatában a kiválasztott személyt „A teljesítménynövelés hőse”-nek nevezi. Minthogy konkrétan nem tudja kifejtteni a fogalom tartalmát, nem tud mást tenni, mint görcsösen ragaszkodni a vázlatban leírt kifejezéshez: azt ismételteti más-más formában:

„... B. sok új munkamódszert ismert meg, és adott át másoknak: így lett belőle a *teljesítménynövelés* hőse. Így lett képes harcolni a magasabb *teljesítménynövelésért* ... Minden erejével és tudásával igyekezett a *teljesítményemelés* javítani ... Így elérte azt, hogy a *teljesítmény növelésével* hatalmasat teljesített ...”

Figyelmen kívül hagyva a harmadik mondatban használt „teljesítményemelés javítani” kifejezést (ugyanis teljesítményt szokás javítani) és az utolsó mondatnak a nehézkességét: „teljesítményével ... teljesített”, csupán arra figyeljünk, hogy ez a tanuló mintegy jelíggel dolgozik a vázlatban használt fogalommal, ahelyett hogy — saját gondolatait kifejtve — megpróbálná konkrét példákon bemutatni: mit is végzett az ábrázolt személy a teljesítmény növeléséért. Így természetesen megkímélte magát a szellemi erőfeszítéstől. Az is kétségtelen azonban, hogy ez a tanuló a „teljesítmény növelése” fogalomhoz nem tud határozott képzeteket hozzákapcsolni, mert ellenkező esetben aligha jutott volna eszébe „magasabb teljesítmény növelése”-ről beszélni.

7. Ha egy-egy osztály dolgozatait a fogalmak helytelen használatának szemszögéből vizsgáljuk, könnyen észrevehetjük, hogy a tanulók előszeretettel használnak olyan fogalmakat, amelyeket — nem kétséges — a tanártól vettek át; számukra azonban az ilyen „átvett” fogalmak nem mindig világosak, s ezért alkalmazásukba hibák csúsznak. Egy gimnázium I. osztályának dolgozataiban „pozitív” és „negatív hősök”-ről esik szó. A nevelő minden bizonnyal az irodalomtörténetből kölcsönözte magának a fogalmakat oktatói munkájához, s talán nem is gondolt arra, hogy ezek a tanulók — ha nem fordított kellő gondot pontos megértetésükre — alig tudnak velük helyesen élni. Nem kell mondanunk, hogy az ilyen oktatás formalista és eredménytelen:

„A paraszti munkához ragaszkodó öreg Kovács Jánost *pozitív hősként* ábrázolja az író, és szembeállítja egy *negatív hőssel*, a paraszti munkától menekülő fiával . . .”

„Az öreg paraszt visszautasítja a fiát, az író mégis *pozitív hősként* ábrázolja . . .”

„. . . Ez egy olyan eset, amikor a falusi élethez ragaszkodó parasztból *pozitív hős* válik . . .”

Ezek a tanulók még megközelítőleg helyesen élnek a kérdéses fogalmakkal, bár az alig kétséges, hogy nem mindig társítanak helyes képzeteket a számukra megszokott és szinte gépiesen alkalmazott szavakhoz.

A következő mondat szerzőjének azonban már nyilván semmi határozottat nem mond a *pozitív ábrázolás* kifejezés: csupán egy sokszor hallott és értelmezés nélkül átvett kifejezési formula lett a szemében:

„A kissé maradi parasztnak *pozitív ábrázolása* világos bizonyítéka *pozitív munkájának*.”

Egyes tanulók ugyanabból az osztályból az említett fogalmakból csinált frázisaikkal még a dolgozatokat javító nevelőt is megtévesztették. Nem vette észre, hogy a tanulók többször mint tartalom nélküli üres frázisokkal élnek velük:

„. . . a haladás hívei az *igazi pozitív hősök* . . .”; „. . . a *pozitív hősök* a változásokért, az újért harcolnak . . .”; „Akik a régi dolgokhoz ragaszkodnak, és nem akarják az újítást, azok a *negatív hősök* . . .”; „. . . a regény szerzője félreérthetetlenül *pozitív hősiesség* híve . . .”; „a *negatív hősökből* hiányzik az osztályöntudat . . .”; „. . . a *negatív hősök* szűklátókörűek és kicsinyesek . . .”

Az idézett példaanyag tanulságosan szemlélteti, hogyan lépnek a gépiesen átvett, de kellőképpen meg nem emésztett fogalmak — mint üres formulák — az önálló gondolkodás helyébe.

8. Aligha tévedünk, ha megállapítjuk, hogy jóformán minden fokon akadnak olyan fogalmazások, melyekben azért hibás egyik-másik mondat, mivel a szerzők egy-egy elvont fogalommal tartalmilag hozzá nem illő, azt mondhatnók „hamis ígét” fűznek össze:

„A *babonaság előrelátta*, hogy az emberáldozatról le kell mondania . . .”

„A szocializmus építése közben sokat fejlődött: *emelte* munkateljesítményét és *öntudatosságát* . . .”

„. . . most már világossá lett, hogy a *kapitalizmus hanyatlásnak* van *alávetve* . . .”

„. . . ezzel a cselekedetével gyűlöletet és *lelkesedést vont* magára.”

„Galilei igyekezett *felismeréseit* barátjának megmutatni és *lebizonyítani* . . .”

9. Befejezésül érintsünk még egy fontos és a tanulók számára nehéz kérdést. Minthogy a dolgozat címében szereplő egy-egy lényeges fogalomnak a tárgy természetének megfelelő felfogása és értelmezése teszi lehetővé a téma helyes kifejtését, a jó értekezésnek elengedhetetlen feltétele, hogy tanulóink elsajátítsák egy-egy összetettebb fogalomnak a helyes értelmezését és a témának az értelmezés szellemében történő fejtegetését.

Ennek a feladatnak a fontossága és egyben nehézsége világosan tükröződik egy gimnáziumi III. osztálynak azokban a dolgozataiban, amelyekben a téma felfogása és kifejtése megkövetelte a címben szereplő „hős” és „hősiesség” fogalmak helyes értelmezését („Igazi és hamis hősiesség”; „Mindenkinek meg kell választania a maga hőst”). — A dolgozatok elemzésének eredményeként világossá válik, hogy az érintett tanulók tekintélyes részénél hiányoznak a szükséges feltételek ahhoz, hogy megpróbálkozzanak e fogalmak helyes értelmezésével. Néhány tanuló eleve lemondott a fogalom megvilágításáról, mások tévesen fogták fel, pontosabban nem gondolták át kellőképpen a cím fő fogalmát, s ennek következtében a téma kifejtését rosszul oldották meg.

Így például a tanulóknak körülbelül egyharmada a „hős”-t mint „irodalmi hős”-t fogta fel, és ennek alapján úgy értelmezte a címet, hogy minden írónak hőst kell művéhez választania. A hiba forrása nyilván abban rejlik, hogy a tanár egyoldalúan állította be a dolgozat tárgyát.

Íme egy kiragadott példa: „A megadott cím valószínűleg azt akarja mondani, hogy az írók hőst vagy hősöket választanak maguknak. A műben azután ezeket ábrázolják, hogy azoknak tettei és gondolatai révén valamit közöljenek az olvasókkal. Az ilyen hősöknek hatni kell, például kell szolgálni, hogy az írók velük neveljék az embereket...”

Egy tanuló tekintet nélkül a címre így kezdi: „Az irodalmi alkotás hőségének a megválasztása nagyon fontos feladat az író számára; ugyanis a hősnek az alakjában és a társadalomhoz való viszonyában az írónak az állásfoglalása jut kifejezésre...”

Az ilyen elvont fejtegetésnél még mindig jobbnak kell tartanunk azoknak a tanulóknak az eljárását, akik csupán felsorolják a hős tulajdonságait. Két próbálkozást állítunk egymás mellé a tanulás kedvéért:

„Az igazi hősben a következő kiemelkedő tulajdonságokat lehet felfedezni: személyes bátorság, vasakarat, igénytelenség, önuralom. Az ilyen hősré jellemző az emberek, a közösség szeretete. A hőstől távol áll az önzés és a büszkeség; jellemzi a szerénység és önzetlenség. Nehéz helyzetekben nem önmagára, hanem embertársaira gondol.”

„A kiválasztott hős egy olyan eszményi embernek az elképzelése, aki minden helyzetben ideálisan viselkedik. Ezt az elképzelt eszményi példát egy valóságos ember sohasem képes egészen elérni; ugyanis az elképzelt hősnek csak pozitív tulajdonságai vannak. Olyan emberek azonban, akikben ne volnának negatív vonások is, a valóságban nincsenek...”

Az első példában a tanuló mindössze felsorolja a hős tulajdonságait; következtetéssel, általánosítással nem próbálkozik. Ennek ellenére fogalmazásához hssználható kiindulási alapot teremtett. A második tanulónak a meghatározási kísérlete ürességbe torkollik, mivel a hős fogalmával semmiféle konkrét képzetet nem tud összekapcsolni.

Félresikerül a fogalom értelmezése, ha a tanuló görcsösen belekapaszkodik a cím szavába, s annak ismételtetése közben elvont marad. Elvont és határozatlan a következő értelmezés is:

„Hősök voltak és hősök lesznek mindig azok az emberek, akik a közönségre nézve valami hasznos tettet hajtottak vagy hajtanak végre. Maguk gyakran nem is tudnak arról, hogy hősi tettet vittek véghez . . . Az igazi hősiességtől meg kell különböztetni a hamis hősiességet; ez is célt tűz maga elé, s azt végre is hajtja. De mégsem mondhatjuk azt hősiességet, mivel nincs benne pozitív jelleg . . .”

Ennél a dolgozatnál is megmutatkozik a felszedett frázisoknak a romboló hatása. Használatukkal megkíméli magát a tanuló attól, hogy némi erőfeszítéssel megpróbálja saját gondolatait önállóan kifejezni.

Tanulságos ebből a szempontból a következő példa is:

„Ha mi az igazi hősiességgel tisztába akarunk jönni, akkor először is azt kell megértenünk, mit jelent a »hős« és a »hősiesség« fogalma. Ez a két egyszerű csengésű szó szoros kapcsolatban áll egymással. Hősiességen én egy hősnek a tetteit értem azok előnyeivel és hatásaival együtt. Majdnem minden irodalmi alkotásban találunk hőst. Megkülönböztetünk pozitív és negatív hősöket. Ha mi pozitív és negatív hősökről beszélünk, akkor ezzel már utaltunk az igazi és a hamis hősiességre is. A történelemben kevés negatív hőst találunk; ugyanis ha mi egy hőst állítunk magunk elé, az túlnyomó részben pozitív tulajdonságokat mutat, mert különben nem foghatnánk fel hősnek. Pozitív hőst szinte minden irodalmi műben találhatunk . . .”

Ez a tanuló nyilvánvalóan nem tud maga elé képzelni valamiféle hőst; ezért jut erre az üres megállapításra: „Hősiességen én egy hősnek a tetteit értem . . .” A bekezdés második részét a „pozitív” és a „negatív hős” frázisos ismételtetése tölti ki. A hős és a hősiesség fogalmának konkrét példákon történő bemutatása helyett így csupán erre az elvont, semmitmondó megállapításra telik: a hősnek pozitív tulajdonságokkal kell bírnia.

9. Az iskolai magyar dolgozatok elemzése útján szerzett tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a tanulóknak különösen az írói és költői alkotásmódra vonatkozó megnyilatkozás okoz nehezen legyőzhető akadályt. A legtöbb diák a *kifejez*, a *leír*, a *kifejezésre juttat* szavakkal, illetőleg kifejezéssel él. Szinte kizárólagosan csak ezeket használja. Olyan szókincszgyakorlatok tehát, amelyek a sokféle kifejezési lehetőséget tudatosítanak a tanulóknak, és megvilágítanak előttük, hogy mikor használhatják az *alakítani*, *formálni*, *ábrázolni*, *megrajzolni*, *lefesteni*, *szemléltetni*, *érzékelteni*, *bemutatni*, *felidézni*, *előadni*, *előtárni*, *felvetni*, *elénk állítani*, *elmondani*, *elbeszélni* stb. igéket egy-egy író eljárásával kapcsolatban, — nem kétséges — szinte nélkülözhetetlenek.

Tanulóinknak e téren mutatkozó gyengeségét szemléltethetik az alábbi kapásból kiragadott példák:

„A professzor *alakja* csupán a politikától tartózkodó ember ingadozásáért *jut kifejezésre* . . .”

„A szerző *gondolatait* és *meggyőződését* különféle művekben *írta le* néha világosan, néha homályosan és burkoltan . . .”

„Eötvös regényében az akkori magyarországi *állapotokat* *hozta kifejezésre* . . .”

„A regény írója gyakran találkozott olyan emberekkel, akik *képet adtak* neki a koncentrációs táborokról. Ő azután regényében *leírta* azt.

„. . . a költő a sokszor hallott *közmondást* *plasztikus befejezésre* *vitte* tankölteményében.”

Ezek a példák, melyeket hasonló természetű hibás mondatok tömegéből ragadtunk ki, minden beszédnél világosabban mutatják tanulóink tehetetlenségét.

Általában — úgy látszik — a gimnázium I. és II. osztályos tanulói elfogadható módon tudják magukat kifejezni, amikor egy költemény gondolatmenetéről, egy-egy regény hőséneke céljáról, cselekedeteinek indítékairól kell szólniuk; a többség meg tudja rajzolni egy-egy szereplőnek a jellemét, és ki tudja fejteni az írásmű valamely eszmei kérdésével kapcsolatos véleményét. Amint azonban egy írónak és költőnek a jelentőségéről, egy írásműnek az értékéről kell írniuk és különösen akkor, ha a költői formáról, az írói alkotásmódról és azokról a — nemritkán bonyolult — vonatkozásokról kell szólniuk, amelyek a szerző, az írásmű és a társadalmi helyzet között fennállnak, legtöbbször kiütközik a tanulók gyengesége. Ez a feladat igen sok diáknak meghaladja az erejét, és ilyenkor nem tud más megoldást, szolgailag átveszi azt, amit a tanár ezekre nézve esetleg mondott; minthogy azonban a tanártól átvett fogalommal, kifejezéssel nincs mindig tisztában, az ilyen fogalmak és kifejezések használatába különféle hibák csúsznak:

A 15–16 éves átlagos képességű tanulók lehetőségeit és korlátait jól szemlélteti az alábbi két kísérlet:

„Ez a regény a jelenhez közel álló módon van megírva a nélkül, hogy valami megálmodott vagy koholt dolog volna benne...”

„A regény főhősét Pável Korcsaginnek hívják. Ennek a Pávelnek az élete egészen apró részletekig a szerző saját élete. Már ebből kiviláglik, hogy ez a könyv közel áll az élethez, és az olvasó felismerheti benne az események valóságát...”

Az első tanuló általánosítással próbálkozik, ehhez azonban nincsenek meg benne a szükséges feltételek. A második tanuló konkrétan nyilatkozik a regény tárgyára nézve, s abból olyan elfogadható következtetést von le, amely képességeinek határain belül esik. Az ilyen tanuló ügyesen meg tud írni egy-egy irodalmi témájú fogalmazást úgy, hogy csupán néhány — okvetlenül szükséges — irodalmi fogalmat használ. Azok a tanulók viszont, akik irodalmi fogalmaikat, ismereteiket nem magából az olvasott vagy elemzett műből nyerték, hanem a tanár irodalomtanítási fejtegetéseiből, rendszerint számos — kellőképpen meg nem értett — irodalomelméleti fogalmat használnak, sajnos, nemritkán hibásan.

Csupán két gyakran hibásan értelmezett fogalom használatára nézve lássunk befejezésül egy-egy példát:

„... annak az időnek minden *konfliktusa kidomborodik* a regényben...”

„... az író ezt a nehéz *konfliktust*, amely mindenkit foglalkoztatott, két személyre *helyezte*...”

„... az ábrázolt korszaknak a *főmotívuma* a lázadás a földesúri önkény ellen...”

Nyilvánvaló, hogy az idézett hibás mondatok szerzői nincsenek tisztában az irodalmi alkotások elemzése során hallott *konfliktus* és *motívum* szavak értelmével.

Az előhozott példákból levonható tanulság minden magyart tanító nevelő számára egyértelmű és világos: az eddiginél nagyobb gondot kell fordítani — főképp az elvont fogalmak értelmezésére és helyes használatuk elsajátíttatására.

Terestyéni Ferenc

Tájékoztató A magyar nyelv kéziszótáráról

I. Kodály Zoltán, aki a magyar közművelődés nagy ügyét őrző szemmel vigyázza, 1964-ben kétszer is foglalkozott a nyilvánosság színe előtt az egykötetes népszerű képes értelmező szótárral. A televízió képernyőjén — Lőrincze Lajossal beszélgetve és vele egyetértésben —, később az Akadémia nagygyűlésén, az I. osztály titkári beszámolóját boncolva egyaránt nyomatékosan hangsúlyozta: a néptömegek anyanyelvi műveltségének gyarapításában az egyik leghathatósabb eszköz az egynyelvű kisszótár, tehát az Akadémiának és nyelvtudományunknak elsőrendű kötelessége, hogy — anyagi és szellemi erőfeszítést nem kímélve — sürgősen megalkossa ezt a kézikönyvet.

Kodály Zoltán szavai azonban voltaképp nem teljesen bezárt kapukat döngettek, hanem — serkentő figyelmeztetésként — a társadalom igényét tolmácsolták. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében ugyanis már 1962 derekán megkezdődtek A magyar nyelv kéziszótárának (a továbbiakban: KSz.) munkálatai, és mintegy 30 000 szócikk nyers kézírata máris elkészült.

De idáig nagyon is hosszú volt az út. Ha a magyar szótárfírás hagyományaira és a XIX. század hatalmas szótári vállalkozásaira gondolunk, szinte érthetetlennek látszik, hogy a XX. században miként maradhattunk le ennyire a külföld — benne a szomszédos nemzetek — lexikográfiája mögött. Czuczor Gergelyék szótárának első kötete éppen száz-esztendősen volt, amikor megjelent az Értelmező Szótár (a továbbiakban: ÉrtSz.), és mire a KSz. megjelenik, Ballagi Mór Teljes Szótárának első füzetei is százévesek lesznek. Nyelvtudományunk e század első felében édeskeveset tett azért, hogy mi, magyarok, szintén „szótárforgató nemzet”-té váljunk. Midőn 1915-ben „nyelvünknek egy lelkes barátja” sürgette a Ballagiéhoz hasonló új szótár megalkotását, a Nyelvőr szerkesztője csak egy hamvába holt akadémiai tervfélérlől tudott neki számot adni (Nyr. 44:192). A Tanácsköztársaság idején újra tervbe vették a kéziszótár elkészítését (Nyr. 48:99), de a történelem viharában ez a terv is elenyészett. A második világháború előtt és alatt szintén születtek efféle tervek, de végül is mindössze Balassa Józsefnek több szempontból is igénytelen szótára látott napvilágot. Eközben külföldön — nemcsak a világnyelveken — mindenfelé tömegével és egyre újabb változatokban, átdolgozásokban, egyre korszerűbb és vonzóbb tartalmi és formai újításokat alkalmazva jelentek meg a kéziszótárak (The Concise Oxford Dictionary of Current English, Nouveau Petit Larousse Illustré stb.). Persze „azokban az országokban, ahol a világos és szabatos fogalmazásnak évszázados hagyományai vannak, ahol az iskola és a sajtó gonddal ügyel a társadalom legfőbb munkaeszközének tisztaságára és tökéletesítésére, ott az értelmező szótárak az élő nyelvhasználat legfőbb forrásai és törvénykönyvei”¹, tehát ott ez a szótáráradat is magától értetődő jelenség. Hazánkban azonban csak 1949-ben, 70—80 évi pangás után született meg az a terv, amely már elodázhatatlan feladatként írta elő a „képes magyar értelmező szótár”

¹ Országh László: A magyar nyelv új szótáráról. Nyr. 77 : 387.

megalkotását, „különös tekintettel a legmodernebb szókincsekre” (MNY. 45:98). A KSz. azóta szerepel a magyar nyelvtudomány távlati tervében. Az eredeti terv azonban hamarosan olyképp módosult, hogy lexikográfiáinknak elsőül az egynyelvű szótári trilógia — kéziszótár, középszótár, nagyszótár — középső tagját, az ÉrtSz.-t kell elkészítenie, mert ez „minden későbbi magyar szótári és vele kapcsolatos munkát” alapja lesz, és csak ennek „az alapvető előmunkát”-nak az elvégzése után következik a KSz. megírása.¹

Az ÉrtSz. vaskos — és szerfölött drága — köteteinek megjelenése hovatovább ráirányította a figyelmet a kisszótár ügyére. Például Hadrovics László már az ÉrtSz. I. kötetének megjelenésekor így nyilatkozott: „Reméljük, hogy a hatkötetes mű befejezése után egy rövidített, népszerű változat kidolgozására is sor kerül” (MNY. 57:14), és ugyanott helyesen utalt arra, hogy népünket csak egy ilyen kisebb szótár nevelheti rá igazán a rendszeres szótárhasználatra.

Mindezt azért bocsátottam előre, hogy a Nyelvőr olvasói is világosan láthassák: a KSz. munkálataival a Nyelvtudományi Intézet egy régi adósságot törlesztő, a szocialista művelődési politika céljait közvetlenül, gyakorlatilag szolgáló jelentős feladatot vállalt magára.

2. A KSz. egykötetes, kb. 1600 lap terjedelmű, mintegy 70 000 magyar szó jelentéseit, használatát és eredetét leíró, a nyelvi és a tárgyi ismeretek egy részét 800—1000 szövegek közötti rajzzal, ábrával, 60 — részben színes — képtáblával szemléltető és különféle táblázatokkal kiegészítő, már a középiskolás diák számára is könnyen érthető nyelven, népszerűen megírt, erősen normatív jellegű egynyelvű értelmező szótár lesz. Rendeltetése szerint alkalmasnak kell lennie arra, hogy gyakorlati kézikönyvként sokoldalúan segítse dolgozó népünk anyanyelvi művelődését és az iskolai anyanyelvi oktatást is. Evégett a leíró szótár eszközeivel ábrázolni fogja a mai magyar nyelv beszélt és írott változatának szókincsét, mégpedig olyképpen, hogy a szocialista átalakulás nyomán kibebélyesedő korszerű általános műveltségnek lehetőleg teljes szókészlete benne foglaltassék.

3. Ahhoz azonban, hogy közelebbről is bemutathassuk a KSz. arculatát és szerkesztését, előbb világosan meg kell határoznunk az ÉrtSz. - hoz való viszonyát. Azok a lexikográfusaink, akik 1954 óta foglalkoznak a KSz. koncepciójának vázlatos kidolgozásával², eredetileg úgy képzelték, hogy a KSz. úgyszólván minden részletében gyökeresen különbözik majd az ÉrtSz.-tól. Ellenben az ÉrtSz. megjelent köteteinek méltatói már inkább az ÉrtSz. rövidített, népszerű változatának, kivonatának képzelték el a KSz.-t (pl.: MNY. 57:14; Nyr. 86:139), nyilván olyasfélének, mint a román kéziszótár, amely az akadémiai középszótárnak „lineáris egyszerűsítése”. A KSz. szerkesztősége gondosan mérlegelte a lehetőségeket — köztük az anyagiakat —, és úgy döntött, hogy a KSz. ugyan rendeltetésének megfelelően az ÉrtSz.-tól számos részletében eltérő önálló mű lesz, de szemléletében és szótártechnikai vonatkozásaiban többé-kevésbé meg fogja őrizni az ÉrtSz.-ral való szerves kapcsolatot. A maga sajátos feladatain kívül tehát — mutatis mutandis — mintegy az ÉrtSz. funkcióját is betölti. A „kis értelmező szótár” koncepciója mögött az a gondolat rejlik, hogy egynyelvű szótárainknak szótárca-saládot kell alkotniuk, egyebek között azért, hogy a nagyközönség könnyen nevelődhessen rá e szótárak rendszeres — mondhatnók: reflexszé, szokássá váló — használatára.

¹ Ország László: A magyar nyelv új szótáráról. Nyr. 77 : 407

² Vö. I. OK. 6 : 124—125; kéziratban: Feljegyzés a Magyar Kéziszótár elkészítése tárgyában, 1961.

4. Az a körülmény, hogy a KSz. koncepciójába mintegy beleépül az ÉrtSz.-é is, kivált a címszójegyzék összeállításában jár fontos következményekkel. Az ÉrtSz. 58 000 címszáva közül ugyan kiselejteződnek bizonyos szavak (sok elavult szó, a képzett — például az *-ás*, *-és* képzőjű — szavaknak, a magyarázatra kevésbé szoruló összetételeknek egy része, az illetlen szavak stb.), de az ÉrtSz. címszávainak zöme, csaknem 90—95 százaléka még így is címszáva marad a KSz.-nak. Eszerint a KSz.-ban csakugyan joggal láthatunk majd afféle „kis értelmező szótárt”-t is. Am a KSz. elsősorban a mai — a XX. század derekán és napjainkban használt — magyar nyelvnek a szótára kíván lenni, amellett — amennyire tőle telik — azt a fajta szótárforgatót is szeretné kielégíteni, aki a szótárban főként a köznyelv periferiáin élő ritka vagy furcsa szavakat, sőt a köznyelv körén kívül eső szótartomány ilyen elemeit keresi, magyarán azt, amit nem ismer, nem tud. Évэгett a KSz. kereteit az ÉrtSz.-hoz képest annyira ki kell tágítani, hogy legalább 10 000—15 000 új címszó is beleférjen. Az új címszók gyűjtése és válogatása már javában folyik, ha — anyagi nehézségek miatt — nem is olyan mértékben és ütemben, ahogyan a szerkesztőség szeretné. Az adatgyűjtés kiterjed a legújabb magyar szépirodalomra, a tudománypszerűsítő, ismeretterjesztő irodalomra (A kultúra világa, Élet és Tudomány stb.), a mozgalmi irodalomra, a napisajtóra, az új lexikonokra, kétnyelvű szótárakra, a teljes középiskolai tankönyvkészletre és az élőbeszédre, az életnek szinte minden területére. A mai valóság új szavai közül mindazok leltározandók, amelyek meggyökeresedőben vannak, nem kérészéletűek. Néhány példa, találomra: *állatgondozó*, *békaember*, *békepap*, *csúcserkezet*, *kelteőállomás*, *maszekol*, *pótmama*, *szocpolos*, *szórakoztatóipar*, *tejsárga*. A „kíváncsi” szótárolvasóra gondolva címszó lesz a *csikrendszabó* is. Az általános műveltség körének kitégölése miatt, de avэгett is, hogy bővüljön a szótár ismerettári alapja, az ÉrtSz.-beli 5000—6000 idegen szón kívül címszóvá avatódnak az ilyen idegen vagy félig idegen szók is, mint *atomreaktor*, *automatizálás*, *elektronika*, *megawatt*, *televíziózik*; *ballisztika*, *katapult*, *szuperszonikus*; *kamera*, *jupiterlámpa*, *örökvaku*; *antibiotikum*, *elektrokardiogram*, *szilikózis*, *transzfúzió*; *fotoszintézis*, *kromoszóma*; *autoszifon*, *bidé*, *bojler*; *csau*, *bikini*; *cseleszta*, *kontrapunkt*, *pentatonikus*; *bestseller*, *dadaizmus*, az alacsonyabb nyelvi szintű *blabla*, *herensussz*. Idevágó feladat azoknak az új szójelentéseknek a rögzítése is, amelyekről az ÉrtSz. még nem tudhatott. Az adatgyűjtés — bár nem a legmódszeresebben — erre is kiterjed. Ilyenformán nem sikkad el a *káva* szónak ez a jelentése: 'rádió- vagy televíziókészülék szekrénye, doboza', a *rehabilitáció*-nak ez a jelentése: 'beteg, sérült ember meggyógyítása, majd megfelelő munkakörbe állítása'.

5. Vajon milyen tudnivalókat közöl a KSz. egy-egy címszó cikkében?

A KSz.-nak az ÉrtSz.-hoz hasonlóan betűrendben — tehát nem szócsaládok szerint bókrosítva — közölt címszávai már pusztá szótári alakjukban is információ értékűek, mert mind a hangalak, mind a helyesírás tekintetében az érvényes normának felelnek meg. Például a *lassanként* címszó azt is mutatja, hogy e szónak — a *lassankint* alakváltozattal ellentétben — ma ez az irodalmi nyelvi és helyes írású alakja. A *bífsztek* címszó ebben az alakban eleve arra mutat, hogy a szó régi angolos írása ma már helytelen.

A KSz. az összetett címszók elő- és utótagját virgulával választja el (*rend/őr*, *meg/int* ige), ezzel — egyebek között — a sorvégi elválasztásnak, sőt olykor a külön- és egybeírásnak a kérdésében is eligazítja az olvasót.

A KSz. a helyesírásban teljes következetességgel a helyesírási szabályzathoz, továbbá a Helyesírási tanácsadó szótárhoz igazodik. Ez annyit jelent, hogy elég sokszor el fog térni az ÉrtSz.-tól. Például a *görögkeleti*, a *hadisarc*, a *hidegkonyha*, az *öröknapár*, a *törpeharcsa*, a *vendéglátóipar* a KSz.-ban önálló címszó lesz, holott ugyanezeket a szavakat az ÉrtSz. még szókapcsolatként — különírva — értelmezte.

6. Némely esetben — így a nem magyar helyesírású idegen szók esetében — a címszó helyes ejtését is fel fogja tüntetni a KSz. Például: *frigidaire* (frizsider). A külön eligazítás hiánya itt tájékoztatás értékű lesz. Például a *maneken* címszó után nincs utalás a kiejtésre: eszerint a szó úgy ejtendő, ahogyan írva van, tehát a „manöken” ejtés nem helyes. Valószínű, hogy a szótár a függelékben — egyebek között — a helyes magyar kiejtés legfőbb szabályait szintén összefoglalja (figyelmeztetve — például — a betűejtés terjedő járványára is).

7. A KSz. a szótári hagyománynak megfelelően meghatározza a címszó szó-faját is. Ennek elsősorban a tanulíffjúság és az idegen ajkú olvasó látja gyakorlati hasznát.

8. A szótártól gyakran egy-egy szó toldalékolásában kér segítséget az olvasó. Például kételye támad abban, hogy valamely ikés igét csakugyan szabad-e iktelenül ragozni, vagy hogy a címszó -a, -e vagy -ja, -je alakú birtokos személyragot kap-e. Ezért a legtöbb szótár közli a címszók minden jellemző ragozó és jeles alakját. A KSz. azonban a közlés módjában — a hely kiméltése végett — újítást alkalmaz: a szavakat toldalékolási típusokba sorolja, ezeket sorszámozva táblázatba foglalja, és a szócikkfejlétekben csak a paradigmátípus számát közli. A szótár persze — főként a szóhasználat kapcsolatos — egyéb nyelvtani tudnivalókat is közöl, de — figyelembe véve az átlagos olvasó nyelvtani ismereteit — az ÉrtSz.-nál jóval egyszerűbben.

9. Az egynyelvű szótár legfőbb feladata a címszók jelentéseinek és használatának szabatos, világos leírása. Ezt az elvet azonban az ÉrtSz. mint tudományos érdekű középszótár és a KSz. mint gyakorlati kézikönyvnek szánt tömegszótár más-más módon érvényesíti. Az erősen részletező, differenciáló ÉrtSz.-ral ellentétben a KSz. „tömöríti” a jelentéseket és a jelentésárnyalatokat. Ezzel szorosan összefügg a szótár értelmezőnyelvének kérdése. A KSz.-nak arra kell törekednie, hogy értelmezései könnyen érthetők és rövidke legyenek. Például a *gép* főnév főjelentése az ÉrtSz.-ban így hangzik: „Együttműködő alkatrészekből álló szerkezet, amely vmely munkát termelékenyebben végez, úgy, hogy energiát munkává alakít át, v. a kapott hajtó erőt használja fel munka végzésére.” A KSz.-ban ugyanez: „Vmilyen energia felhasználásával munkát végző mechanikai szerkezet.” A 2. jelentés az ÉrtSz.-ban: <„A vele mint utótaggal alkotott ö. [összetétel], ill. jelzős kapcsolat jelentésében: > fényképező gép v. repülőgép v. cséplőgép v. írógép v. szedőgép stb.” Ugyanez a KSz.-ban, de csak jelentésárnyalatként: „Ennek vmelyik fajtája, pl. cséplőgép, repülőgép, kerékpár.” Az ÉrtSz. 3. jelentését („Nagyobb szerkezet meghajtó erőforrása”) a KSz. beleérti az 1. jelentésbe, amellyel inkább csak alkalmi használatnak tartja, ezért föl sem veszi külön.

10. E példa kapcsán kell szólnunk a nyelvi szemléltetésről, hiszen a korlátozott terjedelem talán épp ebben kényszeríti a legnagyobb gazdaságosságra a szerkesztőket. Míg az ÉrtSz. szinte tetszés szerinti tömegben sorolhatta föl a címszó szabad szókapcsolatait, állandósult szókapcsolatait, és bőven élt a példamondatok meg az irodalmi idézetek szemléltetőszerepével is, a KSz. csak akkor szemléltethet, ha enélkül az értelmezés nem adna világos képet a szó jelentéséről vagy használatbeli mozgásáról. Hogy az iménti példánál maradjunk: az ÉrtSz. a *gép* 1. jelentését 36 szabad szókapcsolattal (*dugattyús* ~, *a ~ alja*, *a ~ áll* stb.), három állandósult szókapcsolattal (*~et* → *kikészít* stb.), egy szóláshasonlaltal és egy idézettel szemlélteti, a KSz. ellenben itt egyetlen nyelvi példát sem ad. A 2. jelentést az ÉrtSz. öt példakapcsolattal, illetőleg példamondattal és három idézettel szemlélteti. Itt a KSz. kivételesen három példát ad, mert másképp

az olvasó nem értené az értelmezést (*húzatják a ~et; a ~ utasai; a fal mellé támasztja a ~ét*). Mindent összevéve a *gép* szócikkében az ÉrtSz. 53 szemléltető egységet közöl, a KSz. mindössze négyet.

Ez a kényszerű szűkszavúság persze nem mehet a hiteles szótári ábrázolás rovására: az olvasónak a szó minden társadalmi érvényű jelentéséről és a szó használatáról pontos képet kell kapnia. Ezért közli a KSz. is a címszók minden jellemző állandó határozóját (vonzatát).

A nyelvi szemléltetés eszközei azonosak lesznek az ÉrtSz.-beliekkel, kivéve az irodalmi idézeteket és a közmondásokat. A hely hiánya miatt az állandósult (értelmezett) szókapcsolatokat — köztük a szólásokat és a szóláshasonlatokat — is csak egy helyen, a kapcsolat vezérszavának cikkében közli a KSz.

11. A szavakat csak az használhatja helyesen és szépen, aki azt is tudja, hogy azok különféle jelentéseikben milyen — elavult, régi, kivesző; szaknyelvi, tájnyelvi, népi, sajtónyelvi, argó stb. — rétegbe tartoznak, milyen az érzelmi-hangulati töltésük, stílusbeli értékük (bizalmas, tréfás, gúnyos stb.). Például a *röhög* szót 'nevet' jelentésben csak az használja derűre-borúra, aki nem tudja, hogy ez a használat eléggé durva. A KSz. tehát — hogy ezzel is segítse a nyelv tudatos használatára való nevelést és a szótárforgatók nyelvi önnevelését — szintén sok *s z a k n y e l v i* és *s t í l u s - m i n ő s í t é s*t alkalmaz, minősítéseinek rendszere azonban némileg egyszerűbb az ÉrtSz.-énál.

12. A KSz. normatív jellegéből következik, de külön is hangsúlyozzuk, hogy a KSz. a lehető leggondosabban — ám éppen nem vaskalaposan — fogja érvényesíteni a nyelvi tisztaság és a *n y e l v i h e l y e s s é g* szempontjait. Igyekszik minden nyelvi helytelenséget megbélyegezni az ÉrtSz.-tól reá hagyományozódott * jellel, amellet egy-két stílusminősítéssel is ilyen irányú megkülönböztetéseket végez (például: *vulg* = vulgáris, a kevésbé művelt beszédre jellemző, pongyola használat). Egyúttal mindig közli a helyes és szabályos szóalakot vagy szóhasználatot. Akadnak persze némelyek, akik a normától eltérő nyelvi elemeket legszívesebben kihagynák minden szótárból, mert — úgymond — közlésükkel csak terjesztjük őket. Világos azonban, hogy ez a negatív elv épp legfőbb funkciójától, a tevékeny neveléstől, a nyelvi norma érveinek felsorakoztatásától és tudatosításától fosztaná meg a szótárt.

13. Köztudomású, hogy a nagyközönséget fölöttébb érdekli a szavak *e r e d e t e*. Ezért a KSz. az alapszók szócikkének végére etimológiai tájékoztatást is csatol. Ez egyrészt megjelöli a címszó eredetét (milyen nyelvből vagy nyelvcsaládból származik, milyen szóalkotási móddal alakult a szó stb.), másrészt közli a címszó első írásos előfordulásának évszázadát. Például a *fa* főnév szócikkében a „[fgr; 11. sz.]” etimológiai megjegyzés azt jelenti majd, hogy e szó nyelvünknek ősi, *finnugor* eleme, és már a XI. századból írásos adatunk van rá; a *diszpécser* szócikke végén ez áll majd: „[nk:or < ang; 20. sz.]”, vagyis ez az *angol* eredetű *nemzetközi* szó az *orosz* nyelv közvetítésével a XX. században került nyelvünkbe.

14. A kéziszótárak népszerűségét — az etimológiai tájékoztatáson kívül — a *k é p e s s z e m l é l t e t é s* is fokozza, olyannyira, hogy ma már a legtekintélyesebb és legkonzervatívabb szótárak is alkalmazzák ezt a korszerű — a lexikontól kölcsönzött, de lexikográfiailag is hasznosítható — eszközt. A KSz. lesz az első magyar egynyelvű képes szótárunk. (Mire megjelenik, talán a címe is ez lesz: *Képes értelmező szótár*.) Ezt az úttörő kezdeményezést még akkor is nagy jelentőségűnek ítéljük, ha tudjuk is, hogy a

szerkesztőség csak sokkal szerényebb igénnyel valósíthatja meg idevágó elképzeléseit, mint a nagy világnyelvek hasonló szótárai.

15. A KSz. nemcsak a címszókészlet alapján kialakított paradigmátípusokat fogja — függelékében — táblázatba foglalni, hanem számos egyéb táblázatot is közöl majd. A nyelvi és tárgyi ismereteknek efféle felsoroló, összefoglaló, rendszerező, a rendszerszerű belső összefüggéseket áttekinthetően szemléltető táblázatok már sok külföldi szótárban is helyet kaptak. A táblázatos ismeretközlésre sok terület kínálkozik (például: egyezményes jel- és jelképrendszerek, a színnevek, a stilisztikai alakzatok, az államigazgatás szervezeti felépítése, a nyelvcsaládok). Ezenkívül valószínű, hogy a KSz. ugyancsak a függelékben tömören, népszerű formában összefoglalja a magyar nyelvre vonatkozó legfőbb tudnivalókat.

1

16. A KSz. munkálatai az MTA Nyelvtudományi Intézetében a mai magyar nyelv osztályának kéziszótári munkacsoportjában folynak. A munkaközösség vezetője, a munkálatok irányítója Juhász József. A szerkesztőség részben az ÉrtSz. volt munkatársaiból, részben fiatalabb kutatókból áll. Tagjai: P. Balázs János, Kovács Teréz, Ladó János, Lengyel Lajos, H. Molnár Ilona, Szabadi Béla, Szilágyi Ferenc és Szőke István. Az etimológiai tájékoztatást Kiss Lajos végzi. A szerkesztőség munkájában szaktanácsadóként kezdettől fogva tevékenyen részt vesz Ország László és O. Nagy Gábor. A munkatársak nagyobbik része csak fél vagy töredék munkaidejét szentelheti a szótárirásnak.

A munkálat megalkotása, a szerkesztési elvi és technikai kérdéseinek tisztázása 1962 őszén kezdődött. 1963 elejére a szerkesztőség közös munkájával elkészült a 102 címszóból álló mintaszócikk-gyűjtemény és a szerkesztési utasítás. A szótár nyers kéziratának írása — az értelmezőmunka — 1963 februárja óta tart. A szerkesztőség 1963 decemberében nyilvános vitára bocsátotta a szótár tervezetét és mintaszócikk-gyűjteményét.¹ A tervezet megvitatásában a nyelvészekon kívül más szakterületek képviselői is részt vettek, és utóbb a szerkesztőség számos írásbeli hozzászólást is kapott. A vitán elhangzottakból és az írásbeli hozzászólásokból kiviláglott, hogy az általános vélemény szerint a szótár terve, fölépítése megfelel a céljának.

A KSz. kéziratát 1967 elejére kellene elkészíteni, de a pénzügyi nehézségek miatt ez a határidő valamelyest eltolódik.

A szótár szerkesztői remélik, hogy a KSz. — szocialista könyvkiadásunk díszeként vonzó köntösben és olcsó áron — százezreket nevelhet majd anyanyelvünk helyes, szép, árnyalt és tudatos használatára, és ily módon méltán mondhatjuk majd róla is azt, amit száz évvel ezelőtt Ballagi Mór írt a KSz. ősenek címlapjára: „Nélkülözhetetlen segédkönyv minden rangú és rendű magyar ember számára.”

Szőke István

¹ Juhász József és Szőke István: A Magyar Nyelv Kéziszótára. Az MTA Nyelvtudományi Intézetén készülő kis képes értelmező szótár tájékoztatója és mintaszócikkei, Bp. 1963., sokszorosított kézirat. 66 l.; uők: A Magyar Nyelv Kéziszótára (A képes értelmező szótár munkálatai és mintaszócikkei). MNy. 60:257—73

Algoritmus*

1. A címben feltüntetett szó Muhammed ibn Muza al-Khwarizmi arab matematikus nevéből származik. Ennél alig mond többet a nyelvész számára az a meghatározás, amelyet az Új Magyar Lexikon címszáva alatt talál: „egy feladatesoport megoldására szolgáló, adott módon végzendő számolási eljárás” (kiemelés tőlem — P. F.). Az általam ritkított szó talán még a nyelvtisztikázás gondolatát is felébreszti az olvasóban, pedig, mint látni fogjuk, ahhoz vajmi kevés köze van. Ha jobban belegondolunk, a következő definíció azonban már kielégíthet bennünket kiindulópontként: „algoritmus... több, esetleg végtelen sok, egymástól csak bizonyos adatokban eltérő matematikai probléma... megoldására szolgál általános eljárás” (Kalmár 1964. — Kiemelés tőlem. — P. F.).

Érdekes belegondolni ebbe a szóba a jelentésébe. Azokhoz a szavakhoz tartozik, melyek a magyar szaknyelvben éppen úgy, mint egyéb nemzeti nyelvek szakrétegeiben az utóbbi évek folyamán igen nagy „karriert” futottak be. Nem szerepel igen jó Idegen szavak szótárunk 1957-i kiadásában, sem az ÉrtSz.-ban — és ez nem a szerkesztők „bűne”. 1963-ban viszont már egy egész testes könyv jelent meg nálunk ilyen címmel: „Gépi fordítás. Algoritmusok orosz nyelvű szövegek elemzésére”, számos tanulmány, egy bölcsészdoktori értekezés stb. viseli címében ezt a szót és használja élőbeszédében számos nyelvészünk. A használóinak sem fog ártani, ha egy kissé elgondolkoznak azon, hogy mit is jelent ez az általuk annyira kedvelt szó, de nem lesz rossz a hallgatók előtt is megszűntetni a népszerű terminus „tolvajnyelvi” jellegét.

2. Az algoritmus tehát olyan általános eljárás, melynek segítségével több, esetleg végtelen sok, bizonyos szempontból hasonló problémát meg tudunk oldani. Jellemző az algoritmikus eljárásokra, hogy bennük bizonyos műveletet (műveletesoportot) ismételtén alkalmazunk, hogy bizonyos elemi lépések véges sorának megtétele után jutunk el egy kiinduló adattól a kívánt eredményhez.

Az algoritmusok hagyományos alkalmazási területe valójában a „számтан”. Mit is jelent az, hogy — mondjuk — 35 764-et elosztunk 82-vel papíron, ceruzával a kezünkben? Ez egy művelet elvégzését jelenti. Ehhez a művelethez hasonló végtelen sok művelet képzelhető el: hasonlóak annyiban, hogy mindenütt osztást kell elvégeznünk, eltérnek egymástól a kiinduló adatokban. Ahogyan ezt a műveletet a számtalan hozzá hasonló elvégezzük papíron — azt egyetlen algoritmussal le lehet írni. Ennek az algoritmusnak hozzávetőlegesen ilyen formája van (azt az esetet vesszük, amikor egész számokról van szó, és az osztandó nagyobb az osztónál — semmi akadálya sincsen persze annak, hogy általánosabb esetre is megfogalmazzuk az algoritmust): Az osztandóból balról kezdve levágunk annyi számjegyet, ahányat az osztó tartalmaz és megvizsgáljuk: az osztandóból így levágott szám nagyobb-e az osztónál. Ha igen, elvégezzük az osztást, ennek eredményét kiírjuk az egyenlőségjel után, a maradékot meg az osztandóból levágott szám alá, a helyértéknek megfelelően. Ha nem — levágunk még egy számot az osztandóból és elvé-

*Ezzel az írással egy konzultációs (vagy „kis lexikon”-szerű) sorozatot szeretnénk megkezdeni a folyóirat rovatóában az utóbbi évek folyamán közkeletűvé vált új terminusokról, fogalmakról. — A szerző e helyen szeretné őszinte köszönetét kifejezni Kalmár Lászlónak, Jakab Lászlónak, Klauszer Juditnak és Petőfi S. Jánosnak, mert a velük folytatott beszélgetésekből, illetve a részükről rendelkezésére bocsátott kiadatokban kézírataikból igen sok hasznosat merített e sorok megírásakor.

A közlemény „konzultatív” jellege, tette indokoltá azt, hogy az irodalmat ne a szokásos módon, lapalji jegyzetek formájában, hanem a szöveg végén közöljük. Így a bibliográfiája kezelhetőbb is az érdeklődők számára, meg nem is volt megkötve a szerző keze, hogy okvetlenül csak azokat sorolja fel benne, akikre szövegszerűen hivatkozik is.

gezzük az osztást a fent leírt módon. Ezután a maradék mellé leírjuk az osztandó következő számjegyét, és ezt próbáljuk meg elosztani — ez vagy rögtön sikerül a fent leírt módon, vagy még egy, két, három stb. számjegyet kell levágnunk az osztandóból ahhoz, hogy az osztás elvégezhető legyen. Folytatjuk ezt a műveletcsoportot addig, amíg az első zérus maradékhoz nem jutunk, s ekkor az eredmény után annyi nullát írunk, ahány számjegyet az osztandó még tartalmazott; vagy folytatjuk tetszőleges tizedes pontosságig úgy, hogy amikor az osztandó számjegyeiből „kifogyunk”, és még mindig nincs zérus maradék, az eredményben kiteszük a tizedes vesszőt és a maradékokhoz mindig egy-egy nullát írunk hozzá. Ilyen módon — például — azt kapjuk, hogy a $35\,764 : 82$ kifejezés helyett, arra alkalmazva az osztás benne megjelölt műveletének algoritmusát, a következő kifejezést is írhatjuk: $436,1463 \dots$ (legalábbis, ha jól végeztem el a leírt algoritmus szerint a kijelölt műveletet). Mellékesen megjegyezhetjük, hogy itt nem igen volt szó „szám”-tanról: egy szó — vagyis egy jelelem-sor — helyére az algoritmus alkalmazásának eredményeképpen egy másik szót írtunk. Nos, hogy ezek a szavak éppen az úgynevezett arab számjegyekből, nem pontokból-vonásokból, az úgynevezett latin ábécé betűiből, az úgynevezett cirillábécé betűiből, bizonyos elektromos impulzusokból stb. állottak — ez igazán nem lényeges különbség. S ezzel mindjárt át is térhetünk a szívünkhöz, szakmánkhöz mégiscsak legközelebb álló, *a, á, b, c, cs, d, dz, dzs, e, é* stb. jelelemekből összetett szavakra vonatkozó algoritmusokra.

Közbevetőleg még annyit jegyezzünk meg, hogy Markov akadémikus, az algoritmusok elméletének kidolgozója (algoritmusok őelőtte is voltak, Markov „csak” az elméletüket dolgozta ki), teóriája első kifejtésekor (ez éppen Budapesten történt, 1950-ben), valamint annak végső, monografikus leírásakor (1954.) három jellemvonását emeli ki az algoritmusoknak. Ezek a következők: meghatározottság (mindig pontosan tudjuk, mit kell tennünk), tömörség („általános érvényűség” bizonyos határok között), eredményesség (ha a kiinduló adatok megfelelőek voltak, a keresett eredményt meg kell kapnunk — ne felejtjük el, hogy „eredmény”-en egyvalamely szót értünk, amelyet egy kiinduló szó helyére írtunk). Algoritmusról e három jellemvonás meglete esetén beszélhetünk, függetlenül attól, hogy az átalakítandó jelelemek milyen fizikai formájúak (bizonyos fényrezgések, hangrezgések stb.), és milyen szabályok (a matematika szabályai, a magyar nyelvtan szabályai stb.) kerülnek alkalmazásra egy ilyen jelelemből álló szó átalakítása során.

3. S ha ez így van, akkor rá kell ébrednünk arra, hogy nemcsak prózában beszélünk idáig, hanem algoritmusokat is alkalmaztunk a „hagyományos” nyelvtudomány leghagyományosabb ágaiban is. Pontosabban szólva: az algoritmus nem tudatos alkalmazása a nyelvtudományban egyáltalán nem az úgynevezett matematikai nyelvészet eredménye. A történeti-összehasonlító nyelvtudomány eredményei, a hagyományos módszerekkel dolgozó nyelvtudomány eredményei olyan törvényszerűségeket határoznak meg, olyan folyamatokat rögzítenek, melyeknek könnyűszerrel (vagy néha nem olyan könnyűszerrel — l. alább) algoritmikus formát lehet adni.

Mit tudunk például a fgr. $k > h$ hangváltozásról? Ellenőrizzük első lépésként, hogy szókezdő helyzetben van-e a fgr. *k*. Ha igen, ellenőrizzük: veláris hangrendű-e a szó. Ha igen, akkor kimondjuk: a fgr. *k*- helyébe a magyarban *h*-t kell írunk (akinek nem tetszik ez a „betűhöz ragadtság”, az ugyanezt természetesen elmondhatja az akusztikai jelenségre vonatkozóan is — a lényegen ez nem változtat). Így felelhet meg a f. *kolme*-nak a m. *három*, a f. *kala*-nak a m. *hal* stb. A szókezdő mássalhangzón kívül persze még más eltéréseket is felmutatnak e szóalakok, de elvileg ezeknek az eltéréseknek mindegyikét is ugyanúgy meghatározták, mint a *k-h* megfelelést, tehát azok ugyanígy egy-egy algoritmus formájába önthetők.

A figyelmes — és különösen a magyar nyelvtörténetet ismerő — olvasó azonban itt közbeszól. Nem igaz ugyanis az, hogy *minden* veláris szót kezdő fgr. *k*-nak *h* felel meg (legalábbis az egész magyar nyelvtérületen), hiszen a köznyelvi *hunyo* mellett megvan a nyj. *kumó*, megvan a szintén fgr. eredetű nyj. *kopál-ková* ige stb. Valóban, ezen igen hagyományos algoritmusoktól egészen a „legmodernebb”, gépi fordítói algoritmusokig, úgy látszik, mindenféle nyelvi folyamatot rögzítő algoritmus egyik — egyébként nem túlságosan érdekes — közös vonása az lesz, hogy egyik első lépésként az úgynevezett „kivételekre” kérdezzünk bennük. A kivételek — egy lista, mely a további lépések megtételét kikapcsolja s készen adja a keresett alakot. Így a *k-h* algoritmus második kérdése helyesen ez (miután első lépésben tisztáztuk, hogy szókezdő helyzetű *k*-ról van szó): Rajta van a kivételek listáján? Ha igen — tehát például a *kumó*-ról van szó — az utasítás ez: vedd a listán található formát és azt „írd ki” (vagyis az az eredmény). És csak ha az illető *tő* nincs rajta a listán, akkor megyünk tovább és vizsgáljuk, hogy veláris volt-e a szó stb.

Két megjegyzés kívánczik ide.

Az első: A hangtörvények „visszafelé”, tehát a mai nyelvektől a csillagos alakok felé haladva valóban kivételtelenek. Ha a magyarban *h*- volt veláris szó elején, annak okvetlenül *k*- felel meg stb. Ez szinte tautológia: a csillagos alakok semmiféle más realitást szükségszerűen nem takarnak, mint azt, hogy az eddig a kutatásba bevont rokon nyelvek ilyen és ilyen helyzetű elemei helyén a csillag után ezt és ezt fogjuk írni. Ma már jól tudjuk, hogy meddő kísérlet a csillagos alakok segítségével ősidogermán mesét írni, bár gyönyörű kísérlet, mely a nyelvtudomány hatalmas erejét bizonyította a maga idejében. Pontosan a csillagos alakoknak megfelelően talán senki sem beszélt, nem is tudjuk mindig pontosan e csillagos betűk hangmegfelelőit. Ha egy-egy új nyelvet sikerül a vizsgálódásunk körébe bevonni történeti-összehasonlító szempontból, akkor sokszor többé-kevésbé át kell dolgozni az egész csillagos alakrendszert, és az a rendszer még így is „csak” modellképe a feltételezett ősnyelvnek, nem maga az ősnyelvi valóság. Mint modell egyre jobban megközelíti a valóságot, de éppen mint modell sohasem eshet egybe vele. És mint modell — persze kivétel nélküli. Kivételek csak a valóságban vannak.

A második megjegyzés: Bár a modelltől a valóság felé haladva természetes nyelvek esetén okvetlenül fogunk, úgy látszik, kivételekbe ütközni, egyes kivételek még megszüntethetők. A megszüntetés módja: a kutató felfigyel eddig elhanyagolt körülményekre, melyek közösek egyes kivételekben, s úgy módosítja az algoritmust, hogy a továbbiak során már erre a körülményre is kell kérdeznünk, s az erre a kérdésre adandó válasz a szabályos lépések által meghatározhatóvá tesz egy olyan csoportot, amely eddig a „listán” szerepelt. Ilyen például a *t-d* hangváltozás (zöngésülés) a magyar nyelvtörténet folyamán, melyet a *hajtó-hajdú* alakpárban találunk. A *hajdú* < *hajtó* etimológia bizonytalan volt, amíg ki nem derült, hogy szonáns hangkörnyezetben másutt is előfordul a zöngésedés. Ha tehát egy feltételezett *t > d* változás van előttünk, ellenőriznünk kell, van-e szonáns hang a környezetben. Ha igen, a váltakozást „rendesnek” kell elismernünk (vö. Sulán Béla: MNy 57: 303 kk.).

Hasonló módon egy-egy algoritmus segítségével pontosan le lehet írni egyes tájnyelvi jelenségeket is. Ilyenkor kiinduló adatként a köznyelvi alak szolgál, s az algoritmus alkalmazásának eredményeképpen meg kell kapnunk a tájnyelvi alakot (tudniillik azt a tájnyelvi alakot, melynek előállítását az adott algoritmus leírja), vagy viszont. Így például közismert az északkeleti, palóc nyelvjárásterületen a *l, r, j* nyújtó hatása az előtte álló magánhangzóra. (Köznyelvi *alma*, nyj. *álma*, *óma* stb.) Ahhoz, hogy a köznyelvi alakból a nyújtott magánhangzós nyelvjárási alakot megkapjuk, ellenőriznünk kell, hogy zárt szótagban van-e a *mgh + l, r, j* kapcsolat (az *al-ma* esetében erre a kérdésre igennel kell felelnünk). Ha igen, akkor meg kell néznünk, hogy ez a zárt szótag nem szó végén áll-e. Ha igen (tehát szó végén állt), ellenőrzendő, a következő szó magánhang-

zóval kezdődik-e. Ha igen, akkor ellenőrzendő, hogy külön szólamba tartozik-e ez a magánhangzóval kezdődő szó. S csak ha minden egyes lépésben *i g e n* választ kaptunk, akkor mondhatjuk azt, hogy a köznyelvi rövid magánhangzó helyén a jelzett nyelvjárásokban hosszú magánhangzót ejtenek. Ez már, bizony, elég bonyolult algoritmus.

Hasonló, sokszor igen bonyolult lépéssor után állapíthatunk meg egyes köznyelvi (köznyelven belüli) hangváltozásokat is. Így például a hosszú mássalhangzó megrövidül, ha utána még egy mássalhangzó következik (*állhat, többször*), vagy ha szó végén áll, és utána mássalhangzóval kezdődő szó jön, és ez a szó vele egy szólamban van stb. A „vagy”-ok és „és”-ek egy-egy ilyen szabályban mindig egy-egy ellenőrző lépést jelentenek.

És végül még egy utolsó „hagyományos” példa — a helyesírás területéről. A kérdés ez: mikor kell egynemű mondatrészek közé vesszőt tennünk, és mikor nem. Ezt a kérdést bizonyos gondolati eljárás segítségével döntjük el. Ezt az eljárást le lehet írni egy algoritmussal. Az algoritmus kiinduló adatai: egyes közönséges magyar nyelvi szavak, az algoritmus eredményeképpen vagy azt kapjuk, hogy ezeket a szavakat „nyomtassuk ki változatlanul”, vagy azt, hogy „nyomtassuk ki úgy, hogy mindegyikük után — kivéve a jobb szélsőt — még egy vesszőt is leírunk”. Kiinduló adat például ez: *Három vagy négy alkalommal is szóltunk nekik*, az algoritmus alkalmazása után ugyanezt kell kapnunk: *Három vagy négy alkalommal is szóltunk nekik*. De kiinduló adat lehet ez is: *A gyerekek vagy labdát, vagy babát veszünk*, az algoritmus alkalmazásának eredménye: *A gyerekek vagy labdát, vagy babát veszünk*. Természetesen csak hely kell hozzá, és fel lehet állítani általában (nemcsak egynemű mondatrészek között) a vessző alkalmazásának algoritmusát, sőt még általánosabban: a magyar írásjelek alkalmazásának algoritmusát. A magyar helyesírás szabályai című könyv tehát, még általánosabban szólva, azokat az algoritmus formájába önthető szabályokat tartalmazza, amelyeknek alkalmazása révén a hangzó (vagy magunkban, gondolatainkban „elhangzó”) magyar beszédet megfelelő írásos formába tudjuk önteni. A kiinduló adatok (normális magyar egyed esetén, aki lényegesen többet beszél, mint ír): bizonyos hangsorképek, az eredmény — bizonyos optikai alakzatok: betűk, írásjelek stb. Hasonlóan definiálható természetesen az egész magyar grammatika is.

De álljon itt az említett algoritmus példaképpen. Olvasásához csak annyit kell hozzáfűznünk, hogy minden egyes kérdés után két szám áll: az első számú utasításhoz akkor kell folyamodnunk, ha az adott kérdésre *i g e n*-nel válaszoltunk, a másodikhoz — ha *n e m*-mel. Megjegyzendő: itt ismértnek tételeztük fel az „egynemű mondatrész” fogalmát — a magyar nyelv nyelvtanának megfelelő fejezetét elővéve természetesen egy olyan algoritmust is össze lehet állítani, melynek alkalmazása után megtudjuk két szóról, hogy azok egynemű mondatrészek-e vagy sem.

A vessző kitételének algoritmus a egynemű mondatrészek (EN) közé

1. Az EN között *és* vagy *s* vagy *meg* áll? (2, 3)
2. Az EN-eket a köztük álló kötőszóval együtt változatlanul leírjuk.
3. Az EN-ek között valamely más kötőszó áll? (4, 7)
4. Ez a kötőszó *vagy*? (5, 6)
5. A *vagy* egyszer fordul csak elő? (2, 6)
6. Az EN-eket úgy írjuk le, hogy a jobb szélső kivételével mindegyik után vesszőt teszünk.
7. Az EN-ek jelzők? (8, 6)
8. E jelzők alárendelő viszonyban vannak egymással (= a beszédben az egyiket erősebben hangsúlyozzuk)? (2, 6).

Ezt az algoritmust a HSz. 354–357. paragrafusai alapján állítottam össze. A szabályzat szövegéhez képest bizonyos dolgok máshová kerültek benne (így pl. a *vagy*

elkerült az és-félék mellől). Több van benne, mint a szabályzatban: a *de*-féle kötőszók előtti vesszőkötést is kategorikusan kimondja (1. 3. pont: „valamely más kötőszó”, ebből aztán tagadás útján kiválik a *vagy* , de még mindig megmarad a többi, EN-ek között állható kötőszó).

Van ennek az algoritmusnak egy igen nagy baja. A 8. lépésben vagy azt kell ellenőriznünk, hogy hogyan hangsúlyozunk a beszédben, vagy meg kell állapítanunk az „alárendelő” (mellérendelő) viszonyt. A hangsúlyozás nincsen jelölve ábécénkben, ahhoz tehát egy gyakorlatilag teljesíthetetlen írásreformra lenne szükség, hogy a zárójelben feltüntetett feltétel szerint ellenőrző műveletet tudjunk végrehajtani. Ami azonban súlyosabb: ez a feltételezett írásreform éppen arra is kellene, hogy épüljön, ami a zárójelen kívül áll: az alá-, illetőleg mellérendelési kapcsolatok megállapítására. A legmodernebb leíró nyelvészeti egyik kiemelkedő eredménye éppen az, hogy részint a közvetlen összetevők módszerével, részint, ahol ez már nem segít, a transzformációs elemzés módszerével valóban ábécénkben belül maradván (tehát az „értelemre”, a „tartalomra”, mint egészen más természetű jelenségre nem apellálva) meg tudjuk állapítani a szavak közötti kapcsolatok természetét. Nem sajátosan a mi nemzeti nyelvtudományunk helyzete magyarázza viszont azt, hogy a magyar nyelv ilyen formális grammatikája még nem készült el: az általános elvek világviszonylatban is most kezdenek egyes nyelvek közvetlen összetevőkre és transzformációs elemzésre épülő grammatikájában megtestesülni. Egy mondat közvetlen összetevők szerinti szerkezete vagy transzformációs „története” nem olyan közvetlenül adott, mint a „jobb szélső szó”, vagy akár az „egynemű mondatrészek” — de minden esetre szintén adott és a nyelvi formákból kihámozható. Ha majd a magyar formális grammatikának ez a része készen lesz, nyugodtan lehet hivatkozni az algoritmusban „alárendelő viszony”-ra, feltéve, hogy éppen ezt az elnevezést kívánjuk adni bizonyos formálisan körülhatárolható jelenségek körre.

Az algoritmusok látszólag „ártatlan” témájának tárgyalása elvezetett tehát bennünket a „hagyományos” és a „nem hagyományos” nyelvészet egyik hagyományos vízválasztójához, a forma és a jelentés viszonyához. Ma már úgy tetszik, senki sem vonja kétségbe hazánkban sem, hogy a „nem hagyományos” lingvisztika is kíván foglalkozni a jelentés kérdéseivel. Csakhogy ettől függetlenül rendet kíván teremteni a formák között, „ki kíván hozni” minden kihozhatót a nyelvi formákból önmagukból. Ha a nyelvi formák egyrészt és a velük tartott kifejezett tartalmak másrészt külön-külön, egymás összekeverése nélkül előttünk állnak, akkor bizonyára ki lehet majd dolgozni a kettő közötti összefüggés megállapításának algoritmusát is. De ahhoz egy külön algoritmus lesz szükséges és egyszerű azonosítással vagy a két oldal valamelyikének negligálásával éppen úgy nem lehet megoldásra jutni benne, mint a lépten-nyomon való összekeveréssel.

4. A történeti-összehasonlító nyelvtudomány nyújtotta szabályszerűségek teljesen formálisak voltak, míg a nyelvtörténet anyagára alkalmazták őket. Ezért ezek könnyűszerrel voltak algoritmus formájába önthetők, mint a fentebbi egy-két példán láthattuk. Ma talán még könnyebben tudnánk egy olyan programot összeállítani, mely — mondjuk — valamely élő indoeurópai nyelvből az ősendoeurópaiba „fordítana”, vagy — a megfelelő kivétellisták igénybevételével — fordítva: a csillagos alakokból hozná létre valamely ma élő nyelv reális alakjait.

A helyesírási példa mutatta egyenetlenségek, következetlenségek, hiányosságok viszont fokozott mértékben éreztetik a hatásukat, amikor két szinkrón nyelvallapot szövegrészei között nem történeti-genetikai, hanem a szó szokásos értelmében vett fordítási műveletet kell végrehajtanunk. Fordítani annyit jelent, mint — mondjuk — a *Mater amat filium* szavak helyébe eredményül ezeket a szavakat kapni: *Az anya szereti a fiát*. A fordítói algoritmus éppen azt célozza, hogy az előbbi (latin) mondatból bizonyos lépé-

sekben az utóbbi (magyar) mondatot megkapjuk. Nem jó az algoritmus akkor, ha nem vezet eredményre (mert a szavak nem voltak meg a szótárban, mert nem tudta elemezni a mondatot stb.). Nem jó akkor sem, ha ilyesféle eredményekre vezet: *Az anya szeretje a fiát. Az anya szeret egy fiút. Az anya szeret a fiát* stb., bár könnyen belátható, hogy ha csak egy kicsit is nem pontos valahol az algoritmus, előállhatnak alkalmazásának eredményeképpen ilyen vagy ehhez hasonló magyar mondatok.

A fordítás művelete tehát maga egy hosszú, bonyolult algoritmussal írható le. Ennek az algoritmusnak egyes szerves darabjait is szoktuk — rész-algoritmus helyett — algoritmusnak nevezni.

A fordítás nagy algoritmusára két fő részre bomlik: az analízis (rész)algoritmusára és a szintézis (rész)algoritmusára.

Az analízis algoritmusának az a célja, hogy egyes forrásnyelvi információkat állapítson meg; ez az eljárás megint több részre oszlik, és ezeket a részeket is nevezhetjük algoritmusoknak. Oroszról magyarra történő fordítás során például a következő információkra van szükségünk, hogy majd egy megfelelő magyar főnevet a megfelelő formába tudjunk tenni: az orosz főnév esete, az orosz főnév kapcsolata az öt környező szavakkal (tehát például az, hogy igétől vagy egy másik főnévtől függ-e), az orosz főnév és az öt maga alá rendelő másik szó „szemantikai mutatói”, az orosz főnévtől függő szavak és esetleg még néhány további adat.

A szintézis algoritmusára viszont ezeknek az információknak a segítségével biztosítja azt, hogy a tőtárból kikeresett tőhöz a megfelelő magyar végződések járuljanak. Ha az analízis algoritmusára jól volt felépítve, akkor „elvileg” helyes formát fogunk kapni, de ez az „elvileg” helyes forma ilyen is lehetne: *kalapeiket, házaikval, emberjeimhöz* stb. Hogy ne csak „elvileg” helyes alakok jöjjenek ki, hanem — legalábbis bizonyos ésszerű határok között — helyes, valódi magyar alakok, erről gondoskodik a szigorúan vett szintetizáló algoritmus.

Úgy tetszhet, könnyűszerrel összeállítható a meglevő grammatikák alapján mind az analízis, mind a szintetizáló algoritmus. A valóságban nem egészen ez a helyzet. Az eddigi grammatikák ugyanis hasonlóan — nagyban — helyesírási szabályzatunk idézett és algoritmikusan leírt részéhez. Számos esetben — és ha anyanyelvűről van szó, természetesen joggal — számítanak például a nyelvtant használók „józan eszére”, sőt „ép nyelvérzékére”, a legjobb esetben is csak több-kevesebb „lépéshez” való anyagot szolgáltatnak, de — mint kiderül — távolról sem az összes szükséges lépést. Így például nem tudtunk teljesen kimerítő szabályt találni arra vonatkozóan, hogy mikor kape egy főnév -j-s és mikor -j nélküli birtokos személyjelet (vö. pl.: *váll—vállá:bál—bálja*). Hasonló módon nehéz megtalálni a kulcsot az eddigi grammatikákban a tárgyeset alakjához is (vö. pl.: *őz—őzet: gőz—gőzt*). A nyelvtörténet ilyen esetekben csak kiinduló útbaigazítást adhat. Elsősorban nem azért, mert terhes lenne a gép tőtárát még nyelvtörténeti adatokkal is megterhelni, hanem azért, mert ezek az adatok „nem pontosak”: mint említettük, de amint ez közismert is, számos kivételt tartalmaznak.

A magyarul beszélők tehát olyan ismeretlen berendezést jelentenek számunkra, mely kiválóan elvégzi minden egyes esetben az osztás műveletét, csak azt nem tudjuk, hogy milyen szabályok, milyen lépések szerint. (Az „osztáson” itt azt kell értenünk, hogy bármely főnév bármely esetét „gondolkozás nélkül” megalkotják.) E sorok írásakor már nagy megkönnyebbüléssel mondhatjuk, hogy e „fekete doboz” titka feltárult, hozzávetőlegesen tudjuk, milyen tényezőktől és hogyan függ e bonyolult műveletrendszer végrehajtása. Sőt, mire e sorok megjelennek, valószínűleg azt is jelenthetjük, hogy sikerült e folyamat algoritmusba öntése, amit az bizonyít, hogy gép segítségével bármely magyar főnév bármely esetét automatikusan létre tudjuk hozni (a folyamat feltárását és algoritmikus leírását Klauszer Judit végezte el, I. Irodalom). A gép, tehát modellálja a

magyarul beszélő tevékenységének egy részletét, amikor helyes magyar főnévi alakokat és csak helyeseket hoz létre, és modellálja a fordító tevékenységét, amikor ezeket az alakokat az orosz információ alapján, az orosz alakoknak megfelelően állítja össze. Erre, ismételjük, azért volt képes, mert sikerült egy ezt a folyamatot leíró algoritmust összeállítani.

5. Így jutottunk el a horezmi matematikustól a gondolkodó gépekig. Vonjunk le e megtett útból néhány következtetést.

A történeti-összehasonlító nyelvtudomány eddigi eredményeinek algoritmikus leírása hasznos lehet; mert ebből megtanulhatjuk jeles elődeink formális nyelvészeti „logikáját”: az egyes állítások tartalmától függetlenül kitapogathatjuk gondolatmenetük lépéseit. De egy ilyen szigorúan lépésről lépésre menő leírás rámutathat a korábbi gondolatmenetek egyes — nagyon is emberi — „fogyatékoságaira”, arra, hogy hol ugrott át az emberi értelem egy-két, esetleg több, logikailag pedig szükséges, lépcsőfokot. E fokok behelyezése csak teljesebbé teszi az eddigi gondolatmeneteket, és ránevel bennünket arra, hogy saját munkánk során immár lehetőleg foghíj nélkül építsünk.

Különösen érezhetőek voltak ezek a hiányosságok a leíró munkák során. Márpedig a leíró nyelvészet alkalmazott ágaiban, legyen az idegen nyelv tanulása, tanítása, emberi vagy gépi fordítás, automatikus kivonatolás stb., különösen fontosak a pontos algoritmusok, immár nem pusztán elméleti, hanem gyakorlati szempontból is. Új segítőtársaink, a gépek, csak akkor tudnak segítségünkre lenni, ha egészen pontosan, töviről hegyire elmagyarázzuk nekik a dolgok menetét.

S ez a szigorú, lepegető pontosság lehetővé fogja tenni azt, hogy munkánk egy részét új segítőinkre bizzuk, s még jobban képessé fog tenni bennünket arra, hogy még igazábban emberek legyünk — szárnyaló fantáziájúak.

Irodalom

Gépi fordítás. Algoritmusok orosz nyelvű szövegek elemzésére. — Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. Időszertű műszaki dokumentációs kérdések 3—4. sz. Budapest, 1963. 274 lap. [A kötet tartalmából: Hell György: A gépi fordítás főbb kérdései; Kiefer Ferenc; Gépi fordítási kísérletek az M—3 számítógépen; Sipőczy Győző: Az orosz homonim névszói alakok elemzése és programozása; Varga Dénes: Morfológiai elemzés a szukcesszív behatárolás módszerével. — Fordítói algoritmusokra különösen az utóbbi két cikkben talál példákat az olvasó, Vargában mindjárt egy igen eredetit, nem olyan primitíven lépkedőt, mint az általunk itt a vessző kitételére összeállított.] — [Kalmár László:] Algoritmus. — Kézirat, Szeged 1964. — Megj.: Természettudományi Lexikon. — Klauszer Judit: A magyar főnév alakjainak oroszról függő automatikus szintézise. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Debrecen 1964. — Új Magyar Lexikon 1. k. (1959), „Algoritmus”. — Деже, Л.: Некоторые синтаксические вопросы машинного перевода с русского языка на венгерский. (Перевод союзов что и как.) Slavica 3 (Debrecen 1963): 47—58. [A cikk egyebek mellett tartalmazza a címében feltüntetett két kötőszó fordításának algoritmusát]. — Марков, А. А.: Теория алгоритмов. — Az első magyar matematikai kongresszus közleményei. Budapest 1952. 205—14. — Марков, А. А.: Теория алгоритмов. Труды математического института им. В. А. Стеклова. Т. XLII. Москва—Ленинград 1954. 375 lap. — Успенский, В., Алгоритм. — In.: Философская Энциклопедия. Т. I. Москва 1960.

Papp Ferenc

A háziállatok tulajdonnévadásának módjai Büssüben

Büssü Somogy megye kaposvári járásának egyik kisközsége a Kapos völgye környékén. Ez a vidék régóta híres belterjes állattenyésztéséről. Különösen a sertés- és szarvasmarha-tenyésztés fejlett, de egyéb hasznos háziállattal is szívesen foglalkoznak. A termelőszövetkezet megalakulása előtt lovat is sokat tartottak, számuk most már a mezőgazdaság gépesítése következtében egyre csökken. Juhokat és kecskéket csak elvétve találunk a faluban.

Gyűjtésem célja a legfontosabb háziállatok (lovak, szarvasmarhák, sertések) tulajdonneveinek összeírása volt. A parasztember ugyanis értékes, kedvelt háziállatainak nevet ad, és a munka végzése közben, etetéskor, tereléskor stb. néven szólítgatja őket, pl. *Szödrös, Rigó, Bandi* (lovak), *Zsömle, Rózsa, Szekfü* (tehének). A névadásnak egyik indítóoka érzelmi eredetű. Kedveskedve, becézgetve adnak nevet a kutyának, néha a macskának is, ez a fajta névadási mód városon és falun egyaránt elterjedt. Az értékes, nagyobb háziállatok elnevezése azonban nem ezzel magyarázható elsősorban. Az állatoknak néven való szólítgatását a mezei munka is szükségessé teszi, hiszen a lovak, marhák hajtása, terelése, hívogatása nevek nélkül szinte lehetetlen. Balogh Lajossal együtt végzett regionális nyelvatlaszgyűjtésünk során tapasztaltuk, hogy a hívogató és terelőszó mellett gyakran szerepel az állat neve, pl. : *Szödrös ne, cseli Bimbó, hajrá Zsömle* stb. A legtöbb állat hosszabb szoktatás után meg is érti nevét, és tudja, hogy gazdájának utasítása, a terelés, hívogatás vagy kergetés neki szól, és nem egy másodiknak. A gazda által adott állatnevek bekerülnek az adásvételi szerződés alkalmával kiállított járlatlevelekbe (passzusokba) is. Ilyenkor a név mellett még az állat nemének, korának és különös ismeretőjegyeinek a leírása is szükséges. Újabban a községi tanácsok is számba veszik, „anyakönyvezik” a faluban található lovakat, marhákat, sertéseket. Összeírásukban feltüntetik az állat fajtáját, nevét és korát. (A sertések összeírásában a név nem szerepel.) A termelőszövetkezet leltárában lovak, fejőstehének és törzskönyvezett anyakocák szintén név szerint szerepelnek. A háziállatok tulajdonnévvel való ellátását tehát az újabb községi és állami gyakorlat is megerősíti.

Gyűjtésem folyamán arra törekedtem, hogy az értékeesebb háziállatok (ló, szarvasmarha, sertés) valamennyi használt tulajdonnevét feljegyezzem. Mivel a tulajdonnevek adásának módja is érdekelt, felírtam az állatok fajtáját jelölő közszavakat is. Például lovaknál a következő főbb fajtákat különböztetik meg: *hideg vérű, meleg vérű* és *sodrott ló* (ez utóbbi keresztezett lótipus, a „nehéz” kancát „könnyű” csödrrel fedeztetik be). Feljegyeztem továbbá azokat a kifejezéseket, amelyek az állatokat színük, testi tulajdonságaik, felépítésük, munkabírásuk, fogyatékoságuk stb. alapján jelölik meg, pl. *sárgaderes, tűzött sárga, almásderes, lámpás fejű* (a ló egész homloka fehér), *szödrös* (*szödör*, azaz eper nagyságú és alakú foltok vannak a szőrben), *kaptás* (dagadt lábú ló) stb. Az utóbbi közszavakat azonban nem közlöm dolgozatomban, mert ezek közismertek.

I. A lovak tulajdonnevei. A termelészövetkezet megalakulása előtt a nyolcszáz lakosú községben 103 pár fogatos ló volt. A mezőgazdaság gépesítése következtében már csak 36 párt tartanak, de ez a szám is hamarosan csökkenni fog. Gyűjteményembe felvettem a közelmúltban eladott lovak nevét is, így a témát 94 lóval kapcsolatban tanulmányozhattam. Ez hasznos volt azért is, mert a tsz-nél bizonyos „átkeresztelési” tendencia mutatkozott. Az egyéni gazdálkodás idején ugyanis nem keltett zavart az, ha a községben több lónak *Csillag* volt a neve. Mikor azonban a lovak átkerültek a tsz állományába, megtörtént hogy 4–5 lovat is *Csillag*-nak neveztek. Kezdetben ezeket így jelölték: *Csillag I.*, *Csillag II.*, *Csillag III.* stb. Hamarosan rájöttek arra, hogy ez a tájékozódást zavarja, ezért csak egy lónak hagyták meg a *Csillag* nevet, a többinek más, új nevet adtak. Ugyanígy jártak el több hasonló esetben is. Ezek a hirtelen adott nevek azonban már nem olyan színesek, érdekesek, mint a régiek, ugyanis kiválasztásuk alkalmával nem érvényesülhettek a régi névadási szempontok. Ilyenkor nem nagyon gondoltak az állat jellemző, más állatoktól megkülönböztető tulajdonságaira, hanem sok esetben találmányra alkalmaztak egy régi, de még le nem foglalt lónevet. Ezért ismétlem, a lovakra vonatkozó vizsgálatom nem a mai állapotokra, hanem a közelmúltra vonatkozik.

Jegyzékemben a név után közölt szám azt jelenti, hogy közvetlenül a tsz megalakulása előtt hány azonos nevű ló volt a faluban:

Sződrös (11), *Csillag* (9), *Manci*, *Remény* (7), *Bandi* (6), *Rigó*, *Laci* (5), *Lenke* (4), *Kese*, *Csinos* (3), *Baba*, *Gidra*, *Kincös*, *Madár*, *Sári* (2). Az alábbi neveken csak egy lovat neveztek: *Almás*, *Bársony*, *Csibész*, *Dáma*, *Föcske*, *Hajnal*, *Holló*, *Játék*, *Juci*, *Julcsa*, *Jolán*, *Kacér*, *Kató*, *Magri*, *Mirza*, *Möggyes*, *Rajkó*, *Sárkány*, *Szellő*, *Tündér*, *Vilma*, *Zsidány*.

Az előbbi felsorolásból is látható, hogy a névadás legfontosabb szempontja, oka, irányítója az állatok színe. Ezen belül az egyik csoportba azokat a tulajdonneveket sorolhatjuk, amelyeknek közszói jelentése közvetlenül fejezi ki az állatok színét, pl. *Kese* (fehér, szürke), *Möggyes* (pirosas), s ilyenek még *Sződrös*, *Csillag*, *Almás*. A tulajdonnevek egy másik csoportja már nem így közvetlenül fejezi ki a szőrzet színét, hanem csak közvetve, más, hasonló színű állatok, tárgyak köznevéből lesz a tulajdonnév. Ezek tehát utalnak a nevet viselő állat színére, pl.: *Holló*, *Rigó*, *Föcske*, *Bársony* (fekete színű). Előfordul azonban, hogy ilyen neve van nemcsak a fekete, hanem a szürke vagy pej lónak is. Ennek a dolognak egyszerű magyarázata van. A lovak nevüket még csikó korukban kapják, akkor gyakori köztük a fekete színű. De 6–8 hónapos korukban átvedlenek, és a színük is sokszor megváltozik.

Egyes tulajdonnevek a parasztember ragaszkodását, szeretetét fejezik ki gazdálkodásuk nélkülözhetetlen segítője iránt. Várkonyi Imréné a lovainak *Kincös*, *Remény* nevet adott. A névadás okairól a következőt mondta el: „*Remény* azért lőtt, mer abba vót reménység, a másik *Kincös* vót, mer ah hozza a kincset.” Ilyen nevek még: *Csinos*, *Hajnal*, *Kacér*, *Madár*, *Rajkó*, *Tündér*.

Más esetben az állatok nemük szerint férfi-vagy női nevet kapnak. A kanca lovak női nevet, a heréltek férfi nevet. Pl. *Manci*, *Jolán*, *Lenke*, *Sári* (érdekes, hogy ez utóbbi néven csak sárga kancákat neveznek), illetve *Bandi*, *Laci* stb. Ezeknek a lovaknak általában nincs különösebb megkülönböztető jegyük.

A lovak névadásánál beszélhetünk bizonyos „névöröklésről” is. A büssüi parasztemberek (*pógárok*) névadási gyakorlatában sűrűn előfordul, hogy az anyakanca csikója öröklí az anyja nevének első kezdőbetűjét: „Az anyának az *éső* bötüje *éggyezzön* a fiáéval, *Remény* csikaji *Rézi*, *Ringyó*; *Madár* csikaji *Möggyes*, *Manci*.”

A Somogy megyei Büssü községben a lovak névadásának módja nagyjából meg egyezik a Borsosvölgyiével (Márton Gyula: A kolozsmegyei Borsavölgy állatnevei 10-12). Természetesen Büssüben is előfordul, hogy néhány lónév keletkezési módját nem tudjuk

megmagyarázni. Lehet, hogy a névadásnak nem volt sem tárgyi, sem szemléleti alapja, hanem a gazdának csupán megtetszett egy név, és ezt adta kedvelt állatának, pl. *Mirza*, *Dáma*, *Magri* stb.

2. A szarvasmarhák tulajdonnevei. A szarvasmarhákat istállózza tenyésztik, csak ősszel, sarjúkaszálás után hajtják ki a *csórdát*. Büssüben főleg két fajtát tartanak: a szimmentálit és a bonyhádi magyar tarkát. E két fajta is erősen keveredett már, fajtiszta állat csak kevés van. Az állatok színe igen változatos. A legtöbb szarvasmarha világos szőrű, ezeket a büssüiek *zsömle*-, *citrom*-, és *narancs*-színűnek is nevezik. Van még egy sötétebb, vöröses szőrű fajta is. Az egyszínű szarvasmarha nagyon ritka, legtöbbjükön tarka foltok vannak. Az ilyeneket *pirostarka*, *vöröstarka*, *cifra* stb. megkülönböztető nevekkal illetik.

Gyűjtésem idején Büssüben a háztáji gazdaságokban 284 szarvasmarhát tartottak. Ebből 117 fejőstehén, a többi növendék (üsző, bika, tinó vagy még szopós borjú). Őkröket már nem találunk a faluban. A háztájiban minden fejőstehénnek, tenyészbikának nevet adtak. De nem kaptak nevet a húsbikák és az eladásra hizlalt tinók. Ugyanebben az időben a *tsz*-nek 71 fejőstehene volt. Ezeknek volt nevük, de a *tsz* állományában levő 79 üszőborjúnak, 41 növendék bikának, 20 hízó marhának és a 17 itatásosan nevelt borjúnak nem adtak nevet. A termelőszövetkezeti állattenyésztésben csak akkor nevezik el az állatokat, ha azok elkerülnek már a növendékkort, és tenyésztésbe fogják őket. Az istállóban a fejőstehenek feje fölött táblát helyeznek el, amely a tenyésztési adatok mellett az állat tulajdonnevét is megjelöli. Ezek a nevek a tenyésztési törzskönyvbe és a *tsz* leltárba is bekerülnek.

Az alábbiakban külön közlöm a háztáji és a *tsz*-fejőstehenek neveit.

Háztáji állomány: Fejőstehenek vagy üszők: *Zsömle* (41), *Cifra* (27), *Rózsa* (20), *Narancs* (19), *Tuba* (16), *Bimbó* (13), *Kedves* (12), *Szőkfű* (12), *Citrom* (9), *Mici* (9), *Cidrus* (8), *Himös* (6), *Galamb* (6), *Juci* (6), *Zsuzsa* (6), *Füge* (5), *Manci* (5), *Dajka* (5), *Marcsa* (4), *Bárány*, *Cimer*, *Jutka*, *Kondor*, *Sarolta*, *Virág*, *Zsófi* (3—3), *Böske*, *Piri*, *Pirók*, *Sári*, *Terka* (2—2), *Baba*, *Babi*, *Böksi*, *Céda*, *Csöpi*, *Daru*, *Harmat*, *Kontyos*, *Magda*, *Panni*, *Pötözs*, *Riska*, *Rózsi*, *Szidi*, *Viola*, *Zsóka* (1—1).

Bikák: *Bélyár* (2), *Laci* (2), *Buksi*, *Dacos*, *Fukó*, *Miklós*, *Piktor*, *Zsándár* (1—1).

Tinók: *Hájas*, *Jámbor* (1—1).

Tsz-, fejőstehenek: *Böske*, *Cidrus*, *Citrom*, *Himös*, *Kedves*, *Narancs*, *Tuba*, *Szőkfű*, *Virág*, *Zsömle* (2—2), *Bandi*, *Basa*, *Boros*, *Bölny*, *Céda*, *Cimör*, *Cukor*, *Csalja*, *Csengő*, *Csinos*, *Csipke*, *Darázs*, *Dóra*, *Füge*, *Fukszi*, *Hájas*, *Hamis*, *Harmat*, *Hejös*, *Helén*, *Hilda*, *Högyös*, *Jolán*, *Kati*, *Kenőcs*, *Kócos*, *Kondor*, *Kökény*, *Lujza*, *Lepke*, *Mamut*, *Manci*, *Marcsa*, *Mici*, *Muki*, *Möggyes*, *Náncsi*, *Nótás*, *Panni*, *Pici*, *Pipacs*, *Pirók*, *Rezeda*, *Rézi*, *Terka*, *Tili*, *Tini*, *Tulipán*, *Szali*, *Szárcsa*, *Szunda*, *Szödör*, *Vanda*, *Vércse*, *Veréb* (1—1).

A szarvasmarhák névadási módja hasonlít a lovakéhoz; legtöbbször a marha színe — akár közvetlenül, akár közvetve — határozza meg, hogy mi legyen az állat neve. Közvetlenül a szőrzet színére utalnak a következő nevek: *Pirók* és *Möggyes* (vörös színűek), *Cifra* és *Himös* (vöröstarka színűek). A *Zsömle*, *Rózsa*, *Narancs*, *Szőkfű*, *Citrom*, *Szödör*, *Pipacs* teheneknek pedig úgy magyarázhatók, hogy az ilyen nevekkal jelzett állatok színe olyanféle, mint a névben szereplő gyümölcsé, növényé. Vagyis a *Pipacs* nevű tehen színe vörös, a *Szőkfű* nevűek vagy vörösek vagy vöröstarkák. A *Szödör* név pedig azt jelzi, hogy a világos színű tehen színében *szödör* 'eper' alakú foltok vannak. A *Zsömle*, *Narancs*, *Citrom* nevű tehenek világos színűek.

Jellemző egyéni tulajdonsága alapján nyerte néhány szarvasmarha a következő neveket: *Kontyos*, *Kócos*, *Pici*, *Mamut*, *Högyös*, *Csinos*, *Csalja*, *Céda*, *Hamis*, *Bölny*, *Durcás*, *Hejös*, *Zsivány*. A gondozójuk mindegyik névadási módot meg tudja okolni,

magyarázni, néha egy egész történetet is elmondanak a kérdezett tulajdonnév kiválasztására. Például a *Jámbor* nevű borjú azért kapta ezt a nevet, mert az anyja jámbor volt, és azt óhajtának, hogy a fia is örökölje ezt a tulajdonságot. A *Bárány* nevű borjú szelíd természetű. A szarvasmarhák állományában kisebb csoportot tevő bikák és herélt bika-borjúk, azaz tinók is többnyire természetük szerint kapják a nevüket: *Bétyár*, *Zsandár*, *Dacos* stb.

A parasztemberek szeretetét, ragaszkodását kifejező nevek: *Kedves* (14), *Cidrus*, *Cédrus* (10), *Cimör* (4). A *Cimör* magyarázatául elmondották, hogy ez a név megbecsülés, az a tehén az „istálló címöre”. A *cidrus* ~ *cédrus* a falusiak kedvelt díszfenyője, „szép címörje”. Ezt a nevet szép alakú tehenek kapják. Ebbe a csoportba tartoznak még a borjú korban adott becéző nevek: *Muki*, *Frici*, *Buksi*, *Baba*, *Fickó*, *Maci*, *Csöpi*, *Füge*, *Galamb*, *Harmat*.

Az utóbbi időben erősen terjed a tehenek, illetve bikák becéző névadása női, illetve férfinevek alapján. Ilyenek például: *Juci*, *Zsuzsa*, *Manci*, *Marcsa*, *Fáni*, *Jutka*, illetve *Laci*, *Miklós*.

A marhák névadásában is előfordul az, amit már a lovaknál láttunk, hogy az utód az anyja nevének kezdőbetűje alapján kapja a nevét. Pl. *Zsömle* nevű tehén borjai *Zsófi*, *Zsóka*, *Zsuzsa*; a *Cédrus* borja *Citrom*; a *Bimbóé Bözsi*, *Baba* stb. Ez a szokás az oka annak, hogy az állatok némelykor nem színiüknek, tulajdonságuknak megfelelő nevet kapnak, hanem a kezdőbetűi merev, formális szabályaihoz alkalmazkodót.

3. A sertések tulajdonnévei. Büssünek igen gazdag sertésállománya van. Gyűjtésem idején a háztáji gazdaságokban 878 süldőt és hízót, 46 anyakocát tartottak. A háztáji állatoknak nem adnak tulajdonnevet, mert nem törzskönyvezettek. Elvértve hallottam, hogy némely anyakocát *Öreg*, *Koca* néveken hívtak, a fejlődésben lemaradt állatnak pedig *Nyíves* nevet adtak. A tsz-nél ugyanebben az időben 228 hízó és 216 süldő volt, ezek szintén nem kaptak nevet. Tulajdonnévvel látták el viszont a 78 anyakocát és a 4 kant, mivel ezek törzskönyvezett állományba tartoztak. A névadást egyetlen ember, Szekeres József, a tsz sertésgondozója, régi kanászember végezte el. A nevek tehát az ő szemléletét tükrözik, de emellett bizonyos általános szokást is követnek.

Kívül álló szemlélőnek valamennyi anyakoca egyforma, de a hozzáértő meg tudja különböztetni őket. Hasonlóan más háziállatokhoz, név szerinti megkülönböztetésre itt is nagy szükség van. Ezt a korszerű tenyésztés elvei is megkövetelik. Olyan fontos tenyésztési okok is indokolják, mint például az, hogy a szoptatáskor a gondozónak vigyázni kell arra, hogy a *Magri* vagy a *Sudár* a saját kutricájába menjen, ne a másik malacaihoz. A következő sertésneveket jegyeztem fel (zárójelben a névadó rövid magyarázatát közlöm):

A testi felépítésük, alakjuk sajátosságait tükröző nevek: *Sudár* (az „alaktya hosszú, sudár”), *Holló* („hosszi lábú”), *Gója* („hosszi testű”), *Hosszi* („rettenetesen hosszú disznó”), *Magos* („magas”), *Göré* („tényleg göré az alaktya”), *Nyuzár* („nyullott, hosszú, vékonyos, nyuzáros termete van”), *Bivaj* („erős, vastak”), *Pupos* („pupos”), *Pici* („nem nyül”), *Hejös* („szép”).

Feltűnő külső ismertetőjelek alapján adott nevek: *Hattyu* („a szőre mindig tiszta”), *Kondor* („a szőre kondoros, hullámos, gyűrűs”), *Sallang* („akármilyen tiszta hejbe feküdt, a szőre mindig csömböllékös vót”), *Csucsos* („a fülei”), *Csipke* („a füle”), *Füles* („rongyos a füle”), *Harcsa* („a szája ujan, mind a harcsáé”), *Kurta* („a farka fő vót pördülve”), *Hájug* („a szőme végett”), *Dundi* („dundi, rövid ór”), *Kócos*, *Borzas*, *Pöttyös*, *Barna*, *Sima*.

Jellegzetes viselkedésük, egyéni tulajdonságaik alapján adott nevek: *Rőfi* („ha az embört möglátta, mingyárt rőfögött”), *Halász* („a pocsétába keres valamit”), *Vezéri*

(„legeléskor elü mögy”), *Csöndes* („csöndes”), *Tuzok* („a tüzok élénk madár, a nevét viselő disznó is élénk”). Sajátos járásukról kapták a nevüket a következők: *Büszke*, *Högyös*, *Kardos*, *Csárdás* („a mőnésirü”), *Futár* („jó futó”), *Feszös* („a tartásáru”).

Régi, ma már elhomályosult jelentésű állatneveket is találunk a sertéseknel: *Landzsár*, *Lamos* (ökörnév), *Magri*. A tenyészkánok régi, betyáros neveket kaptak: *Betyár*, *Patkó*, *Zsubri* („betyáros név, ez a kany gorombás, visszafordul az embőrnék”).

A tsz egyszerre 23 *előhasi* 'előhasi' kocát fogott tenyésztésbe. Ezeket a megkülönböztetés és az egyéni leltárba vétel végett gyorsan el kellett nevezni. Így nem éppen a legszerencsésebb névadás szerint valamennyien madárnevet kaptak: *Madár*, *Vércse*, *Karvaj*, *Kánya*, *Héjja*, *Sójom*, *Varju*, *Szarka*, *Szajkó*, *Banka*, *Kakukk*, *Fogój*, *Fácán*, *Páva*, *Veréb*, *Föcske*, *Pintyő*, *Szármány*, *Stiglic*, *Rigó*, *Siráj* és *Vöcsök*.

Az előbbi csoportokba be nem sorolható sertésnevek még Büssüben: *Cidrus*, *Darázs*, *Duci*, *Füge*, *Hamis*, *Harmat*, *Ilka*, *Galamb*, *Fáni*, *Gyöngyi*, *Kártyás*, *Sörös*, *Szőkfű* és *Sári*.

Király Lajos

Szeged környéki földrajzi nevek Tömörkény műveiben

Amikor Inczeffi Géza dolgozatát (Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. NyÉrt. 22.) méltatva szóvá tettem (Nyr. 84: 390), hogy tanulságos lenne a szegedi népies írók, főként Tömörkény István műveiben előforduló földrajzi nevek fölsorakoztatása is, még csupán egy-két példára, s inkább emlékezetemre támaszkodhattam. Azóta a Tömörkény-sorozat befejező kötetét készítve át kellett nézmem az előzőket is, s közben kijegyezgettem a bennük előforduló szegedi és környéki földrajzi neveket. Úgy vélem, valóban sok tanulságot nyújtanak ezek, s hasznosan egészítik ki Inczeffi adattárát: a levéltári és nyelvtudományi adatokat Tömörkény „gyűjtése” főként a folklór, a száj-hagyomány adalékaival gazdagítja. Inczeffi dolgozatának menetében, az ő címszavaihoz igazodva betűrendben adom Tömörkény közléseit.

Tömörkény István összegyűjtött műveinek nyolckötetes sorozatából valók az idézetek. Az első számjegy a kötetet, a kettőspont utáni pedig a lapszámot jelöli. A kötetek sorszámai a következők: 1. A tengeri város. 1956. 2. A Szent Mihály a jégben. 1957. 3. Új bor idején. 1958. 4. Hajnali sötétben. [1958.] 5. Barlanglakók. 1959. 6. Öreg regruták. 1959. 7. A kraszniki csata. [1960.] 8. Munkák és napok a Tisza partján. 1963.

A lelőhely után közlöm az idézett írás évszámát. A címét nem tartom fontosnak e szempontból közölni, hiszen a lelőhely lehetővé teszi, hogy az idézett kötetben bárki azonnal fölülhesse.

Átokháza. „Mondják, hogy ez az elnevezés onnan van, hogy mindazok, akik azon a pusztán letelepülni akartak, mind sorban szerencsétlenül jártak. Semmi munkájukon és iparukon nem volt áldás, hanem mindenre az átok súlyosságai nehezettek.” (5: 342. 1913.) — „Beszélük ugyan, hogy valaha ottan tanyaverések történtek, de amely nép csak odament lakni, mind elpusztult vagyonában, egészségében, életében. Így maradt volna azután a pusztá, s akkor kapta aztán a nevét az átoktól, amely rajta fekszik.” (6: 39. 1914.) — „Van föld, kint messze a pusztákban, akit Átok-házának neveznek, arról hosszú ideig az volt a hír, hogy azon megélni nem lehet, aki azon gazdálkodni akar, biztosan belepusztul minden iparkodásba.” (7: 378. 1916.)

Bogárfő. „A Bogárfő vize mellett balra fordul kend...” (5: 370. 1913.)

Bojárhalom. „... a bojárhalmi kapitányságban lakik...” (7: 401. 1917.)

Budai országút. L. *Nagypostaut.*

Buki csárda. (Incefinél nem szerepel.) „És aztán a vén házak... a Buki-csárda, ahol az égő padlásról lövöldözött le a megszorított rablóvezér.” (1: 48. 1887.) — „Hanem a szegény Buki-csárda még rosszabbul áll... Falut építettek melléje, a másik oldalán meg nagy gazdaság van — egész kivetkőzött a pusztaságból.” (1: 49. 1887.)

Fark. „A nyáron a Pallavicini-uradalom farki majori juhászatában keresgéltem régebbi juhászeszközök után...” (8: 370. 1907.)

Fás-iskola. (Valószínűleg azonos az Incefinél *Zöldfás* néven szereplővel.) „Ahol a Géczy tanító szokott tanítani a fás-iskolában.” (6: 437. 1915.)

Fehértó. „Ami puszták, pedig sok van ilyen, Fehértónak neveztetnek, ott vagy most is van, vagy valaha volt olyan tó, amelynek a vizét a szikes föld fehérre festette.” (6: 38. 1914.) — „De emlékszem is rá gyermekkoromból, hogy a több ezer holdas Fehértó vihar idején olyan hullámokat hányt, hogy a halászladikok nem mertek ráereszkedni. Akkor is úsztak a tanyák. Míg pár esztendő múlva már kocsival mentünk a Fehértón keresztül, s porzott a kerék nyomában magasra a szikesföld.” (7: 151. 1916.)

Feketeszl. „Megindultunk, s idővel el is értünk odaig, ahová igyekeztünk, ki a fekete szélre. Ez egy hely a határban, a fekete föld ott végződik, s kezdődik a sárga homok, innen a neve.” (3: 203. 1902.)

Hármas erdő. (Incefinél nem szerepel.) „... arra lefelé, a Hármaserdőn túl, mindjárt a Lónyúzdúlón túl, ott is van egy egész sor tanya...” (5: 45. 1911.)

(Holtmaros). „Kormányozni? Rég volt az, valamikor a döglött-tiszák és döglött-marosok idején” (5: 205. 1912.). (A szőregi népryelvben szintén *Döglött Maros* a Maros régi medrének a neve. P. L.)

(Holttiszta.) Vö. az előzővel. (Incefi *Dögtisza* változatot is idéz a szájhagyományból.)

Honvéderdő. „Inkább elmönnék ide a pusztába a Honvéderdőbe betyárnak” (6: 425. 1915.). Az Incefi által ismertett névadáshoz: 3: 292, 5: 208, 368, 7: 391, 8: 116, 456.)

Kápolna. L. *Lengyelkápolna.*

Karahomok. „Azt nem igen lehet tudni, hogy a pusztaföld[ek]nek miért van olyan különféle nevük. Az egyiknek emilyen, a másiknak amolyan. Ha két pusztának egymás mellett kétféle neve van, mikor állapították meg köztük a határt, ahol az egyik név végződik, a másik meg kezdődik? Némelyik név a török világból származik, mint a Sziu pasa halma meg a Kara homokja” (6: 38. 1914.). — „Ellenben elevenen megmaradt a sok Török nevű ember, s a tanyákon a Kara nevezetű családok, ezek a nevékhöz képest (Kara feketét jelent) a hosszú idő után is, most is leginkább barnabőrű, feketehajú emberek, s régebben szakállt viseltek... Ezenfelül nincsen más, csak néhány helyi elnevezés. Az alsótanyákon a Kara homokja...” (7: 115. 1916.).

Kártyáserdő. „Rózsa István számadó gulyás, ama bizonyos Rózsa Sándor unokaöccse, adja tudtul, hogy merre kell menni. Az ingyenes földek megkerülendő, míg a Kártyáserdő balkézről marad. Itt vigyázni kell, hogy a szabadkai határba ne tévedjen a kocsi” (8: 65. 1897.). — „A télen ugyanezen a vidéken, csak valamivel kijebb a puszták felé, a Kártyás-erdő sarkán dolgoztatván, újabkori temetőre találtam...” (3: 324. 1903.).

Kenyérvárhoalom. „Nagy és tágas térség van ott a kenyérvárhoalom aljában, ott kocsival, lóval táborokat lehet ütni” (3: 323. 1903.). — „Van arra alá egy domb. Kápolna állott rajta, de mostanában lebontották, mert nem fért már bele a nép, s templom épült a helyén... Mint hívták azelőtt, mikor még nem volt kápolna rajta... Már

nemigen tudták, csak öregek emlékeztek rá, hogy valamikor ez volt a neve: kenyérvári halom . . .”; „... egy öreg tanyai ember. Azt mondja: — Sohasem hívták ezt a dombot kenyérvári halomnak. — Hát minek? — Hát Kenyérváró halomnak. Mert onnan lesték a pásztorok, hogy hozzák-e már nekik belülről a kenyeret” (3: 381–383. 1903.). — „... a kenyérvárhoalom oldalából elszáradt ökörfarkkórók integetve szólnak Mihályhoz . . .” (7: 326. 1916.).

Kénytelen. „Mikor az első vasútak épültek, félték tőle, s nem akartak neki földet adni az útjához. Volt hely, ahol erőszakkal kellett elvenni a részére való földet, és odább telepíteni a magyarokat. Csak a kényszernek engedve mentek át az új helyre, de ezt még ma is úgy nevezik, hogy Kénytelen Szőlők. Lehetséges, hogy hosszú idők múlva valamely történetkutató azt véli majd erről a névről, hogy a török behódolás előtt ott állhatott Kénytelen községe. Pedig dehogy. A név csak onnan van, hogy kénytelenségből telepedtek oda” (5: 451. 1913.).

Kereset. „... odakint vannak, a Kereseti pusztán túl, az ötömösi erdőben . . .” (4: 173. 1907.). — „... a kereseti járás gulyája előtt elhaladva megállunk . . .” (5: 369. 1913.).

[Kéri Kata lyuka.] „És ezen öreg pajkosok a Kistisza utcát bizonyos Kéri Kata menyecske néven nevezik furfangosan, bár elmúlt száz esztendeje bizonyosan, mikor arrafelé csatogott a Kéri Kata fehérstrimflis lába a sarkos papucsokban” (3: 426. 1904.). (A közlésben — jellemző szövegromlásként — Kistisza helyett Krisztina áll!) — „... mikor még a Kistisza utcát a Kéri Kata ölének nevezték . . .” (4: 307. 1908.). — Az eufémizmust illetően l. Nyr. 84: 390.

Kis István köröszkje. (Inczefinél nem szerepel.) „Az uristen legöregebb katonái közül való Deák Menyhért is, innen a zákányi kapitányságból, túl a Kis István körösztjén, kissé oldalosabban a zabosfai iskola mellett . . .” (7: 134. 1916.).

Körösér. „Úgy hallom, a köröséri iskola mellett lönne egy ásatás?” (3: 436. 1904.)

[Lengyelkáporna.] „Mánap búcsú lévén a kápolnánál . . .” (5: 64. 1911.). — „Öreg akácfák között van egy kápolna. Túl rajta kálváriastációk, azon túl pedig a csárda . . . Mondják, hogy hatvanháromban — mert a kápolna régi — a nagy szárazság alkalmával éjjel szólott a harang, s egy nagy kígyót találtak a kötélben, s az húzta . . .” (5: 99–100. 1911.).

Lónyúzó-dűlő. L. *Lószaggató*.

[Lószaggató.] „... a Hármaserdőn túl, mindjárt a Lónyúzó-dűlőn túl . . .” (5: 45. 1911.). — „... a bojárhalmi kapitányságban lakik a Lónyúzó-dűlőben” (7: 401. 1917.).

Madarásztó. „Mert mink arra Madarász-tó felé vagyunk. Talán maga tudja is azt, hogy az merre van” (6: 437. 1915.).

Makraszéktó. „Imre legény eddig a makraszéki tó vizében tapogatózott hal után az ócska kassal, most meg a Vojuza vizénél tölti az időt” (7: 301–302. 1916.).

Mérges. „Hanem mellette van egy másik pusztá, annak a neve Mérges. Erre azután már senki sem tud mit mondani, hogy miért mérges, honnan van a mérge neki, kin vagy min tölti ki a mérgét, hanem csak azt mondják róla, hogy Mérges, aztán Mérges . . .” (6: 39. 1914.).

Meszes-tanya. „A Meszes-tanya, ahol utoljára megnyomták” [Rózsa Sándort] (1: 48. 1887.).

Nagyistván. „Így például egy öregember az alsótanyai Nagyistvánban azt beszélte . . .” (8: 458. 1913.).

[Nagypostaút.] „A Kossuth Lajos sugárutat is említik budai országút néven beszéd közben az öregek, mert valójában arra kellett Budának menni . . .” (3: 425. 1904.).

Pálinkáserdő. „Ha e vgyázat szem előtt van tartva, hirtelen odaesik az ember orra elé a Pálinkás-erdő” (8: 65. 1897.). — „Egy más erdőben, a Pálinkás-erdőben van

egy fa, amelyben a Mária látszik lenni, amint a fahegyben köröskörül forog...” (3: 292. 1902.). — „Jártam egyszer kint az alsótanyai pusztában a Pálincás-erdő sarkán, mert ott egy fahegyben láttatott a Mária, amint a fa tetején forgott körös-körül” (4: 463. 1910.).

Pusztamérges. L. *Mérges.*

Putri. „Nevezetes volt a Putri-csárda is, valamikor gyűlevész népeknek a fészke. Mellette kiterjedt nádas, amelyben megbűbhattak szükség esetén ...” (3: 413. 1904.).

Rívóerdő. „Itt van mindjárt a Rívó-erdő mellett ... A Rívó-erdő nincsen messze, jó kocsin legfőlebb három óra járás” (8: 118. 1898.). (Az igazság kedvéért meg kell jegyeznem, hogy a Szegedi Naplóban, ahonnan e szöveget vettem, *Síró-erdő* állott, áruklodván Tömörkény ekkori, a népit még stilizáló nyelvi gyakorlatáról. A többi adat bátorított föl, hogy a kötetben az eredeti népi alakot adjam. P. L.) — „Van itt egy öreg erdő, úgy hívják: Rívó-erdő, de már senki sem tudja megmondani, miért Rívó” (3: 292. 1902.). — „A Rívó-erdőből már ki van vetve mind a régi fa: új erdőt csinálunk” (5: 31. 1911.). — „Pár év előtt a Rívó erdő táján találkoztam egy igen idős tanyai magyarral, aki a maga bevallása szerint negyvennyolcban volt utoljára idebent” (6: 97. 1914.).

[Rúzsajárás.] „... számadó gulyás idekint az alsótanyán, az átokházi pusztán, a Két Rózsák járásában” (5: 314. 1912.).

Sáncpart. (Inczeфинél nem szerepel, mert belterületi név.) „Szép neve van a Zrínyi utcának, de az öreg polgárok ma is csak Sánc-partnak nevezik, aminthogy csakugyan az is volt ezeknek előtte” (3: 425. 1904.).

Sárgahegy. (Inczeфинél nem szerepel.) „Itt a szomszédban, a Sárgahögyben van ögyvez Járáti Ferencnének százával is ...” (6: 425. 1915.).

Sasülés. „Nem vadász rájuk más, csak a parlagi sas, amely is a sasülési fák közül megindulván, halkan keringél fönt a magasban” (7: 322. 1916.).

Sebőkhegy. „... a vidék ma is az ő nevüket viseli: Sebőkhegy a neve, bár minden egyéb a táj, csak nem hegy” (3: 380. 1903.). — „... innen a Sebőkhegyből Deli Haska János volna az egyetlen, aki látta ... (4: 147. 1907.). — „Például a mi szőlőnk is ahol van, ott szőlő van jobbról-balról, elől-hátul. Valaha mind a Sebők-nemzetségé volt, innen a neve most is Sebők-hegy, mikor itt hegy sohasem volt. A Sebőkék pedig leginkább kihaltak.” (6: 38. 1914.).

Síróhát. (Inczeфинél nem szerepel.) „... ilyen ember Matyko gyerek idekint a pusztaszélen, a síróhátú gulyánál” (4: 128. 1906.).

Síróhegy. (Inczeфинél nem szerepel.) „De már teszem azt: Síróhegy? A hegy nem szokott sírni, de meg nincs is hegy ezen a tájon egy falatnyi sem. Ugyan a hegy szó nem mindig jelenthetett sziklákat és köveket. Mifelénk lapos a mező, mint az asztal, mégis, amely részén régi szőlők vannak, azt hegynék nevezik” (6: 38. 1914.). — „Megy, bár a szíve felit itthagya a síróhegyi pusztában” (7: 325. 1916.).

[Subasa.] L. *Szubasa.*

Szemetestő. (Inczeфинél nem szerepel.) „A város szélén van egy nagy tó, afféle kubikgödörökből származó ...” (6: 339. 1915.). — „Visszafelé menet, a szemetestőnél, igen csak jajgat ... egy időses asszony” (7: 206. 1916.).

[Szillapos.] „Azontúl a tájéknak elvesz a régi neve, nem neveztetik többé Szin-laposnak, hanem annak a helynek, ahol a Mihály Mihályék keresztje áll” (Jegenyék alatt. [1905] 162.).

Szubasa. „Sebesen szeret hajtani az Öreg Dobó, nem is áll meg hazáig, csak éppen a Szubasa-halmánál ...” (4: 92. 1906.). — „Némelyik név a török világból származik, mint a Sziu pasa halma ...” (6: 38. 1914.). (Lehet, hogy csak nyomdahiiba ez az alakváltozat? P. L.) — „Az alsótanyákon a Kara-homokja, azután a Szubasi-halom,

amely valaha valamely török gazdálkodó úrnak volt a szállása..." (7: 115. 1916.).

Táncoshalom. (Inczefinél nem szerepel.) „Hát ahol van egy halom, s azt úgy hívják, hogy Táncoshalom, és ha lakodalmaskodnak haladnak arra kocsiikkal, ott meg kell állni, egy sor táncot eljánni, mert csak úgy érvényes a továbbhaladás" (6: 39. 1914.).

Zabosfa. „A zabosfai iskola híres gólyapárja, amely negyedéve a nagy szárazság alkalmával agyonverte a fiait, mert nem tudott nekik élelmet adni..." (2: 411. 1900.).
— „...túl a Kis István körösztyén, kissé oldalosabban a zabosfai iskola mellett..." (7: 134. 1916.).

Zöldfás. L. Fás-iskola

Íme: ez a kis „szedet" mutatja, hogy Tömörkény mennyire ismerte a szegedi határt, s mennyire foglalkoztatta a földrajzi nevek eredete, a hozzájuk fűződő népetimológia, eredethagyomány. Az általa elmondottak részint megerősítik Inczeffi névmagyarázatait, részint pedig folklorisztikus adatokkal kiegészítik.

Péter László

Az iglicetövis és a gerlice*

Boros Ádám az Élet és Tudomány 1962. évi 21. számában érdekes cikket írt „Lege-lőink káros gyomnövényei: A tövises iglice” címmel. Cikkében felsorolja a növény *gilice*, *gilicetövis*, *gerlicetüske* neveit, s azt írja róluk, hogy kedvesek, poétikusak, mert a vadgalamb névével függenek össze és talán a növény szerény szépségére utalnak. Megjegyzi azonban, hogy nem minden népies neve ilyen kedves, mert az erősen szúrós gyom nevét a nép a szamár, a disznó, az ördög, a pokol és egyéb nyomdafestéket nem tűrő nevekkal is illeti.

Valójában a *gilice*-, *gerlicetövis*-nek semmi köze sincs a vadgalamb *gilice*, *gerlice* névéhez, mert ez a kellemetlen gyom nem is érdemli meg, hogy erről a kedves madárról vegye a nevét. Az *iglice* (népnyelvi változata: *igrice*), az Ononis spinosa magyar neve a szláv *iglica* átvétele, amelynek jelentése 'tű'. Ez pedig az *igla* szó kicsinyítője, amelynek jelentése szintén 'tű', de 'tüske' is. Tehát a magyar *iglice* pontos megfelelője a szláv

* Folyóiratunk nemrégiben elhunyt hűséges munkatársa és egy ideig szerkesztője, Beke Ödön, nemcsak a finnugor nyelvészetnek volt külföldön is elismert szakavatott művelője, hanem a magyar nyelvészetben is maradandó nevet szerzett magának. Közismerten nagy munkabírással és lankadatlan szorgalommal dolgozott. Az viszont kevésbé ismeretes, hogy szakadatlan munkában eltöltött életének utolsó éveiben egy ideig szemével is bajlódott. Ez időben látásának erős csökkenése — egyszer-egyszer csaknem teljes kihagyása — miatt nem tudott olvasni, ezért másokkal (önfeláldozó feleségével, unokái valamelyikével, volt tanársegédével, M. Velenyák Zsófiával vagy e sorok írójával) olvastatta fel magának napi postáját, továbbá a napilapokat, folyóiratokat, könyveket. A felolvasásokat mindig élénk figyelemmel hallgatta. A politikai, a szellemi, főként a tudományos élet eseményeit talpraesett egyéni s mindig világos megjegyzésekkel kísérte. A hozzá intézett levelekre adott válaszait — sőt kisebb cikkeit is — ez időben úgy diktálta le, legtöbbször feleségének vagy tanársegédének, mert máskülönben mindent maga szokott írógépén fogalmazás közben lekopogtatni.

Történt pedig egy alkalommal, hogy véletlenül éppen én olvastam föl neki az Élet és Tudományból Boros Ádámnak „A tövises iglice” című cikkét. A benne foglaltak figyelmes meghallgatása után kért, vegyek elő papírt és írószert, mert a hallottakkal kapcsolatos észrevételeit kívánja tollba mondani. Ilyen körülmények közt született meg az alábbi kis cikk, amely a népetimológiának a népi növénynevek létrejöttében érvényesülő hatását mutatja. Jóllehet a neves tudós a cikkben foglalt adatokat nem ezúttal állította össze első ízben — hiszen ebben a kedvelt témakörében kutatásainak számos részletét különféle helyeken kiadta, sőt egy nagyobb összeállítást is közreadott (Népetimológia a magyar növénynevekben. MNy. 56 : 264, 399, 477) —, mindamellett most, halála után nem tartjuk érdektelennek a közlését. Ugyanis a rögtönzött cikk Beke Ödön élete legvégéig idejéig megőrzött kitűnő emlékezőtehetségének beszédes bizonyítéka. Eppen ezért minden szövegbeli változtatás nélkül adom közre, mindössze a népi növényneveket szedtem betűrendbe az áttekinthetőség megkönnyítése végett. Még csak azt kívánom megjegyezni, hogy M. Velenyák Zsófiának „Beke Ödön tudományos munkássága” című összeállításában (NyK. 65 : 464—73) az említett dolgozat tévesen a MNy. 60. évfolyamába van helyezve, nyilván a megjelenés évszámának (1960.) keveredésével.

Prohászka János

iglica-nak; a magyarban a szóvégi *e* illeszkedéssel fejlődött az *a*-ból. Az *iglice* csak kiejtésben hasonlít a *gilicé*-hez, a vadgalamb *gerlice* nevének népies változatához. Ezt népetimológiával könnyen fölcserélhették a madár *gerle*, *gerlice* nevével, s így keletkezett a *gerlice-tövis* név.

A népetimológia igen gyakran keletkezik olyan idegen eredetű szavakban, amelyeknek nyelvünkben nincs családjuk, nincsenek származékaik, elszigetelten állnak, s ezért velük szemben nincs meg a nyelvérzéknek megszokott biztonságérzete, könnyen ejtjük őket hibásan, a hibás ejtés állandósulhat, így hangalakjuk megváltozik, és aztán hangzásra hozzájuk hasonló szavakhoz idomítjuk őket. Az idegen eredetű növénynevek is rokontalanul, msgukban állnak. A nép megtanulta, átvette őket, de nincs mihez kapcsolja, s ezért alakítja valami hozzájuk hasonló hangzású szóhoz. Ilyen, népetimológiával alakult növénynevek például a következők:¹

Aron szakállá: a kontyvirágnak ez a neve nyilván az *Arum maculatum*-ból lett, és a „házi orvosságok” könyveiből került a néphez.

Aszott: a *Cirsium arvense* irodalmi nyelvbeli *aszat* nevéből lett, mely viszont a szláv *oszot* átvétele; a Dunától keletre *acat*-nak is mondják.

Belekenyér: a szlávból átvett *brekynja*-nak *berkenye* alakjából.

Cíngróf: a zsurlónak, az *Equisetum*-nak a német *Zinnkraut*-ból átvett *cíngrot* alakjából lett; *cindrót*-nak is mondják.

Csókarépa: a *Helianthus tuberosus*-nak az ismeretlen eredetű magyar *csicsóka* nevéből keletkezett.

Fagyálló: a *Ligustrum vulgare* *fagyalfa* népies *fagyófa* alakjából jött létre, mivel az összetétel első tagjában a *fagy* igét érezték.

Garádicskóró: a *Verbascum thapsiforme*, *ökörfarkkóró* régi, eredeti *varádicskóró* nevéből, mely a szláv *vratič* átvétele.

Görög-dinnye: az Érmelléken a *görögdinnye* (*Citrullus vulgaris*) népetimológiás neve.

Jámborfa: az *Acer* irodalmi nyelvi *jávorfa* alakjából lett népetimológiával; egyébként *juharfa*, *iharfa* a neve.

Juhszalag: a *Clematis vitalba* magyar neve, melynek *iszalag* alakja is van. Az utóbbit a szláv *slak*, *slak*-ból származtatják, ebből a népetimológia hozta létre az *ihász*—*juhász*, *ihar*—*juhar* mintájára.

Kajszin: a mai sárgabarack neve, eredetileg *kajszí* volt az alakja, mely a törökből jött, ebből a népetimológia csinálta a *kajszin*-t, mert a barack jelzőjének érezték. A szláv eredetű *barack* szó a népnyelvben csak az őszibarack (*Prunus persica*) neve volt.

Kányacseresnye: a *Viburnum opulus* neve, változatai: *kányafa*, *kányabogyó*, *kányabegye*; a népetimológia mindezeket a *kánya* madárnévhez kapcsolta, pedig semmi közük sincs hozzá, a szláv *kalina*-ból lettek.

Katlankóró: a *Cichorium intybus* eredeti *katángkóró* nevének, illetőleg *kattankóró* változatának népetimológiás alakja.

Keménymag: a *kömény* (*Carum carvi*) népetimológiás alakja, mely a német *Kümmel*, illetőleg *Kümin* változatának átvétele.

Kenyérbővirág: a *Calendula officinalis*, *kenyérbélvirág* nevű kerti virág népetimológiás változata.

Kertifíjöl: a *Brassica botrytis* *kárfiol*, *karfiol*, *kartifiola* nevének népetimológiás alakja.

Kopotnyakfű: az *Asarum europaeum* *kapotnyak* nevéből, mely a szláv *kopitnjak* átvétele.

¹ Adatait forrásmegjelölés nélkül diktálta; emlékezetből nem is tehettem másképp, egyébként nem tudományos cikkekre gondolt, hanem népszerűsítőre. — P. J.

Lucsfenyő, lucs(i)fa: az *Abies pectinata* és a *Pinus silvestris*, a köznyelvi *lucsfenyő* eredeti népies ejtése a szláv *luč* szóból, mely a latin *lux* 'fény' megfelelője, mivel világító fákljának használták.

Madárgyökér: a *Symphytum officinale* régi *nadályfű* nevéből lett, melyben a pióca *nadály* neve van.

Nagydragula: az *Atropia belladonna* *nadragulya* nevéből alakult népetimológiával.

Pacsirtagomba: népies alakulat a *csiperke*-, *pecsérke*-, *pecérke*-, *csepirke*-, *csapirka*-gombából.

Párnafa: a nyárfa (*Populus italica*) nevének *pálmafa* alakjából.

Petemzsirom: a *petrezselyem* (*Petroselinum hortense*) népetimológiás alakja.

Piperefű: a *Matricaria chamomilla* magyar *pere* és *pipitér* név változatának keveredéséből.

Pórihagyma: az *Allium porrum* *póré*, *póréhagyma*, *pórhagyma* nevéből; a régi nyelvben csak *párhagyma* van.

Rengőszilva és *ringyószilva*: mindkettő a *Prunus insititia*, a francia *Reine Claude* magyar *ringló(t)* nevéből.

Sárkerék: a *Melilotus officinalis* régi *sárkerep* nevéből.

Tátos: az *Antirrhinum maius* népi neve, de nem a mesebeli *táltos*-ból lett, hanem a *tátika* népetimológiás alakja.

Tölgyfagyömbér: a *Viscum album* magyar fagyöngy *gyimbor* nevének értelmesítése.

Tubarózsa: a *Polyanthes tuberosa*-ból, a növény latin nevéből.

Véllejáró: a *Chelidonium maius*, *vérehulló* fecskéfű népies neve.

† Beke Ödön

Kalugyer

I.

1. Noha nincs Kiss Lajosnak e címbeli szóról közelebből közzétett fejtegetéseiben (Nyr. 86 : 455—7) egyetlen olyan megállapítás sem, amely meg ne állná helyét, mégis a tőle kifejtettekkel kapcsolatban bizonyos kiegészítő megjegyzésekre nem árt sort kerítenem. Itt felsorakozó ilyen természetű észrevételeim e szó időbeli, földrajzi, stílus-szintbeli jelentkezésére, hangalaki változataira, valamint származékokban és összetételekben való történeti előfordulására vonatkoznak.

2. Ami az időbeli jelentkezést illeti, a magyar nyelv feudalizmus kori román eredetű kölcsönszavaira vonatkozó adatgyűjtés egyébként viszonylag gazdag anyagából sem tudok magam sem az OklSz. két legkorábbi, 1400-ból és 1410-ből való Baranya megyei tulajdonnévi adatánál előbbi előfordulásra hivatkozni, sőt a román szókinszbeli hatás szempontjából érdeklődésünkre különlegesen számot tartó keleti területekről származó, Arad, illetőleg Máramaros megyei adalékoknál sincs gyűjtésemben a Kisstól idézetteknel régebbi időből származó adalék.

Az időbeli jelentkezés vonatkozásában levéltári adataim nem is a koraiság, hanem inkább az időbeli folytonosság miatt tartanak számot a figyelemre. Míg ugyanis eddig a kutatás a korai, XV. századi adalékok felsorakoztatása után okleveles és szótári adatok hiányában — kénytelen volt a NySz.-ból és az OklSz.-ból ismert mindössze három-négy XVI. és alig egy-két XVIII. századi előfordulásra való hivatkozással beérni, ma oklevéltári gyűjtésemben 1585-től kezdődően 1831-ig megszakítatlan egymásutáni-ságban sorakoznak fel jelentős számban a levéltári darabokból kikerült adalékok: a XVI.

századból 9, a XVII.-ből 26, a XVIII.-ből 13; az egyetlen XIX. századi, 1831-ből való adalék meg már abból a századból való, amelyben a nyelvjáráskutatás, sőt az újabb irodalom is szolgáltat adatokat (l. Nyr. 10 : 203; Rubinyi Mózes; Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve 169, id. Kiss: Nyr. i. h.). Minthogy a XVI–XIX. századi levéltári adalékaim mind az erdélyi levéltári anyagból, illetőleg a moldvai és havaselvi román fejedelmek erdélyi származású íródeákjainak magyar nyelvű leveleiből valók, ezek — gondolom — eléggé meggyőző bizonyyságot szolgáltatnak a *kalug(y)er*-nek az erdélyi régiségben való időbeli folytonosságára nézve.

3. Ugyanezek az adatok a *kalugyer* erdélyi jelentkezésére is olyan sok vidékről származó bizonyyságot nyújtanak, hogy az adatok alapján bátran meg lehetne rajzolni e szó történeti jelentkezésének szóföldrajzi térképlapját. Ehelyett most csak felsorolom az évek sorrendjében a történeti szóföldrajzi előfordulás néhány válogatott adatát. 1585: Bethlen (Dés közelében); 1590, 1593: Kolozsvár; 1611: Munkács; 1614: Nagybánya; 1629: Borosjenő (Arad m.); 1636: Gyeke (Kolozs m.); 1640: Felsőszombatfalva (Fogarásföldre); 1642: Sófalva (Beszterce közelében); 1648, 1757: Gyergyószentmiklós; 1686: Nyujtód (Háromszék); 1687: Dragus (Fogarásföldre); 1714: Déda (Marosvásárhely közelében); Preszáka (Nagyenyed vidékén); 1730, 1775: Meződomb (Kolozs m.); 1732: Lucska (Beszterce vidékén); 1736: Sárd (Nagyenyed vidékén); 1745: Nagyszeben; 1747: Uraj (Marosvásárhely közelében); 1761: Pats (tőszomszédos Kolozsvárral); 1779: Gyergyóújfalu; 1831: Kolozsvár. — E szemelgetős felsorolásból megállapítható, hogy a *kalugyer* és alakváltozatai földrajzi elterjedésére nézve a XVI–XIX. századból Munkácsról Háromszékig és Beszterce vidékétől Nagyenyedig, Fogarasig és Nagyszebenig jelentős számú adalékkal rendelkezünk. Ennek alapján meglehetősen joggal beszélhetünk a szónak a jelzett korban való széles körű erdélyi jelentkezéséről.

4. Az újabban összegyűjtögetett történeti adalékok nemcsak az idő- és térbeli jelentkezés vonatkozásában, hanem a tekintetben is tájékoztatnak, hogy milyen társadalmi környezetben, sőt milyen stíluszinten éltek a címbeli szóval. Ha ugyanis tekintetbe vesszük, hogy e szó a jelzett időszakban jobbágyvallató jegyzőkönyvekben éppen úgy előfordul, mint a fejedelmi és magánlevelezésben, majd főkörmányszéki (guberniumi) iratokban, a helyi közigazgatás és a mindennapi élet legkülönbözőbb tárgyú szerkesztményeiben, valóban joggal állíthatjuk, hogy e szó a társadalmi jelentkezés tekintetében egész Erdélyben minden társadalmi réteg körében gyakrabban-ritkábban használatos vagy legalábbis értett szó lehetett. Ennek további bizonyyságául megemlíthetem, hogy a moldvai és a havasalföldi vajdák magyar nyelvű levelezéséből is feles számú adalékot jegyezgettem ki e szó, illetőleg származékos-összetételes alakjai előfordulására nézve. Minthogy a román fejedelemségek magyar nyelven levelező íródeákjai bizonynyal csaknem kivétel nélkül erdélyi származásúak voltak (román nyelvtudásuk miatt csak azok lehetnek!), azért használták adott alkalommal a *kaluger*-t, mert maguk ezt a „legmagasabb” erdélyi körökben, magában a fejedelmi udvarban is közkeletű szóként ismerhették. A *kaluger* ~ *kalugyer*-nek a Beszterce városához intézett, magyar nyelvű román fejedelmi levelekben való viszonylag gyakori előfordulása, szerintem, nemcsak e szónak az erdélyi magyar nyelvben való egykorú széleskörű, társadalmi korlátokat nem ismerő használata, hanem arra nézve is bizonyyságul tekinthető, hogy e szó behatolhatott a Beszterce vidéki szászság szókincsébe is. Ezt egyébként e városnak élénk bukovinai és moldvai kereskedelmi-jogiügyi kapcsolatai is valószínűvé teszik.

5. Az itt elmondottak már némiképpen az itt vizsgált szó stíluszintbeli jelentkezésére nézve is tájékoztatnak. A fejedelmi iratanyagban, illetőleg missilisekben való

jelentkezés arra nézve nyújt kétségtelen bizonytságot, hogy a *kaluger* és alakváltozatai a XVI–XVII. században a legmagasabb hivatali írásbeliség stíluszintjéig is eljutottak. A szónak ugyanezen a stíluszinten való életéről bizonykodik a román fejedelmek magyar nyelvű levelezéséből megállapítható gyakori előfordulás is, hiszen a diplomáciai levelezés a hivatali írásbeliségnek valóban legmagasabb szintje. Ez észrevétel helyességét támogatja az a tény, hogy már a János Zsigmond alatti, 1566-i szebeni országgyűlés törvénycikkben szól az Erdélybe a rendelkezések ellenére „béjött” *kalugyer*-ek dolgáról, az 1600-ban tartott székely lécfalvi gyűlés pedig a tilalom ellenére Erdélybe jött *kaluger*-ek megfogatásáról intézkedik. Az Aprobátába (1653.), a fejedelemség törvénykönyvébe való bekerülés meg éppen e szónak a legfelső írásbeliségben való életéről bizonykodik.

Az irodalmi nyelv szintjén való jelentkezés első adatát (1568.) nem erdélyi szerző, hanem a Dunántúlról Debrecenbe került Melius Péter egyik vallásos művéből, sőt a *kalugyerbarát* összetételt még jóval előbből, már a DebrK.-ból (1519 körül) ismerjük (NySz.) A szónak az erdélyi irodalmi nyelvben való térfoglalását mutatja az, hogy Heltai Gáspár Magyar Krónikájában (1575.), Rosnyai Dávidnak, az utolsó erdélyi török deáknak Horologium Turcicumában (1680 k./1715 k.), Hermányi Dienes József Demokritosában (1759.), Rettégi György emlékirataiban (1760 k.) és Halmágyi István naplójegyzeteiben (1762., 1767.) is élénk-élénk kerül. Minthogy pedig előbb az alsóbb hivatali írásbeliség köréből legalábbis számszerűen elég jelentős számú adatra utalhattam, úgy látom, hogy a *kaluger*-nak és alakváltozatainak Erdélyben minden stíluszinten való egykori életével számolni az egykorú adalékokkal kellően bizonyítható nyelvi tények közé tartozik.

6. A szó mai, illetőleg közelmúltbeli erdélyi nyelvjárási életére nézve ennyit jegyezhetek meg: E szó hihetőleg csak azokon a vidékeken lehetett ismert, illetőleg lehet ma is használt szó, amely vidékeken román görögkeleti szerzeteskolostorok is voltak. Minthogy pedig ilyenek éppen a legjelentősebb magyar nyelvű lakosságot számlláló székely nyelvjárások területén nemigen voltak, nyelvjárási szinten e szó alig-alig számítható a régiségben a széles körben elterjedt és a gyakori használatban elevenen élő szavak közé. Az erdélyi magyar köznyelv mai szókincsében is a ritka használatúak közé tartozik e szó: inkább a Moldva, Munténia és Olténia híres, régi, műemlékszámba menő szerzeteskolostorait is meg-meglátogató kirándulók szó- és írásbeli emlékezéseiben találkozhatsz vele.

Jóllehet az ÉrtSz. is felveszi anyagába ezt a vallás körébe tartozónak minősített szót, sőt Jókaitól (honnan?) idéz rá egyetlen irodalmi adalékot is, az egyetemes magyar köz- és irodalmi nyelvben Erdélyen kívül alkalmasint még jóval ritkább használatú lehet e szó, mint azon a területen, ahol e román nyelvjárási és újabban a román irodalmi nyelvi hatás a szó gyakoribb használatát érthetővé teszi.

7. Újabban ugyan csak *kaluger* és *kalugyer* alakban hallok emlegetni a szót, a Kisstől felsorolt történeti adatokból (i. h.) meg a tölem gyűjtöttékből azonban úgy látszik, hogy egykor ennél jóval több alakváltozatban is élhetett e szó. A gyűjteményemben levő adatokat alakváltozataik és időbeli előfordulásuk szerint így csoportosíthatom

(a // után következő évszámok a román fejedelmek magyar nyelvű levelezésében való előfordulás időpontjára vonatkoznak):

kalugyer: 1585, 1593, 1629, 1635, 1636, 1648, 1686, 1687, 1714, 1730, 1757, 1761// 1604, 1676.

kaluger: 1611, 1632, 1640, 1642, 1656, 1732, 1745, 1779, 1781 // 1595, 1600, 1604, 1606, 1638.

kalogyor: 1590.

kaloger: 1614.

Csak a román fejedelmek magyar nyelvű leveleiben fordul elő a *kalagor* (1593),¹ *kalugor* (1598.) és a *kalluger* (1656.)² alakváltozat. Ezeket tehát már eleve is ki kell rekeszteni a számba veendő erdélyi alakváltozatok sorából. Így aztán mind a történeti, mind pedig a jelenkori adatok a *kaluger* és a *kalugyer* alakváltozat leggyakoribb volta mellett tesznek bizonyosságot.

8. Tartozom még azzal a kiegészítő megjegyzéssel is, hogy szótörténeti gyűjtésemben e két alakváltozatban leggyakoribb alapszón kívül a következő származékszókra, illetőleg olyan összetételekre van néhány adatom, amely összetételeknek egyik tagja az itt vizsgált szó. Íme:

kalugereskedik 'szerzeteskedik, kalugerként működik' (1775).

kalugerkedik 'ua' (1747).

kalugerség 'szerzetesség, kalugeri foglalkozás' (1749).

kalugyer-gárgyán 'szerzetesrend-főnök, kaluger-atya' (1779).

tanító-kalugyer 'szerzetesi foglalkozásra előkészítő kaluger' (1714).

A származékok és összetételek sorának kiegészítéseként megemlíthető, hogy egy másik, de aligha erdélyi keletkezésű összetétel, a *kalugerbárd* a sorban a legrégebbnek minősül: ez ugyanis már az 1519 tájáról való DebrK.-ben előfordul (NySz.). Az egyszerű, kódexbeli előfordulás után máshol nem is találkozunk vele.

9. Az eddig mondottak kiegészítéseként és egyben észrevételeim záradéaként még a szó Erdélyben való terjedésének valószínű irányára nézve is tehetek néhány észrevételt: Az évszázados népi egymás mellett élés következtében e szó közvetlen népi, nyelvjárási hatás eredményeként is bekerülhetett az erdélyi magyar nyelvjárásokba, illetőleg az erdélyi köz- és innen az irodalmi nyelvbe. Az ilyen irányú átkerülés nyelvi színtere a középerdélyi, vármegyei magyarság szállásterülete: a Közép-Maros mente és környéke meg a Mezőség északibb területe és az egykor Kővár vidéke lehetett. Mint az előbbi felsorolásból (l. 3. pont) látható, valóban erről a területről került oklevélszótári gyűjtésemben a legtöbb adat.

A *kaluger* ~ *kalugyer* szónak az erdélyi legmagasabb hivatali írásbeliségbe, a diplomáciai levelezésbe való behatolását kétségtelenül elősegíthették a moldvai és havaselvi román fejedelmek magyar íródeákjai, sőt a román fejedelmi udvart gyakran látogató erdélyi diplomaták és katonai vezetők is. A magyar diplomáciai nyelvben csak a XVII. század végéig, Erdély önállóságának megszűntéig élt, csak eddig élhetett e szó, hiszen Erdélynek „nagyfejedelemség” rangjára való emelése, tulajdonképpen az osztrák örökös tartományok közé való besorolása az említett század végén egyszerre véget vetett az önálló diplomáciai kapcsolatoknak, és így természetesen a magyar nyelvű fejedelmi levélváltásnak is.

Szabó T. Attila

¹ Ezzel az alakváltozattal kapcsolatban meg kell jegyezmem, hogy a moldva Bákó közelében fekvő, hivatalos néven *Luizi Călugăra*-nak nevezett, teljesen csángó lakosságú település csángó nyelvjárási neve is *Lujzi Kalagor*, de csak *Kalagor* alakban is hivatkoznak rá (l. a MNy. 5 : 32. lapján sajtóhibából *Kalagos*).

² Egyetlen egyszer fordul elő, és így lehet az eredetiben pusztá elírásból rögzített, illetőleg a kiadványba sajtóhibából bekerült forma is.

II.

Az alábbiakban egy olyan — Kiss Lajos állítását erősítő — okleveles adatra hív-nánk fel a figyelmet, melynek földrajzi elhelyezkedését az eddigieknél is pontosabban tud-juk rögzíteni. Esztergom és Visegrád várának 1595-ben történt visszafoglalásakor, a tel-jesen elnéptelenedett vidékre Baja környékéről hoznak telepéseket. A falvakkal kötött szerződés így kezdődik: „Mi Pap Farkas aranyasi, Voichin Radyth borsódi, Jusbas Orgivan nagy-geöricz, Robacsy Ilia kispatalomi, Kenéz Lázár kachmári, Vökon Kenéz vámtelki monostori *kalugerek*; György madarasi, Radyvo ujjvárosi, Lázár Kenéz nagy-patalomi, Radowány Györgyny, Dobrothe Kenéz legyeni, Lukács Garai zombathi, Dragai baskuthi, György Kenéz sári, és Mihály körtvélyesi rácz falukban való tisztartók és papok, az megnevezett rácz faluknak képekben valljuk ez mi levelünknek rendiben...” (Századok 1903. 535). Az oklevélben említett falvak egy része ma is létezik, másik részük elpusztult, de ez számunkra nem is lényeges, hiszen földrajzi rögzítésük — történeti és régészeti alapon — így is elvégezhető. A települések Bajától délre és délkeletre helyezked-tek el széles ívben, mintegy 30 kilométeres sávban. Igen érdekes, hogy az eddig ismert legkorábbi (1400.) adat a mi területünkhöz közvetlenül csatlakozó Danach nevű birtokról való. Úgy látszik, itt a XVI. században sűrűbb délszláv népességgel kell számolnunk, s ennek idővel nyilván nyelvi hatása is kimutatható lesz.

Kőhegyi Mihály

A *blaumontag* magyar elnevezései

1. Cikkünk nyelvi vonatkozásban az osztályharcok történetének egyik távoli mozzanatát érinti. A céhmesterek és mesterlegények között lappangó ellentétek területén veszi szemügyre egyetlen kifejezésnek életútját.

A kézművesség hűbéri szervezete fokozatosan elvesztette pozitív jellegét. Megvál-tozott a céhtagok egymás közti viszonya is. A mesterek napi 14—16 órai munkára kötelez-ték legényeiket. A kizsákmányolt dolgozók titkos érdekvédelmi szervezetekbe tömörül-tek. A céhek üldözték az efféle egyleteket (Politikai gazdaságtan. Kossuth Könyvkiadó 1959,⁴ 49), de tiltották a *blaumontag* néven ismert pihenőnap megtartását is, azt a gya-korlatot, amelyben a mesterlegények a vasárnapi munkaszünetet a hétfői nappal meg-toldották. A céhek és hatóságok magatartása tudatos elhárítás volt; észre kellett venniök, hogy a *blaumontag* idők folyamán munkásmozgalmi kezdeményezések forrásává válik (Bevilaqua Borsody Béla: A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai. Bp. 1931. 764). Az önkényes szabadnapban az osztályharc ösztönös formáit látjuk: az ember-telen munkaterhektől való részleges menekülés szándéka ellenállásnak minősül.

A hazai céhélet az egyetemes céhrendszer belső formáival azonos jelenségeket mutat. Nyelve, miként nem egy iparágunk szókincse is, számos idegen elemet hordoz. A mesterlegények németországi vándorlásai, a németből átvett mesterségek, az idegen munkanélküliek betelepődése nyomán német szavak és kifejezések honosodtak meg benne (vö. Fábián Pál: Az ipar nyelve. Nyelvünk a reformkorban 187). A *blaumontag* is közéjük tartozik.

2. A német kifejezés tartalmát egyértelmű meghatározások közvetítik: „Montag an dem nicht gearbeitet wird” (Der kleine Pöschl 1952. 1:55); „arbeitsfreier Montag” (Duden: Stilwörterbuch [1956.] 125); „Montag, an dem nicht gearbeitet (»blaugemacht«) wird” (Der grosse Brockhaus 1953. 1:156). Az utóbbi fogalomközléshez fűződő magya-rázat a céhéleti munkaelhagyást a farsanghétfővel hozza kapcsolatba, a *blau* előtag szár-

maztatásában pedig kettős lehetőséget állít fel: a szó vagy a kék színű farsangi oltárterítővel függ össze, vagy a *blauen* ütlegetni igéből ered; a farsangi mulatozások ugyanis verekedő kicsapongássá fajultak (uo.). A *blaugemacht* értelmére a gyapjúfestő céh régi szakmai munkafolyamata ad felvilágosítást. Az indigó használatba vétele előtt a legfontosabb kék festőanyagot az Isatis tinctoriából nyerték (Kluge—Mitzka: EtWb.¹⁷, Waid alatt). A vele festett gyapjúnak tizenkét órán keresztül kellett a festőkádban fürödni, s ugyanannyi ideig oxidálódnia a levegőn. Mivel vasárnap huszonnégy órán át hevert a gyapjú a medencében, egész hétfőn a levegőn kellett tartani. Ezeken a hétfőkön a mesterlegények henyéssel, semmittevessel töltötték az időt: „es wurde *blau gemacht*” (Küpper: Wörterbuch der deutschen Umgangssprache. Hamburg 1955. 70).

Hazai irodalmunkban Dömötör Tekla foglalkozott a *blaumontag* problémájával. Feltétele szerint a vízkereszt utáni első hétfőnek, az úgynevezett regelő hétfőnek mint nem vallási jeles napnak szerepet kellett vállalnia a *blaumontag* történetében (A regelő hétfő. Ethn. 69:321). Gondolatát fontos mozzanat támogatja: a nagyszzebeni céhek a XV. században ezen a népszokásban gyökerező és lakomázással, mulatozással összekötött regelő hétfőn munkaszünetet tartottak (uo. 318, 325; vö. Pais Dezső: Reg. MNyTK. 75:13—4). A tanulmány a szó etimológiáját éppen csak érinti: a kifejezés eredetével foglalkozó irodalom vizsgálódásának körébe vonta az angol Plough-Monday-t, az 'eke hétfőjé'-t is (uo. 322). Bevilacqua Borsody Béla a származtatás kérdésében francia-flamand elemekre utal: „a Blaue Montag szokása a »Les Bleues«: a Bolondosok, a »fecsegők«, a »Les Contes bleus«-t beszélők (Blod, Bluff) nevéből lett, s a »kék«-hez semmi köze” (i. m. 23; a magyar serfőzés története, Bp. 1931. 1103; a bolond hétfőről, a festum stultorumról l. Dömötör Tekla i. m. 324, 327—8).

3. A *blaumontag* magyar elnevezéseinek előzményeit azokban a negatív kitételekben és körülírásos megállapításokban találjuk meg, amelyek a céhlevelekben mint tiltó rendelkezések fordulnak elő.

Van úgy, hogy a hétfői munka el nem végzése kapcsán esik szó a tilalmas munkaszünet létezéséről: „Ha pediglen valamely héten *hetfőn* a vagy és kedden *nem fognak Dolgozni* a vagy más Közűlek nem fog munkálni, tehát azon héten *seminému* fezetést nem vehet” (1715. — OLT. A. 72. M. Kancelláriai Levéltár 1. cs. 94. tételsz. 4. art.); „Ha valamely Szűts Legény *hetfőn* az ő Urának *nem mivelne*, annak a Legénynek arra a hétre egész heti bért ne adgyon a Mester” (1749. — Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez 2:581).

Vannak céhszabályok, amelyek a hétfői munka megkövetelésével igyekeznek meggátolni a munka megtagadását: „Nem szabad a' Legénynek dolog nélkül maradni olyan hétben, a' melyben semmi ünnep nem esik, hanem *hetfőn korábban tartozik a munkához kapni*” (1726. — Egy. Kvt. Céhlevelek XVI. 25. tételsz. 27. art.); „Egy Mester Legénynek se légyen szabadságba ... egy vagy két nap ünnepölnyi, ha nem *hetfőn egy órával előbb föl kelvén* [dolgozzék] ha egész hét dologra való” (1744. — OLT. i. h. 36. tételsz. 24. art.).

4. Maguknak a magyar elnevezéseknek kialakulásához azok a céhlevéltoldalékokban található szavak visznek közelebb, amelyek a hétfőn nem dolgozó mesterlegények magatartását is megjelölik, egy-egy jellemző vonással egészítve ki a *blaumontag* jelentéstartalmát.

A pápai szűrszabók céhszabályzata így rendelkezik: „az Mester Legén dolog tévő Nap ha Koberolni vagy az Méhelben *heverni*, a vagy *Hetfőn* a' mint nevezik *Plobun Montogot* tartani fog először harmintz, másodsor negyven Kraiczarokra az Legények Ládaájában tetetendőkre büntetessék” (1768. — Egy Kvt. Céhlevelek XXXVI. 6. tételsz. 4. art.); a szegedi kovács- és bognárcéh kiváltságlevele szerint „Tilalmas a legénynek a hét-

ben egy vagy két napot *heverni*” (1724. — Hilf László: A szegedi iparosság története 230). Nem egyszer a munkából való távolmaradásnak más oka jelzi a leendő magyar megjelölés előképét: „sẽmi fele Mester ember az olyatén Legének aki el telvén az Innep nap mingyárt dolgához látni nem akarna ezen *korhelykodásnak* meg nem engedéséért Mesterit el hagyni szándékozik, bizonság levelet ki adni hat Tallér büntetés alatt. . . ne’ merészelje” (1786. — Olt. i. h. 100. tételsz. Toldalék); „Olyas Mester Legények . . . az kik . . . éczakai *korhelységban* . . . töltének idejeket, azok az Czéh által keményen megintessenek” (1780. — OSzK. Fol. Hung. 943. szltan 6); „[Mesterlegény] közönséges korcsmákban ne *korhelykedjen*” (1807. — Olt. i. h. 2. cs. 165. tételsz. 19. art.).

A céhlevelekből vett idézeteinkben olyan szavakat emeltünk ki, amelyek a *blau-montag*-nak megfelelő magyar összetétel elemeit jelölik. Ezek a szavak: a *hétfő*, a *heverni* s a *korhely* származékai.

5. A *blaumontag* nemcsak értelmező funkciót teljesített a magyar nyelvű céhszövegekben. Idegen hangalakja önmagában is betöltötte rendeltetését. A kolozsvári nyergesek 1776. évi céhszabályaiban olvassuk: „Az úgynevezet *Blau Montag*, melyet a Mester Legények igen gyakorolnak, büntetés alatt tolláltassék” (Jakab i. m. 2:627); ugyanabban az évben a német szabók így rendelkeznek: „Az úgy nevezett *Blau Montag* büntetés alatt el hagyattassék” (uo. 632); Nyitra város csizmadia céhének levele 1796-ban egy forint büntetést állapít meg arra az esetre, „ha olly Iffiu találkozik, aki más mesternek mőhelyiből *Plobmontakra* elhodontana legényit” (Egy. Kvt. Céhlevelek XX. 4. tételsz. 14. art.); a szegedi kötélverők céhszabályzatának 18. pontja kimondja 1822-ben: „Hogy ha egy Legény, vagy Junger Hét alatt, egy *Blaumontagot* Tsinálna, és más Mesternek az Mőhelyiben menne, és ottan a Legényeket, az Munkától föl dartaná, vagy lebeszelné, az olany Legény Egy Hetibérért megbündetessen” (Hilf i. m. 259).

A *blaumontag* idők folyamán kilépett a céhlevelek keretéből, és más, céhkérdéssel összefüggő írásokban is megjelenik. Szokolay István, a céhrendszer kapitalista szemléletű bírálója rögzíti aényt: „milly sokszor parancsoltatott hazánkban a rajz-tanulás, a köszöntések, és a *Blauer Montag* elhagyása” (Czéhek és iparszabadság. Pest, 1846. 54); a budapesti kőfaragómesterek nyilatkozata 1848-ban így utasítja vissza a mesterlegények folyamodványának panaszát: „A rövid életkorra . . . megjegyezzük, miként ez hitünk szerint csak a nagy keresetnek s inen származó *Blau-Montagok*-nak tulajdonítható” (Mérei Gyula: Munkásmozgalmak 1848–49. 221).

Szavunk -i képzős melléknévi előfordulásából a kifejezés általános használatára következtethetünk: „a czéhek tekintete nálunk is tiszteletesebb volt, míg a vasárnapi dolgozást, a *»blauen montagi«* gonoszkodást a mostani mértékben nem ismertük” (Századunk 1842. 748); „a *blauenmontagi* időtétkozlásért pedig őket Hume méltán korholhatná” (uo. 803).

6. A *blaumontag* köznyelvi előfordulásából természetesen adódik, hogy magyar elnevezései között megjelenik a tükörszó: a *kékhétfő*: „Hogy ha valamely Legény *Kék Hétfőt* avagy *plóben montagot* csinálna az ilyen megbüntettessék 50 pénz (1794. — SzegSz. 1:709; a szegedi takácscéh irataiból). Gaál György Furkás Tamásának szabómestere keservesen panaszkodik: „A’ Legényeim (ugy mond) hetfői egész nap egy öltést se tesznek, hanem, vagy henyélnek, vagy máshol tsavarognak . . . bezzeg meg adta volna nekem a’ Mesterem ha úgy tettem volna, maid megfizette volna nekünk a *kék hetfőt*, úgy megvert volna bennünket, hogy szöd tsütörtökön is kék háttal¹ jártunk volna” (A tudós

¹ A *kék* színnevet már a régi magyar nyelvben használták ’ütés, verés nyoma’ jelentésben (Beke Ödön; Nyr. 71:67; 72:78).

palótz. Buda. 1804. 6:43). Kifejezésünkhöz az író megjegyzést fűz: „A' Varga és Szabó Legények minden hetfőn Vagátitot tartanak a' melyet Németül *kék hetfőnek* nevezik (!)” (uo.). A negyvenes években a helytartóság vizsgálatot rendel el a kalaposmesterek panaszai alapján a mesterlegények ellen, akik „az annyszor tiltott úgy nevezett »*kék hétfőnek*» éji kborlásokat, különgyülekezeteket, tanácskozásokat tartani szoktak” (Hetilap 1846. 771).

A reformkor nyelvében kifejezésünk melléknévi származékával is találkozunk. Sevilából zavargások híre érkezik. A hírlapi kommentár szerint „Főoka hihetőleg az volt, hogy a vasárnapi ittasság s *kék hétfői* mámor kedden (május 10kén) sem gőzölgött ki eléggé fejökből” (Vasárnapi Ujság 1842. 378).

A *kékhétfő* gyakori alkalmazásának analógiás hatására mutat ez a székessfehérvári városi levéltárból 1780-ból közölt adat: „Ő Felségének tudtára esett, hogy némely Mesterlegények úgy nevezett *kék hetet* tartanának” (MNY. 9:87). A kifejezést értelmezhetjük úgy, hogy a munkától való tartózkodás időtartama egy hétre terjedt, de nagyobb valószínűséggel gondolhatunk arra, hogy mivel a blaumontag tartása egész hétre kiható anyagi következménnyel járt, ez az egész hétre kiszabott pénzbüntetés alakíthatta ki a heti egy-két blaumontagra terjedő pihenőidőnek összefoglaló elnevezését, a *kékhét* képzetét: „Valamely Legheny . . . egy hetben kett naphoz elsetalna, *eghesz hety beret* elwezsesse” (1591. — Jakab i. m. 2:163); „Ha pediglen valamely héten hetfőn a vagy és kedden nem fognak Dolgozni a vagy más Közűlek nem fog munkálni, tehát azon *héten* seminémű fezetést nem vehet” (1715. — OLt. i. h. l. cs. 94. tételsz. 4. art.). Hogy az egy napi munkaelhagyást is egy heti bér megvonásával büntették, arra cikkünk következő fejezetének bevezető idézetei utalnak.

7. Céhleveleinkben a *korhelység*, a *korhely* és a *hétfő* szó kapcsolata párhuzamosan jelentkezik. Részint szerkezeti alakulatot mutat, részint összetételként fordul elő.

Az erdélyi főkormányzóság 1807-ben normacéhszabályzatot adott ki. A kolozsvári könyvkötőknek ezen alapuló szabályaiban így kerülnek egymás közelébe imént idézett szavaink: „Az ugynevezetett *Blaue Montdag* vagy is *korhelységre való Hétfő* semmiképpen meg ne engedtéssék . . . , ha még arra is menne [a legény], hogy a *korhelek Hétfőit* egészen megtartaná s kedden fogna dologhoz, azért egész heti bére vonattassék el” (1809. — Jakab i. m. 2:693). A kolozsvári magyar szabók részére készült céhlevél szinte azonos szavakkal fogalmazza meg a tilalmat: „Az ugynevezett »*Blau Montag*», vagyis *korhelységre való hétfő* semmiképpen meg ne engedtéssék; . . . ha még arra is menne [a legény], hogy *korhelek hétfőit* egészen megtartaná 's kedden fogna dologhoz, ezért egész heti bére huzattassék el” (1822. — Szádeczky Lajos: Iparfejlődés és a céhek története Magyar országon 2:221).

A *korhelyek hétfője* szerkezetből alakult ki a *korhelyhétfő* összetétel, amelyre már korábbi időpontból akad példánk. A kolozsvári német cipészek céhszabályzatában találkozzunk vele: 1800: „Az ugy nevezetett *Korhel-Hétfő* [Blaue Montag] semmiképpen meg ne engedtéssék . . . , ha pedig valamely Legény vagy Inas Mestere hire nélkül *Korhel-Hétfőit* tartani merészlene, az olyanoknak egész napi fizetések vonattassák el” (Jakab i. m. 2:682).

Véleményünk szerint a *korhelyhétfő* szóösszetétel az 1813-ban kiadott Generales Articuli Caehales 17. cikkelye bevezető mondatának nyomán lesz általánossá. E helytartósági céhszabályzat magyar visszhangja állandósítja szavunk használatát. A latin nyelvű paragrafus így kezdődik: „Nullus Sodalium presumet sic dictum *blauen Montag* servare, nec alia Die feriali intra hebdomadam a Labore vacare” (Generales Articuli Caehales pro contuberniis et caetibus Regni Hungariae. Buda, 1813. 13). A cikkelynek megfelelő magyar szöveg ekképpen hangzik: „Egy legény se merészellen úgy nevezett *korhely hétfői* (*blauen Montag*) tartani, se más dologtevő napon a' munkát elkerülni”

(Közönséges céhbeli cikkelyek a mesterségűzés végett való társaságok és céhek számára. Buda, 1815. 12). Ez a hivatalosan megfogalmazott rendelkezés ismétlődik aztán a későbbi lenyomatokban (Buda, 1828. 11) és rendeletgyűjteményekben (Kassics Ignác: A magyarországi mesterembereket, ezeknek legényeit és tanítványait, nemkülömben a Mester-céheket illető kegyelmes királyi rendelkezéseknek kivonatai. Bécs 1835. 107/282). A céhlevelek némi módosítással közlik a tilalmat. A szövegezésben a latin forrás közelségét éreztetik, de a *blaumontag* fogalmának magyar megjelölésében egyaránt a *korhelyhétfő* kifejezést használják. Így tűnik elénk a rendeletszakasz a ráckevei szűrszabók céhlevelében: 1817: „Senki a’ legények közül az úgy nevezett *korhely hétfőn* (blauer Montag), vagy más dologtévő napokon ne merje a’ munkát elkerülni” (Magdics István: Diplomatarium Ráczeviense. Ráckevei Okmánytár. Székesfehérvár. 1888. 229). Így fordul elő a mondat a debreceni csizmadiák privilégiumában is: 1821: „Senki a’ Legények közül az úgy nevezett *korhely hétfőn* (Blauen Montag) . . . ne merje a munkát kerülni” (Vámosi Nándor: A debreceni csizmadiák céh- és műszavai. Debrecen 1942. 193). A szegedi takácscéh irata elhagyja az idegen értelműt: 1821: „Senki a Legények közül az úgynevezett *korhely hétfőn*, vagy más dologtévő napokon ne merje a munkát elkerülni (SzegSz. 1:812). Nem fordul elő a *blaumontag* a szegedi csizmadiák céhlevelében sem: 1836: „Senki a Legények közül az úgy nevezett *korhely hétfőn* vagy más dologtévő napon ne merje a Munkát elkerülni” (Hilf László i. m. 236).

Szavunk a céhszövegeken kívül is megjelenik. Szokolay István szerint Pesten éjjel a mesterlegények kurjongatása háborgatja a nyugalmat: „Illy devernálás ünnepnapokon és *korhely hétfő* éjjelen legnagyobb és leggyakoribb” (i. m. 58); Szokolay így mutat vissza a Generales Articuli Caehales ide vonatkozó szabályzati pontjára: „A XVII. cikkely az úgynevezett *korhely hétfőt* — blauer Montag — eltiltja” (uo. 138).

8. A *henye* szó családjának szavai ugyancsak beletartoznak a *blaumontag* fogalomkörébe vonható kifejezések elemei közé. A Mária Terézia által 1780-ban kibocsátott rendelet megújítja a régi tilalmat, amely „már publicaltatott az eczakázó, kborló és *henyélő* Mester Legények véget, kivált az kik *Hetfün* avagy más ünnep nap után való nap mellyet *Plaumontoghnak* szoktak nevezni . . . maguk munkájukat . . . nem folytatták, hanem dobzodásban s *henyélésben* töltik el az napot” (OSzK. Fol. Hung. 943. 7. sztlan 1.). A *hétfő* és a *henyélés* jelzői kapcsolata magyarázza a *blaumontagot* következő példamondatunkban: „Az ollyatén Mester-Legények, kik dologtévő Napokon *henyélnek* vagy *Hétfői henyélést*, az az *Blau Montagot* tartanak; először harmintz, másodszornegy venőt krajtzárookban büntetődgyenek” (1781. — Szávay Gyula: Győr 245). Nem tudjuk igazolni, hogy ez utóbbi magyar szerkezet két tagjának helycseréjéből kialakult a feltehető **henyélő hétfő* fogalomjelölő, de van példánk a *henye hétfő* előfordulására: „A szent hónap és a nagy erkölcsi demonstratio alkalmasint két-három napi munkaszünetre fog s csak néhány helyen szorítkozni — mint a *henyehétfőnek* (saint Monday) hét közepéig nyújtása” (Hirnök 1839. aug. 26. 2.).

9. A céhiratokban előforduló *hever* ige igenévi származéka minősítő jelzőként kapcsolódik a *hétfőhöz*, de jelöli a *blaumontagot* tartó céhmunkásokat is. A Párizsban szemlélődő idegen ilyenformán veszi észre az önkényesen pihenő dolgozókat; „lát itt . . . *Heverő-Legényeket*, kik váltva esznek, isznak, tántzolnak” (Sándor István: Egy külföldön utazó magyarnak jóbarátjához küldött levelei. Győr 1793. 348). A Szeged városi tanács 1772-ből való céhszabályzatának póteikkelye ekkép rendelkezik a *heverő legényekről*: „Ha az legény hét köz nap elcsavarodik, a vagy a’ Műhelyben tunyálkodik, avagy pedigen *heverő hétfőt* tart, elsőben 30 Másodszor 45 krajcárra a Legények Ládájába büntettesék” (Hilf László i. m. 252; idézi a SzegSz. 1:595).

A *heverő hétfő* kifejezés helyett később határozatlanabb megjelölés utal a *blau-montagra*. Az 1848-i forradalmi céhmozgalmakban felbukkan a *heverő nap* szerkezet. A budapesti kalaposmesterek és legények között támadt szakadásról szóló jelentés megállapítja, hogy a mesterek eltűrik „igen kevés kivétellel, hogy a legények *heverő napokat* tartsanak” (OLt. FTKM. Ipari 1848-1. kútfő 44. tételsz.); a céhszabályokat módosító rendelet 21. §-a kimondja: „*Heverő napokat* tartani nem leszen szabad”; a 30. § szerint a rendőrség kötelessége a szállókat „az eddig szokásos *»heverő napokon«* megsejmlélni” (Céhszabályokat módosító rendelet. Pest, 1848. 8–9; Pesti Hirlap 1848. 539).

A pesti fazekasmesterek beadványában a *hever* ige jelzői használatának jóvoltából a *heverő nap* újszerű változatával találkozunk. A mesterek és legények viszonyáról tárgyaló 1848. évi miniszteri értekezlet bizottsági jegyzőkönyve szerint: „A pesti fazekas mesterek panaszzolják, hogy legényeik a hétfőket, a vásári s az ünnepek előtti napokat elheverik. E *heverd-el napokat* eltöröltetni sürgetik” (Mérei Gyula i. m. 167).

10. A *heverdelnap* kifejezést népnyelvi alakulatnak kell tekintenünk. A MTsz. (1:853) Szegedről és Csallóközből 1840. évjelzéssel közöl adatokat a *heverő nap* = „*heverd-el-napja* *szent heverdel-napja* (tréf.)” használatára. A SzamSz. (2:342) meg éppenséggel *blaumontag*-gal értelmezi a *szenztheverdel-napja* kitélt (vö. Szendrey Ákos: Ethn. 49:125). Ez a két jelentés állandósult a *blaumontag*-nak 1848 után kezdődő szótári életében. Első lelőhelyként Erdélyi János közmondásgyűjteményét említhetjük: „*Szent heverdelnap*. Az, mi a német *»blauer Montag«*” (Magyar Közmondások Könyve 1851. 188). Ballagi szótára is ezt a szókapcsolatot őrzi: „*der blaue Montag, szent heverd-elnap*” (Új teljes . . . szótár 1854).

A szótár magyar–német része azonban valamiképpen érzékelteti, hogy a tréfás jellegű elnevezésen kívül van a német kifejezésnek némi céhtörténeti emlékeket idéző magyar megfelelője is: „*Heverd-elnap* fn. tréf. *szent —, der blaue Montag*” (uo. 1857). E két változat ismétlődik Ballagi szótárának későbbi kiadásában (1881., 1894., 1910.), és ha újabb szótáraink számba veszik a német vagy a magyar kifejezést, ugyancsak ezeket az elnevezéseket alkalmazzák: „*Blauer Montag Szent heverdelnap*” (Simonyi Zsigmond: Német és magyar szólások 1896. 67); „*blauer Montag: szent heverdelnapja*” (Kelemen Béla: Magyar és német kéziszótár; német–magyar rész 1901., ugyanígy a második kiadás 1914.); *heverdelnap; szent ~ ja le Saint Lundi*” (Eckhardt Sándor: Magyar–francia szótár 1958.) stb.

A két kifejezés között feltüntetett hangulati különbség idők folyamán elpárolgott. Balassa még érzelmi hatás szerint különíti el egymástól a két változatot: „*heverdelnap*. Tréfás kifejezés: *szent ~*: tétlenül, munka nélkül eltöltött nap” (A magyar nyelv szótára 1940. 1:312). Az ÉrtSz. azonban már a *heverdelnap* szóalakot is tréfás színezetűnek minősíti: „*heverdelnap* . . . (tréf) <Rendsz. közvetlenül ünnep után> tétlenül, munka nélkül eltöltött hétköznapi. *Szent ~ ot tart*” (1960. 3:238).

A *blaumontag* magyar elnevezései közül tovább él a *korhelyhétfő* is. De használati köre megszűnik. Általában a céhirodalom tart ki mellette. Így idézi a fogalom magyar értékesét Szádeczky Lajos (A céhek történetéről Magyarországon 1889.49); ezt a kifejezést használják a későbbi céhtörténeti tanulmányok (Duray Kálmán: A váci céhek. 1912. 63; Winkler Elemér: A soproni céhek története. 1912. 27. stb.) A *kékhétfő* szójátékban halkul el: „*A kék hétfő*. Meglehet, hogy a germán folklór a maga *»Blaumontag-ját«* azoktól a kék foltoktól kölcsönözte, melyeket a vasárnapi vigadozások tetteles nézetkülönbségei szoktak maguk után hagyni” (Országos Hirlap 1897. dec. 6. 3).

11. Egyik-másik XX. századi szótárunkban a *szent heverdel-napja* mellett egy-egy újabb elnevezés is feltűnik.

Tolnai Vilmos A tiszta magyarság szótárában a *blaumontag* két jelentését közli: „Szentheverdel napja, *korhelycsütörtök* (régí magyar név)” A Pesti Hirlap Nyelvőre [1932.]. A második kifejezés értelme aligha azonosítható a *blaumontag* jelentésével. Létrejötté bizonyára azokhoz a céhéletben szokásos összejövetelekhez kapcsolódik, aminek jellegét a sörivás adta. A céhek csütörtökön rendszeres sörözőnapot tartottak. „A mai kézművesség máig csütörtökön ül össze serre” (Bevilaqua Borsody Béla; A magyar serfőzés története 231).

Kelemen Béla német–magyar szótárának harmadik kiadásában (1929.) a *blauer Montag* magyar jelentése: „szent heverdelnapja, (nép) *susztervasárnap*”. A szótárnak Thienemann Tivadar átdolgozta kiadása (1941.) már ezt a két értelmezést közli: „(népies) *susztterhétfő*, meghosszabbított vasárnap.” (Zolnai Béla figyelmét elkerülte ez a kitétel; a *susztterhétfő* nem Halász Előd szótárában bukkan elénk először. NytudÉrt. 38:207). Véleményünk szerint valójában Kelemen szótárának *susztervasárnapja* fejezi ki a *blaumontag* tartalmát, nem a módosított szóalak, a *susztterhétfő*. A *susztter-* előtagnak pejoratív értéke van (Zolnai i. h.). A hozzátapadó elem értékcsökkenést szenved: a *susztterallér*: 'rézből vert váltópénz' (ÉrtSz. 5:1298), az előtag tehát az értékes tallért értéktelen pénznemre fokozza le; a németben a *susztterreim*: 'fűzfarím' (Ballagi: Új teljes szótár), itt az előtag a rím minőségét súlytalanítja. A *susztterbub* eredeti értelme szerint foglalkozást jelölő szó. Jelentése a múlt század negyvenes éveiben két irányban válik szét. Egy politikai röpirat szerzője pozitív tartalommal használja: „Az oppositio emberei fiatal korukban mint a »*Schuster-Bub*«-ok többnyire érdekesek” (Képek a magyar politikai és törvényhozási életből 1844. 2:36). De már ekkor van a szónak lekicsinylést árasztó hangulata is. Bizonyára a *susztter-* előtagú pejoratív értékű összetételek nyomán véli Garay, hogy a német szó nem fedi a 'vargainas' fogalmát: „a bécsi vargainasok európai hírre kaptak; ... nálunk ... igen barátságtalanul nevezetik ez eredeti kis népecske ... *Schusterbub* ... nevezettel” (Regélő Pesti Divatlap 1842. 366). Petőfi meg már ezt az eredeti tartalmától elszakadt szót 'értéktelen, silány tollforgató' értelemben használja: „Hazucha kétség kívül azt álmodta, hogy valami Zerffy nevű bécsi *susztterbub* megajándékozta egy hajszállal Lessing parókájából” (Ö. M. 1956. 5:46). Az összetétel utótagja fonákjára fordult. A mi esetünkben a *susztter* előtagban rejlő minősítő hatás, az 'elrontott, félresikerült' jelentés a hétfői napra vonatkoznék, holott nyilvánvaló: a hétfő csak a vasárnap viszonyában értéktelenedik el. A mulatozással eltöltött vasárnap gondtalan időtöltést jelent. Ez a dñomdánom ugyan folytatódik másnap, a *blaumontag* napján, de a munkára kötelezettség és a kilátásba helyezett pénzbüntetés miatt hangulatrontó körülmények között. Vagyis: a hétfő nem egyéb, mint kedvezőtlen viszonyok között lezajló vasárnap; *susztervasárnap*. A szó tehát a *blaumontag*-nak olyan magyar megjelölése, amelyben a *susztter* előtag funkciójába belejátszhatott a céhgőg is. Ezt a feltevést az a céhszemlélet teszi lehetővé, amely az íratlan ranglistán alacsonyabb rendű szervezetnek minősítette a suszttercéh tagjait. Ide mutatnak Wathay Ferenc 1603-ban írt históriás énekének következő sorai: „Beczfele inkab iob egi kapant hoznod, / Mert az Vargauall nehez ott Pörlenöd” (Régi Magyar Költők Tára XVII. sz. 1:160). Azaz: „Bécsben az ottani vargának is több a becsülete, ha csak ajándékot nem viszünk” (Nagy Lajos uo. 566.). A verőcei gombkötők 1724. évi horvát nyelvű céhlevele pedig már nyersen fogalmazza meg a rátartiság igényét: „nem szabad a' mi Legényeinknek *Susztter Legényekkel* sétálni” (Csaplovics János: Tud-Gyűjt. 1823. 6:82).

12. A *blaumontag* magyar megjelöléseinek változatai között találunk névátviteles olnevezést is. Az *ünnepe*: idegen minták nyomán fedte a munkaszünettel azonos 'blaumontag' jelentését. A kolozsvári szabólegények céhszabályzatában olvassuk: „Welcher gesell einem Maister nydersiezt und *macht ym einen Feyrtag* In der Wochen, ... der sol ...

bestrafft werden" (1554. — Szadeczky Lajos i. m. 49); az erdélyi takácsok és rézművesek 1729. évi céhszabályainak 30. cikkelye így szól: „Praedicta vero poena in eos etiam extendetur, qui *ferias diei Lunae* (vulgo blau Montag) *celebrare* praesument" (OSzK. Fol. Hung. 1541. 561).

A *blaumontag*-nak *ünnep* szóval való megnevezésére a következő példamondatot idézhetjük: „Semmi Mester Legény se Inas, maga akarattya szerint ne *csindillyon* magának *Ünnepet*" (1668. — OLT. i. h. l. cs. 55. tételsz. 7. art.). Hogy az 'ünnep' fogalmában a *blaumontag* tartalmát érzékeljük, arra ez a reformkori újsághír jogosít fel bennünket: „Tegnap, *hétfőn*, midőn a párisi munkások közönségesen *ünnepet tartanak*, a munkaszünet folytattatott" (Hirnök 1840. szept. 21. 3).

13. Összegezve az elmondottakat: A *blaumontag* céhéleti szokásformát jelöl. A céhlegényeknek a XIV. század óta ismert (Dömötör Tekla i. h. 321) önkényes 'szabadnap'-ját jelentette. Létezését a magyar nyelvű céhiratok kezdetben körülírással kifejezésekkel határozták meg. Később maga az idegen szó fejezte ki a fogalmat. A XVIII. század végétől kezdve tűnedeznek fel a magyar elnevezések: *kékhétfő*, *korhelyhétfő*, *henye hétfő*, *heverő hétfő*, *heverő nap*, *heverdelnap*. A kapitalista viszonyok között a népi eredetű tréfás *szent-heverdelnap* megjelölés lesz általánossá. Századunkban egy-két bizonytalan tartalmú elnevezés is felbukkant: *korhelycsütörtök*, *suszerhétfő*.

Zsoldos Jenő

Kétségek az egy körül. 1. A magyar *egy* számnév etimológiájának rejtélye régóta foglalkoztatja a nyelvészeket. Hogy csak a legjelesebbekre utaljak közülük: Budenz, Setälä, Gombocz, Szinnye i s Munkácsi foglalkoztak etimológiai kapcsolatainak, eredetének felderítésével. Fáradozásait azonban nem koronázta siker, s így az *egy* továbbra is fogós problémája maradt a nyelvtudománynak. Hozzányúlt a kérdéshez Toivonen (FUF. 20:73; Vir. 1937:139; FUF. 28:251), majd pedig Orbán Gábor is (A finnugor nyelvek számnevei 22–34). Végző soron mindketten az *e*-közelre mutató névmástő származékának magyarázták az *egy* számnévet, s ezzel — az addigi magyarázatokkal ellentétben — legalábbis hangtörténeti szempontból közelebb kerültek a realitások, illetve a valószínűségek világához. (Jelentéstani szempontból újat nem adtak, mert a régebbi magyarázatok nem annyira jelentéstanilag, mint inkább hangtörténetileg voltak kifogásolhatók.)

2. Legutóbb s érdemlegesen Pais Dezső tett kísérletet az *egy* magyarázatára (AZ *egy* számnév meg az *így* határozószó. MNy. 54:52–61). Pais tüzetesen megvizsgálta az *egy* körül burjánzó problémákat, s arra a következtetésre jutott, hogy az *egy* számnév azonos eredetű az *így* határozószóval. Idézem: „Fentebb idéztük a zürjén *edži* 'so, auf solche Weise' nyelvelemet mint a közelre mutató *e* 'diese' névmás tartozékát. Ahogy ennek a végződése — mint láttuk — más finnugor névmási elemekkel együtt a tárgyalt finnugor*-*nítš*~**nđž* denominális névszó- vagy névmásképzőnek a folytatása, hasonlóképpen lehetett a magyarban is a közelre mutató *e* vagy *i* névmásnak az ismertetett képzővel alakult *egy* > *így* származéka. Azonban figyelembe veendő, hogy a képzővel mint névmáshoz járuló formanssal csupán a permi nyelvekben meg a cseremiszen találkozunk, az obi-ugorságban nem. Nem vallhat-e ez arra, hogy az ilyen módon megfejtett *egy* > *így* nem a magyarban keletkezett, hanem a magyarság permies jellegű nyelvjárásainak az öröksége?

Hogy az *így* ragtalansága ellenére határozószóvá fejlődött, könnyen érthető. A jelöletlen határozó az ősi nyelvallapot elemeként nem szorul különösebb magyarázatra. — Egy ősi *így volt* 'e z volt' és 'í g y volt' értelemben egyaránt szerepelhetett. Hasonlóan

változhatott az *úgy* és a *hogyan* 'az—úgy', illetőleg 'mi—miképpen' jelentésben" (i. m. 57).

Továbbá: „A mi *-gy* képzőnk megfelelőjével alakult zürjén, votják és cseremisznév máscsoport csupán adverbiumi funkcióját tartotta meg, névszói jelentését elvesztette, bizonyára az egyalakúságból származó funkcionális zavarok miatt. — A magyarban az *i*-közeli mutató névmástőnek a *-gy* képzős származóka mindkét: névszói és adverbiumi funkcióban tovább élt. Azonban a névszói továbbélésnek — úgy látszik — az volt a feltétele, hogy az *igy* elem a névszói funkció körén belül lényeges jelentésváltozáson esett át: jelentésének rámutató mozzanatát számra utaló értelemmel cserélte fel. Az átfajlás pedig úgy történhetett, hogy az 'ez itt' jelentést a »sor«-számnévi 'első' váltotta fel, majd ennek a »tő«-számnévi 'egy' lépett a helyébe" (i. m. 59).

Pais szerint az *egy* mai tőszámnévi jelentése a *más*-sal való kapcsolatban alakult ki. Erről ezeket mondja: „Azt gondolom, az *egy* jelentésfejlődésének a menetét is közelebből úgy világíthatjuk meg, ha a *más*-sal való bizonyos együttességből indulunk ki.

Tehát: Volt *egy* 'ez itt' és *más* 'az ott' (a nyelvelemek jelenlegi formájukban emlegetem). Ezek között olyan jelentéstani vonatkozás fejlődött ki, hogy a közelre és távolra mutató mellett valami kettősségnek, dualisztikus egységnek az értelme fűződött a kapcsolatukhoz, valahogy ilyenképpen: *egy* — *más* 'ez — az, egy s más: kettő'. A legutóbbi idézetben [Pais itt egy saját régebbi cikkéből vett idézetre utal. — F.-K. F.] található az az észrevétel, hogy a távolra mutató finnugor **mo*-névmástő, illetőleg a magyar *más* a távolra mutató mellett vagy abból kifejlődően ezt is jelentette: 'k e t t ő k ö z ü l a második, a másik'. Ezt most azzal folytathatom, hogy viszont az *egy* a következő értelmet kapta: 'k e t t ő k ö z ü l az első, az egyik'. Vagyis mindegyikük jelentésében benne volt a k e t t ő v e l mint egészszel, de egyszersmind az e g é s z m á s i k r é s z é v e l szemben való megkülönböztetés mozzanata. Azonban az *egy* esetében a két ízületű megkülönböztetésben utóbb az egésztől, vagyis a kettő-től való megkülönböztetés ízülete tolakodott előtérbe, s így változott el az 'első, egyik' sorszámnévi értelem az 'egy' tőszámnévi értelemre, s ilyen értelemmel lett a számsorban az *egy* a kettő elődje.

A sorszámnevek rendjében az *egy* szerepét azután korábban valószínűleg az *elő* vagy *előd* vette át, majd később az *elől-eső*-ből vált *előlső*. A kettő-nek megfelelő sorszámnevet a hajdani dualisztikus egész másik elemének a kifejezője szolgáltatatta, ebben: *másod(ik)*" (i. m. 60—61).

Azt hiszem, Paisnak sikerült végre hangtörténeti és jelentéstani szempontból egyaránt megnyugtatóan helyére tennie *egy* számnevünket. Magyarázata a legvalószínűbbnek látszik az eddigiek közül, s idegen nyelvcsaládokból vett analógiák is támogatják.

Egyébként Pais fejtegetéseihez kapcsolódva nemrégiben Lakó György szólt hozzá az *egy* problémájához (Az *egy* számnév etimológiájához: NyÉrt. 38:3—6). Lakó részint Toivonennak a magyar *egy* ~ osztják *æj*, *ij*, *i* 'egy' egyeztetésére vonatkozó nézetei, részint pedig Osmo Ikolának a finn *ensi* 'primus, prior' szóra vonatkozó magyarázata alapján szintén az *egy* névmási eredetének igazolására hoz fel újabb adalékokat.

3. Mint mondtam, Pais magyarázata igen valószínű, de azért nem kétségtelen érvényű, legalábbis abban az értelemben nem, hogy nem zárja ki egy másik magyarázatot lehetőségét.

A számfogalmak — kiváltképpen a számsor első tagjai, az alacsonyabb egységek — nyilvánvalóan a konkrét térbeli számlálásból veszik eredetüket. Erre utal például a mongol számnevekkel kapcsolatban Nicholas Poppe (Introduction to Mongolian Comparative Studies: MSFOu. 110:249): „In many language families the numerals »first« and »second« are special words not necessarily numerals by origin, e. g. Latin *unus* and *primus*,

duo and *secundus*. These words were **terigün* 'head, beginning' and **ded* 'the following, the next one' or **nöküge* 'the following' in Common Mongolian."

De hadd idézzem még Ramstedtet is (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft: MSFOu. 104/2:63; vö. ugyanő: Über die Zahlwörter der altaischen Sprachen: JSFOu. XXIV/1:5): "ma. [mandzsu] *emun*, *emu*, tung. [tunguz] *umun* 'eins' desselben Ursprungs sein dürfte wie das mo. [mongol] *emün* 'Vorderes', Dat. *emüne*, kalm. [kalmük] *ömnö* 'vorn, nach Süden'."

Mindebből az derül ki: az 'egy' számnévi jelentés fejlődhetett '(valaminek az) eleje, elül lévő, kezdet' jelentésből is.

Nyilvánvaló különben, hogy míg nem alakultak ki végérvényesen a mai értelemben vett számfogalmak, a tőszámnévek és a sorszámnévek nyelvi kategóriája sem különült még el élesen egymástól. Valószínű továbbá — éppen a konkrét térbeli számlálás elsőbbsége miatt —, hogy a kezdetleges számláló szók jelentése inkább a sorszámnévekéhez állott közelebb. Az *egy* számnévvvel kapcsolatban Pais is így vélekedik s az *egy* 'unus' jelentését másodlagosnak tartja. — Hadd tegyem még ehhez hozzá: igen megszívlelendőnek tartom Paisnak ama módszertani eljárását, hogy az *egy* számnévet nem izoláltan tárgyalja, hanem végső soron a *más(odik)* szóval való korrelációból eredezteti a mai 'unus' jelentést.

4. Paishoz hasonlóan én is egy korrelatív párból magyaráznám az *egy* számnévet. Úgy vélem, hogy az *egy* 'unus' és az *első* 'primus' egyaránt az **el-* 'előlső rész' származéka (az **el-* töre vonatkozólag lásd a SzófSz. *el, el-, elő, első* címszavait).

Az *egy gy-*je egy palatális *l'* fokán affrikálódhatott *l-*ből. Ez a fejlődés aztán elszigetelte az *egy*-et az **el-* tő egyéb származékaitól. Az *első* alakban viszont az eredeti *l-et* megőrizte az **el-* tő számos származéka s e származékok együvé tartozásának a tudata (*elő, eleje, elé, elől, elől, előtt* stb.). A konsonantizmust tekintve hangtörténetileg ugyanolyan viszony van az *egy ~ első* között, mint a *vagy ~ volt, vala* között.

A vokalizmus súlyosabb problémákat vet fel, mint a konsonantizmus. Az *egy e-*je ugyanis zárt, az *első e-*je viszont nyílt. A vokalizmus különbsége azonban magyarázható az alaki és jelentésbeli elszigeteléssel.

Jelentéstani szempontból nézve a dolgot, ez lehetett a helyzet: az **el-* eredetileg differenciálatlanul egyesítette magában — az elsődleges közszói 'előlső rész' jelentés mellett — a 'primus' és az 'unus' jelentést, s a számfogalmak későbbi alakulása során rögződött meg az *egy* 'unus', az *első* pedig 'primus' jelentésben, azaz az *egy* tőszámnévi, az *első* pedig sorszámnévi funkcióiban.

5. Ez, amit az előzőekben előadtam, csupán egy elméleti *l e h e t ő s é g*, mindenestre azonban reális lehetőség. S mivel eddig még senki sem mutatott rá, úgy éreztem, nem végzek haszontalan munkát, ha erre rámutatok.

Fabricius-Kovács Ferenc

A *lélek kuraji* kifejezés legkorábbi előfordulásának kérdéséhez. Implom József (MNY. 53:308 *selma* a.) 1703-ból, Zsoldos Jenő (Nyr. 88:209) pedig 1700-ból adatolja ezt a régiségben — úgy látszik — meglehetősen gyakran használt szitkozódást. A Magyar Simplicissimus alapján azonban az első jelentkezés évszámát valamivel korábbra helyezhetjük: 1683: "... Und mein Herr Capitain so umgekehret und dieses alles gesehen, sagte: *lile Kurraphia* as embernek (der Huren-Sohn der Kerl) das ist gar aufrichtig gemeint, wann ein Ungar einen so titulirt; schaut ihr Herren hat er sich nie am besten als der Kleineste bei diesem Spaß gehalten" (Ungarischer Oder Dacianischer Simplicissimus. H. n. 1683. 159). Az idézett részlet Varjú Elemér fordításában a következőképpen

hangzik magyarul: „... a kapitány urám, aki visszatért s mindezt végignézte, ilyen szókra fakadt: »Lelke kurafia, ez ám az ember!« Nagy jóindulatra vall ha a magyar ember valakit így titulál. »Lássátok Urak, ez a legkisebb és nem ő tartotta-e magát legderekasabban a tréfánál!«” (Magyar Simplicissimus. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Turóczi-Trostler József. Bp., 1956. 172).

A Magyar Simplicissimus nemcsak kor- és művelődéstörténeti szempontból kiváló értékű forrásmunka, hanem magyar, lengyel és szlovák szórványai folytán e nyelvek történeti lexicológiáját is érdekes adalékokkal gazdagíthatja. Magyar részről már többször is történtek kísérletek a regény magyar nyelvű elemeinek a felhasználására (vö.: Haiman Hugó: Nyr. 37:77—9; Baróti Lajos: MNY. 13:235—7; Siklóssy László: MNY. 31:321—4; Varjú Elemér: MNY. 32:33—8; Mollay Károly: MNY. 53:268—70; H. Botytyánfy Éva: MNY. 54:77. — Az eddigi kutatások mérlegét l. Mollay Károly: Filológiai Közöny 4:663—70), de ezt a munkát még tovább kell folytatni. A Magyar Simplicissimus lengyel vonatkozású részleteinek teljes feldolgozására bizonyára akkor kerül majd sor, ha megjelenik a regény lengyel fordítása. Ennek előkészítésén most dolgozunk.

Jan Reyhman

Gőzös. Petőfinek Úti jegyzetek című munkájában az alábbi sorokat olvashatjuk: „A legkárhózatosabb vexák egyike, ha az ember Vácra siet, hogy a *gőzösön* még aznap Pestre érjen, s a *gőzös* öt-hat perccel előbb indul el onnan, mint az ember ott terem... Igy jértam. Amint a váci hegyről leereszkedtem, ott ment a *gőzös* épen alattam, s mire a városba értem, a *gőzös* már... oh! — denique Vácon kellett az éjt töltenem. ... Nem akarván estig várni a *gőzöstre*, megfogadtam a fogadós lovait, melyek korán reggel elég gyorsan ragadtak a már annyira ohajtott Pest felé,” (ÖM. 5:35).

Aki az idézett szövegrészt elolvassa, okvetlenül elgondolkozik: milyen járművel is akart Pestre utazni Petőfi? Ha j ó v a l vagy v o n a t t a l? A *gőzös* szónak (főnévnek) ugyanis ma ez a két jelentése van, s talán a „Megy a *gőzös*, megy a *gőzös* Kanizsára” kezdetű dal miatt a 'vonat' jelentés az elterjedtebb. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy Magyarországon az első vasútvonalat Pest és Vác között építették meg.

A kérdést nyelvi adatok segítségével nem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni. A 'vonat' jelentésű *gőzös* szóra az első biztos adatunk csak 1847-ből van: „felültünk a *gőzöstre*, s harmadfél óra alatt (Szolnok Pesttől 12 és $\frac{1}{2}$ mérföld) már esteli 6 órára a fővárosba röptett bennünket a nyílsebességű gőzmozdony” (PD. 1847. 2:1154. lap utáni melléklet). Ez az adat azonban a Budapest—Szolnok között épített vasútvonal megnyitásának évéből származik. S hogy korábbi, a Budapest—Vác közötti vasútvonal megnyitásának évéből adatunk nincsen, az talán csak a gyűjtés hiányosságainak a következménye. Az sem perdöntő, hogy a negyvenes években, sőt az ötvenes évek végéig túlnyomórészt 'gőzhajó' jelentésben fordul elő a *gőzös* szó. Első adatunk 1805-ből van rá. Ekkor még *gőzös hajó*: „ki bújtunk a' mi *gőzös hajóinkból*” (Kis János: Tárház 2:8). A *gőzös*-t főnévként először 1836-ban (Bajza J. Pill. 108) olvashatjuk: „Mihelyt a' *gőzös* megállott, partra ugráltak az útazók”.¹ Ennek ellenére használhatták 'gőzmozdony húzta vonat' jelentésben is, mint ahogy a 'gőzgép' jelentésű *gőzöny* szónak, melyet 1835-ben alkotott Széchenyi (Pol. cz. 1:95. idézi NyÚSz. 467), már ugyanebben az évben megtaláljuk 'gőzmozdony' jelentését is: „elindultunkkor a *gőzöny* szerfeletti felhevülése miatt egy órát s 35 percet vesztenk” (1835/93: Széchenyi Hirlapi cikkei 1:95). A 'gőzhajó'

¹ A *gőzmozdonyt* a NyÚSz. 110. 1858-ból adatolja. Fentebb idéztünk adatot 10 évvel korábbi. A *gőzös mozdony*-ra az első adat: 1840—49/1893: „tán haladásod még gyorsabbnak véled, ha lovadat *gőzös mozdony*nyal cseréled” Kriza: Költ. 179.

jelentésű *gőzöny* szóra csak 1837-ből van az első adat: „A' füst ... *gőzönyök*' kürtőivel vetekedő pipából terjedezék” (Athenaeum 1:302).

Hogy Petőfi *gőzöse* mi volt, ha j ó - e v a g y v o n a t, azt csak az Úti jegyzetek írásának időpontja döntheti el. Petőfi e munkáját 1845. július 5-e és augusztus 2-a között írta, a Budapest—Vác közötti vasútvonalat viszont csak 1846. július 15-én nyitották meg. Ha tehát Petőfi gőzösön akart utazni 1845-ben, csak hajón utazhatott.

Főzelék.

Tehátlan tehát a kakasság kukorít,
Borbála kisasszony a kamrában virít,
A konyha számára ad ki *főzeléket*,
S ex tempore pofonvágja a cselédet. (Petőfi: A táblabíró 3:293)

A *főzelék* szó ma olyan főtt ételt jelent, amelyet emberi fogyasztásra termesztett növényből vagy annak valamely részéből rendszerint rántással, habarással, többnyire fűszerrel ízesítve, különféle sűrűségben készítenek, s húshoz vagy önmagában fogyasztanak (ÉrtSz.), egyszóval: zöldségféléből készített főtt ételt.

Nem valószínű azonban, hogy Petőfi az idézett szakaszban ebben a jelentésben használta volna a *főzelék* szót. Hiszen Borbála kisasszony, „A táblabíró” című verses elbeszélés (-töredék) egyik szereplője éppen arról volt nevezetes, hogy túl jó gazdasszony:

Talán amióta század ez a század,
Nem érte Borbálát még az a gyalázat,
Hogy a kamrában ne sürgött-forgott volna,
Midőn piros orrát a hajnal föltolta.

Mint ilyen nem adhatott ki kora reggel a konyha számára elkészített ételt — mai értelemben vett főzeléket —, sőt még maradék ételt sem. A *főzelék* szónak tehát itt más jelentését kell keresnünk.

A *főzelék* szónak 'osbonium' (Ver. Kr.), 'pulmentum, edulium coctum, cibis elixus' (MA.), 'decoctura, gekochte speise' (PPB.), tehát 'főtt étel' az eredeti jelentése (vö. NySz.) éppúgy, mint ahogy a *sütemény* szó is eredetileg minden olyan ételféle közös elnevezése, amelyet sütéssel készítettek. Ez a jelentés a XVIII. sz.-ban kezdett háttérbe szorulni, bár a XVIII. sz. végéig élő jelentés: 1754: „a' minden napi *főzelékűnkre* való szükséges tűzet meg-kell tartanunk” (Bertalanffi P.: Ker. Bőltéség 115); 1796: „ezzel Süteményekbenn, 's gyenge *főzelékek*benn nem tsak a' Régiek éltenek. hanem ma-is élnek” (Benkő J.: Szumpis 10). Elvértve még a XIX. sz. közepe után is találunk rá adatot: 1853/94: „a füst a föld alól jó, ahol kecskelábú boszorkányok főznek irtóztató üstben rettenetes *főzeléket*” (Jókai 3:175); 1871: „A férj kuttogva leste a sutból az ismeretlen *főzeléket*” [befőttől van szó] (Adoma-tár 113—4).

A XVIII. sz. végén, a XIX. sz. elején azonban már megtaláljuk a *főzelék* szónak 'zöldségféléből készített főtt étel' jelentését is: „Az előtte-való *főzelékek*kel hidegen és soványan lakják” (Baróti Szabó: Magy. Vir. 110); 1809: „Vastag-étel: (*főzelék*)... Legumen” (Simai Kr. VSzót 1:68); 1835: „Zuspeisz ... *főzelék*” (Kunoss: Gyalulat 116); 1858: „ebédre ... levest és egy kis darabka hússal tetőzött *főzeléket* kapott” (Fáy A.: Halmay 1:34). Igazán gyakorivá és elterjedtté ez a jelentés csak a XIX. sz. második felétől kezdve válik.

A XIX. sz. első felében azonban sokkal gyakoribb s még a század második felében is sokszor előfordul a *főzelék* szó 'főzet' jelentésben: 1800: „*Főzelék*: Coctura” (Nyulas

F.: Orvos vizek 1:32); 1804: „a' beteg juhok . . . korom, dohány, és Gálitz-kőből készített főzelékekkel . . . meg-mosattatnak” (Fekete G.: Jó gazda 154); 1939: „a' főzeléket fenéig felhajtá” (Remény 37); 1853/94: „Gergely nagyszerű orrokat fintonított a doktor főzelekeire” (Jókai 2:227); „forrólabba esett, melyben két hétig feküdt öntudatlanul; ez idő alatt semmit sem evett, mint a cibere-levet s gyógyfüvek főzelékét, miket a jámbor asszony szájába töltött” (Jókai 23:36).

A XVIII. század végétől fogva válik általánossá a *főzelék* szó harmadik jelentése: 'olyan nyers zöldségféle, elsősorban (száraz) hüvelyesek (bab, borsó, lencse), valamint burgonya, melyet főzéssel készítenek el'. Azokat a zöldségeket jelenti tehát, melyekből a mai főzelék készül. Erre a jelentésre utalnak a Nagyszótár következő adatai: 1790: „borsóval, lentsével . . . és más főzelékekkel kereskednek” (Gvadányi: Tör. háb. 124); 1792: „Főzelék: főzni-való p.o. lentse, borsó. Nints semmi főzelékje” (SzD.² 68); 1797: „főzelék die Hülsefrüchte” (Beregszászi: Sprachlehre 40); 1799: „Kertyei és gyümölcsei gazdagok 's főzelékje is nevezetes, úgy mint a Szilítzei borsó. 's a' t.” (Vályi A.: M. orsz. leírása 2:55, előfordul még a 2:180., 189., 490. lapon is). Ilyen értelemben használta a szót Arany János is „A bajusz” című elbeszélő költeményében: 1854/1951: „Sonka, sódar, / Füstös oldal, / Liszt, szalonna, / Főzelék, / Van elég; / Ráadásul jó ozsonna, / S valamit a vajda kére, / Megalkudva, megigérve” (ÖM. 1:228—9). Talán az alábbi két adatban is ezzel a jelentéssel él a szó: 1799: „A' kemény ételeken értem itt a' főzelékeket, a' lentsét, borsót, kását, babot, tatárka-kukuritza darákat 's a' t.” (Kováts M.: Az ember' élete' 342); 1809: „Főzelék: Legumen, edulium coctum” (Simai Kr. VSzót. 1:59).

Érdekes, hogy a 'zöldségféle' jelentésre a Nagyszótár adatai között a régi gyűjtésben — több adatot alig találunk. Pedig ez a jelentés nagyon közismert és általános lehetett a XIX. század első felében és közepén, hiszen csak ezt a jelentését adja meg a *főzelék* szónak a CzF., mikor 1864-ben így értelmezi: „Eledel a növények országából, melyet főzés által szokás ehetővé tenni, ilyenek a különféle zöldségek, hüvelyes vetemények, burgonya stb.”¹ Éppen ezért használhatta és használta a *főzelék* szót ebben a jelentésben Petőfi „A táblabíró” című költeményének idézett helyén.

Összefoglalva mondanivalónkat, megállapíthatjuk, hogy a *főzelék* szó jelentése az elmúlt mintegy száz év alatt nagymértékben megváltozott. A múlt század közepén domináló 'nyers főzelékféle' jelentés a háttérbe szorult és a 'zöldségféléből készített főtt étel' jelentés vált elsődlegessé oly mértékben, hogy a szónak korábbi jelentései az ÉrtSz.-ba már bele sem kerültek. A 'nyers növényi termék' jelentés ma már csak nagyon szűk körben él. Gárdonyi Géza 1924-ben az Ida regényében még használja: „Kati . . . lódult a piacra: húsert, zöldségért, főzelékért” (im. 250. 1926. évi kiadás). Háziasszonyaink közül nagyon kevesen szintén élnek vele ma is. Széles körben megtaláljuk azonban ezt a jelentést — bár „rangrejtve” — a *főzelékféle* szónak az ÉrtSz. közölte 2. jelentésében: „Főzelék készítésére alkalmas, arra szolgáló növényi termék.”

Wacha Imre

¹ Valószínűleg éppen ezért hiányoznak a szónak ezt a jelentését bizonyító adatok. A NSz. régi gyűjtési szabályzata szerint azokra a szavakra és jelentésekre, melyek a kézi-szótárakban megvannak, nem kellett cédulát készíteni.

Általános nyelvészeti tanulmányok II. (A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdései) Szerkesztette: Kalmár László és Telegdi Zsigmond. Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó, 322 lap.

A Nyelvőr annak idején beszámolt arról a munkaértekezletről, amelyet a Nyelv-tudományi Intézet rendezett az Akadémia Elnökségi Kibernetikai Bizottságának és az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Általános Nyelvészeti Munkabizottságának közreműködésével a matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdéseiről (Nyr. 86: 374–8). A szóban forgó tanulmánykötet ennek a három napos konferenciának az anyagából — előadásaiból, hozzászólásaiból — kerekedett ki. Csak sajnálhatjuk, hogy előbb nem került nyilvánosság elé ez a gondolatokban gazdag vitaanyag — azóta akkor már bizonyára előbb tartanánk a konferencia határozati javaslatainak megvalósításában is.

A kötet anyaga két részre oszlik: az első rész a matematika és a nyelvészet kapcsolatával, a matematikai nyelvészet kérdéseivel, a második rész főképpen a gépi fordítás problémáival foglalkozik.

Az egész kötetben talán legérdekesebb Kalmár László cikke a matematikai és nyelvi struktúrákról. Kalmár László cikkében részletesen ismerteti a matematikának azokat a területeit, amelyek nyelvészeti vonatkozásban érdekesek lehetnek. Nem akarja véleményét, elképzeléseit a nyelvészekre ráerőszakolni — ő maga megelégszik a „laikus nyelvész” rangjával —, csak felhívja a figyelmüket azokra az eredményekre, tapasztalatokra, amelyek többé-kevésbé hasonló problémákkal kapcsolatban a matematika több évezredes fejlődése során kialakultak. Igaz, hogy a matematikának eddig még nem volt dolga olyan bonyolult struktúrával, mint a természetes nyelvek, azonban más struktúrák egzakt tanulmányozásában olyan módszereket dolgozott ki, amelyek bizonyára segítséget adhatnak a nyelvi problémák világosabb megfogalmazásához és közös erőfeszítéssel sok probléma megoldásához.

Kalmár három ágát különbözteti meg az úgynevezett matematikai nyelvészetnek, amelyek ugyan nem választhatók szét élesen, fejlődési irányuk mégis különböző. (Érdekes megfigyelní, hogy ez a hármas felosztás lényegében megegyezik azzal, amely Deme László egészen más felfogást tükröző hozzászólásából kirajzolódik.) Az első ág a nyelvstatisztika a szó tágabb értelmében, vagyis a matematikai statisztika, valószínűség-számítás, információelmélet módszereinek alkalmazása a nyelvi kutatásokban. Ez az a terület, amely a legkézzelfoghatóbb a nyelvészek számára (szóstatisztikák, hangstatisztikák stb.), ennek vannak a legrégebb hagyományai is a nyelvészetben. A másik ág a különböző matematikai gépek, elsősorban az elektronikus számológépek nyelvészeti felhasználása: gépi analízis, gépi fordítás, gépi kivonatolás stb. Ez a terület számos új lehetőséget nyújt különféle nyelvészeti kutatásokhoz (ahogyan például a matematika területén is megoldhatóvá vált sok olyan feladat, amelynek megoldására az elektronikus számológépek megjelenése előtt nem is gondolhattunk), a lehetőségek kihasználásához azonban alapos nyelvészeti előkészítő munkára van szükség. Ahhoz, hogy feladataink megoldására a gépek segítségét is igénybe tudjuk venni, kénytelenek vagyunk egészen szabatos formában megfogalmazni a tennivalónkat (ami persze nem baj, „algorit-

must" készíteni a gép számára*. A harmadik ága a matematikai nyelvészetnek a legkevesbé megfogható a nyelvtudós számára: a nyelvnek mint struktúrának a vizsgálata azoknak az eszközöknek, módszereknek a segítségével, amelyeket a matematika más bonyolult struktúrák, rendszerek vizsgálata során kidolgozott.

Az elmúlt évtizedekben éles viták folytak a nyelv történeti jellegét hangsúlyozó „hagyományos” nyelvészek és a nyelv rendszerjellegét kidomborító „strukturalista” nyelvészek között. Kalmár László eleve leszögezi, hogy a történeti-összehasonlító nyelvészet és a strukturalista nyelvészet ilyen éles szembeállítását legfeljebb történetileg látja indokoltnak (amennyiben a nyelv szinkrón vizsgálata, a nyelvi rendszer vizsgálata elmaradt a diakronikus vizsgálatok mögött), s a matematikai módszerek természete elvileg nem zárja ki a diakronikus vizsgálatokban való alkalmazásukat sem.

A matematika legelemibb fogalma tulajdonképpen nem a számok, hanem a halmazok fogalma. (Hozzátehetjük azonban, hogy ez a matematika fejlődésében is csak később vált tudatossá, amikor a közöset kezdték keresni az egymástól többé-kevésbé függetlenül kifejlődött matematikai diszciplínák között.) Ma már a matematika nemcsak mennyiségekből, hanem tetszőleges természetű elemekből álló rendszerek szerkesztésével foglalkozik.

Hogy a nyelvészeti vonatkozásoknál maradjunk: halmazt alkotnak például egy nyelv szavai, még pedig feltétlenül véges halmazt (még akkor is, ha nem tudjuk pontosan megállapítani, hány elemből áll a szavak halmaza, mi az, ami még beletartozik, mi az, ami már nem).

Egy halmaz elemei között különféle relációkat értelmezhetünk, ami aztán segítséget adhat egy halmaz elemeinek rendezéséhez. Nem mindegy például, hogy egy szótárban a szavak rendszertelenül, összevissza, vagy valamely relációnak megfelelően rendezve vannak-e elhelyezve. A szavak ábécé szerinti elrendezése párhuzamba állítható a számok bizonyos fajtájának nagyság szerinti (tehát a kisebb-nagyobb relációnak megfelelő) rendezésével. Tekintsük ugyanis a betűket egy számrendszer számjegyeinek, s tegyük fel, hogy e számjegyek alaki értéke annak megfelelően nő, hogy hányadik helyet foglalják el egy megállapodás szerinti ábécében: $a > b > c > \dots > z$. A szavakat ekkor úgy értelmezhetjük, mint e számjegybetűkből összeállított számokat egy olyan számrendszerben, melynek alapszáma = az ábécé betűinek száma + 1. Egy szó akkor „nagyobb”, vagyis akkor kerül későbbre egy ábécé szerinti rendezéskor, ha előlről számítva az első eltérő számjegybetű nagyobb:

$$bab < baj, \text{ mert } b < j$$

$$baj < fa, \text{ mert } b < f.$$

Általánosabbá tehetjük ezt a szabályt, ha a szóközt ($_$) is betűnek, vagyis számrendszerünkben számjegynek tekintjük. Hogy az ábécé szerinti rendezés elveit ne sértsük meg, legyen ennek a számjegynek az értéke minden más számjegy értékénél kisebb:

$$_ < a < b < c < \dots$$

Ekkor előbbi szabályunk az ilyen esetekre is alkalmazható:

$$bab < baba, \text{ mert } _ < a.$$

Olyan tizedestörtökhöz hasonlítanak tehát ilyen értelemben a szavak, amelyeknek egész része mindig 0, a tizedesrész első számjegye viszont már 0-tól különböző:

$$bab < baj \quad \text{vö.} \quad 0,212 < 0,217$$

$$baj < fa \quad \text{vö.} \quad 0,217 < 0,61$$

$$bab < baba \quad \text{vö.} \quad 0,212 < 0,2121.$$

*Lásd Papp Ferenc cikkét az algoritmus fogalmáról e számunk 86—93. lapján. (Szerk.)

Talán nem meglepő ezek után, ha azt mondjuk, hogy szavakon is lehet műveleteket végezni. (A matematikában magukat a különböző struktúrákat is rendszerint azzal jellemzik, hogy 1. milyen halmazokból áll, 2. ezeken a halmazokon milyen műveletek vannak értelmezve.)

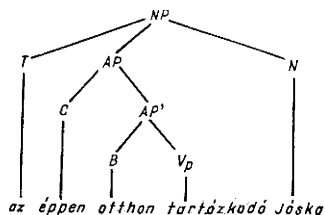
A nyelvre vonatkozólag szavakon végzett műveletnek tekinthető például a szóösszetétel (nem mindig végezhető el ez a művelet — de például integrálni sem lehet akármilyen függvényt). Vagy egy másik, nyelvtani művelet mondjuk valamely szó tárgyesetbe tétele:

$$\begin{aligned} T(\text{bokor}) &= \text{bokrot} \\ T(\text{madár}) &= \text{madarat}. \end{aligned}$$

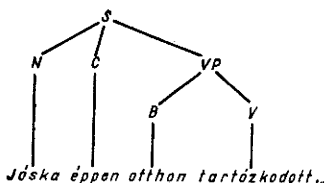
E művelet elvégzésének szabályait a magyar nyelvben sajnos egyelőre még csak megközelítően ismerjük — reméljük, hogy az Értelmező Szótár szóanyagának lyukkártya-gépek segítségével történő feldolgozása közelebb fog vinni e probléma megoldásához és egyúttal nyelvünk alaposabb megismeréséhez (lásd Papp Ferenc: A magyar szókészlet lyukkártya-rendszerű feldolgozása. Nyr. 88:457—65).

A továbbiakban Kalmár László áttekintést ad az algebra, majd a geometria fejlődéséről, s a különféle algebrai és geometriai (elsősorban topológiai) struktúrákról. Az áttekintés természetesen nem térhet ki mindenre, s például nyelvészszemmel nézve roppant sajnálhatjuk, hogy nem szentelt több időt és helyet a gráfelméletnek, amely nagy segítséget jelenthet a nyelvészeknek a mondat szerkezetének leírásában.¹ Ismerteti ezután a halmazelmélet nyelvészeti alkalmazásaként Kulagina szófaj- és mondat szerkezetelméletét, majd a matematikai logika „nyelvét” és a matematikai formulanyelvek szerkezetét.

¹ Nagyon szépen ábrázolható például gráffal az a mondat is, amelyet Deme László említ hozzászólásában: „Vasárnap délután a régóta megjavított órát az éppen otthon tartózkodó Jóska felakasztotta a szoba frissen festett falára”, s nem hogy elveszne az a megkülönböztetés, amelyet Deme tesz a „szabad mondatrészek” és az alárendelt szintagma-tgaok között, hanem még további finomabb megkülönböztetésekre is lehetőség nyílik az egyes szintagmatagokon belül, amely a hagyományos nyelvészetben rendszerint elcsikkadt:

Ezzel az ábrázolással jobban kifejezésre jut e szintagmatag eredete, története is, s nyomon követhető a szórend megkövesülése, ha összevetjük e szintagmatag előzményével:

A következő cikkben („Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje”) Papp Ferenc a matematikai nyelvészet egyik legfontosabb módszerével, a modellkészítéssel foglalkozik, s megkísérli rendszerezni a nyelv és a beszéd („közlési folyamat”) leírására készült különböző statisztikai és strukturális modelleket.

A modell a valóság tudatosan leegyszerűsített mintája, amely a valóság lényeges (bizonyos szempontból lényeges) vonásait tükrözi. A modellkészítés nem öncél, hanem a tudományos kísérletezésnek egy speciális formája, s ezáltal a jelenségek tanulmányozásának egyik igen fontos eszköze. Egy-egy jelenségkomplexumot természetesen nemcsak egyféleképpen lehet modellálni: a modell lehet részletesebb vagy áttekinthetőbb, különbözhetnek a modellek céljait vagy szempontjait tekintve stb., — az a kérdés, hogy milyen jelenséget akarunk a modellen tanulmányozni. Egy nyelvi modell például vonatkozhat a fonémákra vagy a morféimákra, a szóra vagy a szintagmákra, vagy pedig az egész modatszerkezetre. A különféle nyelvekben használatos fonémák, tudjuk, véges számú alkotóelemből épülnek fel, s például igen jellemző, hogy egy-egy nyelv a fonémák lehetséges alkotóelemei közül melyeket tekint lényegesnek, relevánsnak. Az oroszban lényeges, hogy, mondjuk, egy *b* hang kemény vagy lágy („releváns-e számára a kemény-lágy oppozíció”) — a magyar fül alig tud köztük különbséget tenni. A magyar *é-t* viszont az oroszok érzik egyenértékűnek az *i*-vel. Valamennyi nyelv valamennyi fonémáját jellemezhetjük tehát oly módon, hogy fölveszünk *n* koordinátát (ahol *n* jelöli azoknak a tulajdonságoknak a számát, amelyek legalább egy nyelvben relevánsak), s az oppozíció egyik pólusát $+1$ -gyel, a másikat -1 -gyel jelöljük, ha egy adott tulajdonság az illető nyelvre vonatkozólag releváns, s 0 -val, ha irreleváns. Az így kapott modell lényegében az *n* dimenziós tér egy-egy pontját rendeli hozzá egy-egy fonémához. Jól használható segédeszközt kapunk így egy fonémarendszer belső összefüggéseinek vagy a nyelvben végbemenő hangtani változásoknak a tanulmányozásához.

Talán a legizgalmasabb probléma a mondat szerkezetének modellálása: azoknak a törvényeknek a megállapítása, amelyek alapján a szavakból egyre összetettebb szó-szerkezetek, s végül a nyelv „sejtje”, a mondat kialakul. Lényegében hasonló szerkezetű törvényekkel, kapcsolódási szabályokkal írható le egy nyelv grammatikája a legalsó szinttől a legmagasabbig.

Kiefer Ferenc „Halmazelméleti és matematikai-logikai modellek a nyelvben” című cikkében Kulagina konfiguráció-elméletét és Lambek matematikai-logikai modelljét ismerteti. Kulagina halmazelméleti módszerekkel, matematikai precizitással definiálja néhány alapfogalomból (szóalak, környezet, kitüntetett mondat) a legfontosabb nyelvészeti fogalmakat (szófaj, grammatikai függőség stb.), s az ekvivalens szóalakok és szócsoportok helyettesítésével példát ad a mondat strukturájának megállapítására.¹ Kár, hogy Kulagina túlságosan idealizált nyelvet vett alapul vizsgálataihoz, s így eredményei a természetes nyelvekre nem mindig alkalmazhatók. Lambek modellje érdekes példája egy teljesen formalizált grammatikai rendszer felépítésének. Sajnos a természetes nyelvek elemzésére Lambek modellje sem megfelelő, elsősorban a nyelvtani kategorizálásban fellépő többértelműségek és a nem folytonos szerkezetek elemzésében megmutatókozó nehézségek miatt.

Dömölki Bálint, Fónagy Iván és Szende Tamás eredeti módszert dolgoztak ki arra, hogy elektronikus számológép segítségével hogyan lehet szövegek verstani, szótani és nyelvtani elemzését „egy füst alatt” elvégezni. Az így kapott elemzési eredmények alapján érdekes különbségek mutathatók ki például Szabó Lőrinc és Juhász Gyula nyelve-

¹ Kulagina nevezetes cikke azóta magyarul is megjelent Papp Ferenc „Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban” c. tanulmánykötetének függelékében (Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ, 1964. 123–46.)

zetének fonémagyakorisága között, vagy a felhasznált szófajok arányaiban. (Szabó Lőrincnél lényegesen több kemény és zöngétlen mássalhangzó található, a magánhangzói között több a rövid és a mély, a szavak nála hosszabbak — Juhász Gyulánál több a „lágý” mássalhangzó (*m, n, l*), s inkább a hosszú magánhangzók dominálnak. Másrészt Juhász Gyula több főnevet és ígét használ, Szabó Lőrincnél viszonylag sok a névmás, a főnévi igenév és a számnév.) Fónagy Iván megkísérel magyarázatot is adni a tapasztalt eltérésekre, helyenként igen találóan.

A kötet második részében a hazánkban nemrég megindult gépi fordítási kutatásokból kaphat ízelítőt az olvasó.¹ Hell György és Sipőczy Győző, a magyarországi gépi fordítás úttörői, egy-egy tartalmas cikkben számolnak be kutatásaikról. Hell György leírja az első ilyen irányú magyarországi kísérletet: a Műszaki Egyetem jelfogós számológépén próbaképpen lefordítottak egy mondatot oroszról magyarra. Kifejti ezenkívül elgondolásait az orosz–magyar gépi fordítás szintagmatikus úton történő megvalósításának lehetőségeiről a nyitó- és zárószavak rendszere segítségével. Sipőczy az előjárás kifejezések fordításával kapcsolatban felmerülő problémákról írt tanulmányt. Legtöbb nehézség az előjárás szerkezetek mondattani szerepének meghatározása körül van: ha főnév után áll az előjárás szerkezet, akkor meg kell állapítanunk, hogy az előtte álló főnévnek a jelzője-e az előjárás kifejezés, vagy pedig a mondat állítmányához tartozó határozó.

Külön ki kell emelnünk még a kötetben Kónyi Sándor munkáját, aki filológus alapossággal elemzi I. A. Melcsuk magyar–orosz fordító algoritmusát, s több szempontból tovább fejleszti Melcsuk rendszerét.

Varga Dénes

Antal László: A formális nyelvi elemzés. Budapest, 1964. Gondolat Kiadó, 233 lap.

Abban alighanem mindenki egyetért e sorok írójával, hogy dicséretes a Studium sorozat szerkesztőségének a kezdeményezése, hogy nyelvelméleti munkának is helyet biztosított e népszerű sorozatban. Talán kevesebben helyeslik azt, hogy első műként egy olyan könyvecske jelent meg, amely az amerikai deskriptív (leíró nyelvészeti) módszert ismerteti. Pedig ha a pedagógusok és a széles olvasó közönség igényeit figyelembe vesszük, aligha kétes e választás helyessége. A klasszikus nyelvelemzési módszert tanítják mindenütt, a strukturálisról meg hazánkban ez az első népszerű összefoglalás, s a nemzetközi irodalomban is ritkítja párját.

A szerzőt úgy ismerik nyelvtudományunkban, mint aki a könyvében vázolt módszert már az ötvenes évek közepe óta következetesen alkalmazza, s művei révén a strukturális módszerek körüli vitákban központi helyet foglalt el. Antal műveit (lásd a könyv bibliográfiáját) természetesen nem lehet e módszer alkalmazása klasszikus példáinak számítani, de kétségtelenül reprezentálják erőnyeit, fogyatékosságait. Amit az ismertető könyben a szerző elmond, jórészt ugyan benne foglaltatik korábbi műveiben, de ez a munka önálló, rendszeres, népszerű kifejtése a deskriptív elemzés módszerának. Mi ekként fogjuk tehát ismertetni, s csak emlékeztetjük az olvasót az egyes kérdések körül régebben folyt vitákra, amelyek azonban nem csak vagy nem annyira a módszerről folytak, mint a módszer alkalmazásáról.

¹ Újabb és részletesebb eredmények találhatók a „Gépi fordítás — Algoritmusok orosz nyelvű szövegek elemzésére” c. kötetben (Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ, 1963.)

A bevezetés utáni első fejezet a fonológiát tárgyalja; a következő öt fejezetben a morféma áll a vizsgálat középpontjában; a grammatikai rész után jelentéstani elemzésre kerül sor; és egy összefoglalás zárja a kötetet. Tehát a szerző a legkisebb egységből indul ki a megnyilatkozás elemzésében, nem pedig a legnagyobb egységből, a mondatból.

A Bevezetésben a szerző röviden vázolja a nyelvtudomány fejlődését. Áttekintve a klasszikus nyelvtudomány történetét röviden bemutatja a strukturális nyelvészet három európai iskoláját: a genfit, a prágait és a koppenhágait. Antal könyvének tulajdonképpeni feladata azonban csak az amerikai deskriptív iskola nézeteinek bemutatása. Ennek megalapítója L. Bloomfield volt, s módszereinek klasszikus összefoglalását Z. S. Harris adta „Methods in Structural Linguistics” című művében. Antal könyve azonban nem Z. S. Harris munkájának népszerű változata, hanem ennek nyomán a leíró nyelvészeti módszerek önálló összefoglalása. A bevezetésben néhány alapfogalommal is megismerkedhet az olvasó, mint a megnyilatkozás, korpusz, szegmentum környezet és disztribúció. E fogalmakra később szükségünk lesz, ezért idézzük a szerző meghatározásait: „Megnyilatkozásnak tekintünk... minden beszédaktust, amelyet egy beszélő két szünet, két hallgatás közt hoz létre” (27; a ritkítás itt és lentebb tölem, D. L.). — „A vizsgált megnyilatkozások összegét hívjuk az elemzés korpuszának” 26. — „Szegmentum lehet minden, egy hangtól egy hosszú mondatig. Tehát a beszéd bármilyen hosszúságú része” (28). — „Környezetnek nevezzük a vizsgált szegmentum közelebbi és távolabbi szomszédságát” (28). — „Egy elem lehetséges előfordulási helyeinek — s mivel a lehetséges előfordulás más elemekkel szemben, azokhoz viszonyítva történik, azt mondhatjuk, hogy — lehetséges környezeteinek összességét az illető elem disztribúciójának nevezzük” (29).

„A fonológia” című fejezet jó illusztráció az említett alapfogalmak felhasználására. Valamely nyelv — ez esetben a magyar — fonémáinak megállapításához egy bizonyos korpusz különböző megnyilatkozásait kell elemeznünk, s ennek során sikerül kiválasztanunk bizonyos minimális szegmentumokat (hangokat). Ezek környezetét elemezve úgy találjuk, „hogy azok a hangok, amelyek egymással szemben kizárólagos helyzetűek, tehát amelyek a beszédnek azonos helyén, azonos környezetben nem jelenhetnek meg, az ilyen hangok egy fonémához, ugyanahhoz a fonémához tartoznak, ugyanannak a fonémának a képviselői” (41, például *d^e* és *dⁱ*). Az idézet egyébként jellemző a könyv stílusára és kifejtési módszerére is. Antal jó magyarázó készséggel, fokozatosan, lépésről lépésre halad előre a magyarázatban (olykor ugyan elég bőbeszédű, ami — népszerűsítő műről lévén szó — megbocsátható). Így jutunk el a fonéma meghatározásához, amelyben kizáró helyzeten kívül szerepel a fizikai tulajdonságok sajátos kombinációja is (45). A fonéma meghatározása után a fonémaváltozatok elemzésére kerül sor. A különböző fonémák változatai között megfigyelhető szimmetriára alapul a szimmetriatörvény, amely segítséget nyújt a hangszegmentumok fonémák szerinti csoportosítására (vö. 54, 55). A fejezet legvitathatóbb részében a szerző átfonemizálást alkalmaz a magyar fonéma-rendszerre, ennek során a közös jegyekkel rendelkező fonémákat egybevonja (így a hosszú és rövid magánhangzókat, a zöngés és zöngétlen hangokat). A fonéma mibenlétét részletesen tárgyalja a szerző, és arra a megállapításra jut, hogy a fonémát fizikai-funkcionális egységnek kell tekinteni (66). Szerinte a fonéma azért egysége a nyelvnek és így tárgya a nyelvtudománynak, mert „végső fokon fizikai valóság, azaz benne van a beszédhangban” (65). Mivel a fonéma fizikai valóság is, tanulmányozni kell azokat „a fizikai jegyeket, elemi részecskéket, amelyekből, amelyek kombinációjából egy fonéma felépül” (74). Ezeknek a végső fonológiai összetevőknek, konstituenseknek elemzésével zárul a fejezet.

A morfémaával foglalkozó fejezetek alkotják a könyv törzsét, köztük az első „A megnyilatkozások tagolása morfémaák szerint”. A fent bemutatott disztribúciós elemzést alkalmazva keresi a szerző a fonémánál nagyobb egységet, a morfémat. A morféma kiválasztása a felső- és alsó-határ törvények segítségével történik (84–86). Az első azt mutatja ki, hogy a fonémasor tartalmazhat-e egynél több morfémat, míg a másikkal megállapíthatjuk, mennyi ténylegesen a morfémaák száma. A disztribúciós elemzésekkel a morfémaák két nagy osztályát határozhatjuk meg: a szabad és kötött morfémaakat. Az előbbieket az jellemzi, hogy maguk is képezhetnek megnyilatkozást, az utóbbiak pedig nem (*és, te, meg, fehér, Debrecen, hát* stb. vagy *k, -nak, ugr-, -em* stb.) (87). A morféma különleges eleme a \emptyset morféma (*lát*), szemben a *lát-sz-szal*). Mint az előző fejezetben, itt is bírálja Antal a nyelvi egységek jelentés alapján történő meghatározását, s joggal mutat rá a következetes formális elemzés szükségességére. A fonéma és morféma összevetése után megvizsgálja a morfémahatár megállapításának kérdését.

Míg az előző fejezetben a morfémaák szegmentálását elemezte a szerző, a következőkben — „Alternáció és morfofonológia” — azt vizsgálja, hogy a nyert szegmentumok miként csoportosíthatók morfémaákba. Két vagy több szegmentum lehet ugyanazon morféma alternánása, aminek egyik fajtája a fakultatív, tehát ugyanabban a környezetben fellépő alternáns (pl. *fel, föl*). A különböző környezetben előforduló fonológiai eltérő alternánsok vizsgálatához be kell vezetni a szűkebb és tágabb környezet fogalmakat, alternánsnak ugyanis csak az a két szegmentum tekinthető, amely „soha nem jelenhet meg ugyanabban a szűkebb környezetben, de megjelenhet minden hasonló tágabban” (119). Például *-nak* vagy *-nek* nem járulhat ugyanahhoz a szóhoz, de az őket tartalmazó szónak ugyanaz a környezete, pl.: *adtam a fiúnak (gyereknek) almát*. Az alternánsok szükségessé teszik olyan szimbólum bevezetését, amely az alternáns szegmentumok együttes jelölésére szolgál (pl. *-nak, -nek* közös jele -NEK), ez a morfofonéma, amely igen hasznos a felsőbb nyelvi szinten történő műveletekhez.

A Morfémaosztályok című fejezetben előljáróban foglalkozik Antal a nyelvtanilag helyes, de logikailag nem helytálló mondatokkal (pl. *Egy szemüveges holló naponta két duplát iszik az „Anná”-ban*), és helyesen teszi, amikor elemzésüket kiemkeszti a nyelvtan köréből. A morfémaosztályok megállapítása az azonos disztribúció révén történik, ennek a formális meghatározása a következő: „Ha z_1 és z_2 morfémaák környezetei azonosak X és Y morfémaosztályok környezeteivel, akkor z_1 valószínű X morfémaosztály tagja, z_2 pedig Y morfémaosztályé” (131). A magyarban eszerint a következő osztályok vannak: N (főnév), V (ige), A (melléknév), P (névmás), L (számnév), D (határozószó), K (kötőszó), R_o (igerag), R_n (főnévrág), J_o (igei jel), J_n (főnévi jel), $N_{n,a}$ (főnévképző névszóból), N_n (főnévképző főnévből), V_n (igeképző főnévből), N_a (melléknévképző főnévből), N_o (főnévképző igéből).

A Morfémacsoportok című fejezet mondattani kérdésekkel foglalkozik. A címben szereplő fogalom így definiálódik: „Morfémacsoportnak nevezzük a különböző osztályú morfémaákból összetett szerkezeteket, amelyek a megnyilatkozások egészével szemben egy morfémaosztályhoz hasonlóan, azzal egyenértékűen viselkednek” (141). Például *A fehér kutya hangosan ugat* mondat (képlete morfémaosztályokban $ANDV$) két részre osztható: AN és DV , mert mindkét rész így alkothat csak önálló megnyilatkozást, például ND nem: *kutya hangosan*. Mindkét szerkezetnek van egy-egy főtagja: $AN = N$, $DV = V$, mert az AN vagy DV szerkezet „ugyanazt a helyzetet foglalhatja el a mondatban”, amit az N vagy V . A továbbiakban Antal felsorolja a magyar nyelv fontosabb hasonló egyenleteit. Ebben az elemzésben az alany és az állítmány nem egy szóra korlátozódik, hanem az egész morfémacsoportot felöleli. A bővítmények kategóriái itt szükségtelenek. A módosító szók is beletartoznak valamelyik főcsoportba. *A fehér kutya hangosan ugat*, mint láttuk, két részre oszlott: *A fehér kutya* és *hangosan ugat*, ez a két rész

a mondat közvetlen összetevője. Az így nyert részek tovább bonthatók közvetlen összetevőkre, amelyek az eredeti egységnek (itt a mondatnak) már csak közvetett összetevői. A közvetlen összetevőkre bontás egész a morfémáig megy le. A közvetlen összetevők szerinti elemzéssel szemben a fő ellenvetés a strukturális nyelvészet részéről az lehet, hogy sok mondattani szempontból releváns összefüggés nem mutatható ki a segítségével. Ezeket csak a transzformációs, tehát egyik szerkezetnek a másikba való átalakítási lehetőségét is figyelembe vevő elemzés képes feltárni. Antal maga is jelzi ezt könyve befejezésében, ahol a *hajó üldözése* szókapcsolatot hozza példaként, amelyről a fenti elemzés nem képes megállapítani két különböző jelentését 'A hajó üldöz valakit'. 'Valaki üldözi a hajót' (227). A transzformációs elemzés szerepe azonban sokkal nagyobb annál, mint az olvasó Antal könyve alapján gondolhatná. Egy külön mondattani szintet alkot, és az összefüggések egész rendszerét képes feltárni. Azonkívül a transzformációk sikeresen alkalmazhatók egyéb nyelvi szinteken is.

„Egyéb összefüggések a morfémák között” — ez a következő fejezet címe, benne a szerző eltekint „a környezet azonosságának eddig szigorúan betartott feltételétől”, s azt vizsgálja, „hogyan különböző morfémaosztályok, illetve azoknak tagjai milyen kapcsolatba léphetnek egymással, függetlenül attól, hogy a megnyilatkozások, amelyekben belül ezekre a kapcsolatokra sor kerül, azonosak maradnak-e vagy sem” (164–5). Megismerteti az olvasót a morfológiai hosszú komponens fogalmával, amely jellemző a ragozott és képzett alakokra (*ugrik, futás*) (vö. 165). Definálja a rag, képző és modifikátor (másként jel) fogalmát ez utóbbi alapján. Majd elemzi a magyar esetrendszert (17 eset). A ragokat, így az esetragokat is, az jellemzi szerinte, hogy „fellelphetnek mindenféle modifikátor után is” (173), szemben a képzőkkel, amelyek nem jelenhetnek meg modifikátorok után. Ebben a fejezetben a szerző foglalkozik még a névutókkal, s itt vezeti be a konstrukció fogalmát, aminek legközönségesebb fajtája a szó. E fejezet mondani-valóját, együtt az előzők több problémájával, részletesen elemezte Szépe György „A magyar esetrendszer”-ről írt ismertetése (Nyr. 86:460–8), ezért mi részletekbe nem bocsátkozunk, csak megjegyezzük, hogy az esetrendszer kérdései, főleg ha tipológiai is tekintjük, jóval bonyolultabbnak látszanak annál, mint ahogy ez Antal tárgyalásából kitűnik.

Az utolsó fejezet címe „A jelentés”, s benne Antal részletesen bírálja a különféle jelentésdefiníciókat, majd helyesen állapítja meg, hogy a nyelvi jel és a jel tárgyának viszonya lényeges az elemzés szempontjából. Itt vitáznia kell mind a klasszikus nyelvtudomány, mind a deskriptív iskola régebbi nézeteivel, az utóbbival azért, mert kirekesztette a jelentés kutatását a nyelvtudományból. A jelentés redundáns, népszerű meghatározása ezek után így hangzik: „Azt a szabályt, aminek alapján a jelet használjuk, aminek alapján egy bizonyos jelet egy bizonyos tárgyszó jelölésére használunk, ezt a szabályt nevezzük jelentésnek” (187). Jelentős teret szentel a továbbiakban a szövegösszefüggés és a jelentés viszonyának, s a tartalom és jelentés kapcsolatának elemzésével zárja a fejezetet. E fejezet fő hiányossága, hogy a jelelméletből helyesen átvett meghatározás alapján a szerzőnek nem sikerül a többi alapfogalom megnyugtató meghatározása (pl. az absztrakt és konkrét jelentés, polyszémia) és főleg e definíció nála nem válik a nyelvi elemzés módszereinek forrásává, ami különösen szembetűnő a többi fejezettel összevetve.

Az Összefoglalás azontúl, hogy megrajzolja a könyv gondolatmenetének fővonalát, általánosan jellemzi módszerét, amely „formális, relativisztikus, hierarchikus és partikuláris” (220). Ezenkívül érint ismeretelméleti kérdéseket is, idézve a marxizmus klasszikusainak ismert téziseit arról, hogy „az objektív világ lényegét tekintve megismerhető, de véglegesen soha” (223), megállapítja, hogy a nyelv kategóriái is tudatunktól függetlenül objektíve léteznek: „A nyelvész tehát nem alkotja, csak feltárja azokat” (224). Mindezzel mi is egyetértünk. Ugyanakkor azonban — nézetünk szerint — óvakodni kell a meg-

ismeres folyamatának leegyszerűsítésétől. A megismerés folyamatában, az eddigi ismeretekre alapozva a tudós felállíthat hipotéziseket, modelleket, felvehet kategóriákat, amelyeknek helyességét a gyakorlat vagy igazolja, vagy megcáfolja.

Antal méltán hangsúlyozza az elemzés fontosságát a nyelvtudományban, de az elemzés mégis csak egyik aspektusa a kutatásnak. A nyelvi szintézis, tehát azoknak a szabályoknak a megállapítása, amelyek szerint a beszéd, a kijelentések létrejönnek, nem kevésbé fontosak tudományunk számára. Hiszen a nyelvi kommunikáció kétoldalú, nemcsak tudomásul vesszük mások közléseit, hanem magunk is közöljük gondolatainkat, a gép nemcsak elemzi a bemenő nyelven írt szöveget, hanem a célnyelven reprodukálja is. Ezért szükséges lenne egy olyan mű megjelentetése, amely a nyelvi analízis után a nyelvi szintézist is ismertetné. A szintetikus, generatív modellek — amelyek nem a hallgató (vagy) olvasó, hanem a beszélő tevékenységét elemzik, — a nyelv további összefüggéseit tárják fel tudományunk művelői és a nagyközönség számára.

Dezső László

A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája 1961. Szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 1963. A Nyelvtudományi Intézet Közleményei. Új folyam I. — 1. 208 lap.

Az „Új folyam” az 1950—1956 között az Intézet szerkesztésében megjelent Nyelvtudományi Intézet Közleményeinek folytatásaként indult a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Közleményei címen, azzal az elgondolással, hogy minden évben egy állandó bibliográfiai szám a magyar nyelvtudomány kurrens évi bibliográfiáját fogja tartalmazni, a többi szám pedig tájékoztatást, elvi és módszertani cikkeket. Az 1963 októberében megjelent 1. szám tehát áttekintést ad az 1961. évi magyarországi nyelvészeti terméstről, vagyis minden 1961-ben megjelent magyarországi nyelvtudományi (és a nyelvtudománnyal valamiféleképpen kapcsolatos) munkáról, valamint a magyarországi munkák 1961. évi külföldi ismertetéseiről. A nyelvtudománnyal kapcsolatos munkák a nyelvészeti szempontból fontos források, továbbá a stilisztika, verstan stb. irányába ágítják a bibliográfia körét. A feldolgozás lehetőleg teljességre törekedett: a Magyar Nemzeti Bibliográfia és a Magyar Folyóiratok Repertóriumának alapján, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjainak személyes gyűjtése alapján minden fontos munkára kiterjedt; csak azokat a közleményeket mellőzte, melyekben lényeges új megállapítások vagy adatok nincsenek. A kötet 1370 számozott bibliográfiai tételt tartalmaz (a valóságban valamivel többet is, minthogy néhány utólag közbeiktatott mű a jelzést kapott); a feldolgozott periodikák, sorozatok, gyűjteményes munkák száma megközelíti a 250-et.

A szerkesztés felelős vezetője Balázs János, munkaközösségének tagjai: Kozma Magdolna, Tuszkau Antónia, Uray Géza, Vértés O. András; technikai szerkesztője Balogh Lajos. A szerkesztői munkaközösségnek nagy gondot okozhatott a hatalmas anyagnak kellő tagolása, áttekinthetővé tétele.

Az említett 1370 tétel 19 fő fejezetben van elosztva, a következők rendben:

Bibliográfiák, katalógusok, repertóriumok — Nyelvtudományi periodikák, sorozatok, gyűjteményes munkák — A nyelvtudomány — Általános nyelvtudomány — Magyar nyelv — Uráli nyelvek — Altaji nyelvek — Észak-Eurázia és a steppevidék régi nyelvei — Paleoszibériai és eszkimó nyelvek — Indoeurópai nyelvek — Aziánus és mediterrán nyelvek — Hámi-sémi nyelvek — Kaukázusi nyelvek — Szinotibeti nyelvek — Ausztronéziai (maláj-polinéziai) nyelvek — Pápua nyelvek — Ausztráliai nyelvek — Fekete-Afrika nyelvei — Amerikai nyelvek.

E 19 fő fejezet mindegyike természete szerint tovább tagolódik. Elsősorban az Általános nyelvtudomány és a Magyar nyelv kívánt igen nagymértékű tagolást: az előbbi 50, az utóbbi 41 fejezetre és további alosztályra bomlik. Ez a nagymértékű tagolás feltétlenül szükséges: csak így lehet biztosítani az anyag áttekinthetőségét és az egyes fejezetek, alosztályok anyagának bizonyos fokú homogenitását. Az ily módon tagolt hatalmas anyag három nyelvű tartalomjegyzéke — a magyaron kívül orosz és francia — 18 lapra terjed; forrásjegyzéke, rövidítés- és jelmagyarázata újabb 26 lapra. A tájékozódás más irányú megkönnyítésére szolgál az ugyancsak 26 lapnyi névmutató.

Az egyes nyelvekre vonatkozó irodalom csoportosításában a nyelvek egymásutánját a magyar nyelvből való kiindulás szempontja irányította: a nagy nemzetközi felosztásokat (A. Meillet—M. Cohen: *Les langues du monde*. Paris, 1952.; Nemzetközi Nyelvészeti Bibliográfia) figyelembe véve a magyarhoz való közelállási fok szerint csoportosították a szerzők a világ nyelveit. (Ezt a szempontot talán nem ártott volna a különben példamutatóan rövid és lényegre törő Bevezetésben megemlíteni.)

Hogy a bibliográfia mennyire sokoldalú gyűjtésen alapszik, és hogy mennyire sokirányú, annak illusztrálására álljon itt a „Magyar nyelv” című fő fejezet a maga teljes tagoltságában.

Bibliográfiák, forrásrepertóriumok — Periodikák, sorozatok, gyűjteményes munkák — Tudományos élet, tudományszervezés, tudománytörténet — Források: Írott források (Általában; Görög szövegek magyar szórványai; Magyarországi latin szövegek magyar szórványai; Külföldi latin szövegek magyar szórványai; Oszmánli-török szövegek magyar szórványai; Irodalmi szövegek; Régi glosszák, szójegyzékek, szótárak; Régi nyelvtanok; Iratok, levelek, felsorolások; Térképek; Népi feliratok) — Feljegyzések a beszélt nyelvből (Folklórszövegek; Régebbi nyelvjárás-leírások; Nyelvjárási szövegek; Nyelvjárás és rétegnyelvi szóközlések) — A magyar nyelv elterjedése, állami, írásbeli és irodalmi használata. Nyelvi mozgalmak — A magyar nyelv eredete, rokonsága, története — A magyar nyelv belső tagozódása: Általános kérdések. Irodalmi nyelv. Köznyelv — Nyelvjárások — Rétegnyelvek, szaknyelvek — A magyar nyelv rendszere: Általában. Nyelvtanok — Fonetika és fonológia — Morfológia — Szintaxis — Szókészlet — Szótárak, szójegyzékek — Onomasztika — Frazeológia — Stilisztika — Verstan — Alkalmazott nyelvtudomány: Nyelvművelés (Általában; Szakmai nyelvművelés) — Anyanyelvi oktatás — Magyartanítás idegen nyelvűeknek. Nyelvkönyvek — Fordítás magyarra — Fordítás magyarról — Összevető és transzfer nyelvtan — Írás és helyesírás.

A munka — bevezetésének szerény megállapítása szerint — első kísérlet az újabb hazai nyelvészeti irodalom könyvészeti feldolgozására. Kétségtelen, hogy rendkívül fontos, szükséges, a szó el nem koptatott értelmében hézagpótló kiadvány, mely mindenemű nyelvészeti tudományos munkát igen jelentős mértékben megkönnyít; ezenkívül a gyakorlat emberei — például magyartanárok — is nagy haszonnal tallózhatnak benne. Okvetlenül kívánatos, hogy a vállalkozás folytatódjék, és legalább ilyen ütemben jelenjenek meg a következő évi kötetek is.

Éppen nagy fontossága, komoly tudományos színvonala miatt azonban valamivel szebb külsőt is megérdemelne a kiadvány. A rotaprint eljárás megfelelő: a szöveg tiszta és jól olvasható, az idegen nyelvű címek tipográfiája is gondosságra vall; a külső papírboríték sárga-kék színeivel és ferdén sikerült címfeliratával azonban nem ad előnyös külsőt ennek a színvonalas tartalmú munkának. A jövő kötetek tervezésekor talán erre is lehetne gondolni, s akkor a következő füzetekben nemcsak a Bevezetés ígérte formai javítások — a címleírás, sorszámozás tökéletes pontossága — fognak megvalósulni, hanem a köntös is méltóbban fogja hirdetni a mű belső értékét. — (A kiadvány kapható az Akadémiai Könyvesboltban — Budapest V., Váci utca 22. — Ára 20,— Ft.)

Fajcsék Magda

A Nyelvőr postája

Állatgyerekek? Mint ismeretes, a magyar nyelv a nemek, a leszármazás, sőt az egyes testrészek megnevezésére is más szavakat használ, ha emberekről, és megint másokat, ha állatokról van szó. Így például mindenki tudja, hogy az embernek gyermeke, a tehénnek borja, a lónak csikaja stb. van. Pár éve mégis annak lehetünk tanúi, hogy egyes értelmiségi és kispolgári körökben valamilyen rosszul értelmezett szeméremből az emberi viszonylatokra használatos szavakat átviszik az állatokra. Így például *kan* (vagy tájiasan *kani*) *kutya* helyett *fiúkutyá*-ról vagy *fiú*-ról, *szuka* helyett *lány*-ról, a *kutyakölykök*-ről meg eppenséggel mint *gyerekek*-ről beszélnek. Ha pedig az állat neve iránt érdeklődnek, már eleve így teszik fel a kérdést: *Fiú? Lány?* — mintha bizony a szemérem és az ildomosság ellen való vétek volna a természetes beszéd.

Az ellen persze, hogy társalgási gyakorlatában ki milyen szavakat használ, ki mit hogy kérdez, semmi kifogásunk sem lehet. Ez nyelvi tudatosság, intelligencia kérdése. De az ellen igenis van, hogy ennek az affektáló, műtyürkenyelvnek az utóbbi időkben gyermekirodalmunkban is helyet adnak. A kifogásolt *állatgyerekek* szót például a múlt évben épp egy gyermekkiadvány címlapján kellett meglátnom.

Nem vagyok nyelvész, így nem tudom, mi a tennivaló, de úgy vélem, gyermekeink nyelvérzékének védelme érdekében nagyon is üdvös volna, ha a gyermekkönyveket még a megjelenés előtt egy nyelvészeti bizottság is megvizsgálná. Különben úgy elterjed ez az affektálás, hogy utóbb kiirtani sem tudjuk.

Kávássy Sándor

Nyelvrontó hirdetések. A reklám feltűnő, kitartó: tömegek olvassák és visszhangozzák. Szinte szállóigévé lett valaha: „Tudja már Ön, hogy mi a Lysoform?” Vagy: „Saját hangja, vigye haza.” (Lemezfelvétel.) Ezért kell fokozottan ügyelni a hirdetés helyes magyarságára. Arról nem is szólva, hogy a verselő igénnyel készített reklám legalább valamicskével felette álljon az ízlésrontó vásáriságnak. Az ártó hiba ott keletkezik, ahol a hirdetés nyelvérzék híján készült. „Holmiját megveszem olcsó árban”: arra vall, hogy az őszeres iskolázottsága igen gyöngye. A régi ruhát *olcsón* vagy mérsékelt *áron* adjuk el. Hibás szabóreklám: „Mérték *utáni* szabóság”; ez nyilvánvaló germanizmus (Schneidererei *nach Mass*), e helyett: „szabás mérték *szerint*”. Színlapon a fordítás jelzésére: „Shakespeare *után*” éppúgy a német minta szolgai átültetése „Shakespeare *nyomán*” helyett. Gyakran olvassuk a kirakatban: „Leértékelt árucikkek”, újabban „Hanglemmez Leértékelés” szúrja szemünket az újságokban (nem csupán helytelen írásával). Valaminek az értéke ugyanis főként kétféle lehet: szellemi és anyagi. Az első: megbecsülésben jelentkezik; a második: fizetségben. A kettő nem mindig jár párhuzamosan, de föltehető, hogy nagy átlagban annak van nagyobb ára, amit nagyobb értéknek tekintenek. Eszerint a *leértékelés* azt jelenti, hogy valaminek a becsességét kevesebbre tak-

sálják, mint addig tették, alábecsülik. Ha például újabb, használhatóbb típus készült rádiógépekben, a régebbi *leértékelődik*. *Leértékelt* lett a néma film, mielőtt elterjedt a hangos. Ha azonban ugyanolyan maradt a minősége, csak túl sok halmozódott fel belőle a raktáron, és gyorsan akarják kiárusítani: az árucikk nem mondható *leértékelt*-nek, ahogy kereskedelmünk nyelvén járatos. Értéke ugyanaz maradt, csak az ára lett alacsonyabb. „Hanglemez Leértékelés” helyett a megfelelő hirdetés ezek szerint: „Olcsóbb lett a hanglemez.” Mert ha valóban csökkent értékű volna a hanglemez, senki sem vásárolná meg.

Molnár Anta

Pucc paszta! Ha ezt mondom valakinek, tudja mit jelent: 'Szedd a sátorfádat, menj innen, takarodj!' Pedig ennek a német kifejezésnek az eredeti jelentése 'tisztító kenőcs'. 'A hajdani k.u.k. hadsereg magyar bakái használták a pucc pasztát — nem arra, hogy a nevével valakit távozásra szólítottak volna —, hanem valódi jelentésében, vagyis a bakancsukat tisztították vele. Később a pucc paszta fekete színét felhasználták arra, hogy babájuk szemét hasonlították hozzá. Az ilyenképp megtisztelt fehérnép a „pucc paszta szemű” díszítő jelzőt viselte. Nyilván csak a fekete szeműek részesültek ebben a kitüntetésben. De honnan eredhet a *pucc paszta* mai értelmezése? Talán az a húszas években népszerűvé vált reklámkép és az alá írt reklámversike az eredete, amelyet a Meister szappangyár terjesztett. A kép egy sivatagon átrohanó struccmadarat ábrázolt, amely határozott cíllal futott: egy *Pucc* nevű tisztítószert tartalmazó doboz felé. Az alá írt versike így szólt:

Tudom, hová futsz te strucc:
Meister-féle Puccért futsz.

A reklámversike rövid idő alatt népszerű lett — Harmath Imre, annak az időnek egyik legnépszerűbb slágerszerzője írta —, és a fő értelmet, vagyis a tisztítószert háttérbe szorítva, a futást, a rohanást, elrohanást állította előtérbe.

Gyöngyi László

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Játszottság, felsejlik. Dr. Rada László két újságban olvasott, „furcsa, különös” képzésű szóra hívja fel figyelmünket, a magyar nyelv elleni merényletet látva bennük. Az egyik: *játszottság* (Brecht színpadi műveinek *játszottsága*). A szó valóban szokatlan, ritka, alkalmoszerű alkotás. Képzésmódja azonban éppoly természetes és szabályos, mint pl. ezeké: *érettség, képzettség, elszigeteltség, kopottság, tagoltság, romlottság* stb. Ha egy könyv *olvasottsága*-ról beszélhetünk, lehet szó egy színdarab *játszottsága*-ról is, bár valóban ritkán találkozunk e szóval.

Még kevésbé furcsállható a *felsejlik* ige. Választékos szó, az igaz; jelentése: homályosan feltűnik, dereng, látszik. A *sejlik* igekötős összetételeként megvan az Értelmező Szótárban is.

K. M.

Agyrázkódás. Bajáról dr. Mándi Istvánné orvos azt kérdezi levelében, hogy nem volna-e jobb *agyrázkódás* helyett az *agyrázódás* műszót használni; nem volna-e jobb a dolgozókat munka közben érő *rázódási ártalmak*-ról beszélni. Az ő véleménye szerint „csak a kutya *rázkódik*”.

Nem szabad kifogásolni az *agyrázkódás* szót, nemcsak azért nem, mert már rég gyökeret eresztett orvosi műszó, és a köznyelvben is mindennapi, hanem azért sem, mert semmi hibája sincsen. Nem helytálló az a vélemény, hogy „csak a kutya rázkódik”; A magyar nyelv értelmező szótárában ezt olvassuk a *rázkódik* szócikkében: „(Heves lökésektől) gyorsan, folyamatosan, de szabálytalan időközökben ide-oda mozog. *Egész teste rázkódik az utálattól. Válla rázkódik a nevetéstől.*” Utána két írói idézet, az egyik Arany Jánostól: „Egy rengeteg erdőn hogy lépve haladtunk, Hát egyszer a föld is *rázkódik* alattunk.” A másik Jókaitól: „Az egész fej *rázkódik* a dühtől”.

S így szól ott a *rázkódás* értelmezése: „1. A *rázkódik* igével kifejezett történés, mozgás, folyamat; az a tény, hogy valami rázkódik. *A föld rázkódása földrengés; az ajtó, az ablak rázkódása robbanás.*” Ez a két idézet követi az értelmezést: „Félve nyúltam egyszer-máskor Egy rózsát szakasztani: Késő volt — a *rázkodás*kor Mind lehulltak szirmai” (Arany János). „A fiatal terdek minden *rázkódásra* összeértek” (Babits Mihály). — 2. Belső szerveknek rendes helyükből való elmozdulása (erős üt(őd)és, lökés következtében). *Belső rázkódást szenvedett.*” — „3. A test borzongó, rángó, rángatózó mozgása (valamely kellemetlen hatásra). *Ideg, lázas rázkódás; a félelemtől, a rettegéstől, az undortól való rázkódás; a borzalom rázkódása.*” Még egy átvitt jelentése is van a *rázkódás*-nak, de az már nem tartozik ide.

Véleményünk szerint nem kell bántani az *agyrázkódás*-t (természetesen ez a szó is benne van az Értelmező Szótárban, az *agyrázódás* nincsen), és beszéljünk bátran a dolgozókat munka közben érő *rázkódási ártalmak*-ról. De ha Önnek jobban tetszik a másik, használhatja azt is, tehát lehetnek *rázódási ártalmak* is. Torday Ferenc Orvosi műszótárában (2. kiad. Bp., 1948.) a *commotio* : *rázkódás*, *k*-val, de a *commotio cerebri* már: *agyrázódás, agyrázat*; ezt az *agyrázat*-ot semmiképpen sem helyeselhetjük, különben is tudunkkal nemigen használták az orvostudományban. Az új, a Brencsán János-féle Orvosi szótárban (Bp., 1963.) a *commotio* : *rázódás*, *k* nélkül, mégis a *-rázkódás* utótagú összetételeket látjuk valamennyi *commotiós* betegség megnevezésében: *commotio cerebri* : *agyrázkódás*; *commotio cordis* : *a szív rázkódása*; *commotio spinalis* : *a gerincevelő rázkódása*.

Végül is azt ajánljuk, tartsuk meg az *agyrázkódás* műszót, s a *rázódás*-t legfőlőbb a *rázódási ártalmak*-ról szólva használjuk. De hangsúlyozzuk: erre is megfelel a *rázkódási ártalmak* műkifejezés.

F. G.

Nyüzsgő gyerek. E kifejezéssel kapcsolatban Pécsre Csokonai Istvánné tanárnak a következőket írhatjuk:

Előadja kedves levelében, hogy iskolájukban, nevelőtestületi értekezleten született a *csendes gyermek* ellentétékekppen ez a megnevezés: *nyüzsgő gyermek*. Volt, aki 'élénk, aktív magatartású tanuló'-t értett rajta, másvalaki 'összeférhetetlen, mindenbe belekapó, nehezen fegyelmehető tanuló'-t, olyan is akadt, aki 'mások lábára rátaposó, a járólókat elsodró, a közösségbe bele nem illeszkedő gyermek'-kel azonosította. A kifejezést azóta más pécsi iskolák nevelői is átvették. Ezek után azt kérdezi Ön, lehet-e egyedül *nyüzsgő*ni, mi a kifejezés értelme. Ha nem helyes a *nyüzsgő gyermek* kifejezés a *csendes gyermek* ellentétékül, mit használjanak helyette?

Határozottan emlékszünk rá, hogy mi már a húszas években hallottuk fővárosunkban az egyetlen emberre vonatkoztatott *nyüzsgő*, *nyüzsgő* szót. Azért ragadt meg emlékezetünkben, mert akkor még furcsállottuk újszerű használatát, egyes emberre értését. Érdekes, hogy a *nyüzsgő*, *nyüzsgő* szónak emlegetett értelmű alkalmazása most kezd terjedni Pécsen.

Lehet-e egyedül *nyüzsgő*ni? Eleinte még nem lehetett. Ezt a nép nyelvéből átvett szót Baróti Szabó Dávid szótározta először, 1792-ben (vö. A magyar nyelvújítás szó-

tárával), de már a XVI. század második felében fölbukkant (M. Nyelvőr 46: 173. lap). Czuczor—Fogarasiék magyar szótára (4. köt. 1867.) még így értelmezi a *nyüzsgő* igét: „Nyüvek módjára izeg-mozog. Mondják sűrűen tolongó, szüntelen mozgásban levő ember-vagy állatseregtről. *Nyüzsgő a sok nép*. Rokonai: *hemzseg, izseg, pizseg*.” (Bárczi Géza Magyar szóféljót szótára szerint „valószínűleg hangfestő eredetű”) Balassa József: A magyar nyelv szótára is (1940.) ezt mondja róla: „Egy tömeg mozog, hemzseg; *sokan nyüzsgőnek ott, a nép nyüzsgő*”. A magyar nyelv értelmező szótára (5. köt. 1961.) hasonlóképpen írja le első jelentését: „<Ember, állat> tömegesen, sűrűn tolongva, hullámozva, élénken, szüntelenül ide-oda mozog. *Nyüzsgőnek a kukacok, a pondrók. A sok gyerek nyüzsgő anyja körül. Az utcán nyüzsgő a tömeg*.” A következő irodalmi idézetek illusztrálják az értelmezést: „Odakint azonban nyüzsgő a tenger nép, Víni a leányért számos ifju fellép” (Arany János). „A dunaparton úgy *nyüzsgőtek* az emberek, mint a hangyák” (Kosztolányi Dezső). „A kukac kikelt a gyerek sebében, s fehérén *nyüzsgött* a haja közt” (Móricz Zsigmond). — Ennek első jelentésárnyalata („átvitt, ritka, rosszalló” minősítéssel): „Nagy mennyiségben együtt van, tömegesen előfordul; hemzseg. *A dolgozatban nyüzsgőnek a hibák*.” — Figyelemre méltó, hogy már A magyar nyelv értelmező szótárában „ritka, irodalmi” stílusminősítéssel megtaláljuk ezt a jelentésárnyalatot is: „<Egyes személy, állat> élénken, gyakran nyugtalanul, tartósan ide-oda mozog; sűrőg-forog.” S Arany Jánosnak ez az Arisztophanész-fordításából való idézet követi (nyilván főként erre alapozódott ez a jelentésárnyalat): „No, mit *nyüzsgősz* és vizslatsz úgy megint?” (Költőnk élete vége felé fordította le Arisztophanész vígjátékait; ezek a fordításai 1880-ban jelentek meg.) — A *nyüzsgő*-nek második jelentésűl ezt találjuk az Értelmező Szótárban „bizalmas, rosszalló” minősítéssel: „A maga hasznára, érdekből sűrűgölgődik, tevékenykedik, mindenütt észrevehetően, feltűnően mutatkozik. *Nagyon nyüzsgő a barátod, nem tudom, mit akar. Ott nyüzsgő a felesék körül. Nem szeret nyüzsgőni*.” Ez tehát a helyes értelme a *nyüzsgő* igének az Ön kérdezte esetben, vagyis ezt jelenti a *nyüzsgő gyermek* kifejezés: 'A maga hasznára, érdekből sűrűgölgődő, tevékenykedő, mindenütt észrevehetően, feltűnően mutatkozó gyermek'. Ebben a rosszalló értelemben már nem is merjük hibáztatni a *nyüzsgő gyermek* szókapcsolatot; olyanféle szemléletből született ez a szokatlan kifejezés, hogy úgy sűrőg-forog az ilyen gyerek, mintha sok példány volna belőle. Ha mégis kerülni akarnák ezt a „pesties” ízű „műkifejezés”-t, talán megfelelően helyette ez a nem familiáris változat: *sűrűg-forgó gyermek, sűrűg-forgó gyerek*. F. G.

Jobbrább. Rostás Károly, a Somogyi Néplap szerkesztője furcsállja a *jobbrább* szóalakot a Népszabadságnak 1964. július 19-i számában (Az elhalasztott válság): „Ezek között természetesen a monopolista érdekek védelmében egy, az előzőnél *jobbrább* álló, népellenes intézkedésekre kész kormány megalakulását szorgalmazták.” Szokatlan ez a *jobbrább*, az bizonyos; nem emlékszünk rá, hogy találkoztunk volna vele eddig. Egyébként nem lehet szabálytalannak minősíteni, hisz tudjuk, hogy határozószókat is lehet fokozni. Íme egy egészen közeli rokona: *hátrább* (bizonyosan ennek mintájára keletkezett). Furcsa, furcsa: *jobbrább*, de ha az idézett mondatban nézzük, nemigen tudnánk megfelelő szóval, kifejezéssel helyettesíteni. Azt mutatja ez, hogy ilyenféle hasonlításban szükség lehet rá; gazdagítja nyelvünket. Próbáljuk hát megszokni!

F. G.

Vonatra száll — vonatba száll. Kenyeres Károly Mosonmagyaróvárról az iránt érdeklődik, hogy melyik a helyes forma: *vonatra száll* vagy *vonatba száll*? A válaszunk ez: nyelvtanilag tulajdonképpen egyik sem tekinthető hibásnak, a közszokás azonban a *vonatra száll* formát szentesítette, s az előbukkanó régi nyelvi adatok tanúsága szerint régen is ez volt a gyakoribb. A Nyelvtörténeti Szótárban például találunk egy XVI.

századi gályára vet alakot, holott gályába vet, gályába száll, hajóba száll, kocsiba száll változat egyetlenegy sincs (a vonat és az autóbusz abban az időben még természetesen ismeretlen fogalom volt.) Tehát nyelvhelyességi szempontból ez az ajánlatosabb forma: *vonatra száll, hajóra száll, autóbuszra száll villamosra száll*. A *-ba, -be* ragot inkább csak akkor használjuk ebben a kifejezéstípusban, ha azt akarjuk hangsúlyozni, hogy valaki belemegy ennek vagy annak a járműnek a belsejébe, tehát pl. *beszáll a hajóba, beszáll a vonatba*. Ilyen értelemben azonban többnyire a *be* igekötőt is kiteszük a *száll* ige elé. Nem mondhatom azt, hogy *hajóba száll, villamosba száll, autóbuszba száll*. Azonban — kivétel erősíti a szabályt — a *csónakba száll, vonatra száll* formákkal nemegyszer találkozunk, s van egy-két olyan szókapcsolatunk is, amely *ba, -be* ragos változatban terjedt el. Ilyen az *autóba száll* és még inkább ilyen a *taxiba száll*. Ebből is látszik, hogy nyelvi kérdésekben sokszor nem könnyű a döntés. G. L.

A lottó e heti sorsolására öttalálatos szelvény nem érkezett. Ezt a rádióban gyakran elhangzó mondatot Jászberényből Márkus Sándorné hibáztatja. Szerinte így csak akkor mondhatnánk, ha a sorsolás a szelvények beérkezése előtt történt volna meg. A szelvények beérkezésének idején (minden szelvénynek a sorsolás előtt oda kell érnie a központba) nem lehet közöttük semmilyen találatos sem. Ön így javítja az idézett mondatot: „A lottó e heti sorsolására beérkezett szelvények között öttalálatos nem volt.” Az Ön mondata valóban szabatosabb, semmiképp sem lehet beleakadni. (Ha jól emlékszünk, így is hallani a rádióban.) De a másikat sem mernénk helyteleníteni; az *öttalálatos szelvény nem érkezett* kifejezésben az *öttalálatos* ezt jelenti: '(azóta, a sorsoláskor) öttalálatosnak minősült, olyan, amelyen az az öt szám volt megjelölve, amelyet azután sorsoláskor kihúztak', nem pedig okvetlenül csak ezt jelentheti: '(előre, még a sorsolás előtt) öttalálatosnak minősülő'. Az *öttalálatos* melléknévnek egymagában nincsen semmiféle időbeli vonatkozása, nem is lehet; az időbeli vonatkozást a mondatban, a beszédbeli helyzetben kapja meg. A kifogásolt mondatban az *érkezik* ige nem teszi azt a melléknévet mindenképpen „előidejűvé”; aki hallja a mondatot a rádióban, az önkéntelen ráértéssel a megtörtént sorsolásra vonatkoztatja, ahhoz viszonyítja, vagyis „utóidejű” jelentést ért bele az *öttalálatos* szóba. F. G.

Az állomások hangszóróján elhangzó figyelmeztetések szövegére vonatkozólag Szenes Ottónak (Szolnok) a következőket javasolhatjuk:

1. A ... vágányon vonat *halad át, keresztül v. végig* (ha nem áll meg).

Az igekötő nélküli *halad* ige valóban folyamatos, és a figyelmeztetéssel egyidejű cselekvést fejez ki. Márpedig nyilvánvaló, hogy a vonat jövetelére előbb figyelmeztetik az utasokat. Az igekötő érezteti ugyan a közeli történést, de jó azért egy bevezető szó: *Vigyázzunk, ...*

Az igekötőkkel szemben fölmerült ellenvetés nem helytálló, mert az *át*, vagy a *keresztül* nemcsak a hosszirányt keresztező helyzetre vagy mozgásra érvényes, hanem kifejezi a valaminek a hosszában, egyik oldalától, végétől a másikig való haladás, mozgás irányát is (l. villamos közlekedik a hídon át, átmentünk a hídon; a réten, a szobán keresztül; de keresztrányt fejez ki: a *Dunán át* híd ível (a Duna fölött a villamos mégis a *hídon át* halad), korlátot emeltek az utcán keresztül. Az igekötő jelentése, használati értéke tehát a helyzettől, a mondatkörnyezettől függ. — Hasonlóképpen a *végig* nem okvetlenül jelenti azt, hogy valamely út vagy terület, kiterjedés egész hosszán át haladva. Érvényes annak *nagy részére* is. Például az úton végig találoztunk autókkal; az utcán végig sírt a gyerek; a Dunán végig énekeltünk. Nyilván csak egy útszakaszról van szó (l. Értelmező Szótár).

Ha a vonat megáll az állomáson, a helyes szöveg ez lehet: Vigyázzunk, a vágányra vonat *érkezik* (a vonat *jár be* erősen vasutas szaknyelvi, de elég régi hagyománya van, nem helytelen).

2. A másik figyelmeztető formulának ezeket javasoljuk:

a) A vágány mellett vigyázzunk !

b) A vágány mellett tessék vigyázni !

Természetesebb volna ugyan a *Vigyázzunk, Tessék vigyázni* felszólítással kezdeni a mondatot, ha nem fontos, hogy a vágány számának jelzése első helyre kerüljön. K. M.

Szórend. Radó László tanár (Nagyvárad) megrója szórendje miatt ezt a mondatot: „*Élénk, a Dunántúlon még erősödő északi szél*”, s ezt ajánlja helyette: „A Dunántúlon még erősödő *élénk* északi szél.” (Ebben az utolsó mondatban nem kell az *erősödő* szó után vessző, mert ez az *erősödő* nem a *szél*-nek, hanem az *élénk északi szél*-nek a jelzője.) — Ugyancsak hibáztatja a következő szórendű mondatot is (azzal a vesszőzéssel írjuk ide, ahogy ő közli): „*Itt, a korábban lefolyt tárgyalások értelmében, tartandó gyűlésen vesz részt*”, s így változtatja meg: „A korábban lefolyt tárgyalások értelmében *itt tartandó gyűlésen vesz részt*.”

Helyes az a megállapítása, hogy csak akkor lehet szép a mondat, „ha sima és gördülékeny”. Lássuk a hibáztatott mondatokat! Az elsőt mi nem mernénk annyira helyteleníteni: „*Élénk, a Dunántúlon még erősödő északi szél*.” A mondat fogalmazója bizonyosan azért tette a mondat élére az *élénk* szót, mert nagyon hangsúlyozta. Az igaz, hogy a mondat ily módon egy kissé vonatottá vált, mert testes határozói bővítmény választja el az első, az *élénk* jelzőt a melléje rendelt *erősödő* jelzőtől. Az Ön javítása esetleg mégsem tetszene szerzőjének, mivel így az *élénk* jelző valamicskét veszít nyomatékából: „A Dunántúlon még erősödő *élénk* északi szél.” — A másik kipécézett mondatot a két fölösleges vessző rontja el, mert meghamisítja a mondat értelmét, egész szerkezetét; hagyjuk el a két vesszőt, olvassuk úgy: „*Itt a korábban lefolyt tárgyalások értelmében tartandó gyűlésen vesz részt*.” Ha az *itt* határozószót az Ön módosítása szerint a *tartandó* jelző bővítményévé tesszük, egészen mást jelent a mondat; akkor *itt tartandó gyűlés*-ről lesz szó, nem pedig arról, amit a szerző eredetileg ki akart fejezni, arról, hogy az *itt* és *itt* korábban lefolyt tárgyalások értelmében tartják meg azt a gyűlést, amelyen az illető részt vesz. Hogy mennyire helytelen volna közbevetésnek fölfognunk a *korábban lefolyt tárgyalások értelmében* kifejezést, az kitűnik, ha e nélkül egybeolvassuk a megmaradó mondatot: *Itt . . . tartandó gyűlésen vesz részt*. Ez a *tartandó* hangsúlyos volna, s az egész értelmetlenné válik így. Mi az a *tartandó gyűlés*? — kérdezhetjük. Ebből is látszik, hogy a *korábban lefolyt tárgyalások értelmében* kifejezés szoros szerkezeti tartozéka, bővítménye a *tartandó* jelzőnek, nem mellékes betoldás. Ennyire fontos a helyes vesszőrakás.

Egyet azonban el kell ismernünk az első típusú mondatra és javítására nézve („*Élénk, a Dunántúlon még erősödő északi szél*”); igen sok effajta nehézkes mondatot megjobbítunk az Ön ajánlotta szórendi cserével, föltéve persze, hogy nem rontjuk el a fogalmazó szándéka szerinti nyomatékeloszlást. Amikor lehet, valóban jobb, ha a bővítmény nélküli jelző közvetlenül jelzett szava elé kerül, nem szakítja el tőle bővítményes jelzőtársa. Vegyük például a következő mondatot: *Józan, mindenféle egészséggrongáló szórakozástól tartózkodó életet élt*. Gördülékenyebb a mondat emígy: *Mindenféle egészséggrongáló szórakozástól tartózkodó, józan életet élt*. — Vagy nézzük a következőt: *Jelentéktelen, a lényegét alig érintő módosítást hajtott végre a terven*. Ez is jobb lesz így: *A lényegét alig érintő jelentéktelen módosítást hajtott végre a terven*. Ha túlságosan zsúfoltnak látjuk az efféle mondatot, fölbonthatjuk, lazíthatjuk ilyenformán: *Csak kismértékben módosította a tervet; ez alig érintette a lényegét*. Ízlés dolga az ilyesmi; no meg természetesen a környező mondatok jellegétől, ritmusától stb. is függ.

F. G.

Hogyan beszél a mai ifjúság?

(Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1964. december 14-i üléséről)

Ezen a napon ünnepi ülést tartott a Nyelvművelő Munkabizottság. Ekkor rendeztük meg a Magyar Nyelvőr 1964. évi első számában meghirdetett ifjúsági nyelvi pályázatunk ünnepélyes eredményhirdetését. Éppen ezért ezen az ülésen nemcsak a bizottság tagjai vettek részt, hanem a pályázat díjazottjai és helyezettjei is, több mint húszan, valamint a sajtó és a rádió képviselői, szintén jó néhányan.

Az ünnepi ülést **Lőrincze Lajos**, a bizottság elnöke nyitotta meg. Mivel bizottságunk személyi összetétele az osztályvezetőség döntése alapján némileg megváltozott, az elnök mindenekelőtt meleg hangon üdvözölte az új összetételű bizottság tagjait, s közülük személy szerint is azokat, akik most vettek részt először a Nyelvművelő Bizottság munkájában: **Balassa László** egyetemi adjunktust, **Garai Gábor** író és **Siklósi Norbert**et, a Magyar Újságírók Országos Szövetségének főtítkárát. Ezután — rátérve az ülés közvetlen témájára — röviden méltatta a pályázat jelentőségét, majd felkérte **Koválovsky Miklós**t, hogy ismertesse a bíráló bizottság értékelését és a pályázat részletes eredményét. A beszámolót az alábbiakban teljes egészében közöljük:

A pályázat eredménye

A nemzeti nyelv rétegei között sajátos helyet foglal el az ifjúság nyelvhasználata, a nemzedéki összetartozásnak, illetőleg elkülönülésnek egyik jellemző és jellegzetes ismertetőjegye. E nyelvi réteg, amely — mióta felfigyeltünk rá, főként diáknyelvi változatában — mindig érdekes jelensége volt a nyelv életének, az utóbbi évtizedben egyre jobban előtérbe került, és — ami ezzel részben összefügg — lényeges mennyiségi-minőségi változáson ment át: addigi szűk köréből kiterjedt úgyszólván az egész ifjúságra, s bár ezáltal tovább differenciálódott és gazdagodott anyagában és nyelvteremtő elevenségében, jóformán teljesen elvesztette régebbi erős, társadalmi tagoltságát, s az egész magyar ifjúság körében többé-kevésbé egységessé és általánossá vált. A minőségi változás pedig e nyelvi réteg meglepő fölfrissülése, nagyfokú játékosága, szellemes és fordulatos kifejezőképessége, változatokban való nagy bősége, egy szóval az ifjúság nyelvteremtő erejének rendkívüli meglevenedése, de — negatív vonásként — a szertelenség, tiszteletlenség s gyakran a közönséges durvaság is. Mindez többé-kevésbé általános jelenség világszerte, és megvan a történelmi-társadalmi-világnézeti gyökere.

Napjaink ifjúságának nyelvhasználata tehát figyelemre és tanulmányozásra méltó, mind szorosan nyelvészeti vonatkozásban, mind társadalomtudományi, lélektani és pedagógiai szempontból.

Így érthető, ha a Valóság 1963. évi 5. számának az ifjúság nyelvével foglalkozó tanulmánya nyomán meglevenedett az érdeklődés a kérdés iránt. Ez készítette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő munkabizottságát arra, hogy 1963. nov. 4-én szakemberekkel kibővített vitaülést tartson az ifjúság nyelvéről. Itt merült föl a gondolat és a

javaslat, hogy szervezzünk széles körű anyaggyűjtést, amely alapja lehet majd az ifjúság nyelvhasználatát elemző, valamint helyes irányba terelni segítő kiadványnak. Így hirdette meg pályázatát a Nyelvművelő Munkabizottság lapunk 1964. évi 1. számában (85—6. l.) „Hogyan beszél a mai ifjúság?” címmel. Határideje 1964. aug. 31. volt. A felhívásnak meglepő visszhangja támadt, közölte több lap és a rádió, s így szinte az egész országban tudomást vehettek róla a kérdés iránt érdeklődők.

A téma fölvetésének és a pályázat kitűzésének jelentőségét mutatja az, hogy az újabb időben a sajtóba és az irodalomba egyre jobban behatol az ifjúság nyelve: riportokban, elbeszélésekben, regényekben és fordításokban egyaránt felhasználják jellemző és kifejező erejét. Szinte már ott tartunk, hogy megszületett az ifjúság külön nyelvén megszólaló irodalom, amelyet csak az ért, aki ismeri ezt a nyelvet. A pályázatra is küldtek be az ifjúság nyelvén írt elbeszélést és e nyelvre lefordított (valójában: így parodizált) verseket is.

Mindez nagymértékben divattünet, és mint minden efféle jelenségben, van benne jó adag divat, korszerűsködés, tetszelgő eredetieskedés és vagányos, nyegle túlzás. Az ifjúságot nyelvhasználatában is jellemző művek népszerűségére jellemző azonban J. D. Salinger amerikai író Zabhegyező címmel lefordított regényének (*The Catcher in the rye* = Fogó a rozsban) nagy sikere s a Gyepes Judit fordításának hitelességéről és értékéről kerekedett vita (l. legutóbb a Valóság 1964. évi 9. számában Vidor Zsuzsa cikkét). A magyar szöveg ugyanis az ifjúsági zsargon tömény felhasználása, gazdag példatára, valósággal olvasókönyve.

A pályázatra 43 munka érkezett. Beküldőik jelentős része — mint várható is volt — közép- és általános iskolai tanár, de nagy számban érkeztek pályázatok magának az ifjúságnak köréből is (egyetemi hallgatók, középiskolások, sőt általános iskolai tanulók is küldtek be anyagot). A belőlük kibontakozó kép teljességét és egyensúlyát az biztosítja, hogy a pályázók közt mindkét nem képviselve van, továbbá, hogy a diáknyelvi gyűjtések mellett az üzemek, ipari tanulók, katonák és a vidéki ifjúság nyelvhasználatáról is képet kapunk. Többnyire nem is különülnek el ezek a rétegek a pályázatokban, s ez maga is jelzi az ifjúság nyelvi egységesülését, amit többen hangsúlyoznak is. Ami pedig a legjelentősebb helyzet felmérése szempontjából: a pályázatok csaknem fele-fele arányban oszlanak meg Budapest és az ország különféle vidékei közt, sőt Romániából és Jugoszláviából is érkezett dolgozat. A beküldött pályamunkák természetesen különböző jellegűek és értékűek. Legtöbb köztük a pályázati hirdetményben közölt szempontok szerint összeállított betűrendes vagy tárgyi csoportosítású szó- és kifejezésgyűjtemény, rövidebb-hosszabb bevezető, általános jellemzés kíséretében vagy a gyűjtés körülményeinek részletezésével. Némelyik pályázó azonban alapos tanulmányt is készített, amelyben összegezi megfigyeléseit, és kifejti gondolatait az ifjúság nyelvéről. Magának az anyagnak az elrendezése és feldolgozása meglehetősen egyenetlen. Az alakváltozatok feltüntetésére, a jelentések árnyaló részletezésére, a stílusérzék, használati kör megjelölésére és a példamondatok közlésére vonatkozó útmutatást csak néhány filológus hajlamú vagy képzettségű pályázó követte rendszeresen és következetesen. A beküldött anyag azonban így is jelentős, hiszen az egy-két tucatnyi szót ömlesztve közlő jegyzékek mellett a legtöbb gyűjtemény átlagban több száz szót és kifejezést tartalmaz, néhánynak az anyaga pedig ezer szó körül jár, sőt van, amelyik jóval meg is haladja az ezret. Ez a hatalmas anyag a magától értődő ismétlődések ellenére is magában foglalja az ifjúság mai sajátos nyelvhasználatának szinte teljes szó- és kifejezőkészletét. Van pályamunka, amely történeti áttekintést, illetőleg fejlődésképet is ad, s így alkalmas a régebbi és a mai ifjúság nyelvének összehasonlítására.

1964. szept. 17-i ülésén a Nyelvművelő Munkabizottság számba vette a beérkezett pályamunkákat, és örömmel véve tudomásul a nagy érdeklődést, a bíráló bizottság tag-

jaivá Lőrincze Lajost, Bencédy Józsefet, Grétsy Lászlót, Hernádi Sándort és Kovalovszky Miklóst jelölte ki, az eredményről való jelentés elkészítésével pedig Grétsy Lászlót és Kovalovszky Miklóst bízta meg.

A legérdemesebb pályamunkák díjazására és jutalmazására a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, a Művelődésügyi Minisztérium, a Kommunista Ifjúsági Szövetség Budapesti Bizottsága és egy-két más fontos intézmény is ajánlott fel nagyobb pénzösszeget, a Kiadói Főigazgatóság és az Állami Könyvterjesztő Vállalat pedig jutalomkönyveket bocsátott rendelkezésünkre. A pályázat ügyének támogatásáért a Nyelvművelő Munkabizottság hálás köszönetét fejezi ki.

A pályamunkákat a méltányos és tárgyilagos elbírálás végett két csoportra osztottuk: külön értékeltük a felnőttek, nagyrészt tanárok és egyetemi hallgatók, tehát filológiai képzettségű pályázók munkáit és külön a közép- és általános iskolai tanulók pályázatait.

A részletes értékelést és eredményssorrendet a következőkben adjuk:

A felnőttek csoportjában az első díjat Muráth Istvánné tanár nyerte el (Máriagyűd, Dózsa György út 27.). Pályamunkája mind anyagának gazdagságával, mind feldolgozásának alaposságával és sokszempontúságával kiemelkedik a többi közül. A több mint 400 lap terjedelmű s mintegy 3000 szót és kifejezést tartalmazó és anyagát gondos elemzés kíséretében feldolgozó munka egymagában is kitűnő alapja lehet az ifjúság nyelvről készíthető tanulmánynak és szótárnak. A bíráló bizottság Muráth Istvánné pályázatát a 3000 forintos első díjjal jutalmazza.

A második díj nyertese S. Lőrincz Lajos tanár (Miskolc, Petneházi u. 12.). Mintegy 1000 szóból és szólásból álló, sok újat tartalmazó anyagát 14—18 éves technikumi fiátanulók körében gyűjtötte, s ügyes tanulmányba foglalva, ötletes csoportosításban küldte be. Dolgozata kitűnő nyersanyag, s szemelvényesen akár cikk formájában is közölhető. A bizottság neki ítélte oda a 2000 Ft-os második díjat.

A harmadik díjat Cynolter Károly albertirsai tanár nyerte el (Budapest XV., Gergely u. 29/b). Bevezető tanulmányának vannak ugyan vitatható megállapításai, maga az egész pályamunka azonban alaposságával, jó megfigyeléseivel és anyagának gazdagságával (csaknem 1000 szó és kifejezés) méltán megérdemli az 1500 Ft-os harmadik díjat.

A negyedik helyre Fekete András budapesti tanár (VI., Rudas László u. 61.) munkája került. A dolgozat mintegy 600 szót, szólást és fedőnevet tartalmaz, elsősorban olyanokat, amelyek az ipari tanulók körében járatosak. A pályázat beküldője egyúttal értékeli is anyagát. Szempontjai figyelmet érdemelnek. A bizottság 1000 Ft jutalomban részesíti.

800—800 Ft-tal jutalmazza a Bizottság dr. Boros Tiborné vegyész, műszaki adminisztrátor (Budapest XI., Karinthy Frigyes út 24.) és Pánczél Tibor tanár (Budapest VI., Lovag u. 10.) munkáját. Mindketten összefoglaló tanulmánnyal vettek részt a pályázaton, s gyűjtött szóanyaguk mellett elsősorban az ifjúsági nyelvről szóló fejtegetéseik érdemelnek figyelmet. Dr. Boros Tiborné a budapesti argóról írt érdekes tanulmányt, Pánczél Tibor pedig a magyar diáknyelv múltját és jelenét mutatta be az eddigi szakirodalom tükrében. Kisebb módosítások után mindkét pályamű érdemes a cikk formában való megjelentetésre is.

A bizottság döntése alapján a pályázat további helyezettjei értéksorrendben a következők: Fülöp Lajos tanár (Gyöngyös, Tácsics Mihály u. 9.), Kisvárdai Károly tanár (Orosháza, Tácsics u. 8.), E. Kovács Kálmán tanár (Sárospatak, Eötvös u. 5.), Sigér Imre tanár (Nyíregyháza, Arany János u. 21.), Skultéty Géza tanár (Budapest VI., Délibáb u. 33.), Böhm Edit bölcsészhallgató

(Budapest VIII., Baross u. 38.), Matijevics Lajos tanár (Jugoszlávia, Mali Idoš) és Potsubay Béla tanár (Budapest XVIII., Bokányi u. 69.). A bizottság köszönetet mond hasznos, eredményes munkájukért, és két-két értékes könyvvel jutalmazza őket.

A felnőtt pályázók közül a bizottság dicséretben részesíti s egy-egy könyvvel jutalmazza még a következő hat szerző munkáját: Kálovics Magda (Budapest I., Attila u. 129.), Szatmári Gizella tanár (Budapest XII., Zugligeti út 3.), Termes Sándor laboráns (Budapest IX., Vendel u. 34.), Gál Gyula tanár (Szilvás-vár), Patakfalvi István főelőadó (Orosháza, Csalogány u. 19.), Szabó Judit tanár (Odorhei [Székelyudvarhely], Románia).

Dr. Kunszery Gyula írónak (Budapest XI., Irinyi József u. 35.) és dr. Kindzierszky Emil postaigazgatónak (Budapest VII., Dózsa György út 38.) versenyen kívül beküldött tanulmányát, illetőleg hasznos adalékait a bizottság köszönettel fogadja, és értékes segítségükért jutalomkönyvet ajánl fel nekik.

Az ifjúsági kategóriába nyolc pályaművet sorolt a bizottság, s belőlük hatot díjra, illetőleg dicséretre érdemesített.

Az első díjat Pap Márta gimnáziumi I. oszt. tanuló (Budapest VI. Bokányi u. 1.) ítélte oda. Pap Márta mintegy 500, az iskolai élettel kapcsolatos szót és szókapcsolatot küldött be. Az anyag összegyűjtésében és egybeszerkesztésében tanúsított alaposágával, felnőttnek is becsületére váló gondosságával és következetességével méltán érdemli meg a 800 Ft-os első díjat.

A második díj nyertese ifj. Molnár Mátyas gimnáziumi tanuló (Nyíregyháza, Kossuth Gimnázium). Nem markol sokat — mintegy 200 szóból és névből álló gyűjteményt küldött be — de ötletes, jó csoportosítással, anyagának megbízhatóságával s nagyfokú filológiai gondosságával kiérdemelte a 600 Ft-os második díjat.

A csoportnak harmadik díját Pápai László technikumi tanuló (Tatabánya III., Fűzes út 40.) nyerte el. Beküldött szóanyaga — 250 szó és kifejezés — nem különösen nagy, s filológiai szempontból sem kifogástalan, de az a mintegy tíz lapnyi tanulmány, amelyben az ifjúság nyelvének kialakulását és jellemző vonásait elemzi, igen eredeti és érdekes. Munkáját a Bizottság 500 Ft-tal jutalmazza.

A pályázók ifjúsági csoportjának további helyezettjei értéksorrendben a következők: Siposs Kornélia gimn. tanuló (Budapest VI., Szondy u. 40.), Somogyi Margit középiskolai tanuló (Sárszentmiklós, István u. 33.) és Ablonczy László (Debrecen, Burgundia u. 15.), aki ebben az évben érettségizett. Mindhárman eredményes, jó munkát végeztek, s ezért a bizottság értékes könyvvel jutalmazza őket.

Köszönetet mondunk továbbá mindazoknak, akik kisebb-nagyobb közléseikkel, segítő érdeklődésükkel, erkölcsi és anyagi támogatásukkal előmozdították a pályázat eredményességét.

A legjobb és közlésre is alkalmas pályamunkákat folyóiratainkban igyekszünk megjelentetni, a teljes pályázati anyagot pedig az ifjúság nyelvét feldolgozó, tervezett kiadványban kívánjuk hasznosítani.

*

Az eredményhirdetést a díjak és a jutalmak átadása követte, majd ismét a bizottság elnöke vette át a szót. Kitűnő — s az újságírók által buzgón följegyzett — példákön bemutatta, hogy az ifjúság nyelvében mennyi színes, szemléletes kifejezés van, egyben azonban rámutatott arra is, hogy e nyelvi réteg elemeinek kritikátlan befogadása rendkívül káros lehet, mégpedig nemcsak nyelvészeti, hanem erkölcsi, pedagógiai és egyéb vonatkozásban is. A pályázatok — mondotta Lőrincze Lajos — rámutatnak az ifjúság nyelvének forrásaira és jellemző vonásaira. Kitűnő nyersanyagot adnak az élő

nyelv vizsgálatához, a jelentésváltozások tanulmányozásához, az ifjúsági nyelvnek tudományos, tehát stilisztikai, nyelvhelyességi és pedagógiai szempontokat egyaránt érvényesítő feldolgozásához.

Végezetül Grétsy László titkár néhány technikai jellegű kérdésben tájékoztatta a pályázókat. Az elnöki zárószó elhangzása után a résztvevők szívélyesen elbeszélgettek egymással. Kodály Zoltánnak jó néhányszor elő kellett vennie tollát, hogy beírja nevét egy-egy jutalomkönyvbe a könyv gazdájának kérésére, az újságírók és riporterek pedig keresve sem találhattak volna jobb alkalmat a pályázat egy-egy ki-tüntetettjével való elbeszélgetésre.

Grétsy László—Kovalovszky Miklós

Tanácskozás az írói szótárakról

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete 1964. november 24-én egynapos munkaértekezletet rendezett az írói szótárakról. A tanácskozást Gáldi László előadása nyitotta meg, mely foglalkozott az írói szótárak jelentőségével, és párhuzamot vont a készülő magyar írói szótárak, valamint a hasonló külföldi művek közt. Részletesen beszélt a Petőfi-szótár szerkesztési problémáiról, a szótár munkálatairól, várható eredményeiről és perspektíváiról, s arról is, hogy a jövőben milyen írói szótárakat volna ajánlatos elkészíteni.

Gáldi László előadását több kiselőadás követte. Kiss József a Petőfi-szótár és a Petőfi-kiadások textológiai problémáiról beszélt, Balázs János pedig az írói szótárak nyelvtörténeti jelentőségét hangsúlyozta. Martinkó András Petőfi prózájának és a Petőfi-szótárnak az összefüggéseiről beszélt, és a szótár eddig elkészült és bemutatott szócikkeihez fűzte hozzá igen értékes bíráló megjegyzéseit. A meghívott vidéki előadók is beszámoltak a most készülő írói szótárakról, Benkő László (Szeged) a Juhász Gyula-szótár, Bachát László (Nyíregyháza) a Kölcsey-szótár munkálatait ismertette. Majd újra budapesti előadók vették át a szót. Wachá Imre a József Attila-szótár szerkesztésének problémáiról, elsősorban a variánsjelölés gondjairól beszélt. Kelemen József kiselőadásában az általános szótárak és az írói szótárak hasonlóságát és különbségeit tárgyalta. J. Soltész Katalin statisztikai módszerrel feldolgozta a Petőfi-szótár *h* betűs címszavait, s ennek alapján bemutatta, hogy a statisztikai adatok hogyan alkalmazhatók a stilisztikai kutatásokban, s ezzel mintegy előre-vetítette a szótár jövőbeli felhasználásának egyik lehetőségét. Szathmári István az írói szótárak stilisztikai és nyelvművelési vonatkozásaival foglalkozott. Az előadásokat vita követte, melyben felszóltak Papp Ferenc, Kovalovszky Miklós, Károly Sándor, Ladó János, Szabó Dénes és mások. A hozzászólók elmondták véleményüket a Petőfi-szótár közzétett szócikkeiről, s újabb szempontokat is adtak az írói szótárak szerkesztőinek.

A tanácskozás eredményeként világosabbá váltak a készülő magyar írói szótárak körvonalai, fény derült azokra a követelményekre, melyeket a különféle szakterületek kutatói várnak az írói szótáraktól, valamint hogy milyen eszmei és anyagi segítségre van szükségük az írói szótárak szerkesztőinek ahhoz, hogy munkájuk eredményes lehessen. A munkaértekezlet eredményeként könyvelhetjük el azt is, hogy először gyűltekk össze hazánkban a különféle írói szótárak szerkesztői, s most megbeszélhették egymással problémáikat, és kicserélhették tapasztalataikat.

Sz. L.

„A magyar főnév analízise és szintézise” című konferencia

Hazánkban számos intézményben folynak strukturális nyelvészeti kutatások, s amikor a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete elhatározta, hogy az általános és strukturális nyelvészeti csoport rendezésében kerekasztal-konferenciát hív össze a magyar strukturális nyelvtan egyik legaktuálisabb kérdésének: a főnév analízisének és szintézisének megvitatására, az is célja volt, hogy e munkálatokat összehangolja. A konferencián (Budapest, 1964. június 10–12.) tíz hazai tudományos és felsőoktatási intézmény munkatársai vettek részt, rajtuk kívül még két román és egy amerikai nyelvész szerepelt a konferencia előadói között.

A konferencia első napjának délelőttjén három előadás megvitatására került sor.¹ Az első *Zsilka János* tartotta „Az esetrendszer memoriális összefüggései” címmel. Ebben az esetrendszer olyan belső viszonyait vizsgálta, amelyek az úgynevezett memoriális kapcsolatok segítségével mutathatók ki. Az esetek kapcsolatát bizonyos formacsoportok rendszerében elemezte, és segítségével felépítette a magyar esetek egy rendszerét, amelyen belül megállapíthatók a memoriális összefüggések különböző típusai. Majd ennek alapján foglalkozott a nyelv memoriális és szintaktikai síkjának összefüggéseivel. — *S. Marcus* román matematikus-nyelvész „A Kolmogorov-féle esetfogalom” című előadásában felvázolta a román főnév esetrendszerének egy modelljét. Módszere egy változata annak a modellálási eljárásnak, amelyet Kolmogorov alkalmazott az orosz esetrendszerre. A Kolmogorov használta modellálás hasonlít Kulagina nálunk is ismert módszereire. *Ábrahám Samu* és *Kiefer Ferenc* előadásukban „A morféma egy algoritmikus meghatározása” — alapfogalomnak tekintve a szóalak, szókörnyezet és a mondat fogalmát, a morfémanak egy algoritmikus meghatározását adták, amelynek segítségével meg lehet állapítani a magyar nyelv morféma-halmazát. A továbbiakban a morféma ekvivalenciájának kérdését és azt vizsgálták, hogyan befolyásolják a szemantikát a morféma-változások.

Június 10-én délután az első előadást *Gr. C. Moisil* akadémikus tartotta „Az írott román nyelv mikroszintaxisának néhány problémájáról”. Érdekes és elgondolkodtató példán mutatta be, hogy az eddigi grammatikai kategorizálás nem elégséges a nyelvi jelenségek leírásához. Előadásában elsősorban a főnév és ige kategorizálásával foglalkozott. E kérdés megoldása fontos a nyelvi adatok gépi feldolgozása számára. A következő előadást *Papp Ferenc* tartotta „A magyar szövegmutató szótár alaktani kérdései” címmel. Előjáróban ismertette a VégSz. célját és a belőle nyerhető információkat, s részletesen beszélt a kódolt névszói tőtipusok és végződések kérdéséről. Végezetül pedig a kódoló program azon részeit ismertette, amelyek különösen fontosak az automatikus szövegelemzés számára.

A konferencia második napjának délelőttjén a szorosan vett gépi fordítási előadások kerültek megvitatásra. *Klauszer Judit* előadását — „A magyar főnév szintézise” — az orosz–magyar GF szintézisének szentelte. Algoritmusát megállapítja, hogy az eredeti szöveg orosz főnévének megfelelően mi lesz a magyar főnév töve és végződése. A magyar főneveket ragozási típusokra osztotta, s bemutatta, hogy e paradigmák segítségével miként történik a szintézis. — *Varga Dénes* „A magyar főnév gépi szintézisének problémái” című előadásában előjáróban azt fejtegette, hogy a gépi szövegfeldolgozás csak formális lehet, s nem épülhet intuitív felismerésekre, majd a főnév esetének gépi meghatározásával foglalkozott. Az orosz főnév esetkategóriájának felismerése lehetséges

¹ A konferencián elhangzott előadásokat csak egy-két mondatban ismertetjük, a téziseket A magyar főnév analízise és szintézise. Belső munkaértekezlet előadáskivonatai, Budapest, 1964. július című kiadvány tartalmazza.

a szukcesszív behatárolás módszereivel, az előadó megvizsgálta alkalmas-e ez a módszer a magyar főnév elemzésére is. — K ó n y i S á n d o r „A magyar főnevek elemzése” címmel adott elő, ő a magyarból oroszra történő gépi fordítás szemszögéből elemezte a magyar főnevek töveit és toldalékait, s összeállított 59 paradigmát. Véleménye szerint az analízist a morféma-kapcsolódásának sorrendi szabályaira építve kell végezni. Ha ezt figyelembe vesszük, már csak kevés olyan homonima marad, amelyet csak mondatnyi elemzés tud egymástól megkülönböztetni.

A délutáni napirenden szereplő két előadás és a másnap reggeli első referátum a generatív nyelvtan szemszögéből elemezte a névszók problémáit. S z é p e G y ö r g y „A főnév kérdésköre a generatív grammatikában” című előadásának első részében három elméleti kérdést: a szó és morféma, a szintagmatikus és paradigmikus tengely, valamint a szófajok és mondatrészek viszonyát tárgyalta. Az előadás második része a nomen és verbum, a két univerzális grammatikai kategória kérdését vizsgálta, s azt, hogy a főnév hogyan vezethető be a generatív grammatikába. Részletesen foglalkozott még a Lotz Jánostól megállapított nominális bázisok rendszerével. — A következő előadásban — „A magyar főnévi névmás” — P e t ő f i S. J á n o s a személyes, visszaható, birtokos és kölcsönös névmások problémáját elemezte. Így többek közt megvizsgálta a személyes névmás nyomósítására szolgáló *magam* jelentéshalmozatát, a visszaható névmás és a tárgyias ragozás kérdését, a birtokos névmások elhelyezésének és a főnévi névmások paradigmarendszerének problémáit.

A konferencia utolsó napja D e z s ő L á s z l ó -nak „A magyar főnévi csoportok néhány tipológiai sajátossága” c. előadásával kezdődött. Előjáróban a strukturális tipológia történeti kialakulásának néhány mozzanatára emlékeztetett az előadó, majd megvizsgálta egy generatív tipológia lehetőségeit. A továbbiakban azt fejtegette, hogyan vezethetők be a főnévi csoport tagjai egy generatív tipológiába, és elemezte az ezzel kapcsolatos szórendi kérdéseket — L o t z J á n o s professzor előadása „A magyar nominális bázisok kérdéséhez” tizennégy nominális bázis szemantikai elemzését adta ötdimenziós gráf formájában, alakilag koordinálva egy jól rendezett morfémasorral (tárgyi szám + személy + személyszám).

A konferencia tanulságait T e l e g d i Z s i g m o n d foglalta össze, megállapítva, hogy az előadásokban kifejezésre jutott az alkalmazott és nem alkalmazott strukturális nyelvészeti kutatások szerves egysége. Az értekezlet elérte célját, mert a különböző helyen dolgozó kutatók megismerkedhettek egymás munkájával.

A konferencia utolsó pontjaként a résztvevők megvitatták az elméleti és gyakorlati célú kutatások összehangolásának több kérdését. A vita során megállapítást nyert, hogy hasonló konferenciákra évente szükség van. Nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar nyelv strukturális (formális) nyelvtanának kidolgozásában a munkatársak elég széles körére lehet számítani, s az ő munkájuk szervesen összekapcsolható a Nyelvtudományi Intézetben folyó magyar formális (generatív) nyelvtani munkálatokkal. Fontosnak tartotta a konferencia a magyar szövegmutató szótár munkálatainak folytatását, s egy ezzel valamint a szókinés és nyelvtan egyéb gépi feldolgozásával foglalkozó konferencia összehívását még ez év októberében. Ezenkívül megállapítást nyert, mely konkrét területeken lehetséges és szükséges együttműködés a különböző helyeken és céllal dolgozó nyelvészek, matematikusok és egyéb szakemberek között.

Dezső László

Szemle

Általános nyelvészeti tanulmányok II. (Ismerteti: <i>Varga Dénes</i>)	122
Antal László: A formális nyelvi elemzés (Ismerteti: <i>Dezső László</i>)	126
A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája 1961. (Ismerteti: <i>Fajcsék Magda</i>) ..	130

A Nyelvőr postája

<i>Kávásy Sándor</i> : Állatgyerekek?	132
<i>Molnár Antal</i> : Nyelvrontó hirdetések	133
<i>Gyöngyi László</i> : Pucc paszta!	133

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>K. M.</i> : Játszottság, felsejlik — <i>F. G.</i> : Agyrázkódás — <i>F. G.</i> : Nyüzsgő gyerek — <i>F. G.</i> : Jobbrább — <i>G. L.</i> : Vonatra száll — vonatba száll — <i>F. G.</i> : A lottó e heti sorsolására öttalálatos szelvény nem érkezett — <i>K. M.</i> : Az állomá- sok hangszóróján elhangzó figyelmeztetések — <i>F. G.</i> : Szórend.	133
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Grétsy László</i> — <i>Kovalovszky Miklós</i> : Hogyan beszél a mai ifjúság?	138
<i>Szűts László</i> : Tanácskozás az írói szótárakról	142
<i>Dezső László</i> : „A magyar főnév analízise és szintézise” című konferencia	143

[Olvasóinkhoz!]

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21). és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencdely József*—*Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 „
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 Ft
<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, negyedik lenyomat	9 „
<i>A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere</i> (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
<i>Helyesírásunk időszzerű kérdései</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
<i>Magyar nyelvjárási bibliográfia</i> (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
<i>Nyelvünk a reformkorban</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
<i>Pais-émlékkönyv</i> (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : <i>A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban</i>	100 „
<i>Imre Samu</i> : <i>A Szabács Viadala</i>	58 „
<i>Tompá József</i> : <i>A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe</i>	15 „
<i>Bánhidí Zoltán</i> : <i>A magyar összetett igealakok jelentéstörténete</i>	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : <i>Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből</i>	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : <i>Alsó-Szigetköz földrajzi nevei</i>	13 „
<i>Hexendorff Edit</i> : <i>Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből</i>	15 „
<i>Károly Sándor</i> : <i>Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban</i>	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : <i>A hangsúlyról</i>	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : <i>Az ősi magyar igeekötők (meg, el, ki, be, fel, le)</i> ..	40 „
<i>A magyar nyelv értelmező szótára</i> , I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : <i>XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása</i>	14 „
<i>Deme László</i> : <i>A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez</i>	15 „
<i>Király Péter</i> : <i>Ismeretlen magyar glosszák</i>	12 „
<i>Végh József</i> : <i>Órségi és hetési nyelvatlasz</i>	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : <i>A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában</i>	130 „
<i>Névtudományi vizsgálatok</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Anyanyelvi műveltségünk</i>	70 „
<i>Papp László</i> : <i>Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában</i>	28 „
<i>Büky Béla</i> : <i>A fővárosi keresztnévadás hatóerői</i>	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : <i>A magyar affrikátaszemlélet</i>	5 „
<i>A mai magyar nyelv rendszere</i> , I—II. (Szerk. <i>Tompá József</i>)	90 „
<i>Édes anyanyelvünk</i> . 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : <i>Személyneveink 1500-tól 1800-ig</i>	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : <i>Északi-osztrák nyelvtan</i>	6 „
<i>Antal László</i> : <i>A magyar esetrendszer</i>	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : <i>Képző- és névrendszertani vizsgálódások</i>	16 „
<i>Márton Gyula</i> : <i>A borsavölgyi nyelvjárás igetővei és igealakjai</i>	8 „
<i>Pais Dezső</i> : <i>Szer</i>	12 „
<i>Elekfi László</i> : <i>Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz</i> ..	16 „
<i>Benkő László</i> : <i>A szépirodalmi stílus elemzése</i>	16 „
<i>Papp László</i> : <i>Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika</i>	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : <i>A metafora a fonetikai műnyelvben</i>	10 „
<i>Pais Dezső és Benkő Loránd</i> : <i>Szótörténeti és szófejtő tanulmányok</i> ..	28 „
<i>Rácz Endre</i> : <i>A magyar nyelv közetkezményes mondatai</i>	14 „
<i>Moór Elemér</i> : <i>A nyelvtudomány mint az ősz- és néptörténet forrástudománya</i>	
<i>Melich János</i> : <i>Dolgozatok II.</i>	18 „
<i>Ligeti Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd szerk.</i> : <i>Tanulmányok a magyar nyelv élettrajza köréből</i>	62 „
<i>Grétsy László</i> : <i>A szóhasadás</i>	65 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Prohászka János:* Balassa József emlékezete
Boros Tiborné: Zsargon és magatartás
Vértes Edit: Hangfestés és szószármaztatás
Kálmán Béla: Családneveink kiejtéséhez
Horváth Mária: A stílus rozsdatemetője-e a Rozsdatemető?
J. Soltész Katalin: A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban
Deme László: A Kazinczy-érnek, és a helyes magyar kiejtés kérdései
Papp Ferenc: Kód
Balázs-Piri Aladár: Az azonosító predikatív szószervezet
Kiss Jenő: Tájszavak a rábaközi Mihályiból
O. Nagy Gábor: Részletek egy szólásmagyarázó szótárból
Németh Gyula: Egy magyar jövevényszó Bizáncban a X. században
P. Balázs János: Durva
Zsoldos Jenő: Leteszem a lantot

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

89. ÉVFOLYAM 1965. ÁPRILIS–JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Prohászka János</i> : Balassa József emlékezete	145
<i>Boros Tiborné</i> : Zsargon és magatartás	147
<i>Vértes Edít</i> : Hangfestés és szószármaztatás	157
<i>Kálmán Béla</i> : Családneveink kiejtéséhez	164

Vita

<i>Horváth Mária</i> : A stílus rozsdatemetője-e a Rozsdatemető?	166
--	-----

Íróink nyelve

<i>J. Soltész Katalin</i> : A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban	174
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Deme László</i> : A Kazinczy-érmek, és a helyes magyar kiejtés kérdései	188
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Papp Ferenc</i> : Kód	201
<i>Balázs-Piri Aladár</i> : Az azonosító predikatív szó szerkezet	209

Nyelvjárásaink

<i>Kiss Jenő</i> : Tájszavak a rábaközi Mihályiból	220
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>O. Nagy Gábor</i> : Részletek egy szólásmagyarázó szótárból	223
<i>Németh Gyula</i> : Egy magyar jövevényszó Bizáncban a X. században	231
<i>P. Balázs János</i> : Durva	234
<i>Kálmán Béla</i> : Rohadt sarok	238
<i>Zsoldos Jenő</i> : Leteszem a lantot	240
<i>Papp Ferenc</i> : Gubera, guberál	242
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Körte	243
<i>Reuter Camilló</i> : Fajankó	244

Szemle

<i>Grétsy László</i> : Szaknyelvi kalauz (Ismerteti: <i>Kindzierszky Emő</i>)	245
<i>A kultúra világa</i> (Ismerteti: <i>Kálmán Béla</i>)	248
<i>Béla Szent-Iványi</i> : Der ungarische Sprachbau (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	250

Balassa József emlékezete

Száz évvel ezelőtt (1864.) született és húsz éve (1945.) halt meg Balassa József, aki maradandó értékű munkásságával méltó helyet vívott ki magának a magyar nyelvtudomány történetében. Ez alkalomból folyóiratunk kötelességszerűen megemlékezik a nagy nyelvészről, aki ugyan sem egyetemi katedrát nem kapott, sem akadémiai tagságot nem nyert, de egyszerű középiskolai tanár létére 1880-tól kezdve egészen haláláig a Magyar Nyelvőrnek szorgalmas munkatársa, Simonyi Zsigmond halála után pedig két évtizeden át — a reakció legsötétebb negyedszázadában (1920—1940.) — szerkesztője, majd történetírója is volt. Eredeti források, személyes élmények és közvetlenül szerzett tapasztalatok alapján avatott tollal megírta nagy múltú folyóiratunk küzdelmes életútját „A Magyar Nyelvőr története” címen megindulásától (1872.) kényszer-szüneteltetéséig (1940.).

Balassa József szeretetre méltó egyéniségéről, értékes tanári nevelőmunkájáról, lebilincselő modoráról sokat lehetne beszélni, de ez túllépné jelen megemlékezésünk kereteit. Csak ezt idézzük egy róla szóló emlékbeszédből: „Balassa József kimagaslott embertársai közül tudásban, szorgalomban, az igazságért lelkesedésben. Szent célnak tekintette az emberi jogokért vívott küzdelmet. Csodálatos volt a türelme embertársai gyarlóságaival szemben” (Nyr. 70:3). Csodálatos volt nagy és sokoldalú munkássága is, mely egyebek között a nyelvtudománynak majd minden ágára kiterjedt. Úttörője volt a hangtan hazai művelésének (A phonetika elemei, 1886.); első rendszerezője volt a magyar nyelvjárások tanulmányozásának (A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése, 1891.); harcosa volt a magyar helyesírás egységesítésének (Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai, 1929.); összeállítója volt a CzF. és Ballagi szótára után egy újabb magyar teljes szótárnak (A magyar nyelv szótára, 1940.); írt iskolai nyelvtanokat és segédkönyveket; eredményes kutatója volt sok más nyelvi kérdésnek is. Ezúttal azonban csupán a folyóiratunkkal való szoros kapcsolatáról és a magyar nyelv művelésben betöltött szerepéről emlékezünk meg.

A Magyar Nyelvőr életének első félszáz éve két egyenlő korszakra oszlik: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond szerkesztőségének idejére. Őket harmadikul Balassa József követte. 1920-ban, a 49. évfolyam beköszöntőjében ezt írta: „Érzem a feladat súlyát és merészségét, midőn Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond után a Magyar Nyelvőr szerkesztésére vállalkozom, de egyúttal érzem a kötelesség kényszerítő erejét is, hogy nem szabad cserbenhagyni az ő folyóiratukat, nem szabad porba ejteni a zászlót, mely alatt mindnyájan, akik a Nyelvőr köré csoportosultunk, annak idején útnak indultunk, hogy kövessük mestereinket a magyar nyelvtudomány útjain”. Ebben a meggyőződésben

önzetlenül vállalta a szerkesztéssel és kiadással járó sok gondot, munkát, sőt anyagi áldozatot is.

Az új szerkesztő szinte természetyszerűen folytatta elődeinek nyelvművelő munkáját, hiszen évtizedeken át együtt dolgozott velük, és Simonyinak nemcsak tanítványa, hanem hűséges barátja is volt. Állandóan közli munkatársainak ilyen irányú cikkeit, és ő maga is sorra veszi a nyelvhelyesség és nyelvtisztaság kérdéseit, valamint a lapok, folyóiratok és könyvek nyelvének bírálatát. Érdekes, hogy az idegen és nyelvújítási szavak helytelenítésében elítéli a túlzást, ellenben az az álláspontja, hogy az idegen gondolkodásmód, vagyis a nyelv lelkének támadása ellen minden erővel küzdenünk kell, mert ez az igazi idegenszerűség. E tekintetben két cikkére utalunk, egyik „A magyar nyelv tisztasága” (Nyr. 61:67), a másik „A nyelvhelyesség kérdései” (uo. 99). Az előbbiben hírt ad az Akadémia nyelvművelő szakosztályának 1932-ben történt felállításáról és a Magyarosan című folyóirat megindításáról. Ezzel kapcsolatban ígéri, hogy „a Magyar Nyelvőr Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond emlékéhez híven ezentúl is ki akarja venni részét a nyelvművelés munkájában”. Az utóbbi cikkben a nyelvművelés iránt megindult általánosabb érdeklődésre való tekintettel szükségesnek tartja összeállítani azokat a fő szempontokat, amelyekből a magyar nyelv helyességének kérdéseit bírálhatjuk. Ezek szerinte: az idegen szavak; a nyelvújítás szavai; az idegenszerű szerkezetek és szólások; vétségek a nyelvtan szabályai és a magyar nyelv szerkezete ellen; végül a stílus hibái.

A nyelvművelő mozgalmat állandó figyelemmel kíséri. „Nyelvtisztaság és nyelvhelyesség” címen (Nyr. 67:86) összefoglalja az elért eredményeket, ismerteti az idevágó munkákat — elsősorban Pintér Jenő Magyar nyelvvédő könyvét és Halász Gyula Édes anyanyelvünk című előadógyűjteményét — és rámutat a mozgalom „sikertelenségének” okaira. Fölteszi a kérdést: „Mit kell tehát tennünk?” Megadja a választ is: „Tovább kell folytatni a küzdelmet a magyar nyelv helyessége és tisztasága érdekében. Gutta cavat lapidem. Régi és igaz közmondás. Ha százszor meg százszor ismétélünk valamit, mégis csak megragad és lassanként a jó is terjed.” A nyelvművelés régebbi és újabb munkái között méltó hely illeti meg Balassát, aki híven szolgálta ezt a fontos, nemzeti jelentőségű eszmét. Az 1923-ban kiadott „Helyes magyarság” című könyvével bebizonyította, hogy e téren is méltó követője Simonyinak. E munkájában is a tőle megszokott, rövid, tömör előadásban, tárgyilagosan, szenvedélytől mentesen, az érvek súlyával igyekszik hatni.

Külön kell beszélnünk Balassának „A magyar nyelv könyve” című nagy munkájáról (Dante, 1943.). A könyv alcíme találóan fűdi a tartalmát: „A magyar nyelv múltja és jelene. Helyes magyarság”. Ezt a szép könyvét a „magyar nyelv iránt komolyan érdeklődő művelt közönségnek” szánta, és az volt a célja, hogy világossá tegye az olvasó előtt a magyar nyelv szerkezetét, és tudatossá helyes használatát. A nyelvhelyesség kérdéséről — melyet egyes nyelvtudósok nem tartanak a nyelvtudomány feladatai körébe tartozónak — kifejti, hogy ez voltaképpen alkalmazott nyelvtudomány, s olyan viszonyban van magával a nyelvtudománnyal, mint a földművelés vagy a kertészet a növénytanal (48). Külön fejezetben foglalkozik a szavak és szólások használatának betegségeivel. Betűrendbe szedi a köznyelvben leggyakrabban előforduló vétségeket, és melléjük mindenütt feltünteti a megfelelő magyaros szót vagy kifejezést (281—98). Véleményem szerint aki tudni kívánja, mi a magyar nyelv, aki meg akar ismerkedni nyelvünk minden sajátosságával, aki a nyelvhelyesség útvesztőjében biztos kalauzt keres, aki látni akarja a nyelvünk tisztaságát fenyegető idegen-

szerűségeket: az nyugodt lélekkel kezébe veheti Balassának ezt a könyvét, mely életművének mintegy a betetőzője.

Megemlítjük még Balassának a Pesti Hírlap Nyelvőrében közreadott „A helyes magyarság szótára” című, a nagyközönség szempontjából is marandó alkotását; de megemlékezésünk hézagos lenne, ha nem emelnénk ki, hogy az egész élete folyamán szorgalmasan munkálkodó tudós életének nyolcadik évtizedében volt a legtermékenyebb. Ebben az időszakban születtek többek között a következő munkái: Így írunk helyesen (az 1934. évi könyvnapra); A magyar nyelv életrajza (1937.); A nyelv élete (1938.); A magyar nyelv szótára (1940.); A Magyar Nyelvőr története (1941.); A magyar nyelv könyve (1943.). Mindezek a munkák azt mutatják, hogy előrehaladott korában is megmaradt töretlen szorgalma és munkakedve. Alkotókészsége talán még további meglepetésekkel is szolgált volna, ha a Budapest ostroma alatt átélt szenvedései következtében a könyörtelen halál ki nem úti kezéből a tollat, és 1945-ben el nem ragadja körünkéből. Értékes munkásságával kitörülhetetlenül beírta nevét a magyar nyelvészet történetébe, úgyhogy neve és emléke e tudomány művelőinek sorában örökké élni fog.

Prohászka János

Zsargon és magatartás

I.

1. A nagyvárosok lakossága szüntelen bevándorlás folytán rendkívül változatos összetételű. Az óriási tömegben az emberek nem ismerik és nem ellenőrzik egymást, az életformák kötetlenek. Mindez közismert módon a világvárosokba vonzza a társadalom állhatatlan és felületes életstílusú elemeit is. A tradíciótlan, heterogén nagyvárosi nomádságban az etnikai egység kapcsolatai, az ápoltság formái tisztelete helyett kifejlődik egy másik közösség-érzés, amely lazább kötődést, de mégis sajátos szellemiséget ad. A főváros a nevezetes események és látványosságok színhelye, a legfrissebb hírek feltevője és forrása, nemzetközi kapcsolatok centruma, s itt valósulnak meg a technikai felsőfokok: a legmagasabb házak, a leggyorsabb közlekedés, a leghosszabb aluljáró, a legkorszerűbb világítás stb. Nagy területének számos útvonalán éppen olyan nehéz eligazodni, mint szórakozást és bámészkodónak időtöltést kínáló lehetőségei között. Mindebből kifejlődik a városlakók gőgje, elsősorban a vidékkel szemben: bizonyos a s z f a l t ö n t u d a t.

A fővárosban tehát él egy „kaszt”, amely magát a legjobban értesültnek és a többiek számára elérhetetlen gyakorlati ismeretek birtokosának tudja; ez adja meg neki azt a léha fölényt, amellyel fitymálhatja a kívülállót, s amelytől a vidéki ritkán határolja el magát, inkább — hamis szégyenében — vonzásába kerül: hasonulni iparkodik, hogy a falakon belülré jusson. — A fővárosi kasztöntudat egyik megjelenési formája a s a j á t n y e l v, amelyet eszerint részben társadalmi-lélektani tényezők határoznak meg.

2. A divatszókát és a nyelvhasználat egyéb konvencióit nemcsak a kasztjukra büszke pesti fiatalok adják egymásnak tovább, sőt még az sem bizonyos, hogy a főváros nyelvének alakulásáról, fordulatainak szüntelen

termeléséről csupán fiatalok gondoskodnak. Közös tulajdonaink ezek, a budapestiek koruktól és foglalkozásuktól csaknem függetlenül szélteben használják őket — még ha némelyek közben kiteszik is magukban az öntudatos idézőjelet. Terjednek azok között is, akik egyszerűen nem akarnak lemaradni, sőt olyan körökben is, amelyek a slang mögött álló szellemiséget nem vállalják.

Az új kifejezések korok szerinti megoszlásáról legfeljebb statisztikus kijelentéseket tehetünk, ilyenformán: „egy adott slang szólást több 30 éven aluli egyén használ, mint idősebb”. — „Egy 18 éves személy meghatározott ideig tartó folyamatos beszédének szavait megszámlálva, a kifejezések nagyobb százála lesz zsargonnak minősíthető szó vagy fordulat, mint amit egy 40 éves pesti polgárral végzett hasonló kísérlet eredményeképpen kapunk.”

Nincsenek külön diák- vagy munkásnyelv sem. Egy-egy szakma vagy kisebb közös érdeklődésű csoport sajátos és Budapesten sem mindenki számára érthető szavai nem jellemzők a városi slangre. Nem határozzák meg azt a változást, amelyen a főváros nyelvhasználata az utóbbi évtizedekben átment. Természetesen szintén tárgyai egy teljes gyűjtésnek, címszavai egy regiszternek, de az a nyelvi, hangulati, sőt magatartásbeli egység, ami a fővárosi zsargonban megnyilvánul, megél nélkülük is.

A fővárosi slangre igen jellemző, hogy új kifejezései többnyire nem idegen szavak. Zsargonunk lényege csorbítatlan marad, ha megfosztjuk idegen elemeitől; törvényei hiánytalanul megérthetők és szemléltethetők jövevényszavak vagy az anyanyelven kívül termő elemek nélkül.

Inkább a közhasználatú kifejezések versengő átértelmezése folyik: a szavak jelentése új színekkel, árnyalatokkal bővül: *sikít* = szól, *süket* = hülye, *figura* = helyzet, dolog; esetleg egészen más használati értéket kap: *csörög* = táncol, *moha* = nő, *pipa* = dühös. Új alkalmazásokkal új szólások születnek: *Van valami hézag?* = Baj van? Nem tetszik? *Ezt valaki szájbavágta!* = ... ellopta. — A nyelvi újdonságok keletkezésének egyik legfőbb indítéka az újat kergető pszichózis, amely manapság világjelenség az élet minden területén. A szavaknak és szólásoknak divatjuk van, akár a hajviseletnek, a nyakkendőnek, a slágereknek. Az emberek kapnak az újon, megunják a nyelvi fordulatokat is. Jön a következő, a legújabb és a „vadonatúj” szó, gyakran egész szinonimasor. Így a köznyelvnek egyre több szava kerül bele a fővárosi nyelvjárás sajátos készletébe.

Az új „alkotások” legnagyobb része azonban egyszerű helyettesítés, nem fedez fel a nyelv számára új fogalmat és nem gazdagítja, nem módosítja a köznyelvi kifejezésnek, illetve zsargonbeli elődjének tartalmát: *pasas*, *pacák*, *mókus*, *pók*, *ürge*, *krapek*, *tag* = ember (férfi); *Kopj le! Lépj le! Szűnj meg! Lapozz egyet!* = Hagyj békén, menj innen! — Ezek a sorok gyakran ugyanannak a szemléletnek a formai variációi: *tök*, *fa*, *karó*, *deszka* = egyes osztályzat; *átver*, *átelejt*, *átráz* = becsap.

3. Jól tudjuk, hogy az anyanyelvet átképző, formáló erő szakadatlanul működik a nyelv fejlődésének minden fokán. Színezi az élő nyelvet, a szavakhoz átvitt értelmet csatol, amely néha elfeledteti az eredeti jelentést is (*mulat*, *fontos*). Sokszor plasztikus átértelmezések, valóságos nyelvi metaforák keletkeznek (*testvér*, *körmönfont*, *nyakigláb*, *ügyefogyott*, *rajtacsíp*, *kiküszöböl*, *elcsigáz* és a legsajátabb magyar metafora, a *magyaráz*). Néha stílári-

mek is belekerülnek az általános nyelvhasználatba, szóvirággá laposodva: *kútfő, rákfene, gyöngyszem* és ilyen a *szóvirág* is.

Mindezek a nyelvi folyamatok megtalálhatók a pesti argóban is. A *kiborul* = elveszti a fejét, megbetegszik, — *lebukik* = börtönbe jut, a *meredek* = bajos, veszélyes és a *tinta* = ital könnyen követhető jelentésbővülések az átvitt értelem irányában. Az új képzések igen gyakran műszaki ihletésűek: *bepörög* = dühös lesz, *rákapcsol* = nekilát, erősít, *tankol* = eszik, iszik. Létrejönnek ügyesen kifejező fordulatok: *bütyköl* = eszkábál, barkácsol, *korpa* = pénz, *bokorugró* = disszidens, *lordok háza* = italbolt. Vagányaink fantáziája különös rátermettséget árul el a dologtalan kószálók eufémiáival: *fűtő a Napnál*, a *csavargyárban dolgozik* (csavargó), *sínváltó a reptéren*, *füstlapátoló a Keletinél* — ezzel régi gazdag hagyományt folytat: *lókötő, csirkefogó, széltoló, léhűtő, hóhányó* stb.

Új igei változatok képzésének régi, termékeny eszközei az *igekötők*. Az igekötős lehetőségek felhasználása kétféle: az első esetben egy meglevő igekötős alak — amely jellege szerint amúgy is többféle másodlagos jelentés hordozója lehet — további tartalommal bővül: *lelép* = elmegy, *beszáll* = részt vesz; vagy a régittől erősen különböző, torz jelentést vesz fel: *levág* = kitölt (pl. büntetéseket), *begurul* = dühös lesz. Keletkeznek másfelől új igekötős kapcsolatok is nagy számban: *benyög* = mond, szól: *lebög* = rosszul jár, kudarcot vall.

Érdekes jelenség az igei módosulások köréből a tranzitív igéknek intrazitív vá válása: *elnyal* = elesik, *elsöpör*, *eltép* = elsiet, *hajt* = fárad, lőt-fut. A *kiszúr* tárgyias és tárgyatlan alakban is él, s mindkét forma merőben új jelentést kapott: *kiszúr valamit*, *valakit* = kiválaszt, kiemel, észrevesz; *kiszúr valakivel* = elbánik, méltatlanul bánik vele.

Az anyanyelvől merítő újításoknak köszönhetjük azt a néhány újabb igét is, amelyek nagy hangfestő igekészletünket gyarapítják sajátos fáradt színekkel: *cselleng*, *battyog*, *slattyog*, *hözöng*, *császkál*, *hetyeg*, *hőbörög*.

4. A főváros nyelvének is tükröznie kell azt, hogy aki használja: *beavatótt*, részt vesz a nagy fővárosi „buli”-ban. Büszke arra, hogy tájékozott, nagy tapasztalatú, hogy „kiismeri magát”. Magatartására legjellemzőbb a blazírság, amely eltiltja a csodálkozástól, hódolattól, bizakodástól. *Minek örülsz?* = Miért nevelsz, miért van jó kedved? — *Ne izgasd föl magad!* = Ne örülj, ne gondoldj semmi jóra, kedvezőre! — Ha valaki hosszas szemrehányásokat tesz, számon kér, kifakad, kifogásol, vagy esetleg csak sokat beszél: *Rakd a zsebembe, otthon kiválogatom!* Vagy: *És még mit üzensz?*

A pesti önérzet megőrzése érdekében a másikat lehetőleg ostobának, tudatlannak, ügyetlennek kell nézni és bemutatni. (Ha ez a másik nő, akkor ő a *naiva a Nemzetiből*). Meg kell őrizni a nyelvben is az állandó *csúfondáros* jelleget. A több évtizede divatos, egy kissé kedveskedő hangulatú labdajáték: *Van pénzed?* — *Nem, de futyulni, azt tudok!* helyett ma sokkal hegyesebben lőnek kapura: *Nem láttad a tollamat?* — *Ez addig jó lesz?* — adja át gúnyosan, aki megtalálta. *Úszni mész?* — *Neem*, (szünet) *úszni megyek*. — *Tegnap még semmi baja sem volt!* — tehát: megbolondult, azaz, dehogy bolondult meg, csak éppen nem viselkedik vagy nem gondolkodik „bevett” módon.

A fölény és a régivel szemben való *frivol magatartás* tüntető bemutatására valók a megcsavart szólások és közmondások is: *Ússe kavics!*

Ne fessd az ördögöt a falra, mert megver a házmester! — Ide tartoznak a rövidítések, amelyek — a nyelvi sietés korjelenségén kívül — becéző, azaz tulajdonképpen lekicsinylő kurtítások: *szabi* = szabadság, *fizu* = fizetés, *százas* (a komolyabb *száz forint* helyett), *spéci* = speciális. *Megkeresi a három ezrest,* vagy csak *a hármat*.

5. Az igék, melléknévek és főnevek jelentését és értékét kikezdi, degradálja a tiszteletlen pesti nyelv. A szükségesnél több fokozattal erősebb kifejezéseket használ, és így fosztja meg erejüktől a szavakat: *pokoli*, *halálos*, *angyali*, *szédületes* = nagyon ..., *köszöl*, *kifejt* = megmond, mond, *jelenése van* = dolga van, *Ott a helyed!* = Menj el! — A felsőfokok elkopnak, uniformizálódnak. Hol van már mindaz, ami *rémes*, attól, hogy megrémüljünk, a *borzasztó* attól, hogy megborzadjunk tőle? Az *irtó* meg, ahelyett, hogy irtózatot keltene, már szinte kedélyes, fokozatában már a *nagyon*-nál is kevesebb. Az *örület* már csupán feltűnő; aki *megörült*, legfeljebb csak szokatlanul viselkedik; az *örült kevés* is alig valamivel kevesebb a kelleténél.

Máskor meg a pesti ember éppen nem adja meg egy állapotnak, tulajdonságnak azt a nyelvi formát, amely megilletné, vagyis negatív irányban torzít, diminuál: csak *jó ruhát*, *jó nőt*, *jó darabot* ismer, sohasem szépet; akit szeret, becsül: *rendes ember* (nem jó vagy tisztességes); amivel nem kell törődni, vagy ami nagy baj ugyan, de felül akarunk rajta kerekedni, az *nem érdekes*. — Az olyan csúfolódó helyettesítések, mint: *Elviselném, ha fölemelnék a fizumat!* *Tódulj be!* *Osonj a fenébe!* tulajdonképpen szintén túlzások és degradációk, eredetileg valamilyen hangulati ellentét kiélézése kedvéért.

Vannak tehát pozitív és negatív irányú ferdítések. Mintha csak az volna a fontos, hogy az értékelés, a besorolás ne legyen helyes, a jelenséggel arányos, hanem sajátos szemléletű. A szélsőséges jelentésű szavak, az úgynevezett nagy szavak kopása állandó anyagcserefolyamata a nyelv életműködésének, a főváros nyelvében azonban ez a jelenség szándékolt torzítás eredménye. Az ellenkező irányú, de hasonló szellemből fakadó, lekicsinylő, gunyoros szóhasználat pedig speciálisan nagyvárosi: szintén nyelvi tükre a pókhendiségnek.

6. A fővárosi szólásoknak sokszor csak konvenció jellegük van: a nivellált és redukált — nem hagyománytiszteletből fakadó, hanem unalmasan szabványosított viselkedés etikettszerűen előír bizonyos, néha egészen üres fordulatokat. Ilyen a fontoskodó *Mondok neked valamit!* vagy *Mondjak valamit?* — *Tudod, hogy hogy van ez!* Az állandó *Ide figyelj!* megszólítás helyett vagy annak szüksége nélkül is. Ide tartozik a mondóka elejére vagy végére biggyesztett *szóval* és *úgyhogy* (a *szóval* az *egyszóval* maradéka lehet). Mindkettőt rendszerint a megelőző megállapítás, közlés általánosítása vagy csak más megfogalmazása követi. Ha erre nem telik időből, vagy nyelvi készségből, akkor a *szóval* és az *úgyhogy* üresen csüng a mondat végén. Valaha tartalmaztak talán valamilyen célzást, cinkosságot, hivatkozást arra, hogy a beszélgető partnerek megértik egymást, egyet gondolnak, de ma már csupán modorosságok.

Az összetettebb szólásokban is egy ideig eleven még az üde tréfaszerző kedv, de azután üres zsargonnyelvi konvencióvá kopnak: *húzza a csikot* = fut, menekül, *gyúrja az ipart* = kitartóan csinál valamit, *Nincs mese!* = Hiába beszélsz! — vagy a folytonos ismétléstől nyegle szellemeskedéssé fajulnak:

Jó reggelit! elmentem, természetfelelős. Találunk valóságos közmondásszerű új szólásokat is: *Magas ez neked, mint dísznőnek a zsebóra. Sötét, mint négerasszony fenekén a májfolt.* — A kedvelt fordulatok egy része a kabarék műsorából vált „közkinccsé”, valóságos „gesunkenes Kulturgut”-ként: *blabla* = üres fecsegés, *Nem az én asztalom!* = Nem az én dolgom, hatásköröm, *Háromszor találgathatsz!* (akkor, ha valami már kétségtelen). — Említsük meg a m ű v e l t e b b z s a r g o n s z a v a k a t is, amelyen például a *játékszabály* = előírás, megegyezés, és az *üresjárat* = eredménytelen művelet vagy folyamat; ezek az esszék és újságcikkek gyakori metaforái. Ilyen használatuk már szinte kiszorítja az elsődleges értelmet. Ha azt, hogy *üresjárat* egy üresen haladó autóbuszra mondom, szinte szójátéknak hat (mint ahogyan ma a madár sem szárnyal már, hanem csak a gondolat, vagy a mondat).

A budapesti tájnyelv kísérőiként mindig megjelennek a jól ismert konvencionális *g e s z t u s o k*, a r c j á t é k is, ugyancsak a hanglegjtésben bizonyos kötelező és előre várható formulák. Mindnyájan ismerjük a *nem hiszem* legújabb hangsúlyát, meg a lassan minden erősebb jelzót kiszorító . . . *hogy az nem igaz!* formát, amely ma a non plus ultrát fejezné ki, ha nem volna máris elhnyűve.

7. A z s a r g o n é r t é k e l é s é r ől szólva sokszor lehet hallani azt az objektivitásra törekvő véleményt, hogy a nyelv mindenképpen gazdagodik az új szavakkal és szólásokkal, nem baj, ha a gyarapodás az utca felől jön is.

Ez az egyszerűsítő felfogás kétfelől is korrekcióra szorul. Az e l s ő m e g g o n d o l á s ugyanaz, amit az idegen szavak beáramlásának és terpeszkedésének veszélyeként legtöbbször emleget az ortodox nyelvművelés: a divatos szó agresszívvá válik, kitesztát a nyelvi tudatból három-négy, néha tíz hasonló jelentésű szót, s megfosztja az általánosan használt nyelvet ugyanannyi jelentésárnyalattól. A harmincas évek egyik nagy divatja, a *fantasztikus* ellen hadakozva Kosztolányi legalább húsz jelzót sorol fel, amelyeket — mindig a megfelelő helyről — ez az egy szó szorít ki a köznyelvből. Hasonlóképpen, ha nem is ilyen gazdagon, mondhatjuk, hogy manapság például egyszerűen *dilis* mindenki, aki valójában bolond, őrült, hóbortos, ingerült, ideges, bogaras, aggályos, türelmetlen, szeles, kapkodó, meggondolatlan, szertelen.

A pesti aszfalt kifejezései talán még zsarnokibbak a határokon túlról jövő szavaknál: terjednek, mint a leküzdhetetlen ragály, ellenállás hiányában, mivel a tudatos nyelvhasználat minden műveltségi fokon roppant ritka. Ezért a legfrissebb nyelvi divat is rögtön, keletkezése pillanatában nagy, általános visszhangra számít, közhelyigénnyel lép fel, és türelmetlensége két irányban nyilvánul meg: a közvélemény elítéli azt is, aki nem „kapcsol” azonnal az újra, de azokat az elmaradottakat is, akik mindig csak a tegnapi divat szerint beszélnek, és túl sokat őriznek meg a régi készletből.

A zsargon jelenségeinek m á s i k, k i s e b b r é s z é t érinti az a gondolat, amellyel az új nyelvi alakulás hasznának kérdését ki kell egészíteni. Ezekben a sikerültebb szóképzésekben az az organikus nyelvújító lelemény működik, amely a belső szókinccsgyarapodásnak állandó, természetes eszköze. Majdnem bizonyos azonban, hogy ezek az ötletes kifejezések sem fogják bővíteni maradandó szókinccsünket, mert a divat sodrába éppúgy belekerülnek, mint a leghitványabb sorozatgyártmányok. A tömeg ebben nem tud szelektálni. Nincs megfelelő nyelvérzék, amely felfedezné, nincs anyanyelvi műveltség, amely megtartaná a termékenyítő újításokat.

Ennek oka pedig nemcsak a városi lakosság vegyes eredete, hanem az is, hogy az iskolai oktatás az egyszerű leíró nyelvtanon felül eddig nem igen foglalkozott az anyanyelvvel. Az iskolák nem hívják fel eléggé figyelmünket nyelvünk egyéniségére, teljesítőképességére. Pedig nem lehet sem nehéznek, sem száraznak vagy éppen fölöslegesnek minősíteni például a szótörténet elemeinek, a nyelvfejlődés művelési vonatkozásainak tanítását. Ne maradjon ki ez a terület a szemléltető, megkedveltető tankönyvek, a „játszva” átadott ismeretek programjából! — Az anyanyelvi műveltség műveltjeink közt is szegénytelenül silány, a szegényes hungarológiai ismeretek közt is az utolsó. Ezért a nyelvfejlődésnek semmilyen mozzanata sem tudatosodik, pedig ott, ahol a lakosság heterogén, csak ez pótolhatja az érintetlen etnikumú népesség ösztönös nyelvérzékét.

II.

Szójegyzék

ábra 'dolog, helyzet' — *Na, mi az ábra?*

Elmegyünk holnap?

ajser 'vezető, jó állású, jó módú (ember)'

ajserkodik 'nagyképpen viselkedik, fölényeskedik'

állati minden jelző túlzó fokozására —

állati nehéz, jó, érdekes

amcsi 'amerikai'

angyal 'helyes, tréfás'

arénázik 'szertelenül viselkedik, tombol'

átdob 'becsap'

átejt 'becsap'

áthintáz 'becsap'

átráz 'becsap'

átver 'becsap'

Balcsi 'Balaton'

balhé 'baj, ricsaj, veszekedés' — *Kiveri*

a balhét 'lármázik, jelenetet rendez'

balhézik 'veszekszik'

baromi 1. 'nagy, óriási' 2. minden jelző túlzó fokozására: *baromi jó, érdekes, nehéz* stb.

becsavarodik 'túlzottan fellelkesül, indulatossá válik, megbolondul'

bedilizik 'megzavarodik, megbolondul'

bedob 1. 'megeszik, megiszik valamit' 2.

'megemlíti valamit, ötletet vet fel' 3. *bedobja a testét* 'bemegy'

bedobja magát 'részt vesz valamiben, ráveti magát valamire, sokat tesz valaminek az érdekében'

begerjed 'dühössé, indulatossá, elszánttá válik'

begorombul 'dühössé, indulatossá, elszánttá válik'

begurul 'dühössé, indulatossá, elszánttá válik'

begyújt 'dühössé, indulatossá, elszánttá válik'

beijed 'megijed'

beköp 1. 'kimond, váratlant mond' 2. 'el-
áru'

beköpés '„szellemes” mondás'

belesik valami 'megtetszik neki valaki, valami, kedvet kap valamihez, beleszeret valakibe'

belefér (ami belefér) 'bőséges, túl sok' —

Volt ott minden, ami belefér

belógat 'becsap'

bemond 'megmond, kimond; váratlant, „szellemeset” mond'

benyalja magát 'hízlegéssel megkedvelteti magát'

benyög valamit 'váratlant, „szellemeset” mond'

benyögés '„szellemes” mondás'

beolvas valakinek 'megmondja a véleményét, ráolvassa a hibáit'

bepaliz 'becsap, rászéd'

bepípul 'dühössé, elszánttá, indulatossá válik'

bepörög 'dühössé, indulatossá, elszánttá válik'

berág 'dühössé, indulatossá, elszánttá válik'

beszáll valami 'részt vesz valamiben, hozzájárul valamihez'

besztremál 'megijed'

betintázik 'berüg'

betörülkőzik 'berüg'

bevágódik 'megbecsülést szerez, megkedvelteti magát (többnyire érdemtelenül)'

beveti magát 'részt vesz valamiben, ráveti magát valamire, sokat tesz valaminek az érdekében'

bevet valamit 'emeli valaminek a fényét, nem sajnálja' — *Hogy mi volt ott bevetve!*

bezsong 'megbolondul, túlzottan fellelkesül'

bige 'lány'

bír valakit, valamit 'szeret, kedvel'

bokorugró 'disszidens'

bőr 'nő'

brusztol 'küzd, verekszik'

brusztos 'erős, bátor'

bukfenc: *bukfencet csinál* 'vezető állásból kiesik, börtönbe jut'
bukik: *felfelé bukik* 'jó állásból elmozdítják és még jobbra jut'
bula 'lány'
bumm: *Na bumm, és akkor mi van?* 'Nem számít! Annyi baj legyen!'
bunkó 'egyes osztályzat'
bunyó 'verekedés'
bütyköl 'eszakbál, fúr-farag, maga készít, javít'
cigöl 'cipel'
cucc 'holmi, cókók, csomag'
csaj 'nő'
csik: *húzza a csikot* 'megy, siet'
csínga 'villamos'
csíp (*valakit, valamit*) 'tetszik neki'
csőrő 'fiatal, fiú'
csörög 'táncol'
csurglizik 'táncol'
dekás 'rendőr'
deszka 'egyes osztályzat'
dög jó 'nagyon jó, csuda jó'
drót: *leadja a drótot* 'értesít, tudat, veszélyt jelez'
duma: *leakasztja a dumát* 'jár a szája, sokat beszél, esetleg félrevezető szándékkal'
éhezde 'üzemi étkezde'
elájul 'csodálkozik, meglepődik'
elhírigel 'elver'
elhasználódik 'tönkre megy, elpusztul, elfogy, eltörik'
elkúszik 'elmegy'
elmar 'elvesz'
elnyal 'elesik'
elnyúlik 'meghal, vége van'
elsőpör 'elsiet, elmegy'
elszúr 'elront, elhibáz'
eltaknyol 'elesik'
eltájol: *el van tájolva* 'téved, elárulja tájékoztatanságát'
eltép 'elsiet, elmegy'
elvonul 'elmegy'
fa 'egyes osztályzat'
fal: *falból* 'félrevezető szándékkal'
fej 'ember (férfi)'
fekszik 1. 'valakinek valami) tetszik, hajlama van hozzá' 2. *jól fekszik* 'jó véleményekkel vannak róla, előnyös helyzetben van'
feldob 1. 'ajánl valamit, ötletet ad' 2. 'javít, élénkit, jelentőssé tesz'
felig 'megszedi magát'
felrajzol 'felír' — *A rendőr felrajzolta a kocsját*
feltör 'feljebb jut, előnyös helyzetbe jut'
felvés 'felír'
figura 'dolog, helyzet' — *Érted ezt a figurát?*
fizu 'fizetés'
frankó 'jó'
fúr (*valakit, valamit*) 'áskálódik ellene, hitelét rontja'
furkó 'egyes osztályzat'

fuszik 'iparendély nélkül dolgozik'
fuvalás 'iszákos'
fuvalázik 'iszik (szeszest italt)'
gagyás 'buta, ügyefogyott'
gátyó 'nadrág'
gáz: *gáz van* 'baj van, veszély közeledik'
golyós 'bolondos'
gógyi 'ész'
gyufa: *kihúzza a gyufát* 'pórul jár, kihívja maga ellen valakinek a haragját'
hábé = *házi buli* 'otthoni mulatság'
hajt 'fárad, dolgozik, fut (pl. nő után)'
halál jó 'nagyon jó'
halálti 'jó, remek, mulatságos, nagyszerű'
halálos 'jó, remek, mulatságos'
hamukál 'hazudik, nagyzol'
hamukázik 'uaz'
hangyás 'bolondos, bogaras'
hantál 'hazudik, nagyzol'
hapsi 'ember (férfi)'
háré 'haj'
hazavág 'elver, agyonüt'
héder: *bedobja, bevágja, beveri a hédert* 'elalszik, nagyot alszik'
hefti 'orr'
hilo: *hilo дума* 'megtévesztő beszéd'
hílozik 'hazudik, félrevezet'
hírig 'verekedés'
hozzavág 'ad valakinek valamit' — *Vágy* 'hozzám egy cigit!'
hulla jó 'csuda jó'
hupp: *kiveri a huppot* 'lármázik, veszekszik'
hülyéskedik: *Ne hülyéskedj!* 'Ne mondd! Igazán?'
ipar: *űzi, nyomja, gyúrja az ipart* 'dolgozik, fárad, kitartóan csinál valamit'
jakó 'kabát'
jelenés: *jelenése van* 'dolga van, el kell mennie valahová (pl. találkára)'
jó (ruha, nő, darab) 'szép, csinos'
jó valakinél 'érdemei vannak valaki előtt, elismerik, kedvelik' — *Pista nagyon jó a dirinél.*
kajakos 'erős, bátor'
kalózkodik 'szabályellenesen, nem a meg-egyezés szerint tesz'
kapcsol 'érti a célzást, tudja, miről van szó'
karó 'egyes osztályzat'
kassa 'jó, finom, remek, kitűnő'
keccsöl 'cipel, dolgozik, fárad'
kiborul 'ideges, beteg lesz, kimerül, elveszti a fejét'
kicsinál 'elfáraszt, tönkre tesz, összever, megöl'
kifejt 'mond, elmond, megmond' — ... *mire a srác kifejtette, hogy nincs pénze, nem mehet el.*
kifigyel 'megfigyel, megles'
kihagy 'nem csinálja, nem megy el' — *A vasárnapi meccset kihagyom.*
kikészít 'elfáraszt, tönkre tesz, összever, megöl'

külo 'száz forint'
 kinyíffan 'meghal'
 kinyír 'tönkretevez, megöl'
 kinyúl 'meghal'
 kioszt (pofont, verést) 'felpofoz, elver'
 kipukkad 'kidöglük, nem bírja'
 kirakat: bedobja a kirakatot 'lármázik, veszekszik, jelenetet rendez'
 kiszúr valakit, valamit 'kiválaszt, észrevesz, kiemel, felfigyel valakire, valamire'
 kiszúr valakivel 'csúful elbánik, igazságtalanul jár el valakivel, becsap valakit'
 kitikkad 'meghal'
 kokó 'fej'
 kókusz 'fej'
 koplalda 'üzemi étkezde'
 korpa 'pénz'
 közöl 'elmond, mond, megmond' — Köz-löm veled, hogy leléptem.
 krapek 'ember (férfi)'
 kuksúl 'néz, megnéz'
 kultúrmozgás 'nyakkendő'
 lap: veszi a lapot 'érti a célzást; tudja, miről van szó'
 látóka 'szem'
 leápol 'megszid, megver'
 lebölg 'pórol jár, szegyenben marad'
 lebukik 'rajtacsípi, börtönbe jut'
 leég 1. 'szegyenben marad' 2. 'kiköltekezik, elszegényedik' — *Le vagyok égve.*
 leereszt 'kidöglük, nem bírja'
 lefázik 'szegyenben marad, pórol jár'
 lehúz 1. 'kitölt (büntetést, rossz éveket)' 2. 'kifogásol, rosszul minősít, ócsárol, szid'
 lelélcel 'elmegy, megszökik'
 lépél 'elmegy, megszökik'
 lemar (valakit) 'szid, megszid'
 lemér (pofont, verést) 'felpofoz, elver'
 lenyó 'lecke'
 lepra 'vacak'
 letol (valakit) 'szid, megszid'
 leszáll (valamiről, valakiról) 'nem foglalkozik tovább valamivel, valakivel; békén hagyja' — *Szállj le rólam!*
 leég 1. 'kitölt (büntetést, rossz éveket)' 2. 'kifogásol, rosszul minősít, ócsárol, szid'
 lordok háza 'italbolt'
 madár 'ember (kissé naiv, gyámoltalan)'
 mandró 'ember (férfi)'
 mankó 'láb'
 manusz 'ember (férfi)'
 maszek 'jó, remek'
 mazzola 'ember (kissé naiv); újonc'
 megdob valakit valamivel 'ad valakinek valamiből' — *Dobj meg egy cigivel!*
 megetet (valakit valamivel) 'elhitet'
 megfúr (valakit, valamit) 'aláássza pozícióját, állását, becsületét, sikerét' — *Valaki megfúrt a főnöknél.*
 meglepetet 'ellop'
 meglep 'megszökik'

mellébeszélés 'megtévesztő beszéd, hamis felelet'
 menő, nagy menő 'jóallású, befutott, híres, gazdag'
 meredek 'bajos, veszélyes'
 moha 'lány'
 mokus 'ember (férfi)'
 mufurc 'ember (férfi)'
 muki 'ember (férfi)'
 murulya 'ember (kissé naiv, gyámoltalan)'
 naci 'nadrág'
 nagy ember 'vezető állású, tekintélyes ember'
 naiva: naiva a Nemzetből 'hiszékeny, járatlan ember'
 nyalánság — Börtön, verés és más efféle nyalánságok.
 nyögődj 'nyugdíj'
 óberkodik 'nagyképtűen viselkedik'
 óhéber duma 'megtévesztő beszéd'
 oltári 'nagy, óriási, csuda'
 oson: Osonj a fenébe! 'Menj a fenébe!'
 őrgöng 'haragszik, méltatlankodik'
 örület 'érdekes, furcsa, kellemetlen, átlagon felüli stb. (dolog)'
 őrlött 'igen, nagyon'
 pacák 'ember (férfi)'
 pali 'ember (férfi)'
 papanyek megszólításként, kb. öregem értelembe
 paróka 'haj'
 partizánkodik 'szabályellenesen, nem a megegyezés szerint tesz'
 pipás 'dühös'
 pipa 'dühös'
 pislogó 'szem'
 pláne: Mi ebben a pláne? 'Mi ebben a fontos, jó, vezetés stb.?'
 pofa: pofára esik 'pórol jár, szegyenben marad'
 pók 'ember (férfi)'
 pokoli 1. 'rossz, kellemetlen' 2. 'nagyon'
 pörög 'táncol'
 puszi valamit, valakit 'tetszik neki, kellemesen érinti' — *Puszilod, hogy felhív-talak!*
 ráfázik 'pórol jár, szegyenben marad'
 ráharap 'kell neki, kedvet kap valamire, el nem ereszt'
 ráhúz 'még hozzátessz, kedvet kap valamire, el nem ereszt'
 rákapcsol 'nekiveti magát, fokoz, erősít'
 rámeleg 'az eddiginél erősebben foglalkozik valamivel'
 rászáll (valakire, valamire) 'az eddiginél erősebben törődik, foglalkozik vele, nem hagyja békén'
 ráver 'még hozzátessz, -dolgozik, -teljesít'
 ráz 'táncol'
 rázós 'bajos, veszélyes'
 rendes 'jó, becsületes (ember)'
 rikács: kiveri a rikácsot 'lármázik, veszekszik'

rongy 'ezer forint'
 roskad: Roskadj ebbe a székbe! 'Ülj le!
 ruci 'ruha'
 sejt: sejtéd 'jól tudod, meglátod, az biztos,
 hogy...' — Sejtéd, hogy ennek mi fogjuk
 meginni a levét.
 séró 'haj'
 sikít 1. 'sikkaszt' 2. 'szól, kiált, jelentkezik,
 tiltakozik' — Ha valakinek nem tetszik,
 sikítsen!
 smúzol 'enyeleg, hízeleg'
 sóder: nyomja, adja a sódert 'hazudik,
 megtévesztően beszél'
 spéci 'speciális'
 spiné 'nő'
 pinkó 'nő'
 süket 1. 'hülye, értelmetlen' 2. süket duma
 'buta, hazug beszéd'
 szabí 'szabadság'
 szájbavág 'ellop' — Ezt valaki szájbavágta!
 szajré 'lopott holmi, holmi'
 szakí 'szakitás (megszólításképpen)'
 szétcincál: Szétcincállak! 'Majd adok én
 neked!'
 szétcsap: Szétcsaplak! 'Majd adok én
 neked!'
 szivar 'ember (férfi)'
 szívbajos: nem szívbajos 'nem ijedős; kí-
 méletlen'
 szívóskodik 'nem hagyja magát, makacs-
 kodik'

szöveg 'beszéd'
 szövegel 'feleslegesen' beszél'
 szunya: bedobja, beveri a szunyát 'elalszik,
 nagyot alszik'
 szunyál 'alszik'
 szúr valakit 'tetszik neki'
 tag 'ember (férfi)'
 taknyol 'elesik'
 tankol 'eszik-iszik'
 tanyó 'táska'
 teljesen jó 'nagyon jó'
 tinta 'ital'
 tódul: Tódulj be! 'Gyere be!'
 topis 'toprongyos, rosszul öltözött'
 topogó 'cipő'
 tök 'egyes osztályzat'
 történet 'dolog, helyzet' — Itt az a történet,
 hogy Jóska nem ér rá.
 törül 'elesik'
 tréfa 'vice'
 tündéri 'kedves, tréfás, érdekes'
 ugat 'nyomatékosan, ismételten mond' —
 Eleget ugattam, hogy...
 ugrik 'elfogy, elvész, nem jut' — Ha el-
 kapja a rendőr, ugrik a tizes.
 úrnappja 'fizetésnap'
 ürge 'ember (férfi)'
 veréb 'ember (naiv, gyámoltalan)'
 vili 'világos, nyilvánvaló'
 virgács 'láb'
 zsuga 1. 'kártya' 2. 'mozijegy'

Szólások, szókapcsolatok

... attól függetlenül... 'egyébként, igaz, hogy — de azért...' — Hányra
 mész? Nyolcra? A konyhát felmoshatnád — attól függetlenül.
 Bár amilyen... 'nagyon is...' Bár amilyen jó az a lakás, csak ne szidd!
 Berendezés marad! 'Vigyázat! Óvatosabban!'
 a csavargyárban dolgozik 'csavargó, munkakerülő'
 ... de ne szólj senkinek! Ha valaki nagyot téved — Láttad az Eiffel-tornyot?
 — Nem, nem voltam Londonban. — Az Eiffel-torony Párizsban van, de ne
 szólj senkinek.
 Elmentem! Vigyáztunk a lépcsőnél! — 'Elmegyek! Vigyázzunk!'
 Ez addig jó lesz? A keresett tárgyat ezzel nyújtja át csúfolódva a szemfülesebb
 megtaláló
 Ez az igazság! 'Így van ez!' (Néha csak fölösleges „nyomaték” valamilyen
 közlés után)
 Ez van '(mentegetőzésképpen, vagy a tehetetlenség, a beletörődés, esetleg az
 önirónia kifejezésére) Hát ez már csak így van! — De hát ez borzasztó
 lehet! — Mit csináljak; ez van.
 Ezen nem múlik, ne múljon, ne múljék! 'Jó, nem bánom! Mi sem könnyebb
 ennél!'
 Ezt jól megaszonta 'megmondta'
 Felfedezte a csőben a lyukat 'azt hiszi, hogy kitalált valamit'
 füstlapátoló a Keletinél 'csavargó, munkakerülő'

fűtő a Napnál 'munkakerülő, csavargó'
 ... ha egy mód van rá — nyomatékos, ingerült felszólításkor — *Ne tolakodjék*
élém, ha egy mód van rá!
Hanyagolj el! 'Hagyj békén!'
Háromszor találghatsz! — ha valami egészen bizonyos: Hogy mentél le? —
Háromszor találghatsz! (Az illető ilyenkor megbukott, s ezt mindenki
várta.)
hátról mellbe 'alattomosan'
 ... *hogy az nem igaz!* A non plus ultra kifejezése. — *Olyan sok, nagy, érdekes,*
buta stb., hogy az nem igaz!
Hogy oda ne rohanjak! Gúnyos csodálkozás: *Képzeld, Nagyék Olaszországba*
utaznak! — Hogy oda ne rohanjak!
Ide figyelj! Megszólítás helyett, vagy pusztá töltelékszóként
Ki figyel oda? 'Nem kell vele törődni! Nem fontos!'
Kopj le! 'Menj innen!'
Lapozz egyet! 'Hagyj békén!'
Le fog esni! — amikor valami éppen leésett
Légy erős, hogy ... 'Tudd meg, hidd el, hogy ...; Tévedsz, mert ...' — Állító-
lag lesz fízetésemelés! — Légy erős, hogy a főnök most is fog kapni, de mi
nem.
Majd rajzolok! Gúnyos visszautasítás. — *Adj kölcsön egy tollat! — Jó, majd*
rajzolok egyet!
Még egy dobásod van! — sikertelen próbálkozás, tévedés esetén
Még mit üzensz? — ha valaki sokat beszél, veszekszik, a másik pedig tudatni
akarja vele, hogy fűtül rá
Mi a hasfájása? 'Mi baja? Mit akar? Mi a kifogása, ellenvetése?'
Mindenem nem lehet! — ha valaki többfélét kér egyszerre: Van egy kis kávéd?
— Van. — De cukrot is adj, mert mindenem nem lehet!
Minek örülsz? 'Miért nevelsz? Miért van jó kedved?'
Mit érzel ilyenkor? — csúfondárosan, e helyett: Megbolondultál?
Mondok neked valamit! Mondjak valamit? — közlés előtti álfontoskodás
Ne izgasd fel magad! 'Ne örülj, Ne gondolj semmi jóra, kedvezőre! 'Új zuha-
nyozót kapunk. — Egyelőre nem működik, ne izgasd fel magad!
Ne játszd meg magad! 'Ne tégy úgy, mintha ...'
Ne szórakozz! 'Ne bosszants!'
Neked nem osztottak! 'Te ne szólj bele!'
Nem az én asztalom! 'Nem az én dolgom, hatásköröm.'
Nem élelem túl! — túlzó tetszésnyilvánítás
Nem érdekel a nyomora! 'Nem törődöm vele! Semmi közöm hozzá!'
Nem érdekes! 'Nem fontos! Nem kell!'
Nincs gyereknap! — ha a fiatalabb sokat beszél, fontoskodik
Nincs mese! 'Nincs vita, ellentmondás, hiába minden'
Ott a helyed! 'Okvetlenül menj el oda!'
Rakd a zsebembe, otthon kiválogatom! — ha valaki sokat beszél, veszekszik, s a
másik meg tudatni akarja vele, hogy fűtül rá
sínváltó a reptéren 'csavargó, munkakerülő'
Sok a szöveg. 'Ne beszélj(en) annyit!'
Szívjon, szippantson fel az ég! 'Vigyen el az ördög!'
Szűnj meg! 'Menj innen! Hagyd abba!'
Tegnap még semmi baja sem volt! — ha valaki szokatlanul viselkedik

Tudod, hogy hogy van ez! — az egyetértés, a kölcsönös tájékozottság formulája
Úszni mész? — (gúnyosan) *Nem, úszni megyek.*

Boros Tiborné

Hangfestés és szószármaztatás

1. A hangutánzó szavak, mint ismeretes, különböző nyelvekben az illető nyelv hangjai segítségével igyekeznek a természet hangjelenségeit felidézni. Minthogy az utánzó hangjelenséget a legkülönbözőbb nyelveken beszélők is többé-kevésbé ugyanolyannak hallják, s az utánzaskor igénybevehető nyelvi hangok is nagymértékben hasonlítanak, ezért egymástól származást és földrajzi elhelyezkedést illetően egyaránt távoli, sőt igen távoli nyelvekben a hangutánzó szavak szinte azonos hangzásúak lehetnek. Már Czuczor—Fogarasi szótárában is megtalálható, hogy pl. a *gágog* töve a *gag-*, *gág-* különböző nyelvekben megvan: „lengyel *geg-am*, német *gackern*, angol *cackle*, olasz *chacalare*, francia *caqueter*, héber נָעָה, aram *gágo*, szanszkrit *kakh*, hellen κακαβίζω, κοκκάω, latin *gingrio* stb.” Könnyű azoknak a példáknak számát szaporítani, melyekben áll a t hangját a magyar és különféle indoeurópai nyelvek szinte azonos hangokkal fejezik ki: *kukorékol*, német *krähen*, francia *cocoricoter*, orosz кукарекать stb. E m e b e r i h a n g m e g n y i l v á n u l á s o k utánzása is történhet szinte azonos hangzású szavakkal: magyar *mormol*, német *murmeln*, francia *murmurer*, *marmonner*, orosz бормотать; magyar *hümmög*, német *hummen*, francia *faire hem* v. *hom* v. *hm*, orosz гымкать.

Nagyobb az eltérés a nem emberi vagy állati hangképző szervekkel létrehozott hangjelenségek utánzására alkotott szavak hangtestében különféle nyelvcsaládok nyelveiben, de bizonyos közös jellegzetességek ezekben is fellelhetők, például a magyar *suhog* és *zúg* szóhoz hasonlóan az e jelenségek kifejezésére szolgáló német, francia és orosz igékben is találhatók sziszegő hangok: német *sausen*, *brausen*, *rauschen*, *summen*, francia *siffler*, orosz шуршать, шуметь, жужжать; a *berreg* jelentésű német és francia szavakban is megtalálható az r hang: német *schnurren*, *surren*, *ratteln*, *rasseln*, illetőleg francia *vrombir*, *ronronner*.

Arra is van példa, hogy valamely hangjelenségnek a magyar fül számára jellegzetes hangjelei közül egyes nyelvek az egyik, mások a másik mozzanatot használják fel a hangutánzó szó megalkotására. Számunkra *sóhaj*t szavunkban az s szókezdetben és az óh hangkapcsolatban, illetőleg a h hangban magában is rejlik hangutánzás; a megfelelő német és francia szóban sziszegő hang található (*seufzen*, *soupirer*), az oroszban viszont h-féle hang (охать). A kopogás kifejezésére — melyre a magyar a k és a p hangot együtt találja alkalmasnak, vö. *kopp*, *kopp* — a német csak a p-t, pr-et, vagy k-t pf hangkapcsolattal együtt veszi igénybe a szó létrehozásához (*pochen*, *prasseln*, ill. *klopfen*), a francia vagy p-t, vagy k-t (*frapper*, *cogner*), az oroszban k- található (колотить) a megfelelő hangutánzó szóban.

Mint kiragadott példáinkból is látható, különböző nyelvek a zajok, hangjelenségek m á s m á s jellegzetességeit ragadhatják ki, mint az illető hangjelenség jellegzetes, utánzás esetén az eredeti zajt felidéző hanghatását, s ezt a „hangmotívumot” illesztik, mint látni fogjuk, képzők segítségével szóvá

alakítva a nyelv szókincsébe. Még nagyobb eltérés tapasztalható, ha a nyelv hangjaival nem hangjelenséget akarunk felidézni, hanem fényt, mozgást, azaz nem a hallás, hanem más érzékszerv területére eső jelenséget akarunk nyelvi hanggal festeni, érzékeltetni. Az ilyen hanggal festő szavak száma, megfigyelésem szerint, minden nyelvben lényegesen kisebb, mint a nyelvi hanggal hangjelenséget utánzó szavaké (A SzófSz. hangutánzó-hangfestő szavai, ill. szótövei közül 73% a tisztán hangutánzó, 19% a tisztán hangfestő és 8% a hangutánzó-hangfestő. Legyen szabad azonban arra felhívnom a figyelmet, hogy a SzófSz. több olyan szavunkat pusztán finnugor eredetűnek minősít, melyet ma már számos tudós esetleg finnugor eredetű expresszív szónak tart, pl. *bog*, *bonyolít*, *fakad*, *folyik*, *kereng*, *villan* stb.) Sok esetben az egyik nyelv hangfestő szavát a másik nyelvben csak körülírással lehet visszaadni. Ha le lehet is fordítani egy szóval, akkor az, ha az is hangfestő szó, nem feltétlenül ugyanazokat az elemeket használja fel hangfestésre, mint a lefordított kifejezés. Ragadjunk ki néhány példát, melyet az EtSz. és a SzófSz. is hangfestőnek minősít, s vessük egybe német és francia fordításukkal, illetőleg fordításaikkal.

magyar	német	francia
<i>ballag</i>	<i>bummeln, schlendern</i>	<i>flâner</i>
<i>biceg</i>	<i>hinken, wackeln</i>	<i>boîter, branler,</i> <i>vaciller, chanceler, (se)</i> <i>dandinier</i>
<i>cammog</i>	<i>zotteln, trotten</i>	<i>trotter, lambiner</i>
<i>dudorodik</i>	<i>hervorschwellen,</i> <i>sich bauschen,</i> <i>wulsten</i>	<i>bouffer, bouffir,</i> <i>gonfler, s'enfler</i>

A hangutánzó szavaknál talált nagymérvű egyezéshez képest itt a magyar és a két indoeurópai nyelv szavai között szinte semmi hasonlóságot sem találunk.

Eddigi eredményeinket összefoglalva: az állatok hangjait utánzó szavak **k e z d ő r é s z e**, a szó töve csaknem azonos vagy legalábbis nagyon hasonló sok, esetleg nemcsak nem rokon származású, de egymással még csak — sem közvetlenül, sem közvetve — soha érintkezésbe sem került nyelvben; egyéb hangjelenségeket utánzó szavak is hasonlíthatnak, de ezeknél már kisebb mértékű, feltétlenül kevesebb szóra kiterjedő a hasonlóság a nem rokon nyelveknél, s ez a megállapítás fokozottabban igaz a hanggal festő szavakkal kapcsolatosan.

2. A nyelv hangutánzó-hangfestő szavai éppen olyan szavai a nyelvnek, mint a nem expresszív eredetűek, feladatuk tehát ugyanúgy, mint valamennyi szónak az ábrázolás, a kifejezés és a felhívás (Laziczius: Általános nyelvészet 30). Funkcióját bármely szó azonban csak akkor töltheti be, ha tagja egy a társadalmi közösség által elfogadott nyelvi rendszernek (vö. Laziczius: Cahiers Ferdinand de Saussure 5, 1945. 36—7). Még az ábrázolás szempontjából sincs különbség a kifejező szavak és a más módon eredetűek között. Feltétlenül igaz Laziczius megállapítása, hogy „nem a hasonlóság fűzte és fűzi össze a nyelvi jelet a tárggyal, hanem egy társadalmilag érvényes, hallgatólágos megállapodás. Itt látszólag kivételt alkotnak a hangfestő és hangutánzó szavak, de valójában ezek sem kivételek” (Általános nyelvészet 30). Hogy mennyire nem kivételek még az utánzott hangjelenséghez legközelebb álló hang-

utánzó szavak sem, arra már a fentiekben is több meggyőző példát láttunk: a hangutánzó rész nagyfokú hasonlósága vagy esetleges azonossága ellenére sem lehetne *gágog*, *kukorékol* vagy bármelyik más állati hangot utánzó szavunkat egy másik nyelv hasonló hangalakú és azonos jelentésű szavával kicserélnünk, mert azok a magyar szórendszernek nem tagjai. A SzófSz. szóanyaga alapján hangutánzó szavainknak több mint háromnegyed része ige, s csak kevesebb mint egynegyed része névszó (részben világosabb vagy elhomályosultabb igenévi alakulat, deverbális származékszó vagy elvonás útján az igéből keletkezett főnév, pl. *locs-pocs* stb.). Expresszív eredetű igéink — talán kivétel nélkül — expresszív szótöbblől és igeképzőből alakultak. A szó beletartozását a magyar szórendszerbe annyira a társadalmi hallgatólágos megegyezés szabályozza, hogy nemcsak a hangutánzó-hangfestő szót, hanem a hozzá járuló képző sem választható egyéni ízlés szerint (kivéve, ha szándékosan humoros hatást akarunk vele elérni, s akkor is csak szűk korlátok között). Vessük össze az állatok hangját utánzó igéket; alkatuk: az állat hangját felidéző szótó + gyakorító képző; de nem mi választjuk meg a szó kiejtések az alkalmazandó gyakorító képzőt, csak azt alkalmazhatjuk, melyet a magyarul beszélő közösség elfogadott (nyelvjárási eltérésekre most az első csoportosításban nem leszünk tekintettel, bár ott is egy kisebb közösség, az azonos nyelvjárást beszélők közössége alkalmazhat egy az irodalmi és a köznyelvtől eltérő képzésmódot, nem pedig az egyén):

-l gyakorító képzővel: *csahol*, *ciripel*, *csiripel*, *kotkodácsol*, *kukorékol*

-g gyakorító képzővel: *bög*, *huhog*, *mekeg*, *nyávog*, *brekeg*, *brummog*

-z gyakorító képzővel: *üáz*

-gat gyakorító képzővel: *ugat*, *béget*

-kol gyakorító képzővel: *nyivákol*, *midákol*

Csak ritkább esetben fordul elő, hogy a köznyelvben két képzős azonos értékű szóalak él egymás mellett: *dörmög* : *dörmöl* ; *kotkodál* : *kotkodákol*. A képző szempontjából csak alakváltozatok és nem más képzővel képzett szavak a következő alakpárok, melyekben a második többé-kevésbé tájnyelvi színezetű: *csahol* : *csahul*; *csiripel* : *csiripol*; *kukorékol* : *kukorékol* és emellett a teljesen népi ízü *kukorikó*. A képzőnek bizonyos társadalmi kötöttsége természetesen nem jelenti azt, hogy az állatok hangját utánzó igéknek nincsenek vagy nem lehetnek szépszámú alakváltozataik; az eddig idézettek közül a *kotkodácsol* : *kotkodál* : *kotkodákol* : *kodácsol* esetében maga az állat hangját utánzó alapszó kissé más a különböző köznyelvi változatban is. Hasonlóan több változatban fordul elő az állat hangja *kukorékol* : *kukurikul* : *kiririkel* : *kukorigol* : *kikirikul* esetén, de ezek részben már népnyelvi alakváltozatok; ezek gazdagságát szaporítja (az ŰMTsz. cédulaanyagából jól láthatóan) az egyes nyelvjárásterületeken alkalmazható, a köznyelvtől eltérő képző is: *kukurított*, *kukorított*, *kukurigál*. A nyelvjárási feljegyzésekben *nyávog* és *nyivákol* alakváltozatai meglehetősen összekeverednek egymással, a mozzanatos és nem gyakorító képzős *nyivant* nyilván ez utóbbihoz tartozik, de *nyarvog*, *nyaukol*, *nyávcsorog*, *nyávcsog*, *nyávékol*, *nyávicokol*, *nyávukol*, *nyávunkol* bizonyos fokig a kettő között áll, megjegyzendő, hogy *nyávicokol* például 'vonít' jelentéssel is megtalálható az ŰMTsz. anyagában.

A népnyelvi változat a köznyelvtől hangrend tekintetében is különbözhet (*csahol* : *csehel*), de ez utóbbinak *csehég*, *csiheg*, azaz -g képzős változata is van (*csáhog* viszont 'lármásan beszél' jelentésű, tehát nem a kutya *csaholására*

vonatkozik). Hogy a kutya hangjánál maradjunk, népi változat az *ugat* mellett *uvákol*, de a vele rokon *uvít* 'vonít' üvölt', *uvikol* 'vonít', mint látható, nem közönséges *ugatást* jelöl. Gazdag a *huhog* népi változatainak a száma: *huhékol*, *huhikol*, *kuhog*, *huhogat*, *huhol*, *huhúkkol*, *huhukol*, *huhékol*, de *huhúl* 'rálehel' és *huhúzik* jelentése is eltérő (ez utóbbit a köznyelv is ismeri 'huhút kiált' értelemben). *Brekekél*, *brekekézik*, illetőleg *dörmicél* talán hangulatilag is eltér a köznyelvi *brekeg*, *dörmög* igétől; a népi *brekkent* és *dörment* mozzanatos ige a köznyelvben nem ismeretes, noha elvileg lehetséges. A *brummog* nyelvjárási *brummól* változata nem állat hangját jelöli, jelentése csak 'zsörtölődik, dohog' (vö. ÚMTsz.).

A népnyelvi adatok mind azt igazolják, hogy a szó alakja és jelentése mindig egy kisebb vagy nagyobb társadalmi egységben található meg, s ezt nem a hangutánzás mikéntje dönti el.

3. Kíséreljük meg olyan jegyek megállapítását, melyek a szó mai hangalakjából, a nyelvi rendszerbe való beleilleszkedéséből a szó expresszív eredetére mutatnak.

a) Talán csak egy olyan ismérv található, mely minden nyelvre alkalmazható, s ez is csak az expresszív szavak egy részénél, a hangutánzó szavaknál: ha a szó hangutánzó alaprésze önálló indulatszóként él a nyelvben, akkor a belőle képzett ige s ennek képzés vagy elvonás útján keletkezett származékai feltétlenül hangutánzó eredetűek. Természetesen ismét az állati hangokkal kapcsolatosan legkönnyebb a helyzet, az előbb idézett igék „alap-hangja” — *cirip*, *csirip*, *kot-kot-kotkodás*, *kukurikú*, *huh(u)*, *mek-mek*, *nyauú*, *brekeke*, *brum-brum*, *ia*, *u-u-u*, *bee*, *miaú* — a magyar nyelvben, főként gyermekmesékben, az egyes állatok megszólalását jelzi. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem szükségszerűen tartozik a hangutánzó alapszóhoz ige vagy az igéhez alapszó. Van olyan hangutánzó szó, melynek nincs származéka, például a kutya hangját nemcsak *u-u-u*, de *vau-vau* is utánozza, s ebből nem képezünk igét (legfőképpen a dajkanyelvben fordulhat elő a *vauvau* 'kutya' jelentéssel); ellenpéldaként arra is lehet hivatkozni, hogy *csahol*, *dörmög* igénk vagy a német *bellen*, francia *aboyer* 'ugat' expresszív töve nem él hangutánzó szóként. Van viszont több olyan nem állati hangot utánzó expresszív szavunk, melynek expresszív alaprésze önálló szó: *potty* : *pottyán*, *potyog* ; *kopp* : *koppan*, *kopog*, *koppint*, *puff* : *pufog*, *puffan* *puffant* stb. Ha az expresszív rész önálló szóként, mint hangutánzó-zajutánzó mondatszó létezik, ez a körülmény rendkívül megkönnyíti nem anyanyelvünk szavainál az expresszív eredet felismerését: német *plumps* : *plumpsen* '(le)puffan, (le)pottyán', *platsch* : *platschen* 'pancsol, lubickol, pacskol'; zürjén *baz* (fordítás nélkül), de vicsegdai *biz-baz* 'plumps!', *patsch!* : *bazedni* 'hineinplumpsen', prupi *baz munn* 'ins Wasser plumpsen, fallen' (Fokos-Fuchs: Syrjänisches Wörterbuch); *briz-braz* 'plumps! klatsch! schwapp! indem man spritzt!': vicsegdai *brizedni* 'lärmend schwimmen, plätschern, spritzen', *brizgini* 'lärm (von Menschen)' (uo.) stb.

b) A magyarban a hangutánzó-hangfestő többől többnyire — esetleg rövid, illetőleg hosszú tövégi mássalhangzóval a hangutánzó részben — gyakorító, mozzanatos s esetleg még műveltető igét is lehet képezni: *kopog* — *koppan* — *koppint*, *löttyög* — *löttyen* — *löttyint*; *pukkad* — *pukkan* — *pukkaszt* stb. Ezzel természetesen semmi esetre sem szeretném azt állítani, hogy minden olyan ige, melynek többek között *-g*, *-n*, *-nt*, ill. *-d*, *-n*, *-sz* képzős származéka is van, hangutánzó-hangfestő eredetű, de tény az, hogy több olyan igénk, melynek ex-

presszív alaprésze önálló szóként nincs meg a magyarban, két-három hasonló származékában ismeretes: *harsog* — *harsan*, *piheg* — *pihen*, *horkan* — *horkant*, *zörög* — *zörren* — *zördít* — *zördül* — *zörget* stb. (vö. SzófSz.). Minthogy a magyarul beszélő s elsősorban a magyar anyanyelvű tudatában egy-egy hangutánzó ige igen gyakran nem egyedül él, hanem a zaj gyakori avagy mozzanatos előfordulását stb. jelentő igék rendszerében, ezért, ha a szó jelentése lehetővé teszi, az ilyen igecsoportokat, illetőleg alapszavukat is könnyen expresszív eredetűnek minősítjük.

c) A magyar hangutánzó-hangfestő szavakkal kapcsolatosan régi megfigyelés, hogy közülük soknak van az alakváltozatok nagy számában magas és mélyhangú változata is, közöttük többnyire intenzitáskülönbséggel: a palatális hangrendű például az igéknél kisebb, a veláris nagyobb intenzitású cselekvést jelent: *dong* — *döng*, *dobban* — *döbben*, *lobban* — *lebben* stb. (SzófSz., EtSz.; TMNy. 193; Gombocz: MNy. 9: 388, Jelentéstan 13; Horger: MNy. 23: 127 kk.; Benkő: Nyr. 81: 319, MNy. 59: 154; Bárczi: Szótövek 10; Pais: MNy. 56: 315; Temesi: MMNyR. 1: 150.)

Bárczi szerint valószínűleg a török eredetű *borz* állatnév származékai *borzad*, *borzaszt*, *borzas* s ezek magashangú változata *berzenkedik* (SzófSz.). Ha ez a magyarázat helyes, akkor a nyelvérzék számára az alapszóval való kapcsolat megszűnt, s az expresszívvé vált *borzad* igéhez az éppen említett gyakori szópártípus alapján jöhetett létre a magashangú változat. (Az EtSz. 1914–15-ben a *borz* szót török eredetűnek tartotta, az említett igéket ismeretlen eredetűeknek.) Az is lehetséges azonban, hogy az expresszív eredetű *borzad* ~ *berzenkedik* stb. — egy kicsit talán tudálékos — népetimológiás úton utólag került a *borz* felborzolt szórével kapcsolatba.

4. Az expresszív szavak, mint fent láttuk, nem hangutánzó-hangfestő voltak miatt szavai valamely nyelvnek, hanem azért mert a társadalom hallgatólagos megegyezése alapján tagjai a nyelv szórendszerének. Ebből a megállapításból következik, hogy az expresszív szavaknak ugyanolyan nyelvi történetük lehet, mint bármilyen más szónak: az ősi örökségbe is tartozhatnak (azaz egy magyar expresszív szó ugor, finnugor vagy uráli örökség lehet), keletkezhettek a nyelv külön életében és lehetnek jövevényszavak.

A hangfestő-hangutánzó szó jövevényszó voltát több esetben elég könnyű kimutatni. A magyar igeképző előtt levő, a latinból és a neolatin nyelvekből ismert igeképző árulja el, hogy *gargarizál* szavunk jövevényszó (< középlatin *gargarizāre*, vö.: SzófSz., EtSz. további irodalmi utalásokkal), noha *gargar-* töve nyilvánvalóan éppen úgy hangutánzó eredetű, mint másik hasonló jelentésű és hangalakú — de csak magyar képzővel ellátott! — *gurguláz* igénk töve. A magyarban szokatlan hármas, illetőleg kettős szókezdő mássalhangzó kapcsolat alapján elfogadhatjuk, hogy *spriccel* szavunk a német *spritzen*, *tracssol* a német *tratschen* átvétele; bár, ha nem volna ennyire elfogadható magyarázat az átvételre, a szókezdő mássalhangzótorlódást a szó expresszív jellege kellőképpen indokolná, vö. *prüsszent*, *trüsszent* stb. (SzófSz.). Nem lehet kétséges, hogy *óbégat*, régi *óvégat* szavunk nem a magyar *ó*, *oh* indulatszóból, hanem az újfelnémet *au*, *weh!* *oh weh!* fájdalmas felkiáltásból származik magyar igeképző hozzájárulásával (SzófSz. további irodalommal). A szó hangalakja és művelődéstörténeti mozzanatok alapján dönthető el, hogy *raccsol* szavunk is jövevényszó, az osztrák-bajor *ratschen* átvétele (SzófSz. további irodalommal). A színházi sűgás kifejezésére a francia *souffler* szót

vette át a német (*soufflieren*) és az orosz (судфлировать), a magyarban a *súg* ennek tükörfordítása. Földrajzi kritériumok alapján valószínűsíthető, hogy a magyar *fricska* < szlovák *frčka* hangutánzó szóból (EtSz., SzófSz. további irodalmi utalásokkal).

Hangutánzó-hangfestő szavaink jövevény voltát — hangtani, művelődéstörténeti, szóföldrajzi kritériumok alapján — többnyire könnyebb megállapítani, mint a magyar nyelv külön életében keletkezett és az uráli vagy finnugor szókincsből örökölt expresszív szavakat egymástól szétválasztani. Nyilvánvaló, hogy legtöbb szavunknál a szó legrégibb feljegyzése nem tükrözi híven a szó korát; még fokozottabban kell vigyáznunk expresszív szavainknál, nehogy az adatok hiányából a szó késői keletkezésére következtessünk. Mindössze kis területen élő, nem is irodalmi és köznyelvi és csak nagyon későn feljegyzett nyelvjárási expresszív szavaknál állítható csaknem teljes bizonyossággal, hogy fiatal szók. Szórványemlékeinkben régi szójegyzékeinkben és kódexeinkben nyilván kevésbé adódott alkalom expresszív szavak feljegyzésére, mint sok egyéb szóéra. Ha azonban egy szó csak nagyon későn, de akkor gyors egymásutánban bukkan fel, s addig még kétes adatai, még névanyagban sem adódtak, akkor a valószínűen késői keletkezést ugyancsak komolyan fontolóra kell vennünk.

Különösen a hangutánzó szavaknál rendkívül óvatosnak kell lennünk, ha a szó keletkezési idejét a nyelvhasználat segítségével az első feljegyzésnél régebbi időre, azaz az ugor, finnugor vagy uráli korba helyezzük. A hangutánzó szavak, mint láttuk, a legkülönbözőbb, egymással nem rokon nyelvekben is lehetnek nagy mértékben hasonlóak. Az utánozni kívánt zajok — a gépek hangjának kivételével — régi, nagyrészt talán az emberi beszédnél is régebbi hangjelenségek, utánzásukra már az uráli vagy a finnugor alapnyelvekben alkothattak szót, de a finnugor nyelvek külön életében egymástól függetlenül is keletkezhetek hasonló hangalakú és jelentésű szavak. Ez a körülmény magyarázza, hogy Bárczi a SzófSz.-ban a hangfestő-hangutánzó szótöveknek mintegy csak 5%-ánál állítja az expresszív szótörőről, hogy finnugor vagy uráli eredetű. Finnugornak (urálinak) magyarázott expresszív szavainknál gyakran találunk nem egészen szabályos hangmegfeleléseket, s ezt meg éppen a szavak expresszív jellegével szokták indokolni.

A legnehezebb talán az állati hangot és más, nyelvi hangokkal könnyen felidézhető hangjelenséget utánzó szavak nyelvtörténet előtti koráról valami bizonyosat állítani. Ha egy-egy ilyen szó valamennyi vagy csaknem valamennyi uráli nyelvben megvan, akkor lehet ugyan uráli alapnyelvi örökség, de éppen e szavak pankronikus volta miatt akár minden nyelv külön életében is keletkezhettek. Annak bizonyos állítására, hogy például egy állati hangot utánzó szó uráli vagy finnugor eredetű, ki kellene mutatni, hogy a kérdéses hangot adó állat neve nem expresszív, de az is közös eredetű, és az állatot az uráli (finnugor) őshazában is ismerték, s azóta valamennyi uráli nép a története, vándorlásai folyamán állandóan ismerte, s így hallhatta a hangját. Az őshaza helye, növény- és állatvilága körül még állandóan folyó viták miatt ilyen határozott állítást aligha lehetne megkockáztatni. Továbbá, ha egyik vagy másik nép néhány száz évig, sőt még hosszabb ideig szem elől veszített egy állatot, amikor azt újra megismerte, alkothatott spontán módon a rokon nyelvekéhez hasonló ígét az állat hangjának utánzására. Egyébként ilyenfajta szavak egybevetésének nyelvészeti értéke csaknem semmi, s ezért nem igen foglalkoztak velük. Elvileg azonban ezek között is lehet ősi örökség.

Az azonos expresszív töből képzett igecsoportok, az alakváltozatok nagy száma vagy magas és mély hangrendű szócsoporthoz esetén is rendszerint csak akkor lehet kisebb-nagyobb valószínűséggel állítani, hogy közös alapnyelvből származnak, ha több, lehetőleg egymáshoz közelebb álló uráli nyelvben vannak meg a magyar szó megfelelői. Hasonló hangalakú és jelentésű szavak megléte nem uráli nyelvekben azonban még ilyen esetben is kérdésessé teszi az ősi rokonságot. Azzal természetesen mindig számolnunk kell, hogy egyik vagy másik rokon nyelvből egy-egy ősi uráli szó kihallhatott. Ha azonban egy magyar hangfestő-hangutánzó szónak csak távoli finnugor vagy éppen csak szamojéd megfelelője akad, akkor a külön nyelvi eredet valószínűbb, mint az ősi örökség.

Jelenlegi ismereteink mellett csak egy és sajnos csak kevés magyar szónál alkalmazható kritériumot ismerünk, amely valamely hangutánzó-hangfestő szó ősi volta mellett felhozható. Ha egy magyar szó keresztülment egy jellegzetes hangváltozáson, ha a többi uráli nyelv hasonló szavai és a magyar szó között nem az expresszív rész azonosága áll fenn, hanem szabályos hangmegfelelés, akkor a közös származás csaknem bizonyosra vehető; megjegyzendő azonban, hogy a hangváltozás következtében az expresszív jelleg eltűnhet, vagy háttérbe szorulhat. Így a finnugor szókezdő *p*-ből, mint ismeretes, a magyarban *f*-lett, ezért a magyar *fakad* (EtSz., SzófSz., Collinder: FUV., E. Itkonen—Joki: SKES. *pakkua* a.), *folyk* (Sal: Pais- emlékkönyv 370—3) finnugor, illetőleg ugor eredete szinte bizonyosnak tekinthető. Az expresszív jelleg természetesen megakadályozhatta, hogy egyik-másik szavunkban valamely hangváltozási tendencia érvényesülhessen, megőrződhetett a szó eredetibb, „hangfestőbb” töve, ezzel természetesen — biztos kritérium hiányában — a szó keletkezési idejének megállapítása ismét bizonytalanná válik.

A következőkben megkísérelném az alkalmazható kritériumok számát szaporítani.

A finnugor és az uráli nyelvek igéinek és igeképzőinek rendszeréből adódik, hogy a magyarhoz hasonlóan egy igtéből és így természetesen expresszív igtéből is nemcsak a magyarban, de a rokon nyelvekben is igecsoportok származhatnak. A rokon nyelvek expresszív szavainak ilyen irányú tüzetesebb vizsgálata után lehetne csak állást foglalni abban a kérdésben, hogy ha több uráli nyelvben is található azonos expresszív töből származó gyakorító-mozzanatos és esetleg műveltető ige is, akkor ezek közös származása nagyobb valószínűséggel állítható-e, mint ha az adatok elszigeteltek. Minthogy az egyes finnugor nyelvek külön életében keletkezett expresszív szavak szócsaládja is lehet gazdag, ezért csak igen körültekintő vizsgálat alapján lehetne megnyugtató eredményre jutni.

Az expresszív szavak palatális-veláris változatait sem vizsgálták még meg az összehasonlító nyelvtudomány szempontjából. Semmi okunk sincs feltenni, hogy csak a magyarban lehetnek palatális-veláris expresszív szópárok, lehettek ilyenek az ugor, a finnugor, sőt akár más az uráli korban, de egymástól függetlenül is kialakulhattak különböző uráli nyelvekben. (A finn palatális-veláris szópárokra vö. Saukkonen: Vir. 1962, 342—4.) Minthogy a vizsgálódások eddig többnyire vagy túlnyomóan hungarocentrikusak voltak, vagy pedig az általános finnugor vizsgálódásokból az expresszív (deszkriptív, onomatopoetikus) elemeket eléggé kizárták, így még nincsenek kellő ismereteink arról, hogy ezek a szavak az uráli nyelvcsaládban felmutatnak-e bizonyos

közös sajátosságokat, vagy nyelvenként más-más jellegzetességeik vannak-e, avagy éppen pankronikus módon nem határolhatók-e el más nyelvcsaládok expresszív nyelvelemeitől. Más alkalommal majd *forog* szavunk esetleges megfelelőit ilyen szempontból tüzetesebben megvizsgálom, annyit azonban szükségesnek tartok már most megjegyezni, hogy a nyereség még pozitív eredmény esetén sem teljes értékű. Ha meg tudjuk is állapítani, hogy a palatális-veláris expresszív főalkat esetleg az uráli nyelvekre általában jellemző, akkor e nyereséghez egyúttal veszteség járul: a szókezdő mássalhangzón kívül — ha ugyan nem magánhangzós kezdetű szavakat vetünk egybe — csak a szóközépi mássalhangzó, illetőleg a szóközépi mássalhangzócsoport megfelelése vethető egybe a jelentés szempontjából rokonítható szavakban (az ennél hátrább levő rész ugyanis többnyire képző, az egyes nyelvek képzőrendszeréből külön-külön magyarázható); az első szótag vokalizmusa, mely az utóbbi időben egyre nagyobb fontossághoz jutott a finnugor etimológiák helyességének elbírálásában, ilyen módon teljesen figyelmen kívül maradna, mert ha ugor vagy finnugor kori az expresszív szavak palatális~veláris tőpárja, akkor egyes nyelvekben magas és mély, másokban pedig csak magas vagy csak mély hangrendű szó őrizheti egy-egy expresszív szó emlékét.

Vértes Edit

Családneveink kiejtéséhez

Ladó János cikkéhez (Nyr. 88: 382—92) szeretnék néhány adalékkal hozzájárulni. A nevek ejtésének szempontjából talán annyi a helyzeti előnyöm a korkülönbségen kívül, hogy egy évtizedig tanítottam középiskolában Budapesten és Érsekújváron. Több mint egy évtizedes egyetemi oktatói múltam alatt is sok ezer névvel és e nevek viselőivel is találkoztam. Így igen sok bizonytalan olvasatú név tulajdonosától meg is kérdezhettem, hogy ejti a nevét. Gyakran találkoztam azzal a jelenséggel is, hogy a betűejtés sajnálatos módon eltorzítja a régies vagy idegenes írású nevek kiejtését. A debreceni *Kálmánchey* család is *kálmánceji*-nek, egyik *Paxy* nevű volt tanítványom *pakszi*-nak, egy *Zabó* nevezetű pedig *zabó*-nak ejtette nevét.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy a családnevek kiejtése nemcsak nálunk okozhat nehézséget, hanem még több baj lehet ezen a téren az olyan államokban, ahol a lakosság anyanyelve angol vagy francia vagy valamilyen más erősen történeti helyesírású nyelv. Hogy csak egyetlen példát említsek, a lengyel származású *Chomsky* amerikai nyelvész nevét a nyelvészeti kongresszusokon az előadók hol *homszki*~*chomszki*, hol *csomszki* alakban ejtették ki. Ő maga állítólag *chomszki*-nak mondja.

Bár a Ladótól közölt névsor elég bő, még számos pótlással ki lehetne egészíteni. Erre azonban most csak igen kis mértékben vállalkozhatom. Kiegészítéseimben a Ladó-féle sorrendben haladok, és szinte csak a tőle kérdésesnek jelzett kiejtésű nevekkel foglalkozom. Csak olyan neveket említek, amelyeknek viselőivel személyesen is találkoztam. Ahol tudom, közlöm azt a helységet is, ahol a név kiejtését hallottam. Előfordulhat ugyanis, hogy azonos írásmód mellett ugyanazt a nevet az ország különböző részein másképpen ejtik viselőik.

- ch = k: Ronchetti* (Budapest)
ch = cs: Mersich (mersics, Kőszeg)
cz = c: Benczik (Szombathely)
cz = cs: Ivicz (Szombathely), *Krawczyk* (krafcsik, Budapest)
Wilczek (Szombathely)
h = h: Ronhák (Érsekújvár)
i = i: Ruisz (Szombathely)
ly = j: Sávolj, (Debrecen), *Garaguly* (Debrecen)
ly = li: Bély (Budapest), *Csepely* (Budapest), *Hanély* (Budapest), *Heinzely*,
Koszmály, *Szentmihály* (Szombathely), *Szerdahely* (Kőszeg), *Vaszily* (Debrecen),
Vrábely (Budapest)
ni = ny: Kniezsa (knyezsa, nem knízsa, Budapest)
o = ó: Draskoczy (Érsekújvár), *Istokovits* (Sopron), *Mossoczy* (mosóci, Budapest)
oe = oe: Joel (mint ritka keresztnév is előfordul *Joel—Johel—Jovel* alakban)
s = s: Kalmus
s = sz: Nilsen, Nosek (Budapest)
s = z: Eiselt (Kőszeg)
sch = s: Hoensch (höns)
ss = s: Enessey (Győr), *Mattiassich* (matyasics, Budapest)
ss = ssz: Hussy (husszi, Szombathely)
sz = s: Weszycki, Woloszynovich (volosinovics)
sz = sz: Szikorszky (Győr)
tt = t: Süttő (Budapest), *Tattay* (Győr)
ty = ti: Zanaty (Szombathely)
y = ji: Hay (háji), *Say, Schay* (mindkettő kiejtése *sáji*, Miskolc, Budapest)
z = z: Zobor, Zobory

Kálmán Béla

A stílus rozsdadatemetője-e a Rozsdatemető?

„Az elbeszélő irodalom még mindig megy előre. Megy, de hová? ... a hírlapírói riport felé. Mik.”

(Az ÉrtSz. riport szócikkből)

Többször, figyelmesen végigolvastam Kovalovszky Miklós cikkét (Nyr. 88:421—38); mérlegeltem nyelvi-stiláris észrevételeit, magyarázatot próbáltam keresni arra, miért nem tetszett neki Fejes Endre regénye. Fel kellett figyelmem vizsgálatának szempontjaira is: módszerei bizonyos ellenvéleményt váltottak ki belőlem. Az alábbiakban legfőbb észrevételeimet szeretném kifejteni.

Kovalovszky már cikke elején megvallja: „... a tömegsiker és a divat keltette ösztönös gyanakvástól késleltetve olvastam el a Rozsdatemetőt” (i. m. 421). — Nem szeretnék az okatlan belemagyarázás gyanújába keveredni, de — azt hiszem —, Kovalovszky ettől az ösztönös gyanakvástól nem tudott vagy nem is akart megszabadulni; s végül is ez határozta meg anyaggyűjtését, cikke egészének felépítését, ez irányította érveinek csoportosítását, és ebből adódtak következtetései is: igazolni akarta jogosnak vélt gyanúját.

Úgy vélem, ez az előlegezett gyanú megnehezíti, ha éppen nem teszi lehetetlenné a mű józan, tárgyilagos bírálatát. A gyanújától vezetett kritikus a regény valóságos értékeinek elismerése helyett egy — bizonyító eljárásnak is tekinthető — vizsgálódással a saját, előzetes feltevéseit próbálja megerősíteni. Másként nehezen fejthető meg, miért fogadja Kovalovszky olyan erős kételkedéssel a korábbi, elismerő bírálatokat, miért citálja kiragadott idézetekben mások dicsérő észrevételeit, megállapításait.

A Kovalovszky cikkét olvasók számára a szerző minden elemző szándékú észrevételénél elgondolkoztatóbb az az ugyancsak előzetesnek tetsző, mondhatni determinatív jellegű megállapítása: „... a Rozsdatemető sikere stílusa ellenére következett be...”, a kritika a regény művészi értékét a téma bátorságának és az írói kísérlet újszerűségének hatása alatt ítélte meg” (421).

Nem vitatom, elképzelhető — esetleg —, hogy a regény csaknem valamennyi bírálóját megtévesztette a tartalom, az érintett társadalmi kérdések izgalmas volta, s ezért „szemet hunytak” volna a stiláris fogyatékok felett. A bírálók legtöbbje — mint tudjuk — ennek éppen az ellenkezőjét hangoztatta: azt, hogy a Rozsdatemető tartalma és nyelvi megformálása közt teljes az összhang; minden szempontból kiegészítik egymást, megfelelnek egymásnak. A kérdés természetesen nem vethető fel így: igaz-e egy bíráló-

nak sokakkal szemben,¹ nem a „szavazatok száma” a döntő, erre csupán a mű vizsgálata adhat feleletet.

Észre kell vennünk azt is, hogy bár Kovalovszky a regény formai vizsgálatát jelzi: „... szeretnék szólni... a regény formai kérdéseiről, stílusának néhány feltűnő és jellegzetes, a művészi hatást érintő s úgy érzem: torzító jelenségéről...” (423); mégis lépten-nyomon az írói megformálás tartalmi, műfaji kérdéseit vitatja, bírálja. (Talán ez is egyik bizonyítéka lehetne annak, mennyire egybeforrtak a regény tartalmi és formai vonatkozásai.) A Kovalovszky cikkében vizsgált, szorosabb értelemben vett nyelvi-stiláris jelenségek száma csekély; címszószerűen felsorolva őket: távirati stílus, sablonok alkalmazása (visszatérő motívumok, a belőlük adódó modorosság, ennek parodisztikus hatása), ismétlések, szegényes szókincs. A többi: külsőleges ábrázolás, felszínes jellemzés, az összhang hiánya a tartalom és a forma között — már túlvezetnek a nyelvi vizsgálaton.

Nem célom a Rozsdatemető apológiája Kovalovszky cikkével szemben; nem is akarok minden megállapításával vitába szállni, csupán néhány — szerintem fontos — kérdést szeretnék megvizsgálni a következőkben.

Fejes Endre regényének Kovalovszkytól tárgyalt (és jórészt elmarasztalt) stiláris jelenségei két csoportba sorolhatók: 1. a műfajból adódóak, 2. egyéni stílussajátságok. Bár a két jelenségcsoport sok ponton találkozik, mégis, a könnyebb áttekintés céljából megpróbálom szétválasztani őket. Mivel a legtöbb kifogás, bíráló észrevétel a műfajból eredő sajátságokra vonatkozott, ezeket kissé részletesebben vizsgálom.

1. A műfajból adódó stiláris jelenségek

Mikszáth Kálmán „A Noszty fiú csete Tóth Marival” című regényének 1908-i, első kiadásához írott Utóhangjából való a cikkem élén mottóként szereplő, kiragadott mondatrészlet. Bár az egész fejezet megérdemelné a közlést, hiszen a (meséből lett) regény fejlődésrajza olvasható benne, csak néhány gondolatát idézem: „Világos tehát, hogy az elbeszélő irodalom még mindig megy előre. Megy, de hová? — Én úgy gondolom, hogy a hírlapírói *riport* felé. Itt fogja valahol megtalálni a tökélyt. De persze épp úgy nemesítse meg a riportot ezután, mint ahogy megnemesítette azelőtt a mesét. Nincs az a becses írói tulajdonság, mely ne érvényesülhetne ebben a rámában is. — A riport az egyetlen, mely a maga eredeti természetességében folyik. Legközvetlenebb rajzolata a valóságnak s azonfelül szabad és független a szabályoktól. Valóságos »vadon gyermeke« a lapok roppant betűerdejében. A riporter közli velünk a nyers eseményt, felvonultatja az abban részt vett fő- és mellékalakokat anélkül, hogy kénytelen volna életfolyamatukból többet nyújtani, mint amennyit az esemény megértése kíván. A riporter elmondván az eseményt, épp azon módon, mint aki szötte, maga a Végzet, szélnek ereszti az abban szereplő személyzetet, menjen ki-ki a maga útján, más érdekes vagy nem érdekes, de ezzel többé nem összefüggő események elé, holott az elbeszélő írónak (eddig legalább) kötelessége volt ezeket az alakokat mindvégig összetartani és munkája folyamán vagy végén róluk az olvasónak számot adni, hogy mi lett belőlük azontúl” (MK. ÖM 21:231–2).

¹ Annak idején Kosztolányi is a közvéleménnyel szembefordulva, egy igényesebb új ízlés nevében fejtette ki véleményét Ady költészetéről 1929-ben (vö. Kosztolányi Dezső: Írók, festők, tudósok. 1: 99–120).

Sokan elmondták már, hogy a Rozsdatemető újszerű regény: egy család székszávú krónikája, riport- vagy jegyzőkönyvszerű stílusban. Ezt a megállapítást Kovalovszky is elfogadja, bár fenntartásai is vannak: „... közlés-módja egyébként általában egy hivatalos célú önéletrajz vagy bírósági jegyzőkönyv tény- és adatszerű, száraz székszávúságát követi” (425). — A krónika jellegű vagy ha Mikszáth gondolatmenetét követjük: a riporttól megújított regény nem alkalmazhatja elődjének, a szélesen hömpölygő klasszikus regénynek a módszereit. A közlés a fontos (azaz az írótól fontosnak tartott) részekre korlátozódik; a nyelvi eszközök egyszerűsödnek, a mondatok megrövidülnek, a díszítő elemek, sallangok száma csökken. Ez a változás nem egyszerre következett be, nem is Fejes Endre az első képviselője a magyar irodalomban; nálunk is több évtizedes fejlődés eredménye.

Ha például fellapozzuk a Nyugat 1912-i évfolyamát, az azóta elfelejtett, a maga korában is titokzatos ismeretlenségbe burkolózó Tóth Wanda novellájában olvashatjuk a következőket: „... igen, akkor, mikor egyszerre meglátott valahogy sajátságos, egészen érthetetlen s eddig soha sem sejtett vonatkozásokat az aether és a fák közt... lázas és csodálatos órákban, mikor megérzéskíteni nem is akarta, igen, akkor élt. Még később is, mikor nagy, pirosvirágú rózsafák rajzolódtak rózsaszínesedő égen s egy karcsú nyírfá a magasba emelkedve finom és remegő leveleit szökőkútként hullatta alá s ő először érezte, hogy mindez képet ad...” (Tóth Wanda: *Köd*. Nyugat, 1912. 2:481). Vagy Kaffka Margitnál: „De a leányra akkor erősen hatott ez a furcsaság. Mert olyan különös, jelentős utóízzel maradt meg benne az álom hangulata: valami várakozásszerű és félős, lázeleven és mégis ködlő, bizonytalan érzés, olyan, ami szóval kifejezhetetlen, csak valami illat juttatná eszébe tán. Valami borzasztó vagy nagyszerű dolog volt vele történőben... ha közben föl nem ébred” (KM. regényei 2. Mária évei, 483). Ugyanígy vizsgálhatnánk a fiatal Kosztolányi kényes, finomkodó stílusát is: az eltérés köztük és Fejes Endre kifejezési formái között szembeötlő. (Hasonló különbségekre hívtam fel a figyelmet a közelmúltban Birkás Endre Vakvágány című regényét vizsgálva: Nyr. 89: 57—64.) — A magyar irodalom stílusváltásának ez a folyamata az első világháború után megindult (vö. erről: Fábíán István: Irodalmi stílusunk változása 1925 körül. Nyr. 83:289—95). Ez a változás akkor is fokozatosan ment végbe, s nem minden író változtatta meg korábbi stíluseszmenyeit (itt is érdemes Kosztolányi tudatos stílusalakítási törekvéseire utalni). Az kétségtelen, Fábíán István is rámutat, hogy a húszas években jelentkező írók már „másképp” írnak, mint közvetlen elődeik. Azt hiszem, a mai magyar íróktól sem kérhetjük számon egy tegnapi vagy tegnapelőtti — és tőlük soha nem vállalt — stíluseszmeny megvalósítását, s nem is bírálhatjuk őket ebből a nézőpontból.

A krónikaszerű regényben — a műfaj természetének megfelelően — az események közlése, a szereplők bemutatása, jellemzése is sajátos eszközökkel történik. Az író tömören ábrázol, csupán azt mondja el, amit a leginkább lényegesnek tart. Fejes is ezt az eljárást követi. Ha ebből adódóan néhol székszávú, máskor meg „helypazarlóan szófecserlő” kitérői vannak (vö. Kovalovszky i. m. 425), ezeket a látszólagos aránytalanságokat tüzetesen szemügyre kell vennünk. Fejes regénye krónikaszerű, de nem egyszerű krónika, éppúgy nem az, mint ahogy — az ellenkező végtelből próbálva példát keresni — nem tekinthető krónikának (ilyen jellegű fejezetei ellenére sem) Thomas Mann Kiválasztottja. Mindkét mű, különleges módszerével, sokkal többet árul el

a „krónikásról” vagy a „mögöttes” területről, mint amennyi a műfajba beleférne. A Rozsdatemető csak annyit mutat meg a Hábetler család életéből, amennyi az ő látószögükbe kerülhetett; eszközei is ehhez a látásmódhoz igazodnak. A kritikusnak nincs joga ahhoz, hogy a nagy történeti sorsfordulókat úgy, olyan részletességgel kérje számon, mint ahogy ez például a Thibault-család hömpölygő regényfolyamában helyet kapott. De Móricz háborús novelláinak egyszerű katonái is úgy látták az első világháborút, mint az öreg Hábetler János: csak a maguk emlékeinek, élményeinek tükrében. Amit Hábetler a későbbi eseményekből érzékelni tud, mindaz — a közvetett ábrázolás eszközeként — rá magára hat vissza. Ezek a „külsőségek” nem külsőségek pusztán: korszakot, egyént, sőt társadalmi réteget jellemeznek tömören, hosszú leírásoknál alaposabban és hatásosabban. — A nevek (így az énekar-tisztségviselői), a születések idejének, helyének pontos közlése vagy Pék Mária munkahelyeinek felsorolása, a családi ünnepeken viselt ruhák divatlapba illő leírása, mind-mind az effajta jellemzést szolgálja. Az adatok, amelyek képesek felidézni a mögöttük rejlő eseményeket, fontos szerepet játszanak az ember egyéni életében is; az pedig közismert tény, hogy az emlékek jellege az emlékezőt magát is jellemzi. Nem helypazarló és szófecsérlő az aprólékoskodás, hanem a kor- és környezetfestés fontos eszköze. Az ezt észre nem vevő olvasó hiányolhatja csupán: „Az arcok mögé, a lelkekbe, az egyéniségek alakulásába alig láthatunk bele” (424). — A család életéről szóló, gyakran közhelyeszerűnek, sablonosnak feltüntetett megoldásoknak is ez a magyarázata. Az ábrázolás, jellemzés eszközei sem emelkednek felül (látszólag!) a bemutatott, ábrázolt szereplők szellemi szintjén: mögéjük lép az író, s bár külön nem beszél róla, a történeteket a szereplők szemével láttatja.¹ Jól tükrözi ezt például Léderer Gusztáv kivégzésének leírása: ennek szemtanúja a siralomházban Hábetler János. A látottak maradandó nyomot hagynak benne; „Friss Ujság”-ízű beszámolója is ebből táplálkozik. — Kovalovszky szemében „szervetlen, fölösleges, ötletszerű toldaléknak ható részlet” Zentay György munkakörének részletezése Hábetler Janival folytatott végzetes beszélgetése közben. Én ezt háborzongatóan hitelesnek érzem. Az idült alkoholista le-szűkülő, ködösülő tudatában már nem működnek a gátló, fékező erők, ott, a rozsdatemetőben (az sem véletlen, hogy éppen a gyilkosság küszöbén merül fel újra a rozsdatemető képe; megint egy látszólag funkció nélküli leírás elemeként) Zentay még észlelte saját magáról: „esztelen hangulatában van, okosabb volna hallgatni, mert megverik . . . tudta, Janival nem szabad játszani . . . De már nem törődött vele” (Rozsdatemető² 323).² Ez a párbeszéd, a zavaros fejű, csak sérelmeit, el nem ismert érdemeit felidézni képes ember és Hábetler Jani vitája bizony nem más, mint a lélek sötét mélységeinek feltárása, lávaömlés: „Nem tudta, és nem is akarta fékezni magát, ahogy kavartta fejében a gondolatok, úgy szórta őket” (327—8). Az író egyszerre fogja össze Zentay egész életét, a látszólag véletlenül egymáshoz torló mondatokból ennek az emberronsznak megdöbbentően pontos, hiteles kórrajza bontakozik ki előttünk a jellemzés komplex módszereivel.

Ha a regény többször vizsgált, úgynevezett vezérmotívumait vagy a jellemzés esetenként ismétlődő mozzanatait kiragadjuk abból a helyzetből,

¹ Részben ezekre az összefüggésekre is rámutatott már Deme László (Új Írás. 1964 : 1502—4).

² Saját idézeteim a regény második kiadásából valók.

szövegösszefüggésből, amelybe az író illesztette, néha valóban az unalomig ismétlődő, semmitmondó töredékeket kapunk; ezekre könnyen rásüthető a modorosság bélyege. De ha az egyes részleteket egymással összevetjük, majd eredeti környezetükbe helyezzük vissza őket, hatásuk, erejük csak fokozódik. Ha például az ismert „főzés”-motívumot nézzük: „Pék Mária halat rántott, túrós csuszát készített, demizsonból itták a brüggecsi bort”; ennek sokszoros felbukkanása Kovalovszky szerint „gépies visszatérésével szinte már önparódiaként hat” (i. m. 427). Ez a motívum Hábeter Jani keresztelőjének lakomáján szerepel először — utoljára pedig az ő fiának keresztelőjére készíti Pék Mária a nevezetes ételeket; a Hábeter család egyetlen ünnepe sem zajlik le nélkülük. Ez — a maga jelentéktelenségében is jelentős mozzanat három nemzedék életének eseményeit, apró sorsfordulóit köti össze. Sablon? Önparódia? Ha előfordulásának mennyiségét nézzük, s a regény lapszámait sorakoztatjuk fel, a k k o r az, de csak akkor. Ha szerepét is figyeljük, meghatározó értéke van.

Nem értem, miért vallana az író modorosságára az a körülmény, hogy a visszatérő mozzanatok, ismétlődő elemek a humoristák, paródiaszerzők is felhasználták. Ennek alapján el kellene marasztalnunk a Karinthy „Így írtok ti” című köteteiben kifigurázott „műveket” és azok „alkotóit”, pedig ott szép számmal akadnak jeles szerzők is, nemcsak — Szabolcska jellegű költők. Az írói egyéniség (vagy modor) utánozható, főként, ha eredeti vonásai is vannak. De a vizsgált műből általában megállapítható, hogy a figyelt sajátságok az írói egyéniség jegyei-e, vagy csupán a modoros fel színességről árulkodnak.

A Hábeter lányok szórakozásainak leírásában is gyakoriak a visszatérő elemek; ezeket — Kovalovszky szerint — az olvasó fejcsóváló bosszankodása vagy mosolya kíséri: „az érzelmi sivárság és fantáziátlanság ilyen képen” (432). — Azt hiszem, nem én állapítom meg elsőnek, hogy az író az ismerkedések kísértetiesen visszatérő mozzanataival pontosan e z t akarta (és tudja is) ábrázolni; véleményem szerint hatásosabban, mint ha észleletesen ismertetné „életterveiket, gondolataikat, érzelmeiket, szellemi érdeklődésüket” (431). A hasonló példák száma még növelhető: ha az egyes mozzanatok környezetükből kiragadjuk, újra csak sablonokat, kopogó mondatkliséket kapunk.

Jól megfigyelhető ez, ha a regény érzelmi-indulati leírásainak gyűjteményét olvassuk (vö. Kovalovszky i. m. 433–4). A felsorolás megtévesztő: „a regényben gyakori a sírás, hiszen a Hábeter családban sok a nő” (433). (Sőt, nemcsak a nők sírnak, a férfiak is néha!) — És az író hiába törekszik változatosságra a síró jelenetek leírásában. — De vajon akar-e? — Ezek a rövid jelzések is csak környezetükben élnek igazán: valamennyi hisztériás dühkitörés vagy sírás a más-más okból feszült légkör, kilátástalan helyzet megszűntetésének, feloldásának ösztönös, kegyetlen, de nagyon valószínű eszköze.

Nem folytatom a felsorolást: a példák szaporítása nem változtatja meg a tanulságot. Mindaz, amit a kritikus a környezetből, a virtuális tényezők köréből kiragadott és már-már vértelen, elvont idézetektől számon kér: a sokoldalú, színes jellemzés stb. stb. — egy csapásra elevenné, a modern, sűrített ábrázolás eszközeként válik, ha a cédulázó gyűjtőmunka után eredeti környezetükbe helyezzük vissza. A regény nyelvét elemezve nem vethetjük az író szeméire, miért nem alkalmazott más módszert, sőt azt sem, miért nem használt több „színes” elemet díszítésül.

Összegezve az eddig elmondottakat: Fejes Endre regényében a műfaj és a nyelvi formák egységét, összhangját figyelhetjük meg; stíláriis eszközei a mondanivalót, a lélekábrázolást szolgálják. Hatásukat még inkább fokozza ismétlődésük, többszöri visszatérésük.

2. A továbbiakban szeretnék néhány szót szólni azokról az „egyéni stílussajátságok”-nak nevezett jelenségekről, amelyeket korábban nem érintettem.

Úgy vélem, fölösleges volna a Rozsdatemető nyelvi jellegzetességeire vonatkozó nagyszámú megállapítást idézni. A sokat vitatott nyelvi egyszerűség, a krónika jellegű eseményfelsoroláshoz illő cicomátlan nyelv — akár tetszik, akár nem — mindenképpen szembeötlő. A Rozsdatemető egyszerűsége azonban nem szegénységből, szegénységből fakad. Az elfogult bírálót a motívumismétlés zavarta vagy tévesztette meg: ezek többszörös felbukkanását is szegénységnek tekintette; holott a visszatérő elemek száma nem nagy. A krónikaszerűen halmozódó eseménysor közlésére használt szóanyag viszont gazdag és változatos. Másként a tömör, sűrített előadás hatástalan maradna. Ilyen — Kovalovszky szerint — „fantáziátlan tényközlést, az adatszerűségben mulatságosan modoros prózaiságot” (437) találunk például Hábeter Jani katonáskodásának leírásában, Hábeter János betegségének, Pék Mária halálának közlésében. Csakhogy ezeknek a tömör, a fontos elemeket összefogó leírásoknak nagy érdemük például az, hogy stílusuk, előadásmódjuk, sőt szókincsük mindig igazodik a részlet szereplőinek nyelvi szintjéhez.¹ Vizsgáljuk meg ebből a szempontból Hábeter János „előadását” a Ludovika Akadémiáról: „... Az altiszt... rendezte gondolatait, és ezt mondta: — A Ludovika Akadémia területe körülbelül negyvennégy kataszteri holdon fekszik, Orczy báró úr ajándékozta abból a célból, hogy az ország kiváló embereinek a gyerekei elsajátítsák a katonatiszti tudományt. Gyönyörűen gondozott parkjában élő szarvas, őz, rengeteg madár, páva, ezenkívül aranyhalas tavak, szobrokkal, vadkacsákkal és csónakázható nagy tó is van. Meg egy evangélikus meg egy katolikus templom. Minden év augusztus huszadikán van a hadnagyavatás, melyen a főemberek is megjelennek. Belépés természetesen meghívóval. Amikor az uralkodó megbízottja megjelenik, harsonák jelzik, és a Himnusz után következik az eskütétel... — És aki megbukik? — kérdezte Anna. — Azzal mi történik? — Nálunk senki sem bukik meg — felelte az altiszt. A nagyon buták vidékre kerülnek géhás tisztnek” (i. m. 90—1). Az idézett részletben pompásan vegyülnek a hivatalos ismertető mondatkliséi Hábeter saját szavaival. De még a tájékoztató jellegű részekbe is belecsúsznak a hajbókolás kifejezései: az altiszt „Orczy báró úr”-ról szól, holott „előadásának” idején, 1936-ban az adományozó főúr már százegynéhány éve halott lehet. Aztán a „kiváló emberek gyerekeiről”, „katonatiszti tudományról” beszél. Majd újra a hivatalos ismertető, idegenvezető jellegű részeket következnek. A személyes vonások csak ilyen apróságokban érvényesülnek, mint a templomok sorrendje: itt bizonyára önkényesen járt el a protestáns tábori lelkészség hajdani polgári sekrestyése. — A hadnagyavatás eseményeiről újra hivatalos hangon tájékoztatja a szomszédokat (éppúgy, mint a helyszínen érdeklődő idegeneket): „Belépés természetesen meghívóval.” Még akkor sem billen ki ebből a kenetes hangnemből, amikor a hallgatói tréfásan

¹ Vö. Deme i. m.

érdeklődnek saját beosztása felől. S ez a nyelvi elemeket ennyire jellemzően vegyítő ember ráadásul írástudatlan, tehát minden ismeretét csak hallás, látás útján szerezhetette, ezért tudja annyira sajátjaként alkalmazni a kész kliséket.

Az említettekhez hasonló nyelvi jelenségeket figyelhetünk meg a regény többi szereplőjének beszédében is: Zentay György utolsó összecsapása Hábetler Janival ugyanígy mindkettőjük egyéniségét tükrözi, mint ahogy Seres Sándor jelleme, gondolkozásmódja is kibontakozik előttünk „szónoklatai”-ból vagy hazaküldött leveleiből. E levelek hemzsegnak a csak félig megértett politikai szólamoktól, vegyülnek Seres fontoskodó észrevételeivel (groteszk képzavarok: vö. például: 143—5; 202—5). Hitelesnek tekinthető Csele Juli beszélgetése is Hábetler Janival (245—7). A züllött teremtés gondolkodás- és szemléletmódját feltárják töredezett, kapkodó mondatai. — Az egyéneket jellemző szóanyag nemcsak a beszélgetésekben figyelhető meg, hanem a rájuk vonatkozó leírásokban is. Ezek közül csak egyet idézek, a két Hábetler lány iskolai tanulmányainak leírását: „A két lány kitűnően tanult, és ez egyedül Eszter érdeme volt. Elkeseredésig gyötörte hűgát a leckénél [!], a legapróbb hibánál kitépte füzetéből a lapot, újra íratta vele. Hajnalka sírt, egymás haját cibálták, Pék Mária megpofozta mind a kettőt, akkor visszaültek a konyhaasztalhoz, tanultak sokszor éjfélig. Eszter zsarnok volt, konok és garasos. Ha elmentek a Fedett-uszodába, eltette a villamosjegy árát, s míg végigyalogoltak a városon, Hajnalkának mondani kellett hangosan a lelkét . . .” (148—9). Az idézett rész úgy hat, mintha egy büszke anya dicsérné lányait a szomszédasszonynak. Közben pedig újabb pontos megfigyelésekkel gazdagíthatjuk a Hábetler lányok hisztériás viselkedésére vonatkozó észrevételeinket; minden szó a helyén van.

A párbeszédék vizsgálatát azzal zárom, hogy valamennyi annyira eleven, mintha valóban az „életből” leste volna el az író. Ezen a megállapításon már nem változtat az sem, hogy egyik-másik beszélgetésbe fölös számban csúsztak be olyan közönséges vagy durva szavak, amelyek a mondanivaló lényegét nem változtatják meg, a szereplők jellemét már nem gazdagítják újabb vonásokkal. Pék Mária vagy fia kevesebb szitokszó társaságában is nyers, indulatos egyéniség marad. De ha az író így látta jól, helyette már nem törölhetjük ki egyik-másik fordulatát a regény szövegéből. — Itt szeretném megemlíteni azt is, hogy Kovalovszky nyelvhelyességi jellegű kifogásait (i. m. 436) magam is elfogadom —, azzal a megjegyzéssel, hogy én ezeket a mű egészének nyelvi és stiláris értékeihez képest is csekélynek látom. Gondosabb, a nyelvhelyesség szempontjait érvényesítő lektori munka kigyomlálhatta volna valamennyit.

Végül néhány szót szeretnék szólni arról is, valóban szegény-e a Rozsdatemető a különleges stiláris eszközökben. (Ezt a jelenséget Kovalovszky cikke igénytelenségnek stb. tekinti.) Ennek a megállapításnak — úgy vélem — legszemből cáfolata a címben szereplő, kétszer is felbukkanó rozsdatemető szimbólum. A szimbolikus kép, mint tudjuk, sajátos eszköze a költői nyelvnek, különleges sűrítő, tömörítő hatásánál fogva a figyelem felkeltésének, a gondolkodtatásnak is fontos eszköze lehet. A prózaírók közül kevesen használják; és mégis, ez a puritán, sivár eszközökkel dolgozó író, aki annyi szép költői jelzőről lemond, mégis alkalmazza (rá jellemző módon: meg is ismétli): „A rozsdatemető kőfallal zárt udvar a raktárpépület mögött. Iparvágány felezi, két oldalán rendetlen összevisszaságban, egymás hegyén-hátán kiselejteztettt gépek, behemót kazánok, felismerhetetlen szörnyszülöttek nyomódnak mélyen

a fekete salakba, mázsás, penészgombás karokkal mutatnak az égre, várják a tűzhalált. Az udvar végén rácsos, magasra épített vaskapu engedi a sínpart a macskaköves utcára” (7; majd: 323). A szimbólum első felbukkanását követő mondat: „1962 tavaszán ifjabb Hábetler János megölt egy segédmunkást a rozsdatemetőben.” — Mint a végzet, úgy kúszik a szereplők mögé másodszor is ez a háttér a regény végén: „Amikor ifjabb Hábetler János a karjához nyúlt, összerezett. A sógora arcába nézett, ellenségesen hallgatott egy percig. Majd elvigyorodott, azzal a részeg vigyorral, amellyel az örületig dühítette Esztert. — Üdv a proletárnak — mondta gúnyosan. És meghajolt.” (323). S újra olvashatjuk a rozsdatemető szimbólumot; ezt követi a végzetes beszélgetés.

Egyszerű, jelzésszerű mondatok vannak csak ebben a leírásban. A fekete salak elnyeli a kiselejtezett gépeket, a múltból itt maradt roncsokat, amelyek „penészgombás karokkal mutatnak az égre, várják a tűzhalált”. A régi, pusztulásra ítélt eszközök mint kulisszák vesznek közre (ha úgy tetszik: zárják keretbe) a szereplőket; végül itt, a pusztuló tárgyak közt történik a gyilkosság. Nem szükséges tovább vizsgálni ezt a szimbólumot, hiszen ez az egész mű fő mondanivalójának hordozójává válik. Megértésétől függ a regény helyes értelmezése is; ha figyelünk a rozsdatemető jelképére, nem érthetjük félre a regényt sem.

Végül feleljünk a cím felvetette kérdésre: mit temet a Rozsdatemető? A válasz csak összefoglalása az elmondottnak: sok mindent, ami fölösleges, idejétmúlt, haszontalan — a stílusban is. Igen, a Rozsdatemető sok régi stílus-rozsda temetője is.¹

Horváth Mária

¹ Itt jegyzem meg, hogy cikkem már készen volt, amikor hallottam a rádióban (1965. február 10-én) Térfi Tamás hasonló gondolatokkal záruló rövid előadását.

A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban

1. Az irodalmi mű címe nyelvi szempontból kétarcú jelenség. Egyrészt tulajdonnév, egyedi jelölő (vö. MMNyR. 1:219), a beszéd összefüggésében tehát főnévként viselkedik: „Arany *Toldija* elbeszélő költemény”; „olvassom az *Egy magyar nábob*-ot”; „az *Akasszátok föl a királyokat* Petőfi verse” stb. Ugyanakkor önmagában tekintve, mint a könyv vagy egyéb írásmű felirata, mondat értékű, bár többnyire nem mondat alakú közlés: a címlapon *Toldi* vagy *Egy magyar nábob* azt jelenti: „Ez a mű Toldiról, egy Toldi nevű emberről szól”; „Ebben a könyvben egy magyar nábob történetét olvashatjuk” (vö. MMNyR. 2:60). A címek nyelvi változatossága, vagyis az a kérdés, hogy miféle szók, szókapcsolatok, szintagmák, mondattörödékek, hiányos, teljes, sőt összetett mondatok szerepelhetnek címként, tehát tulajdonnévként, önmagában is elég érdekes ahhoz, hogy felhívja a nyelvész figyelmét; de a címek vizsgálata az irodalomtörténet számára is tanulságos.

Az irodalomtörténet tudja — a köztudatba kevésbé ment át —, hogy a címadás viszonylag újkeletű jelenség. A szóbeli irodalom nem ismer címeket: a népdalokat ma is kezdő szavaikkal nevezzük meg. A szóbeliséghez közel álló kéziratos irodalomban az egyes művek megjelölésére eredetileg szintén a kezdő szavak szolgáltak; a ma ismeretes címeket az utókor adta (Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. 1931. 92). A címadás kialakulására hatással lehetett a nagy ókori könyvtárak — különösen az alexandriai — létesítése, ahol a könyvek rendben tartásához, kezeléséhez szükség volt praktikus egyedi megjelölésre (vö. Lexikon des gesamten Buchwesens. Leipzig 1937. 3:137). A cím a bevezető vagy a záró formulából fejlődött (*incipit* és *explicit*), amelyek a mű tárgyát figyelemfelhívásul vagy berekesztésül tömören összefoglalták. A kéziratos irodalom korában a cím nem volt állandó, mint ahogy a szöveg is másolatról másolatra módosult. Az ókor és a középkor egyes irodalmi alkotásainak több címe is van: Vergilius pásztorkölteménye *Eclogae* vagy *Bucolica*, a németek nagy hőskölteménye egyaránt volt ismeretes *Der Nibelunge Not*, *Der Nibelunge Lied* és *Das Buch von Kriemhilden* címen (vö. Thienemann i. m. 93). Vagy gondoljunk arra, hogy a *Biblia* — más néven *Szentírás*, *Ó- és Újszövetség*, *Ó- és Újtestamentum* — sohasem kapott végleges és változatlan címet. A cím állandósága a szöveg állandóságával együtt csak a könyvnyomtatással alakult ki.

2. A magyar irodalomban — noha a könyvnyomtatás előtti időkben sajnálatosan kevés emlék maradt ránk — jól megfigyelhetjük a címadás kibontakozását. Az Árpád-kori latin nyelvű krónikák, geszták és legendák még cím nélküli kéziratok; nincs címük a XV–XVI. századi magyar nyelvű kódex-

xeknek sem: ezek merőben önkényes és nem is mindig változatlan nevüket (vö. Báthori-biblia = Jordánszky-kódex, Ehrenfeld-kódex = Jókai-kódex) a kései utókortól, a XIX. század irodalomtörténetészeitől kapták. Az egyes kódexek szövegén belül azonban már megjelennek a tagoló feliratok, címszerű figyelemfelhívások, amelyek a következő szövegrész tartalmára, esetleg liturgiai rendeltetésére utalnak, pl. *Kezdetyk Iesusrol walo tyzen ewth yeles ymadssagh* (PozsonyiK.), *Eth kezdetnek Bodog azon horay* (FesteticsK.), *ymaran lezen emleközeth Zenth Fabian Sebestyennek eeletekről* (ÉrdyK.), *Kewet-kőzyk zent kelemen pp. Innepeeről* (uo.). Olyasféle mondatok ezek, amilyenekkel manapság is találkozunk élőszóban való műsorközlésekben („Műsorunk következő száma . . .”, „Most hallgassák meg kedves hallgatóink . . .”). Ezt a címtípust Horváth János címközléménynek nevezi, mivel „közlő alakú megjelölése a tartalomnak: a másoló közleménye az is” (A magyar irodalmi műveltség kezdetei. 1931. 143). A címközleménybe a másoló néha a maga szubjektív véleményét is belefogalmazza, mint a Kazinczy-kódex sokat emlegetett feliratában: *Vrnak neuébe kezdetik az zenth barlaamnak elethe keröm. azert en ky ezt irtam mind azokat kyk ez kőnuecket oluasandok hog zeretettel' oluasak mert igőn zep.* A címközlemények mellett itt-ott már valódi címek is felbukkannak a kódexekben; ezek nem teljes mondatok, csak az olvasmány tárgyát és műfaját nevezik meg: *Zenth myhalrol walo ymadsaag* (Keszthelyi K.), *Zenth Lazlo kyralnak legendaya* (ÉrdyK.), a mondattá, közleménnyé való kiegészítést („kezdetik”, „következik”) mintegy az olvasóra bízák. Már a Jókai-kódexben feltűnik az a címformula, amely csak a közlő ige vagy a műfajmegjelölés bővítményéből áll: *Az fordolt farkasrol: ky boldog ferencznek myatta fordola nagy zewledsegre* (mintegy: „a fordolt farkasról szölok”) vagy „kezdetik a fordolt farkasról való legenda . . .”. A latin irodalomban bőséggel találjuk a mintát: *De oratore*, *De amicitia* stb.). Ez a címszerkezet: a nyílt szintagma az elkövetkező századokban a címeknek egyik alaptípusa.

Mint már említettük, az a szokás, hogy az irodalmi műnek a szerző ad végleges és változatlan (vagy legalábbis annak szánt) címet, annak következtében alakul ki, hogy maga a szöveg is több teljesen azonos, véglegesnek tekintett formájú példányban — nyomtatásban — jelenik meg. A könyvnyomtatás természetesen nem jelent éles határvonalat a címadás történetében: az első nyomtatványok éppen úgy címtelenek, mint a kéziratos kódexek, amelyeknek formájához igazodnak (nálunk pl. az 1473-ban nyomtatott, úgynevezett Budai Krónika, más néven *Chronica Hungarorum*). A XVI. században nyomtatott verses és prózai művek azonban már kialakult címtípust mutatnak: *Krónika e világnak jeles dolgairól* (Benczédi Székely István 1559.), *Az Szent János Baptistának feje vételéről való szép ének* (Erdélyi Máté 1560.), *Egy szép história az persei királyrul Xerxes neve* (Varsányi György 1561.), *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról, mellyel elszakada az magyarországi második választott János királtul* (1569.) stb. Nyelvi formájukat tekintve ezek a címek főnévi alaptagú szintagmák: az alaptag a műfaj megnevezése (krónika, ének stb.), amelyhez többnyire terjedelmes bővítmény csatlakozik. A bővítmény magva a -ról, -ról ragozó határozó, amelynek alapszáva a mű tulajdonképpeni tárgyát nevezi meg (persei király, Balassi Menyhárt árultatása). Ez a határozó — a műfajmegjelölés nélküli, nyílt szintagma — maga is gyakori címtípus: *Prini Péternek, Majláth Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról* (Tinódi Sebestyén 1554.), *Ördögi kísértetekről avagy rettenetes utálatosságáról e megfertőztetett világnak* (Bornemisza Péter 1578.). A terjedelmesség, sőt terjengősség, tekervényesség jellemző vonása a címeknek.

egészen a XVIII. század végéig; a szerző „a vásári kikiáltó bőbeszédűségével” (Thienemann i. m. 150) igyekszik érdeklődést kelteni műve iránt, az érdekesítő tartalom minél több részletének elárulásával vagy az elbeszélte cselekedetek jelességének dicséretével: *Históriás ének az jeles győzelelmről, mint verte meg Mátyás király üdejében Báthori István, erdéli vajda, a király hadával és az erdéli és magyarországi hadával az Ali békét hatvan ezer törökkel Erdélbe a Kenyérmezőjén, mikor irnának 1.4.79. Szent Kálmán napján* (Temesvári István 1569.). — Ebben a korban gyakori még a latin cím (*Cantio de militibus pulchra, Adhortatio mulierum* stb.). Még nem alakult ki véglegesen a cím állandósága, változatlansága: a „Gismunda és Gisquardus” néven ismert széphistóriának terjedelmes latin címe az 1577-i debreceni és az 1582-i kolozsvári kiadásban némi eltéréseket mutat (vö. Enyedi György Gismunda és Gisquardus széphistóriája. Bevezetéssel ellátta és közlést teszi: Varjas Béla. Kolozsvár, 1942. 8. 1. utáni melléklet és KMK.8/7:222).

A terjengős címek kedvelése a XVII. századtól kezdve összetetalázkodik a barokk ízléssel. Szerzők és nyomdászok szemlátomást arra törekcsenek, hogy az egész címlapot kitöltsék a címmel, amely többnyire egy barokkos allegóriából és a hozzá *vagy, avagy, azaz* kötőszóval kapcsolódó mellék- vagy alcímből áll, s gyakran bele van komponálva a szerző neve is: *Porábul megéledett Phoenix avagy a néhai gyermónostori Kemény János erdéli fejedelemnek, Lónyai Anna asszonnyal lévő házasságának, tatárországi rabságának, a török ellen viselt hadi dolgainak és végre hazája mellett vitézül letett életének halála után is élő emlékezte, az melyet a magyar versekben gyönyörködőknek kedvéért ugyan magyar versekkel ennek előtte egynehány esztendővel írt volt és elrongyolott első írásnak töredékiből most újabb leírással kisebb rendben vett nemes Gömör vármegye viceispánja Gyöngyösi István*. A címhosszúság magyar csúcstartója alighanem Geleji Katona István: „Váltság titka” címen emlegetett művének teljes címe 117 szóból áll.

A középkori címtelenség, illetőleg többcíműség kései példája a *Szigeti veszedelem*, amelyet Zrínyi csak az előszóban nevez így, a szöveg fölé ezt írja: *Obsidionis Szigetianae pars prima* (tehát ez a felirat csak az első énekre vonatkozik; az *Obsidio Szigetiana* visszaképzett, kikövetkeztetett cím); később Kazinczy adta az eposznak a *Zrínyiász* nevet, az *Iliász*-ból elvont, Európaszerte elterjedt „címképzővel” (vö. Ronsard: *Franciade*, Voltaire: *Henriade*, Pálóczi Horváth Ádám: *Hunniás, Rudolfiás*). Az utókor adott címet Mikes Kelemen sokáig kéziratban maradt törökországi leveleinek is.

A XVIII. században még mindig a terjedelmes, reklámszerű címek uralkodnak: *Buda várának visszavételekor a keresztyének fogságába esett Kártigám nevű török kisasszonynak ritka és emlékezetes történeti* (Mészáros Ignác 1772.), *Rontó Pálnak egy magyar lovas közkatonának és gróf Benyovszki Móricnak életek, földön, tengereken álmélkodásra méltó történeteiknek s véghez vitt dolgaiknak leírása, amelyet hazánk dámáinak kedvéért versekbe foglalt gróf Gvadányi József magyar lovasgenerális* (1793.).

3. A felvilágosodás korának előremutató írói törekvéseivel egyidejűleg jelennek meg az egyszerűbb, rövidebb, mondhatjuk így is: modern címek, noha még nem tudnak mindjárt megszabadulni a sallangoktól (pl. *Báró Külneki Gilméta kisasszony és Aranypataki György*, Verseggy Ferenc 1808.), a pedáns alcímektől (*Magyar hadi román avagy gróf Zrínyi Miklósnak Sziget várában tett vitéz dolgai*, Kónyi János 1779.).

Az a mű, amelynek megjelenésétől a magyar irodalom (és nyelvtörténet) új korszakát szoktuk számítani, címében is határjelző: *Agis tragédiája* (Bessenyei György 1772.). A rövid, mindössze két szóból álló cím a két legfontosabb dolgot nevezi meg: a mű hősét és műfaját. A műfajmegjelölés régi hagyomány, a címszerkezet rövidegsége és tömörsége azonban — birtokos szerkezet a régi -ról,-ről ragos határozó helyett — „modern”. Ilyen címet adott Bessenyei többi drámájának is: *Buda tragédiája*, *Hunyadi János tragédiája*, s a kortársak is kedvelték ezt a megoldást: *Szigvárt klastromi története* (Barczafalvi Szabó Dávid 1787.), *Bácsmegyeynek özveszedett levelei* (Kazinczy Ferenc 1789.), *Fanni hagyományai* (Kármán József 1794.).

A XIX. században kiterelbelyesedő magyar irodalom címadásának már fő jellemvonása a rövidegség, tömörség. Igen gyakoriak a mű tárgyát egyetlen puszta főnévvel megjelölő címek: *Vérnász* (Vörösmarty Mihály 1834.), *Bosszú* (Eötvös József 1834.), *Tisztújítás* (Nagy Ignác 1843.), *Végrendelet* (Czakó Zsigmond 1845.), *Kalandornő* (Degré Alajos 1854.), *Zsibvásár* (Frankenburg Adolf 1858.), különösen a többes számú alakok: *Csalódások* (Kisfaludy Károly 1828.), *Hétköznapiak* (Jókai Mór 1845.), *Falusiak* (Szigeti József 1858.), *Keresztek* (Petelei István 1882.), *Káprázatok* (Justh Zsigmond 1887.) stb. A puszta főnevet sokszor kíséri határozott névelő: *A nagyapa* (Petőfi Sándor 1847.), *A cigány* (Szigligeti Ede 1853.), *A civilisator* (Madách Imre 1859.), *Az urak* (Tolnai Lajos 1872.), *A légyott* (ifj. Ábrányi Kornél 1872.). Névelő változtatja címmek alkalmas főnévvé a melléknevet: *A könnyelműek* (Jósika Miklós 1837.), *Az atyátlan* (Tóth Lőrinc 1839.), *A rajongók* (Kemény Zsigmond 1858.), *A névtelenek* (Beöthy Zsolt 1875.).

A címként álló főnév fogalmi tartalmát pontosabban körülhatárolja, egyúttal színesebbé, gazdagabbá teszi a jelző: *Hazai rejtelmek* (Kuthy Lajos 1846—47.), *Garasos arisztokrácia* (Vas Gereben 1865.), *Fekete gyémántok* (Jókai Mór 1870.), *Apai örökség* (Reviczky Gyula 1884.), *Pusztai találkozás* (Baksay Sándor 1907.). A jelzős főnévi címek is gyakran kapnak határozott névelőt: *A borzasztó torony* (Katona József 1814.), *A fiatal szív* (Csató Pál 1831.), *A fekete könyv* (Pálffy Albert 1847.), *A kis tündér* (Vadnai Károly 1860.), *Az aranyhajú asszony* (Gozsdu Elek 1880.). A határozatlan névelő akár puszta főnév, akár jelzős főnév címben jóval ritkább: *Egy alispán* (Vas Gereben 1858.), *Egy magyar nábob* (Jókai 1854.), *Egy esküszegő király* (Ábrai Károly 1861.). Gyakori címforma a birtokos szerkezet is: *Hűség próbája* (Kisfaludy Károly 1827.), *A falu jegyzője* (Eötvös József 1845.), *Az egyetem pallosa* (Abonyi Lajos 1859.), *Az ország sebei* (P. Szathmáry Károly 1871.), *A hegység tündére* (Beniczky Lenke 1889.).

A főnév kibővítése határozóval ugyancsak címmek alkalmas, tömör, zárt szintagmát ad, noha a cím tulajdonnévi funkcióját a végén levő határozórag miatt nehézkesebben tölti be: *A csehek Magyarországon*¹ (Jósika Miklós 1839.), *Két év egy ügyvéd életéből* (Degré Alajos 1853.), *Szabadság a hó alatt* (Jókai 1879.), *Páva a varjúval* (Mikszáth 1894.). Az alaptag nélküli határozós bővítmenyt, a nyílt szintagmát többnyire műfajjelölő főnévvel vagy igével egészíthetjük ki: *Sötét időkből* (mintegy: Történet s. i.-ből, Tóth Lőrinc 1822.), *Tollhegygel* ([írt

¹ Az ilyen továbbragozás helyett: „olvastam *A csehek Magyarországon-t*” a MMNyR. a felbontott, körülírt formát ajánlja: „A cs. M.-ban című regényt” (vö. I : 330).

tárcák], Tóth Béla 1882.), *A havasok alján* ([történt], Gyarmathy Zsigmondné 1891.).

Maga a műfajmegjelölés, amely a címadás első századaiban a cím fő eleme, a címszintagma alaptagja volt, a XIX. században veszít jelentőségéből. Aránylag ritka *Az ember tragédiája*, *A jövő század regénye* címtípus, inkább elbeszéléskötetek összefoglaló címéül látunk ilyeneket: *Beszélyek* (Nagy Ignác 1843.), *Rajzok és elbeszélések* (Iványi Ödön 1879.), *Tárcanovellák* (Thury Zoltán 1894.).

Még a tulajdonképpen címtelen irodalom korában keletkezett az a szokás, hogy a művet a hős vagy a hősök nevével jelölték meg (*Beowulf*, *Gudrun*, *Aucassin et Nicolette* stb.). A személynévi cím a XIX. században is egyike a legkedveltebbeknek (vö. Regina Mühlenweg: Studien zum deutschen Romantitel. Muttersprache 1963. 10:290); *Ziska* (Katona József 1813.), *Irène* (Kisfaludy Károly 1820.), *Csongor és Tünde* (Vörösmarty 1830.), *Hermína* (Arany János 1846.), *Brankovics György* (Obernyik Károly 1855.), *Második Rákóczi Ferenc* (Jósika Miklós 1861.), *Kálozdy Béla* (Beöthy Zsolt 1875.), *Éva* (Wohl Stefánia 1888.), *Gányó Julcsa* (Justh Zsigmond 1895.). Amennyiben a tulajdonnevek jelentéséről beszélhetünk, ezek a nevek kettős jelentésűek: egyrészt a személyt, a mű hőst jelölik, másrészt magát a művet. Mai nyelv- szokásunk a címek, tehát a címként szereplő tulajdonnevek előtt is névelőt használ: „Arany János a *Toldi* szerzője”, Petőfi azonban még így írta: „e jó barátom Arany János, »*Toldi*« szerzője” (5:55). A tulajdonnév gyakran bővít- ménnnyel együtt alkot címet, például jelzővel: *Az utolsó Bátor*i (Jósika Miklós 1837.), *Rab Ráby* (Jókai Mór 1879.), értelmezővel: *Alhikmet, a vén törpe* (Kemény Zsigmond 1853.), *Prakovszky, a siket kovács* (Mikszáth 1897.). Sokszor szerepel méltóságnév, foglalkozásnév jelzőjeként: *Bánk bán* (Katona József 1820.), *János lovag* (Czakó Zsigmond 1848.), *Faust orvos* (Bródy Sándor 1888.); birtokos jelzőként: *Tollagi Jónás viszontagságai* (Kisfaludy Károly 1823–27.), *II. Rákóczi Ferenc fogsága* (Szigligeti Ede 1848.), *Esztike kisasszony professora* (Pálffy Albert 1884.).

A XIX. században jelenik meg a teljes mondat alakú cím is. Ennek a középkori címközleményhez csak annyi köze van, hogy ugyancsak van benne alany és állítmány. A modern mondatcím vagy címmondat azonban nem közlő funkciójú, pontosabban: a közlő funkciót csak ugyanolyan oda- képzelt kiegészítéssel tölti be, mint a nem mondat alakú cím. Pl. Csató Pál vígjátékának címe: *Megházasodtam* (1837.) így értendő: „Ez a darab arról szól, hogy a hőse megházasodott”. A mondatcím a XIX. században még nem nagyon gyakori; leginkább kész szólásformákat, közmondásokat, idézeteket alkalmaz- nak. Ilyen már 1792-ben Kelemen László vígjátékának alcíme: *A gazdasszony vagy megfizet az öreg harang*; később: *Nesze semmi, fogd meg jól* (Beöthy László 1850-es évek), *Fenn az ernyő, nincsen kas* (Szigligeti Ede 1858.), *Meg- virrad még valaha* (Werner Gyula 1879.). (Vö. R. Mühlenweg i. m. 295.) Angol nyelvterületen különösen sok az idézetcím; egy amerikai kiadó szerint a meg- jelenő művek nagy részének a Bibliából és Bartlett idézetgyűjteményéből választanak címet (George Shively: Notes for an Editor's Credo. The Writer's Handbook. Boston, 1954.).

A XIX. század derekának egyik legdivatosabb címtípusa az és kötőszó- val összekapcsolt két pusztá főnév, amelyek gyakran antonimák, s kontrasztot alkotnak: *Fehér és fekete* (Kuthy Lajos szomorújátéka a négerkérdésről 1839.), *Főúr és pór* (Obernyik Károly 1844.), *Kalmár és tengerész* (Czakó Zsigmond

1844.), *Költő és király* (Vahot Imre 1846.), *Bankár és báró* (Hugó Károly 1847.), *Szerelem és hiúság* (Kemény Zsigmond 1854.). Ez a divat német földről terjedhetett, vö. *Leyer und Schwert* (Theodor Körner 1814.), *Lorbeerbaum und Bettelstab* (Karl v. Holtei 1839.), *Fabrikarbeiter und Millionär* (Eugen Dedenroth 1868., l. Mühlenweg i. m. 292); őse talán az a nagy hatású cím, amely egy egész irodalmi korszaknak adott nevet: *Sturm und Drang* (F. M. Klinger 1776.).

A XVIII–XIX. század fordulóján szokásba jött szűkszavú címek — különösen a személynévi címek — mellé még sokáig a l e c í m e k kerültek, amelyek a mű tartalmáról, mondanivalójáról további, szükségesnek vélt tájékoztatást tartalmaztak: *A méla Tempefői vagy az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon* (Csokonai Vitéz Mihály 1793.), *Pausanias vagy a nagyravágyás áldozata* (Bolyai Farkas 1814.), *Ilka vagy Nándorfehérvár bevétele* (Kisfaludy Károly 1819.), *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban* (Petrichovich Horváth Lázár 1836.). A század második felében az alcím már ritka (pl. *Szabadság a hó alatt vagy a zöld könyv*, Jókai 1879.), a XX. században pedig úgyszólván csak különleges stíluscéllal használják (szatíra, ironia, pl. *Blanche avagy a szegény rokon*, Csáthó Kálmán 1918., *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom*, Babits Mihály 1933.). A német irodalomban Mühlenweg megfigyelése szerint 1830 után megy ki a divatból az alcímek használata (i. m. 292); a régi túlszűfolt címek szerepét részben az előszó veszi át (H. Ehrenzeller: *Studien zur Romanvorrede*. Basel, 1955. 112).

4. A címadás fő típusai a XX. században is ugyanazok maradnak, de jellegzetes új altípusok alakulnak ki. Az egyetlen főnévből álló címek például igen gyakran szimbolikusak: *Hangyaboly* (Kafka Margit 1917.), *Hamueső* (Gulácsy Irén 1925.), *Forgószél* (Boross Elemér 1932.), *Bolondgomba* (Barsi Dénes 1941.), *Szomjúság* (Bihari Klára 1957.), *Rozsdatemető* (Fejes Endre 1962.). Egyes mai íróink olyan címekre specializálták magukat, amelyeknek egyetlen szava a köznyelvben leginkább kötött frazeológiai kapcsolatban fordul elő, így Galabárdi Zoltán (*Papsajt, Cigányút, Móres*) és Urbán Ernő (*Uborkafa, Vargabetű*). A XIX. század végétől kezdve a személynévi cím is egyre többször szimbolikus, — ezek persze mitológiai vagy bibliai nevek: *Tantalus* (Gozsdu Elek 1886.), *Midás király* (Ambrus Zoltán 1894.), *Circe* (Benda Jenő 1917.), *Sziszifusz* (Erdős László 1959.), *József és Putifárné* (Thurzó Gábor 1962.), *Pilátus* (Szabó Magda 1963.).

A könyv hősének neve mint cím a XX. században viszonylag ritkább: *Édes Anna* (Kosztolányi Dezső 1926.), *Égető Eszter* (Németh László 1957.), *Márta* (Molnár Géza 1959.). Mühlenweg a XIX. századvég német regénycímei között feltűnőnek tartja Theodor Fontane sok személynévi címét (i. m. 299). Még inkább háttérbe szorul a *Romeo és Júlia*, *Csongor és Tünde* címtípus: *Ábel és Eszter* (Gárdonyi Géza 1907.), *János és Julcsa* (Veres Péter 1959.). Továbbra is kedveltek maradnak azonban a foglalkozás, méltóság, rang stb. megjelölésével bővített névcímek: *Ocskay brigadéros* (Herczeg Ferenc 1901.), *Santerra bíboros* (Erdős Renée 1922.), *Erzsi tekintetes asszony* (L. Kiss Ibolya 1942.), *Brigitta nővér* (Bihari Klára 1956.). E címeknek egy érdekes csoportja a kor egyik feltűnő társadalmi jelenségét, a nők emancipációját tükrözi: *Doktor Szélpál Margit* (Balázs Béla 1909.), *Dr. Kaposi Márta* (Szomaházy István 1909.), *Klárika doktor* (Kálnoki Izidor 1917.), *Dr. Szabó Juci* (Fodor László 1928.), *Dr. Takáts Alice* (Szomory Dezső 1930.). Újabb keletű, kissé pongyolának minősülő nyelvhasználat jelentkezik a névelős személynévi címek-

ben: *A Janika* (Csáth Géza 1911.), *A Mancsi* (Bródy Lili 1932.). A hős neve sokszor mondatba szerkesztve jelenik meg a címben: *Te csak pipálj, Ladányi* (Csathó Kálmán 1917.), *Mária jól érett* (Földes Jolán 1932.), *Elmondja János* (Asztalos István 1939.), *Márton elindul* (Egri Viktor 1953.), *Mondják meg Zsófikának* (Szabó Magda 1958.). Feltűnően gyakori, szinte kordivatnak tekinthető az olyan cím, amely a könyv hősének kételemű (vezeték- és keresztnévből álló) nevét birtokos jelzőként szerepelteti: *Kántor József megdicsőülése* (Kodolányi János 1926.), *Rab Mátyás szerelme* (Csurka Péter 1935.), *Simon Menyhért születése* (Déry Tibor 1953.), *Gál János útja* (Sarkadi Imre 1953.), *Varró Gáspár igazsága* (Háy Gyula 1955.), *Mártonka Áron kalendáriuma* (Lőrincz László 1962.).

Jelentős szerep jut az utóbbi évtizedek könyvcímeiben a helyneveknek, részint határozói szerepben: *Nyár Solymoson* (Gyallay Domokos 1938.), *Köd a Maroson* (Barabás Gyula 1940.), *Hunok Párizsban* (Illyés Gyula 1946.), *Tűz Hódréten* (Cseres Tibor 1950.), részint -i képzővel jelzőként: *Az eszteregi hitbizomány* (Bohuniczky Szeffi 1931.), *Párizsi eső* (Hevesi András 1936.), *Az aszódi diák* (Füsi József 1953.), *Westminsteri útvesztő* (Kolozs Pál 1963.). A cselekménynek a címben megjelölt helye gyakran csak egy utca; a szórakoztató jellegű irodalomban ilyen, az újságok napihíreire emlékeztető címeket találunk: *Ékszerablás a Váci utcában* (Fodor László 1931.), *Gyilkosság a Magány utcában* (Kupcsay Felicián 1931.), *Gázmérgezés a Domb utcában* (Ásguthy Erzsébet—Simor Miklós 1938.). Divatos címtípus a puszta utcanév: *Délibáb utca* (Hajó Sándor 1917.), *Hold utca* (Gelléri Ándor Endre 1934.), *A halászo macska utcája* (Földes Jolán 1936.), *Práter utca* (Kántor Zsuzsa 1957.), *Jázmin utca* (Hidas Antal 1960.), nemritkán házszámmal együtt: *Budapest, VII. Szövetség utca 17/b.* (Hamvas H. Sándor 1933.), *Szita u. 25.* (Csathó Kálmán 1939.), *Csévi utca 11/d.* (Kertész Erzsébet 1947.). Mühlenweg az ilyen címet „Adreßbuchtitel”-nek nevezi (i. m. 293); közel áll hozzá a „menetrend-cím”: *Ind. 7.15 via Bodenbach* (Körmendi Ferenc 1932.). A számjegy vagy rejtjel-szerű betűjelzés a címben különben is hatásos „blickfang”: *A III-es* (Heltai Jenő 1919.), *FB-86* (Berkesi András 1960.), *G. A. úr X.-ben* (Déry Tibor 1964.).¹

Századunk irodalma kedveli a mondatcímeket, amelyeknek típusa a múlt században még csak elszórva jelentkezett: *Játszik a délibáb* (Cserzy Mihály 1912.), *Légy jó mindhalálig* (Móricz Zsigmond 1920.), *Az utak ismeretlenek* (Kassák Lajos 1934.), *Sok katona és nyúl fagyott meg a mezőkön* (Fendrik Ferenc 1945.), *Hideg van tegnap óta* (Galambos Lajos 1961.), *Élt közöttünk egy ember* (Erdős László 1963.). Ezek között is gyakori az állandó kapcsolat, kötött frazeológiai egység: *Tisztelet a kivételnek* (Boross Elemér 1933.), *Mindenért fizetni kell* (Beczássy Judit 1937.), *Alázatosan jelentem* (Bóka László 1958.), *Hátra arc!* (Katkó István 1960.), az idézet, szállóige: *Mit búsulsz, kenyeres?* (Komáromi János 1915.), *Kezdetben vala az ige* (Barta Lajos 1918.), *Jajgatunk s kacagunk* (Kodolányi János 1949.), *Fegyvert s vitézt éneklek* (Illés Béla 1949.), *Hajnal hasad, fényes csillag ragyog* (Timár Máté 1960.). Még jobban fölkeltik az olvasó kíváncsiságát az olyan címmondatok, amelyek értelmileg nem kerek, hiányzik belőlük az alany vagy más, logikailag fontos mondatrész: *Nem hallam meg tőle* (Berkes Imre 1919.), *Elindult szeptemberben* (Darvas

¹ Vö. 1793 (Victor Hugo: Quatrevingt-treize), 08—15 (H. H. Kirst: Null-Acht Fünfzehn).

József 1940.), *Viharban született* (Gerő János 1954.), *Ott is csak hó van* (Galgóczi Erzsébet 1961.).

Divatos címtípus a főmondat nélküli mellékmondat. Először talán Jókainál találunk ilyeneket: *Mire megvénülünk, Akik kétszer halnak meg, Ahol a pénz nem isten* stb. Századunkban garmadával jelennek meg: *Akik ma élnek* (Antal Sándor 1905.), *Mikor a halottak visszatérnek* (Benda Jenő 1916.), *Ami két Miatyánk között van* (Csermely Gyula 1925.), *Mint kóbor kutyák* (Dallos Sándor 1935.), *Ha száműzik a szerelmet* (Fendrik Ferenc 1943.), *Akinek padba vésték a szívét* (Husztly Tamás 1960.). A XX. század derekának egyik legfeltűnőbb címdivata az és-sel kezdődő mondat, gyakran idézettöredék: *És felnyögött a föld* (Dávid Lajos 1932.), *És tedd rá éltedet* (Kóbor Noémi 1936.), *És mégis élünk* (Somogyváry Gyula 1936.), *És híjával találtattál* (Bánffy Miklós 1937.), *És megindulnak a hegyek* (Bárány Tamás 1947.). Fordításoknak is szeretnek ilyen címet adni: a negyvenes években Huxley „After Many a Summer” című regénye *És múltak az évek*, „Time Must Have a Stop” *És megáll az idő* címmel jelent meg magyarul. A német irodalomban a század elejétől fogva kedvelték, vö. *Und Friede auf Erden* (Karl May 1904.), *Und Pippa tanzt* (Gerhart Hauptmann 1906.).

A századforduló óta elég gyakoriak az idegen nyelvű címek; ezek általában széles körben ismert szállóigék, idézettöredékek: *Fuimus* (Justh Zsigmond 1895.), *Solus eris* (Ambrus Zoltán 1907.), *Honny soit; qui mal y pense* (Győri Illés István 1928.), *Ecce homo* (Harsányi Zsolt 1934.), *C'est la guerre* (Hubay Miklós 1959.), *Mene tekel* (Bihari Klára 1963.).

A könyvcímek egyebek között a jóhangzás követelményeit is ki kell elégítenie. Ezért találkozunk gyakran azzal a törekvéssel, hogy a címet arányosan, ritmikusan alakítsák ki. Ilyenek az *x* és *y* típusú, szimmetrikus címek, amelyeknek XIX. századi példáit már említettük (a XX. századból pl. *Színek és évek*, Kaffka Margit 1911., *Hívta és nászinduló*, Szentkuthy Miklós 1960.). Tetszetősek a három egymás mellé sorolt tagból álló címek: *Emberek, urak és nagyurak* (Herczeg Ferenc 1930.), *Isten, császár, paraszt* (Háy Gyula 1940.), *Föld ... kenyér ... szabadság ...* (Kovai Lőrinc 1945.). Dékány András egész sorozatot jelentetett meg ilyen címekkel: *Matrózok, hajók, kapitányok* (1957.), *Kalózok, bálnák, tengerek* (1959.), *Csempészek, hősök, kikötők* (1960.). Hasonló hatást kelt a kétszer kétfagú szintagmából (többnyire két jelzős szerkezetből) felépített cím: *Nagy idők, nagy emberek* (Vas Gereben 1856.), *Lengyel mezőkön, tábornok mellett* (Gyóni Géza 1914.), *Erdei vadak, égi madarak* (Csanádi Imre 1956.), *Új ég, új föld* (Kodolányi János 1958.). Ilyen sorozatot alkotnak Farkas Antal kötetcímei: *Templomtűzek, vörös zsoltárok* (1914.), *Fekete nóták, vörös rigmusok* (1919.), *Idegen határon, sötétlen kenyéren* (1927.). Itt-ott alliteráló könyvcímekkel is találkozunk: *Az a hatalmas harmadik* (Gárdonyi Géza 1903.), *Béla, a buta* (Kosztolányi Dezső 1920.), *Szegények szerelme* (Veres Péter 1955.).

5. Eddig főleg regények, színdarabok, kötetek címeivel foglalkoztunk. Némileg más szempontokat kell alkalmaznunk a vers címek vizsgálatában azon egyszerű, mondhatni mechanikus oknál fogva, hogy a versek általában rövidek. Ebből több dolog következik. A kis terjedelem, a viszonylag egyszerű szerkezet könnyebben felveti a címadó motívumot. (Sokszor persze nehezebben.) Továbbá: mivel mennyiségileg több vers születik, mint regény vagy más terjedelmes műfajú írás, nagyobb a lehetősége azonos címek előfordulásának különböző költőknél, de még egyazon költőnél is; másrészt

viszont az egyes költők jól megfigyelhető címadási modort, stílust vesznek fel. Ezért a továbbiakban a verscím típusokat és fejlődésüket néhány költőnk jellegzetes címadási gyakorlatának ábrázolásán belül próbálom bemutatni.

Balassi Bálint címadása kezdetlegesebb, archaikusabb, mint a nála költői tehetségre, tudatosságra, műveltségre kisebb XVI. századi epikus énekszerzőké. A verscím általában fiatalabb fejlemény a többi műfaj címénél (vö. G. v. Wilpert: *Sachwörterbuch der Literatur*². Stuttgart, 1959. 639). A Balassi-versek ránk maradt címeinek jó része valószínűleg nem is a költőtől, hanem a későbbi másolóktól, kiadóktól származik. Feltűnően sok a közép-korias címközlemény: *Háborút, szíve fájdalmát számlálván, kéri Istent, hogy kétségben eséstől oltalmazza; Hogy Júliára találja, így köszöne neki* stb. Némelyik egész részletesen elmondja a vers tartalmát: *Ezt akkor szerzette, hogy az felesége idegenségét és hamisságát eszébe kezdte venni, kin elkeseredvén s jutván annak az szerelmesének igazsága eszébe, akit ok nélkül bolondul el hagyott volt feleségéért, úgy szerzette ezt*. Sok a latin (*Aenigma*, *Ad apes*) vagy kettős, latin–magyar cím (*In laudem confiniorum: Egy katonának*). A viszonylag legfejlettebb címtípus Balassinál a műfajmegjelölés (*Szarándokoknak vagy bujdosóknak való ének*) és a műfajmegjelöléssel kiegészíthető nyílt szintagma (*Christina nevére, Az Celia bánatjáról*).

A tartalomelmondó, archaikus címközlemény egészen a XVIII. századig él. Ányos Pálnak is van ilyen című verse: *Egy Nimfa ditséri Keményt, Ekho felel rája*. Ányos verseinek két fő címtípusa különben a műfajmegjelölés (*A szép tudományoknak áldozott versek*, *Ajtatos ének*) és a nyílt szintagma, amely vagy a vers tartalmát közli (-ról,-ről raggal: *Az ifjuságnak hivataljáról, A régi magyar viseletről*) vagy ajánlószzerű (-hoz,-hez,-höz vagy -nak,-nek raggal: *Kártigám nevezetes irójához, Horváth Ádámnak*). Újszerű az a nyílt szintagmás címtípus, amely a vers ihletésének, fogantatásának körülményeit nevezi meg; főleg időhatározók: *Három királyok napján, Egy terhes álomtalan éjjelemkor*. De megjelenik már Ányosnál a modern címadás fő nyelvi formája, a kiegészítésre nem szoruló, autonóm mondat értékű zárt szintagma is: *Az isteni gondviselés, A végső óra*.

Berzsenyi verseinek már valamivel több mint a fele ilyen címet visel (*Osztályrészem, Búcsúzás Kemenes-Aljától, A közelítő tél* stb.). A többi verscím, igen kevés kivétellel, -hoz,-hez,-höz ragos, ajánlószzerű (*Lilihez, A felkölt nemességhez, Helmecezi Mihályhoz*); ezek között olyanok is vannak, amelyek nem személyt neveznek meg, hanem tárgyat, fogalmat: a költemény tárgyát (*A csermelyhez, Az esthajnalhoz*).

Vörösmarty verscímei között vannak műfajmegjelölések (*Névnapi köszöntés, Főti dal, Előszó*), -hoz,-hez,-höz vagy -nak,-nek ragos ajánlások (*Liszt Ferenchez, A merengőhöz, Laurának*), az ihlet körülményeit megnevező hely-, idő- és egyéb határozók (*A bonyhádi erdőben, A templomba záratásomkor, Kis gyermek halálára*), mindezeknél nagyobb számban autonóm zárt szintagmák (*Az elhagyott leány, Késő vágy, Keserű pohár, Gondolatok a könyvtárban, A szegény asszony könyve*). A romantikus drámák, regények antonimás *x* és *y* címtípusa Vörösmarty verseiben is gyakori: *Tűz és víz, Gyász és remény, Mosoly és gyötrelem* stb. A gúnyos, szatirikus epigrammák címe gyakran -ra,-re ragos nyílt szintagma: *Egy polemikus íróra, Czinkére, Egy könyvnyomtatóra* stb. Vörösmarty nem éri be a főnévi alaptagú címekkel; van névmási verscíme is: *Ő*; egy másik cím dátum: *Pest, martius 13. 1838*; nagy jövő vár a mondatcímekre: *Szebb az asszony, ha hamis*; *Melyik jobb?*; *Mit csinálunk?*

Petőfi verscímeinek áttekintésekor a már megismert, kialakult típusokon kívül feltűnő az olyan címeknek nagy száma, amelyek a vers kezdő szavaival, első sorával azonosak: *Befordúltam a konyhára . . .*, *Fürdik a hold-világ az ég tengerében . . .*, *Pusztán születtem, Egy gondolat bánt engemet . . .* stb. Ezek voltaképpen címtelen versek. A „Cipruslombok Etelke sírjáról” ciklus versei például első, önálló füzetben való megjelenésükkor nem kaptak címet, csak sorszámozást. Címtelen verseket, főleg ciklusba foglalt rövid lírai darabokat nagy számban találunk többek között Goethénél, Heinénél. A kezdősorral való megnevezést — a régi „incipit” utódját — *á l c í m n e k* is nevezhetjük. Az álcím többnyire kerek mondat, ám Petőfi igen sokszor értelmileg és mondat-tanilag egészen szokatlan helyen vágja el a kezdősort: *Fa leszek, ha . . .*, *Mintha a nagy, nehéz . . .*, *Az én képzeletem nem . . .*, *Ilyen óridást, mint . . .* Petőfi 860 verse közül nem kevesebbnek, mint 370-nek van ilyen álcíme. Annyira jellemző ez a költőre, hogy egyik leghíresebb versét, a Nemzeti dalt is igen gyakran *Talpra magyar* néven emlegetjük. — A teljes mondat alakú címek nemcsak a kezdősorral lehetnek azonosak, hanem a refrénnel is: *Mily szép a világ!*, *Akasszátok fel a királyokat!*, vagy a refrén egy darabjával: *Hozzám jöss-e?, Tiszteljétek a közkatonákat!* — Petőfi is kedveli az *x és y* képletű romantikus kontrasztcímeket: *Lant és kard*, *Átok és áldás*, *Palota és kunyhó*, *Menny és föld*. Vörösmartyhoz hasonlóan nála is találunk nem főnévi címet: *Én, Ha, Valahogy, Föl!*, valamint dátumcímet: *Erdőd, május 17. 1847.*, *Augusztus 5-dikén, 15-dik martius, 1848, Újév napján 1849.*; két versének a címe 1848.

Ady verscímeiről mindenki tudja, hogy három szóból állnak. Pontosabban: az „Új versek” kötetből kezdve a legtöbb cím három szóból áll. A korai versek nagy része egy-két szavas címet visel: *Színházban*, *Ismeretlen átok*, *Álmok után*, *Vallomás*. Amelyik verset ezek közül Ady átvett valamelyik későbbi kötetébe, annak a címét háromszavasra változtatta: *Csókok* = *A csókok átka*, *A lápon* = *Vízió a lápon*, *Krisztusok mártírja* = *A Krisztusok mártírja*. De az „igazi” Ady-versek között is szép számmal vannak olyanok, amelyeknek címe háromnál több vagy kevesebb szóból áll, — igaz, ezekben is megvan a háromműteműség: a negyedik szó hangsúlytalan névelő (*A vár fehér asszonya*, *Párisban járt az ősz*), illetőleg a kétszavas cím egyik szava kötőjellel írt összetételt (*Bolyongás Azur-országban*, *Új arató-ének*). — A háromszavas címtípus természetesen úton alakult ki: a címnek leginkább használatos szintagmák igen gyakran három szóból állnak, pl. névelő, jelző, jelzett szó (*Egy ócska konflisban*, *A magyar ugaron*, *A vörös Nap*, *A menekülő Élet*), névelő, birtokos jelző, birtokszó (*A Hortobágy poétája*, *A Halál rokona*, *A mi Násznagyunk*, *A csontvázak katedrálisában*), birtokos szerkezet, amelynek egyik tagja jelzős (*Kisvárosok őszi vasárnapjai*, *Alázatosság langy esője*, *Ifjú karok kikötőjében*, *Őszülő erdők rettegése*), határozós szintagma névelővel vagy jelzővel (*Harc a Nagyúrral*, *Találkozás Gina költőjével*, *Történelmi lecke fiúknak*), jelzős főnév névutóval (*Léda ajkai között*, *Májusi zápor után*) stb. Persze, a három szónyi keretet sokszor csak erőltetve lehet kitölteni, pl. kettős jelzővel: *Bosszus, halk virág-ének*, *Elbocsátó, szép üzenet*, *Enyhe, újévi átok*, *Hunn, új legenda*; indulatszó beiktatásával: *Nézni fogunk, hejhajh*, *Hajh, őszi magyarság*, *Óh, nagyszerű szerelem*; vagy éppenséggel egy szó háromszoros ismétlésével: *Sírni, sírni, sírni*, *Öregszünk, öregszünk, öregszünk*, *Mégsem, mégsem, mégsem*, *Élet, élet, élet*.

Az Ady-verscím gyakran teljes mondat: *Léda Párisba készül*, *Új vizeken járok*, *Az ágyam hívogat*, *A Május: szabad*. A mondatcím továbbá lehet a vers

szövegének kezdete, vagyis álcím: *Fölszállott a páva, Ifjú szivekben élek, Nézz, Drágám, kincseimre* — vagy a szöveg valamely részlete: *A tó nevetett, Négy-öt magyar összehajol, Aki helyemre áll*; gyakran a zárósor: *Álmodik a nyomor, Rohanunk a forradalomba*. Ennél is gyakoribb — s a XX. század verscímadására különösen jellemző —, hogy a cím nem egyezik pontosan a megfelelő szövegrésszel: *Vad szirttetőn állunk* (a kezdősorok: „Vad szirttetőn mi ketten Állunk árván, meredten”), *Küldöm a frigy-ládát* (a kezdősor: „Szívem küldöm, ez ó frigy-ládát”); *Nem jön senki* (a szövegben: „Ma sem jön hozzám senki, senki”), *Úlj törvényt, Werbőczy* (a szövegben: „Hivasd a törvénybe, Ha tudod, Werbőczy”).

Adynak vannak címtelen versei is. Ezek a kötetek, ciklusok élén állnak, s némelyikre a kötet címe illik: „Az Úr Illésként elviszi mind” — *Az Illés szekeren*, „Sem utódja, sem boldog őse” — *Szeretném, ha szeretnének*. Voltaképpen tehát ezek „ál-címtelen” versek: a belőlük fakadt cím az egész kötet élére került.

Ady címádása, mint egész költői stílusa is, annyira jellegzetesen egyéni, hogy a kortársaknál és utódoknál itt-ott előforduló hasonló címek óhatatlanul Ady-utánezatoknak hatnak: *Megölt szerelem sírkövére* (Juhász Gyula), *Ifjonti jók mulásán* (Tóth Árpád), *Nagy ajándékok tora* (József Attila).

J u h á s z G y u l a igen sok olyan verset írt, amelyekben a történelem, az irodalom- és művészettörténet, a mitológia, a legendák valamely személyiségét idézi fel. Ezeknek a verseknek a címe többnyire a pusztá személynév: *Shakespeare, Pilátus, Athéne Parthenosz, Giorgione, Buddha, Marie Antoinette* stb., vagy a névvel alkotott szintagma, esetleg teljes mondat: *Kalazanti Szt. József emlékezete, Elssler Fanny cipellője, Solveiget hallgatom, Így szólt Michel Angelo*. Rendkívül sok Juhász Gyulánál az idegen nyelvű cím: *Adagio, Turris eburnea, Io Peán!, Souvenir, Kaisergruft* stb.

Sok idegen nyelvű verscímet találunk B a b i t s n á l is: *In Horatium, Paysages intimes, O lyric love, Fortissimo*, — „A világosság udvara” című versének eredeti címe *Lichthof* volt. Babits címadásának egyéni jellegzetessége a cím olyan megformálása, hogy a vers fő motívumait szerkesztetlenül sorakoztatja egymás mellé: *Ősz, kriptá, ciprus, szüret, tánc, kobold; Babona, varázs; Aranyfürdő, aranyeső, Danaé; Csövek, erek, terek*. Egy sorozat versének alcíme a Balassi-féle tartalomelmondó címközleményt utánozza: *Egy szomorú vers, melyben a költő azon panaszkodik, hogy nincsen barátja; Naiv ballada, melyben a költő elbeszéli, hogy egykor nagy sereg lányokat látott, akik liliummal lelket ölteni tudnak és hogy félt tőlük és hogy kérte őket, hogy ne bántsák a lelkét, mert a költők lelke e világnak kincse* stb.

B a b i t s, T ó t h Á r p á d, K o s z t o l á n y i és J ó z s e f A t t i l a versei között egyaránt gyakori az a címtípus, amelynek tömeges jelentkezését először Adynál figyelhettük meg: a versszöveg egy töredékének — de nem a kezdősornak — változatlan vagy módosított formában való kivetítése. Szó szerinti versrészletek: *Régen elzengtek Sappho napjai, Ne ily halált, ne ily harcot* (Babits), *Szent nyomorék, riadj!*, *Május éjén a régi bor* (Tóth), *A nagy bérházba történt valami, Akarsz-e játszani* (Kosztolányi), *Hajnaltól kel föl, mint a pékek, Kész a leltár* (József). Módosított szövegtöredék Babitsnál: *Festett cél, pusztá semmi* („érezem, hogy festett céljuk pusztá semmi”), *Mint forró csontok a máglyán* („Mint ropogó csontok a máglyán /heverek forró ágyamon”); Tóth Árpádnál: *Tárcámban egy kép* („S csak úgy viszlek szívemben, mint tárcámban egy képet”), *Ez már nem nyári alkonyat* („Ez többé már nem

nyári alkonyat”); Kosztolányinál: *Síppal, dobbal, nádi hegedűvel* („és síppal dobbal /kísérték el aprócska szellemek”), *A lány a sötét szobába megy* („ragyogva ment át a sötét szobába”); József Attilánál: *Érted haragszom. nem ellened* („Érted haragszom én, nem ellened”), *Majd emlékezni jó lesz* („és emlékezni is meghalni is jó lesz”).

József Attila több versének a címe melléknév: *Bibliai, Pöttyös, Keserű, Szomorú* (odaérthető: *vers* vagy *dal*), — vagy melléknévi igenév: *Dúdoló, Biztató, Ringató, Tündöző, Hívogató*. Ezek a főnevesített melléknévi igenév alakú műfajmegjelölésekre emlékeztetnek (*induló, toborzó, kesergő* stb.). Rendkívül kedveli az ilyen címeket egy mai költőnk, Csánádi Imre: *Másodvirágzó, Téli végi csatangoló, Kajánkodó, Hitvalló* stb. A „Kergetőző négy testvér” című, hónap-verseket tartalmazó sorozat darabjainak mind ilyen címe van: *Hónap-soroló, Tavasz-ébresztő, Ficáncoló, Lepkecsalogató* stb.

6. **Hírlapok, folyóiratok** címe inkább általánosító, mint egyénítő, hiszen éveken, évtizedeken át megjelenő, vegyes tartalmú sajtótermékek összefoglaló névének kell lennie. A divat hullámmásainak is kevésbé van alávetve, — hiszen az időszaki sajtó maga is fiatal jelenség az irodalom egészéhez képest. Ritka lapcím az, amely annyira magán viseli a korizálás bélyegét, mint a múlt század harmincas-negyvenes éveiben megjelent *Regélő, Honművész, Honderű, Hölgyfutár*; ilyen címmel ma nem lehetne lapot kiadni, de például *Ország-Világ* vagy *Magyarország* című lapunk ma éppúgy van, mint kilencven-száz évvel ezelőtt. Az 1878-ban megindult *Pesti Hírlap* már a negyedik ilyen című újság volt a magyar sajtó történetében (vö. Dezsényi — Nemes: A magyar sajtó 250 éve. 1954. 185).

Az egyszerűsödés, rövidülés tendenciája a lapcímekben is megmutatkozik: a XVIII—XIX. század fordulóján még voltak ilyen hosszú című újságok, mint *Hadi és Más Nevezetes Történetek, Hazai és Külföldi Tudósítások*; csakhamar rájöttek azonban a rövid cím gyakorlati előnyeire. Manapság kivétel-számba megy az olyan nehézkes lapcím, mint az 1950-es évekbeli *Tartós békéért, népi demokráciáért!*. A XIX. század óta a lapcímek jelentékeny része egyszavas: *Jelenkor, Hírnök, Világ, Nyugat, Népszabadság*; még a névelő is nehézkesebbé teszi: *A Hon, A Hét, Az Est* („olvastam az *Az Est-ben*”...); az *Az Újság* című napilap az első világháború után meg is változtatta a címét *Újságra*. Kedveltek az allegorikus-szimbolikus egyszavas címek, főleg irodalmi hetilapok, folyóiratok élén: *Koszorú, Csillag, Híd, Tükör*. A múlt században több magyar lap címe idegen szó vagy tulajdonnév volt: *Aurora, Hébe* (évkönyvek), *Athenaeum, Charivari* (élelapp), *Respublica*.

A legtöbb lapcím két szóból álló jelzős — néha birtokos — szerkezet. A jelzett szó igen sokszor műfajjelölés: *Pesti Napló, Budapesti Hírlap, Friss Újság, Nyelvtudományi Közlemények, Nők Lapja*. A jelző a megjelenés helyére vagy időpontjára utalhat: *Erdélyi Híradó, Bajai Közlöny, Vasi Szemle*; *Vasárnapi Újság, 8 Órai Újság, Hétfői Hírek*. Az egész nemzet figyelmét követelik az ilyen jelzős címek, mint *Hazai Tudósítások, Nemzeti Újság, Magyar Hírmondó, Magyar Nemzet*. Gyakori jelzője a lapcímeknek az *új* (*Új Idők, Új Hang, Új Ember, Új Írás*) és a *szabad* (*Szabad Nép, Szabad Föld, Szabad Szó* — még *Szabad Száj* című vicclap is volt a felszabadulás utáni első években). A közösséget összefogó hangulatot igyekeznek teremteni a többes első személyű birtokos személyraggal ellátott címek, mint *Hazánk, Szabadunk, Korunk, Utunk*.

Gyakori lapcím a személyt jelölő szó; ez vagy a lap olvasóközönségére utal (*Pajtás, Kisdobos, Könyvtáros, Magyar Kisiparos*), vagy mintegy megismerlése magát a lapot (*Nép Barátja, Ellenőr, Tanú, Kortárs*), sokszor fiktív tulajdonnévvel, mint az élelapok címében (*Borsszem Jankó, Bolond Miska, Ludas Matyi*). Az 1848-ban megjelent *Nép Barátja* mintája a francia forradalombeli *L'Ami du Peuple* volt, amely egyike a korszak számos megismerlése című lapjának (*Le Patriote Français, Le Père Duchesne, Le Vieux Cordelier*).

7. Meg kell még emlékeznünk a címek lefordításának problémájáról. Noha a legtöbb esetben nem okoz nehézséget a cím szó szerinti lefordítása más nyelvre, akadnak olyan címek, amelyek valami jellegzetes nyelvcsajátságot tartalmaznak. Nem könnyű a fordító dolga, amikor ilyen címekkel találkozunk: *Die Wahlverwandschaften* (Goethe; Vas István fordításában: *Vonzások és választások*), *Wuthering Heights* (Emily Brontë; Sötér István: *Üvöltő szelek*), *Les enfants terribles* (Cocteau; Gyergyai Albert: *Vásott kölykök*). Az új címnek néha semmi köze az eredetihez. Jókai *Egy az Isten* című regénye — ahogy erről az utószóban megemlékezik — németül *Die nur einmal lieben* címmel jelent meg, mivel a fordító sehogy sem boldogult ezzel a sajátos magyar nominális mondattal; „Es ist ein Gott” kevesebb, „Es ist nur ein Gott” pedig több annál, mint amit ki kell fejezni. Somerset Maugham *The Moon and Sixpence* című regényének Devecseriné Guthi Erzsébet *Az ördög sarkantyúja* címet adta.

Önálló címadásra kényszerül a fordító, ha a cím szó szerinti fordítása semmitmondó. Prosper Mérimée regényének címe: *Chronique du règne de Charles IX* nem alkalmas arra, hogy felkeltse az idegen olvasó érdeklődését, akinek vajmi kevés fogalma van IX. Károly uralkodásáról; de *Szent Bertalan éjszakájá-ról* mindenki hallott, ezért tette helyesen a fordító, Réz Ádám, hogy ezt választotta címül. Különösen az idézcímeket fenyegeti az a veszély, hogy hazájukon kívül nem értik meg őket. Az angol olvasó feltehetőleg tudja, hogy Eric Knight regényének címe, *This Above All* a Hamletből vett idézet, az idegének azonban semmit sem mond egy ilyen töredékmondat, hogy „ez minden felett”. A magyar fordító (Kovács György—Tápay-Szabó Gabriella) egy lépéssel tovább ment a shakespeare-i szövegben: *Légy hű önmagadhoz*.

Módosítani kell a címet, ha lefordítva nem jó hangzású. Hemingway művének címe, *The Old Man and the Sea* szó szerint „Az öreg ember és a tenger”; a kellemetlenül ható rím elkerülésére lett Ottlik Géza fordításában *Az öreg halász és a tenger*. És vajon milyen címet lehet adni magyarul Victor Hugo *L'aigle du casque* című versének? „A sisak sasa”? Másfelől azon is igyekeznie kell a fordítónak, hogy megmentse a cím esetleges hangzásbeli különlegességét, alliterációját, szójátékát: *Pride and Prejudice* (Jane Austen) = *Büszkeség és balítélet* (Szenczi Miklós), *Irrungen — Wirrungen* (Theodor Fontane) = *Tévelygések — tévedések* (Rákosi Zoltán), *Professor Unrat* (Heinrich Mann) = *Ronda tanár úr* (Kosztolányi Dezső, a hős valódi neve *Raat*, a fordításban *Gonda*). A cím hangulatának visszaadása még nehezebb: a híres német népdalgyűjtemény magyar címe, *Az ifjú vadászkiáltja* elég romantikus, mégis elvész benne a *Des Knaben Wunderhorn* különleges íze, amelynek titka a szórendben és a ritmikus lejtésben rejlik.

Előfordul, hogy a lefordított mű az eredetinel színesebb címet kap. Shakespeare *A Midsummernight's Dream*-jének Arany János először a *Nyáráji*

álom címet akarta adni, csak később lelt rá a *Szentivánéji álom*-ra, amely — az egész fordítással együtt — halhatatlanná lett. A felszabadulás utáni első években lefordított szovjet könyveknek nemegyszer adtak az eredetinel hangzatosabb, patetikusabb címet: a Педагогическая поэма (Maľarenko) Lányi Sarolta fordításában *Az új ember kovácsa*, Ketlinszkaja Мужество című regénye ugyancsak Lányi Sarolta fordításában *Az ifjú város* lett; Solohov Поднятая целина-ját Tamás Aladár *Új barázdát szánt az eke* címmel fordította, — a később megjelent második résznek Makai Imre az eredetihez közelebb álló *Feltört ugar* címet adta.

Megtörténik, hogy egy-egy idegen nyelvű cím pontos fordítása meg-egyezik egy ismert magyar címmel. A fordító ilyenkor szívesen él a lehetőséggel, hogy a külföldi művet a magyar irodalom klasszikus hagyományaihoz kapcsolja: Jules Laforgue verse, *L'hiver qui vient* Jékely Zoltán fordításában *Közelítő tél* (vö. Szerb Antal: Száz vers. 1943. 250—1), García Lorca *Bodas de sangre* című drámája Illyés Gyula fordításában *Vérnász*.

A sikerült címfordításokat gyakran a későbbi fordítók is átveszik, pl. Kazinczytól Gabányi Árpád *A botcsinálta doktor-t* (Molière: *Le médecin malgré lui*), Tóth Árpádtól Gyergyai Albert az *Érzelmek iskolájá-t* (Flaubert: *L'éducation sentimentale*; Tóth Árpád fordítása nem készült el, vö. Kardos László: Tóth Árpád 1955. 442). Megtörténik ez kevésbé szerencsés címekkel is: *A makrancos hölgy*, amely csak halványan adja vissza a shakespeare-i *The Taming of the Shrew*-t, 1855-ben jelenik meg Fekete Somának egy rossz német átdolgozáson alapuló még rosszabb fordításában, de sorra öröklí tőle Lévy József, Zigány Árpád, Jékely Zoltán (vö. Benedek Marcell: Shakespeare. 1957. 163).

Több példa van arra, hogy a fordításban új címet kap az olyan mű, amelynek eredeti címe a hős neve. Jean Barois (Roger Martin du Gard) magyarul *Egy lélek története* (ford. Hevesi András), *Tess of the D'Urbervilles* (Thomas Hardy) *Egy tiszta nő* (Szabó Lőrinc), *Dette Menneskebarn* (Martin Andersen Nexø) *Szürke fény* (Hajdu Henrik, újabban Jánosy István) címen ismeretes. A fordítók — vagy a kiadók — valószínűleg attól tartanak, hogy az idegen személynév a magyar olvasó számára érdektelen, semmitmondó. Stendhal befejezetlen, posztumusz regénye egyes francia kiadásokban *Lucien Leuwen*, másokban *Le rouge et le blanc*; a magyar fordító, Illés Endre az utóbbit választotta: *Vörös és fehér*, nyilván azért, mert ez a *Vörös és feketé-t* idézi fel. Talán közrejátszik az új címek keresésében az is, hogy az újabb magyar irodalomban kiment a divatból a személynévi címek használata. Elmaradt a személynévi elem ezekből a címfordításokból is: *Üldözött vad* (Ramuz: *Jean-Luc persécuté*, ford. Gyergyai Albert), *Egy szélhámós vallomásai* (Thomas Mann: *Bekenntnisse des Hochstaplers Felix Krull*, ford. Lányi Viktor).

8. A címadással kapcsolatban számos kérdés érdemelne még vizsgálatot, amelyeket az eddigiek során csak futólag, a nyelvi szempontoknak alárendelve, illetőleg egyáltalán nem említettünk. Például milyen összefüggés van a cím és a tartalom között? Mit sejtet a cím hangulata (tragikus, komikus címek stb.)? Mikor és miért változtatják meg az eredeti címet? Vers- és elbeszéléskötetek önálló címet kapnak-e, vagy a kötet egyik darabjának címe kerül az élükre? Hogyan szolgálnak mintául egyes népszerűvé vált címek újabb címalkotásokhoz? Stb. stb. Ezeknek a kérdéseknek a tanulmányozása azonban túlságosan távol esik a nyelvészet témakörétől, — az irodalomtörténetre vár.

J. Soltész Katalin

A Kazinczy-érmek, és a helyes magyar kiejtés kérdései

A Kazinczy-díj és a vele összefüggő Kazinczy-érem a helyes magyar kiejtés díja, a szép magyar beszéd kitüntető jutalma. Alapítója azoknak szánta, akik hangképzés, hangsúlyozás és hanglejtés tekintetében példamutatóan beszélnek nyelvünket, s így e jelvényt hordva egyrészt mintegy élő mintái a helyes magyar kiejtésnek, másrészt lelkes harcosai is a szép magyar szónak. — A Kazinczy-érmeket háromévenként osztják ki olyan középiskolás tanulóknak, akik a piramisszerűen felépített országos versengés élcsapatában is a legjobbnak bizonyulnak. (A közbeeső években az alapítványi kamatot egy-egy színész vagy rádió-, tv-bemondó kapja meg egészében, Kazinczy-díjként.)

I. A verseny előkészítéséről és lefolytatásáról

A verseny tulajdonképpen már az iskolákban elkezdődik. Az ezt szabályozó miniszteri rendelkezés nem írja elő kötelezően, hogy az egyes iskolákból a megyei középöntőkbe küldendő 1—3 tanulót milyen módszerrel válassza ki a helyi vezetőség; az azonban mindenképpen remélhető, hogy már a megyei középöntőkre az iskoláknak valóban a legjobbjai jutnak el. Kiválasztásukra természetesen a legcélszerűbb sajátosan a célból rendezett (s esetleg az iskolán belül is piramisszerűen felépített, azaz osztályversenyekből kiinduló) versengést szervezni. De esetleg megtörténhet a kiválasztás az iskolában már lefolyt szavaló- és kiejtési versenyek döntéseinek alapján; kivételesen akár még egyszerűbb módon (például a kialakult iskolai közvéleményt figyelembe vevő kijelölés útján) is.

A középöntőbe küldendők kiválasztásakor az iskola vezetősége egy dolgot semmiképp sem felejtethet el: hogy a Kazinczy-éremért folyó vetélkedés nem szavaló-, hanem kiejtési verseny. Az előadói vagy éppen színészi adottság természetesen nem hátrány, de a művészi szempontok a végső elbíráláskor mindenképpen másodlagosak a kiejtésiiek mögött, s így azoknak kell lenniük már a korábbi fázisokban is.

A megyénként rendezendő középöntők mindenképp verseny-szerűek. A döntőbe bekerülő, összesen körülbelül ötven diákot, illetőleg az ebből rájuk eső hányadot a megyei versenyek bíráló bizottságai válogatják ki.

A megyei középöntőkben már határozottan ki kell domborodnia a köznyelvi kiejtés középponti jellegének. A helyes és szép magyar kiejtésnek ugyanis fejlődésünk mai fokán már alapkövetelménye az, hogy köznyelvi legyen, azaz provincializmustól, szélsőségesebb nyelvjárási sajátságoktól mentes. (Ezt a kérdést útmutatónk második része kellő mértékben

részletezi, minthogy nem árt, ha erre már az iskolák is figyelemmel vannak a kiválogatáskor.)

A megyei középdöntőkből — a területi középiskolák számának megfelelően — általában 1—3, összesen körülbelül ötven tanuló juthat az országos bíráló bizottság elé. Hogy itt a kiejtés megszabadítható legyen minden egyéb befolyásoló tényezőtől (pl. megjelenés, mozgás, színészi képességek stb.), a döntőbe jutott ötven tanulónak csak a hangja jut el a döntőbizottságig — magnetofonszalagon. A megyék tehát hangfelvételen küldik fel a területi helyezettek hangját, s a végső döntés e magnetofonszalagok meghallgatása alapján születik. A hangfelvétel készítésének módját és idejét minden területi zsüri maga határozza meg. Készülhet ez akár úgy, hogy a bizottság a középdöntő minden szereplőjének anyagát felveszi verseny közben, s a döntés után a helyezetteket átmásoltatja egy közös szalagra; de készülhet a verseny után is oly módon, hogy a helyezettek a felvétel céljából újra elmondják anyagukat. Az első módszernek előnye az, hogy az országos döntőbizottsághoz a versenyen elhangzott forma kerül; hátránya, hogy egy nagyobb teremben folyó nyilvános felvételkor sok objektív és szubjektív zavaró mozzanat is szalagra kerülhet. A második módszernek előnye a technikai előkészíthetőség, a zavaró körülmények elhárításának jobb lehetősége; hátránya az a kockázat, hogy a helyezettek esetleg nem tudják a versenyen nyújtott formában megismételni produkciójukat.

Az országos döntőbe jutott ötven pályázó közül a Kazinczy-díj bizottság választja ki a húsz Kazinczy-érmest. Helyes és kívánatos volna, hogy a megyék a középdöntőben helyezést elért, de az országos döntőben kiesett versenyzőket területi (lehetőleg könyv-) jutalomban részesítsék, esetleg oklevéllel vagy emléklappal is díjazzák.

A megyei középdöntőkön minden versenyzőnek egy központilag előre meghatározott kö t e l e z ő és egy magával hozott s z a b a d o n v á l a s z t o t t s z ö v e g e t kell felolvasnia vagy előadnia. Hogy a szöveget kellő előkészület után felolvassa-e, vagy megtanulja, s könyv nélkül adja elő, az saját megítélésére bízható. Már a középdöntőbe jutók kiválogatását célzó, iskolán belüli versenyeken is ajánlatos hasonló kettős feladatot adni, tehát kötelező és szabadon választott szöveget egyaránt; de ettől az elvtől az iskola vezetősége el is térhet belátása szerint.

Mindenképpen ajánlatos azonban, hogy a megyei középdöntőbe kerülő tanulóknak az iskola adjon megfelelő segítséget a szabadon választott s z ö v e g k i v á l a s z t á s á b a n. Itt (s az iskolai versenyeken kötelezőként kijelölendő anyag megválasztásában is) a következő szempontok lehetnek irányadók:

1. A tanulók p r ó z a i részletet válasszanak, ne verset. A vers előadása ugyanis színészi teljesítményre csábít, s elvonja a figyelmet a kiejtésről. Sajátos ritmikájával befolyásolhatja, költőien szabad szórendjével esetleg kényszerűen el is torzítja a természetes hangsúlyozást. A több szereplőt beszéltető vers ráadásul esetleg olyan hangszínváltásokra készítheti az előadót, amelyek természetes kiejtésének rovására érvényesülnek.

2. A szöveg XX. századi, lehetőleg m a i i r o d a l m i n y e l v i legyen. Kiválasztásakor tehát tanácsos elkerülni az olyan — irodalmilag egyébként nagyra értékelt — írókat, akik művükben töményebben használnak nyelvjárási sajátosságokat. Hasonlóan hátrányt jelenthetnek a felolvasóra az örök értékű, de nyelvezetükben itt-ott már a maitól eltérő s ezért esetleg értelmezési problé-

mákat rejtő klasszikus írók is. — Még a modernebb prózából sem ajánlhatók az érzelmileg túlságosan felfokozott részletek: az érzelem kiejtés módosító hatásának egészséges határait megtalálni csak magas fokú művészi gyakorlat alapján lehet.

Ami a versenyzőket illeti: kívánatos, hogy már a megyei közép-döntőkbe is minél kisebb számban kerüljenek olyanok, akiknek könnyen észlelhető egyéni beszédhibájuk van, s olyanok, akiknek kiejtése feltűnően nyelvjárásos. (E kérdésekről szólunk még a hangképzés tárgyalásakor.)

A versenyen a tanulók teljesítményének elbírálásaakor a következő szempontokra tanácsos figyelemmel lenni:

1. Tökéletesen megértette-e a szöveget? Ez olyan alapkövetelmény, amely nagyban befolyásolja az előadást (pl. a hangvételt, a hangsúlyozást stb.). A szöveg megértése persze nem jó pont, hiszen nélkülözhetetlen feltétel; a megértés hiánya viszont súlyos negatívum. — Az átélés foka kevéssé jön itt számításba, ez már előadói-színészi feladat; s remélhetőleg a választandó szövegek ezt egyébként is csak kis mértékben teszik problémává.

2. Híven ragaszkodott-e a szöveghez? Ez a megértésen kívül a begyakorlás kellő fokát is tükrözi; s az ellene való vétségek még felolvasásban is gyakoriak. Pedig a jó prózának belső ritmusa van, amit névelők kihagyása, s kötőszóknak és-re változtatása és hasonló pongyolaságok föltétlenül összerögzítenek. — E kérdés is csak negatívumként jön számba, azaz hibapontként, ha a visszaadás nem szövegű.

3. Hangvételben megtalálta-e a szöveg stíluszintjéhez illő formát: egyszerű, hangulatilag közömbös szöveget nem túlságosan patetikusan, vagy érzelmileg telítettet nem túlzott szenvtelenséggel ad-e elő? — Ezt a kérdést csak kiemelkedő esetekben értékelhetjük erényként, egyébként természetesnek, illetőleg a hangvétel elvétele esetén hibának kell vennünk.

4. Helyes volt-e a hangképzése? Az állandó (szervi vagy modoros eredetű) beszédhibák természetesen itt súlyos negatívumok; a szélsőséges nyelvjárásság sajnálatosan hátrányos körülmény. A pozitív megítélés alapja: a helyes magyar köznyelvi hangképzés törvényeinek minél tökéletesebb érvényesítése. (Ezekről l. a következő részben.)

5. Helyesen alkalmazta-e a hangsúlyozás és hanglejtés törvényeit? A hangsúlyozás és hanglejtés rendszerét általánosabban érintő minden egyéni hiba (pl. monoton, egyhangú hangsúlyozás; túlságosan nagy hangközök használata; a szövegek és szólamvégek éneklő elnyújtása vagy felkapása stb.) súlyos negatívum. Pozitívumok: a hangsúlyozás és hanglejtés törvényeinek differenciált érvényesítése, a mondanivalónak értelemszerűen árnyalt, pregnáns, élményszerű tolmácsolása. (E kérdésekről is l. a következő részt.)

6. Megfelelő helyen és módon tartott-e szüneteket? Az értelem követelményeinek megfelelően adagolta-e őket elhelyezésükben és időtartamukban; s az értelmi alapon beiktatott szüneteket használta-e fel a hangadáshoz elengedhetetlenül szükséges levegőmennyiség felvételére; légzése kellően hangtalan és észrevehetetlen-e.

7. Összbenyomásként: elég természetes és meggyőző volt-e az előadása; a helyes kiejtésre való tudatos törekvés nem tette-e felolvasását modorossá? Saját hangját, saját beszédmodorát használta-e, éppen csak a tárgy és helyzet kívánta mértékben térve el tőle; nem vett-e fel esetleg valami-

féle kirívóan „ünnepi” modort, amely egyébként szokásos beszédmódjának magasan felette áll?

Mindezt (s főleg a 4—7. szempontot) összehasonlítva tanácsos értékelni 5—0 ponttal (amely skálán persze felhasználhatók a törtszámok is); — külön a központilag előírt, s külön a maga által választott szöveg előadására vonatkoztatva. Az így elérhető maximális pontszám 10. De a döntés ne az egyes bírálók által adott pontszámok mechanikus összesítéséből szülessék, hanem ezen felül megbeszélés segítségével. — Nem volna sem célszerű, sem reális arra törekedni, hogy a bíráló bizottság tagjai a fentebb felsorolt követelményeket az egyes versenyzőknél külön-külön pontszámokkal próbálják értékelni. A bírálóknak könnyebb egy rövid felolvasásról összbenyomást rögzítenie egyetlen számjegyen, mint menet közben gondolatban állandóan hétféle szempontot figyelemmel kísérnie és szétválasztania. — Ehelyett sokkalta fontosabb az, hogy a bizottsági tagok jegyezzék meg, hogy a felolvasás során elkövetett konkrét (pl. a szövegszerűséget érintő, a hangképzésbeli, a hangsúlyozási) hibákat. Ez a maguk számára megkönnyíti az ítéletalkotást, bizonyítékanyagként szolgálhat esetleges vita során, s végül adatokat jelenthet a zárószóhoz.

Az ugyanis igen hasznos és gyümölcsöző, ha — legalább a megyei közép-döntőkben — a bizottság elnöke vagy más kijelölt tagja összefoglalja a verseny tanulságait, s ebben a pozitívumok általánosabb értékelése mellett konkrétan s minél részletezőbben kitér a versengés során elkövetett hibákra is. Nemcsak a felkészülés időszaka, hanem maga a verseny aktusa is tanulási alkalommá válik így a résztvevők számára. S a záró egyébként is ünnepélyesebb és formásabb befejezést ad a versengésnek, ha tárgyszerű, mint ha pusztán formális. (Egy ilyesféle elnöki zárósó megjelent: Magyar Nyelvőr 82. évf. [1958] 322—33; a kiejtési kérdésekről l. főleg 329—33; különnyomatban: Nyelvőr Füzetek 7. szám.)

II. A helyes magyar kiejtésről

A helyes magyar kiejtés kérdését számos kézikönyvünk tárgyalja többkevesebb részletezéssel. Alapvető szabályait megtalálhatjuk akadémiai nyelvtanunk két kötetében (A mai magyar nyelv rendszere. Bp., 1961, 1962; a hangképzésre l. a Hangtan c. részt; 1: 57—106; a hangsúly, hanglejtés és szünet kérdésköre 1: 115—9 és 2: 458—70, illetőleg 503—22); helyességi problémáit más közkeletű forrásokban (pl. a Nyelvművelésünk főbb kérdései c. gyűjteményben A helyes magyar kiejtés c. rész: 215—39). — Amit itt adhatunk, nem több, mint említett összefoglalásainknak igen rövid summája, különös tekintettel a Kazinczy-érmekért folyó versengés sajátos jellegére.

A) A hangképzés és a hangkapcsolások

A helyes magyar köznyelvi kiejtés kiegyensúlyozott, szervi és begyakorlási hibák nélküli, nyelvjárási sajátságoktól mentes hangképzésen alapul. Jellemzője, hogy magánhangzói nem orrhangúak (mint például a francia nyelv egyes hangjai), állandó hangszínűek (nem kettősek, mint például a tiszántúli, illetőleg a nyugati nyelvjárásokbeli hosszú hangok), hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyformán tiszták (nem redukálódnak, mint némely szláv és germán nyelvek hangsúlytalan magánhangzói); mássalhangzói általában mellékmozzanatoktól mentesek (például nem hehezetesek, mint a német nyelv egyes zárhangjai), s az esetleges mássalhangzó-változatok legnagyobb részét

hangtani helyzethez kötöttek (például a *k* hangot a szokásosnál hátrább csak mélyhangú, a szokásosnál előbbre csak magashangú felső nyelvallású magánhangzók — *u*, illetőleg *ü* és *i* — szomszédságában képezzük). — Mind magánhangzó-, mind pedig mássalhangzó-rendszerünket jellemzi az, hogy benne az időtartam (rövidség és hosszúság) lényeges megkülönböztető elem (tehát más szó a *tör* és a *tőr*, más a *tol* és a *toll* stb.), s ezért kiejtésünkben a rövid és a hosszú hang megkülönböztetése elengedhetetlen követelmény.

A fentiekből következik, hogy *b e s z é d h i b á s*, s így nem tekinthető helyes kiejtésűnek az, aki a hangokat a kelletténél hátrább képezve mintegy „torokhangon” beszél. Beszédhibás az is, aki a magánhangzóknak általános orrhangú színezetet ad (mintegy az „orrán át” ejti őket); meg aki szótagokat hagy ki vagy nyel el; aminthogy eleve versenyen kívülre kerülnek a pöszék (*sz-et*, *c-t* előbbre képezők), a sesegők (*s-et*, *cs-t* a szokásosnál öblösebben ejtők), a kirívóan raccsolók (az *r-et* hátul, tehát nem a nyelv hegyével pergetők) stb. Nem juthat a győztesek, de már a versenyzők közé az sem, aki merev és szűk állkapocsmozgásának eredményeként minden magánhangzót a kelletténél magasabbra képez (eltúlzott jelöléssel: *nopunto kittü* e helyett: *naponta kettő*) ; vagy ellenkezőleg: aki lusta, laza ajakmozgása folytán alacsonyabban képezi a magánhangzókat (eltúlzott jelöléssel: *kölon valtonk* e helyett: *külön voltunk*). — Ilyen beszédhibákkal semmiféle színészi vagy előadói tehetség nem segítheti át a versenyzőt már a középöntőn sem.

A nyelvjárási sajátságok között (most csak a hangképzésbelieket sorolva, tehát a „szögedies” *ö*-zést, a „Bíkis megyei” *i*-zést és sok egyebet nem említve) sok kirívó, s ezért — tagadhatatlan ízessége ellenére is — kizáró jellegzetesség van. Ilyen például az *á*-nak *ó*-ba hajló palócos (pl. *bótyóm*), vagy akárcsak a szokásosnál jóval zártabb dunántúliás képzése (majdnem így: *bátyām*) ; az *a*-nak pedig ajakréses, rövid *á*-éhoz hasonlító ejtése (pl. *kápá*), ami szintén a palócban járatos. — Az *e*-féle hangok közül provinciális a túlságosan mély ejtésű dunántúli változat (amelyet tréfásan *készthali* ejtésnek mondanak, mert valóban Keszthely táján a legnyúltabb). — És, amint említettük, nem fogadhatók el köznyelvinek a kettős magánhangzók: az *á* helyén a palócos *āo* meg a Dunántúl egyes részein hallható *áo* vagy *oá* ; az *ó*, *ö*, *é* helyén a keleten járatos *ou*, *öü*, *ei* (Szabolcs-Szatmárban egyes *é*-k helyén *ie* típus is van), meg a nyugaton járatos *uo*, *üö*, *ie*. — Mindezeknek legfőbb igen enyhe színezetűvé kopott maradványa az, ami a köznyelvben még elfér, csak mintegy élenkítő elemként.

S persze nem fogadható el köznyelvinek a magánhangzós időtartam nyelvjárási megoldása sem. Tudjuk: a Dunántúlon (s valamivel enyhébb mértékben Szabolcs-Szatmárban is) erősen rövidülnek a felső nyelvallású hosszú magánhangzók: az *í*, *ú*, *ü* (pl. *víz*, *kut*, *tűz*). A Tiszántúlon épp ellenkezőleg: sok rövid *i*, *u*, *ü* megnyúlik a hangsúly vagy egyéb tényezők hatására (pl. *kútat*, *Tíbor*) ; az *l*, *r*, *j* előtt erősen nyúlt minden magánhangzó, ha a szótag zárt (pl. *bírka*, *bór*, *sőr*, *fördül*, *báj*, *élmegy*). Az elsőként említett csoportban (az *í*, *ú*, *ü* dolgában) a helyesírásunk által rögzített köznyelvi kiejtés a norma; a második típusban (az *l*, *r*, *j* előtti nyúlásban) is csak a nagyon enyhére, alighogy észrevehetőre kopott állapot az, ami még a köznyelvi kiejtés skálájába belefér.

A nyelvjárásbeli kiejtési sajátságok közül csak a zárt *e* hang (jele *ē*, ejtése valamiféle rövid *é*-re hasonlít) foglal el kivételes helyet. Ez a hang (például az *embēr* szónak második, a *mēhet* szóalaknak első szótagjában)

bíztartást megtartható akár a legigényesebb köznyelvi kiejtésben is, sőt szinte erényszámba megy, minthogy csökkenti az amúgy is igen gyakori *e* által okozott egyhangúságot. Akinek ez a hang anyanyelvjárásában megvan, az őrizze féltett kincseként, s ejtse bátran és büszkén. (Ámde akinek nincs meg, ne igen próbálkozzék vele; hogy hogyan kell ejteni, azt nem nehéz megtanulnia, de hogy mikor, melyik *e* helyén, azt szinte lehetetlen felnőtt korban jól elsajátítani.)

De nemcsak az egyéni beszédhibák és a szélsőséges nyelvjárási sajátságok veszélyeztetik a köznyelvi kiejtés helyességét, hanem — talán ezeknél is nagyobb mértékben — magának a köznyelvi kiejtésnek elég nehezen kiírható és jellegzetes *s z e p l ő i* is. A magánhangzók területén ilyen az *é*-be hajló *á* (túlzó jelöléssel: *barétom, étszélő*), amely annak eredménye, hogy az ajkak nem függőleges irányba nyíló, hanem vízszintesen keskenyre húzott rést alkotnak. Sokaknál jelentkezik a hosszú hangoknak (s nem is csak az *i, ú, ü*-nek) rövidült ejtése, ami a beszédet pattogóvá teszi; vagy ellenkezőleg: a röviddek elnyújtása. — Főleg a magánhangzók területén észlelhető egy olyasféle modorosság, amely az idegen szavakbeli hangok idegenes kiejtésének eredménye (pl. *akadémia* a helyes *akadémia* helyett). Az ilyen előkelősködésnek semmi értelme.

A mássalhangzók állományában terjedő hiba a *t*-nek és *d*-nek a kelletténél hátrább való, ezért öblösebb s néha kissé csattanó ejtése; a felpattanó zárhangoknak, különösen a zöngétleneknek *h*-sítása (majdnem így: *khérem, khöszönöm; thélen*); az *l*-nek kényeskedő *j*-sítése (szinte így: *holj voljtál*); olykor a zöngések zöngétlenítése (pl. *tiákok, kazember*). Terjedőben van a szóvégi *h*-nak minden áron való kiejtése (pl. *cseh, düh, pléh*, sőt erősebb képzéssel: *csech, düch, pléch*), bár a hagyományosan helyes kiejtés a szóvégi és mássalhangzók előtt *h* nélküli: *cse, dü, plé; csenek, düvel, plére*. Halljuk ezt az éles *h*-féle hangot már *i* és *e* szomszédságában is: *pichen, vicheti*; s van, aki az íráskép hatására ezt erőlteti az idegen szavakban magánhangzók között is (pedig a *mechanika* helyes ejtése: *mehánika*, mint ezé: *mehet*). — S igen sok a kisebb-nagyobb kiejtési probléma a mássalhangzók időtartama tekintetében is. Nem fogadható el helyes köznyelvi formának az ilyen rövidült alak: *foradalom, kelemes, szelemes*; sem az ilyen nyúlt alakok: *nállam, töllem; okossan, erősebb, zsirossak; hejjes* stb. — Kötelező az eltérés viszont írás és kiejtés közt a következő három esetben: az írásban rövid *gy*-s számnévi *egy* ejtésben *eggy* (s persze *eggyes, eggyetlen, eggyik; eggyesül, eggyelőre; eggyet, eggyenként*; de már *eggyedül, eggyetem*); írásban *lesz*, de ejtésben *lessz* (de persze *leszek, leszünk*); írásban *kisebb*, ejtésben *kissebb*.

A helyes köznyelvi kiejtésnek fontos kérdése az: hogyan hajtjuk végre a mássalhangzó-találkozásokkor fellépő módosulási törvényeket. E törvények: a részleges hasonulás, a teljes hasonulás, az összeolvadás, a megrövidülés, a kiesés. Nagy részük elfér a köznyelvi kiejtésen belül, de nem mindegyikük egyformán kötelező érvényű. Van, amelyiknek elmulasztása jellegzetes modorosság (úgynevezett betűejtés); van, amelyik ma mindkét változatában helyesnek fogadható el; de akad köztük olyan is, amelyiknek érvényesülése mai köznyelvi kiejtésünk szempontjából már pongyolaságszámba megy. — Csoportonként véve őket, a következők lehetnek irányadók:

1. A részleges hasonulás törvénye abszolút érvényű, tehát alkalmazása kötelező, elmulasztása modoros. Ide tartozik a zöngésség szerinti részleges hasonulás (pl. írva *vághat, dobtam, megszán, kútba, vésd*; ejtve: *vákhat, doptam, mekszán, kúdba, vézsd* stb.) és a képzéshely szerinti részleges

hasonulás egyaránt (pl. írva *azonban*, *honvéd*, *rongy*; ejtve *azomban*, *homvéd*, *ronygy* stb.). Ezek korlátlan érvényű módosulások: toldalékos alakok, összetett szavak, sőt szótalálkozások határán egyaránt bekövetkeznek; elmulasztásuk modorosság (nem is igen sikerül); s legföljebb csak akkor maradhatnak el, ha a két szomszédos szó között szünet és erős hangúlyváltás van (pl. *néty kacsa*; de: *négy liba*, *négy kacsa*.).

2. A teljes hasonulások közül természetesen abszolút érvényű és kötelező az a két típus, amelyet helyesírásunk is jelöl: mind a *házzal*, *késsel*, *vakká*, mind pedig a *vésse*, *bocsássá* típus. (Persze ezeknek elemeik szerinti, azaz *házzal*, illetőleg *vésje* típusú kiejtése annyira nyelvjárási, hogy a köznyelvi kiejtést aligha fenyegeti.) — A helyesírásunkban nem jelölt teljes hasonulások közül abszolút kötelezőnek csak a jésített hangok j-s kapcsolatainak hasonulása mondható (pl. írásban *anyja*, *atyja*, *hagyja*, ejtésben *annya*, *attya*, *haggya*), ennek elmulasztása modorosság. De ez is csak a toldalékos alakokra vonatkozik, az összetett szavakra és szótalálkozásokra már nem érvényes: a *nagyjutom* semmi esetre sem *naggyutom*, s a *vékony jég* sem *vékonnnyég*. — Még kisebb hatókörű törvény az l és j kapcsolatának jj alakúvá hasonulása. Igaz: igealakokban szokásosabb a hasonult kiejtésű forma (pl. írva *hallja*, *vonuljanak*, de ejtve *hajja*, *vonujjanak* stb.); de névszói végződésekkben már természetesebb a hasonulatlan (pl. a *gólja*, *óljuk*, *ridikülje* aligha *gójja*, *ójjuk*, *ridikűje*); sőt lassanként ez a hasonulás nélküli alak már az igei példákban is természetesként hat (tehát *éjjenek* vagy *éljenek*). — A sziszegő és susogó hangokkal (sz- és s-félékkel) kapcsolatos hasonulás is tetszőleges ma már: akár bekövetkezhet, akár elmaradhat, mindkét forma természetes és köznyelvi (tehát ami írva *készség*, *vészsip*, *botcsere*, az ejthető akár hasonult formában: *késség*, *véssip*, *boccsere*, akár hasonulás nélkül: *készség*, *vészsip*, *botcsere*). Ez a kettősség toldalékos és összetett szavak határán egyaránt jelentkezik. Persze ahol zöngésség szerinti különbség van, ott a teljes hasonulás nélküli alak szükségszerűen zöngésség szerinti részleges hasonulást mutat, az nem maradhat el (tehát a *házzsor* lehet teljes hasonulással *hásszor* vagy részlegesséssel *házzsor*, de elemek szerinti kiejtésű nem).

3. Az összeolvadások közül az összeolvadásos jésülés toldalékos alakokban kötelező törvény (pl. *padja*, *látja*, *bánja* kiejtve *paggya*, *láltya*, *bánnya*). Az elemek szerinti kiejtés itt súlyos hiba. De az összetett szavak és szótalálkozások határán ez az összeolvadás már nem érvényesül (a *vadjárás*, *pártjavaslat*, *van jobb* tehát semmiképp sem *vaggyárás*, *pártjavaslat*, *vanynjobb*). — A *t + sz*, *t + s*, *d + sz* stb. összeolvadása összetett szavak és szótalálkozások határán természetellenes volna (pl. a *vadszeder*, *partsáv* alakoknak *vacceder*, *parcsáv* kiejtése); a toldalékos alakokban is tetszőleges ma már: érvényesülhet vagy elmaradhat. (Pl. a *látsz*, *kétség* hagyományos *lácc*, *kéccség* ejtése mellett ma már nem hat modorosnak az elemek szerinti *látsz*, *kétség* forma sem.) Persze ahol zöngésség szerinti különbség van, ott az összeolvadás nélküli formában a részleges hasonulás azért kötelező (tehát az *adsz*, *egyszer*, *vadság* lehet a hagyományos *acc*, *eccer*, *vaccság* mellett *atsz*, *etyszer*, *vatság* kiejtésű is, csak éppen elemek szerinti nem).

4. A hosszú mássalhangzónak újabb mássalhangzó szomszédságában való megrövidülése valamikor korlátlan érvényű törvény volt, s ma is hagyományos és teljesen elfogadható köznyelvi jelenség (tehát pl. a *párttitkár*, *harcal*, *bölcsés*; *halotra*, *tollból* alakoknak helyes a *párttitkár*, *harcal*, *bölcsé*; *halotra*, *tolból* ejtése). Újabbban azonban úgy tapasztaljuk, hogy a hosszú mással-

hangzó helyén (főleg, ha az alaktani okokból, például hasonulás útján vált hosszúvá) terjed a rövidnél valamivel hosszabb, s a rövidénél valamivel erősebb zár- vagy részképzésű forma ejtése (tehát pl. a *parttalan* alakban keményebb és nyújtottabb a *t* a szokásos rövidnél). Ez a fejlődési tendencia nem kifogásolható, s így az ilyen alakok elfogadhatók helyesnek mindaddig, míg az eredmény nem túlságos feltűnően pattogó vagy elnyújtott.

5. Kettőnél több összetetalálkozó mássalhangzó közül valamelyiknek a beszédben való kiesése természetes sajátsága volt korábban köznyelvi kiejtésünknek. Ma azonban már köznapian hat, kissé vulgáris-népies; egyre jobban terjed a kiesés elhanyagolása, a találkozó mássalhangzóknak gondos kiejtése. Ezért az igényes beszédben ma inkább a kiesés nélküli alakot várjuk el (tehát pl. az írásban *mond meg, kösd ki, rántsd le* alakú kapcsolatokat *mond meg, köst ki, rándzsd le*, nem pedig *mom meg, kös ki, rándzs le* formában). Különösen erős a kiesés elhanyagolása, a mássalhangzók gondosabb kiejtésének törekvése ott, ahol alaktani értékük van, s ahol ezért a kieséses forma kétértelmű lehet (pl. a *ráncs ki* lehet *rántsz ki* és *rántsd ki* értékű). Ezért ma a gondosabban kiejtett alakot fogadjuk el igényesebb formának az ilyenekben; sőt még az alaktani értékkel nem bíró esetekben is ez válik lassan uralkodóvá (tehát inkább *kerdbe*, mint *kerbe*). — Nyelvfejlődésünk mai fokán mindenképpen pongyolának hat a szóvégi mássalhangzó-torlódás utolsó tagjának elhagyása az ilyenekben: *mert, mért, fáért* (tehát *mer, mér, fáér*); s a *-ban, -ben* végéről az *-n* elhagyása (pl. *házban* helyett: *házba*). — Itt újból megemlítjük: teljességgel nyelvjárásosan hat az *l* hangnak a magánhangzó megnyúlásával párosodó ilyesféle kiesése: *főjött, dógozik, tanútam* stb.

B) A h a n g s ú l y o z á s

A hangsúly a beszéd során értelmi, érzelmi, esetleg ritmikai okokból kiemelt szavaknak rendszerint első (kivételesen más) szótagjára eső hangerő-többlet. — A magyarban a más nyelvekből ismert szóhangsúllyal tehát nem kell számolnunk; nyelvünkben egyetlen olyan szó sincsen, amely természeténél fogva itt vagy ott hangsúlyos volna; a magyar szó mindig (állandó vagy alkalmi) beszédbeli helyzete folytán kap hangsúlyt.

Ha a szó hangsúlyos, akkor rendszerint az első szótagjára esik a nyomaték. Ez a magyar szónak fő h a n g s ú l y o s helye. Az összetett szó egyetlen szónak számít, s ezért normális helyzetben csak az összetétel első tagjának első szótagja hangsúlyos (pl. *értékhátár, házasságkötés* stb.). — Éles szembeállításban azonban értelmi okokból kiemelhető a szónak bármely más szótagja; de az eleje akkor is hangsúlyos marad, ha esetleg kisebb hangerejűvé válik is, mint az ellentétpár két tagja. (Pl. *Nem értéktöbblet, hanem értékhátár; A vonat az állomásra* érkezik, *nem az állomásba*; stb.). — A szónak főhangsúlyos helye mellett vannak mellékhangsúlyos helyei is: egyszerű szóban a harmadik, ötödik, s általában minden páratlan sorszámú szótag; összetett szóban az összetétel utótagjának első szótagja. A mellékhangsúly főleg érzelmi, esetleg ritmikai okokból jelenhet meg rajtuk; de a főhangsúlyt nem helyettesíti, annak a szó elején meg kell maradnia. (Ez a különbség az érzelemmel telített, kétszeresen hangsúlyozott *meg-örülök*, s a helytelen, pesties *megörülök*; a helyes *hihetetlen* s a helytelen *hihetetlen* között!)

Hogy melyik szó hangsúlyos a beszéd során s melyik nem, az nem köthető szófajokhoz, csak a szónak a beszéd folyamatban elfoglalt helyzetéhez. De azért vannak olyan szófajok, illetőleg szótípusok, amelyek szokásos beszéd-

beli helyzetüknél fogva általában hangsúlyosak vagy általában hangsúlytalanok. Általában hangsúlyos például a kérdő névmás és a kérdő értelmű határozószó (pl. *ki, milyen, miért, honnan* stb.), hiszen a kérdő mondatban rendszerint ez az értelmileg legfontosabb rész. Ugyanígy általában hangsúlyos a mellékmondatra utaló rámutató szó vagy mutató névmás értékű határozószó (pl. *az, abban, annyira, oda* stb.), hiszen egy egész testes részre hívja fel a figyelmet. (De vigyázzunk: ha jelzett szava is van, az nem föltétlenül hangsúlytalan: „felolvasta *azt* a beadványt, amely . . .”; csak akkor, ha a mutató névmás erős nyomatékú: „*azt* a beadványt olvasta fel, amely . . .”) Hangsúlyos általában a tagadó és a tiltó szó (*nem* és *ne*), mivel szembeállítást fejez ki; s az indulatszó, mint önálló mondat. De persze bármelyikük kerülhet olyan helyzetbe, hogy alárendelődik egy nála kiemeltebb, erősebb hangsúlyú résznek. Például ebben: „és *ezt* ki csinálta?” (a kérdő névmás hangsúlytalan az *ezt* mellett); vagy ebben: „*Csak* ott érzi jól magát, ahol . . .” (a mellékmondatra utaló *ott* hangsúlytalan a nyomatékos megszorító *csak* után állva). Hangsúlytalanná válhat a *nem, ne* is nagyobb nyomatékú tag mellett: „*Miért* nem jössz?”; sőt ilyenekben is: „*El* ne vidd!” — Szokásos beszédbeli helyzeténél fogva általában hangsúlytalan a névelő, a névutó és a kötőszó. De például a páros kötőszók, ha elöl állnak, gyakran mégis hangsúlyosak (mivel éles szembeállító ellentét tagjai): „*Vagy* jössz, *vagy* itthagylak”; „*Sem* ők, *sem* mások”; „*Ha* esik, *ha* fúj, *menni* kell.” Ez a forma jobb, mint a ma már terjedő hangsúlytalan megoldás. A névelő és a névutó is hangsúlyossá válhat alkalmilag, ha éles ellentétpár tagja; pl.: „Ez *nem* az egyik inge, hanem *az* inge”; illetőleg: „*Nem* a székre ült, hanem a *szék* mellé”.

A mondatrészek sem természetüknél, hanem beszédbeli helyzetüknél fogva hangsúlyosak vagy hangsúlytalanok. Általában hangsúlytalan a mondatban az, ami a beszédelőzményekből vagy a beszélés körülményeiből ismert (vagy általános ismereteink folytán természetes); hangsúlyos az, ami ezekhez képest új. Ha például azt kérdik tőlünk, hova megyünk, így felelünk: „*Versenyre* megyünk”; a menés hangsúlytalan, mert arról volt szó, a *verseny* a hozzátett új mozzanat, az kapja a hangsúlyt. De előzmény nélkül is ugyanígy hangsúlyozhatjuk ezt, ha például az utcán találkozunk azzal, akinek újságoljuk, mert akkor a menés az ő számára említés nélkül is nyilvánvaló. Ha viszont kétséges volt a menetel, s így azt is újonnan közöljük mint bizonyosat, akkor már így kell hangsúlyoznunk: „*Versenyre* megyünk” (csak — mondjuk — moziba nem).

Szokásos olyan szabályt felállítani, hogy jelzős szerkezetben mindig csak a jelző lehet hangsúlyos; tárgy vagy határozó állítmányos kapcsolatában pedig mindig csak a szerkezet előtagja (a tárgy, a határozó); s a szerkezet utótagja (a jelzett szó, illetőleg az állítmány) szükségszerűen hangsúlytalan. Minden ilyen megállapítás részgazság. Az említett hangsúlyozási forma ugyanis valóban gyakori (pl. *barna* sör, *sört* iszik, *iskolába* megy), de nem ritkább az utótag egyidejű hangsúlyozása sem (pl. *magas ház*, az *sört* megissza, *iskolában* tanít). Ami a fenti törvényekből igaz, annyi: az ilyen szörendű kapcsolatoknak az utótagjuk fontossága szerint hangsúlyos vagy hangsúlytalan; az előtagjuk azonban rendszerint hangsúlyos. Így helytelenek az ilyen (pestiesen) elhangsúlytalanított megoldások: *Péter* jó ember; üzletet *kötöttek*; a tengeren *nyaralt*; valóban mindegyikükben a szerkezet előtagját illetné inkább a hangsúly (vagy legalább: azt is; pl. ha az utótag ilyesféle szembeállítás egyik eleme: „*Péter* jó ember, de *rossz* tanár”). A tárgy és a határozó

persze lehet hangsúlytalan is, de akkor rendszerint az állítmány mögött áll: *Hozott bort; Járt iskolába.* Ha az állítmány elé helyeztük, akkor viszont többnyire hangsúlyozandó.

Azt is tudjuk: a hangsúly nemcsak egyféle erősségű lehet. Az átlagos hangsúly csak egy-egy kisebb részt, egy-egy úgynevezett szakaszt fog át, amely mindössze a következő hangsúlyig tart. De vannak olyan hangsúlyok, amelyek erejükben a többi fölé emelkednek, mintegy az egész mondaton uralkodnak. Ezeknek mondathangsúly a nevük. A mondathangsúlyos résznek nemcsak hangsúlya, hanem egész hangereje fel kell hogy emelkedjék a többi fölé: a mondathangsúlyt viselő szótag egy hangerejében megemelt szakasznak hangsúlyos pontja. Ez az általános hangerőtöbblet a mondatnak legfontosabb, legnyomósabb részére esik. Például ebben a mondatban: „*Ősszel a fák lehullatják levelüket*”, minden hangsúly nagyjából egyforma, s minden szakasz nagyjából egyforma erejű. De már ebben a változatban: „*A fák ősszel hullatják le levelüket*”, az *ősszel* hangsúlya erejében a többi fölé kerül, s az egész vele kezdődő szakasz emeltebb hangerejű, mint a többi. Ez a kiemelt hangerő magához vonzza és hangsúlytalanná teszi a (ráadásul fordított szórendbe került) állítmányt is. — A mondathangsúlyos résznek ilyen kiemelése nélkülözhetetlen kelléke az értelmes előadásnak, enélkül egyhangú a beszéd, s elsikkadnak a mondanivaló súlypontjai.

Fontos ennek ellenkezője is: a közbevetett, lényegtelenebb részek, szakaszok hangerejének csökkentése. Például: „*Ma délután — hozták a hírt — fellöttek egy holdrakétát.*” Ha ebben a hangerőt nem csökkentjük, a közbevetett rész a mondatba olvad, s az egész valahogy így hangzik: „*Ma délután hozták a hírt: fellöttek egy holdrakétát.*” Ez is értelmes mondat, csak egészen mást jelent, mint amit az eredeti: ebben a *ma délután* már nem a fellövés időpontját jelzi, hanem a hír megérkezését. — A hangsúlynak — s ehhez kapcsolódva a szakaszok átlagos hangerejének — tehát három erősségi foka van, s ennek változtatása fontos kifejező eszköz!

Ami az érzelmi hangsúlyt illeti, ennek szabályait a versengés során talán csak ritkán kell érvényesíteni (hiszen a választott szövegek erre kevés lehetőséget adnak majd); így erről elég itt az eddigieknél is rövidebben szólni. Az érzelmi hangsúly vagy a főhangsúlyos helyen amúgy is megjelenő érzelmi hangsúly erejének növelése formájában jelentkezik, vagy valamelyik mellékhangsúlyos helyen. Ha mellékhangsúlyos helyre kerül, a főhangsúlyos hely eredeti szakaszhangsúlyának azért meg kell maradnia. (Lásd erről korábban, a megörülök típusú példáról szólva.) Sajátos, de egyáltalában nem ritka az érzelmi hangsúlynak az a formája, amelyben nem a hangsúlyozási szakasz már az alapegység, hanem az egész mondat. Az ilyen érzelmi hangsúly a mondatnak meghatározott (például első, vagy utolsó, vagy utolsó előtti) szótagjára kerül, tekintet nélkül arra, hogy ott milyen szó vagy szórészt áll. Példák: „*A mindenit!*”; „*Hogy a fene egye meg!*” — „*Kenyeret adjatok!*” — „*Meglesz ám a kirándulás!*” — A mondat elején hangsúlyozott változat az átkozódásokat, felkiáltásokat jellemzi; a mondat utolsó szótagján hangsúlyozott forma figyelmeztető-sürgető; az utolsó előtti szótag kiemelése kedélyeskedő-dicsékvő árnyalatú.

A hangsúlyelhelyezés elbírálásakor tehát leginkább azt kell néznünk: a kezébe kapott kész szöveget olyan hangerőbeli súlypontozással adta-e vissza a versenyző, hogy az eredeti mondanivalónak minden rejtett intenciója, minden rezdüllete híven érzékelhető legyen.

C) A hanglejtés

A hanglejtés a beszéd magassági hullámvázsaiból adódó dallamvonal. A hangsúlyhoz hasonlóan ez is a mondatnak és kisebb egységeinek jellemzője: nyelvünkben a szónak szerves részét alkotó úgynevezett szóhanglejtés ismeretlen.

A hanglejtésnek jelentős értelem-tükröző szerepe lehet. A magyar hanglejtést általában az jellemzi, hogy a szakasz első és második szótagja között nagyobb magassági esés van, ez után már csak enyhe lefelé csúszás; s a dallamvonal a mélyponton zárul. (Például e mondatban is: *Hazamegyünk:* ___). Ilyen a kijelentő mondat hanglejtése; s ilyen a kérdő mondaté is, ha kérdő jellegét valamilyen egyéb nyelvi eszköz (például kérdő névmás, -e kérdőszócska) jelzi. (Például közömbös hangulatú kérdésként: *Hol voltatok? Eljössz-e?*: ___ ; ___). Ilyen a felszólító mondat hanglejtése is, ha benne a felszólító módú igealak vagy a nyelvi megformálás más eszköze mutatja felszólító jellegét. (Pl. *Gyertek már! Ki innen!:* ___).

De ha e mondatfajták tartalmi jellegére más nyelvi eszköz nem utal, akkor a hanglejtés veszi át a jelző szerepet. A kijelentéssel nyelviileg egyébként azonos felépítésű kérdő és felszólító mondatot sajátos hanglejtése különbözteti meg. E mondatnak: *Ott voltak*, kijelentő formában a szokásos elül eső és mélyponton záródó a hanglejtése; ha viszont kérdő értékű, akkor hanglejtése az utolsó előtti szótagig emelkedő, s a végén leeső: ___ ___. E mondatnak: *Nem viszed ki* kijelentő formában elül eső és mélyponton végződő a lejtése: ___ ; de ha felszólító (azaz tiltó) értékben használjuk, akkor vagy magas lebegéssel egyhangú, vagy az elején eső és a végén ismét felugró, tehát mindkét formában első és utolsó szótagján egyaránt magas: ___ vagy ___ ___ / ___.

Ha a mondat hosszabb, s ezért több hangsúlyozási szakaszból áll, az utolsót megelőző szakaszok hanglejtése utal a mondanivaló befejezetlenségére. Ennek meghatározására persze túlságosan mechanikus az az iskolás szabály, hogy „vesszőnél felvisszük a hangot, pontnál leeresztjük”. De kétségtelen, hogy a mondanivaló befejezetlen voltára utalhat a hanglejtés, s ennek valóban egyik formája az, hogy a szakasz hanglejtése az utolsó szótagon felugrik középtáig (pl. ebben: *Észrevettem, csak nem szóltam:* ___ ___ ___). De máskor — különösen a szorosabban kapcsolódó és nagyobb hangsúlyú részek előtt — az egész befejezetlen szakasz ezen a közép-magasságon lebeghet (pl. itt: *Ezt az embert nem ismerem:* ___ ___). — S ha a befejezetlen töredék nyelvi megformálása kétségtelenné teszi, hogy a mondanivaló még folytatódik, a befejezetlen rész hanglejtése akár le is záródhat, végződhet a mélyponton (pl. ennek első két szakaszában: *Ha beteg volnék, és a lábam is fájna: elvinnél kocsival?:* ___ ___ ___ — ___); vagy például idézetet bevezető részben: *Akkor azt mondta:* „Vigyázzatok, mert nagy baj jöhet még! — ___ ___ ___”).

Amint láthatjuk: az írásjelek nem értékelhetők mindig egyformán, egy-egy írásjelet nem lehet mindig ugyanazzal a hanglejtésformával megjeleníteni. A pontok közül egyik tökéletesebben zárja a mondatot (s akkor a hanglejtés is teljesen leereszkedik), a másik kevésbé véglegesen (s ezt a hanglejtésforma kis fokú „nyitvatartásával” kell érzékeltetnünk). — A kettőspont és a pontosvessző tagoló eszköz, de a mondaton belüli tagolás; érzékeltetésére inkább a szünet való, mintsem a hanglejtési egység lezárása: a hanglejtésforma ezeknél legtöbbször lebegve „nyitva marad”. Ilyenkor a hanglejtésnek mintegy „előre jelző” szerepe van, hiszen arra utal, ami még ezután következik.

Persze az említettek a hanglejtésnek csak érzelmeiktől mentes alapformái. Az érzelmi telítettség erősen színezheti a hanglejtésformákat, bár alapsajátágaikban nemigen változtatja meg őket. De a magassági fok, az esés nagysága, a kérdésbeli emelkedés vonalának meredeksége stb. igen sokat elárul a beszélő lelkiállapotáról. S vannak az érzelmi alapformákra jellemző fő hanglejtéscsúcsok mellett érzelmi tartalmat kifejező mellékcúcsok is. Az elül eső hanglejtésforma például — akár kijelentő, akár kérdő vagy felszólító tartalmú mondaté — szigorúbb, vizsgálódóbb, esetleg sürgetőbb vagy számonkérőbb, ha utolsó szótagján érzelmi mellékhangsúlyt, s ezzel együtt kissé felugró hanglejtést kap (pl. *Mondtam már egyszer!* ___/; *Hol voltatok?* ___/; *Vidd ezt innen!* ___/); viszont kedélyesebb, beszéltetőbb, közvetlenebb színezetű, ha az utolsó előtti szótagján kap mellékhangsúlyt és hanglejtésbeli mellékcúcsot (pl. *Kerestünk titeket!* ___^; *Van-e sok pénzetek?* ___^; *Vidd innen a lábadat!* ___^).

De itt is, meg a befejezetlenség jelölésében is ugrik a hanglejtés az utolsó előtti szótagról az utolsóra, nem pedig csúszik az utolsón belül (tehát nem így: *Jó napo-t!* *Hol voltá-ál?* *Menj inne-en!* ___/). Az ilyen éneklés mindenképpen helytelen (mert csúszás csak a nagyon rövid szakaszokon lehet: *É-én?* /, alulról fölfelé; — *É-én!*: \, fölülről lefelé). S persze helytelen az is, ha kellő ok nélkül felkapkodjuk vagy lebegve hagyjuk mondani-valónk utolsó szótagját, nem zárva le a hanglejtést ott, ahol kellene.

Amint a hangsúlyozásnak három erősségi foka van, úgy — és ahhoz kapcsolódva — a hanglejtésnek is három m a g a s s á g i f e k v é s e. A mondathangsúllyal kiemelt szakaszoknak átlagos hanglejtésformája nem más, mint a közönségeseké, de átlagos magasságuk emeltebb: gyakran mélypontjuk felel meg a közönséges szakaszhanglejtések középvonalának. És viszont is: a hangerejükben lenyomott közbevetett részeknek hangfekvésük is alacsonyabb az átlagosnál. Figyeljük meg a szakasz átlagmagasságának változásait ezen a mondaton: *Én tudom — ha tagadják is mások —, hogy dolgozni öröm és kötelesség:*

: \ | . — | . \ — | — . \ —

Átlagos (középső) hangfekvésűek benne ezek a részek: *én tudom... hogy dolgozni*; felemelt (magas) fekvésű a mondathangsúlyos szakasz: *öröm és kötelesség*; s lenyomott (alacsony) fekvésű a közbevetett rész: *ha tagadják is mások*. — Egyhangúvá válik előadásunk, ha e fekvéseket nem használjuk ki, ha minden szakaszunk egyforma átlagmagasságok közt ingadozik. De éneklővé vagy éppen rikácsolóvá lehet, ha a mondathangsúlyos szakaszoknak csak az elejét vesszük magasabbra, nem egész terjedelmét: a kiemelten magas pontról a középfekvés alapfokára való visszaugrás nagyobb, mint amekkorát az egészséges és szép magyar kiejtést ismerő és váró fül még kellemesnek érzékelhet.

D) A szünet

A szünet értelmi, esetleg érzelmi indítékú és hatású tagolóeszköz, mely egyszerű mondatokon belül a hangsúlyos részeket (a szakaszokat), összetett mondatokban a tagmondatokat segít elhátárolni. Persze a széttagolást gyakran a hangsúly és a magasságváltás egymagában is elvégezheti (pl.: „A fákat ne bántsd!” „Moziba nem megyünk?”: ezek ejthetők szünet nélkül is); máskor a világos nyelvi felépítés (például egy kötőszó) érzékeltetheti (pl. „Az akarom, hogy tanulj!”: a tagmondatok közt nem kell föltétlenül szünetet

tartanunk). A szünetek nem egyforma időtartamúak: mondatrészek közt rövidebbek, tagmondatok közt hosszabbak, s a teljes mondatokat elválasztók a leghosszabbak. — De fontos eszköz még a rövid szünet is: ha két jelző egymással egyenrangú, ezt a közöttük tartandó szünetke is jelzi (pl. „egy *barna, kalapos nő*”). Ha ezt elhanyagoljuk, a viszony alárendelővé torzul („egy *barna kalapos nő*”).

Érzelmi hatás elérésére szinte bárhol tarthatunk szünetet (úgynevezett *h a t á s s z ü n e t*). De ezzel az eszközzel csínján kell bánnunk; csak az értelmileg nagyon nagy súlyú vagy tartalmilag igen váratlan részeket készítsük elő vele.

A szünetbeosztásnak gyakori hibája az, hogy a névelő vagy a kötőszó kimondása után állunk meg, mintegy gondolkodva a továbbiakon. Töprengési szünet persze van, — bár inkább csak a spontán beszédben, a felolvasásban csak kivételes jellemző-érékeltető eszközként, az író intenciójára. S ott is az egyes mondatok, illetőleg mondatrészek előtt kell megtartanunk. Márpedig a kötőszó a tagmondatnak, a névelő a mondatrésznek szerves eleme; — előtte tartunk szünetet, ne utána!

A szünet egyben alkalom a hangadáshoz szükséges levegő felvételére, a belélegzésre. A jó előadó nem is tart külön légzési szünetet, és szüneteit sem légzése irányítja, hanem épp fordítva: levegővételét az értelmileg amúgy is szükséges tagolás. Hangtalanul és észrevétlenül „lophatunk” magunknak levegőt minden kínálkozó alkalommal, úgy gazdálkodva vele, hogy tartalékunk sohase merüljön ki teljesen.

*

E néhány szempont között természetesen sok részlet nem szerepel, s főleg azok a kérdések nem, amelyek spontán beszédünkben gyakran felbukkannak problémaként, de készen kapott szöveg előadásakor nem vetődnek fel. Ezt a válogatást a Kazinczy-érmekért folytatott versenyek jellege magyarázza.

Deme László

Kód*

1. Egy kicsit messzebből kell kezdenünk.

A kibernetika a vezérlésről szóló elmélet. Tehát azt vizsgálja általános formában, hogyan működik egy automata: egy olyan, bonyolult rendszer, melynek részei között összhang van, és mely ezt az összhangot meg tudja őrizni a környezetnek bizonyos határok között történő változásai között is, ideértve azokat a változásokat, amelyeket ő maga hoz létre környezetében. Az összhangnak ez a megőrzése — a vezérlés — információk átadásával történik. Az automata egyes részeitől különféle csatornákon keresztül állandóan információk áramlanak az irányító központ felé a környezet állapotáról, a központból ennek megfelelően állandóan információk áramlanak az automata más részei felé; ez utóbbi információk utasításokat tartalmaznak, s ezek végrehajtása biztosítja az állandó összhangot. Így érthető, hogy a kibernetika egyik fontos rész tudománya az információelmélet, mely „információk ... tárolásának és továbbításának leggazdaságosabb és a véletlen zavarokkal szemben legnagyobb biztonságot nyújtó módszereivel” foglalkozik (Új magyar lexikon: *információelmélet*).

Az információelmélet egyik alapfogalma pedig éppen a kód. A *kód* szó (vö. francia *code*: eredetileg 'törvénykönyv') a magyarban egyjelentésű. Ezzel a szóval azt a formát jelöljük, melybe az információt öntenünk kell, hogy az a feladótól a címzetthez a közvetítést megvalósító csatornába léphessen. *Információ* lehet bármi, amit át kell adnunk: beszédhang, írásjel, szám, gondolat. A feladó és a címzett lehet bármely két objektum, amely között információátadás megy végbe. A legegyszerűbb persze mindjárt egy bonyolult esetre gondolnunk: amikor tudniillik két „ember”-nek nevezett automata áll egymással szemben, és az egyik bizonyos gondolatokat akar átadni a másiknak. (Póriasan szólva: egy ember beszél a másikhoz.) Nehezebben érthetők a sokkal egyszerűbb esetek. Ilyen a következő: A kukta fazékban működés közben táncoló szeleppel azt közli alulról a gőz, hogy a fazékban 1,4—1,6 atmoszféra nyomás van. A szelep meg a maga súlyával azt „mondja”: „Jó, maradjon is úgy.” Ennek az állandó információáramlásnak (mely itt negatív visszacsatolást biztosít) az az eredménye, hogy a fazék, bár melegítjük, mégsem robban fel, ugyanakkor a benne levő víz sem párolog el (mint a közönséges lábosból): megőrzi az egyes részei között tapasztalható összhangot a környezet bizonyos határok közötti változásai (bizonyos ideig és mértékig tartó melegítés) között is. — Végül a csatorna bármely objektum lehet, amely a feladótól a címzetthez közvetíti az információt. A két beszélgető ember között a csatorna a levegő (hogy hogyan kerül a tudatból a levegőig, majd a fülkagylóktól ismét a tudatig az információ, arról később szólunk). A kukta fazék rendszerében a csatorna, melyen, mint láttuk, egyszerre két irányban is haladtak az információk, a gőz volt.

* A szerző őszinte köszönetét kívánja kifejezni Bognár Jánosnének, aki a kéziratot a matematikus szempontjából volt szíves megbírálni.

Nos, a feladó, a címzett és a csatorna ismeretében mit kell mondanunk a kódról: milyen sajátságokkal kell neki rendelkeznie? Először is: nyilván valamilyen fizikai sajátságokkal kell rendelkeznie. Ez különösen a címzett szempontjából fontos, hiszen a címzett csak valamilyen fizikai jelenségeket érzékelhet: ha valakire rászáll a szentlélek, hacsak nem csinál vele valami érezhető (hallható, látható, tapintható, ízlelhető, szagolható — ha éppen emberre szállt rá), nem vesz róla tudomást. Továbbá: ennek a fizikai sajátságnak olyannak kell lennie, amely megfelel mind a feladó, mind a címzett, mind a csatorna fizikai adottságainak (süket emberhez hiába szólunk hanggal, de például a kukta fazék is érzéketlen a hang- vagy fényrezgésekre). És végül: a feladónak is, meg a címzettnek is ismernie kell a kódkulcsot. Ez a következőt jelenti. Az információátadásban éppen az a „fantázia”, hogy nemmaguk a dolgok vándorolnak egyik helyről a másikra, hanem csupán azok szimbólumai. De éppen, mivel a kód elemei szimbólumok, ezeken az elemeken kívül tudnunk kell azokat a valóságos dolgokat, amelyeket ezek a szimbólumok képviselhetnek, valamint azokat a szabályokat, amelyek ehhez vagy ahhoz az elemhez ezt vagy azt a valóságos dolgot hozzárendelik. A kód elemei: a jelek; azok a szabályok, amelyek az egyes jelekhez egyes valóságos dolgokat hozzárendelnek: a jelek jelentései. A kódkulcs éppen az egyes jelek jelentéseit határozza meg. A feladó innen tudja, mikor melyik jelet kell elővennie, a címzett — melyik jelen mit kell „értenie”.

2. És ezzel el is érkeztünk a következő kérdéshez: melyek a kód részei. A kód elemekből, jelekből áll, valamint szabályokból arra vonatkozóan, hogy ezeket a jeleket hogyan szabad összekapcsolni, vagyis ezen jelekből képezhető milyen „sorozatokat” tekinthetünk továbbítható közléseknek. A jelek összességét a kód ábécéjének is szokták nevezni, hiszen e jelek azok az elemi „betűk” (esetleg valóban, idézőjel nélkül is betűk), amelyekből a közlések állnak.

Az utcai forgalmi lámpa kódja háromtagú ábécét tartalmaz: a piros, a sárga és a zöld színt (fényt). Ehhez eredetileg két összekapcsolási szabály járult Budapesten: 1. minden szín állhat magában; 2. a piros és a sárga állhat együtt. Minden olyan közlés, amely a fenti ábécéből állt e két szabály megtartásával, „grammatikus” (grammatikailag helyes) közlés volt e kódban, minden egyéb közlés (például: mind a három lámpa egyszerre ég, a sárga és a zöld ég egyszerre) „nem grammatikus” (grammatikailag helytelen). Meg lehetett éppenséggel figyelni, hogy a közlések egymásutánja is mindig bizonyos rendszert mutatott fel (piros után például sohasem jött közvetlenül zöld, piros—sárga után piros ugyanazon az oldalon), de ez a szabályszerűség alkalmasint már nem tartozott hozzá a kódhoz. E háromtagú ábécével és a köztük fennálló két szintaktikai (a szó) etimológiai jelentéséhez közeli értelemben: összerendezhetőségi, összeszerkeszthetőségi-szabállyal négy közlést lehetett tenni, négy különböző gondolatot kifejezni.¹ Más helye

¹ Mindezt múlt időben kellett mondanom, mert az utóbbi évek fokozatos tökéletesítése folyamán ezt az információelméleti szempontból klasszikusan felépített rendszert szinte teljesen elrontották. Kezdetben volt a piros, illetőleg a zöld „hunyorogása” — ezt alkalmasint szupraszegmentális, vagyis a piros meg a zöld szegmentumok „főlé” helyezhető elemként kell felfognunk. Majd a Nagykörút zöld-hullám szakaszán figurális kompozíciókat helyeztek el az egyes színekbe, azt hívné, hogy ezzel érthetőbbé tették a szimbólumokat. A szimbólum azonban mindig „érthetetlen”, vagyis mindig külön meg kell tanulni azt a jelentést, amely melléje van rendelve. S e „mellérendelés” mindig önkényes: ami eddig egyszerűen sárga volt, ’piros jön’ jelentéssel, az most sárga háromszög lett. A háromszög talán „érthetőbben” fejezi azt ki, hogy „piros jön”? Nos és mit jelent az, hogy „piros”? (Ezt meg egy „álló” alakkal igyekeztek érthetőbbé tenni. 0,8-es vízusommal ezt az álló alakot csak közelről, tüzetesen szemlélve tudtam először kivenni; azt azonban már messziről érzékeltem, hogy „kevesebb lett a piros”, „rosszabbul látható a piros”).

ken, így például Moszkvában, az ugyancsak háromtagú színábécével csak három gondolatot lehet kifejezni, mert csak egy szintaktikai szabály működik: 1. Egy és csak egy szín állhat magában (tehát nincs meg a piros—sárga kombináció).

A kód két része: az ábécé és a szabályok között más, általános esetben is ez szokott a helyzet lenni. Legalább annyi objektumot lehet kódolni, ahány tagú az ábécé. Ha igen nagy a kódolandó objektumok száma, igen terjedelmes lenne az ábécé is, ha minden objektumot az ábécé egy-egy betűjével kódolnánk. Ezért célszerű az elemek bizonyos kombinációit is megengedni: ebben az esetben rohamosan csökkenteni lehet az ábécé minimálisan szükséges terjedelmét ugyanannyi kódolandó objektum esetén. Világos, hogy ha egy természetes nyelv kódolandó objektumai az egész objektív és szubjektív világ minden jelensége, ezek minden kapcsolata egymással — a természetes nyelv esetén különösen nagy a jelentősége a jelkombinációknak. Ha nem így volna — végtelen nagy ábécével kellene dolgoznunk benne.

3. Tehát azonos kódolandó objektumok esetén is többféle kód képzelhető el; nyilván még inkább így van ez, ha maguk a kódolandó objektumok is különbözőek. De a sokféle kódot akkor össze is lehet hasonlítani éppen kódfunkciójuk alapján, azon az alapon, hogy hogyan teljesítik információátadó szerepüket.

A kódok különbözhetnek egymástól ábécéjük betűinek számában. Továbbá: az elemi jelekből előállítható kombinációk lehetnek mindig egyforma hosszúak (például a moszkvai jelzőlámpa rendszerében: mindig egy egységnyiek), vagy különböző hosszúak (a pesti rendszerben: egy vagy két egységnyiek). És végül: az egyes jelek következhetnek egyforma valószínűséggel vagy eltérővel.

A kódok e sajátságait megfelelően változtatva olyan kódot lehet létrehozni, amely egy adott célra a legalkalmasabb. És másrésről: kész kódokat össze lehet hasonlítani, hogy mennyire alkalmasak arra a funkcióra, amelyet betöltenek. Ha például szerkesztünk egy gépet, melynek a gyors memóriája végtelen, miért ne tennők bele az összes forrásnyelvi mondatot azok összes célnyelvi megfelelőjével? Ez esetben a gépi fordítás nem állna másból, mint a bevitt mondat azonosításából az egyik meglevő forrásnyelvi mondattal, majd ennek célnyelvi megfelelőjét adná ki közvetlenül a gép. Nyelvtan nem lenne, szabályokra nem lenne szükség: olyan kódot használtunk, melynek végtelen nagy az ábécéje. Vagy: szerkesztünk egy olyan nyelvet, melyben minden szó egyforma számú betűből áll. Akkor nyilván teljesen folyamatosan írhatjuk a szöveget (ahogy a kódexírók tették), és ezzel tetemes mennyiségű papírt takaríthatunk meg. — Két példánk irreális kombinációkat adott. De lehetnek nagyon reális kombinációi is a kódok jellemvonásainak. Így nyilvánvalóan nagyobb mennyiségű közleményt tudunk ugyanazon a csatornán egységnyi idő alatt továbbítani akkor, ha a nem egyforma valószínűséggel fellépő jelek közül a gyakoriak rövidebbek, a ritkábbak hosszabbak. Ez esetben a közlés ugyanis „sok rövid” és „kevés hosszú” elemből fog állni. Közismert, hogy Morse éppen így építette meg kódját, az akkor igen kicsiny nyelvstatistikai ismeretek birtokában is: a legrövidebb jelet az *e* betű kapta, mint leggyakrabban előforduló elem. De közismert az a nyelvstatistikai tény is, hogy a gyakori szavak (a formaszavak) rövidebbek, mint a ritkák: nyelvünk, mint természetes kialakult kód, alakulása során alá volt vetve annak a törekvésnek, hogy megközelítse az optimális kódot.

Optimálisnak egyébként a szó terminológiai értelmében azt a kódot szoktuk nevezni, mely a legkevesebb számú jellel — mondjuk a legkevesebb 1-gyel és 0-val — tudja ugyanazt a közleményt magába foglalni. Optimális kód esetén igen könnyen mérhető a kódolt információ mennyisége: „egy közlésben foglalt információ mennyiségén azt értjük, hogy a közlést a leggazdaságosabb módon kifejezve 0 és 1 jelekkel, hány jeltől fog állni” (Rényi, 247).

Ám ha a kódokat összehasonlítjuk, kiderül, hogy nem mindig az optimális kód a legcélravezetőbb. Amikor ugyanis a feladó a kódolt küldeményt útjára bocsátja, a csatornában okvetlenül hozzákeveredik a küldeményhez több-kevesebb zaj is. A zaj fizikai természetét tekintve éppen olyan, mint a kód: hang, ha a kód alakja hangrezgés volt, fény, ha fényrezgés stb. Így a címzettnek a kódkulcs ismeretében először el kell választania a zajt a küldeménytől, a kódoláshoz szorosan hozzátartozik a dekódolás: az a következtetési szabály, melynek segítségével a címzett egy kapott közlés (jelsorozat) alapján meg tudja mondani, hogy mik lehettek a leadott jelek. Ám képzeljük csak el, mi történik optimális kód esetén. Az optimális kód olyan, mintha csupa telefonszámot továbbítanánk a mi, egyébként nem optimális kódunkban, mégpedig számjegyek alakjában. Ha csak egyetlen számjegy is „elvész” a zaj következtében, vagy csak egyetlen számjegy is módosul (például a 9-ből 8 lesz), akkor a telefonszámot már csak „approximativé” tudjuk. Ez pedig egyenlő a semmivel (eltekinthet persze attól az esettől, amikor telefonműszerések kapnak hasonló módon rongált telefonszámokat, de számukra azok nem teljesen motiválatlanok, és egyformán valószínűek lévén következtetni tudnak belőlük). A legtöbb kód esetén ezért szükség van *terjengősségre* (redundanciára): ez teszi zajállóvá a kódot. A természetes nyelvek elég jelentős fokú redundanciával dolgoznak. Az egyes szavak bizonyos környezetekben távolról sem egyformán valószínűek. A nyelvtani szabályok, a szemantikai összefüggések mind abban az irányban hatnak, hogy a betűknek legalább a felére „nincs is szükségünk” a közlemény dekódolásához. Rosszul hallhatunk valamit; gyűrött, piszkos, tépett lehet egy írott szöveg — mégis megértjük a közleményt, éppen a kódban levő nagyfokú terjengősség következtében. Hasonló módon a mesterségesen létrehozott kódokba is beépítenek tervszerűen *terjengősséget*, a kívánt mértékben és formában, hogy a kód ellenállóbb legyen a zajokkal szemben.¹ És másrészt: a nyelv természetes *terjengősségét* igyekszik az ember minimumra csökkenteni ott, ahol biztosítani tudja a viszonylagos zajmentességet a csatornában; ezzel a csatorna sokkal gazdaságosabb kihasználása érhető el. És így jár el az ember egyéb természetes, *terjengős* kódok esetén. A természetes megtermékenyítés során milliószám indulnak meg az ivarsejtek egyetlen petesejt felé. Természeti viszonyok között ez nélkülözhetetlen is, annyi lehet a közbejövő „zaj” a mostoha természeti viszonyok formájában. Ez utóbbiak kedvezőbbé tételével párhuzamosan az ember csökkenti a természet pazarlását is — a mesterséges megtermékenyítéssel.

4. De vajon beszélhetünk-e ilyen bátran nyelvről, amikor a kódról szólnunk? Más szavakkal: az információelmélet a kód formájában egy modellt tár elénk. Van-e jogunk ezt a modellt úgy interpretálni tudományunkban, mint a nyelvet? És ha így interpretáljuk, mik ennek a következményei tudományunkra, az általunk vizsgált társadalmi objektumra?

Erre a kettős kérdésre nem is olyan egyszerű a válasz. Első pillanatra a nyelvész azt hiheti, hogy az információelmélet „az ő elmélete”, hiszen a nyelv par excellence az az eszköz, mely információkat továbbít, megőriz stb. Ám felhozott példáink talán már eléggé elgondolkoztatóak: ha a kukta fazéktól kezdve a mesterséges megtermékenyítésig minden magyarázható ezzel az elmélettel és sajátosan a kód fogalmával, akkor talán nem túlságosan tág-e mégis nekünk ez az elmélet és annak itt tárgyalt alapfogalma.

Tág is, meg szűk is. Mert modell, nem pedig a valóság.

¹ A szabályozó szemiótikai rendszerek hemzsegnak a beépített redundanciától. A „körforgalom” tartalmú tábla sohasem áll magában: elatta mindig ott szerepel vagy az „elsőbbségadás kötelező”, vagy az „Állj! elsőbbségadás kötelező” tartalmú. Az előző utasító tábla nyilván „fölösleges”, mert a körforgalomban részt vevő járművek definíció szerint elsőbbséget élveznek, mégis veszélyes volna nem kitenni azt is.

Ismételjük meg: a kód az a forma, melyben az információ a csatornába lép. Ha tehát a kód fogalmát nyelvi anyagra alkalmazzuk, elsődlegesen csak a jelölő oldal, a *signifiant* felel meg neki, nem a tartalmi, a *signifié*. Gondolataink az információ: azt kell nyelvi formába öntenünk, hogy a címzett is megértse őket. Ilyen szempontból vizsgálja a nyelvet Harris és egész (amerikai és itthoni) iskolája. E szerint az elmélet szerint az alapvető jel, melynek tömegéből a nyelv áll (mindig csak a „signifiant” értendő rajta Harrisnél!): a morféma. A morféma különféle kombinációi adják ki az egyes kijelentéseket (utterance). Másrészt a morféma jel-előtti kisebb elemekből, fonémákból áll. A fonémák bizonyos, az átlagosnál gyakrabban egymást követő sora a közlésekben: a morféma. Bizonyos, a közlésekben egymást helyettesítő morféma-k tömege: a morféma-osztály. És így tovább. Az elemek egymásutánja, hosszúsága-rövidsége, behelyettesíthetősége, összekapcsolhatósága egy hosszabb lánczá — ezek és csak ezek azok a kérdések, amelyek egy kóddal kapcsolatosan feltehetőek. A kód szempontú vizsgálat során egy jótányt sem szabad engednünk a jelentés oldalnak, mert akkor azonnal megszűntünk tárgyunkat mint kódot vizsgálni. A levegő hangvezető képességének mérésével teljesen összeférhetetlen feladat annak a vizsgálata, hogy mit hordoz a hátán e közeg: káromkodást-e vagy zsolozsmát.

A kód egyes elemeiről, a jelekről, persze tudjuk, hogy bizonyos szabályok a valóság bizonyos jelenségeit kötik hozzájuk. E kapcsolatot külön lehet és kell is vizsgálni — csak a két vizsgálatot nem szabad összekeverni. Egy dolog a kód a csatornában — és megint egészen más az, ami hozzá van rendelve.

De feltehetően egy más mód is van a kód interpretálására anyagunkon. Gondoljuk ugyanis meg: mi történik a gondolattal, amíg tudatunkból a nyelvünkre jut és viszont: mi történik vele, amíg a fülkagylóból a címzett tudatáig eljut? És itt elsősorban nem is arra a biológiai kérdésre gondolok, hogy hogyan szalad végig az utasítás — mondjuk — a beszédecentrumból, az agyból a nyelv- és szájizmokat mozgató idegekig; a hallószervtől az agy hallóközpontjáig. Mert menjünk még tovább: *h o g y a n g o n d o l k o d i k a z e m b e r?* Valóban a természetes beszéd volna a legbenső kódja is, ahogy például Sztálin állította? Szinte csak napjaink kutatása kezd erre a kérdésre fényt deríteni. Pillanatnyilag, úgy tetszik, a következő a helyzet. *A z e m b e r l e g b e n s ő k ó d j a*, egy képi-ábrázoló kód.

Ha így áll a dolog, akkor legbensőbb, képi-ábrázoló kódba foglalt gondolataink a tartalom — és az egész nyelv csupán ennek kódja, megjelenési formája a társadalom automatájának csatornáiban. Az egész nyelv, nemcsak formái, hanem tartalmi oldalával együtt is. Ám ne örüljünk túlságosan korán: a formát és a tartalmat a modell ilyen értelmezése esetén is szigorúan el kell különíteni a nyelv mint kód egészen belül. Sőt. A nyelv egészének mint kódnak a vizsgálatára talán még éppen a nyelvészeti előfeltételek nem értek meg. Ebben az esetben ugyanis a nyelv közvetítette *t a r t a l m a k a t* is egészen pontosan darabokra kellene tudnunk bontani (mint a hangzó beszédet fonémákra, az írott szöveget betűkre — de legalább úgy, mint valamely nyelv formáját morfémaira!). Egy-egy morféma mellé oda kell rendelnünk ebben az esetben az elemi jelentések egy-egy olyan kötegét, mint amilyen kötege a fonémáknak jellemez egy-egy morfémat, mint amilyen kötege a megkülönböztető jegyeknek jellemez egy-egy fonémát. Meg kellene találnunk ehhez a szemantika véges ábécéjét és ennek az ábécének az összeszerkesztési szabályait. Mint ahogy megvannak azok a szabályok, amelyek szerint a fonémák sora morfémat alkothat, a morféma-k sora grammatikailag helyes mondatot. De hol van a szemantika Mózes, aki két kőtáblán elénk tárja nyelvünk 35—40 „szemémáját” („szemantémáját” — még neve sincs ezen ábécé elemeinek)? A kutatások éppen ebben az irányban is igen sokat ígérően folynak (vö. pl.: Rozenvejg, Katz—Fodor, Ábrahám—Kiefer).

Ezeknek a kutatásoknak a kibernetika egésze szemszögéből is igen nagy a jelentőségük, mert ember által beadott információk gépi megőrzése, feldolgozása során (így többek között a gépi fordításban) nélkülözhetetlenek. Eddig ugyanis mindig csupán a nyelvi információ egy részét, nevezetesen a nyelvi formáját tudtuk tárolni, átalakítani stb. Pedig ezek az információk, mint gondolataink kódja, „en bloc” lennének megőrzendők, átdolgozandók, továbbítandók stb. Korunk feladata az, hogy a gépekkel megértessük magunkat, hiszen csak e feltétel teljesülésével bízhatjuk nyugodtan rájuk bizonyos gondolati műveleteink elvégzését. De hogyan várjuk, hogy megértsenek bennünket, ha mindaddig csupán gondolatunk formájának (kódjának) egy részét, nyelvi formáját tudtuk közölni velük.

Ez az alapvető jelentősége annak a lehetőségnek, hogy az információelmélet általános modelljének kódfogalmát úgy értelmezzük, mint a természetes nyelvet a maga egészében, a tartalmi oldallal együtt. Ahhoz azonban, hogy ez az új egység létrejöjjön, ma még külön-külön kell tanulmányoznunk a két oldalt. Mint láttuk, ez a szükségszerűség is a kódmodell alkalmazásából adódik.

5. Nézzünk meg végül néhány részkérdést, mely a nyelv kódelfogásából ered. Esetenként utalni fogunk arra, hogyan interpretáljuk a kódot: mint a „teljes nyelv”-et vagy csupán mint annak signifiant oldalát.

a) Hogyan viszonylik a kód fogalma az egyes konkrét nyelvekhez („nemzeti nyelvekhez”), és hogyan viszonylik egyes nyelveken belül annak írott és hangzó változatához?

Vegyünk először egy konkrét, de nem nemzeti nyelvet (nem természetes nyelvet), a matematikáét. Ez a nyelv (írott változatában) szinte teljesen egységes. És amikor a matematikai logika használja fel e nyelvet, akkor az végeredményképpen alkalmas arra, hogy bármely logikailag megfogható tartalmat kifejezzon (legfeljebb kissé körülményesen jutnak benne kifejezésre egyes egyszerű dolgok). E nyelv esetén a tartalom: az egységes emberi gondolkodás, ennek kódja: az említett matematikai, matematikai-logikai szimbólumrendszer. Könnyen belátható, hogy ehhez képest az egyes természetes nyelvek eltérnek egymástól formájukban — tehát ha a kódot fentebb említett szűkebb értelmezésben vesszük, akkor az egyes természetes nyelvek különböző kódok, ezt rögtön állíthatjuk. És ha valamely természetes nyelvet a maga egészében, a tartalmi oldallal együtt vizsgálunk? Azt is mondhatjuk, hogy az egyes nyelvek így, a maguk egészében is külön kódokként értelmezendők. Mégpedig azért, mert az egyes nyelvek nem csupán külső formájukban térnek el egymástól, hanem „szemantikai formájuk”-ban is. Ezen azt a közismert jelenséget értjük, hogy az egyes nyelvek másként „porciózzák” a valóságot: amire nekünk két külön szavunk van — *szeretet* és *szerelem* —, az bizony a bennünket környező nyelvekben csak egy szó: *Liebe* vagy *amore* vagy *love* vagy *amour* vagy *любовь*. És megfordítva: ami például a magyarban csak *tó*, az oroszban vagy *река* vagy *озеро*, aszerint, hogy mesterséges vagy természetes állóvízről van-e szó (a folyóvíz már nálunk is különbözik e kritérium alapján: *csatorna* és vele szemben nagyság szerint valamennyi természetes folyóvíz: *folyam*, *folyó*, *patak*, *csermely*, *ér*); a *fa* németben *Baum* vagy *Holz* stb. Persze úgy is lehetne érvelni, hogy a németek is jól tudják, mi a különbség a 'szeretet' és a 'szerelem' között, kódolandó tartalom szempontjából tehát ez az ő számukra is két különböző tartalom. Pusztán arról van szó, hogy náluk e két tartalom kódolására egy szó van és ennek az egy szónak hol az egyik, hol a másik fogalom felel meg. Ilyen felfogás mellett azt mondhatjuk, hogy általánosabb szempontból tekintve a nyelveket (az „egész nyelveket” véve) a természetes nyelvek összessége egyetlen kódot alkot. E kód tartalma (amit kódolunk vele) — az általános emberi gondolatok a maguk képi-kifejező alakjukban. A természetes nyelv mint kód így szemben áll egyéb kódokkal.

(például a biológiával, l. alább). Valószínűleg a felhasználás döntheti el, hogyan értelmezzük a kódot; a nyelvoktatásban például alkalmasint az elsőként javasolt interpretáció mellett kell döntenünk: minden természetes nyelv egy-egy külön kód, melynek „tartalmi” oldalát, azt a módot, ahogy az egyes nyelvek a valóságot szavakra, nyelvtani kategóriákra stb. bontják, külön meg kell tanulnunk. Nemcsak a formáját (pl. az egyes szavakat úgy, hogy hozzájuk az anyanyelvi jelentéstarabot kötik: a *Liebé*-hez, mondjuk, csak azt, hogy ’szeretet’, vagy csak azt, hogy ’szerelem’).

Ha a természetes nyelvek összessége egyetlen kód, akkor erre a kódra az jellemző, hogy fizikai megjelenését tekintve hol fényrezgés, hol hangrezgés — írni is lehet, meg beszélni is. Ha az egyes természetes nyelvek külön-külön kódok, teljesen hasonló a helyzet. Ha csak a signifiant oldalt vizsgáljuk mint kódot, azt kell mondanunk, minden egyes nyelv két kódból áll: egy fényrezgésekből állóból (írott kód) és egy hangrezgésekből (beszélt, hangzó kód). A két kód között szoros megfelelés van, ezt a megfelelést alkalmasint még egy harmadik kódnak kellene felfognunk, és akkor ilyen értelemben minden egyes természetes nyelv három kódból állna. A gyermek általában először a hangzó kódot sajátítja el, majd a fénykódot és ezzel párhuzamosan azt a kódot, mely a két előzőt megfelelteti egymásnak. Hogy ez valóban egy harmadik, önálló kód, azt csak az első általánosba járó gyermekkel rendelkező (vagy nemrég rendelkezett) szülők meg az ott tanító pedagógusok értik igazán. Hónapok telhetnek el úgy, hogy a gyermek az egyes betűket hangoztatni tudja, „össze is tudja olvasni”, de csak így: a-l-m-a és képtelen arra, hogy megértse és mondja: ’alma’, *alma*. Másrészt egyes amerikai gyermekekről jegyzik fel, hogy azok a televízió jóvoltából már tudtak olvasni (értették is, mit olvasnak), anélkül, hogy a látott betűket hangoztatni tudták volna együtt, egy szóként, mondatként.

b) Ha egy-egy természetes nyelv egy-egy külön kód, akkor ezeket a kódokat is össze lehet hasonlítani például gazdaságosságuk szempontjából. Két indiai kutató megette ezt az angol és a német nyelvvel. Ennek eredményeképpen pontos számadatokat kaptak arra vonatkozóan, mennyivel „tömörebb”, kevesebb terjedősséget tartalmaz az angol nyelvi kód, mint a német. Megállapították azt is, hogy a fordítás folyamata információfelhasználással jár, és meghatározták, mekkora ez a plusz információ e két nyelv esetén (l. Ramakrishna). Eddig is „éreztük”, hogy az angol kódban igen gazdaságosan tudjuk magunkat kifejezni, de most már ennek a „tömörségnek” a pontos mértékét is tudjuk. Mit jelent ez a tömörség az angolul beszélő számára, mit az angolul hallgató számára, mi a helyzet ezzel kapcsolatosan más nyelvek esetén — és még hosszan sorolhatnám az ilyen irányú kutatások lehetőségeit. Nyilván a kódok egyes részeit is vizsgálhatjuk így. Az embernek van például olyan érzése, hogy a magyar nyelv grammatikai rendszere igen sok terjedősséget hordoz magában: olyan szabályokat, amelyek igen ritkán, statisztikailag talán a nullához igen közeli gyakorisággal realizálódnak (vö. pl. az ilyen formákat: *asztalaiméitől*).

c) Egy igen kedves pesti kollégánk szavajárása: „A nyelv sajnos változik, kérem.” A kódnak valóban nem lenne szabad változnia; igen nagy bajok származnának abból, ha a forgalmi lámpák piros színe fokozatosan narancssárgába „fejlődne át”, vagy ehhez hasonlók történnének. Hiszen a kód az automata idegpályája, aki — vagy ami, ha változásról van szó — ezt az idegpályát támadja meg, az automata létét fenyegeti. És a változás támadása állandóan éri a nyelvet mint kódot és a nyelv mint kód mégis szüntelenül működik. Ez a körülmény igen sok érdekes problémát vet fel, melyek közül itt csak egyet-kettőt érinthetünk.

Van egy olyan balhiedelem, hogy a nyelv rendszere „az egyszerűség felé” törekszik, tehát az egyszerűbb kódrendszer felé. Ám, hogy egy bonyolult struktúrában mi az „egyszerű” és mi nem az — nehéz megmondani. Számos olyan esetet találunk, ahol legalábbis kétes, vajon valóban egyszerűbb lett-e a rendszer, s ha igen, milyen értelemben. Így

például a magánhangzó-illeszkedés egyszerűbbé tette szavaink magánhangzó-állományát, de jóval bonyolultabbá a képző- és ragrendszert.

A grammatikusok közismerten „vaskalaposak”. Már rég él egy jelenség, esetleg sejtik is, hogy nem lehet megakadályozni a terjedését, tudják is a nyelvészek, hogy győzni fog — mégis csak „harcolnak ellene”. Ha a zene történetében vannak „megbukott kritikák”, akkor a normatív nyelvészet egész története szinte csak „megbukott kritikákból” áll: győzedelmeskedő hátravetett határozói jelzőkből, személynév előtt álló határozott névelőből, suk-sükből. Ám míg a közösségnek teljes joga, hogy változtassa kódját, e kód karbantartóinak, a nyelvvédőknek, nyelvoktatóknak szent kötelességük e változás lassítása, ésszerű mederbe terelése. Ha ők nem lassítanak a kód fejlődését, valóban komoly bajok keletkezhetnének a társadalom automatájának kommunikációs rendszerében.

Van viszont egy terület, ahol — ismét a közönség heves ellenállásába ütközve — a nyelvészek szoktak változtatást javasolni a kódban, ők „járnak elől”. Ez a terület a helyesírás. A közönség érzése szerint ez a „kód par excellence”, ezen „szemmel láthatóak” a változások. Ezért, mint az automata tagjai, egy automataként tiltakoznak egyetlen *b* vagy *j* elhagyása ellen is. Helyesírási reformokat ezért csak igen kicsiket lehet végrehajtani, azokat is csupán akkor, amikor a társadalom automatája különben is igen erős és gyors belső átépülésen megy át: forradalmak idején (vö. Nagy Péter reformját, az 1917-es orosz helyesírási reformot; a franciában az *e* muet-t a szó végéről még a nagy francia forradalom idején sem sikerült elhagyni).

Tegyük hozzá, hogy a kód fokozatos változása más rendszerekben is szükségszerű. Így, ha az élő világot a maga történeti fejlődésében egyetlen automataként fogjuk fel s ezen belül a fajokat mint részautomatákat, a természetes kiválasztódást nyilván úgy kell felfognunk, mint az öröklés során generációról generációra átadott kód fokozatos változásának eredményét.

S hogy — az információelmélet alkalmazhatóságának minden szélessége mellett is — egy a nyelvészethez hagyományosan közelebb álló területről merített gondolattal zárjuk mondanivalónkat: a művészeteknek is megvan a maguk kódja. És az is változik (nem „sajnos”).

Irodalom: Antal L.: Kibernetika és nyelvtudomány (Magyar Tudomány. 1956. 7—12: 337—40). — Antal L.: Jel, jelentés, szövegösszefüggés. (Nyr. 85 [1961] 2: 203—8. — Ábrahám S.—Kiefer F.: A theory of semantics (Sajtó alatt. Megj.: 1965. Mouton & Co. The Hague). — Fodor J. A.—Katz J. J.: The Structure of a Semantic Theory (Language 39 [1963.] : 170—211). — Яглом И. М. — Добрушин Р. Л. — Яглом А. М.: Теория информации и лингвистика (Вопросы языкознания IX [1960], 1: 100—10). — Григорьев В. И.: О коде и языке (Вопросы языкознания VIII [1959], 6: 128—30). — Падучева Е. В.: Возможности изучения языка методами теории информации (In: О. С. Ахманова и др.: О точных методах исследования языка. Москва, 1961. 98—149). — Ramakrishna B. S.—R. Subramanian: Relative efficiency of English and German languages for communication of semantic content. (IRE. Transactions on IT. 4. 1958. 3). — Rényi A.: Információelmélet és nyelvtudomány (Ált. nyelvészeti tanulmányok. II. Budapest, 1964). — Shannon C. E.—Weaver W.: The mathematical theory of communication (Urbana, 1949). — Машинный перевод и прикладная лингвистика. Выпуск 8. Труды МГПИИЯ. Москва, 1964. — Жинкин Н. И.: О кодовых переходах во внутренней речи. (Вопросы языкознания XIII [1964], 6: 26—38).

Papp Ferenc

Az azonosító predikatív szószerkezet

Az azonosító predikatív szószerkezetről régóta vitáznak. Két vélemény áll itt szemben egymással; a köztük levő különbség lényegében abból ered, hogy a szakemberek egy része grammatikai, más részük logikai eszközökkel igyekszik megoldani az azonosító predikatív szószerkezet problémáját. Az akadémiai leíró nyelvtan is foglalkozik vele a szószerkezetek (2 : 68), az állítmány (2 : 125—6) és az állítmányi mellékmondat fejezetében (2 : 351). Azok véleményét tette magáévá, akik ennek a problémának grammatikai megoldását keresik. Magam azok közé tartozom, akiknek a véleményét az akadémiai leíró nyelvtan így említi: „Mások véleménye szerint...” (2 : 351). A Magyar Nyelvőr 1961. évi 2. számában megjelent Alany = állítmány c. cikkemben állást foglaltam az azonosító predikatív szószerkezet logikai elemzése mellett. Ebben a cikkben azt mutattam be, hogy felfogásom szerint h o g y a n kell elemezni az azonosító predikatív szószerkezeteket. A h o g y a n t azonban követnie kell a m i é r t n e k, vagyis az említett cikkben bemutatott elemzési módot meg kell indokolni. Az alábbiakban ezt a hiányt kívánom pótolni. Hogy az említett cikkben végzett elemzés miért logikai elemzés, azt is az alábbiakban fejtem ki. A probléma egyes részleteinek tárgyalása során az akadémiai leíró nyelvtanból indulok ki, mert ez a tudományos munka „... igyekszik összegyűjteni és egységes rendszerbe foglalni a különféle helyeken már közzétett, időállóknak tekinthető részeredményeket” (1 : 40).

I.

Az azonosító predikatív szószerkezeteket elsősorban abból a szempontból kell megvizsgálnunk, hogy egyáltalán kereshetünk-e bennük nyelvtani állítmányt. — Nézzünk mindjárt egy példát:

A csend a halál. (Móricz Zs.: A hiba)

Az akadémiai leíró nyelvtanban a következőt olvassuk arról, hogyan kell meghatározni az állítmányt: „A nyelvtani állítmányt... nem a logika összefüggéseiben, hanem a nyelv, a nyelvtan törvényszerűségei szerint: mondattani viszonya és egyben tartalma (jelentése), valamint szófaja és alaki sajátosságai alapján kell meghatározni.” (2 : 118) — Vajon példamondatunkban ily módon meghatározhatjuk-e az állítmányt? — Nem! — A mondat két szóból áll, mind a kettő főnév, mind a kettőnek határozott névelője van, mind a kettő toldalék nélküli alakjában került a mondatba. Tehát nem áll fenn grammatikailag kifejezett mondattani viszony, nincs köztük különbség a tartalom (a jelentés) szempontjából, hiszen a mondat értelme ez: *a csend = a halál*; a szófaj tekintetében megegyeznek, alaki sajátosságuk ugyanazok.

Az akadémiai leíró nyelvtanban a következőt olvassuk az állítmány jelentéséről: „Azt fejezi ki, hogy az alany valamit cselekszik, valamilyen történés, állapotban lét vagy pusztán létezés hordozója; illetőleg megnevezi az alanynak mivoltát (mineműségét) vagy valamely minőségi-mennyiségi jegyét” (2 : 118). — Vajon felöleli-e ez a meghatározás példamondatunk állítmányát? — Nem! — Annak kifejezéséhez, hogy az alany valamit cselekszik, valamilyen történés, állapotban lét vagy pusztán létezés hordozója, igei (esetleg melléknévi) állítmányra van szükség. Az alany mivoltát (mineműségét) ugyan főnévi állítmánnyal fejezzük ki, de az ilyen állítmány az alanynak valamilyen fő- vagy alosztályát, fajtájának hovatartozását, jellegét, típusát stb. határozza meg, pl.:

A kutya emlőszállat. (közny.)

Az alma gyümölcs. (közny.)

Varjúnak varjú a fia. (Km.)

Fa ez, fa. (Tömörkény: Csata a katonával) stb.

Első és második példamondatunk állítmánya azt fejezi ki, hogy a kutya az emlősök osztályába, illetve az alma a gyümölcsök közé tartozik. Harmadik példamondatunk állítmánya (*varjú*) megállapítja, hogy a varjúnak a fia a varjak fajtájához tartozik. Negyedik példamondatunk alanya (*ez*) egy konkrét tárgyra, a játékkatonára utal, s a *fa* állítmány meghatározza annak anyagát, vagyis azt, hogy miből készült. Ilyesmiről példamondatunkban (*A csend a halál*) szó sem lehet. Az alany valamely minőségi-mennyiségi jegyének megnevezéséhez pedig melléknévi, illetve számnévi állítmányra van szükség.

Megfigyelhetjük, hogy fenti négy példamondatunkban az állítmány fogalmi köre tágabb az alanyénál. Az emlősöknek sok fajtájuk van, a kutya csak egy ezek közül; sokféle gyümölcs van, ezek egyike az alma. A névelő nélküli *varjú* szó a varjak egész nemzetségét jelenti, ehhez minden varjú hozzátartozik, a *varjúnak a fia* pedig legfeljebb a varjúfiókák összességét jelenti. A játékkatona, amelyre az *ez* alany mutat, egyedi dolog, rajta kívül még ezernyi olyan tárgy van, amelynek az anyaga *fa*.

Annak megállapításához, hogy a predikatív szó szerkezetben melyik tag a nyelvtani alany, s melyik a nyelvtani állítmány, arra van szükség, hogy a két tag között grammatikai szempontból különbség legyen. Ez elsősorban szófaji különbség lehet. Az alany mindig főnév vagy főnévi értékű szó. Ha tehát a predikatív szó szerkezet egyik tagja főnév vagy főnévi értékű szó, a másik pedig ige, melléknév vagy számnév (melléknévi vagy számnévi értékű szó), akkor könnyen megállapíthatjuk, hogy az ige (*Ez jár*), a melléknév (*Ez jó*), illetve a számnév (*Ez sok*) a minősítő tag (állítmány), a főnév, illetve a főnév értékű szó pedig a minősítés hordozója (alany). Ha a predikatív szó szerkezetnek mind a két tagja főnév vagy főnévi értékű szó, akkor már szófaji különbség nem áll fenn. Ilyen esetben csak a jelentésbeli különbségre támaszkodhatunk, amint azt a fenti négy példában láttuk.

Vegyük elő újból egyik példamondatunkat:

A kutya emlősállat.

Azt mondtuk, hogy az *emlősállat* az állítmány, mert fogalmi köre a *kutya* fogalmi körénél tágabb. Ha azonban az *emlősállat* fogalmi körét kijelölő jelzővel egyedivé szűkítjük, akkor a *kutya* fogalmi köre lesz tágabb, tehát a két főnév szerepet cserél a mondatban:

Ez az emlősállat kutya.

Ebből az következik, hogy a főnév csak akkor lehet nyelvtani állítmány, ha fogalmi köre a vele predikatív szó szerkezetet alkotó másik főnév fogalmi körénél tágabb. Ez az egyetlen nyelvi, nyelvtani tényező, amely a főnevet állítmánnyá teheti, illetve amelynek alapján a főnévvel kifejezett nyelvtani állítmányt meghatározhatjuk.

A fogalmi körök szerinti különbség igen változó. Figyeljük meg a fogalmi kör fokozatos szűkülését a következő mondatok állítmányában:

- a) *Kis János tanuló.*
- b) *Kis János gimnáziumi tanuló.*
- c) *Kis János a Madách Imre Gimnázium tanulója.*
- d) *Kis János az első osztály tanulója.*
- e) *Kis János az I. B osztály tanulója.*
- f) *Kis János az I. B osztály kitérő tanulója.*

Az alany mindegyik mondatban *Kis János*, 1 tanulónak a neve. *Tanuló* minden olyan fiatal, aki valamilyen iskolába jár. Legyen a számuk 2 000 000. A gimnáziumi tanulók száma ezek számánál jóval kisebb, mondjuk 100 000. A Madách Imre Gimnáziumnak 360 tanulója van. Az I. osztály ennek a gimnáziumnak az I. osztályát jelenti, ahol a három párhuzamos osztályban összesen 90 tanuló van. Az I. B osztályban 30; ezek közül 6 kitűnő rendű. Itt számszerűen is kimutathatjuk az alany és az állítmány fogalmi köre közötti különbséget: a) $1 \leftrightarrow 2\,000\,000$; b) $1 \leftrightarrow 100\,000$; c) $1 \leftrightarrow 360$; d) $1 \leftrightarrow 90$; e) $1 \rightarrow 30$; f) $1 \leftrightarrow 6$. A különbséget meg is szüntethetjük:

Kis János az I. B osztály legjobb tanulója.

Kis János is 1 tanuló, az I. B osztály legjobb tanulója is 1 tanuló. A kettőt azonosítjuk: *Kis János = az I. B osztály legjobb tanulója*. Számszerűen kifejezve: $1 \leftrightarrow 1$. Az ilyen predikatív szó szerkezetekben az ismertetett okok miatt nem határozhatjuk meg a grammatikai állítmányt, ennél fogva a grammatikai alanyt sem. Ez azt jelenti, hogy az azonosító predikatív szó szerkezetben nincs grammatikai értelemben vett állítmány. (Erre alább még visszatérek.) Mivel azonban az ilyen szó szerkezetek a nyelvnek éppen úgy önálló, lezárt egységei lehetnek, mint a nyelvtani alannyal és állítmánnyal bíró mondatok, szükséges, hogy megállapítsuk, melyik a minősítő, s melyik a minősített tag. Bár az ilyen szó szerkezetek grammatikai értelemben nem mondatok, mégis logikai ítéletet tartalmaznak, ezért a logika összefüggéseiben kell — s csakis így lehet — meghatározni bennük az alanyt és az állítmányt. A logikai alany az elsődlegesebb, az alapul vett képzet, tehát ismernünk kell a szövegösszefüggést, illetőleg a beszédhelyzetet, hogy meghatározhassuk a logikai alanyt és állítmányt. Visszatérek első példamondatomhoz, de ezúttal a vele szorosan összefüggő szövegrésszel együtt idézem:

A nagy unalmas csendben folytatja a két szüle a hosszú harcot tovább. Ha már egy napig nincs valami, amin pörölgének, olyan, mintha már élet se volna az életük. Csak az hallgat, az van békében, akinek senkje, semmije, köze sincs a világhoz. A csend a halál. Az alapul vett képzet kétségtől egy csend (alany), s azzal minősíti az író, hogy azonosítja a halál (állítmány) fogalmával. Tévedés volna azt hinni, hogy a szórend megváltoztatása maga után vonja a két tag viszonyának megváltozását. Ez csak azt jelenti, hogy az állítmányt főhangsúlyal az alany elé helyezük. Egészen világossá teszi ezt a következő példa:

(A kalapos kisasszony szokva van már a beszédekhez, csak pergeti tovább a képeket.) *Ez a Belgrád ostroma, ez a váljevói ütközet, ez Szendrő várának diadalmas védelme... ez a kraszniki csata...* (Tömörkény: A kraszniki csata)

Példamondatunkban négy azonosító predikatív szó szerkezet van, a szó szerkezet egyik sarka mind a négy esetben az ez főnévi mutató névmás. A példamondatunkkal szorosan összefüggő szövegrész így kezdődik:

Akkor jön egy kalapos kisasszony, szép háborús képeket árul.

Az alapul vett képzet tehát a kép. Az ez főnévi mutató névmás egy-egy képre utal, jelentése: *ez a kép*. Az alanyi rész ennél fogva *ez*, az állítmányi rész pedig az, amit az egyes képekről megállapítunk, vagyis az új mondanivaló. Ilyen értelemben mind a négy szó szerkezet arra a (ki nem mondott) kérdésre felel: *Mi ez?* — Benkő László és Szemere Gyula így elemzik ezt a kérdő mondatot: „Ezzel a kérdéssel az előttem levő dolog meghatározó, minősítő jegyét keresem, ezért a *mi?* kérdő névmás tölti be az állítmány szerepét, az *ez* az alanyét” (Nyelvtani elemzések 1 : 37–8). Kétség nem fér hozzá, hogy ez az elemzés helyes. (Alább még visszatérek a *Mi ez?* elemzésére.) Mármost akár így felelek erre a kérdésre: *Ez a kraszniki csata* — akár így: *A kraszniki csata ez* — mindkét esetben a *kraszniki csata* az állítmány. Valószínű azonban, hogy ha elhangzik a *Mi ez?* kérdés, a válasz

csak ez lesz: *A kraszniki csata* (állítmány). — Tegyük fel, hogy valaki éppen akkor érkezik a helyszínre, amikor elhangzik a példának vett mondat. Hallja, hogy mit mond az árus, de még nem látta a képeket. Az ő számára ezért az elsődleges, az alapul vett képzet a *Belgrád ostroma, a váljevói ütközet* stb. — Szeretné látni a kraszniki csata képét, ezért a következő kérdéssel fordul az árushoz: *Melyik a kraszniki csata?* — A kimondott vagy ki nem mondott kérdés tehát magában foglalja az alapul vett képzetet (mint alanyt), s mellette a kérdő névmás az állítmány szerepét tölti be. Mivel a kérdő névmással a kijelentő mondat állítmányát keresem, a feleletben az a szó lesz az állítmány, amelyik a kérdő névmás helyére kerül. A jelen esetben az árus rámutat egy képre, s elég, ha ennyit mond: *Ez. Állítmánnyal felelt.*

Mivel a kérdés magában foglalja az alapul vett képzetet (mint alanyt), az azonosító predikatív szó szerkezetnek kérdés alapján történő elemzése logikai elemzés.

Ki kell itt még térnem arra, hogy más típusú azonosító predikatív szó szerkezetek is vannak. Olyanok, amelyekben az ítélet nem fordítható vissza, vagyis az alany és az állítmány nem cserélhet szerepet. Egy napilap sakkrovatában a tudósító beszámolt az amerikai sakkbajnokság eredményéről, mégpedig ilyen cím alatt:

Fischer a bajnok.

Ez a cím a sakk iránt érdeklődő olvasóknak arra a ki nem mondott kérdésére felel: *Ki a bajnok?* — A fentebb bemutatott elemzések alapján a *bajnok* az alany, a *Fischer* az állítmány. Ez logikus is, mert ha a *Fischer* volna az alany, akkor elhagynánk az állítmány határozott névelőjét: *Fischer bajnok.* Névszói-igei állítmánnyal: *Fischer bajnok lett.* Ez pedig nem azonos jelentésű a *Fischer lett a bajnok* mondattal.

Azok számára, akik tagadják, hogy személynévvel ki lehet fejezni az állítmányt, idézem Móricz Zsigmondnak két érdekes mondatát:

1. „*De a katona, hiába Maradék Pál, mégse értette, hogy az idegenbéli hogy örül annak, hogy ötet márványfedőnek híjják*” (Rózsa Sándor összevonja... Újvidék, 1951. 10.). A főmondat alanya a *katona*, igei állítmánya *mégse értette*. A *Maradék Pál* a *hiába* nélkül az alany azonosító értelmező jelzője volna (*A katona, Maradék Pál...*), így azonban a beékelte mellékmondat állítmánya; alanya ugyanaz, ami a főmondaté.

2. *Mind a hárman János vagytok?* (Uo. 212) — Az utóbbiban a János személynév az összetett állítmány névszói része.

A félreértés elkerülése végett meg kell jegyeznem, hogy a személynév (vagy a személynévmás) csak azonosító predikatív szó szerkezetben lehet állítmány, tehát ha kap is állítmányi szerepet, akkor sem nyelvtani, hanem logikai állítmány. Nyelvtani állítmány azért nem lehet, mert egyedi fogalomnak a neve, s nem tudunk mellé alanynak olyan főnevet tenni, amelynek fogalmi köre a személynév fogalmi körénél szűkebb.

A főnévi kérdő névmások állítmányi szerepével kapcsolatban olyan ellenvélemény hangzott el, hogy ha a *Mi ez?* kérdő mondatban a *mi?* volna az állítmány, akkor a *Mi zúg? Mi szép? Mi sok?* kérdésekben is a kérdő névmás volna az állítmány. Ez az érvelés azzal a megállapítással fejeződik be, hogy a *mi?* kérdő névmással predikatív szerkezetet alkotó szó a mondatban nem alany, hanem állítmány. — Az érvelés is, a befejező megállapítás is téves. — Fentebb már rámutattam arra, hogy ha főnév vagy főnévi értékű szó igével, melléknévvel vagy számnévvel együtt alkotja a predikatív szó szerkezetet, akkor a főnév vagy főnévi értékű szó az alany, a másik tag az állítmány. Ezért a *Mi zúg? Mi szép? Mi sok?* kérdő mondatokban a *mi?* kérdő névmás az alany. (A főnévi névmások főnévi értékű szavak.) Azonban a *Mi ez?* kérdésben két főnévi értékű szó alkotja a predikatív szó szerkezetet. Ilyen esetben az a szó lesz az alany, amelyik pontosabban meghatározott fogalmat jelent, tehát amelyeknek a fogalmi köre szűkebb. Nem kétséges, hogy a *Mi ez?*

predikatív szó szerkezetet alkotó két szó közül a mutató névmás jelenti a határozottabb fogalmat, mert konkrét esetben az előttünk levő dologra utal, míg a kérdő névmás jelentése határozatlan.

A fent vázolt okoknál fogva nem értek egyet Benkő László és Szemere Gyula véleményével, hogy a *Kenyer s uborka az ebédjük mára* (József A.) mondatban (Nyelvtani elemzések 1 : 44) többszörös (v. halmazott) alany van. A határozott névelős vagy birtokos személyragos főnév pontosabban meghatározott fogalmat jelent, mint a névelő nélküli s ragtalan főnév, vagyis a határozott névelő és a birtokos személyrag szűkíti a fogalmi kört. A fenti példamondatban a predikatív szó szerkezet egyik sarkát alkotó főnévnek határozott névelője is, birtokos személyragja is van (az ebédjük), a szó szerkezet másik sarkát pedig két olyan főnév alkotja, amelyek közül egyiknek sincs sem névelője, sem ragja. — Nézzük most már, hogy ez az alaki különbség milyen tartalmi (jelentésbeli) különbséget von maga után! — A névelő nélküli *kenyer s uborka* meghatározatlan mennyiségű kenyeret s uborkát jelent, ebből vesszük el az ebédjükhöz szükséges mennyiséget. Ez már meghatározott mennyiség, mivel tudjuk, hogy a költeményben (Éhség) szereplő tíz-tizenöt cséplőmunkás csak néhány kiló kenyeret s uborkát ehet meg ebédre. Tehát *az ebédjük* pontosabban meghatározott fogalmat jelent, fogalmi köre szűkebb, ezért ez az alany. Ilyenformán a *kenyer s uborka* nem többszörös alany, hanem többszörös állítmány. — Gyakran előfordul, hogy ugyanazzal a szóval fejezzük ki mind az alanyt, mind az állítmányt, de a megismételt szó csak egyszer kap határozott névelőt. Ilyen esetben a szórendre való tekintet nélkül a névelős alak az alany. Pl.: *A kötelesség kötelesség.* (Tömörkény) *Időm sincs már, meg aztán a szolgálat, szolgálat.* (Tömörkény) *Hiszen pedig éccaka is föld a föld, ház a ház, és ember az ember.* (Móricz Zs.)

A mutató névmás helyére főnév is kerülhet a *mi?* kérdő névmás mellé, pl.: *Mi a kenyér?* A *mi?* kérdő névmással főnévi állítmányt keresünk a *kenyer* alany mellé. Az állítmányként alkalmazott főnév fogalmi köre nem lehet szűkebb az alanyénál. Rendszerint tágabb, pl.: *A kenyér élelmiszer.* Sokféle élelmiszer van, ezek egyike a kenyér. Ha az állítmányként alkalmazott főnév fogalmi köre pontosan megegyezik az alanyéval, akkor azonosító predikatív szó szerkezet keletkezik, pl.: *Mi a gyémánt?* — *A gyémánt a legkemenyebb anyag.* A *gyémánt* alanyról azt állítjuk, hogy *a legkemenyebb anyag.* Ha azonban ez a szó szerkezet arra a kérdésre felel: *Melyik a legkemenyebb anyag?* — akkor a *gyémánt* a főhangsúllyal kiemelt állítmány.

II.

Az eddigiekben kimutattam, hogy az úgynevezett azonosító predikatív szó szerkezet grammatikai szempontból nem mondat, mert nincs grammatikailag kifejezett állítmánya. Ezek után az a kérdés vár megvilágításra: Mi hát az azonosító predikatív szó szerkezet grammatikai szempontból? — Egy Tömörkény-idézettel kezdem:

„A mellén bőr, amelyre piros, zöld és sárga zsinórokkal csodálatos tulipántok vannak hímezve. *Ez a melledző, egy szerbes ruhadarab*” (Főzés. Válogatott elbeszélései. Újvidék, 1950.).

Az alapul vett képzetet az ez mutató névmás fejezi ki, mivel az előző mondatban leírt bőr fogalmát hordozza magában, tehát ez az alany. Ezt azonosítjuk a *melledző* fogalmával, ez az állítmány. A *melledző* főnévi állítmánynak főnévi értelmezője van: *egy szerbes ruhadarab.* Ha elhagyjuk az ez alanyt és az értelmező előtti vesszőt, ezt a mondatot kapjuk: *A melledző egy szerbes ruhadarab.* — Milyen változás történt itt a szavak mondatbeli szerepét illetőleg? — Az eredeti állítmányból alany lett, a főnévi értelmezőből pedig főnévi állítmány. Mégpedig nyelvtani állítmány. Ugyanis a hangsúly-

talán egy határozatlan névelő, s ezért a mondat értelme azonos a következőével: *A melledző szerbes ruhadarab.* A két tag közül a *szerbes ruhadarab* fogalmi köre tágabb; szerbes ruhadarab több van, ezek közé tartozik a *melledző*. Figyeljük meg ezzel kapcsolatban a következő példát:

„Ez is étel pedig, amit te főztél, sőt külön étel, mert lám már csalogat erre valakit. *Ez a valaki egy parti gyerek, amilyen sok van*” (Tömörkény: Főzés). Az *ez a valaki* csak egy személy, parti gyerek pedig sok van, tehát az *egy parti gyerek* az állítmány.

A szavak mondatbeli szerepének ilyen megváltozását kimutathatjuk másképpen is. Vegyük a következő példát:

Kairói tudósítónk Kovács János.

Ez az azonosító predikatív szószerkezet erre a ki nem mondott kérdésre felel: *Ki a kairói tudósítónk?* — Tehát az állítmányi rész a *Kovács János*, ugyanis a *ki?* kérdő névmással minősítő tagot keresek a *kairói tudósítónk* alany mellé. Kapcsoljunk ehhez az azonosító predikatív szószerkezethez nyelvtani állítmányt! — *Kairói tudósítónk, Kovács János itthon tölti szabadságát.* — Ez a kísérlet azt mutatja, hogy az azonosító predikatív szószerkezethez nyelvtani állítmányt lehet kapcsolni, s a nyelvtani állítmány hatására az azonosító predikatív szószerkezet állítmányi tagja elveszti ilyen szerepét, s az alany főnévi értelmezőjévé (értelmező alannyá) válik. Ez azt bizonyítja, hogy az azonosító predikatív szószerkezet grammatikai szempontból nem mondat, hanem azonosító értelmezős szerkezet (alany és értelmező alany).

III.

Külön fejezetben kell foglalkoznom azokkal az azonosító predikatív szószerkezetekkel, amelyekben az azonosított tagok egyikéhez igei rész is tartozik, mert ezek alkotják a fő problémát.

Ha az azonosító predikatív szószerkezetnek mind a két tagja harmadik személyű, akkor a probléma megoldása nem nehéz. Pl.: Egy gimnáziumi osztály tanárai megbeszélést tartanak a tanulók tanulmányi előmeneteléről, s közben elhangzik a következő kijelentés:

Az osztály legjobb tanulója Kis János lesz.

Ez a mondat arra a ki nem mondott kérdésre felel: *Ki lesz az osztály legjobb tanulója?* — Ennek megfelelően a mondat állítmánya: *Kis János lesz.* — Ha azonban a tanárok Kis János tanulmányi eredményét vizsgálják, ezt a kérdést teheti fel valaki: *Milyen tanuló lesz Kis János?* — A várható válasz:

Kis János az osztály legjobb tanulója lesz.

Itt már *Kis János* az alany, tehát az igei rész a szószerkezet másik sarkához kapcsolódik.

Nem ilyen egyszerű a megoldás abban az esetben, ha az azonosított tagoknak csak egyike harmadik személyű. Itt ugyanis számolni kell a kongruenciatorvénnyel.

Az akadémiai leíró nyelvtanból indulok ki; idézem az erre vonatkozó sorokat: „— Mások véleménye szerint azonban a vizsgált mondat típusban mindig a h a n g s ú l y o s, illetőleg a hangsúlyos s z ó r e n d i helyzetű rész az állítmányi névszó; így a *Te vagy* az változatban az az utalószó alanyi, a *Te az vagy* változatban állítmányi szerepű, — s ugyanilyen a hozzá tartozó mellékmondat is. (Így azonban azzal is számolnunk kellene, hogy ilyenkor az igei állítmányi rész a főmondatban nem az alannyal, hanem a névszói állítmányi résszel kongruálna)” (2 : 351).

A „mások véleményének” ilyen megfogalmazása nem tartalmazza azt, ami e véleményben elsődleges fontosságú. Nem szól arról, hogy az azonosított tagok közül az egyik az alapul vett képzetet (a logikai alanyt), a másik pedig az új mondanivalót (a logikai állítmányt) fejezi ki. A hangsúly csak kísérője a logikai állítmánynak, tehát másodlagos fontosságú. Ez az oka annak, hogy a hangsúlyt nem fogadhatjuk el nyelvtani tényezőnek, s nem mondhatjuk azt, hogy az azonosító predikatív szó szerkezetben a logikai állítmány egybeesik a nyelvtani állítmánnyal. — Ez a megállapítás összhangban van az akadémiai leíró nyelvtan fentebb idézett soraival (2 : 118), amelyek arról szólnak, hogyan kell meghatározni a nyelvtani állítmányt. Ugyanis az akadémiai leíró nyelvtan azok között a nyelvi, nyelvtani tényezők között, amelyek alapján a nyelvtani állítmányt meghatározhatjuk, nem említi a hangsúlyt.

A felvetett problémáról szól a következő idézet is:

Mi vagyunk az Élet fiai. (József A.)

A mondat névszói-igei állítmánya: *fiai vagyunk*, határozott alanya: *mi*. Az összetett állítmány létigei része sokszor közvetlenül a személyes névmással kifejezett alany után következik, tehát megelőzi a névszói részt. Ilyenkor könnyen abba a tévedésbe eshet az ember, hogy a személyes névmás és a létige alkotja az összetett állítmányt („*mi vagyunk*”), a tulajdonképpeni állítmány névszói része pedig („*fiai*”) az alanyt. Az efféle meghatározás helytelenségét tüstént belátjuk, ha megfontoljuk, hogy nyelvtanban úgynevezett kongruenciátörvény van, vagyis az alanyt és az állítmányt egyeztetjük. A névszói állítmány számban, az igei állítmány és az összetett állítmány igei része pedig számban és személyben egyezik az alannal. Ezért ha a *vagyunk* igealakban állítmányt teszünk fel, nem is gondolhatunk más alanyra, mint *mi*, hiszen az igealak személyragja a többes szám 1. személyére utal” (Benkő—Szemere: Nyelvtani elemzések 1 : 40). A szerzők mechanikusan alkalmazták a kongruenciátörvényt, s ennek a következménye az, hogy érvelésük ellentmond egy korábbi elemzésüknek, amelyet fentebb már idéztem, „*Mi ez?* Ezzel a kérdéssel az előttem levő dolog meghatározó, minősítő jegyét keresem, ezért a *mi?* kérdő névmás tölti be az állítmány szerepét, az *ez* az alanyét” (Uo. 37—8). — Hasonlóképpen kell elemeznünk a *Mik ezek? Mi az? Mik azok? Ki ez? Kik ezek? Ki az? Kik azok?* kérdő mondatokat is, mert ha főnévi kérdő névmás főnévi mutató névmással alkotja a predikatív szó szerkezetet, akkor a kérdő névmás az állítmány. Természetesen akkor is a főnévi kérdő névmás marad az állítmány, ha a főnévi mutató névmás helyére határozott névelős, illetve birtokos személyragos főnevet teszünk. Ha mármint a *Kik azok?* kérdésben a főnévi mutató névmás helyére „az Élet fiai”-t tesszük, akkor a kérdés így hangzik: *Kik az Élet fiai?* — Elemzése: Ezzel a kérdéssel az *Élet fiai* meghatározó, minősítő jegyét keresem, ezért a *kik?* kérdő névmás tölti be az állítmány szerepét, az *Élet fiai* az alanyét. Ha tehát a feltett kérdésre így válaszolok: *Mi (vagyunk)* — állítmánnyal feleltem. A felelet természetesen azonosító szó szerkezet lesz (az *Élet fiai* = *mi*), hiszen mondtam már, hogy a személynév, illetőleg a személyes névmás csak azonosító predikatív szó szerkezetben töltheti be az állítmány szerepét. Szükségesnek tartom ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy a *ki?* vagy *kik?* kérdő névmással keresett főnévi állítmány azonosító szó szerkezetet alkot az alannal. Pl.:

Ki az a vén zászlótartó ottan...? — Az én apám e vén zászlótartó. (Petőfi)

A feleletben főhangsúllyal kiemelt állítmány van: *Az én apám* (= e vén zászlótartó).

A szerzőknek ez a fenti ellentmondása arra mutat, hogy elhamarkodva ítélték meg a problémát.

Az akadémiai leíró nyelvtan megfontoltan jár el, éppen ezért kénytelen bevallani, hogy módszerével nem jut el a megoldásig. Íme az erre vonatkozó sorok:

„Megnehezíti az elemzést az is, hogy a személyes névmás olykor nem — vagy nem csak — eredeti jelentésében kerül a predikatív szó szerkezetbe: *Én magának nem vagyok »te«!* (közny.); stb. (Olykor azonban, főleg ha a beszédhelyzet pontosabb viszonyait nem ismerjük, valóban semmiképp sem döntjük el megnyugtatóan, hogy például egy leírt *Ez az!* vagy *Az ez!* stb. típusú mondatban melyik szó a nyelvtani állítmány)” (2 : 126).

Az „Én magának...” mondatnál nagyobb gondot okoznak a nyelvtani elemzés híveinek az ilyen mondatok: *Hisz ez nem „én” vagyok!* (Jókai) Ugyanis az azonosság tagadásakor a tagadószó az állítmányi rész jelentését módosítja, akárcsak kérdezéskor az -e kérdőszócska. Pl.: *A gránit-e a legkeményebb anyag?* — *Nem a gránit a legkeményebb anyag.* — *A legkeményebb anyag-e a gránit?* — *A gránit nem a legkeményebb anyag.* — Tehát ha példamondatunkban az ez volna az állítmány névszói része, akkor így alakulna a mondat: *Hisz nem ez vagyok én!* — vagy: *Hisz én nem ez vagyok!*

Az *Ez az!* típusú mondatokról szóló panasszal kapcsolatban pedig csak annyit kívánok megjegyezni, hogy itt a beszédhelyzet, illetőleg a szövegösszefüggés ismerete nem a nyelvtani, hanem a logikai állítmány meghatározásában nyújt segítséget. Logikai elemzéssel ez a probléma is könnyen megoldható. Említettük, hogy a kimondott vagy ki nem mondott kérdés magában foglalja az alapul vett képzetet (mint alanyt), s mellette a kérdő névmás az állítmány szerepét tölti be. Kétféle kérdést alkalmazhatunk: *Melyik ez?* vagy *Melyik az?* — Mivel a kérdő névmással a kijelentő mondat állítmányát keresem, a feleletben az a szó lesz az állítmány, amelyik a kérdő névmás helyére kerül. (A *melyik?* kérdő névmás itt főnévi szerephez jutott.) Másképpen nem is lehet megoldani ezt a problémát, mert ha a predikatív szó szerkezetnek mind a két sarka ki van fejezve, de a szövegösszefüggés ismerete nélkül mégsem tudjuk meghatározni az állítmányt, akkor abban a szó szerkezetben nincs nyelvtani állítmány.

A grammatikai elemzésben észlelhető bizonytalanság és határozatlanság arra mutat, hogy az azonosító predikatív szó szerkezetek problémáját nem lehet grammatikai módszerekkel, azaz egyeztetéssel vagy átalakítással megoldani. Az egyeztetés az esetek többségében nem alkalmazható, az átalakítással pedig lényegében megváltoztatjuk a szó szerkezetet; ezenkívül vannak olyan azonosító szó szerkezetek, amelyeket kétféleképpen is át lehet alakítani. Megnyugtató megoldást csak a logikai elemzés adhat.

Vegyünk ismét egy példát:

— *Kend mátúl kezdve közérő, Förgeteg János.*

(János ijedten néz a ló feje fölött a városi katona arcába.)

— *Mi vagyok én?*

— *Közérő kend a röszei tötésen.* (Tömörkény: Förgeteg János...)

Mind az első, mind az utolsó mondatban a *kend* az alany, a *közérő* az állítmány. (A *kend* egy embert, a *közérő* embercsoportot jelent.) Az utolsó mondatban a kérdés hatására az állítmány főhangsúllyal a mondat élére került. A *közérő* azért maradt itt is állítmány, mert János így tette fel a kérdést: *Mi vagyok én?* Nyilván azért, mert nem értette a *közérő* szót. De tegyük fel, hogy megsértődik a „kend” miatt. Akkor ezzel a kérdéssel fordul a pusztázóhoz: *Ki a közérő?* A határozott névelős *közérő* már egyedi jelentésű, a kérdő mondat állítmánya a *ki?* kérdő névmás, amellyel állítmányt keresünk a *közérő* alany mellé. (A felelet természetesen azonosítás lesz.) Ezért, ha az utóbbi kérdésre válaszolunk, a személyes névmás lesz az állítmány: *Kend* (a közérő). Ha a pusztázó letegezné Jánost, akkor a *Ki a közérő?* kérdésre így felelne állítmánnyal: *Te* (vagy).

Látjuk tehát, hogy a kongruenciatorvény mechanikus alkalmazása ésszerűtlen, s könnyen félrevezethet bennünket. Most még csak az van hátra, hogy elhárítsuk a végső

akadályt, azaz magyarázatot adjunk arra, hogy az igei állítmányi rész nem az alannyal kongruál.

A szakirodalom azt mondja, hogy az azonosító predikatív szó szerkezetben két egyenlővé tett főnévi értékű szó van. Ezek közül az egyik az alany, a másik az állítmány, illetőleg az összetett állítmány névszói része. Ahhoz, hogy egyenlővé tehesük az alanyt és az állítmányt, a két főrész közül valamelyiknek hasonulnia kell a másikhoz. Szó volt arról, hogy az alany mindig főnév vagy főnévi értékű szó. Az alany ennél fogva nem hasonulhat, mert szófaja állandó. Tehát csak az állítmány hasonulhat az alanyhoz. Erre akkor kerül sor, ha az állítmányt főnévvel fejezzük ki. Minden főnévi állítmányú mondat azonosítást fejez ki, de az azonosítás kétféle lehet: részleges vagy teljes. Ha az állítmány fogalmi köre tágabb az alanyénál, akkor az azonosítás részleges. Pl.: *Az ember élőlény.* Ez a mondat azt jelenti, hogy az embert azonosítjuk az élőlények egy részével. Ha pedig az állítmány fogalmi köre pontosan megegyezik az alanyéval, akkor teljes azonosítás áll fenn, vagyis bekövetkezik az állítmánynak az alanyhoz való teljes hasonulása. Ha az állítmány nyelvtani szempontból teljesen hasonul az alanyhoz, azonossá lesz vele, akkor nyelvtani szempontból alannyá kell válnia. Ezért mondhatjuk, hogy az ilyen típusú szó szerkezetben nincs grammatikai eszközökkel kifejezett állítmány, hanem ez a szó szerkezet grammatikai szempontból olyan azonosító értelmezős szerkezet, amely alanyból és értelmező alanyból áll. Pl.: Egy szülő a gyermekeiről beszél, s többek között ezt mondja: *Géza a legnagyobb.* Később pedig ezt: *Géza, a legnagyobb tanul.* Mind a két mondatban azonosítás van: *Géza = a legnagyobb.* Mivel a mondat alanya mindkét esetben a *Géza* személynév, s *Géza = a legnagyobb, a legnagyobb* szó mindkét esetben az alanynak más néven való, ismételt megnevezése. A vitatott példákban szintén azonosítás van: *a Te vagy az,* illetve *Az te vagy* mondatban az alapul vett képzet az *az* (Kérdésük: Ki az?, illetve Az ki?), ezt azonosítjuk a *te* fogalmával; *a Te az vagy,* illetve *Az vagy te* mondatban pedig az alapul vett képzet a *te* (Kérdésük: Te ki vagy?, illetve Ki vagy te?), ezt azonosítjuk az *az* fogalmával. Az egyenlővé tett két tagot grammatikailag alanynak és értelmező alanynak, a létigét pedig (szintén grammatikailag) igei állítmánynak kell felfognunk. Hogy tehát a célul kitűzött magyarázatot megadhassuk, a vitatott példákat össze kell vetnünk az olyan igei állítmányú mondattal, amelyben az alany és az értelmező alany közül csak az egyik 3. személyű.

Azt mondja a költő:

Ott megy ő, a vén vezér, utána

A hazának ifjúsága, mi. (Petőfi S.: Az erdélyi hadsereg)

A második tagmondatnak nincs külön szóval kifejezett állítmánya, mert odaértjük az első tagmondat állítmányát. Az állítmánnyal kiegészített második tagmondatnak azonban két változata lehetséges:

a) ... , *utána megy a hazának ifjúsága, mi.*

b) ... , *utána a hazának ifjúsága, mi megyünk.*

Mit jelent ez a második változat? — Azt, hogy ha az igei állítmány nem előzi meg az alanyt és annak azonosító értelmező jelzőjét, akkor az utóbbi alanyként viselkedik, s ha személyét illetőleg az alanynál kisebb sorszámu, akkor az igei állítmány személye hozzá igazodik. Helyes tehát, ha ilyenkor alanyról és értelmező alanyról beszélünk. A vitatott példák (*Te vagy az. Te az vagy.*) csak a második változattal vethetők össze, mert a létige nem előzheti meg mind a két azonosított tagot. Akár a *te az* alapul vett képzet, akár az *az, két-két* változat lehetséges:

- a) *Te az vagy. Az vagy te.*
 b) *Az te vagy. Te vagy az.*

Ezek a változatok azt mutatják, hogy az egyenlővé tett két főnévi értékű szó közül a minősítő tag mindig közvetlenül a létige előtt áll, az alapul vett képzetet kifejező szó pedig vagy megelőzi, vagy követi a minősítő tagból és a létigéből álló szószerkezetet.

Hogy levonhassuk a végső következtetést, meg kell még vizsgálnunk azt a mondatot, amelyben a 3. személyű alany és nem 3. személyű azonosító értelmező jelzője szerepet cseréltek:

..., *utána mi, a hazának ifjúsága megyünk.*

Ez a példa azt mutatja, hogy a 3. személyű értelmező alany nem viselkedik alanyként, vagyis személyét tekintve az igei állítmány nem igazodik hozzá. Tehát ha az alany és az értelmező alany személyüket tekintve nem egyenlő sorszámúak, akkor a mögöttük álló igei állítmány a kettő közül ahhoz igazodik, amelyik a kisebb sorszámú. Megállapítottuk, hogy nyelvtani szempontból az azonosító predikatív szószerkezet sem más, mint azonosító értelmezős szerkezet, tehát a fenti szabály erre is érvényes. A vitatott példákban akár a *te az* alapul vett képzet (alany), akár az *az*, a létige mind a két esetben 2. személyű: *Te az vagy. Az te vagy.* Ha azt mondjuk, hogy a *Te az vagy* változatban az *az vagy*, az *Az te vagy* változatban pedig a *te vagy* az állítmány, akkor ezt a logika összefüggései alapján tesszük, mert az első mondatban a személyes névmás, a másodikban pedig a mutató névmás tartalmazza az alapul vett képzetet.

A fenti eredményre jutunk akkor is, ha az azonosított tagokat két alannak fogjuk fel. Ebben az esetben a következő szabályt alkalmazhatjuk: Ha a mondatnak több, különböző személyű alanya van, akkor az állítmány többes számú, személye pedig az alanyhoz igazodik, amelynek személye a legkisebb sorszámú. Mivel azonban az azonosító szószerkezetben mind a két alannal ugyanazt a valakit vagy valamit nevezünk meg, nincs szükség többes számra, csak az állítmány személye igazodik a kisebb sorszámú alanyhoz. Az azonosítást kifejező mondat típusra tehát ilyen értelemben érvényes a kongruenciatorvény.

*

Az elmondottakat röviden a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Ha a predikatív szószerkezetet két főnév alkotja, a szórendre való tekintet nélkül az a tag az állítmány, amelynek a fogalmi köre tágabb. (*A víz folyadék. Folyadék a víz.*) Ilyen esetben az alannak rendszerint van határozott névelője, az állítmánynak nincs. Mivel a birtokos személyrag szűkíti a fogalmi kört, egyedíti a fogalmat, az alany névelő nélküli birtokos személyragos főnév is lehet. (*Édesapám vasesztergályos.*)

Ha a predikatív szószerkezetet főnévi kérdő névmás és egyedi jelentésű főnévi értékű szó (főnév, főnevesített melléknév vagy számnév, személyes névmás, főnévi mutató névmás stb.) alkotja, akkor a kérdő névmás az állítmány. (*Mi az édesapád? Ki a hibás? Ki az első? Ki ő? Ki az? Az kicsoda? Mi ez? Ez kicsoda?* stb.)

2. Az azonosító predikatív szószerkezetben nincs grammatikai eszközökkel kifejezett állítmány, ezért a logika összefüggéseiben kell meghatároznunk benne az alanyt és az állítmányt. A logikai alany és állítmány meghatározásában segítségünkre van a szövegösszefüggés, illetőleg a beszédhelyzet ismerete. Ennek hiányában a kérdés, amelyre az

azonosító predikatív szó szerkezet válaszol, ugyanis a kérdés magában foglalja az alapul vett képzetet (mint alanyt). Azonosító predikatív szó szerkezetet alkothat két főnév, illetve főnévi értékű szó, amelyeknek fogalmi köre a szövegösszefüggésből kifolyólag vagy attól függetlenül pontosan megegyezik.

Gyakran előforduló változatok:

- a) Két főnév, pl.: *A csend a halál. A legjobb tanulóm Kaszás Imre.*
- b) Személyes névmás és főnév, pl.: *Ő a bátyám.*
- c) Főnévi mutató névmás és főnév, pl.: *Ez az igazgató.*
- d) Személyes névmás és mutató névmás, pl.: *Ő az. Én voltam az. Ez vagyok én.*
- e) Két főnévi mutató névmás, pl.: *Ez az. Sth.*

Az azonosított tagok rendszerint egyformán kifejezhetik akár az alapul vett képzetet, akár az új mondanivalót, de vannak olyan azonosító predikatív szó szerkezetek is, amelyekben az ítélet nem fordítható vissza.

3. Az azonosító predikatív szó szerkezet nyelvtani szempontból nem más, mint azonosító értelmezős szerkezet (alany és értelmező alany), s a kongruenciátörvényt ilyen értelemben kell alkalmaznunk erre a szó szerkezetre.

Befejezésül annyit szeretnénk hozzátenni az elmondottakhoz, hogy ezúttal nem volt célom az azonosító predikatív szó szerkezet problematikájának teljes feldolgozása. Ezt egy rövid tanulmányban nem is tehettem volna meg. Csak a problematika gerincét akartam kiemelni; ki akartam fejteni, hogy ennek a predikatív szó szerkezetnek az elemzését miért kell logikai eszközökkel végezni, hogy itt a kongruenciátörvény sablonszerű alkalmazása miért helytelen, s magyarázatot akartam adni arra, hogy a vitatott példákban az igei állítmányi rész miért kongruál a névszói állítmányi résszel.

Végül köszönetet mondok azoknak a kartársaknak, akik, miután 1963 augusztusában a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen előadás formájában megismerték dolgozatomat, felbátorítottak arra, hogy beküldjem a Magyar Nyelvőrnek. Ez 1963 szeptemberében meg is történt.

Balázs-Piri Aladár

Tájszavak a rábaközi Mihályiból

Mihályiból ez ideig csak Zsirai Miklós közölt tájszavakat 1913-ban (MNY. 9 : 425—9 és 464—5). A tőle közölt szavak egy része ma már ismeretlen a fiatalabb generáció számára. A falu életében bekövetkezett változások, elsősorban az iskoláztatás és a közlekedés ugrásszerű megnövekedése, valamint a rádió, televízió, mozi hatására meggyorsult a köznyelvesülés. A legidősebbek ajkáról ma még sok minden megmenthető, de e nemzedék hamarosan bekövetkező elmúltával egyszer s mindenkorra megszűnik a csak nyelvjárást beszélő típusa, és itt is általános lesz az osztott nyelvűség.

Gyűjtésemet részint aktív, részint passzív módszerrel végeztem. Én magam is mihályi vagyok, mindenkit ismerek, engem is ismernek, úgyhogy semmiféle zavaró, mesterséges körülmény nem akadályozott a gyűjtésben. A legtermészetesebb, legkövetlenebb beszédhelyzetben lestem el szavakat, kifejezéseket, amelyeket számtalanszor volt alkalmam ellenőrizni máskor, másmilyen témánál, mások beszélgetésekor. Gyűjtésembe tulajdonképpen és jelentés szerinti tájszavakat és csak azokat vettem fel, amelyeket eddig még nem közöltek Mihályiból és környékéről.

Zárójelben megadom a főnevek (fn.) egyes számi tárgyesetét, 3. személyű birtokos személyragos alakját és a többes alanyesetét; a melléknevek (mn.) módhatározói alakját és középfokát, valamint az igék (ts. vagy tlan i.) egyes szám 3. személyű múlt idejű és felszólító módú személyragozott alakjait, az alanyi ragozásban.

abajnac fn. (-ot) 'kotyvalék, mindenféleből készített étel'

abiézul ts i. (-út, -lon) 'összevissza kever mindent (főleg ételt)'

agyusztál ts i. (-át, -lon) 'megjavít, átalakít' — *Mék köllenim agyusztányi eszt a csizmát.*

bülickiéz tlan i. (-étt, -zén) 'botütös gyerekjátékot játszik' — *Hugi, gyere, bülickiézünk!*

bülemácsik fn. (-ot, -tya) 'krumplistésza' — *Annya, igaz, hob bülemácsik lüssz?*

buólogat tlan i. (-ott, -sson) 'el-elalszik rövid időre' — *Juó vuóna buólogatynyi, na hab buólogassak!*

böcüdlik fn. (-ét, -tyé, -ék) 'ághelyes, nehezen hasítható fadarab' — *Favágás em, mikor mindíg böcüdlikkë bajluódok?*

böketint (többnyire csak kifejezésekben, s

elég ritkán:) *Böketint áll a vëlla (ág, bot, szúrós szerszám) 'hegyével fölfelé, szemben, veszélyesen' — Olla böketint tucc mondanyi 'sértőt'.*

bucinudli fn. (-t, -ja) 'krumplistésza' — *Kisfija egyie még bucinudlit!*

cundora fn. (-áját, -ájo) 'kis része vminek' — *A cundoráját is irigyli túlünk, mit várhocc a zillentü.*

csésztet l. tlan i. (-étt, -ssën) 'lapos kavicsot dob a víz színén úgy, hogy az többször felugrik' — *A kendéraszotúón csészteték ién a legjobbann.* 2. ts i. (-étt, -ssën) 'bosszant, ingerel' — *Mics csésztetéd annyit, nem látod mülle mürges!*

csészkülüödik tlan i. (-ött, -ggyön) 'nem marad nyugton, állandóan csinál vmit' — *Egiz dilutá csészkülüöcc, mi va veled.*

csiápul tlan i. (-út, -lon) 'alig-alig él, el-

- fogyó hangokat hallat (ember, állat egyaránt)' — *Szégí csibe alik csiápul a naponn.*
- csibertéskedik* tlan i. (-étt, -ggyén) 'csámpásan jár' — *Hoggy csibertéskécc abba a magassarkuba jujha!*
- csingálúódik* tlan i. (-ott, -ggyon) 'készülődik, nagyon bizonytalanul' — *Sokájik csingálúódott, mire megerett (ti. az eső)* — *Né csingálúógy széginy gyerekké annyit!* (Ezt akkor mondják, mikor vki nyújt vmit a gyerek felé, de visszahúzza, mikor az elérné.)
- csisál* ts i. (-t, -lon) 'simogatva dörzsöl' — *Lity szüves csisád még a hátomat, annyok.*
- csivölög* tlan i. (-lgött, -gyön) 'ide-oda szaladgál, tekereg' — *A csibiek csivölögnek ott asziszem.*
- csoport* fn. (-ot, -tya, -ok) 1. 'apró göröngy, kis földdarab' — *Nas sár vút akkoriba, a füdekrú a szekerek sok sárt hortak ki a zutra, az osztá mekkeminkédett, uh hocs csoportokkal lett teli az a risz, ahü fűdméntek a tagutrá.* 2. 'termelőszövetkezet' — *Van am má tiz iév is, hob beléptem a csopordba. Huónap be köllök mēnyyi, a csoport ut tudom gyülesfiéit tart.*
- csoportos* mn. 'göröngyös' — *Nehéz lēssz idē babot még borsuót ütetynyi, mer igē csoportos a fűd.*
- ēmosuódik* ~ *īemosuódik* tlan i. (-ott, -ggyon) 'elmosogatja az edényeket' — *Várgyotok, ēmosuódom osztá mēnēk ién is.*
- ētet* fn. (-ēt), 'ētetés' — *Ēggy ētetre ōlig lēssz.*
- īésztet* fn. (-ēt, -tlyē, -ēk) 'ījesztet' — *Un nīzűō ki, mind ēggy īésztet!*
- gajdorászik* tlan i. (-ott, -sszon) 'unottan, bágyadtan énekel' — *Hadd szēginyēket, hag gajdorásszonak.*
- gajdēc* mn. (-ul, -abb) 'beteg, lerongyolódott ember (állat)' — *De igē gajdēcforma vagy, mi vā veled?*
- gezmet* fn. (-ēt, -tlyē) 'ágtörmelék, giz-gaz' — *Tik szēggyitēk ősszō a gezmetēt, osztā vūgyitēk a faházbo!*
- gobáncul* tlan i. (-út, -lon) 'összevissza járkál' — *A faluba gobácúnak biszto.*
- gyilkulúódik* tlan i. (-ott, -ggyon) 'sokáig eredménytelenül, nehezen csinál vmit' — *Gyilkulúóttam ōlöget, mire kīsz lett, gyomál ts i. (-t, -lon) 'összevissza tipor'* — *Gyomállatok csak juōll, mindēgy má neki.*
- happul* ts i. (-út, -lon) 'mindent magának szerez meg' — *Az a banda magánok happunā mēg a sēhusīcsent is!*
- hásmlúódik* tlan i. (-ott, -ggyon) 'forgolódik (az ágyban), mert nem tud aludni' — *Nē hásmlúóggy, nēm tok alunnyi!*
- hētytēg* tlan i. (-ētt, -gyēn) 'hetykén viselkedik, udvarol (nem komolyan)' — *Na hū hētytēktē, szīp legīn?*
- ipērēdik* tlan i. (-ētt, -ggyēn) 'fejlődik, növekszik' — *Ipērēttek a riēciējnk is.*
- kajcsorás* mn. (-sonn, -sobb) 'girbe-görbe ágú fa' — *Nēm teccik nekēm, halla-ē, igē kajcsorássot talāt kīvdōsztanyi.*
- katyúolla* mn. (-án, -ább) 'komolytalan, szélhámos' — *Hot tē mīllē katyúolla is tucc lēnnyi! Mūt kűō illen ōreg legīnnek katyúolláskonnyi!*
- káful* tlan i. (-út, -lon) 'részegeskedik, felönt a garatra' — *Ezēk mast az ēccēr juōl bekáfutak!*
- kehē* fn. (-ít, -īje) 'köhögés, mindennemű köhögéssel járó torokbetegség' — *Min-dig ez a zátkozott kehē fujtogat!*
- kiagyusztál* 'megver', tréfás színezetű. — *Kiagyusztálok mēg mámo, tē gyerēk!*
- kimelled* tlan i. (-lett, -ggyēn) 'elfogy a pénze, anyagilag tönkre megy' — *Mēg ēggy illen iév, osztā vīgleg kimelledūnk.*
- kordáz* — *kordál* ts i. (-át, -lon) 'kordában tart, fegyelmez' — *Mēk kīēk kordányi tiktēket.*
- kuórisz* ts i. (-ott, -szon) 'keresgél itt-ott, ház körül, mezőn' — *Mūt kuórisz a kutya a kertēk alatt?*
- kuóringul* tlan i. (-út, -lon) 'nem jól érzi magát, de nem is beteg' — *Sēmmit nēm tuttam csinányi, egīsz nap kuóringútam csak, mīnd akūt fejbe vertēk.*
- kuótogat* ts i. (-ott, -sszon) 'ütöget, kalapálgat' — *Kuóto gazsd mēg az uódalāt, maj földbred nē fiD!*
- kundiszkodik* tlan i. (-ott, -ggyon) 'kutat, keresgél' (vö. *kuórisz*; de *kuórisz* mindig

nagyobb területre vonatkozik) — *Kis-fija, mit kundiszkoc a spejzba?*
lőáridál ts i. (-t, -lon) 'megállít' — *A szomszidasszo lőáridát, beszinyi köllöttem velē.*
mėkkurdál ts i. (-t, -lon) 'megpiszkál, bizgat' — *Kurdállátok mėg a kis tüzet, ē nē alugyon ám!*
mellēget ts i. (-ētt, -ssēn) 'lúdról, kacsáról (tollfosztáshoz) a tollat letépik' — *Mikor mellēgettėk, itt vőna ám a zidejē.*
nyühül ts i. (-űt, -lőn) 'nehezen húz, húzkod' — *Alik tutta a sog gaszt fűőnyühūnyi.*
uőnyas mn. (-sabb) 'vmiért odavan, vmit igen kíván' — *Hogya lēhecc annyira uőnyas aзіér a sēmőijjér!*
őbledik fn. (-ēt, -tyē, -ēk) 'az őblőgető víz mosásnál' — *Loccsqcsátok ki a zőbledikēt a zuccáro!*
pagonyál ts i. (-t, -lon) 'elver' — *Juól ēpagonyátom a bűdős kűőket ierte.*
pellēget ts i. (-ētt, -ssēn) 'dunyhát, paplant lebbeget, ráz' — *Mit pellēgecc annyit, abbahatynád.*
pellül tlan i. (-űt, -lőn) 'ua., mint pellēget' — *Nē pellületėk, ēggyütėk sē!*
rempül ts i. (-űt, -lőn) 'szid, ócsárol' — *Miér kűő rempűnyi űket, őlīg a bajjok anniekű is.*
rētērát fn. (-ot) tréf. 'WC' — *Dűnő rájjok a rētērát!*
riful ts i. (-űt, -lon) 'erősen szaggat' — *Na má eszt a zoknit is ērifűtad, mėhetėk ujjat vėnnyi.*
sill ts i. (-ētt, -ēn) 'hiányol' — *Mėgá csak, mėksillēt tē mēg a Rábo vizit!*
szállo fn. (-át, -ájó, -ák) 'a disznóól, a hidas külső, kifutó része' — *Az a kifutúó rīs, az a szállo.*
szivos mn. (-ann, -abb) 'nedves' — *Igē szivos ez a fal, aptya láttyo-ē?*

szorul tlan i. (-űt, -lon) 'kikap' — *Haza nē gyere, mer szorűsz!*
telleszt ts i. (-ētt, -sszēn) 'telít' — *Mivē tunnám mėktellessztenyi, Juóska?*
tērátó mn. (-ānn, -ābb) 'rendetlen, hanyag' — *Nē fillēn idēs, nēm lēsžek tērátó más házáná sē.*
tolonkál ts i. (-t, -lon) 'elszaggat, elhord' — *Ēllābbelit mėgin ētolonkátá.*
törkűő fn. (-t, -jő) 'rėpából készített melléktermék, télitakarmányozásra használják' — *Mikor lēsž má törkűő, igē kőllenē az állotoknak.*
vájkuő fn. (-t, -ja, -k) 'kis gödör, mélyedés' — *Ninda, mekkora vájkuőt csinátok a tikok oda!*
veszűődik tlan i. (-ōtt, -ggyőn) 'eredménytelenül foglalkozik vmivel' — *Mit veszűőcc velē annyit, hadd!*
vintörög tlan i. (-rgőtt, -győn) 'vmi mindenhol van, csak éppen a helyén nem (emberre, állatra, élőlényre nem mondják)' — *Hű vintörög a kiēsēm mėgin!*
viribül tlan i. (-űt, -lőn) 'kiőcsogtatja a vizet, pacskol' — *A riēciek kiviribűtik a vizet a lavuőrbű.*
vonyisžtrál ts i. (-t, -lon) 'összevissza, nehezen húzogat vmit' — *Várgy ēk kicsit, minygyá megvonyisžtrálom (kaszálás utáni gereblyezés pl.).*
vűőgy fn. (-et, -ő) 1. 'az a kéve, amelyik a szélsőt befoglalja' 2. 'kelés belső része, pontosabban az elpusztult izomszövet, amelyet „házilag” cėrnával szoktak kihűzni' — *Hű tē lán, mekkora vűőgyő vuót!*
zakotál ts i. (-t, -lon) 'összeszerkeszt, összeállít vmit, de nem szakértően' — *Kőllenink ēl lādát ősszōzakotányi a krizantínoknak.*

Kiss Jenő

Szó- és szólásmagyarázatok

Részletek egy szólásmagyarázó szótárból

Nemrég arról számolhattam be folyóiratunk hasábjain (Nyr. 88 : 306—12), hogy rövidesen könyv alakban is megjelenik egy olyan terjedelmes ismeretterjesztő, pontosabban: nyelvművelő kiadvány, amely — az alakváltozatokat is számítva — több mint hússzezer magyar szólást és közmondást tartalmaz. E munkában az anyag összegyűjtésén és célszerű elrendezésén kívül csupán arra vállalkoztam, hogy forrásaim alapján meghatározom a gyűjteménybe felvett kifejezések jelentését, illetőleg jelentéseit, továbbá hogy közlöm a használatukra vonatkozó legfontosabb tudnivalókat, azaz röviden utalok egyrészt sajátos stílusértékükre, másrészt pedig elterjedtségüknek térbeli és időbeli korlátaira. Arról azonban le kellett mondanom, hogy ebben a kötetben szólásaink és közmondásaink történetét szemléltető adatokat is közöljek, és hogy szólástörténeti kutatásaim eredményeit, tehát a szólások eredetmagyarázatára vonatkozó megjegyzéseimet is közlöttem. Erre nemcsak terjedelmi okok késztettek, hanem főleg az a jogos kiadói kívánság, hogy a gyűjtemény mielőbb napvilágot láthasson.

E cikkben és a Nyelvőr következő számaiban folytatólagosan megjelenő közleményekben legalább a magyar szóláskincs egy részére vonatkozólag pótolni szeretném azt, aminek az említett gyűjteményből ki kellett maradnia. A szólások vezérszavainak betűrendjében elrendezve tehát rövid „szólásetimológiai” cikkeket talál itt majd az olvasó. Ezek a következő három részből állnak:

Az első bekezdés a szólás köznyelvi vagy köznyelvi helyesírás szerint írt szótári alakjával kezdődik. Ezután kerek zárójelben az ÉrtSz.-ban használt rövidítésekkel utalok a szólás jellegére, tehát arra, hogy a címszólás vagy nyelvjárási (= *táj*), vagy népnyelvi, azaz több vagy éppen sok nyelvjárásban, illetőleg a népies stílusban él (= *nép*), vagy ma már teljesen elavult, nem is érthető (= *elav*) vagy még sokaktól ismert, de már nem közkeletű és a stílusnak régies színezetet adó (= *rég*), illetőleg csak az argóban (= *argó*) vagy csupán a gyermeknyelvben (= *gyerm*) használatos vagy éppen köznyelvi (= *közny*) kifejezés. Ugyanebben a zárójelben jelölöm meg, hogy a szólás gúnyos, tréfás vagy túlzó használatú-e. Végül kettőspont után közlöm a kifejezés jelentéseit. Arra, hogy a szólás jelentése az adatokból nem állapítható meg, vagy hogy a régebbi értelmezések egyike-másika nem föltétlenül megbízható, „?” hívja fel a figyelmet.

A második bekezdés a címszólásra vonatkozó legfontosabb adatokat tartalmazza, és közli a szólás alak-, illetőleg jelentésváltozatait, valamint azokat a rokon szólásokat — olykor közmondásokat is —, amelyek a szólás keletkezésének a megértéséhez hozzájárulhatnak. Az alakváltozatokat **a), b), c)** stb. betűk, a jelentésváltozatokat pedig **1., 2., 3.** stb. számok különítik el egymástól. Az adatok e csoportokon belül időrendben követik egymást. A történeti (irodalmi) idézeteket a szóban forgó mű írási, illetőleg kiadási idejére utaló évszám vezeti be. Ha később jelent meg az illető forrás, mint amikor írták, vagy későbbi kiadásait használtam, e későbbi, felhasznált kiadás évszámát törtjel után közlöm. Arra, hogy az adatot népnyelvi közleményből merítettem, „N:” betűvel

hívom fel a figyelmet. A címszólassal teljesen megegyező idézetet „~” helyettesíti. Az adat után kerek zárójelben hivatkozom forrásaimra. A nyelvészek számára is magyarázatra szoruló rövidítések feloldása a Nyr. 77 : 45. lapján, az 1. jegyzetben található. Az írók nevét az ÉrtSz.-ban használt rövidítések formájában említem. Minthogy az évszám, illetőleg az „N”-et követő „:” után mindig idézet következik, az így közölt adatokat nem tettem idézőjelbe.

A szóláscikkek harmadik bekezdése a szólások eredetmagyarázatát tartalmazza. Itt hivatkozom a szólás keletkezésére vonatkozó régebbi magyarázatokra, itt említem meg a szólás létrejöttének megértéséhez szükséges művelődéstörténeti, néprajzi, irodalmi stb. vonatkozásokat, és itt idézem a címszólás idegen nyelvű megfelelőit is. Ez utóbbi vonatkozásban nem törekedtem — hiábavaló is lett volna törekednem — a teljességre.

Azokat a szólásmagyarázatokat, amelyek „Mi fán terem?” című könyvemben is megjelentek, itt nem közlöm.

Végül még azt jegyzem meg, hogy az alábbiakban mutatóként közölt szólásmagyarázó cikkekcskék abból a tervezett, nagy „szólásetimológiai” szótárból vett részek, amelyről egy régebbi cikkemben (Nyr. 77 : 43—44) már beszámoltam, és amelyből ugyanott a *bagoly* vezérszó alá sorolt szóláscikkeket közöltem is. Azóta nyilvánvalóvá vált, hogy a tervbe vett művet egyetlen ember — különösen ha más munkán is dolgozik — nem készítheti el. Ha azonban közleményeim elérik azt a céljukat, hogy másokat is hasonló jellegű gyűjtő és szólásfejtő munkára buzdítsanak, többek hozzájárulásával talán elkészülhet egy olyan szólásmagyarázó szótár, amely az eredetmagyarázatra szoruló frazeológiai egységek történetének és keletkezésének bemutatásával mintegy kiegészítése lehet majd a készülő új magyar etimológiai szótárnak.

[Á]

ne állj itt úgy, mint egy Á betű! (*táj*): ne állj itt tétlenül, szétvetett lábbal!

N: *Nē állj itt úgy, mind egy Á betű!* (Bánfihunyad, Nyr. 27 : 526).

Noha a szólást értelmezés nélkül közölték, kétségtelennek látszik, hogy a szemlélet azt a hasonlóságot ragadta meg, amely a szétvetett lábú ember és a szétálló szárú Á betű között van. Más szólásaink és szóláshasonlataink arról tanúskodnak, hogy népünk a tétlenül álldogáló emberen azt tartja jellemzőnek, hogy az ilyen ember csípőre tett kézzel szokott ácsorogni. E kéztartás az alapja annak, hogy a tétlenül álldogálót valamely füles edényhez hasonlítják szólásaink: 1865: *Úgy áll, mint a füles korsó*, azaz kezeit csipeire téve (CzF. 3 : 1007); N: *Láttá-é má kétfülű fazokat?* Gúny az olyan asszonyra, ki csípőre teszi a kezeit s henyél (Bakonyalja, NyF. 34 : 124); N: *Ojan, mint egy kétfülű kásásfazék* = arra mondják, aki csípőre tett kézzel álldogál. Tréf. (SzegSz. 1 : 698).

[Abaúj]

Abaújba küld vkit (*elav; táj?*): <lánykérőt> elutasít, kikoszaraz.

1851: *Abaújba küldení*. Veszprémi megyei szójárat . . . am. kosarat adni. (Erd. 1); 1922/43: Más szóval a ténsasszony *nem küldené Abaújba* a legényt, — mint Veszprém-ben mondják? Aggyszó, de igaz. (Krúdy, Ál-Petőfi 54. — Valószínű, hogy Krúdy nem az élő nyelvből ismerte, hanem — mint e regénye számos más szólását is — Erdélyi gyűjteményéből vette.)

Erdélyi (i. h.) anekdotája szerint a szólás eredetileg visszautasító válasz volt egy ifjúnak, aki leánykérő levelében azt írta a szülőknak, hogy ha hozzáadják a lányukat, Pesten fog lakni, ha azonban elutasítják, Abaújba költözik. — Valószínű azonban, hogy ez csak utólag a szóláshoz költött magyarázó adoma, s a szólás keletkezésének az a hangzásbeli hasonlóság az alapja, amely az *Abaúj* helynév és az „*abba* (az) *új*” szókapcsolat között van. Eredetileg tehát úgy érthették a szólást, hogy akit *Abaújba küldtek*, azt *abba*

az új házba, családba küldték, ahol majd ismét megpróbálkozhat a leánykéréssel. Az a szólástípus, amely köznévnél vagy köznevekkel alkotható szókapcsolatnak valamely tulajdonnévhez való hasonlóságán alapszik, igen gyakori nemcsak a magyarban, hanem más nyelvekben is. (Példák: Mi fán terem? 114.)

[ablak]

homályosak az ablakok (táj): gyengül a látása vkinek.

N: *Homályosak a zablakok*, tréfás mondás a. m. gyengül a szeme vkinek (Halas, Nyr. 32 : 396); N: *Van má ablak?*: Felébredtél, felnyitottad már a szemed? (Patóháza Szatnár m. Nyr. 16 : 376).

E kifejezéseket az teszi szólássá, hogy az *ablak* szót nem szokták más kapcsolatokban 'szem' jelentésben használni. A kép részint azon a szemléleten alapszik, hogy az ember is éppúgy a szemével érzékeli a fényt, mint ahogy a szobába is az ablakon jut be a világosság, részint meg azon, hogy a háznak az ablak, az emberi testnek pedig a szem a legfénylőbb része.

az ablakon hányják be neki (rég, nép): könnyűszerrel sokat keres, könnyen, gyorsan boldogul, gazdagodik.

a) 1598: *Talám vgyan lapátual hanyák bé*: extis pluit [‘a javak csodálatos bőségéről’ Erasm: Adag. 3, 2, 7, 1] (Decsi 3, 2, 7, 6); 1713: *Lapáttal szorják (hanyák) neki a pénzt*: auro habet suppactum solum (Kisv. 47); 1794: *Lapáttal szórják neki* (Kov. 152, Kr: Kézir. 35a, Erd. 257); 1864: *Lapáttal hányják neki*: bőven adnak neki (Pelkó 237). — b) N: Mit élősködik én rajtam? *Nékem se hánnya tán be az Isten szórólapátta’!* (Beregszász, Nyr. 25 : 285). — c) 1810/20: *Mindent az ablakon vetnek be neki* (Dug. 2 : 269): keresetlen is utóléri a szerencse (Ball. 1); 1810—20: *Talán az ablakon hánnyák be neki* azt, a’ mitül meg gazdagodik (Dug. 1 : 164); 1851: ~ (Erd. 2). — d) 1896: a híres doktornak *az ablakon ömlik be az arany* (Mik: Katángy 30). — Azonos szemléletből származnak ezek a kifejezések is: *dől hozzá a pénz* (1847/88: nekem hivatalomból és jószágaimból . . . *csak úgy dől a pénz* Pet., Ar: Lev. 1 : 94) és *ömlik hozzá a pénz* (ÉrtSz. 5 : 467). — Vö. ezzel a km-sal: *A’ kit Isten szeret, ablakán is be-veti* (Horv. 5; változatai: Dug. 1 : 161 és 293; Földi 587; Erd. 2; CzF. 1 : 14 stb.).

Valószínűleg ugyanaból a Szent Miklós-legendából eredő hiedelemmel van kapcsolatban, amelyből az a nálunk csak újabban meghonosodott szokás is kifejlődött, hogy Miklós napján (december 6-án) cukorkát tesznek a gyermekeknek az ablakba kitett cipőibe. (A *mikulás, krampusz, télapó* szavakról Kiss Lajos: Nyr. 86 : 92.) A legenda szerint Miklós püspök úgy akadályozta meg három szegény lánynak a rossz útra térését, hogy éjjelenként titokban kendőbe kötött aranyakat dobott be az ablakukon. (Jacobus de Voragine: Aurea legenda. Deutsch v. R. Benz. Jena, 1925. 1 : 34. — A legendára Kovács Miklós hívta fel a figyelmet.) — Nyilván ebben a legendában gyökerezik az a babonás szokás is, hogy Szarvas vidékén költözködéskor a lakó először pénzt, kenyeret és szalonnát visz az új lakásba, mégpedig úgy, hogy *be-hajítja az ablakon* (Ethn. 19 : 162). — A *szólás lapát és szórólapát* szavakkal alakult régi nyelvi előzményei még magyarázatra szorulnak.

az ablakon kéri, az ajtón nem viszik (táj, gúny): <eladó lányról> itt volna már az ideje, mégsem veszik feleségül.

N: *Az ablakon kéri, az ajtóon nē viszik* mondják ironikusan a kelletlen eladó-lányról (SzamSz. 1 : 21).

Az *ablak* két dologra is utal itt: egyrészt az ablakon keresztül történő céltalan udvarlásra, másrészt — az ajtóval szembeállítva — arra, hogy az ablak nem kijárat a

házból, különösen nem a népi szokás szerint ünnepélyes keretek között kikért menyasszony számára.

az ablakon szórja ki a pénzt (*közn.*): hiábavalóságokra költ, pazarol.

a) 1789/1914: ha Gaballérnak mutatja is magát, *még sem hánnyja ám ki a pénzt az útszára* (Illei: Tornyos 49). — **b)** 1810/20: *pénztét a' dunába veti* (Dug. 1 : 252). — **c)** 1810/20: *Ablakján a' pénzt ki nem szórja* (Dug. 1 : 154); 1937: ~ (Bíró-Schlandt 1.) — **d)** 1845: valljuk meg, tökéletesen *ablakon kivetett pénz* egy ifjut huszonöt éves kora előtt utaztatni (Jós: Sziv. rejt. 1 : 146). — **e)** 1855/94: *az ablakon kellett kihányni a pénztét* (Jók. 19 : 15); 1895: semmit se szeretek annyira, mint *két kézzel hánny ki az ablakon a pénzt* (Justh: Fuimus 139), de vö. már 1847/88: *Még nekem magamnak sincs annyi kihányó pénzem* ('elpazarolni való pénzem' Ar: Lev. 1 : 37). — **f)** 1855: Fösvény? — Bizony... *nem dobja ki az ablakon a pénztét* (Kem: Özvegy 1 : 53), 1857/1922: *nagy fecsérlő, ablakon dobja ki a pénzt* (Széch: Szat. 74); 1856: *Ez az ember az ablakon dobja ki szerencsét* (Jók: Tarka élet 2 : 56); 1931/56: *elpazarolták, az ablakon dobták ki a kincset* (Krúdy: Valakit elvisz az ördög 313). — **g)** 1860: *azt az összeget egy idegen nő szép szavára könnyű szívvel hajtja ki az ablakon* (Jók: Szeg. gazd. 3 : 13). — A szólásból kiválva tapadással magának a *kidob*, a *kihajít* és a *szór* igének is keletkezett pénzzel kapcsolatos használatban a szólásával azonos jelentése. (Az ÉrtSz. ugyan csupán a *kidob* és a *szór* szócikkében tartja számon ezt a jelentést, de a bizalmas társalgási nyelvből jól ismerem a *kihajít* igét is ebben az értelemben.) — Az említett jelentésben használt *szór* igének, ill. a *szórja a pénzt* kifejezésnek [vö. 1854: Húzd rá cigány... kiáltá ilyenkor... *szórva a pénzt* (Gyul: M. Nép K. 1 : 42)] további szólásszerű bővülései keletkeztek: **a)** 1879/96: *nem örökölt nagy vagyont, azért mégis tele marokkal szórja a pénzt* (Jók. 5 : 157); 1892: *Itt van most valami angol perszonával s két kézzel szórja a pénzt* (Mik: Galamb 170). — **b)** 1853—94: *őseim vagyonát... méltatlan utód szórja a szelekbe* (Jók. 5 : 7); 1962: *szélnék szór vmit: eltékozolja* (ÉrtSz. 6 : 359).

Vándorszólás. Vö. fr. *jeter l'argent par les fenêtres* (Quillet 2 : 742), ném. *das Geld zum Fenster hinauswerfen* (Wander 1 : 1520). La Fontaine-nek az a meséje a forrása, amelyben a fösvény ember majma az ablakon át dobálja ki gazdája pénzét (XII. kv. 3. „Du thésauroiseur et du singe”, La Fontaine Összes meséi. Bp. é. n. 313). — Eredetileg nyilván nem volt ezzel semmi kapcsolatban a *szórja a pénzt* kifejezés. Ez talán abban a régi szokásban gyökerezik, hogy uralkodók, főurak bizonyos ünnepi alkalmakkor aprópénzt szórattak a nép közé. E szokásból azonban legfeljebb csak az a jelentés érthető, amellyel a régiségben használták kifejezésüket. Vö. pl. 1708/1873: *ellepte a vármegyét az executio, s valóba kezdték vala szórni az polturát* ('bőven adta a nép a polturát' ti., hogy megszabaduljon a kis értékű pénztől. RákF: Lev. 2 : 186). Mai 'pazarol' jelentését nyilván az *ablakon szórja ki a pénzt* szólás hatására nyerte a kifejezés.

[ablakfa]

se kint, se bent, mint az ablakfa (*nép.*): nagyon válságos, bizonytalan vagy tisztázatlan a helyzete.

1. a) 1598: *Sem kün, sem ben*: neque intus, neque foris (Decsi 4, 5, 1, 7; MA²; Szaitz 135; Kov. 148; Horv. 67; Kr. 1 : 348); 1613: *tellyes életében csak tétovázott... sem kin sem ben nem volt* (Pázm: Kal. 320); 1713: *Sem kin sem be dolgom*. Semmi tanácsot nem tudok magamnak adni. (Kisv. 202); N: *Nē vagyok se kē, se benn*: nem jól van a sorom, a helyzetem (SzamSz. 1 : 509). — **b)** 1851: *Se kin, se ben mint az ablakfa* (Erd. 2); 1862: *se ki, se be, mint az ablakfa* (CzF. 1 : 15); 1872/1956: *Azért állott Sós Péter szekérének rúdja a szép Kati körül olyanformán, mint az ablakfa: sem kint, sem bent* (Mik: ÖM. 1 : 86); N: *Úgy van mint az ablakfa: se kívü, se belü* (Somogy m., Nyr. 5 : 372); N: *Úgy áll mint*

az ablakfa, se kinn, se benn (Nagybánya, Nyr. 8 : 372). — **c**) 1864: *se ki, se be, mint az ablakdeszka*: mozdíthatlan, hajthatlan [?] (Pelkó 297). — **d**) 1883: Hogy pöfögnek, pedig *se ki, se be, mint az ajtó fél* valamennyi ('bizonytalan helyzetben vannak' Lukácsy S.: Veres 66). — **e**) 1890: *Se kinn, se benn, mint az ajtó küszöb* (Sir. 206). — **f**) N: *Se ki se be mint a pítarajtó*. Így fejezi ki magát az, ki állapotja javulását várja, s az még mindig változatlan (Szeged, Nyr. 1 : 271). — **2. N**: *kivan mint az ablakfa*: túlságosan ki van tüntetve (Felső-Csallóköz, Nyr. 8 : 378). .

A *kint* és a *bent* határozószók átvitt jelentésükben ('valamilyen állapoton, helyzeten kívül', illetve 'belül' értelemben) szerepelnek a szólásban. A szóláshasonlattá bővülés valószínűleg annak a több változatban is elterjedt népi találós kérdésnek a hatására történt, amelyben épp az a kérdés: „Kint is van, bent is van, mégis jó helyt (vagy: a házban) van; mi az?” A felelet: „ablakfa” (Bihar m. Nyr. 6 : 423), „ablak” (Érmellék, Nyr. 5 : 127) vagy „küszöb” (Bélye Baranya m. Nyr. 16 : 429).

[Ábrahám]

elköltözött Ábrahám kebelébe (*nép, rég*): meghalt.

a) N: ~ (Hódmezővásárhely, MNy. 8 : 381). — **b**) N: Vigyáz, mer *éküdelek az Ábrahám kebelébe*!: elhúzom a nótádat, eloltom a gyertyádat (Békés, MNy. 36 : 241). — Vö. N: Há mész? — *Ábrahám kebelébe* ('a Balaton melletti Ábrahámhely községbe' [nyilván csak tréfás használatban] MNy. 9 : 91).

A bibliából, Jézusnak a gazdagról és Lázárról mondott példázatából (Luk. 16, 22). — Az időszámításunk kezdete körül élt zsidók a halál utáni lét legboldogabb állapotának tartották, ha Ábrahám kebelében pihenhetnek, vagyis az ő közvetlen közelében lehetnek. (BiblLex.) Az *Ábrahám kebele* kifejezés előfordul már a HB-ben („hug ur uvt kegilmehel abraam. ysaac. iacob. kebeleben helhezie”), és megvan a kódexekben (pl. „kevdette az lelkeket abrahamnak kebeleben” CornK. 214). Érthetetlen tehát, miért sorolja Csúry (MNy. 36 : 241) ezt a kifejezést a Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatását tükröző stíluselemek közé. — Kifejezésünk megfelelői más nyelvekben is megvannak. Pl. a *sleep in Abraham's bosom* már Shakespeare III. Richárdjában is előfordul (Oxf-DictProv. 2. ed. 1), és a németben is használatos az *in Abrahams Schoß* kifejezés (Büchm. 1959. 34).

Ábrahámra vicsorítja a fogát (*nép, rég*): **1.** meghal;¹ **2.** (csak 2. személyben, fenyegetésként) megkeserüli, megemlegeti; **3.** sírva fakad.

1. a) 1813: Már ök [= a megölt tanácsosok] *Ábrahámra vicsorították a fogait* (Kat:Műv. 2 : 52). — **b**) N: *Ádámra vicsorodik*: meghal (Szentmihályfalva Torda-Aranyos m. MNy. 13 : 309). — **c**) N: *Pilátusrá vicsorította a fogát*: meghalt (Beret Abauj m., Ny. 2 : 556). — **2. a**) N: Úgy megütlek, hogy *Ábrahámra vicsorítod a fogad* (Szeged, Nyr. 9 : 85; vö. még Gyömrő, Nyr. 6 : 465); N: Uny nyakonn ütlek, mi²gyá *Abrohámmo vicsorocco!* (Bakonyalja, Nyr. 33 : 129). — **b**) N: Pofon váglak, hogy *Ádámra vicsorítod af fogad* (Hódmezővásárhely, Nyr. 9 : 229). — **3. N**: ~. Sírva fakad (Szeged, Nyr. 2 : 40).

A vicsorítás valószínűleg a fogsort teljes hosszában mutató koponyára való emlékeztetés, az Ábrahámra, ill. Pilátusra hivatkozás pedig talán az *elköltözött Ábrahám kebelébe*, illetőleg a *vacsorán éri Pilátust* ('meghal' Erd. 329; fenyegetésekben: Nyr. 22 : 330, 28 : 377 és 380; NyF. 16 : 30; Mny. 5 : 381, 12 : 39) szólásra való reminiscencia.

[ábrázat]

nines rajta emberi ábrázat (*közny, túlzó*): betegség, indulat v. más ok miatt eltorzult az arca.

a) 1605: Az császár beteges kezd lönni, minden *képéből kikölt* (TörtT. 1878. I, 15); N: *Ki van kelve a képiből*: dült az arca (SzamSz. 1 : 476). — Alkalmi jelentéshaszn. 1702: Olly rettenetes nyomoruságra jut az anyaszentegyház, hogy még a *képéből-is ki-kél*, undokul el-vajuszik ('kivetkezik természetes valójából' Misk: Vadk. 384, id. NySz. 2 : 168 és 203). — **b)** 1693: minden ereje elment, azúta sinlik úgy, hogy *emberi kép nincsen rajta* (Kom: Boszork. 162; vö. Erd. 111); 1819: *Emberi kép is alig van rajta* (Horv. 22). — **c)** N: *Nincs isteⁿ képe rajta* (Zilah vid. Nyr. 28 : 378). — **d)** 1794: Az *emberi ábrázat sints rajta* (Kov. 206; Kr.; vö. CzF., Ball: TeljSz., Sir. 175); 1879: a nagy izgatottságtól *nem is volt emberi ábrázata* (Ábrányi K.: Edmund 1 : 348); 1886: a fáról lecsepegő lucok *nem hagyott rajta emberi ábrázatot* (Mik: Urak 78—79). — **e)** 1810/20: *Nincs rajta emberi szín* (Dug. 1 : 143). — **f)** 1896: Napról-napra soványodott, *nem volt már emberi formája* (Mik: Beszterce 242—243); N: *Kiesik a formájából*: elveszti rendes arcszínét (Bakonyalja, NyF. 34 : 123).

Szólásjellegét megmerevedett formája és hiperbolikus jellege mellett az a sajátos szemlélet adja meg, amely az emberi arcot, ábrázatot, képet mintegy az emberi testtől különálló valaminek tekintí, olyannak, ami csak úgy van *ra j t a* az emberen, hogy alkalomadtán *k i k e l h e t* belőle, azaz mintegy levetkezheti, elhagyhatja.

[abrosz]

keskeny az abrosz (*táj, elav*): nagyobb a pompa, mint a ház megbírná.

a) 1851: ~ (Erd. 2). — **b)** N: *Vastag abrosz: vékony ebéd* (jel. n. Tolna m., Nyr. 6 : 131): szegénység (Marg. 2). — **c)** 1937: *szűk ott az abrosz*: da ist Schmalhans Küchenmeister (Bíró—Schlandt).

Ebből a néhol szintén szólásként közölt népdalrészletből alakulhatott: „Széles az asztal, *keskeny az abrosz*, vékony a vacsora” (Erd. 17; Ball: TeljSz. 1 : 3; vö. CzF. 1 : 21), illetve: „Hosszú az asztal, *keskőny a zabrosz*, rövid a vacsora: gúnynépdal a rossz gazdára” (Szeged vid. Nyr. 3 : 366). Hogy e két változat közül az utóbbi az eredetibb, azt az mutatja, hogy a *hosszú asztalra főz* kifejezés a régi nyelvben azt jelentette, hogy 'sok ételt készít'. Vö. 1736: „oly bőven *főz*tenek mind ebédre vacsorára, mind helyben, mind úton, mikor vendégei nem voltak is, *hosszú asztalra*, soha nem tudták consumálni az sok jó ... étket”. (Apor: Metam. II. cikk.)

más abroszához törli kését (*nép, rég*): másokon élösködik.

1. a) 1712: szárnyukra bocsátom [gyermkeimet]... tovább nem tűrök, *törüljék maguk abroszához kezeket*, fussanak-lóssanak s munkálódjék elméjük ('vezessenek önálló háztartást' SzéchGy: Lev. 1 : 284). — N: **b)** Akkor válogass, ha majd a *magad abroszához törölöd a késed* (Nagybánya, Nyr. 8 : 277). — **2. a)** 1794: *Más asztalához törüli a' kését* (Kov. 54; Kr. 1 : 13; Ball. 28); N: *Nem törölöd az asztalomhon a késődet*: nem kapsz enni nálam (Alföld, Nyr. 5 : 124). — **b)** 1851: ~ (Erd. 2): más asztaláról élösködik; (Ball: TeljSz. 1 : 3): a potyát, az ingyen szereti (Sir. 135). — **c)** 1886: elég volt a ... varga ... atyafiságból. Itt többet *nem törüli* egy is *abroszomhoz száját* (Tol: Jub. 25); 1885: *az én abroszomhoz nem dörgölítek a szájatokat* (Benedek: Szék.Tünd. 231). — **d)** N: *Sokszó mögtörüte nálam a bicskát*: sokszor evett az asztalomnál (Kiskunhalas, Nyr. 14 : 423) — **3. N:** *Más ruhájába törüli a kését*. Másra hárítja a bajt [?] (hol? Nyr. 13 : 90).

Minthogy régebben általában csak akkor terítették abrosszal, ha vendéget fogadtak, érthető, hogy az abroszhoz a vendégeskedés, a nem saját kosztón való élés fogalma kapcsolódott. Az evőeszközök közül azért éppen a kés említi a szólás, mert régebben a ját késével evett a vendég, s ezt ebéd vagy vacsora előtt szokás volt megtisztítani

(vö. Apor: Metam. III. cikk.), mégpedig egyszerűen az abroszhoz törölni. Erre mutat az is, hogy Illei Tornynos Péterében még többé-kevésbé eredeti jelentésében fordul elő ez a szókapcsolat: „a más késit még sem törli senki az abroszomhoz. Elég van a Bóltba” ('nem engedem, hogy kölcsön-evőeszközt hozzanak hozzám, és hogy annak a piszkát az én abroszomba töröljék' i. m. 56).

felrázta az abroszt (táj): ?

1. N: ~ (jel. n. Hódmezővásárhely, Nyr. 2 : 142): nem kap enni [?] (Marg. 2). — 2. N: *Főrázta az abroszt*: búzolt (Kiskunhalas, Nyr. 14 : 516). — 3. N: *Főrástták az abroszt*: összeveszttek (Orosháza, Nyr. 44 : 332; Nyr. 69 : 7). — 4. N: *Főrázta a halász abroszt*. Csint tett (Szeged vid. Nyr. 2 : 369).

Mivel van rá adat, hogy régen a női alsóruhát (az alsósoknyát) tréfásan *cigányok* abroszá-nak is hívták (Nyr. 15 : 138), feltehető, hogy a kiskunhalasi közlés (l. 2) értelmezése a helyes, és hogy az itt közölt magyarázat a szólás eredeti jelentése. Ebből érthető volna a 'csínyt tett' értelem is (l. 4). Az orosházi közlésben szereplő jelentés (l. 3) feltehetőleg a ném. *das Tischtuch zwischen sich zerschneiden* (Sprach-Brockhaus) fordításaként néhol nálunk is hallható *elavágják* vagy *kettévágják az abroszt* ('összevesznek' s. gyűjt.) hatására alakult ki.

ismerem az abroszt, szöszből fonták (elav, gúny): hencegő, semmiházi ember az.

1577: *Meg esmerem az abroszt, mert szözből csinálták* (SalMark. C 4v); 1810/20: *Ösmerem az abroszt, szöszbűl fonták* (a 'hasztalan emberek' szakban Dug. 1 : 244; innen Kr. 1 : 2; CzF. 1 : 21); 1850: ~. Bököszó az alacson származásu szerencsefira (Ball. 2), Alacson származásu kevélyre mondatik (Erd. 2), hányaveti, semmiháziról mondatik (Ball: TeljSz. 3). — Vö. ezzel a km-sal: 1577: *A melly Abroszt igen el viselnec, szöszszé válíc, és czeplűé* (SalMark. B 3r); 1750 kör./1787: *A'melly abroszt sokat viselnec, szöszszé válik* (Fal. 2 : 120, Ball. 2, Erd. 2); továbbá ezzel: 1810/20: *Viselt abrosz szöszszé vált* (az „el múlttak” szakban Dug. 1 : 94). Valószínűleg ez utóbbin alapuló alkalmi változat ez: 1927/32: Hej! Roza, Roza de kár, hogy szöszszé válik az abrosz, mire megöregszik (Móra: Ének 2 : 74).

Az első előfordulás még nem tekinthető közkeletű kifejezésnek, mert — mint tudvalevő — a Salamon királyról és Markalfról szóló história latinból való átdolgozás. A népkönyv eredetijében meg is találjuk a kifejezés latin megfelelőjét: *Recognosce mappam, quia de stuppa* [vagy: *de stirpe*] *fuit facta* (Salamon et Marcolfus. Kritischer Text hrsg. v. W. Benary. Heidelberg, 1914. 19). Feltűnő, hogy Faludi, aki pedig igen sokat merített e népkönyvből, még nem iktatta be gyűjteményébe szólásunkat. Dugonics pedig már valószínűleg nem a 16. századi históriából, hanem az élő nyelvből vette. — Megvan azonban Faludinál a fentebb idézett és a szólással nyilvánvalóan kapcsolatban levő közmondás. Ennek viszont nem ismeretes a latin megfelelője, mert a Salamon és Markalf magyar átdolgozásában előforduló, közmondásszerű mondat a népkönyv kiadott latin nyelvű szövegváltozataiban sehol sem fordul elő. Ebből esetleg arra is következtethetünk, hogy a később valószínűleg közmondássá vált kifejezést (l. fent a változatait) a latinból fordított szólás hatására a Salamon és Markalf ismeretlen magyar átdolgozója formálta meg. Hogy e „népkönyvünk a magyar közmondások egy tetemes részének eddig ismeretlen kútforrása”, arra Ipolyi Arnold mutatott rá először (Uj Magyar Múzeum 1855. 1 : 261 — 303).

[acél]

acél is, koha is (elav): könnyen haragra lobban.

1810/20: *Acél is egyszer smint, koha is* (a 'haragosok' szakban Dug. 1 : 182), ~ (Marg.; Bíró-Schlandt). — Vö. ezzel a km-sal: 1851: *Acél anyának tüzkő a leánya* (Erd. 2).

Az acéllal, kovával való tűzgyújtásból ered. Ha acél is, kova is kéznél volt, a hozzáértőnek könnyű volt kipattintania a szikrát, izzásba hozni a taplót, s azzal lángra lobbantani valamely gyúlékony anyagot. Az erős indulatnak, különösen a haragnak a tűz képével való kifejezése pedig más kapcsolatban is szokásos kép nyelvünkben. (Vö. pl. *tűzbe jön, haragra lobbán, izzó gyűlölet, ne tüzelj úgy!* stb.)

jó az acélja, de tűzköve rossz (*elav*): a célja jó, de nem tudja megvalósítani.

a) 1794: *Jó az atzélja, de tűzköve rossz* (jel. n. Kov. 230; Kr: Kézir. 10a; Földi 599): jeles tehetsége van, de rosszra használja (Ball. 2); 1810/20: *Acéllya jó, de kohája rossz* (Dug. 1 : 81); 1851: *Aczéla jó, de kovája rossz*: a cél jó, de rosszak az eszközök v. egyik eszköz jó, a másik rossz (Erd. 2; Sir. 1.). — **b)** 1817: *Jó az aczél, de nedves a' tapló* (jel. n. Horv. 34).

Erdélyi (i. h.) és az ő nyomán CzF. az *acél* — a *cél* alakai hasonlóságán alapuló szójátékot látott benne. Ha ez igaz, így kell a szólást értenünk: 'a kitűzött cél helyes, de hiányzik a megvalósításához szükséges eszköz, éppúgy, mint ahogy hiába van valakinek jó acélja, ha rossz a tűzköve vagy nedves a taplója, bármennyire akarna is, mégsem tud tüzet csíholni'. — A rossz tűzkövet nyilván azért említi a szólás, mert régen — amikor pedig a tűzgyújtáshoz nagy szükség lett volna jó kovára — nem ismerték hazánkban a tűzkő lelőhelyeit. Ezért aztán annak, aki nem tudott drága pénzen külföldi kovát venni, addig kellett próbálkoznia itt-ott talált kövekkel, míg őskori települési helyről származó, kovából való kőszerszámot, különösen nyílhegyet nem talált (NéprÉrt. 7 : 32).

kemény, mint az acél (*kőzny*): rendkívül kemény.

a) 1578: Ha a' Szablyát, feyszét ennek ... ki faczart vizéuel meg mosod ..., *az atzelnál is kemémb lészen* (Mel: Herb. 80). — **b)** 1791: *Erős, mint a' vas* (Kr: Kézir. 70a). — **c)** 1810/20: *Nyakas, mint az acél* (Dug. 1 : 227). — **d)** 1862: ~ (névelő nélkül CzF. 1 : 23; Ball: TeljSz. 1 : 3; ÉrtSz. 1 : 16). — **e)** 1894/1902: olyan *kemény* lett, *mint a kihűlt vas* (Mik: Páva 239).

Más nyelvekben is. Vö. pl. szlovák *tvrdé ako ocel'* (Zátur: SlovPrisl. 239), ném. *hart wie Stahl* (Biró—Schlandt). Az átvittebb értelmű (vö. **c**) ang. *as true as steel* ('állhatatos, mint az acél') 1300 óta adatolható (OxfDietProv. 672).

kifogyott belőle, mint a vásári acélból (a szikra) (*táj*): teljesen kifogyott belőle.

a) N: *Kifogyott belülle* mindön jóság, *mint a vásári acélbú* (Kiskunhalas, Nyr. 19 : 138). — **b)** N: *Kikopott at tűz, mint av vásárhejji aczélból asz szikra* (Békés m. MNy. 12 : 92).

A tűz csíholására használt acélt hajdan rendszerint kováccsal készítették (Népr. Ért. 24 : 84). A vásárban árult csíholó acél olykor, úgy látszik, gyengébb minőségű, néha pedig éppen használhatatlan volt. Hogy a szólásnak az az eredetibb alakja, amelyben a „vásári acél” szerepel, és hogy a „vásárhelyi acél” csak későbbi, csúfolódó célzatú fordítás, azt az is mutatja, hogy Vásárhelyen (Hódmezővásárhelyen) igen sok régi csíholó acélt találtak és őriznek (NéprÉrt. 11 : 63–67), ami nyilván mutatja, hogy ott hajdan jól értettek a tűzgyújtáshoz szükséges acél készítéséhez.

azt se mondta, cseréljünk acélt (*nép, rég*): szótlanul, barátságtalanul viselkedett.

a) 1810/20: *Azt se mondgya: hogy cseréllyünk pipát* (Dug. 1 : 5, Sir. 9); N: *Azt se mondta: cséréjlyünk pipát* (Gyergyó, NyF. 20 : 62); 1847: Ezekről pedig Mednyánszky [= Arany forrása a Murány ostromához] *azt sem mondja: pipa* ('egy szót sem ír' Ar: Lev. 1 : 105). — **b)** 1851: ~ (Erd. 2): barátságtalanul viselte magát (CzF. 1 : 23; Ball. TeljSz. 1 : 3). — **c)** N: *As se mondod cseréjlyünk szürt*: hozzám sem szólasz (Bihar m. Nyr. 6 : 463).

Valószínűnek látszik, hogy a szólás forrása ősi népi udvariassági forma: felhívás arra, hogy pecsételjék meg a jó viszonyt, a barátságot valamely használati tárgynak — különösen pipának vagy tűz csíholására való acélnek — a kicserélésével. Aki e felhívást elmulasztotta, szótlán, barátságtalan embernek számított. Erre főleg abból következtethetünk, hogy Csefkó meggyőző magyarázata szerint (Szállóig. 117) ugyancsak népi udvariassági formát őriz ez a hasonló jelentésű szólás is: *azt se mondta, befellegzett*. — Minthogy ennek a fentebb Aranytól idézett szólásnak: *azt sem mondja: pipa*, kétségtelenül ez a szólás az elődje: *azt se mondja, hogy cseréljünk pipát*, joggal föltehető, hogy az olyanféle szólásoknak is, mint pl.: *as se montia papucs, vaj cipellő* (Veszprém m. Nyr. 3 : 466, vö. ennek további változatait: Nyr. 4 : 136 és 322), ilyenféle szólás lehetett az elődje: **azt se mondta, hogy cseréljünk papucsot vagy cipellőt*. E föltevést támogatja talán ez a szólás is: *As se mondta: dajbakancs* (Heves m. NyF. 16 : 31), amelynek utolsó szavában a *daj-* elem eredetileg önálló szó lehetett, mégpedig a szláv *daj!* ('adj!') felszólító igealaknak ebben az egyetlen kapcsolatban való átvétele. A *bakancs* pedig azért lehet az 'adj!' jelentésű *daj* mellett ragtalan tárgy, mert a szólás eredetileg a magyart a szlávval (szlovákkal) keverő, magyarul nemigen tudó ember beszédét csúfolhatta.

(Folytatjuk)

O. Nagy Gábor

Egy magyar jövevényszó Bizáncban a X. században*

Konstantinos Porphyrogenetosnak a „De Cerimoniis Aulae Byzantinae” című munkájában a következő szövegrészletet találjuk (Reiske kiad. 1 : 466₄ kk.):

„*λουτρὸν Τοῦρκικον, ἤγουν Σκυθικὸν τζεργά, μετὰ κινστήρων δερματίνης ἀπὸ ἀδμίου κοννούμια τριμετρεῖα ἰβ' πυρομάχια λόγῳ τοῦ λουτροῦ ἰβ' βίσαλα εἰς τὸ καμίνιον, γραββάτια συσσελτά· ἐκκλησίαν βασιλικήν μετὰ ἱερῶν*”

Latin fordítása:

„(Debet porro mensurator quoque secum ferre) balneum Turcicum aut Scythicum tzerga cum cisterna scortea ex ademo [seu corio Parthico vel corduano rubro]; cucumas seu lebetes aeneos duodecim, singulos ternas mensuras capientes, pyromachia [forte batillos gestatiles ansatos pro prunis ardentibus condendis] duodecim in usum balnei; lateres pro camino; grabbatia complicatilia, ecclesiam imperialem seu oratorium portatile cum imaginibus ceteroque sacro eius apparatu.”

A szöveg tehát azt mondja, hogy a mensurator a császár útjaira egy *τζεργά*-nak nevezett török vagy szkíta fürdőt visz magával, amelyhez egy bőr víztartó és egy víz-melegítő berendezés tartozik.¹ A *Τοῦρκικον* szó jelentése itt nyilvánvalóan nem 'török' vagy 'türk', hanem 'magyar', tehát magyar fürdőről van szó; magától kínálkozik a gondolat, hogy a fürdő *τζεργά* neve is magyar eredetű. Ha a *Σκυθικὸν* szónak történetesen sajátos jelentést tulajdonítanánk is — amire nincs szükség —, feltevésem érvényét az sem befolyásolná lényegesen. A *τζεργά* szó a bizánci görögben tényleg ómagyar jövevény, mai magyar nyelvi megfelelői: *csorgó* ~ *csurgó*, a régi nyelvben: *csërgou* ~ *csirgou* stb. A szó fontosabb jelentései: 'fluens, rinnend, träufend, fliessend'; 'rivulus, aquula, Bächlein'; 'forrás, amelyből a víz kis vályúfélén foly(ik) ki'; 'forrás szájához tett vályú, amelyen

* Sal Éva és Farkas Vilmos szívességéből felhasználtam a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében most készülő két szótárnak, a magyar nyelv uráli elemei szótárának (szerk. Lakó György) és az új magyar etimológiai szótárnak (szerk. Benkő Loránd) könyvészeti adatait.

¹ Fehér Géza, Gyóni Máttyás és Balázs János értelmezéseit alább közlöm.

a víz lecsorog (tubus, Kanal)'; 'forrás, melyből a víz kisebb magasságból esik'; 'kifolyócsatorna'; 'kis vízesés'. Vö.: EtSz. *csordul* és *csurom* a.; Nyr. 14 : 287. Az ÉrtSz.-ban a szónak van még egy melléknévi jelentése: 'olyan [tartály], amelyből valami (ki)csorog (hordó, lábos)', és a magyar régiségben ismeretes ez a kifejezés is: *Czyorgo medencze* 'Gutturniū aquarium' (*medencze* 'malluuium, peluis'; Szikszai Fabricius Balázs: *Nomenclatura*, 1590. 195). A „csorgó medence” kétségtávolan valamilyen mosdó alkalmatosság. Még fontosabb a két *cso(u)rgó mosdó* adat 1700 tájáról. (Ny.Sz.: *csorgó*, Melich: MNy 8 : 127). Az ilyen kifejezésekben a második szó el szokott maradni, s a megmaradó *cso(u)rgó* azonos a *τῥεγγά*-val.

A görög *τῥεγγά* tehát erre a magyar szóra megy vissza, és olyan mosdóberendezést jelent, amelynél a víz bőrtömlőben a magasban van elhelyezve, és a tömlő aljára csappal elzárható kifolyónyílás vagy kifolyócsatorna van szerelve. Aki mosdani akar, a csap elé vagy alá áll. Eszerint tehát nem egyszerű fürdőről, hanem egy úti használatra igen alkalmas, különleges tisztálkodó berendezésről van szó, amelynek a segítségével az ember fentről lefelé folyó, illetőleg csorgó vízzel moshatja le magát. Ehhez hasonló mosdóberendezések ma is eléggé elterjedtek.

A *csorgó* — *τῥεγγά* szó a magyar *csorog* ~ *csurom* < *cso[u]rg-* 'perfluo, mano, rinnen, rieseln' ige származéka. Arról, hogy a szó hangutánzó többől való, s hogy minden valószínűség szerint uráli eredetű, már sokan írtak;¹ a szó névszói alakjai: *csor(r)*, *csur*: *egy csorr ecet* 'egy csurranásnyi ecet', *csurig* 'usque ad effluxum, übevöll', *csurvíz* 'egészen átázott', *csuromvíz* 'ua'. Gyakorító képzős igei származéka: *csordul* 'effluo, emano, rinnen', mozzanatos képzős származéka: *csurran*. Egyéb származékai közül figyelemre méltó a *csurika* 'fürdő' és a *csurikál* 'fürdik' (EtSz.).

Feltűnő, de teljesen szabályos a görög szó első szótagjában jelentkező *e* hang. A dél-dunántúli, Somogy megyei *Csurgó* város- és várnév azonos a *csurgó* köznévvvel, és eredeti jelentése 'folyó, patakocska'; „több ilyen patak- és helynévünk van” — írja Mikos (MNy 31 : 166). A helynévre a legrégebbi adatunk 1193-ból való: *Chergou* (i. h. 165). Csánkinál a következő alakváltozatokat találjuk: 1226: *Curgou*, 1360: *Zergou*, *Zergo*, 1367: *Chergo*, 1371: *Zorgo*, 1377: *Chorgo*, 1405: *Chorgow*, 1431: *Chorgo*, *Churgo* (2 : 572, 577). A Fejér megyei *Csurgó* adatai: 1236: *Chyrgov* (o: *csirgou*), 1430, 1484: *Chorgo* (Csánki 3 : 323). A *csor-* ~ *csur-* alapszó tőhangzója *o(~ u)*, amely hasonló hangtani helyzetben gyakran változik *e*-vel. Konstantinos Porphyrogenetos a *Gyarmat* törzsnevet, amelynek a magyar forrásokban *Gormot*, *Gurmot* és *Germath* változatai vannak, *γεγράτον* alakban őrizte meg számunkra, *e* tőhangzóval, amint azt a *τῥεγγά* szóban is látjuk (Bárczi: M. Hangtört.² 104—6).

A „De Cerimoniis” adatát egykorú, de a szórvány alapjául szolgáló magyar szót nem ismerő bizánci görög ember *dzeryā*-nak olvashatta (Gyóni: A magyar nyelv görög feljegyzései szórványemlékei. 1943. 133).

Ami a *τῥεγγά* végződését illeti, az semmi esetre sem azonos az átvett magyar szó eredeti végződésével. A *τῥεγγά* olyan alanyeseti forma, amely már beleilleszkedett a bizánci alakrendszerbe, és egy olyan magyar szóalak átvétele, amelyet a bizánciak, mint magyar szót, *τῥεγγάχ*-nak írtak volna át. (A *χ* hangra végződő magyar szavakat sohasem látták el görögösítő végződéssel; l. Moravcsik: NyK 50 : 291; Gyóni i. m. 41.)

A *τῥεγγά* szóalak előkerül a XV. században is (Moravcsik: Byzantinoturcica 2²: 312, *τῥεγγά* a.), a trapezunti császárság krónikásánál, Michael Panaretosnál (*Παράρετος*). Chachanov szövegkiadásában (l. Moravcsik i. m. 1²: 436) ezt olvashatjuk:

¹ Munkácsi: Ethn. 4 : 287; Wichmann: FUF. 11 : 196; Collinder: Indo-uralisches Sprachgut 74; Paasonen: Beiträge 143; Szinnyi: NyH. 7 148; Hirt-Festschrift II: Jensen: Indogerm. und Ur. 177; O. Donner: VglWb. 1 : 186; Joki: FUF. 32 : 45; Bárczi: MSzE.² 23; uő: M. Hangtört.² 105.

3. l., 6. fejj.: „*Ἡρπαξεν ὁ Παριάμης τὰς τζέργας ἔτει ,σωκέ...'*”. 23. l.: „... (1316) Байрам-бег разграбил скотный двор.” Chachanov megjegyzése: „Tzerga от турецкого *چرگه* т. е. черги, что значит деревянные бараки, скотный двор”. (Ugyanott: „Броссе переводит: 'Parianes enleva Tzerga'.”)

Ez a szó teljesen érthetetlen s bizonyosan nem függ össze Konstantinos császár *τζεργά*-jával.

Még egy figyelemre méltó körülményt kívánok megemlíteni — azt, hogy vannak altaji és oszmán-török szavak, amelyek a tárgyalt magyar szóval feltűnően egyeznek. Ezek (Radloff szótára szerint): alt., tel. *čoryo* 'die Röhre zum Destillieren des Milch-branntweins, der Hahn am Samowar', alt. *čoryoq* 'Trichter', *čoryul-* 'durch den Trichter giessen', leb. *čorlo-* 'tröpfeln', *čorloq* 'Tropfen', osm. *čortan* 'Wasserröhre, -rinne' (vö. *čortun*), *čortu* 'Trichter, durch den der Weizen in der Mühle auf die Mühlsteine geschüttet wird'. Ezek eredetileg hangfestő szavak, és történetileg semmilyen összefüggésben sincsenek a magyar *csorgó* ~ *csurgó* szóval. A bizánci *τζεργά* szó magyarázatakor sem lehet ezekre a szavakra gondolni, mert — más nehézségeket nem is számítva — a *τζεργά* a császár szerint magyar szó — az első szótagjában pedig magyar fejleményű *e* hangot tartalmaz.

Nem ismerek olyan művelődéstörténeti monográfiát, amely Kelet-Európa és Közép-Ázsia nomádjainak tisztálkodásáról és mosdóberendezéseiről vagy éppen testápolási módjairól szól. Az útleírások és más források elszórt adatai még nincsenek összegyűjtve. Magas egészségügyi kultúráról ezeknél a népeknél nemigen beszélhetünk. (Vö.: Togan: Ibn Fadlān 131; Pallas: Reise durch versch. Provinzen des Russischen Reiches 2 : 455; Almásy: Vándorutam 200, 232 stb.) A „csurgó” használata bizonyára főként az előkelő magyarok szokása volt, és tőlük vették át a bizánciak.

Régészeink már régebben felismerték és kiemelték a „magyar fürdő” művelődéstörténeti jelentőségét és kísérletet tettek tárgyi leírására is.

A hajdani magyar—török-bolgár kultúra lelkes kutatója, Fehér Géza „A bolgár-törökök szerepe és műveltsége” című munkájában (1940.) ezt írja: „A tábor rendezője köteles magával vinni a császár számára a *magyar*, azaz szkíta fürdőt, a „csergé”-t, bőrkáddal. [A császár nem bőrkádról beszél, hanem bőrből való víztartóról.] Ez azt jelenti, hogy a magyaroknak egy tábori fürdőféléjük volt, amelyet a bizánciak olyan alkalmasnak találtak, hogy hadjárat alkalmával magukkal vitték a császár számára” (100). Ugyanezt mondja László Gyula is „A honfoglaló magyar nép élete” című munkájában (1944.), és hozzáfűzi: „Ez tehát fürdősátor [?, l. alább] bőrkáddal. Valószínűleg hasonlatos lehetett ama szkíta fürdőkhöz, amelyek nagyjából olyanok voltak, mint a finn saunák. Forró kövekre öntött víz gőzében s utána jeges vízben tisztálkodtak” (438—9).

Gyóni Mátyás (i. m. 133) „bőrből készült, víztartállyal ellátott fürdőkészség”-ről szól. A forrásszövegben¹ bőrből készült víztartályról van szó.¹

A „magyar fürdő” művelődéstörténeti jelentőségének értékelése más lapra tartozik, ami azonban a fent megbeszelt tárgyi vonatkozásokat illeti, kétségtelen, hogy a kutatók meglehetősen szabadjára engedett képzeletének a szüleményei. Olyan berendezésről van csupán szó, amelyet fentebb leírtam, minden fürdőkád, forró kövek és jeges víz nélkül.

A *τζεργά* szó megfejtését a kutatók eddig más irányban keresték. Van ugyanis egy hasonló hangzású oszmán-török szó, a *čerге* 'nagy sátor, kis sátor', amely *čerге*,

¹ Balázs János barátom, akit megkérdeztem, a szóban forgó helyet így fordítja: „török fürdő párthus bőrből való víztartóval”.

čerga alakban és 'sátor; guba, gubaszövet, pokróc' jelentésben megvan elég sok kelet-európai nyelvben. Minden további nélkül feltették, hogy a „De Cerimoniis” idézett helyén ez a szó szerepel. Ez persze önkényes feltevés: a „magyar fürdő”-nek, a *τζεργά*-nak semmi köze sincs az ismeretlen eredetű *čerge*, *čerga* 'pokróc, takaró; sátor' szóhoz. Erről a szóról egy más alkalommal szeretnék beszélni.¹

Németh Gyula

Durva

(Egy különös szóalkotásmód)

A *durva* szó eredetével először a Debreceni Grammatika (1795.) foglalkozott, tulajdonképpen csak megemlíti a 'Deák szókhoz hasonló' között: „*Durva* ~ *Durus*”. Ugyancsak a latin *durus*-ból eredezteti a magyar szót Gyarmathi Sámuel Vocabulariumában (1816.): „*Durva*, L. *durus*, *dura*”. Ezután Dankovszky Lexiconjában (1833.) foglal állást a szó olasz, illetve latin származása mellett: „*Durva* (torvo, ital. torvus lat.) finster, den Mienen und dem Ansehen nach 2) grimmig, schrecklich, grässlich, widerlich.” Az EtSz. tévesnek mondja e származtatást, a SzófSz. nagy hangtani nehézségekre hivatkozva nem fogadja el, és a szót továbbra is ismeretlen eredetűnek tartja. — Most megpróbálom a szó eredetét másképpen magyarázni.

Nézzük meg a *durva* szó legrégebbi előfordulásait. — 1616: „A palástiais *durua* volt” (Balásfi Tamás: Csepregi iskola. Pozsony, 142—NySz.). 1616: „Ighen *durua* immár, és rostas a palást is” (ua.: Epinicia Benedicto Nagi. Pozsony, 6. — NySz.). „*Durva* száli hatos patyolat” (Vectigal Transylvanicum 12. 14.—NySz.). 1723: „Pál patriárkának *durva* kontósében” (Csúzi Zs.: Zengedező sípszó. Pozsony, 576—NySz.). 1738: „*Durván* bánnak velünk” (Kultsár I.: Mikes törökországi levelei [1794.], 407—NySz.). 1803: „*Durva* fátyol váltja bújá tsipkéinket” (B. Szabó D.: A magyarság virági. Komárom, 454—NySz.). Látjuk, hogy szavunk első előfordulása elég kései, 1616, ez persze egyáltalában nem azt jelenti, hogy régebben ne lett volna meg.

Ha az első példát figyeljük, azt látjuk, hogy a mondat állítmányi része: *durva volt*. Ennek az összetett állítmánynak névszói tagja, a *durva* mai nyelvézékünk szerint melléknév. De vajon az volt-e régebben is? Nem foghatjuk-e fel a *durva volt* összetett állítmányt úgy, mint a *festve volt*, *zárvá volt* állítmányokat, vagyis határozói igenévnek a létigével való kapcsolataként? Ha erre gondolunk, akkor tulajdonképpen azt feltételezzük, hogy a *durva* egy *dur* (*dúr*) ige határozói igeneve. De van-e vagy volt-e ilyen ige a magyarban?

Régi forrásainkból egyelőre nem tudom idézni a *dúr* igt. Megtalálható azonban nyelvjárásainkban, mégpedig elég nagy területen.

¹ Szabó Dénes munkatársam figyelmeztet Palla Ákosnak a „szkíta csergá”-ról szóló cikkére (Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 8—9, 1958: 218—32). Tartalmából: „Feltevésem szerint (is) a magyar fürdő és a szkíta *cserga* azonos fogalom, nem más, mint nemezéből, gyapjúból készült sátor, melyben tisztálkodhattak” (225). „A szkíta *cserga* ezek szerint szkíta sátor és semmi más. Minden egyéb magyarázat alap nélküli. Ezért a jövőben nem beszélhetünk bőrmencedés magyar fürdőkádról... [ezt] törölni kell a magyar közegészségügy történetének első lapjairól” (231). Nem kell törölni, csak módosítani.

Megvan a Szamosháti Szótárban: „*dúr* 'hevenyében vhová tol, hány, szór';” igeikötővel is: „*feldúr* 'gyorsan fölhány, föltaszígal’.” — Ismeri a Szegedi Szótár is: „*túr* *d ú r* (vagyis a *túr* alatt szótározza, de a kiejtését *dúr*-nak jelöli) 'ás, kapar' (pl. földet)’”; az igeikötős és összetett alakok kiejtését így adja meg: *édúr*, *fédúr*, *kidúr*, *összedúr*, *szétdúr*; *pocokdúrás*, *vakondokdúrás*. — Az Ormánysági Szótár csak a *túr* alakot ismeri. — Kardos Albert (Nyr. 65 : 130—1) amiatt panaszkodik, hogy a *dúr* = *túr* szó és származéka, a *dúródik* 'tolong, tolakszik, tódul' nincs meg a NySz.-ban, a Tájszótárban, a CzF.-ban, a nagy Ballagiban, holott ő a szót az egész Alföldről ismeri.

Gyakran előfordulnak a *dúr* és származékai népi eredetű íróinknál. — **Dúr:** „ugyancsak *dúrta* kifelé a kapcát lyukas csizmájából bütykös nagylába-ujja” (Timár M.: Majoros Ádám krónikája 306). — „A Mastala gyerekek meg valami gombabetegség esett a hajába és tallérnyi szerűket *dúrt* a fejére” (uo. 366). — **Beledúr:** „Az öreg megáll, a csizmája fejét félig *beledúrja* a homokba” (Tömörkény I. tárcájából idézi a Nyr. 38 : 364). — **Ledúr:** „Fülből kipusztulnak a meszelők, Serbalog [a borbély] a szemöldökét is *ledúrja*, bajuszát megtakarítja” (Szabó Pál: Talpalatnyi föld [1949.] 443). — **Szétdúr:** „a malacok *szétdúrják* az aklot” (Veres Péter: Gyepsor 102, 1. még uo. 35). „vigyázz, szét ne *dúrja* Jánoska az ágyodat” [a padláson szalmából készített vacok] (Tersánszky J. Jenő: Kakuk Marci 1 : 115). — **Durkál:** „Akták közt *durkál*” (Urbán Ernő: Kemény dió 99). — „Panni már javában *dúrkált* a kaszliban” (Timár M.: i. m. 374). — „Elkezdtem a földet *durkálni* a botommal” (Élő nyelvi adat, Józó Erzsébet, aki nemrég több ezer római kori aranypénzt talált Hódmezővásárhely közelében, mondja a hangos híradóban 1963. dec. 8-án). — **Dúródik:** „kifelé *dúródtunk*” (Timár M.: i. m. 449). — **Ledúródik:** „a festék *ledúródik* a deszkáról” (Veres Péter i. m. 37).

Láttuk, hogy nemcsak a *dúr* ige, hanem egész gazdag családja él ma a Dunától keletre eső nyelvterületen, hiszen tudjuk, hogy az idézett szemelvények írói a Nagyalföldről és Erdélyből származnak. Ha a szó ma ilyen nagy területen él, nincs okunk kételkedni abban, hogy ezen a vidéken régebben ne lett volna meg; sőt valószínűleg megvolt az egész magyar nyelvterületen. Az idézett példák azt is érzékeltetik, hogy a *dúr* ige jelentése majd a köznyelvi *túr*, majd a *gyúr* jelentésének felel meg vagy legalább azokhoz jár közel, ezért azt hiszem, hogy valamikor alakváltozata lehetett ezeknek. Úgy vélem, hogy valamikor nyelvünk egyik korszakában a *dúr* ige volt általános használatban. Ennek a *dúr* igének némely nyelvjárásban *d > t* zöngétlenüléssel *túr*, más nyelvjárásokban *d > gy* jésüléssel *gyúr* változata elkekezett. Szemléltetve:

túr (zöngétlenülés) *dúr* (jésülés) *gyúr*

A három variáns egy ideig egymás mellett élhetett, majd a két szélső változat, a *túr* és a *gyúr* jelentésben elkülönült egymástól, mindkettő általánosan elterjedt az egész nyelvterületen, a *dúr* pedig nyelvjárási szintre süllyedt, és csak ott őrződött meg. Legkönnyebb felismerni a *túr* ~ *dúr* jelentésének rokonságát (vö. a csizma fejét *beledúrja* a homokba; a disznók *szétdúrják* az aklot; *dúrkál* a kaszliban), de a szemöldökét *ledúrja*, *dúródik*, *ledúródik* igék mintha inkább a *gyúr* ige jelentését mutatnák. Néha meg éppen nehéz eldönteni, melyik mai köznyelvi alakhoz áll közelebb a *dúr* jelentése (vö. *szétdúrja* az ágyat, kifelé *dúrja* a kapcát). — Hogy valamikor még kisebb lehetett köztük a jelentéskülönbség, mutatja a következő példa: „[A szakács] Elő vefzi majorságát, Öl, vág benne, bontogat: *Túrja*, *gyúrja* szín téfztáját, Bele valót válogat” (Faludi F.: Költeményes Maradványai [1786.], 1 : 54). Itt a *túr-gyúr* csaknem ikerszónak látszik.

Az előbb mondottak alapján tehát elfogadhatjuk, hogy nyelvünkben régen is megvolt a *dúr* ige. Jelentése eredetileg még elég széles körű lehetett: 'ás, kapar, gyúr, túr' (különösen földet, talajt); 'tol, hány, szór, taszigál' (vö. a Szamosháti Szótár jelentéseit).

Ha most jobban megfigyeljük első idézeteinket, azt látjuk, hogy azokban a *durva* szó, az egy Mikes-idézet kivételével, ruhaneműeknek (durva palást, köntös, patyolat, fátyol) a jelzőjeként szerepel. A *durva*, mint a *pokróc* szóláshasonlat pedig azt mutatja, hogy a durva tulajdonságot (mind valódi, mind átvitt értelemben) a pokrócra mintázták. Ennek alapján arra gondolok, hogy a *dúr* igének valamikor egy sajátos, szakmai jelentése is lehetett.

Az állati szőrnek, a gyapjúnak a tisztítását, feldolgozását ma gépek végzik, de valamikor régen ez is fáradságos kézi munka volt. A gyapjú feldolgozásának, posztóvá alakításának az egyik fontos fázisa a *kallózás* vagy *ványolás*. Ezzel a módszerrel a rövid (5 cm-nél rövidebb), könnyen göndörödő, s ezért kevésbé fésülhető gyapjúsálakból szőtt laza gyapjúszőttesteket, szűrbundákat, pokrócokat tömörítették, s ezáltal tartósabbá tették. A kallózást egykor úgy végezték, hogy a laza gyapjúszőttest meleg szappanos vizet tartalmazó fateknőkben vagy fakádakban kézzel gyúrták, lábbal taposták, később nagy fakalapácsokkal ütögették, „dűrűckölték” (vö. A magyarság néprajza 1 : 291–2; Freesky: A mesterségek szótára, különösen a kalapos, a szabó és a takács mesterségét). Később ezt a nehéz munkát vízzel hajtott kallómalmokkal végeztették. Úgy vélem, hogy a gyapjútisztítás kezdetleges korszakában a *dúr* ige a *kall(óz)* meg a *ványol* igék szinonimája lehetett. Mivel azonban a *dúr* igének több jelentése volt (sőt később több alakja is lett), lassan kiesett a szinonimasorból, míg az egyjelentésű *kall(óz)* és *ványol* még ma is jelenti ezt a munkafázist, noha azóta ezt az eljárást régen gépesítették. — Az így kallózott, összegyúrt, gyömösölt posztó vagy egyéb szőtt persze vastag, egyenetlen, otromba, nem sima felületű és nem finom tapintású, azaz *durva* volt. Ugyancsak ilyen volt a felásott, feltúrt föld felszíne is, vagyis az is *durva* volt. Mármost akár a *kallózás* szakkifejezésből indulunk ki, akár a feltúrt föld képét vesszük, a durva jelentést később hasonlósági alapon átvihették más tárgyakra is, azaz később nemcsak a kallózott (dúrt, ványolt) posztóra mondták, hogy *dúrva* van, vagy nemcsak a feltúrt talaj volt *dúrva*, hanem bármely anyag vagy tárgy lehetett az (durva), amelynek a felülete hasonlított az összegyúrt, kallózott posztóhoz vagy a feltúrt földhöz. A durva jelentése aztán később még inkább távolodott ettől a konkrét jelentéstől egészen a mai átvitt jelentésig. Így a későbbi forrásokban nemsokára előfordul *durva* só (Fejérvári HB.Sz. Ppm. 126, Nagysz.),¹ *durva* ráspoly (Harmintzadi Rend-tartás 141, Nagysz.), *durva* lánc (Görög-Kerekes: Hadi történetek 2 : 818, Nagysz.), *durva* kecskeszór (Gáti I.: A természet története 125, Nagysz.), sőt volt *durva* hangzó (Böjthi A.: A nemes magyar nyelv 14, Nagysz.), *durva* nyelv (Bíró M.: Angyal Társaságnak Szövetsége 245, Nagysz.); végül a *durva* átvitt értelemben kezdte jelenteni mindazt, ami nem finom érzésű, csiszolatlan, modortalan (cselekedet és ember is). Ez az átvitt jelentés csak a XVIII. században kerül elő először adataink szerint (vö. Mikes idézett levelét: *durván* bánnak velünk). — Szótározva a szó először PPB-nál [1767.] fordul elő: „rudis, indigestus, impexus; grob, rauh, roh”. SzD²-nél csak az átvitt jelentés: „parasztos, faragatlan, p.o. ember, erkölts, élet” (33).

Ennek a *dúr* igének az egyik határozói igeneve: *dúrva*. Ez alakilag, a tőhangzó hosszúságát leszámítva, teljesen egyezik címül írt szavunkkal. Csakhogy ez utóbbi melléknév. A kérdés mármost az, azonos-e a kettő, s ha igen, hogyan lett a *dúrva* határozói igenéből a *durva* melléknév. Nos én azt állítom, hogy e két szó egy és ugyanaz, vagyis a *dúr* ige határozói igeneve azonos mai *durva* melléknévünkkel.

Ez a szófajváltás kétféleképpen mehetett végbe nyelvünkben. Az egyik lehetőség a következő volt. Valamikor gyakran fordulhattak elő ilyen szerkezetű mondatok: *A gyapjú dúrva van. A palástja dúrva volt* (l. az 1. idézetet). *A föld dúrva van*. Ezekben a mondatokban az állítmányi rész: *dúrva van (volt)*, s itt a *dúrva* a 'milyen állapotban'

¹ Nagysz. = az Akadémiai Nagyszótár anyagából vett idézet.

van kérdésre felel. Az előbb kifejtettek alapján a *dúrva* mint állapothatározó lassanként tulajdonságot is kezdett jelölni (ami *dúrva* van, az *durva*), s mivel az ilyen szerkezetek gyakran fordulhattak elő különösen múlt idejű alakban: *dúrva volt*, a nyelvérzék az ilyen kapcsolatban előforduló *durva* szót a 'milyen állapotban' volt helyett 'milyen' volt jelentésben kezdte érzékelni (pl. *gyáva volt*). Így a *dúrva* határozói igenév közvetlenül vált volna melléknévvé. Habár ez az elgondolás nem lehetetlen éppen, mégis úgy vélem, hogy nem ilyen gyorsan és közvetlenül ment végbe ez az átalakulás, mégpedig azért nem, mert akkoriban a *dúr* ige széles körben, általánosan használatos volt, s a *dúrva* határozói igenév még erősen kapcsolódhatott az igéhez.

A szófajváltás másik lehetősége sokkal természetesebbnek látszik. Tudjuk, hogy a középmagyar korban a két határozói igenév közül a *-ván*, *-vén* végű volt általánosan használatos, ezért ebben az időben a *dúrván* határozói igenév sokkal gyakrabban fordult elő, mint a *dúrva*. Az is könnyen érthető, hogy a *dúrván* határozói igenév igen sokszor mondatrövidítésül szolgált ilyenféle kapcsolatokban: „Az emberek a posztót *dúrván* készítették.” „A vakondok *dúrván* kiforgatták a növényeket.” Az ilyen mondatokban a *dúrván* mondatrövidítő határozói igenevet a nyelvérzék idővel szakaszhatár-eltolódással az állítmány módhatározójának kezdte felfogni (*dúrván készítették, durván kiforgatták*). Nagyon jól megvilágítja ezt az esetet a következő idézet:

„Ime' jön egy nagy Sas haragos fzemekkel,
Le-fzállott, 's meg-nézte az áldozatokat [hullákat].
Azok közt fel 's alá *dúrván* sétálgatott,
Úgy tettíztett, hogy benne mintegy vállogatott,
Mérges fzeimeivel fzélllyel pillogatott,

De tsak egy falatot meg-nem kóftolgatott.” (Kónyi János: Magyar hadi román [1779.], 49). Azonnal érezzük, hogy itt a *dúrván* nem lehet a *sétálgatott* ige módhatározója, hanem önálló mondatot rövidít. A kérdéses sor így tagolódik: „Azok közt | fel 's alá *dúrván* | sétálgatott.” Azaz a *fel s alá dúrván* eredetileg ilyen mondat volt: „fel s alá dúrt” (= turkált, taszigált; vö. a Szamosháti Szótár idézett *feldúr* = feltaszigál jelentését). Miután pedig a nyelvérzék a *dúrván* határozói igenevet az igéhez kapcsolta módhatározónak, innen már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy a nyelv a *dúrván* határozóragos alakhoz téves analógiával megteremtse a *durva* ragtalan alapalakot (vö. *gyáván*: *gyáva*; *árván*: *árva*), s ez már természetesen melléknév lett.

Ez a szófajváltás minden bizonnyal akkor következhetett be, amikor a *dúr* ige már nem volt általánosan, az egész nyelvterületen használatos, hanem már csak nyelvjárási szinten élhetett, s szerepét az általánosan elterjedt *túr* és *gyúr* igék vették át.

Hogy e szófajváltás említett két módja közül melyik a helyesebb, nehéz eldönteni, én mindenesetre a másodikat tartom valószínűbbnek. De az is lehetséges, hogy a két módszer együtt hatott, egymást erősítve alakította át a *durva* határozói igenevet melléknévvé.

Még egy megjegyzést a *durva* tőmagánhangzójának kvantitásáról. A szó legrégibb előfordulásai között többször is előkerül a hosszú *ú*-s változat. Ilyen adatok pl.: „tudatlan, *dúrva* poór-paraszt” (Csúzy Zs.: Evangeliomi kölcsönzött három kenyer 319, idézi Nyr. 38 : 225); „*dúrvaság*” (ua.: Evangeliomi trombita, Előszó 5, idézi Nyr. 38 : 258); „*dúrva* túrmisch, verdrüsslich” (Adámi: Wörterbuch [1763.] 18, Nagysz.); „*dúrva* hangjaik” (Kazinczy Lev. 6 : 464, Nagysz.). — Noha tudjuk, hogy minél régebbi egy adat, annál kevésbé megbízható rajta az ékezet használata, mégis úgy érzem, hogy ebben az esetben nem lehet véletlen a *durva* *u*-ján levő ékezet, hanem a hosszú *ú*-s alak helyenként még érezteti a *dúr* igével való kapcsolatát. Különösen érdekes és értékes e tekintetben a Szamosháti Szótár *durva* címszava (ez a szótár ugyanis az időmértéket is jelöli): „*dúrva*

(Ojan dūrva, mint a pokróc.)” Ebben az esetben a hosszú *ū* ejtését megőrzött régiségnek, nem nyelvjárási különlegességnek tartom. Ezek a hosszú — rövid *ū*-s alakváltozatok azt mutatják, hogy helyenként és időnként ingadozhatott a *durva* szó ejtése. Ez az ingadozás még jobban elősegítette a *durva* melléknévnek a *dúr* igétől való elszakadását és a szófajcserét, a nyelv ugyanis a kettős alakokat rendszerint jelentés- vagy funkció-megkülönböztetésre használja fel.

A határozói igenévből alakult *durva* melléknév példája a szóalkotásnak egy ritka módját mutatja.

P. Balázs János

Rohadt sarok. 1. Az ÉrtSz. a *rohadt* címszó alatt közli a kifejezések közt (átvitt értelmű, rosszalló, népies stílusértékkel) a *rohadt sarok* jelzős szerkezetet is a következő jelentéssel: az az égtáj, ahonnan a vihar, a zivatar, az eső szokott jönni. Példamondata Eötvös Károlytól való: *Somogy felől, Kőröshegy irányában, a „rohadt sarok” felől beborult az ég.* A MTsz. adatai: *rohadt-sarok*: az ég aljának délnyugati része, a merről az eső szokott jönni (Pest m. Ráckeve); *rohadt-szög*: ua. *Rohadt-szög*le felé borul, esső lëssz (Csallóköz). Magam is ismerem a kifejezést diákkoromból Szombathelyről. Úgy hiszem, hogy a Dunántúlon eléggé általános, de a Dunától keletre ebben az értelemben nem használják.

A *rohad* szó ma már teljesen azonos jelentésűnek mondható a *rothad* igével, annak kissé durvább, népiesebb alakja. *Durva* kifejezésekben inkább a *rohad* ige, illetve ennek befejezett melléknévi igeneve használatos, pl. *nem jön az a rohadt villamos!* Vagy: *nincs egy rohadt vasam sem.* Vagy: *rohadt idő volt, egész nap zuhogott az eső.* Ezekben a kifejezésekben a *rohadt* igenév jelentése nem a konkrét, eredeti, hanem csak rosszalló értelmű: 'átkozott, cudar, komisz stb.'

Régebben azonban egészen más, két külön ige volt a *rothad* és a *rohad*. A SzófSz. még egy címszó alá veszi és kétkedve egyeztetni a cseremisz *rot lijes* 'korhad, rothad (szó szerint: korhadt lesz)' kifejezés első tagjával. Ha még tekintetbe vesszük a régi nyelvből kimutatható *roshad*, *rosvad*, *rossad* hasonló jelentésű és hangalakú igét, amelyet Kubinyi (MNY. 51 : 94) a *roshad*, *rost* vagy *poshad* ~ *possad* szavakkal való keveredéssel magyaráz, akkor három, majdnem azonos jelentésű és nagyon hasonló hangalakú igével állunk szemben: *rohad*, *rothad* és *roshad*. Mint az alábbiakból kiderül, itt végeredményben három különböző alapszóból fejlődött származékkal van dolgunk.

2. A *roshad*, *rosvad*, *rossad* igére a XVI. és XVII. századból vannak adataink elég nagy számban. Az állítmányként használt ige alanya vagy a jelzőként használt *roshadt* melléknévi igenév jelzett szava rendszerint *test*, *fa*, *ház*, *palota*, *épület*. Az ige jelentése általában: 'rothad, korhad, romlik, roskad'. Néhány példa a NySz.-ből: 1551: Meg repezett és meg *rossadott* ház. Heltai: 1552: Jay azoknac, kie magokat őszue foglallyák *rossat* kötéllel. Károli: 1590: *El roshadt* állat. Molnár: 1608: Ollyaténna lőttem mint az *elroshatt* edény. MA.: *elroshadás* 'putrefactio, contrabescencia'; PPB.: 'Vermoderung, Verfaulung'. Czeglédi: 1663: *Roshat* vén test. Nadányi: 1669: Régi *roshatt* bőr stb.

Az igét a XVIII. században fölváltja a *roskad*.

Roshad szavunk olyasféle képzésűnek látszik, mint a *bűnhődik*, *vénhedlik*, *hírhedt* vagy a ritkább és régies *porhad*, *elszélhed*, *vérhedik*, *elárvahodik* stb. (vö. NyH.⁷ és Bartha: Szóképzés 63). Alapszava ezek szerint egy **ros* névszó lenne. Ennek pontos megfelelőjét megtaláljuk a permi nyelvekben. Vö. zürjén: (Wied.) *ryž*; (Wichm.) *rjž*, *rjš* 'nicht dauerhaft, verfault (Zeug, Leder); zerbrechlich, spröde, brüchig, locker' ~ votják: (Wied.)

džiž 'spröde, zerbrechlich'; (Wichm.) džiz 'verfault, morsch (von Zeug)'. A szónak vannak kétes finn, lapp és cseremiszi megfelelői, de ezek hangtani szempontból nem illenek tökéletesen a permi—magyar szóhoz (Kálmán: MNy. 58 : 82—4).

3. A *rothad* ige alapszava a *rút* melléknév (Kubínyi: MNy. 55 : 207—12). A hangtani viszony az első magánhangzó szempontjából a *rút* és *rothad* közt olyan, mint az *úr* és *ország* (<*uruszág*) között. A *rút* jelentései a CzF. szótár szerint a következők: 1. Idomtalan, visszataszító alakú, pl. *rút arc, ember, vén banya*, 2. Ami mocskos, piszkos, bűdös. volta miatt utálatot okoz: *rút edények, asztali szerek, udvar, utca, szag* 3. Fület sértő: *rút éneklés, zene, hang* 4. Erkölcsileg utálatos: *rút tréfa, beszéd, dolog*. A XVI—XVII. századi adatokban a *rútság* jelentése főleg: mocskos, piszkos, ocsmányság, rothadás. Számos mai nyelvújrásban (főleg a nyelvterület északi peremén) 'genny' az értelme.

A *rothad* ige már a XIV. század óta ismeretes nyelvünkben. Valószínűleg ez is finnugor eredetű szó, hangtani megfelelője a cseremiszből van: *rot lije's, rôt li'ješ* 'korhadt, rothadt' (szó szerint „korhadt lesz, rothadt lesz”). A kifejezés első, névszói tagja egyeztethető a magyar *rút* melléknévvel, a *rothad* alapszavával. Az igét cseremiszi megfelelőjével Beke hozta összefüggésbe (NyK. 45 : 352—3 és Nyr. 48 : 11). Az etimológiát a SzófSz. is elfogadja.

A *rút* szó jelentésének fejlődését Kubínyi (i. m. 210) a következőképpen vázolja: 'ronda, bűdös, undorító, ocsmány, szenny' > 'ronda, csúf, éktelen, a szemnekkellemetlen'. Mindkét jelentésből fejlődhetett átvitt értelemben az erkölcsi értelemben vett 'gyalázatos, erkölcstelen'. Mivel a melléknév elsődleges jelentése (ronda, bűdös, undorító, ocsmány, szenny) olyan tulajdonságokra vonatkozik, amelyeket leginkább a vegyi felbomlás, a rothadás állapotában levő anyagokban észlelhetünk, a *rothad* szó mai jelentése könnyen érthető: 'rúttá (azaz bűdössé, undorítóvá stb.) válik'.

4. Ismét külön szótóbból származik a címben előforduló *rohad* ige, illetve a belőle képzett *rohadt* igenév. Ennek alapszava pedig a ma már kihalt *roh* színnevünk (Kubínyi: MNy. 49 : 409—19 és 51 : 92—4). A *roh* melléknév ugyancsak finnugor eredetű (Moór: MNy. 45 : 156—7). A rokon nyelvi megfelelők közül a lapp jelentése 'vörös', a mordviné 'fekete, sötét, piszkos', a cseremiszi 'pej (lóról), barna'. A magyar szó (*ruh* alakban) lószínűként fordul elő 1290-ből először. A XVI—XVII. században jelentése hol 'vörös', hol 'feketés'.

Mivel személynévként is már igen korán előfordul, ott inkább vörös (rufus) színt jelenthetett, hiszen ez volt feltűnőbb, jobban megkülönböztető jegy. Személynévként elég gyakori a XIII—XV. században *Ruh* vagy *Roh*, továbbképzett *Ruha* ~ *Roha* (vö. *Fehera, Szüga*), *Ruhd* ~ *Ruhud* ~ *Rohod*, *Ruhcha* ~ *Rohcha*. Valószínűleg személynévi eredetű helynevek a következők: *Rohfalva* ~ *Rowfalva* ~ *Rófalva* (egy elpusztult Gömör megyei község), egy csallóközi *Rohay* család nevének tanúsága szerint kellett **Roha* falunak is lennie, *Rojt* a volt Bihar megyében (< *Ruhd*), *Rohod* (Szabolcs-Szatmár m.). Volt még ugyanilyen nevű község Fejér megyében és Erdélyben is. Ugyanott (az egykori Szolnok-Doboka megyében) *Rohi* falu neve is föl van jegyezve. A Torda környéki *Ruhaegres* neve a XVI. században *Rohegres* (l. Kubínyi i. m.).

Ha a *roh* szó kétfajta jelentésére gondolunk ('feketés' és 'vörhenyes'), ezt bizonyára nyelvjárási különbségnek foghatjuk fel.

Meg kell jegyeznem, hogy a magyar *barna* szónak is kezdetben (legalábbis egyes nyelvjárásokban) csak 'sötét színű' volt a jelentése (vö. Kálmán: Nyr. 84 : 100—1). A *barna* eredetileg (a XIII. század közepétől kezdve) főleg állatok jelzője, tehát lóra, bikára vonatkozik. A nyelvjárásokban, de az irodalmi nyelvben is előfordul 'sötét' jelentésben, pl. Szentes: A káza *barnáját* (árnyékát) keresi (MTsz.). A Szamosháti Szó-

tárban találjuk a *bárnul*at 'estszürkület' adatot. Az Ormánysági Szótárban a *barna* egyik jelentése 'sötét': „De jó vóna ott a *barna* hüssön” (a hűvös, sötét árnyékban). Kassa környékén sötét színű ruhára is mondják a *barna* szót, akkor is, ha az a ruha vagy kendő sötétké, sötétzöld, sötétlila vagy sötétszürke. A *sőke* legény vagy leány ellentéte a *barna*, akkor is, ha az történetesen fekete hajú. A *világos* sör ellentéte a *barna* sör. Közismert részlet Arany János Toldijából ez a sor: „Mint a *barna* éjfé, szeme pillantása.” Ady Endre „Ádám hol vagy” című verse így kezdődik: „Oszlik lelkemnek *barna* gyásza...”

A *roh* 'feketés, barna, vöröses' színnévből keletkezett a *rohad* ige, úgy, mint a *vigad*, *feketedik*, *vörösödik*, *sötétedik* (Kubinyi: MNy. 51 : 92–5). A jelentésfejlődés a következőképpen mehetett végbe: „'megvörösödik, megfeketedik, üszkös színűvé válik (pl. a seb)' > 'elgennyyesedik, gyulladáshoz jön (a seb, fekély stb.)' > (részben az eleve közel álló jelentésű *rohad* 'enyészik, mállik, korhad stb.' igével való keveredés révén is) 'rothad'. Tehát az effajta, a növényi, de még inkább állati és emberi testben mutatkozó, színváltozással is járó elváltozásokban találkozott azok a tárgyképek, melyeknek ily módon való, tér- és időbeli, sőt időfolyamatbeli érintkezése alapján a jelentés megváltozott” (Kubinyi i. m. 93). A gyümölcs is megbarnul, mikor megrothad, tehát a hangalaki és jelentéstani rokonság is közrejátszhatott abban, hogy a *rothad* és *rohad* egymásnak pusztá változatai lettek, árnyalatbeli stíluskülönbséggel. A *rohad* ugyanis durvább, népiesebb. A hangalaki hasonlóság jelentésformáló hatására számos ismert példánk van. Az *üldomos* szó jelentése eredetileg 'okos, ravasz' volt, az *üledelmes* melléknév hatására vette fel mai értelmét. A nyelvjárásainkban ma is eredeti 'tarka, kendermagos' jelentésű *íromba* melléknév az *otromba*, *goromba* mellékevek hasonló hangzása miatt az irodalmi nyelvben 'ormótlan, idomtalan, otromba' jelentést vett föl.

5. Visszatérve a *rohad*t *sarok* kifejezésre, ez a szólás nem a konkrét *rothadt* jelentésű igenévből fejlődött rosszálló 'cudar, komisz, átkozott' jelentésből vált ki és lexikalizálódott a 'viharsarok' jelentésre, bár ma már bizonyára így érzik a szó használói. Eredetileg nem is rosszálló kifejezés volt, hanem csak azon az egyszerű népi megfigyelésen alapult az elnevezés, hogy az az égtáj, ahonnan a vihar jön *roh*, azaz sötétszürke' lesz (ha jégeső közeledik, akkor pedig barnás-vöröses árnyalatú). A felhők színe változását jelentette a *rohad* 'sötétte vagy vörhenyes színűvé válik', a *rohad*t pedig a sötétszürke vagy barnás színt jelentette. Ezt a magyarázatot talán az az alaktani tény is támogatja, hogy **rothadt* *sarok* vagy *szele* seholsem fordul elő. Lehetséges azonban, hogy ez a jelenség a *rohad* ~ *rohad* változatok nyelvjárási megoszlásával függ össze, vagyis a nyugati és középső területeken, ahol a *rohad*t *sarok* vagy *szele* kifejezés járatos, csakis a *rohad* ige fordul elő. Erre vonatkozólag azonban nincs még megbízható fogódzónk.

Kálmán Béla

Leteszem a lantot. Egy-két adalékkal szeretném megszerezni címűl írt szólásunk ismeretanyagát.

1. O. Nagy Gábor megállapítása szerint a magyar irodalomból származó szólások közvetlenül az olvasott irodalmi művekből szakadtak ki (MNy. 50 : 403). E tétel igazságát nem tompítja az a feltevésünk, hogy egyik-másik szólásunk élettörténetében az irodalmi szinten való élés és a közkeletűvé válás állapota közé olyan átmeneti időszak ékelődik, amelyben az eredeti gondolat funkciója elhalványul, és a szöveggörnyezettől független szövegrész mintegy megéri a közösségi használatra. Ilyen átalakuláson ment

át a címben rögzített Arany-idézet a szólássá szilárdulás folyamán. Feltűnő ugyanis a hangulati eltérés a költői kép mondanivalója és a szólás tartalma között. Arany mondata ünnepélyes hangvételű. A költő elhatározása súlyos lelki megrázkódtatásból csapódik le, a szólásban viszont nincs semmi emelkedettség, több benne a tréfás színezet, mint az elgondolkodtató igény. A módosuláshoz az epigon lírikusok utánzó magatartása is hozzájárult. A költői kép jelentéstartalma már a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben kiszikkadt.

2. Az 1848-i forradalom bukása és a szabadságharc leverése után Arany erejét megtöri a magyar sors tragikus fordulata. Érzelmekre ránehezedik az önkényuralom. Úgy véli, nincs feladata. A keserű történelmi pillanatra ezzel az önemésztő döntéssel válaszol: „*Letésem a lantot.*” Az 1850-ben írt költemény első két sora így hangzik: „*Letésem a lantot.* Nyugodjék. | Tőlem ne várjon senki dalt.” Az Arany-vers címét és kezdő sorainak gondolatát néhány év múlva fenntartás nélkül ismétli Marikovszky Gábor „*Letésem a lantot*” című versében: „*Letésem a lantot,* elég volt már a dal, | Hadd nyugodjék békén, megérintetlenül” (Száz költemény. Sárospatak, 1856. 187). Rudics József verskísérletében így oldódnak erőtlenné Arany költeményének szövelemei: „Isten hozzád kedves *lantom!* | Nyugalomra *leteszlek*” (Délbáb 1857. 534). Tolnai Lajos is vállalja a hídverést eredet és visszhang között. Versének címe is árulkodik: „*Leteszlek már*”, a kiegészített első sor pedig pontosan jelzi az elsekélyesedő kép forrását: „*Leteszlek már édes lantom* | Úgy se vár ránk diadal” (Költeményei. Pest, 1865. 98). A kifejezés elkoptatásában azok a költők is részt vesznek, akik negatív előjellel használták fel az örökséget. Lévay József négy évvel Arany költeményének megjelenése után megírja a maga ellenversét: Hazafiúi bánatára a lantban talál enyhülést. Hű marad küldetéséhez. „*Múzsám*” című versének bevezető sorai ekképpen ütik meg az alaphangot: „Ne félj, ne félj; nem hagylok én el, | *Nem teszem én le lantomat*” (Divatesarnok 1854. 654).

3. Arany szimbolikus mozdulata nemcsak irodalmi úton lett ismertté. A szállóigévé alakuló mondat közhasználatúvá érésében más mozzanatokat is számba lehet vennünk. Mosonyi Mihály megzenésítette Arany versét: „*Letésem a lantot* Arany Jánostól énekhangra szerző 's zongorakísérettel ellátta Mosonyi Mihály”. A zenemű 1863-ban jelent meg mint a Zenészeti Lapok önálló melléklete. A szakkörökön és a zeneértőkön kívül a folyóiratolvasó közönség is értesült a mű megjelenéséről. A Rózsavölgyi cégnél kapható kottaújdonságra a Családi Kör is felhívja a figyelmet (1864. 43). — Az első világháború előtti években az iskola is belép az Arany-mondatot elszíntelenítő motívumok közé. Ez idő tájt kapott helyet a költemény olvastatása a középiskolai magyar irodalomtanításban. Pintér Jenő tankönyvkivonata idézi is a verscímét Arany lírai műveinek sorában (A magy. irod. tört. középisk. számára 2. Bp., 1912. 49). A fővárosi diákság ekkoriban kedvelt szólásként ismételte a *leteszem a lantot*, valahányszor azt akarta mondani: 'abbahagyom a tanulást, félreteszem a könyvet, felhagyok a további kísérletezéssel'.

4. A szólás azonban diákéleti, familiáris környezettől függetlenül jelent meg az irodalmi nyelvhasználatban. Műveltségi jellegű előfordulására, nyelvtudományunk területéről idézhetünk példát. Munkácsi Bernát és Szinnyi József a finn *särki* 'vörösszem' fordításáról vitázott. Szinnyi a következő szavakkal zárja le a szócsatát: „Ezzel ezt a meddő polémiát a magam részéről befejeztem. »*Letésem a lantot.* Nyugodjék! Tőlem ne várjon senki dalt« — a vörösszemről” (Nyr. 24. [1895] : 423). Szólásunk érdekes alakulását, egyszersmind alkalmazása gyakoriságának távlatát mutatja Kosztolányi Dezső bírálata Ady „Vér és arany” című kötetéről. Kosztolányi mintegy a szólás közhelyszerűsége

ellen védekezik, midőn módosított változatban értékesíti az eredeti formában elhasznált tartalmat: „A kritikus itt *leteszi a pontot*, mert érzi, hogy kezében megbotlik a toll és akarata ellenére *lírát ír*” (A Hét 18 [1907]: 891).

5. A szólás szóbeli használatát napjaink gyakorlata igazolja. Írásos rögzítésével is találkozunk. A nyári időszámítás életbe léptetésekor a Lant-csillagképre utalva (Pallas-Lexikon 4 : 731) írja az újságíró: „ma éjjel két órakor *»letesszük«* a *Lantot*”, majd a szó-játékot értelmezve, szólásunkkal fogalmazza meg a helyzetváltozást: „előbb *teszi le a »lantját«*, munkáját ma éjjel a pesti muzsikusz, pincér és az éjszakai kávéfőző-kisasszony” (Esti Hírlap 1957. június 2. 3); Medgyaszay Vilma a Kossuth-díj elnyerésekor többek között így nyilatkozott: „Amíg a művészen szusz van, tanulnia, olvasnia kell . . . vagyis — amíg él, *»nem teheti le a lantot«*” (Élet és Irodalom 1958. március 21. 3); Rideg Sándor is él a szólással: „a politikai szegénylegények belezavarodva bagóleső szerepükbe, látva, hogy hiába csókolnak kezét a szerkesztőségi titkárnőnek, szintén *letették a lantot*” (Kortárs 1962. 10 : 1505).

Zsoldos Jenő

Gubera, guberál. A címben felvett főnév alakú szót szótáraink nem ismerik. Az ige a TájSz.-ban szerepel, mint Zala megyéből gyűjtött kártyázási műszó, de szerte az országban is előfordul (vö. Nyr. 43 : 267, 269). Az ÉrtSz. ugyanezt a jelentést másodiknak hozza, elsőként utalva a 'Bányaüzemben, szeméttelenen . . . kutatva turkál', illetőleg 'úigy turkálva szedeget' jelentésre. A fő eredetéről legutóbb Zolnai Béla bizonyította meggyőzően, hogy „... a *guba* 'pénz' szónak semmi köze a *guba* 'tészta' tájszóhoz, ellenben összefügg a *guberál* igével, utóbbi pedig végső elemzésben héber eredetű” (MNy. 49 : 100). — E két szó igen általánosan elterjedt a debreceni—Debrecen környéki gyermekek nyelvében, mint a *golyózási játék* a l kapcsolatos műszó. Amikor a soron következő játékos 2—5 méterrel a *szingric* (porban meghúzott határvonal) elé áll, és a kihelyezett golyókra céloz, a többiek vagy közülük egyesek ezt kiálthatják feléje: „*G u b e r a, g u b e r a, sicc mellé!*” E szavakkal egyenértékű, ha az egyik gyerek odaugrik a kitett golyókhoz, és a porba egy kört rajzol köréjük. A célzó vagy nem reagál ezekre a — közönség által nem akadályozott, mintegy a játékot nem kötelezően, de megengedhető módon kísérő — cselekedetekre, vagy azt mondja: „*Ne g u b e r á l j!*” Maga az akció (szavak vagy tettek formájában) szintén a *gubera* nevet viseli. Ezek szerint a *gubera*, fenti funkcióján túlmenően, 'bizonyos szavak mondása vagy jelképes cselekedet végrehajtása golyózáskor, a játékban levő versenyző eredményességének csökkentése reményében'.

Ugyanezek a gyermekek *c i c á z á s* közben ezt kiabálják a fogónak (*cica*-nak): „*Sós a vérem, paprikás, aki rám üt, b a b o n á s!*” Sebestyén Árpád szíves közléséből tudom, hogy Szabolcsban viszont a *b i g é z é s*t kíséri egy mondóka: „*B a b o n a, b a b o n a, üss mellé!*” végsorral. Lehetséges tehát, hogy e funkcióban eredetileg e két háromtagú szó egyike állt, esetleg egy harmadik, eddig ismeretlen háromtagú szó vagy szókapcsolat, mely népetimologikusan lett egyik helyen *babona*, a másikon — *gubera*.

A „gubera” érdekes általános jeltani szempontból is. Itt ugyanis, mint számos más folklórjellegű ténynél, tisztán jelviszonyról van szó. A játékost nem kézzel, elgáncsolással stb. igyekeznek megakadályozni eredményességében, hanem olyan (szavakban vagy tettekben megnyilvánuló) akcióval, melynek a golyózással oksági kapcsolata nincs. Igen jellemző a „gubera” két, egyenértékű vagy egymást kiegészítő megjelenési alakja is: hasonló módon vagy bizonyos beszédhangsort hallatunk, vagy a kalapunkat emeljük meg (esetleg mind a kettőt együtt) a „köszönés” aktusának végrehajtása céljából.

Ugyanezek a debreceni—Debrecen környéki gyermekek egyébként, akik, íme, mint modern kis kuruzslók, a porba rajzolt körrel kívánnak valamit elérni, néhány évvel ezelőtt, futó divatként, óvodás kortól kisiskoláskorig, gyakorta éltek ezzel a fenyegető kifejezéssel: „Úgy seggbe rúglak, hogy eléred a második [harmadik stb. — sor-számnév itt mindig szerepelt] szputnyikot”. Tudati világukra tehát nyilván nem vet fényt közvetlenül magatartásuk. Ahogy a jelzett életkorban vajmi kevés fogalmuk volt a „szputnyik”-ról, éppúgy, természetesen, nem is sejtik ősi babonázó szertartásuk jelentőségét.

Papp Ferenc

Körte. Beke Ödön (Nyr. 83 : 225) a következő mondatot idézi Szabó Pál egyik könyvéből: „... hihetetlenül erős ember volt. Felveszen ... húsz kilás körtét, nincs olyan ember tán, akinek ki ne húzná az ujját” (Harangoznak. Bp., 1955. 121). Annak ellenére, hogy sem a MTsz., sem a NySz. ezt nem közli, a szónak 'súly' jelentést tulajdonít Beke, amiben Csúry Bálint Szamosháti szótára és Bálint Sándor Szegedi szótára is támogatja.

Beke megfigyelésének helyességét, valamint a szó elterjedését mutatják az alábbi adatok.

Herman Ottó közli e szót *körtvély* alakban: 'cursor in statera romana. Tisza melléke. Az egykarú mérlegnek ... a gömbölyű súlyzója' (A magyar pásztorok nyelvkinése. Bp., 1914. 133). Tihanyról a *körtésfunt* 'emeltűs mérleg' ismeretes (Herman Ottó: A magyar halászat könyve. Bp., 1887. 2 : 806).

E két adat már sejteti, hogy eredetileg nem akármilyen súlyt neveztek *körté*-nek, hanem csupán azt, amelyet az egykarú mérleghez használtak. Ballagi: TeljSz. 2 : 120 szerint „átvitt értelemben általában a mérlegnél használatni szokott hosszúdad vastömeg; különösen hosszúdad vastömeg, melyet az egykarú mérleg egyensúlyban tartására használnak”.

Baja környékén a *körte* egy körte alakú öntöttvas golyó, amelyből egy kisujjnyi vastagságú kampó áll ki. Élénken emlékszem gyermekkoromból a nagyobbacska fiúk vetélkedésére, ami abból állott, hogy ezt a körtét a mutatóujjal fel kellett venni, majd vízszintesen ki kellett tartani. Az igazi legény az volt, aki a kisujjával is meg tudta ezt csinálni. A MTsz. a Nyitra megyei Pogrányról közli a *körtézés* szót 'fiatal legényeknek valamely játéka' magyarázattal, de bővebb leírás nélkül, pedig nyilván a Szabó Pál említette játékról van szó.

A *körte* egyik szólásunkba is belekerült: *Nyakába tette Lackó a körtét* változatban. O. Nagy Gábor világosan látja, hogy a *körte* itt nem gyümölcsöt jelent, hanem azt az eredetileg körte alakú és sokhelyt *körté*-nek is nevezett súlyt, nehezéket, melyet az ingaóra láncára és az ún. római mérleg hosszabbik karjára szoktak akasztani (O. Nagy Gábor: Mi fán terem? Bp., 1957. 226).

A fenti adatsort a magunk gyűjtéséből is kiegészíthetjük. A mérleg említett alkatrészeinek megnevezéseként *körte* (Baja, Madaras, Bajmok, Jánoshalma, Sükösd, Opályi, Jérek, Uszód, Alsónyék, Rév, Bácsborsód, Gortvakisfalud), *súlykörte* (Baja, Nagyd, Eszter, Vállaj, Hodász, Nagyecsed, Túrkeve, Hajdúböszörmény, Szabadegyháza, Sárszentmiklós, Érpatak, Jászapáti, Előszállás, Magyaralmás, Kisléta, Tataháza, Rév, Gyalla, Bajmok, Nagytapolcsány, Tolna), *mérlegkörte* (Kiskundorozsma, Dunaszentbenedek, Baja), *mázsakörte* (Madaras, Zombor, Bátmonostor), *külökörte* (Tompá) használatos. Több adatközlőnk mondotta, hogy *körté*-nek nevezték a *láncos mázsa* egyensúlyozóját, de amikor később — nagyjából a századforduló táján — mérlegek kezdtek divatba jönni, a már nem körte alakú súlyokat is *körté*-nek nevezték. Erre vonatkozik az ÉrtSz.

Gárdonyitól idézett mondata: „Föltesz [a mázsára] egy kilót, nem is egy kilót, hanem egy mázsás *körtét*, melléje meg az aprajából is holmi rezeket.” Itt kétségtelenül a serpenyőbe rakott, a mázsához teljesen hasonló alakú súlyokról van szó, különben nem lehetne még az aprajából holmi rezeket hozzátenni, hiszen az egyenlőtlen karú mérlegre csak egy *körte* függeszthető. Az ÉrtSz. magyarázata tehát ilyen értelemben módosítandó.

Bálint Szegedi szótára említi, hogy *körte* 'az a fakolonc, amely hosszú zsineg végére van kötve. A zsineg másik végére a hajókötelet erősítik. Amikor a régi vontató hajót a partra akarták húzatni, akkor az így felszerelt *körtét* dobták ki a parton állóknak'. A *körté*-nek ilyen értelmét több helyen ismerik és *dobókörté*-nek (Baja, Gyalla, Madaras, Tolna), *kidobókörté*-nek (Mohács), *zsinórkörté*-nek (Madaras) nevezik. Általánosan elterjedt lehetett ez, mert a Révai Lexikon szerint a *körte* „kemény fából faragott súlyok, mellyel a hajóikikötésnél a kötelet vetik át az állóhídra”.

Körte volt a neve az ingaóra, láncosóra, falióra, sétálóóra felhúzójára akasztott súlynak (Alsónyék, Kelebia, Baja, Uszód, Dunaszentbenedek, Bajmok, Bátmonostor, Jánoshalma, Tataháza, Sükösd, Madaras, Kiskundorozsma, Tamási, Nagytapolcsány, Nagykanizsa, Felsőszevén, Tolna, Nagydorog).

A vetőgép magvezető csövének közepére, egy kiálló vaspeccekre nagyobb vasdarábot szoktak akasztani, hogy az jól benyomódjék a földbe, és a magok megfelelő mélységre kerüljenek. Ezt a vaskoloncot *körté*-nek nevezik több helyen (Kelebia, Tompa, Tataháza, Előszállás, Szabadegyháza, Jérek, Madaras, Bajmok, Rém, Bátmonostor).

A régi fahajókon és halászbárkákon díszes orrtőke hirdette a tulajdonos rangját, gazdagságát. Az orrtőke *fejét* gondosan kifaragták a supperok. Az egyik dísz neve *körte* volt (Madaras, Baja). Szegedről (Szegedi szótár) és Szolnokról ismerünk hasonló adatot (Nyr. 76 : 365).

Surbankó legény koromban hasonszőrű pajtásaimmal a fél határba elkísértük a cséplőgépet, és elnéztük a tetején levő pörgettyűt (Katymár), melynek két végén levő vasgolyóit egyes helyeken *bubóca*-nak (Gyalla), máshol *körté*-nek (Bátmonostor, Tataháza, Előszállás, Jászapáti, Sárszentmihály) nevezik.

Nyilván az ocsmány szavak kerülése miatt hívják a lószart helyenként *lócitromnak*, *lóalmának*, de hallottuk *lőkörte* nevét is (Bajmok, Sükösd, Madaras).

Mindössze egy adatunk van arra, hogy azt a fagolyót, mellyel a ló kötőfékjét alul a jászolhoz rögzítik, szintén *körté*-nek nevezik (Madaras).

Kőhegyi Mihály

Fajankó. Scheiber Sándor hasonló című dolgozatának (Pais-mlk. 373—5) tárgyához szeretnék újabb adatot nyújtani. Ez érdekes fényt vet szavunk sorsára, elterjedésére.

Mánfa (Baranya m.) községben végzett helynévgyűjtésem során 1958-ban egy adatközlőm *Fajankó sóstálla* nevet közölte azzal, hogy egy kút (a Mecsek vidéki magyarságnál ez forrást jelent) mellett levő, tál alakú nagy köveket neveznek így. Érdeklődésemre elmondta a névadóról, hogy nagy betyár volt, de hogy milyen monda fűződik hozzá, már nem tudta.

Mánfa községnek 1782-ben készült térképén (Pécsi kápt. lt. GT. 63) *Fa Janko Temető* név szerepel. E XVIII. századi adat, amely az Akadémiai Nagyszótár Scheiber Sándor közölte 1754. évi adata után időben most második, azt is mutatja, hogy mint földrajzi névben szereplő név, régebben használt és ismert lehetett a lakosság körében.

Községünk helynevei között német nincsen, német nemzetiségűek csak a XIX. század végén, családonként költöztek be.

Reuter Camillo

Grétsy László: Szaknyelvi kalauz. Budapest, 1964. A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadása, 374 lap

1. (Így írunk mi.) Szó, ami szó, az utóbbi időben alaposan ránk jár a vizes lepedő. Lőrincze Lajos a rádióban *hánytorgat*, Ferenczy Géza és még több *főnyi* nyelvművelő az Élet és Tudományban szerkeszt ki bennünket. Most pedig a *vonatkozó könyvben* Grétsy László, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében készíttettek, a szakíróknak a *vádlottakpadjára-ültetése* történik. Az általa elért *szövegellenőrzéseredmény* szerint a szakírók sokat tesznek a *nyelvhelyességszabályok vétségei* érdekében. A 374 oldalas fejezetekre tagolt könyvben *szervő sok borsot hány a szakírók orra alá*... Kerekdeden megmondja, hogy elérkezett az időszaka annak, *miszerint a szakszöveghibákat le kellene selejttíteni*. Vagyis amikor *szakírunk*, írógépinket úgy forgassuk, hogy ne botoljunk bele unos-untig a nyelvművelőbe, aki mindig felderül, valahányszor hibáinkat felderíti. Úgy is mondhatnám, hogy *olvasásalkalmasan* kell fogalmaznunk, hogy ne csak ismereteink bő tárházával szaporítsuk olvasóinkat, hanem ugyanakkor a *magyarhelyességre* is *felügyeljünk*. Ez annál jobban *fontoskodó* teendőnk, mert az *éves* szakcikkekben minduntalan *feljutás* mutatkozik, amelyekben szerzők *nem egészen* fejezik ki magukat. Így aztán érthető, hogy az *érthetlenségeskedésekért* *szervő* írógépet ragadott, és a szakfolyóiratok, nemkülönben az üzemi lapok tárnáiból *kiszerezte és csokorba kötötte a nyelvvétségek főbb szempontjait*. A könyv *minőségi, sőt minőségén felüli* munka. Amikor egy könyvüzlet *auszlagjában* megpillantottam *blíkfangos dekorációját*, azon *minutában* eltökéltem e *filológiai opusz anyagbeszerzését*. És most elolvasva a művet, minden *fikciót* elosztatva *tendencia* nélkül *fixázom*, hogy *filológusunk extra rutinnal* *summálja a praefixumok, morfémák, suffixumok speciális és generális* *uzusát*, az *ortológia* és a *nyelvesztétika* tudnivalóit, és *per tangentem* a *kuriózumok labirintusában* is elkalauzol. A *könyvszínvonalértékelés-leírás* azonban majd a végén következik, a *tartalom vázlatos ismertetés* nélkülözhetetlen *feltétel* a *könyvismertetésnek*. *Per se intelligitur* a *szakíróság* véleménye lehet más, én csak a magaméről *nyilvánítok*.

Szerzőnek nyilvánvalóan az a célja, hogy *segítségnyújtást gyakoroljon a szakírók felé*, s minthogy a szakcikkek száma — mint fentebb már *említést nyert* —, *növekedést mutat éves viszonylatban* szerzők és cikkek tekintetében egyaránt, szerzőnek ez a műve különös módon *fontosságra tesz szert*. A könyvben *említésre kerül* minden hiba, ami a szakcikkekben történik. Sok szakírónak bizonyára *nincs így* a ráolvasás, s alighanem annak a *meggyőződésnek* adnak majd *kifejezést*, hogy írás közben nem állt *rendelkezésre* elég idő. Pedig hiába *szítják a vasat*, védekezésük *csődre van ítélve*. Szükség van tehát a szakírói vélemény helyes *kialakítására, amely nem riad vissza a bátor önbírálatgyakorlástól* sem. *Egyenlőre* azonban *bizonyosságot* nem várhatunk a szakíróktól, mert *javulási szándékukat* mindig *elődázák*. *Fáradtságra* panaszkodnak, és ezzel *okolják a gondtalan* fogalmazást. Mindazonáltal e nyelvművelő *könyvféleség tartama* *meggyőzheti* őket *kialakított álláspontjuk helytelenségéről*. Ma már *súlypontos kérdésnek* kell tekinteni a *fogalmazásbani hibákat*, amelyeknek *megvalósítása* minden szakírónak *jelenbeni és jövőbeni célját képezi*. A *vonatkozó szabályok*, amelyek a szerző könyvében *meg lettek írva*, ha alaposan *tanulmányozottak*,

alkalmasak arra, hogy *meg is oldjuk azokat*. Nem egy, sem *kettő* szakírónk már meg is fogadta, hogy csatlakozik *a hibák népes tábora ellen*. A szaklapok és az üzemi lapok szerkesztősegei, akik a rájuk váró feladatokkal tisztába jöttek, a szakíróknak minden *segítségnyújtást megadnak*. Az értelmező szótár köteteit, a leíró nyelvtant és a helyesírási szótárt már beszerezték és elhelyezték *könyvszekrényükben*, amely alapját képezi nyelvjavító tevékenységüknek. Előadást is rendeztek *a kétkötetes leíró nyelvtanból*, amelyet a *főszerkesztő tartott a szakírók felé*. Így tehát a szerkesztőségek területén, miután *kitárgyalták a hibákat*, *beindult a harc*, hogy csak *nyelvhelyes* kéziratokat *közöljenek le*. A kérdés további bonyolítása a szerkesztő feladata, aki *ahol javítani tud, azon javítani fog*. *Munkatevékenysége* bőven lesz, mert *a szakíróknak a cikkeiknek nagy százaléka hibakiküszöbölésre szorul*. A szerkesztő munkájánál a nyelvészeti szakemberek *támaszkodására* számíthat, ezáltal megelőzhetjük a *hibajavítás szakértelmét*. A *kéziratok*, amely hibátlanul jelenik meg *nyomtatásba*, *kihúzza a kenyeret a szerző lába alól*, aki *kénytelen lesz* más területen *eszközölni* a nyelvművelést.

A szakírók *fejeiben sok tudományfőleség* összpontosult, de ennek ellenére valamennyi mégis üres maradt, ahová *elfér még egy kis nyelvművelő is*. Sok hibának *véget* lehet venni, ha a *nagyszámú szakírók kibővítik* nyelvészeti ismereteik *korlátait*. A szakírók többségében már el is készítették az *ez évi első negyedévi továbbképzésének* ütemtervét. Az elvetett *magkezdeti csírái* már mutatkoznak és a nyelvészeti ismeretek *fokozatosan egyre* növekszenek. *Körülbelül 263 szakíróról* van szó, és *nem rajtuk múlik elsősorban* a nyelvészeti *szakismerek* továbbképzésének *eredménye*. A 263 szakíróból 151 fő tanfolyamon tanul, a többi 129 fő pedig *önképzéssel magánúton* szerzi be az ismereteket. Lehetőleg ezt az utat járják a *szerkesztők is*, amelyet már *kitapostak*. Nehéz bármihez hasonlítani *azt az érzést*, amikor a szakírók és a szerkesztők *valahára megtanulnak magyarul* fogalmazni, és nem követnek el *vétségeket a nyelvvétségek ellen*. Mert hiszen a szakírók *súlyát* elsősorban *nyelvünk megjavításával* és fejlesztésével lehet *elérni*. *Sokszámú szerkesztők* az anyagi ösztönzés erejéhez is folyamodtak, és *pedig úgy*, hogy a *nyelvhibacsökkentésben elért* minden további *csökkentést* *prémiummal* *premizálják*.

Grétsy László Szaknyelvi kalauza *leküzdi a nehézségeket*, ha *szorgalmasan forgatjuk azt*. Szerző ugyanis kimerítően tárgyalja a *hibákat* az egyes fejezetekben, a *hibákat* fajták szerint csoportosítja, így megismerkedhetünk a *különböző hibafajtákkal*. Most már *rajtunk a sor*, hogy tanácsait megfogadjuk, amelyeket *követve minden szakírásunk tisztába lesz téve*. Találón mondja szerző könyvének *befejező fejezetében*, hogy *kincsünk a technika záloga és méltó a szakírók szeretetére*.

2. A szerző könyvéből idézem ezt a mondatot: „Játszani a nyelvvel, a szavakkal, azt szabad.” Élve a felhatalmazással, a szaknyelvben előforduló helyesírási, ragozási, mondat szerkesztési, szórendi és stílusbeli botlásokat *egy szakíró mondanivalójába sűrítettem*. A szöveg úgy készült, hogy sorra fellapoztam a Szaknyelvi kalauz fejezeteit, és a szerző által tárgyalt hibák mintájára mondatokat *tákol*tam össze. A parodizált szövegben fellelhetők mindazok a nyelvi *vétségek*, amelyek a szerzőt könyvének megírására *készítették*. Ennyire hibásan fogalmazó szakíró természetesen nincs, mint ahogy nincs olyan ember sem, aki az orvosi könyvekben *leírt* valamennyi betegségben szenvedne. Mégsem tudtam ellenállni a *kísértésnek*: vajon milyen az a *szöveg*, amelynek minden mondatában legalább egy szaknyelvi hiba van. Megmosolyogni való szöveget kaptam. Ha egy humorista témahiányban szenved, segíthet magán, ha egy újságcikket *átír úgy*, hogy a mondatokat *megtüzdeli* a szaknyelv jellemző *hibáival*, és máris kész a *humoreszk*. Szatirikus *hetilapunk* cikkein derülni vagy egy *kabaré műsorán józűt* nevetni helyénvaló dolog, ámde *káros*, ha egy *szakcikk* nyelvi *hibáival* megnevetteti az olvasót, mert a cikk és a szerző *nevetségessé válik*. Az pedig régi igazság, hogy a *nevetségesség* *öl*, ilyen esetben *megöli*

azt a komoly hangulatot, amely egy szakcikk tartalmának befogadásához kellene. Egy-két fölfedezett nyelvi vétség után az olvasó már nem is a cikk tartalmára figyel, hanem kuncogva várja, hol bukkan elő ismét egy mosolyt fakasztó stílus- vagy bosszankodásra ingerlő helyesírási hiba.

3. Grétsy László minden egyes nyelvi vétségnek egy-egy fejezetet szentel. Könnyed, csevegő hangon élénk tárja a kifogásolt hibát, majd idézetekkel szemlélteti az elmondottakat, és megnevezi a forrást is — a szakfolyóirat, az üzemi lap nevét —, ahonnan példáit merítette. Ez utóbbi nélkül az olvasó alighanem sokszor tamaskodna, hogy a pellegérre állított hiba (gyakran: szarvashiba) nyomtatásban valóban megjelent-e? Grétsy László igazmondó sfk tükre eloszlat minden kétséget: a példák hitelesek, s nyilvánvalóan a szakírók tollában van a hiba. Mindazonáltal a szerző nem vádbeszédet mond a szakírók ellen, bár a szemrehányás, a rosszallás, imitt-amott a türelmetlenség is kicsendül a sorok közül. Grétsy egyszerűen kalauzolni akar. Kézen fogja az olvasót, és tiszteletre méltó biztonsággal kivezeti őt a szaknyelv gazzal benőtt mellékösvényeiről a simán járható egyenes útra. Megmagyarázza, a nem nyelvész szakember számára is érthetővé teszi, hogy a szóban forgó hiba miért hiba, és a nyelvi vétség elkerülésére egyben tanácsot is ad olvasóinak.

4. A könyv nemcsak hasznos, hanem élvezetes olvasmány is. A szerző figyelembe vette, hogy a leíró nyelvtan stílusával nem érheti el kitűzött célját. A szakírók zöme egy tankönyvszerű munkát el sem olvasna, mert hiszen éppen az a baj, hogy az efféle műveket az érdekeltek eddig sem nagyon forgatták. Vonzó előadásmóddal be kell hát csalogatni a szakírókat a nyelvművelés berkeibe. A Szaknyelvi kalauzt ez a becsaló stílus jellemzi leginkább. Elég végigfutni a fejezetcímeken, és az ember máris kedvet kap az olvasásra. Vajon miről szólhat a „Kétemeletes földszint”, a „Szaknyelvi Jolly Jokerek”, az „Egy kis fő-zöcske”, a „Mire vállalkozik a pulyka”, a „Ki-, be-, le-zés”, a „Hízásra ítélt osztályvezetők”, az „Áruraktár a minisztériumban”, a „Szemfényvesztő fogalmazás” és a többi hasonlóan érdekes című fejezet? Az így felajzott érdeklődés a fejezetek elolvasásakor sem lanyhul. Nem fölényeskedő kioktatást kapunk, nem is száraz értekezést a nyelvhelyességről; a szerző közvetlen hangon beszélget olvasóival. Fejtegetéseit szellemes fordulatokkal élénkíti, okkal-móddal humorizál, noha egyik-másik bemutatott fogalmazási hiba önmagában is eléggé mulatságos (vagy elszomorító?). A Szaknyelvi kalauz elejétől a végéig izgalmas olvasmány. Ez a jelző talán nem illik egy nyelvművelő könyv jellemzéséhez, ámde nem a detektívregények olcsó izgalmasságára gondolok, hanem arra az érzésre, amely az új ismeretek szerzésekor vagy a tudásbeli bizonytalanság megszűnésekor eltölti az embert.

5. Befejezésül *szeretném felhívni* a figyelmet a *szeret* ige elburjánzott használatára. Íme, egy kirívó példa. Az Athenaeum Nyomda előcsarnokában közszemlére tették az Ország-Világ szerkesztőségétől érkezett levél felnagyított mását. A levél így kezdődik: „Az Ország-Világ szerkesztősége nevében szeretném megköszönni a nyomda dolgozóinak . . . stb.” A szöveg olvasásakor elélem toladodott a kérdés: hát ha szeretné, miért nem köszöni meg? Értekezleteken a hozzászólók gyakran így kezdik mondókájukat: „A felvetett kérdéssel kapcsolatban *szeretném* megemlíteni . . . stb.” Ha ezt a bevezetőt halom, az incselkedés ördöge ismét megszólal bennem: és mi akadályozza meg, hogy megemlítsé? Ezekben a mondatokban a főnévi igenévvé langyosított voltaképpeni állítmányt kitérta helyéből a feltételes módba tett *szeret*. S minthogy itt nem óhajtság kifejezésére szolgál, és nem is a fenyegető számonkérés vagy az udvarias parancs a szerepe, fölösleges jelenléte óvatoskodó, finomkodó mellékizt vegyít a mondatba. Legalábbis én így érzem.

Mindez arról jutott eszembe, hogy a Szaknyelvi kalauzban kétszer is találkoztam a szóban forgó szerkezettel. Az egyik helyen a szerző a mondanivalóját árnyalja vele, a

másik helyen pedig valóban óhajtást fejez ki. A könyv 19. lapjáról idézem ezt a részt: „De — és ezt szeretném nagyon-nagyon hangsúlyozni — a határozatlanság ... sokszor nagyobb hiba magánál a tulajdonképpeni hibánál is ...” A merő *hangsúlyozom* ex cathedra hangulatú, amelynek kissé fölényeskedő élet tompítja a szeretném-szerkezet. Egy másik helyen (a 152. lapon) a szerző így ír: „... érdemlegesen szólni minden szakaszban csupán egyfajta hibáról szeretnék.” Itt is helyénvalónak érezzük a szerkezet használatát: a szerző könyvének még a felénél sem tart, s a leírt elvek szerint szeretné folytatni munkáját. Időközben a Szaknyelvi kalauz el is készült, és szakíró társaimmal együtt haszonnal forgatjuk. Ámde szeretnénk még többet tanulni, ezért szeretnénk, ha a nyelvész szakemberek újabb kalauzok megírásával és megjelentetésével továbbra is segítenék szakírói és szerkesztői tevékenységünket.

Kindzierszky Emil

A kultúra világa. Világirodalom, filozófia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964.

A kultúra világa című népszerű tudományos sorozatnak a világirodalmat és filozófiát tárgyaló kötetében helyet kapott a nyelvről szóló fejezet is (9—113). E rész szerzői: Hajdú Péter, Károly Sándor és Szende Aladár.

Az első rész: Mi a nyelv? A nyelvrokonság (9—39). Ebben a részben a szerző bemutatja a nyelvet, mint jelrendszert és mint az emberi érintkezés eszközt, tehát a nyelv társadalmi szerepét. Röviden ismerteti a nyelv keletkezéséről szóló elméleteket, a fontosabb nyelvcsaládokat és nyelvtípusokat. Megmagyarázza a legfontosabb nyelvészeti fogalmakat. Ezután röviden áttekinti a nyelvtudomány történetét nagyjából Sajnovicstól napjainkig. Ismerteti dióhéjban a történeti-összehasonlító iskola eredményeit, valamint a Ferdinand de Saussure tanításaiból kisarjadó strukturalista irányzatokat.

A továbbiakban bemutatja az uráli nyelvrokonság bizonyítékait, az uráli alapszavak tagozódását és kronológiáját. Megismerkedhetünk az uráli alapszavak legfőbb sajátosságaival, és megtudhatjuk, melyek a magyar nyelv ősi sajátosságai, amelyek még ma is mutatják nyelvünk eredetét, hovatartozását.

A második rész a magyar nyelv történetének főbb szakaszait tárja elénk (40—75). Bevezetésül szól arról, hogy ugyanaz a nyelv sem teljesen egységes. Vannak térbeli (nyelvjárások) és időbeli (nyelvtörténeti) különbségek. Bemutatja az egységesülési és elkülönülési folyamatokat, a nyelvi változások mibenlétét, okait, valamint a nyelvtörténet korszakolását. Egészen röviden szól az ősmagyar, nyelvemléktelen korról. Érinti a honfoglalás előtti jövevényszavainkat, valamint a legfontosabb szerkezeti változásokat. A XI—XIV. századról már bővebben szól. Bemutatja nyelvemlékeinket ebből a korból, szövegemlékeinkből részleteket is közöl, majd elemzi a szókincs, hangalak és rendszerbeli változásokat (tótan, ragozás, képzés, összetétel, a mondatalkotás szabályai). Ugyanígy felépítésű a kódexek korának szentelt fejezet (XIV. sz. vége—XVI. sz. első harmada). Érdekesen szemlélteti a nyelv másfél évszázados fejlődését a Jókai- és a Virginia-kódex egy párhuzamos helyével. Külön fejezetet kap a XVI. sz. a harmincas évektől a század végéig terjedő szakasz mint a magyar köznyelv kialakulását előkészítő korszak. Ezután a Károli-féle bibliafordítástól a Bessenyei fellépéséig terjedő időt tárgyalja. Ugyanezen mutatja be ismét a nyelvi változatokat egy azonos bibliai részlet fordításából a XV. sz. (Huszita biblia), a XVI. sz. (Pesti Gábor és Sylvester János), majd a Károli-féle bibliafordítás XVII., XVIII. és XX. századi átdolgozott kiadásaiban. A bibliafordítás különösen alkalmas az ilyen változások illusztrálására, hiszen mint szent szöveg értelmileg változat-

lan. A latin szöveg azonos, de mindegyik kornak másképp kell tolmácsolni, ahogy éppen az akkori nyelv szokás megkívánja. Bővebben szól az akkori nyelvjárási megoszlásról is. A következő szakaszban a nyelvújítás korával foglalkozik. Az utolsó fejezet rövid áttekintést nyújt a XIX. sz. második felének nyelvi változásairól.

A harmadik rész (76–113) a mai magyar nyelvvel foglalkozik. Tulajdonképpen egy rövid leíró nyelvtan bő nyelvhelyességi tudnivalókkal. A hangtani fejezet a mai magyar fonémarendszerről tájékoztat, megadja a helyes kiejtés szabályait, figyelmeztet a gyakran előforduló kiejtési hibákra, útbaigazít az illeszkedés kérdéseiben, bemutatja a fontosabb hanglejtési formákat. Űgyesen tájékoztat a szókincs nagyságáról és társadalmi kapcsolatairól. Érdekes megállapítása, hogy a szóképzés manapság már alig-alig gyarapítja szókészletünket, új szókat szinte csak összetétellel alkotunk. Új szóalkotási mód még a betűszók vagy mozaikszók alkalmazása. A jelentéstani részben szól a szavak képes használatáról, az egyalakú és a rokon értelmű szavakról, valamint a hasonló hangalakú szavak téves elcserélésének veszélyeiről (*tanulság — tanultság, válság — váltság*). Színes fejezetet olvashatunk a szólásokról, fordulatokról, ezek keletkezéséről és használatáról.

A szófajokról szóló fejezet foglalkozik alaktani kérdésekkel is. Itt is igen jó nyelvhelyességi tanácsok és példák fűszerezik az elvontabb szakaszokat. Különösen olvasmányos a névelők használatáról szóló szakasz. A mondattani fejezet bevezeti a laikust is a mondattani elemzés rejtelseibe, és egyben hasznos gyakorlati tanácsokat ad a fogalmazásra.

A kultúra világának a nyelvről szóló része igen sikerült alkotás. A nyelvről szóló tudnivalókat űgyesen, olvasmányosan tárja a laikus olvasó elé. Nem szakembereknek szól a könyv, tehát filológiai apparátus nélkül, példákkal, táblázatokkal szemléltetve igen tekintélyes és gyakran elég nehéz kérdéseket is könnyedén érintve, érthető formában tárja elénk nyelvünk rokonságát, múltját és jelenét. Bár szükség szerint sokszor érintkezik Bárczi Géza „A magyar nyelv életrajza” című könyvével — hiszen majdnem azonos tárgyú — mégis egészen más. Ez is mutatja, hogy a nyelv milyen sokoldalú emberi alkotás, a jó szakember mindig új színeit villanthatja meg az olvasónak. Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy az ismertetett könyv nemcsak egyszerű kompendium, hanem új részleteredményeket is feldolgoz, és új módszereket is alkalmaz. Űgy például eddig sehol sem találkoztunk a magyar nyelv történetének a könyvben található korszakolásával. Ez a korszakolás annyiban tér el az eddigiektől, hogy végig azonos, egységes szempont szerint osztja korszakokra nyelvünk történetét. Ez az egységes szempont az írásbeliség: 1. Nyelvm emlékek nélküli korszak (i. e. X. sz.-tól—i. u. 1000-ig). — 2. A magyar nyelvű írásosság kezdeteinek kora (XI—XIV. sz.). — 3. A kéziratos könyvek kora (XIV. sz.—XVI. sz. harmincas évei). — 4. Az első magyar nyomtatott könyvek kora (A XVI. sz. végéig). — 5. Az írott köznyelv kialakulásának kezdő szakasza (a XVIII. sz. utolsó negyedéig). — 6. A magyar köznyelv kialakulásának befejező szakasza (a XIX. sz. közepéig). — 7. A magyar köznyelv végleges megszilárdulása (a XIX. sz. végéig). — 8. A mai magyar nyelv kora.

Kár, hogy nyomdatechnikai okokból a nyelvtörténeti részben az illabiális *á* hangot kénytelen a szerző a megtévesztő *ä* betűvel jelölni, bár megmagyarázza az első előfordulási helyén a betű hangértékét. Sajnos, maradt a szövegben néhány értelemzavaró sajtóhiba is, így pl. a 21. lapon a chantik (osztjások) lélekszámát 9000-ben adja meg (19 000 helyett).

Mindent egybefoglalva, csak örülhetünk, hogy ebben a széles nagyközönségnek szánt, nagy példányszámban megjelent munkának nyelvészeti részét szakavatott nyelvtudósok írták meg népszerű, olvasmányos formában, de a tudomány mai állásának megfelelő módon. Jó hasznát veheti a nyelvünk iránt érdeklődő művelt ember, a magyar szaktanár, de még a magyar szakos egyetemi hallgató is.

Nem szakterületem a világirodalom. Tudom, hogy igen nehéz még vázlatosan is összefogni a világirodalmat nem egészen háromszáz lapon. Mégis kissé meglepett, hogy ebből a finn irodalomnak a Kalevalával együtt mindössze egy fél lap jutott (251. és 370.), az észti irodalomról meg egy szó sem esik.

Nem kívánhatjuk persze, hogy a finn és az észti irodalmat az őket megillető helynél lényegesen bővebben tárgyalja egy világirodalmi összefoglalás, de annyit már abszolút értékben is megérdemelnének, hogy a finnek közül még legalább Aleksis Kivit („Hét testvér” című regénye két magyar fordításban is megjelent), a nagy költőt, Eino Leinót is megemlítsék. Világirodalmi színvonalon áll Väinö Linna is. Azt sem érdemli meg Sillanpää, hogy csak éppen nála nem emlékeznek meg arról, hogy Silja című regényével Nobel-díjat is nyert. Őt sorban az észti irodalmat is meg lehetett volna említeni, a Kalevi-poegot, Luts és Tammsare regényeit. Mindezek jó magyar fordításban is hozzáférhetők. Mit szólnánk mi, hogyha egy háromszáz lapnyi finn világirodalomban mi is csak annyi helyet kapnánk? Ezzel persze nem akarom a világirodalmi rész értékét kétségbe vonni. Benedek Marcell a tőle megszokott kitűnő stílusban még az ilyen vázlatos ismertetésben is igen finom irodalmi megfigyelések és jellemzések tömegét adja, és jól tájékoztat a világirodalom gazdag virágoskertjében.

Kálmán Béla

Béla Szent-Iványi: Der ungarische Sprachbau. Eine kurze Darstellung mit Erläuterungen für die Praxis. VEB Verlag, Enzyklopädie. Leipzig, 1964. 157 lap.

Szent-Iványi klasszikus felosztású nyelvtanának bevezetésében a mű célját a magyar nyelv rendszerébe való behatolás megkönnyítésében határozza meg. A nyelvtan felosztása (apróságokat nem tekintve), példaanyagának rendszere, a segéd-eszközként alkalmazott regiszter, táblázatok valóban a legjobb lehetőséget biztosítják a magyart tanulók számára, hogy gyorsan és könnyen találjanak rá nyelvtani alakok típusaira, s ne vesszenek bele nehezen érthető terminusok és meghatározások tömkelegébe. Megkönnyíti ezt a nyelvtörténeti vonatkozásoknak általában szűk körre szabása is. A nyelvtan ugyanis főképp a nyelvtani rendszer szerkezetét igyekszik föltárni, s a szükség-szerű magyarázatokon kívül nemigen használja fel a nyelvtörténeti kutatások eredményeit.

1. Pusztán „bevezetesképpen” (5) említi meg a magyar nyelv hovatartozását, nem térve ki a finnugor csoporton kívüli föltételezett vagy valóságos egyéb összefüggésekre. Általános jellemzőként a magyarról két fontos sajátyságot említ: az agglutinációt (Agglutination) és az összeforrasztó jelleget (synthetische Natur).

2. A magyar hangtani rendszer (7–14) a mássalhangzók három képzési szempont szerint csoportosított leírásával kezdődik (praktikus táblázatban adja meg a szerző a képzés helye, módja és a zöngéesség szerint feltüntetve az egyes hangokat, mindig a magyar írásmód jefeivel). Feltünteti a fontosabb variánsokat is, és talán indokolatlanul — hisz történeti szempont csak a ritka, elkerülhetetlen esetekben kap szerepet, nyelvjárási pedig soha — felveszi az *ly*-t is.

A hangértékek megadása eredeti vagy kölcsönzött német szavak fonémaíval történik. Az egyes mássalhangzók hosszúságával külön paragrafus foglalkozik. A fejezet-részt a hasonulások egyes típusainak összefoglalása zárja.

Az ajak és a nyelv kétirányú mozgása szerint foglalja rendszerbe a nyelvtan a magánhangzókat, itt is külön, gazdag példaanyaggal illusztrált részben mutatva rá a hosszúság jelentésmegkülönböztető szerepére s a rövid és hosszú magánhangzók alakpár-összefüggésére, amely az *a—á* és az *e—é* esetében (köznyelvi normákat tekintve) fonetikailag kifogásolható. A hangrend tárgyalásában, ennek nyelvtani jelentőségét illetően a Mroczo-tételre utalja az olvasót.

3. A szótannal foglalkozó fejezetet (14—111) a magyar szókinés összetételére vonatkozó ismertetés vezeti be, százalékos mutatókat közöl, s megemlíti a legnagyobb írók és költők szóhasználatára vonatkozó adatokat is. Megadja a szóhangsúly legáltalánosabb szabályát, meghatározza a szótövet és a jelelemeket, néhány példán be is mutatva ezek szokásos sorrendjét.

A nyelvtan a szófajok felosztásában és ezek tárgyalási módjában válik karakteristikussá: a névszókhoz sorolja a főnevet és melléknevet (egy fejezet), a számnevet, a határozószót (ezen belül találjuk az igeekötőket), a névmásfajtaikat és a névelőt.

Az egyes szófajokra vonatkozó részletek mindig az abszolút tanulásbeli praktikumot szolgálják. A főnév és a melléknév azért kerül egy fejezetbe, mert azonos tőtipusokat mutat, amelyeket a szerző hat fő csoportba oszt. Amint ez a „kötőhangokkal” kapcsolatban itt is megfigyelhető, Szent-Iványi azt a módszert követi, hogy a nyelvi elemeket és a nyelvtani jelenséget általában „működés közben” mutatja be, vagyis a „kötőhangot” mindjárt mint a többesjelet megelőző hangelemet tárgyalja.

Bizonyára a tömörítés és a logikusság igényét szolgálja az a megoldás is, hogy nincs tulajdonképpen alaktani fejezet a műben, hanem közvetlenül az egyes szófajokon belül tanulható meg a szóalkotás. A lehetőségek felsorolása után (képzés, alá- és mellérendelő összetétel, ikerszó, rövidülés, kontamináció stb.) sor kerül a képzésmódok részletes ismertetésére az egyes képzők jelentéstartalmának külön feltárása nélkül (ez megterhelné már a nyelvtant), az eredmény és az eredeti szófaj szerint.

Bár a képzők számbavételekor az igeen kívül minden számba jövő szófaj szuffixumáról említés történik, a jel és a rag tárgyalásakor a kör szűkül, s a névmás megfelelő változásai másik részbe kerülnek. Így nemcsak két, rendje szerint különböző eljárásmódot sikerül szétválasztani, hanem a példaanyag képsoraiban is érvényesíteni lehet a tövek szerinti taglalást. Itt kerül sor a hat csoport további osztására, s az olyan kevés számú tőtipus megemlítésére, mint *bíró* ~ *bírák*, *disznó* ~ *disznaja* stb.

A ragokat és a ragozást, illetőleg ennek nyelvtani funkcióját a rendszer és elemei kialakulásának nyelvtörténeti bevezetése előzi meg. Az esetek felsorolásában többnyire csak a képzésmód és a példák vannak adva, kivéve a datíviszt; itt a szerző felsorolja a birtokviszonyt kifejező változat kötelező használatának szabályait. A fő- és melléknevet ismertető fejezet utolsó paragrafusában tesz említést a szerző a szófaji átcapásokról, s ezzel újabb indokát adja a felosztás választott módjának.

A számnevek felosztása megint hagyományos: határozott és határozatlan számnevek, az elsők közül törtszámnevek, tizedesszámok és a sorszámnevek, kivételeikkel.

Az önálló határozószókat a szerző, mint korábban az egyes ragokat, először keletkezésük szerint osztályozza, majd jelentésmódosító mondatbeli szerepüket taglalja, a továbbiakban pedig általános áttekintést ad az adverbális viszony nyelvi szerepéről, egy melléknév — főnévi, ill. ragozott melléknév — igei szintagma viszonylatában. Ez utóbbi kapcsán sorolja fel azokat a ragokat, amelyek a melléknév mondatbeli határozói szerepét biztosítják.

A névutók és igeekötők („*unselbständige Adverbien*”) tárgyalása jórészt felsorolás (a névutók esetén a határozók változatainak megfelelően, az igeekötőknél pedig aszerint, hogy csak igeekötői vagy igeekötői és névutói használata is van-e a nyelvi elemnek).

A névmások bemutatásának nem magyar anyanyelvűek számára legnagyobb kérdése a ragozott formák ismertetése és megmagyarázása. Bizonyos, hogy bármennyire indokoltnak látszik a nyelvtörténeti magyarázatokban való mértéktartás, itt okvetlenül tanácsos lett volna az egyes birtokosjelzett ragok mint ragozott személynévmások kialakulását a ragok nagy részének eredeti névszói szófajában keresni. Ez mindenesetre lelket adhatott volna egy meglehetősen sajátos nyelvi jelenség szabályának.

A fejezet sorra veszi — ismét a klasszikus felosztás szerint — az egyes csoportokat, s az azonos funkciójú alakok közötti különbségek érzetéről sem mond le. Itt is előtűnik van az egész ragozási paradigma, többnyire névszókkal bővített szókapcsolatokban. Nagy segítséget jelent az összefoglaló táblázat, ennek fő érdekessége a tagadó névmás külön csoportba sorolása.

A névelőről szóló paragrafusok legfőbb érdeme az a törekvés, hogy funkciójának és fajtáinak megjelölését minden esetre kiterjedő használati szabályzattal toldja meg a szerző. Ezúttal sem más nyelv megfelelő szabályaihoz hasonlítva — összefüggő rendszerét adja annak, hogy mely esetekben kell s melyik névelőt használni. Még a leggyakoribb téves alakokat is feltünteti, nyilván azzal a meggyőződéssel, hogy a névelő helyes használata a nyelvtudás biztos fokmérője.

A kötésszók csoportosítása formális: egyes, összetett, páros. Szerepükkel kapcsolatosan kiemeli az *is* erősítő funkcióját, s ismerteti a vessző használatának gyakorlatát.

Az indulatszók ismertetése pusztá fölsorolás, valamint annak megemlézése, bemutatása példaanyagon, hogy igévé képezhetők is vannak köztük.

Minden bizonnyal az ígéről szóló terjedelmes rész (78—111) okozza a legtöbb gondot a magyarul tanulónak. Az áttekintést nagyon megnehezíti mindjárt az, hogy — egyébként a névszói tőtípusok tárgyalásmódjának analógiájáról van szó — az ige-tövek típusainak tárgyalása két külön helyre került: a változatlan tövűek (78) után csak a 97. lapon következik a többi típus, s ez nem tekinthető megokoltnak, még akkor sem, ha a közbeeső lapokon egyszerűbbé válik a mód-, idő- és személyjelek példatárának összeállítása.

A változatlan tövű igelek leírását az igeképzés követi, s egy a deverbális verbumképzők sorrendjét ismertető paragrafus zárja.

Szent-Iványi soha nem tárgyalja külön a nyelvi funkciót és ennek hordozóját; a mód-, idő- és személyjelek bemutatása így egybeesik a módok és igeidők ismertetésével. A személyragozás pedig feloldva marad a módokban. Az első megjegyzés mégis a személyragozás elvének és a ragok kialakulásának van szentelve. Ezek sorravétele azonban már a jelentő mód jelen idő egyidejű tárgyalása is, amely megint csak azt jelenti, hogy a fő elv a nyelvi elemek „működés” közben való feltárása.

Minthogy a szerző az igemódot tekinti nagyobb egységnek, mindjárt a jelentő módon belül helyezi el a többi igeidőt is. Sajátságos, hogy hosszú passzust szentel a múlt idő kihalt alakjainak (88), ez ugyan nem indokolatlan, de veszélyezteti a strukturális szemlélet egyöntetűségét, másfelől pedig — sajnos — a múlt század nyelvallapotát veszi figyelembe, s nem a XVI—XVII. századit, amely ebben a vonatkozásban közismerten gazdagabb és „rendszeresebb” volt. A feltételes mód után a felszólító módot mint az „adhortativusz” speciális esetét kezeli, különös figyelmet szentelve a *j* hasonulások esetei taglalásának. Ezt követően sorolja fel a rendhagyó igei eseteket, az *ikes* igit s azokat a töveket, amelyeknek korábbi megemlézése esetleg valóban zavarhatta volna az ige áttekinthető nyelvtani vázának felrajzolását.

Az áttekinthetőség rovására megy viszont, hogy az *-ás*, *-és* képzős alakok után a főnévi igenév pontjai közé keveredett a *nekem van* birtokos formula (107), amely több okkal kerülhetett volna a ragozott névmás megfelelő alakja mellé. Logikus ellenben a főnévi igenévvel képezhető igealakok e fejezetbeli elhelyezése.

A melléknévi és határozói igealakra vonatkozó fejezet után még egy beosztásbeli követ-

kezetlenség zavarja az olvasót: miután a képzőknél (81) — kivételesen latin terminológiát alkalmazva — ismertette már a cselekvés és az alany viszonyát, még egyszer felsorolja a *-hat*, *-at*, *-tat* képzőket.

4. Szent-Iványi a mondatant a szintagmákra építi föl. Abból a tételből indul ki, hogy a szintagma gyakran mondat, s a mondat szintagma vagy egymással különféle relációkban álló szintagmák sorozata. Alfajai közül a szubjektív szintagmát ismertető fejezetben (113—7) kapnak helyet az állítmány és az alany fajtái, az alany és állítmány egyeztetése, valamint a módok és idők használata. Az objektív szintagma? írja le a tárgy jelölését és a tárgyas ragozás használatának szabályait (117—9). A határozói szintagma kapcsán (119—21) kerülnek szóba ennek meghatározása után az ige- és névszóvonzatok, és — kissé különösnek látszik — a földrajzi nevek ragozási sajátosságai. A fejezet az attributív szintagmával végződik.

A mondatfajták megállapításában három szempontot vesz figyelembe a szerző (126): az állítás helyességét (pozitív és negatív mondatok), ismeri-e a közlendőt a beszélő (kérdő- és közlőmondat), és hogy a mondat milyen lelki folyamat kifejezője (kijelentő, óhajtó, felszólító mondat).

A szórendi szabály leírása után (126—9) a tagadás és tiltás struktúrája (129—32), majd a kérdés és a válasz (132—4), a mondatkötés technikája (136) és a mellékmondatok fajtáinak felsorolása (136—41) következik.

5. A szerző a könyv végén, most már a nyelvtörténeti érdeklődést is figyelembe véve, megadja a magyar nyelvre vonatkozó legfontosabb irodalmat. Külön regiszter tünteti fel az egyes nyelvtani alakok és végződések, valamint a példák jegyzékét utalással a megfelelő helyre. Ugyancsak a tájékozódást könnyíti meg az a táblázat, amelyben mintegy összefoglalja nyelvtana rendjét.

A mű nem mentes ugyan hibáktól — rendszerezés vagy olyan hibás alakok fölvétele a példák közé, mint *jöttet-* (111) vagy *amazon*, mint mutatónévmás (66) —, mégis a magyar nyelvtanírás nagy hagyományának méltó folytatója.

Szende Tamás

A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai. Az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal mellett működő Földrajzinév-bizottság megbízásából kidolgozta és összeállította Fábián Pál, Földi Ervin, ifj. Hőnyi Ede. Bp., 1965. Akadémiai Kiadó. 52 lap

A rendre készülő szaktudományi helyesírási szabályzatok közül most a földrajztudományé került ki a sajtó alól. Valamennyiünket érdekelhet, hiszen földrajzi nevek köznyelvünkben is nagy számban előfordulnak, s bizony nemegyszer gondot okoz leírásuk, nemcsak nekünk, hanem a földrajztudomány szakembereinek is. Ezen a bajon akart segíteni az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal mellett működő Földrajzinév-bizottság, a tagjaiból alakított munkaközösség. A szabályok megvitatásában részt vett az Akadémia Földrajzi Bizottsága és Elnökségi Helyesírási Bizottsága is, ezek a bizottságok is elfogadták a szabályzatot, ennél fogva az előttünk levő mű szerves kiegészítője helyesírásunk idevágó szabályainak, pontosabban: azokból sarjadt önálló alkotás: a hivatalos földrajzi helyesírási szabályzat. Mindenben az akadémiai helyesírási szabályzaton és az Akadémia Helyesírási Bizottságának 1956-ban közrebocsátott földrajzinév-

írási „további szabályai”-n (I. OK. 9 : 427—38) alapszik. A helyesírásbeli egységességre törekvésben mintája lehet minden szakmai helyesírásunknak.

Ez a munka természetesen csak a magyar meg a részben magyar földrajzi nevek és megjelölések írását szabályozza. Megtudhatjuk belőle, hogy például magyarul így írjuk ezeket a neveket: *Bécsújhely, Krakkó, Velence, Nagy-Britannia, Saar-vidék, Neuchâtel-tó*, de arról persze már nem adhat fölvilágosítást, hogyan írják őket az eredeti nyelven (*Wiener Neustadt, Kraków, Venezia, Great Britain, Saarland, lac de Neuchâtel*). Tekintsük át röviden beosztását. A Földrajzinév-bizottság elnökének, Radó Sándornak előszava után bevezető következik, majd a Terminológia és az Általános alapelvek című két fejezet biztos alapot vet a műszók, műkifejezések fogalmi meghatározásával és az elvi kérdések tisztázásával a Szabályok című fő résznek. Ezt követi a Függelék: a földrajzi nevek és megjelölések betűrendbe szedésének szabályai, a rövidítés szabályai, azután szó esik a földrajzi nevekben előforduló tájszavakról és egyéb tudnivalókról. Ezek után tárgyalják a földrajzi közneveket és a földrajzi jellegű jelzőket. A kötőjellel kapcsolandó földrajzi köznevek jegyzéke 1100-nál is több szót foglal magában (kár, hogy a sok tájszót nem értelmezik röviden; csak azt jelölik meg, milyen értelmi csoportba tartozik egy-egy szó: vízrajzi, domborzati stb.). Még három rövidebb szójegyzék csatlakozik hozzá: az utca, út, tér stb. jelentésű különírandó földrajzi közneveké (vagy 90 !), a kötőjellel kapcsolandó gyakoribb földrajzi jellegű jelzőké és az egybeírandó többbelemű magyar nyelvű tájneveké. Végül a tartalomjegyzék a szabályoknak egy-egy példafajtáját választó címeivel külön mutató nélkül is eligazít bennünket az írásmódok változatainak sűrűjében. Mindamelletts célszerű lett volna külön szótári részt szerkeszteni a műhöz, legalább a leggyakoribb magyar földrajzi nevekből.

De mit is ért ez a szabályzat földrajzi neveken és földrajzi megjelöléseken? A földrajzi név olyan nyelvi alakulat, „amelyet a földfelszín természetes (hegy, patak, sziget, sivatag stb.) vagy mesterséges (csatorna, út, dűlő, település stb.) részleteinek azonosítására kisebb vagy nagyobb közösségek használnak” (6. lap). A szabályzat szóhasználatára szerint a földrajzi nevek tulajdonnevek. A földrajzi megjelölések a „földrajzi nevekhez hasonlóak, de elsősorban nem a földfelszín részleteinek azonosítására szolgálnak” (uo.). Az utóbbiak között megkülönböztet a szabályzat tulajdonneveket (*Nemzeti Múzeum, Royal Nagyszálló* stb.), ezekhez hasonló egyedi dolgot jelölő elnevezéseket (*Gellért fürdő, Puskin mozi* stb.), általános fogalmat jelölő közneveket (*hegy, völgy, patak, gyár, iskola, diófa, gépállomás* stb.). A földrajzi nevek külön csoportjába tartoznak az államnevek (*Magyar Népköztársaság, Amerikai Egyesült Államok, Keleti Frank Birodalom* stb.), az államrésznevek (*Baranya megye, Macsói bánság* stb.) és a településnevek vagy helységnevek (*Budapest, Alsóbélatelep, Szőke János-tanya, Rózsadomb, Bécs* stb.). Ezek együttesen igazgatási nevek. Különbséget tesz a szabályzat országnevek (*Lengyelország, Szovjetunió*) és az országnak államjogi helyzetére utaló államnevek (*Lengyel Népköztársaság, Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége* stb.) között. (A meg lehetőségen elmosódó értelmű helynév szót nem használja a szabályzat.) Az igazgatási nevek csoportján belül vannak a magyar államigazgatási nevek; ezeket a mindenkori hivatalos helységnévtár tartalmazza kötelező írásformájukban. Egyéb szakkifejezések, szakszók sem maradnak meghatározatlanul.

Fölsőlegesnek tartjuk, hogy magukat a szabályokat ismertessük; a főbbeket jól ismerjük az akadémiai helyesírási szabályzatból és az 1956-i „további szabályok”-ból. A szabályok csoportosításának fő tagoló elve az volt, hogy az egybeíráson kezdik, a különíráson végzik, közbül vannak az átmeneti esetek; az első csoportba sorolják az egyelemű földrajzi neveket, a másodikba az egybeírandó elemekből álló, a harmadikba a kötőjellel írandó elemekből álló, a negyedikbe a különírandó elemekből álló földrajzi

neveket és megjelöléseket. A szabálypontok logikus rendben következnek egymás után. Az 1956-i kiegészítő szabályoknak jó példáját követve mindenhol megadják az -i képzős melléknévi származékok írásmódját is. Ebből a rendszerből szükségképpen következik, hogy ilyen szabálytalan, alaktanunkat bontogató származékok is keletkeznek: *Szunda-szigeteki*, *kis-Szunda-szigeteki*, a rövidített előtagú *kov.-szénájai* stb. De mikor nagyobb igyekezettel el lehetett kerülni az efféle szabálytalanságot, megkeresik a szabályzat kidolgozói a helyes vagy helyesebb, hagyományosabb formát; például a *Pozsonyiné kertje* birtokos szerkezetnek ez lett a melléknévi alakja: *Pozsonyiné kerti*; hasonlóan: *Király-kő föle*: *Király-kő föli*; *Kovács János földje*: *Kovács János földi*; stb. Ebből az írásmódból nem lehet félreértés, mert ha *Kovács János-föld* volna az alapforma, akkor természetesen kötőjel kellene a köznévi utótag elé, s ez megmarad származékában is: *Kovács János-földi*. Hasonlóképpen: *Drégelyvár*: *drégelyvári*; *Drégely vára*: *Drégely vári*. De még ha nem lehet is teljes határozottsággal visszakövetkeztetni a származékból az alapformára, a szerkesztők néha akkor is a szabályosabb alakot választják; a *Mártírok útja* szerkezet -i képzős származéka: *Mártírok úti*; ügyes megoldás a következő: *Rózsák tere*: *Rózsák teri*.

Mit ajánlhatunk a *Fülöp-szigeteki* szabálytalan forma helyett? Többfélélt is. A *Fülöp-szigeteki időjárás* helyett mondjuk, írjuk így: *a Fülöp-szigetek időjárása* vagy *a Fülöp-szigeteken uralkodó időjárás*. Még ezt sem hibáztathatjuk: *a Fülöp-szigeti időjárás*; minden figyelmes újságolvasó tudja, hogy az alapforma nem *Fülöp-sziget*, hanem *Fülöp-szigetek*. Az 1961-ben kiadott Politikai és gazdasági világtalasz szövegrészének 15. lapján ezt látjuk: *Fülöp-szigetek* a fejezet címe, de alatta az egyik alcím: *Fülöp-szigeti Köztársaság*. A sajtóban is gyakran olvashatunk a *Fülöp-szigeti kormány*-ról. Jól van így.

Mindent összegezve: Fábián Pál, Földi Ervin és ifj. Hőnyi Ede derekas munkát végzett. Az általuk kidolgozott rendszer könnyebbé teszi az eligazodást a kimeríthetetlennek látszó földrajzi névváltozatok között. Azt azonban ne gondoljuk, hogy mostantól kezdve játszi könnyedséggel, mindig minden megerőltető figyelés nélkül leírhatunk bármely földrajzi nevet és megjelölést. Némely esetben bizony ezután is meg kell feszítenünk figyelmünket, még ha betéve tudjuk is ezt az új, kitűnő szabályzatot. A nehézség a dolog természetében van. Nem elriasztásul, hanem tanulságul idézek néhány példát (magyarzatát lásd a szabályzatban): *Rohonci-Arany-patak*: *rohonci-arany-pataki*; *Decs-Nagy-Holt-Duna*: *decsi-nagy-holt-dunai*; *Holt-Tisza-berek*: *holt-Tisza-bereki*; *Kő alatti-szőlő*: *Kő alatti-szőlői*; *Alsó-Ördög küllője*: *Alsó-Ördög küllői*; *Huron-tó*: *Huron-tói* vagy *-tavi* (örömmel látjuk, hogy ez a szabályzat sokkal óvatosabb az ilyen összetételek idegen előtagja köz- vagy tulajdonnévi jellegének megítélésében, mint a Helyesírási tanácsadó szótár; a Tanácsadó szótárnak *huron-tói* vagy *huron-tavi*, *aral-tói* vagy *-tavi* stb.-fajta kis kezdőbetűs alakjaira gondolok); *Keleti-Sierra Madre*: *Keleti-Sierra Madre-i*; *Vargazug—Keresztér—Tengerzugi-mellékcsatorna*: *vargazug—keresztér—tengerzug-mellékcsatornai*; *Rohonci-Arany-patak völgye*: *Rohonci-Arany-patak völgyi*; *Első Vas megyei-mellékcsatorna*: *Első Vas megyei-mellékcsatornai*; *Togo Köztársaság*: *Togo köztársasági*; *Brit Honduras*: *brit hondurasi*; *León—Kasztíliai Királyság*: *león—kastíliai királysági*; *Közép-dunántúli Iparvidék*: *közép-dunántúli iparvidéki*; *Felső Sas utca*: *Felső Sas utcái*; *Bécsi kapu tér*: *Bécsi kapu téri*; *Csörsz-árok utca*: *Csörsz-árok utcái*; *Széchenyi Könyvtár*: *Széchenyi könyvtári*; *Puskin mozi*: *Puskin mozibeli*; *Kis Rabló étterem*: *Kis Rabló éttermi*; stb. Mindebben szigorú logika van; így következik érvényes helyesírásunk rendszeréből.

Meg kell állapítanunk, hogy helyesírásunk fejlődésének mai szakaszában nemigen lehetne ennél jobban megalkotni a földrajzi nevek helyesírásának szabályzatát. Mégis igazat kell adnunk Radó Sándornak, midőn ezt mondja előszavában: „Az előzménytelen-ség és a szakirodalom hiánya miatt még így is előfordulhat, hogy az itt közreadott szabá-

lyok további finomítására is szükség lesz a jövőben" (3. lap). Például meg kellene magyarázni egy-két látszólagos ellentmondást. A kötőjellel kapcsolandó földrajzi jellegű jelzők között ott van az *új*, a *nagy* stb.; ennek megfelelően így kell írunk: *Új-Zéland*, ellenben: *Újszeged*; *Nagy-Hajnal*, (az akadémiai helyesírásban) *Nagy-Budapest*, de természetesen (a debreceni) *Nagyerdő*, *Nagy Szent Bernát-hágó*; stb. Nem ártana a *Simon Bálint, Öreg Futóné, István bíró*-féle földrajzi nevekhez némi magyarázatot fűzni: domborzati, tájt jelölő vagy egyéb jellegű elnevezések-e. Hiszen ez a körülmény is meghatározhatja írásmódjukat. De ez az egynéhány végső megjegyzésem már csak kákán is csomót keresés.

Ferenczy Géza

Verbényi — Könings — Tardos: Német — magyar külkereskedelmi szótár.
Budapest, 1964. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 526 lap

Öröndöletesen szaporodó szakszótáraink sorában az 1964-ben megjelent német — magyar külkereskedelmi szótár az 1961-ben megjelent magyar — német külkereskedelmi szótár párja. A szakszótárainkkal szemben támasztott és egyre növekvő igényeknek megfelelően a második kötet terjedelme már majdnem kétszerese az elsőnek. Ebből szükségszerűen következik, hogy az első kötet máris megérett egy újabb, bővített kiadásra.

A német — magyar rész a különféle külkereskedelmi ágazatok elméletének és gyakorlatának szókészletét, legfontosabb szókapcsolatait kívánja összegyűjteni. A közel 30 000 lexikai egységben természetesen tekintélyes számmal szerepelnek olyan szavak és szókapcsolatok is, amelyeknek általános szótárban volna a helyük. Ezzel szemben áll az a közel 10 000 egységnyi szótári anyag, amely vagy teljes egészében, vagy jelentésében új szótározású. A feldolgozott anyag felöleli az áruforgalom, a kereskedelmi jog, a közlekedés, a szállítmányozás, a vámügy, a pénz- és bankügy, a biztosítás, a propaganda, a piacutatás stb. igen szerteágazó szaknyelvét.

A szótár függeléke ezenkívül felsorolja a külkereskedelemben használatos rövidítéseket német és magyar nyelvű értelmezésükkel együtt.

E sokrétű nyelvi anyag természetesen sok helyen érintkezik az általános szótárak anyagával, ami a megszabott terjedelmen kívül szintén megnehezítette a szerkesztők válogatását. Éppen ezért helyesnek tartottuk volna, ha a szótár elé írt tájékoztatóban a válogatás szempontjaira kitértek volna. Így például szerepelnek a szótárban bizonyos országnevek, bizonyos városnevek, bizonyos folyónevek stb., de nem tudjuk, miért hiányoznak mások, miért nem szerepelnek az országnevekkel, lakóik megnevezésével kapcsolatos főnevek és mellékevek stb. Megnehezítette a szerkesztők munkáját a német nyelvterület gazdasági szerkezetének és nyelvöldrajzi állapotának különbözősége. A szerkesztők számoltak e különbségekkel, véleményünk szerint a szótár e szempontból még tovább fejleszthető, tökéletesíthető.

E helyen elsősorban az a szótári anyag érdekel bennünket, amely szótárainkban eddig nem szerepelt, amelynek magyar megfelelőjét eddig nemigen ismertük. A szerkesztők ilyen esetben vagy tükörszavakat alkottak, vagy — jobb híján — körülíráshoz folyamodtak.

Ilyen tükörszók pl. *Dreieckgeschäft* — háromszögüzlet; *Geldfülle, Geldschwemme* — pénzbőség; *Bilanzfrisur* — mérlegszépítés stb.; körülírások: *Außenbordabnahme* — hajó oldalán csónakból történő áruátvétel; *Pflichtlagerwechsel* — kötelező áruaktározás finanszírozását szolgáló váltó. E körülírások nemegyszer, mint pl. a nyugatnémet kereskedő-

típusoknál az eredeti törvényszövegek alapján történik, vö. *Mußkaufmann, Sollkaufmann, Minderkaufmann* stb. A példák érzékeltetik a szerkesztők nehézségeit is, hiszen nem egy ízben olyan megoldást kellett választaniok, amely nem illik az általános szótári gyakorlatba. A körülírások egyúttal rávilágítanak arra is, milyen feladatai vannak nyelvünkkel-szövegünkkel közgazdasági szókincsünkkel kapcsolatban.

A szótár szerkesztői nem egy tekintetben töretlen úton jártak. Ebből a körülményből erednek érdemei és természetesen fellelhető hiányai. Az utóbbiak közül egy jövőendő átdolgozás számára a következőket jegyezém meg. A német szókincs összegyűjtésében még nagyobb súlyt kellene helyezni a napi sajtó anyagára, hiszen ilyen közkeletű szók hiányoznak a szótárból, mint pl. *Gastarbeiter* 'külföldről szerződötett munkás' (NSZK), *Sonderabnehmer, warenbegleitscheinfrei, Wirtschaftswunder, Zeülohner* stb. Ügyelni kell arra, hogy némely szó ellentétes párja ne hiányozzék, mint pl. az *Effektivlohn* párja a *Tariflohn*, amely az NSZK-ban folyó bérharcok során szerepel; vagy pedig az *ehrenamtlich* (NDK) párja a *hauptamtlich*. A magyar értelmezésekben lehetőleg szótári megoldásokra kellene törekedni. Így pl. a *Ballon* 'ballon' szónál szótárban elegendő az 'edény' megjelölés: a szerzők magyarázata ('golyó formájú üvegedény savak szállítására') viszont inkább lexikonba vagy értelmező szótárba való. (Az ÉrtSz. meghatározása helyesebb: '40—50 l-es gömb alakú, rendszerint kosárba szerelt üvegtartály'). A szótári megoldásokkal helyet takaríthatunk meg új szótári anyag számára.

Közgazdasági szaknyelvünk fejlesztése szempontjából a külkereskedelmi szótár két kötete hasznos tanulságokkal szolgál. Egyrészt rögzíti a meglévő állapotot, másrészt rámutat azokra a részletekre, amelyekkel nyelvünkkel-szövegünkkel a jövőben foglalkoznia kell. A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, illetőleg a szerzők hasznos szolgálatot tettek nyelvünkkel-szövegünkkel azzal, hogy a szótár gyakorlati célkitűzésein kívül is ráirányították a figyelmet erre a nyelvünkkel-szövegünkkel által eddig figyelemre alig méltotott területre.

Mollay Károly

Papp Ferenc: Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban.
Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. Időszertű műszaki dokumentációs kérdések 6. Budapest, 1964. 222 lap

Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ egy igen hasznos sorozatának hatodik köteteként jelent meg Papp Ferenc könyve.¹

Ez a könyv nagy szolgálatot tesz mindazoknak, akik a nyelvészet legújabb módszereivel foglalkoznak. Bár az elmúlt évek szovjet nyelvtudományának legjelentősebb eredményeiről tanulmányokból és recenziókból legalább nagy vonalakban eddig is tudomást szerezhettünk, a szovjet matematikai nyelvészeti kutatás különféle irányairól — kialakulásuk történetébe ágyazva — csak e könyv alapján alkothatunk teljes képet.

Az ismertetésben alig vállalkozhatunk többre, mint hogy felhívjuk e könyvre az olvasók figyelmét, röviden rámutatva arra, mi mindenről kaphatunk itt tájékoztatást.

¹ A sorozatnak nyelvészek érdeklődésére számot tartó más kötetei:

3—4. Gépi fordítás (Algoritmusok orosz nyelvű szövegek elemzésére). Bp., 1963. 274 lap.

5. Szalai Sándor: Gépi kivonatkészítés. Bp., 1963. 69 lap (vö. Nyr. 88 : 481—6) és legújabban: Kiefer Ferenc: Matematikai-nyelvészeti tanulmányok. Bp. 1964. 179 lap.

Az első fejezetben a jelenlegi kutatások előzményeivel, a különféle szovjet nyelvészeti iskolák kialakulásával ismerkedhetünk meg, a XIX. század végétől a XX. század ötvenes éveinek közepéig.

A második és harmadik fejezet az 1960-ig tartó időszakkal és főleg a VJa hasábjain lefolytatott strukturalista vitával foglalkozik. A vita alakulásának történetével párhuzamosan megismerhetjük a matematikai nyelvészet moszkvai, leningrádi, kijevei centrumai létrejöttének körülményeit, azokat az állandó és időszakos folyóiratokat, periodikákat, amelyekben az első publikációk megjelentek, a hazai szűkebb körű és nemzetközi jellegű konferenciákat, a strukturalizmussal kapcsolatos pro és kontra állásfoglalások rövid kivonatával együtt.

E bizonyos mértékig külső történet felvázolása után a negyedik fejezetben kezdi el a szerző a matematikai nyelvészeti tanulmányok tematikus tárgyalását. Bevezetésül a matematika nyelvészeti alkalmazásának, a modellálásnak problémáit elemző tanulmányokat ismerteti, különösen kiemelve Saumjan munkáit, amelyekben a szerző szerint „az egész tudományos megismerést átfogó elmélet születésének, illetőleg alkotó továbbfejlesztésének” lehetünk tanúi. Beszél az Ahmanova, Melcsuk, Paducseva, Frumkina által írott első matematikai nyelvészeti kézikönyvről,¹ majd a statisztika, valószínűség-számítás és információelmélet nyelvészeti kutatásokban történő felhasználásával foglalkozó tanulmányokat veszi sorra.

A statisztikai módszerek alkalmazásának alapelveit és perspektíváit Frumkina a következőképpen foglalta össze: „a statisztikai módszerek alkalmazása olyan törvényszerűségek megismeréséhez vezet, amelyeket más módszerekkel nehéz, máskor meg éppen-séggel lehetetlen leírni.”

A valószínűség-számítás jelentőségével kapcsolatban pedig Toporovot idézi: „A valószínűség bekapcsolását a nyelv elemzésébe nemcsak kiegészítő módszernek kell tekintenünk, hanem mint szükségszerűséget is . . . , mert bármely nyelvmodell csak megközelítően fogja visszatükrözni a nyelv struktúráját. Mindaz pedig, amit nem tükröz a modell, vagy csak summásan, differenciálatlanul tükröz, a valószínűségi viszonyok területéhez tartozik.”

Mintegy e megállapítások bizonyítékául szolgálnak az egymás után felsorakoztatott tanulmányok, melyeknek témáit, módszereit és eredményeit röviden jellemzi a szerző. Ezek a tanulmányok fonémastatisztikával, a szótagszerkezet statisztikai vizsgálatával, különféle fonémacsoportok előfordulási valószínűségének megállapításával, gyakorisági szótárak összeállításával, nyelvtani formák, szintagmatípusok gyakoriságának vizsgálatával, nyelvrokonsági vizsgálatokkal, a nyelvfejlődés törvényszerűségeinek statisztikai megközelítésével, versképletek vizsgálatával és rendszerezésével foglalkoznak.

Ezután az információelmélet nyelvészeti alkalmazásairól, az orosz nyelv fonéma-rendszerének és egyes paradigmák redundanciájának vizsgálatáról olvashatunk. Ezt a témakört szervesen zárja le az 1962-ben tartott szemiotikai konferenciáról szóló rövid beszámoló. Ennek az értekezletnek az előadói az emberi társadalomban használt különféle jelrendszerek problémáival foglalkoztak. Külön szekcióban tárgyalták az általános kérdéseket, az frásos jelrendszerek, a nem nyelvi kommunikációs rendszerek, a mesterséges nyelvek, a modelláló szemiotikai rendszerek, a művészetek és az irodalmi alkotások matematikai módszerekkel történő tanulmányozásának kérdéseit.

Az ötödik fejezet a matematikai nyelvészeti kutatás egy másik irányával, a hal-mazelméleti, matematikai-logikai modellekkel foglalkozik. Az általános kérdésekkel kapcsolatosan Revzint idézi, aki egy konferencián — ismertette a nyelvstatisztikai vizsgálatok terén elért eredményeket — hangsúlyozta, hogy további haladás csak akkor

¹ Részletes ismertetését lásd: NyK. 1963. 244—8.

lehetséges, ha a' strukturális elemzés fejlődik, mert statisztikailag csak azt lehet feldolgozni, ami strukturálisan le van írva.

A halmazelméleti modellek közül elsődlegesen Kulagina modelljét, majd ennek Revzin „Nyelvi modellek” című könyvében található kiegészítését és továbbfejlesztését emeli ki.

A transzformációs elemzéssel külön konferencia foglalkozott. Az itt elhangzott előadások vázlatai és számos tanulmány mutatja a szovjet nyelvészeknek ezen a téren végzett kutatásait.

E fejezetben tájékoztatást kapunk a leningrádi és moszkvai fonológiai iskola eredményeiről, Saumjan elméletéről, a morfológia és szintaxis strukturális kutatása terén végzett munkákról, valamint a különféle szemantikai kutatásokról is.

A hatodik fejezet a gépi fordítással és az ezzel kapcsolatos munkákkal ismerteti meg az olvasót. Rövid bemutatását találjuk itt a francia—orosz, angol—orosz, magyar—orosz fordítói algoritmusnak, valamint egy úgynevezett közvetítő nyelv megalkotásában felmerülő kérdéseknek.

Az utolsó két fejezet a matematikai nyelvészeti kutatás és a nyelvoktatás kapcsolatának, valamint a Szovjetunióban folyó matematikus-nyelvész képzésnek a problémáival foglalkozik.

Az igen hasznos és értékes összefoglalást a tanulmányban idézett művek — 515 könyv és tanulmány! — bibliográfiája zárja le.

Szervesen kapcsolódik Papp Ferenc művéhez az ezzel egy kötetben megjelent két szovjet tanulmány — Kulagina: A nyelv egy halmazelméleti modelljéről,¹ valamint Melcsuk: A magyarból oroszra történő gépi fordítás szabályainak ismertetése című munkák — magyar fordítása.

Petőfi S. János

Witold Doroszewski: Poradnik językowy. (Nyelvi tanácsadó) PIW, Warszawa, 1964. 890 lap.

Az utóbbi két évben értékes munkákkal gyarapodott a lengyel nyelv művelő irodalom. Negyedik, bővített kiadásban jelent meg St. Szober nyelvhelyességi szótára. A Lengyel Tudományos Akadémia támogatásával 550 lapos válogatást adtak ki a Język Polski 1912 óta megjelent 40 kötetéből. Ugyancsak nemrég hagyta el a sajtót W. Doroszewski vaskos nyelvhelyességi kézikönyve. Doroszewski akadémikus a varsói tudományegyetem lengyel nyelvészeti tanszékének és az Akadémia nyelvtudományi intézetének a vezetője s a lengyel nyelv művelésnek is legnépszerűbb, legtekintélyesebb alakja. Irányítja a 11 kötetes lengyel értelmező szótár szerkesztő bizottságát. Számtalan lengyel és nemzetközi tudományos bizottság tevékeny tagja. Mindemellett van ideje arra, hogy a rádió ötperces nyelvi tanácsadásaiban hetente válaszoljon a rádióhallgatók kérdéseire.

Ennek az előadássorozatnak az összefoglalása, rendszerezése a közelmúltban megjelent nyelvhelyességi könyv.

A mi „Édes anyanyelvünk”-től eltérően a lengyel rádió előadássorozata (illetve a könyv) egy szerző munkája, természetesen mégis sok a hasonlóság Lőrincze Lajos és W. Doroszewski könyve között.

¹ Kulagina tanulmányához egy kiegészítő megjegyzést kell tennünk, ami a kötetből sajnálatosan kimaradt. Kulagina alapfogalmainak egyike az úgynevezett „фраз”. Ez szó szerint frázist jelent (közelebbről olyan szókapcsolat, amely része lehet egy grammatikailag helyes mondatnak). A fordításban „mondat”-ként szerepel — ebben az átültetésben terjedt el ugyanis a mű fordítását megelőző ismertetésekben.

A majdnem 900 lapos könyv előszóból és hét fejezetből áll.

Az előszóban a szerző megállapítja: a nyelv művelő munkának nem az a fő feladata, hogy a nyelvhelyességi hibákat ostromozza, negatív jelenségekkel foglalkozzon, hanem az, hogy a helyes nyelvhasználatra tanítsa.

A fejezetcímek, mint a bevezető is hangsúlyozza, követik a nyelvtankönyvek hagyományos beosztását, terminológiáját.

Az első fejezet (Egy és más a nyelvről) nemcsak címével, hanem a cikkek témáját tekintve is emlékeztet Lőrincze könyvére: A nyelvjárások és az irodalmi nyelv, A nyelvjárások szókincse, Az egyéni szókincs nagysága. A második fejezet (Frazeológia, mondat-tan, stilisztika) a legterjedelmesebb, a könyv egynegyede. A szerző megállapítja, hogy a mondatbeli kapcsolatok meghatározott jelentéstartalmú frazeológiai kapcsolatok. Ezért tárgyalja egy fejezetben e problémákat.

A harmadik és a negyedik fejezet jelentéstani és etimológiai kérdésekkel foglalkozik. Az ötödik fejezetben a szóalkotás kérdéseiről olvashatunk. Érdekes a női vezetékek és foglalkozásnevek képzését érintő rész. A szerző, elismerve, hogy a társadalmi haladás új nyelvi fogalmakat követel, óv az ezzel kapcsolatos túlzásoktól. Arra hivatkozik, hogy a lengyel nyelv az európai nyelvközösség része. Ez nemcsak a nyelvek közös származását jelenti, hanem azt is, hogy bizonyos törvényszerűségek ma is hasonlóképpen érvényesek a nyelvekre.

Ha tehát a francia vagy az angol nyelvben nem alakultak ki külön női foglalkozásnevek, a lengyelben se erőltessük.

A hatodik fejezet a névszók és az ige kérdéskörét öleli fel, majdnem teljes egészében a főnévragozással foglalkozva.

A hetedik fejezet hangtani és helyesírási kérdéseket tárgyal. Érdekes W. Doroszewski és általában a lengyel nyelvészek állásfoglalása az orosz nevek kiejtésével kapcsolatban. Az a véleményük, hogy a rádió bemondójától rossz néven vesszük, hogy az angol vagy francia neveket nem jól ejtik ki, ugyanez vonatkozik az orosz nevekre is. A könyvben szereplő Liszt Ferencünk nevének kiejtéséről is így vélekedik.

A nyelvhelyességi kérdések megválaszolása során a szerző gyakran hivatkozik a rokon tudományágakra, más szláv nyelvekre, a nyelvtörténeti kutatásokra. Az a véleménye, hogy a nyelvtudományi kutatások és a nyelv művelés szoros kapcsolatban vannak egymással. Ez egyenesen következik a nyelvtudomány társadalomtudományi jellegéből. Ennek az elvi megállapításnak szép gyakorlati alkalmazása Doroszewski nyelv művelő könyve.

A könyv kezelhetőségét megkönnyíti az 50 lapos mutató és az, hogy a fejezeteken belül a cikkek is betűrendbe vannak szedve. A hasznos kézikönyv sikerét növelte tetszetős kötése, formátuma. Az első kiadás példányszáma: 10 000.

Kristóf László

Ország László: Magyar—angol szótár. Második, teljesen átdolgozott és bővített kiadás. Hungarian—English Dictionary. Second Edition Completely Revised and Enlarged. Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. XV, 2144 lap

Manapság nálunk már tízezrekre szökik fel az olyan főiskolások, egyetemisták, újságírók, tanárok, tolmácsok, üzemi s szövetkezeti levelezők, tudományos kutatók, könyvkiadó vállalati lektorok, költők, írók és műfordítók száma, akiknek épp annyira mindennapi életszükségletük a megbízható szótár, mint a víz meg a kenyér. A világ minden tájáról, főleg azonban a baráti országokból napról napra tömegével futnak be

hozzánk az idegen nyelvű kiadványok; ezek között szépirodalmi és művészeti tárgyúakon kívül főleg a szakmailag nélkülözhetetlen, különféle tartalmú folyóiratok. Aki ezek sorában a nem kicsi számú angol nyelvűek hiánytalan megértésére törekszik, örömmel veszi kezébe az Ország László-féle, eddig legnagyobb méretű angol—magyar szótárunk méltó párját s kiegészítését, a nemrégben megjelent magyar—angol kötetet.

122 000 vastag betűs magyar címszót tartalmaz, s köztük 34 000 olyan van, amely a tíz évvel ezelőtti első kiadásban még nem szerepelt. A tekintélyes gyarapodást magyarázza egyrészt a természetes és szakadatlan nyelvfejlődés, másrészt a szerkesztőségnek az a törekvése, hogy egyes közérdekű szaknyelvi területek (mint például a zenetudomány, filmművészet, lélektan, növény- és állattan) másutt fel nem lelhető angol szóanyagának is helyet biztosítson. Címszókészlete a XX. századi 60-as évek elejének leghasználatosabb nyelvi anyagából került ki.

Ország László eddig publikált szótárainak sorozatára jellemző, hogy ennek minden későbbi kötete sok, gyakorlatilag igen hasznos hozzáttétellel bővíti a hasonló jellegű régebbi kiadványt. Így az 1960-ban megjelent angol—magyar nagyszótár a nemzetközi szókincshez tartozó számos, különösen görög—latin eredetű szónak magyar fordításaképpen nemcsak ezek egyszerű magyar átírását közli, hanem fogalmi tartalmukra is rávilágít. Például *prophylactic*: profilaktikus, betegséget, járványt megelőző, elhárító szer/orvosság. *Bulldozer*: talajgyengető, földkaparó gép. *Dumping*: dömping, kibillentés, kiborítás, kirakodás, rakodóhely. *Combine*: kombájn, arató-cseplő gép. *Subalpine*: szubalpesi, havasalji. *Pathology*: patológia, kórtan. Stb.

Az 1963-ban napvilágot látott s jelen ismertetésem tárgyául szolgáló, 2144 lapot tartalmazó magyar—angol nagyszótárnak többek közt érdekes vonása az, hogy más nyelvekre tömören le nem fordítható, jellegzetes magyar elnevezéseket (túlnyomóan, de nem kizáróan ételneveket) szemléletes körülírással tesz érthetővé az idegen ajkú szótárhasználók számára és egyúttal felhasználhatóvá a fordítói szakmában. *Töltött káposztánkat* például így fejezi ki angolul: Cabbage leaves stuffed with minced meat and rice, served with sauerkraut, aminek magyar megfelelője: húsvagdalékos és rizses káposztalevél göngyöleg savanyú káposztában. Vagy a *túrós rétes* angol nyelvi formájában így alakul: paper-thin layers of dough baked and filled with curd. Ennek magyar fordítása: papírvékonyágú rétegekből összetevődő, túróval töltött sült tészta.

A mi *SZTK*-kat nagyon pontatlan valami lenne az angol National Health Service-formulával egyenértékűsíteni. Az Ország-szótár az 1863. lapon az *SZTK* = Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ címszóhoz, illetve betűszóhoz a következő fordítást adja: Trade Union Insurance Centre (röv. TUIC). Ez szó szerinti és a lényegét megsejtető angolosítás.

A fent említett áttételekben van bizonyos terjengősség, de ez az adott esetekben elkerülhetetlen. Az állandósult, dőlt betűs szókapcsolatok mennyiségének az előző kiadáshoz képest bekövetkezett megnövekedése (mintegy 116 000 a számuk), továbbá a jelentésváltozatok jól áttekinthető elrendezése az olykor igen terjedelmes, több hasábra is elnyúló szócikkeken belül külön is kiemelő.

Láczér István

A Nyelvőr postája

Murony

Csoma Gyula olvasónk az iránt érdeklődött folyóiratunk szerkesztőségénél, hogy a Békés nagyközség határának délnyugati részéből alakított új község miért kapta a *Murony* nevet.

Válaszomat három pontra bontom: az elsőben a *Murony* helynév eredetével, a másodikban az új község elnevezésével, a harmadikban pedig ennek megalapozottságával foglalkozom.

1. Turóc megyében 1283-ban említik *Muren comes*, azaz ispán öröklött földjét. Melich János „Mohamedán-török személynevek Turóc megye XIII. századi nemességénél” című cikkében (MNY. 22 : 197 kk.) azt fejtegeti, hogy e *Muren*, valamint a *Vahot* és *Itimér* személynév, illetőleg a marcelfalvi *Besenyő* család vezetéknéve keleti népelemek e tájon való egykori jelenlétének bizonyítéka. Az ugyancsak Turóc megyei lászlófalvi Velics család egy XIV. században élt István nevű tagjának szintén *Muren* volt a dictus-neve (Nagy Iván 12 : 133), s ez a bőre feketeségére utaló ragadványnév feltétlenül kapcsolatban van a család másik ágának, a lászlófalvi *Eördögh* családnak a vezetéknévvel. A tárgyalta személynév ugyanis a szláv *murín*, *murenin* 'szerecsen, mór' közsőből, illetőleg a fenti esetekben annak szlovák változatából származik. Természetesen ugyanez az eredete a ma élő *Murín* családok nevének is. A Garam melletti vlach falvakban korán feltűnik e név: Polonkán (1582: *Muryn*) és Helpán (1666: *Murin*), vö. Ila Bálint: Gömör megye 2 : 388, 3 : 221. Hazánkban ma többfelé élnek ilyen nevűek, például a Baranya megyei Beremenden, Kisvárdán. Az 1963-i budapesti távbeszélő-névsorban szereplők elődei a Liptó megyei Liszkófaluban, illetőleg a Zemplén megyei Nagykövesden éltek. — Az említett turóci ispán nevéből alakult a korán elenyészett *Murenfelde* helynév (Pais: MNY. 19: 75, Úrhegyi Emília: MNYTK. 45. sz. 40). A Békés megyei *Murony* falu nevét — több mással együtt — a fenti szláv közső inkább déli-szláv alakjából eredezteti Pais Dezső (MNY. 24 : 46). A szóvégi változás hangtörvényszerű (pl. *Balatín* > *Balaton(y)* stb.).

2. A Békés nagyközség Berényi oldal (egy része), Borosgyán (egy része), Földvár, Földvári dűlő (egy része), Gyurirét (kis része), Murvahely, Pece (kis része) és Soványhát (egy része) nevű külterületi lakott helyeiből alakított kisközségnek 1948-ban 992 lakosa, 229 háza és 4320 katasztrális hold területe volt. Az új község képviselőtestülete 1950. január 5-én hozott határozatában a község végleges nevének az addig ideiglenesen használt *Békésföldvár* névalakot kérte. Miután Békés megye alispánja a képviselőtestület határozatát jóváhagyta, az ügy az Országos Községi Törzskönyvbizottság elé került, és az 1950. június 21-i ülésén tárgyalta.

Az Országos Levéltár egyik kiküldöttének, Ila Bálintnak a tájékoztatója szerint a szóban forgó külterületi lakott helyek közül *Borosgyán*, *Gyurirét* és *Murvahely* a török

világ idején elpusztult középkori faluk emlékét tartják fenn. *Borosgyán* a Várad Regestromban említett *Boros*,¹ *Gyurirét* az 1418-ban előtűnő *Gyur*, *Murvahely* pedig az 1295-től szereplő *Murul*, *Murvel* helyén fekszik (Csánki 1 : 648, 651, 653). A többi külterületi lakott helyre vonatkozólag nem állnak adatok rendelkezésére. Az említett tanyák egysítéséből alakult kisközség végleges nevéről a község képviselőtestülete által kért *Békésföldvár* név *Békés* megkülönböztető jelzője helyett — minthogy az OKTb. elvi álláspontja és gyakorlata szerint a megyék nevének jelzőként való alkalmazása kerülendő — az Országos Levéltár képviselője a *Borosgyán* név második tagját ajánlotta. Az új kisközség végleges neve e javaslat szerint *Gyánföldvár* lett volna. Kossányi Béla országos levéltári igazgató ehhez hozzáfűzte, hogy *Békésföldvár* nagyon általános értelmű, mert ha valóban volt ezen a helyen a honfoglalás előtt földvár, akkor ennek alapján igen sok alföldi vagy éppen Békés megyei helységet kellene *Földvár*-nak nevezni. A Belügyminisztérium képviselőjében megjelent Kolozsváry Vilmos főelőadó volt a következő felszólaló. „Mivel a Tanyai Tanács jegyzőkönyve szerint valamikor *Murul*-ból lett *Murony* néven volt község e helyen, helyesnek tartaná — mondotta — a kisközség végleges nevéről a *Murony* nevet megállapítani.” A bizottság a Belügyminisztérium javaslata szerint foglalt állást. A döntéshez szavazatommal magam is hozzájárultam, mert Pais Dezső megbízásából én képviseltem akkor a nyelvészetet a bizottságban. Úgy gondoltam, hogy a 'szerecsen' jelentésű szót tartalmazó helynév fenntartása professzorom helyeslésével fog találkozni, hisz nevezetesen régi néptörődék emlékeztetét hagyományozza tovább. Az első ismert magyar nyelvű nyugta kiállítójának, Vér Andrásnak *muronyi* előnévre is gondoltam: miért ne lehetne *Murony* nevű falunk?

3. Ma, Csoma Gyula kérdésére a dolognak kissé utánanézve, másképpen látom az ügyet: elhamarkodottan döntöttünk, amikor megvizsgálatlanul elfogadtuk a képviselőtestület amaz állítását, hogy e helyen állt *Murony*.

Az 1478-ban és 1480-ban *Muron* alakban felbukkanó *Murony* ugyanis Csánki szerint nem itt, hanem Orosházától északkeletre feküdt (1 : 653). III. Károly 1720-ban zálog gyanánt, majd 1723-ban magyar nemesi jogon Harruckern János Györgynek adta a gyulai uradalmat. Az ezzel kapcsolatos iratokban, majd az 1736-i újabb adománylevélben többször szerepel *Murony*, de mindig Királyság, Kondoros, Sopron, Sima és Orosháza társaságában (Karácsonyi János: Békés vármegye története. Gyula, 1896. 419—22), s nem Békés, Gyur, Kamut mellett, mint várnánk. A Pesty Frigyes-féle 1864-i kézirati helységnévtárban Békésnél ezt találjuk: „Folyóvízei és kiszáradt erei: *Murva*, *Pecze* és *Gyúr ér*, a két első jelentéktelen árvízvezető, de az utolsó széles medrű mocsáros környékű ér volt... A városon kívül eső helyrészek elnevezése: *Hidashát*, *Murvahely*, *Pecze* és *Gyúr*... a rajtuk keresztül vonuló hason nevű vízerokről.” Mivel Orosháza 1864-i jelentése semmi érdemlegeset nem tartalmaz, Nagy Gyulához, az orosházi Szántó-Kovács Múzeum igazgatójához fordultam. Az ő szíves válaszából veszem: „Orosháza határának egy részét *Monor*-nak nevezik. Régebben *Murony*-nak is hívták. Az okmányokban mindkét alak egyformán előfordul, ma azonban kizárólag *Monor* a neve. A monori határrész Orosházától keletre terül el a csabai, gyulai, endródi és a göbolyhajtó út kereszteződésénél. Tanyaközpont: van boltja, iskolája, közigazgatási és postai kirendeltsége.”

De ha Békés határában száz esztendővel ezelőtt csak *Murva ér*, illetőleg *Murvahely* volt, honnan vette az új község képviselőtestülete a *Muronnyal* való azonosságot? Jóhiszeműen jártak el: a megye történetéből vették, azaz Karácsonyitól. Ő írja idézett művében: „sokszor a régi falvak területét másutt keresték, mint a hol valaha állottak

¹ A Karácsonyi—Borovszky-féle 1903-i kiadásban nem találom.

(pl. Muronyét Orosháza mellett)” (1 : 430), a „Murony község története” című fejezetben pedig azt közli, hogy *Murvahely* neve 1663-ban *Murunhelye*, 1665-ben pedig *Muronhely* alakban tűnik elő (2 : 231). Karácsonyi János tudós ember volt, nem kételkedhetünk hát adatai hitelességében. De arra sincs okunk, hogy másként járjunk el Nagy Gyula múzeumigazgató szavaival, melyek szerint a mai *Monor* egykor *Murony* nevet viselt. Nem a nyelvész dolga, hogy e helytörténeti vitában állást foglaljon.

Annyi bizonyos, hogy az utóbbi két évszázadban Békés határában már nem élt a *Murony* név, feltámasztása akkor is mesterséges névként hatna az ott lakóknak, ha a középkori Murony valóban ott terült el. (Karácsonyi nézetét fogadja el tavaly megjelent könyvében Györffy György is: ÁMTF. 1 : 511.) Bölcsebb lett volna a ma is élő és problémátlan *Földvár*-ból kiindulni, s akár a községtől is kért *Békésföldvár* (itt a *Békés* jelző nem a megyét, hanem az anyaközséget jelentette volna, amelyből kiszakadt!), akár a *Gyánföldvár* mellett dönteni.

Mikesy Sándor

Új közmondás? Babel egy novellájában találtam ezt a meglepő közmondást: „A disznó a disznóval nem találkozik, de az ember az emberrel mindig találkozik” (Iszaak Babel művei. Bp., 1964. 154). Meglepőnek mondtam, mert miért ne találkozhatnék disznó a disznóval? Aminthogy találkozik is. Először azt gondoltam, hogy a kitűnő fordítás egy piciny szeplőjével van dolgunk, de a fordító, Wessely László jóvoltából megnézhettem az eredeti szöveg 1957-i moszkvai kiadását, s ott is így áll. Egy arameus közmondás mást állapít meg: „Hegy a hegyvel nem találkozhat, ember az emberrel találkozik.” Ennek aztán megvan megfelelője az angolban: „Friends may meet, but mountains never greet.” Rokon vele a német: „Berg und Tal kommen nicht zusammen, aber die Menschen” (I. Cohen: Parallel Proverbs. Tel-Aviv, 1954. 99. No. 930.).

Az író tollából pattant ki ez a közmondás, vagy valóban van ilyen az orosz folklórban? Mi itt csak az arameuséval azonosat vagy annak következő változatát találjuk: „Hegy a hegyvel nem találkozik, fazék a fazékkal találkozik” (V. Dal: Tolko-vij szlovar. Moszkva, 1954. 370, 588).

Talán e néhány sor a kérdés tisztázásához vezet.

Petőfinek egy hasonlatáról. A *Bolond Istók*-ban található ez a sorok:

S a boldogság sohsem késő,
És ez oly bűvszer, mitül
— Essék csak egy csepp beléje —
Egy tenger megédesül.

A lehetetlenségről költött képek között a tenger megédesítését csak egy helyen találtam. Máne b. Tánchum palesztínai ámoráról ezt a hiperbolát használják: „meg tudja édesíteni a nagy tengert is” (Jer. Ab. z. II. 9. 42a). A világirodalomban nincs rá párhuzam (L. Dukes: Zur rabb. Sprachkunde. Wien, 1851. 9). A talmudi hasonlat azonos a Petőfiével, de a költő erről nem tudhatott.

Scheiber Sándor

Időben — kellő időben — idejére. Egy csonka, így értelmetlen kifejezés kezd újabban elterjedni, és ha idejében szóvá nem tesszük, talán teljesen meg is honosodik már nyelvünkben. Ez az *időben* szó jelző nélküli használata, pl.: „A híd *időben* elkészült”; „A repülőgép *időben* leszállott Ferihegyen” stb. Ha a kifejezés lényegét, jelentését keressük, megállapíthatjuk, hogy a munka elvégzése különféle feltételekhez van kötve, s ezek egyik legfontosabbika a rendelkezésre adott idő, mert minden munkavégzés *időben*

történik. Ha azonban a munkaidőt közelebből is meg akarjuk mondani, azt minősíteni is akarjuk, akkor már nem elegendő az *időben* szó használata, hanem a mondandók szerint magyarázni, értelmezni is kell. Ezt az értelmezést nem mellőzhetjük, mert különben beszédünk hiányos, tehát értelmetlen lesz. Az *időben* szó használata fontos, elkerülhetetlen, ha munkavégzésről beszélünk; de ha az időt minősítjük is, akkor már magában nem elegendő. Magyarázni kell, jelző kell hozzá. A kifogástalan nyelvérzékű ember ilyenkor sohasem használja a szót egyedül, hanem értelmező jelzővel, s azt mondja: *kellő időben*, vagy a *sükséges*, a *megfelelő időben*. Hagyjuk hát a hiányos és így értelmetlen *időben* szó használatát, s térjünk az értelmes jelzős kifejezések használatára. A munkát tehát nem *időben*, hanem *kellő időben* végeztessük el. Ez a helyes és magyaros beszéd! . . .

Ha valaki erre azt mondaná, hogy felesleges szószaporítás egy szó helyett kettőt mondani, akkor is van mód arra, hogy kevesebb szót használjunk, mert használhatjuk az *idejére* kifejezést is, mely értelmes is és helyes is. A munkát *idejére* és *idejében* is elvégezi a magyar ember.

H. Fekete Péter

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Gólszerző. E szóról dr. Soós Istvánnak a következőket mondhatjuk:

Hogy újabban a sporttudósítók *gólszerző*-nek is nevezik azt a játékost, aki gólt rúg, dob, lő a másik csapatnak, abból ered, hogy a sportnyelv — dicséretes módon — színes változatosságra, eleven szemléletességre, sőt eredetiségre törekszik. Ezt mind a sajtóban, mind a rádióban és a televízióban megfigyelhetjük. A góllövő mellett ezért használják gyakran a *gólszerző*-t vagy azt a kissé mesterkelt kifejezést, hogy X. Y. *volt eredményes*.

Ami a *gólt szerez*, *gólszerző* helyességét vagy helytelenségét illeti, a kérdést az dönti el, van-e a *szerez* ige nék a kifejezendő fogalomra illő jelentése. Az Értelmező Szótár szócikkből is kiderül, hogy *szerezni* nem csak önmagunknak lehet valamit, hanem másnak is. Pl előfizetőket, hitelt, pénzt, segélyt, lakást, férjet, bánatot, örömet, gondot, bajt stb. szerez valakinek. A *szerez* ige különféle jelentései közt találjuk ezt is: cselekvésével, közreműködésével előidézi, okoz valamit (valakinek). Ez ráillik a *gólt szerez* kifejezésre, amelyben kettős szemlélet érvényesül. A gólt ugyan a másik csapat kapja, de a *gólszerző* szóban mintegy benne van az, hogy a *góllövő* ezzel jó pontot szerez saját csapatának. A *góllövő* mellett nem helyteleníthetjük tehát ezt a szót sem.

K. M.

Gyógyult beteg — Élő halból készült halászlé. Csonka Ferenc szavá teszi a tétí kórházban olvasható feliratok közül kettőnek a fogalmazását.

Az egyik így szól: „A *gyógyult beteg* visszatér családjához és a munkahelyére.” Ön úgy mondja, hogy ha *gyógyult* az ember, akkor már nem *beteg*. Ez valóban igaz, legalábbis ez a mondat, ez a logikai ítélet. De vajon így kell-e érteni a *gyógyult beteg* kifejezést? Gondoljuk meg a következőt: A beteg gyógyul napról napra, folyamatosan, s egyszer csak kijelenti róla orvosa: *meggyógyult*, vagy esetleg így mondja: *Meggyógyult ez a betegünk* (tudniillik az a személy, akit eddig betegként kezeltünk), sőt talán ezt mondja az ápolónőnek: *Ez a meggyógyult betegünk holnap elhagyja a kórházat*. Az orvos tehát inkább a betegség folyamata felől nézi a beutaltat, sokszor még azon a ponton is túl betegnek mondja, amelyen már voltaképpen megszűnt a betegség. A kórházból szaba-

dulni kívánó ember és hozzátartozói pedig ellenkezőleg szoktak viselkedni; a másik oldalról nézik a dolgot: előbbre szeretik tolni a betegség és az egészség állapotát elválasztó időpontot. A beteg (aki még valóban beteg, mert ha megszűnt is a baja, még nem elég erős) gyakran türelmetlenül így szól orvosához: „Doktor úr, én már egészséges vagyok.” Mindebben a lelkiismeretes, óvatos orvosnak és a gyógyuló, de talán egy kissé türelmetlen betegnek a magatartása tükröződik.

Azért nem csodálkozhatunk rajta, hogy az orvos néha akkor is *páciensé*-nek, *betegé*-nek nevez olyan személyt, aki éppen egészséges, de akit betegségében kezelni szokott. Nem vehetjük hát rossz néven, és nem is kell túlságosan szigorú logikával fönnakadnunk rajta, ha a kórház is *gyógyult beteg*-ről beszél. Azért is használják a *gyógyult beteg* kifejezést, mert a *gyógyult* melléknév még nem főnevesült eléggé, és szokatlannak érezzük az ilyen mondatot: *A gyógyult visszatér családjához* ... *A gyógyult ember* vagy *gyógyult személy* kifejezés pedig egy kicsit stílustalan volna.

A másik felirat, azazhogy étlapon olvasható kifejezés: „*Élő halból készült halászlé*.” Ez már furcsább; emígy kellett volna írni: *Friss halból készült halászlé*. A szakácsnak azonban így nem volt elég, ő hangsúlyozni akarta, hogy élő állapotban került ez a hal a konyhára, szinte a főzőedényig. Neki a *friss* nyilván kevésbé kíváncsú jelző volna, mivel azt is jelentheti: 'néhány órá'. Mi mégse félünk tőle, s nem gyanúsítjuk meg a konyha főnökét, hogy ő a fél vagy egy napja kimúlt halat is *friss*-nek mondja. Eszerint az *élő halból készült halászlé* kifejezésben is olyanféle szemléleti határeltolódást tapasztalunk, mint a *gyógyult ember*-ben; a szakács szemében a hal még kimúlása után is élő egy ideig, ínyesmesterként így szereti látni, amint az orvos szemében az újra egészséges ember is *beteg* még, legalábbis közvetlenül gyógyulása után. Ki-ki a maga szempontjából nézi a dolgokat: ez a szemlélet viszonylagossága.

F. G.

Eltakarít. Bittera Kálmán ny. gépészmérnök szavá teszi, hogy a rádióban már két ízben is így beszéltek: *eltakarították az utakat, tereket, kerületeket*. Az 1963. december 6-i reggeli időjárásjelentésben is ez volt: „Az *el nem takarított* utakon továbbra is sfkosság.” Őn szerint azt jelentené ilyen mondatokban az *eltakarít*, hogy 'eltemet', s humorosan azt kérdezi Mérnök Úr, hogy a közleményekben említett „utakat vagy utcákat melyik temetőben takarították el, hogy legalább a kegyelet virágait elhelyezhethők szegény utainkon, utcáinkon.”

Az *eltakarít* igének egyik jelentése valóban: 'eltemet valakit, valamit'. De több más értelme is van; A magyar nyelv értelmező szótára szerint az első ez: „(Oda nem való dolgot) a rend és tisztaság kedvéért elhord, elrak, (az útból) eltesz. *Eltakarítja a romokat, a szeméket*.” Azt nem említi a szótár, hogy utat, utcát, teret is el lehet takarítani, de azért nézzük meg csak jobban a dolgot.

Mint hogy a *takarít valamit* kifejezésnek fő jelentése: 'azzal foglalatossodik, hogy eltávolítja valamiből a port, piszkot', az *eltakarít* igekötős igéhez is könnyen efféle jelentést kapcsolunk: 'takarítással rendbe tesz'; hóval borított útra, utcára vonatkoztatva: '(a hó eltakarításával) rendbe tesz, járhatóvá tesz'. Vessük össze például az *elsőpör* igével; az Értelmező Szótár elsőnek ezt a jelentését adja meg: „Söpréssel eltávolít valamit. *Elsöpri a havat a kapu előtt*.” Ennek jelentésárnyalatául pedig ezt közli („népies” stílusminősítéssel): „(Valamely helyet) tisztára söpör. *Elsöpri a ház elejét*.”

Eszerint az *eltakarítja az utat* bátran ezt jelentheti: 'tisztára takarítja az utat'. Az *eltakarít utat, utcát, teret, közterületet* szókapcsolat — úgy látszik — szak kifejezésnek számít a köztisztasági dolgozók nyelvén. S ezt nem is hibáztathatjuk.

Az *elsőpri a ház elejét* példán kívül még egyéb analógiát is említhetünk; az Értelmező Szótárban a *feltakarít, föltakarít* igének ez az első jelentése: „(Valamely szétfolyó

v. szétszórt anyagot, rendsz. szennyet) padlóról v. máshonnan felszedve eltakarít... *Feltakarítja az udvarról a favágás, a disznóölés nyomait. A varrodában feltakarítja a fércet és a hulladékot a földről.*” Egyik jelentésárnyalataként pedig ezt írja le a szótár: „(Valamely helyet, területet) úgy kitakarít, megtisztít valamitől, hogy ne maradjon ott semmi (piszok, szenny), hogy (teljesen) tiszta legyen. *Feltakarítja a padlást, a padlót, az udvart.*”

Föl lehetne vetni, hogy talán akkor ezt is mondhatnánk: *feltakarítják az utakat, utcákat*. Nem ajánlanánk így, mert a *feltakarítás* inkább ház körüli, kisebb területre szorítkozó tevékenységet jelöl.

Ne bántsuk hát a szóban forgó „köztisztasági” kifejezést, sőt azt javasoljuk, hogy tartsuk számon az *eltakarít* igének ’tisztára takarít (utcat stb.)’ jelentésárnyalatát is. Bátran mondhatjuk, írhatjuk: *A havazás után mindjárt eltakarították az utakat*. Ezért még nem kell elsíratnunk sem az utakat, sem a magyar nyelvet (a temetőben). Bizonyára kedves Mérnök Úr is másként látja a dolgot az előadottak után.

F. G.

Vízilo vat — vízilót; foglyot — fogolyt. E tárgyragos alakokról Békéscsabára dr. Faluhelyi László főorvosnak ezeket írjuk:

A *víziló* tárgyragos alakja miért nem *vízilót*? A *vízilót* alak sem rossz, csak ritkább, mint a hagyományos *vízilovat*. A *víziló* összetétel a *vízi* melléknévből és a *ló* főnévből; az összetett szavakat pedig rendszerint úgy toldalékoljuk, ahogy utótagját önálló mivoltában szoktuk. A *ló* főnevet így látjuk el raggal: *lovam, lovad, lova* stb., *lovat*, többesjellel: *lovak* (vagyis ezekben az alakokban *v-s* tövel van dolgunk), azért a *víziló* összetételnek is általában hasonlóak a toldalékos alakjai: *vízilovam, vízilovad, vízilova* stb., *vízilovat, vízilovak*. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy akinek a tudatában már kezd elhomályosulni ennek a szónak összetett volta, annak a nyelve könnyen rájár ilyen alakokra: *vízilót, vízilók*. De ma még általánosabb, szokásosabb a *vízilovat, vízilovak* szóalak.

A madár *fogoly* tárgyragos alakja miért nem *fogolyt*? A *fogoly* (madár) és a *fogoly* (rab) ugyan különböző eredetű — az első finnugor többlől, amelynek több rokon nyelvben ’császármadár’ jelentésű származéka van, a második pedig az ugor vagy talán ugyancsak finnugor eredetű *fog* igéből —, mégis egyforma az alakrendszerük; mind a kettő a több alakú névszótövek közé tartozik. Egyformán toldalékolhatjuk őket, így: *fogolynak, fogolytól, fogolyról, fogolyhoz* stb. (ezekben az úgynevezett szótári tőalakhoz járulnak a ragok); *foglyot, foglyok, foglyom, foglyod, foglya* stb. (ezekben az úgynevezett hangzóhiányos tőalakhoz függeszkednek a toldalékok). A madár *fogoly* szónak van igei származéka is, ugyanebből a hangzóhiányos többlől: *foglyászik*. Ha netalán használná valaki a két főnévnek -s képzős származékát, mindegyik *foglyos* volna. De alighanem eltér -ul határozóragos alakjuk; a ’rabul’ jelentésű *foglyul* szóalakkal bizonyára a *fogolyul* állna szemben, ha effélét akarnánk mondani: *A fürjet fogolyul* (’fogolyként’) *adta el*. De csakis így mondhatjuk: *foglyul ejt, foglyul esett* (nem: *fogolyul*).

F. G.

Szűrő kerettel. Kovács Zoltánné (Győr) előadja levelében, hogy munkahelyén a következő szövegű levelet írta egy vállalatnak: „Tárgy: 361—24.02.04. r. sz. szűrő kerettel minőségi reklamációja. — Közzöljük, hogy a későbbiek folyamán az 5201/5258/28—478. számú rendelésünkre leszállítandó, tárgyban rajzszerű szűrőt kerettel a 017-es tétel beépítése nélkül nem vesszük át.” Minthogy az árucikknek rajz szerinti megnevezése „Szűrő kerettel”, a „szűrőt kerettel” kifejezést „műszakilag nem tartják helyesnek.”

Igaza van, hogy nem lehet a *-t* tárgyragot nyelvünk sérelme nélkül ilyen módon, hozzábiggyesztenünk a jelzői értékű hátravetett határozókhoz: a „Szűrő kerettel”-t, még akkor sem, ha — mint most leírtuk — idézőjelbe tesszük a kifejezést.

Őszintén meg kell mondanunk, ott kezdődik a hiba, hogy azt a bizonyos tárgyat így nevezik meg: *szűrő kerettel*. Nem lehetne úgy hívni, ahogy magyar nyelvérzékünk kívánná, így: *keretes szűrő*? Akkor nem foghatna ki rajtunk ez a kifejezés, ha tárgyragot akarunk hozzáfűgyeszteni. Milyen egyszerű volna a ragozása ilyenképpen: *keretes szűrőt*, *keretes szűrőm*, *keretes szűrőd*, *keretes szűrői*, *keretes szűrők* stb. Az már valóban túlzás, ha valaki annyira akar ragaszkodni a rajznak (ismétlem, nem kifogástalan magyarságú) kifejezéséhez, hogy még a tárgyragot is csak a határozóragos szóalakhoz merné hozzátoldani. Talán ennek mintájára birtokos személyragozását is így tartanák jónak: *szűrő kerettel-em*, *szűrő kerettel-ed* stb.?

Ha a műszakiak semmiképpen sem engednek a negyvennyolcból, és mindenáron meg akarják hagyni a *szűrő kerettel* idegenes kifejezést, akkor valóban nem tehet Ön mást, mint hogy azt a *-t* tárgyragot így helyezi el: *a szűrőt kerettel*.

F. G.

Körös — Kiskörös, Nagykörös. Nyírbátorból Somlyák Irén ny. irodatiszt levélben kifogásolja, hogy a rádióbemondók a *Körös* folyók nevét rövid *ö*-vel mondják, holott szerinte hosszú *ó*-vel kellene, ahogy *Kiskörös*, *Nagykörös* helynévben is hosszú *ó*-t ejtünk. Véleményével nem érthetünk egyet, mert ellenkezik a kulturált köznyelvi kiejtéssel, sőt a helyesírási szabályzattal is. A kérdéses hang időtartami megkülönböztetésének az oka az, hogy nem azonos, hanem két különböző eredetű névről van szó. A folyónév a régi nyelvemlékek alapján 1300 körül még *Kris* alakban élt, majd a nehezen kimondható szókezdő *kr* mássalhangzó közé ejtéseknönyítő hangot iktatott nyelvünk: *kiris*, majd *kérés* (zárt *é*-vel) szó lett belőle. Ebből az alakból fejlődött az *ö*-ző nyelvjárásokban a *Körös* alakváltozat, s ebben a formában került bele az irodalmi és a köznyelvbe, s az *é* hangból lett *ö* máig is megtartotta rövidségét. A *Kiskörös*, *Nagykörös* utótagja viszont nem azonos a folyónévvel, hanem a török eredetű *köris* szavunknak az alakváltozata, s a helynevet éppúgy, mint a fafajta nevét is, hosszú *ó*-vel mondjuk és írjuk. Tehát Petőfi *Kiskörösön* született, s nagy ázsiai utazónk nevét is Kőrösi Csoma Sándornak írjuk, mivelhogy családja *körösi* (Háromszék) származású volt.

Sz. L.

A frank kiejtése. Szabó Attila egyetemi hallgató azt kérdezi levelében, helyes-e, ha magyar beszédében valaki franciáisan *frã*-nak (orrhangú *a*-val) ejti a francia, svájci, belga stb. pénzegység nevét.

Nem helyes. A magyar helyesírási szabályzat szerint *frank*-nak írjuk azt a szót, nem pedig *franc*-nak, és úgy is ejtjük magyar beszédünkben. Aki jól-rosszul a francia kiejtést utánozza, az modoroskodik. Nem illik bele a rádióban hallott színész magyar beszédébe sem az ilyen szenvelgés. Majd írunk ebben az ügyben a Rádióknak vagy a Rádióújságnak.

F. G.

Passió — passzió. Balázsfalváról dr. Márk Sándor kifogásolja, hogy a rádióban a *Máté-passió* összetétel *passió* tagját magyar *s*-sel ejtik, holott Beethoven Missa sollemnisében helyesen *sz*-nek olvassák az *s* betűt. Mindjárt kezdetben megmondjuk, hogy két szavunk van: a *passió* (ezt hosszú *s*-sel ejtjük, és jelentése: 'Krisztus kínszenvedése') s

a *passzió* (hosszú sz-szel mondjuk, jelentése: 'kedvtelés'). Mind a kettőnek a latin *passio* szó az eredetije (ez pedig a *patior* 'eltűr, elszenved' igéből van), és jelentésmegoszlással alakult ki a szópár. (Részletesen tárgyalja ennek a szópárnak érdekes történetét Grétsy László A szóhasadás című könyvében [Bp., 1962.], a 188—91. lapon.) Helyesírási szabályzatunk is megkülönbözteti a kétféle szót: *passiójáték*, ellenben: *passzió*. Természetesen A magyar nyelv értelmező szótárában is külön címszó a más-más jelentésű *passió* és *passzió*.

F. G.

Hanglejtés. Azon vitatkoztak a miskolci XVIII. számú Általános Lányiskola VII. osztályában, hogy az alárendelő összetett mondatban leeresztjük-e a hangot a *hogy* kötőszó előtt. Akik azt mondták, hogy le, azzal érveltek, hogy „a rádióban mindig így hallják”. Azt szeretnék tudni, mi az igazság.

A rádióban, sajnos, valóban sokszor lehet úgy hallani, hogy leszáll a hangmenet a *hogy* kötőszó előtt, még a bemondók beszédében is, nemcsak az alkalmi szereplőkében. Ez azonban semmiképpen sem helyes. A főmondat hiába önálló formailag, tartalmilag nem lehet kerek egész a maga mellékmondata vagy mellékmondatai nélkül; a hanglejtés pedig csak a gondolati kerek egység, az összetett mondat végén jelezheti leereszkedésével a „zárlat”-ot. Itt van például ez az alárendelő összetett mondat: *Azt kérte, hogy teljesítsük vállalásunkat.* Az *Azt kérte* főmondat kiejtése közben a dallam az alaphangnál magasabban lebeg, a három szótagban egyforma magasan, semmit sem ereszkedik a harmadik szótag sem, csak a *hogy* esik mélyre, de a *tel-* szótag megint felszökik, csaknem a főmondat hangjának magasságába, esetleg egy kicsit lejjebb száll a következő három szótag, a *vállalásunkat* első szótagja is magasan hangzik, de többi szótagja fokozatosan alászáll. Nagyjából ez ennek az összetett mondatnak a hanglejtése. Természetesen sokféle fajtája és változata lehet a főmondat hanglejtésének, a kijelentőnek is, de *hogy*-os mellékmondata előtt, egyáltalán semmilyen mellékmondata előtt nem szabad leeresztenünk hangunkat. Majd egyszer írunk erről a Rádióújságban. Már ideje!

F. G.

Tovább fertőz vagy továbbfertőz? Dr. Kárpáti László csongrádi orvos arról ír levelében, hogy vita támadt a szülőotthonban, vajon hogyan írjuk helyesen a *tovább fertőz* kifejezést a következő mondatban: „A nevezettet mentesíteni kell betegségétől, mert intézetünkben étellel is bánt, s így továbbfertőz.” Szerinte egybe kell írni, mert itt a *tovább* nem időhatározó, vagyis nem azt jelenti a *továbbfertőz*, hogy 'továbbra is fertőz', hanem ezt: 'betegségét a vele érintkezőnek továbbadja, azaz a fertőzést terjeszti'.

Nagyon érdekes helyesírási kérdés ez. Vizsgáljuk meg pontosabban. A Helyesírási tanácsadó szótár a térre vonatkozó *tovább*-ot igekötőnek tekinti, az időre vonatkozót pedig határozószónak. Ilyen példákat idéz: *továbbad* (= átad), de: *tovább adja a bankot*; *továbbáll* (= elmegy), de: *tovább áll, holott leülhetne*; *továbbmegy* (= elmegy), de: *tovább megy, bár fáradt*; stb. Ez mind világosan beszélő példa, mégsem ilyen egyszerű a dolog, ha jobban megnézzük. Maga a Tanácsadó szótár is egybeírja a *tovább*-ot a következő szókapcsolatban, jóllehet itt a *tovább* nem térbeliséget fejez ki: *továbbjátéskozó mozi*. A *továbbképzés*-t a hivatalos szabályzat is egy szóba írja, pedig ez a *tovább* sem térre vonatkozik; egybe van írva a szabályzatban a *továbbképző* is a *továbbképző tanfolyam* kifejezésben, de külön: *tovább képzí* vagy *képezi magát*. A Helyesírási tanácsadó szótárban két szó a *tovább szolgál*, de a *továbbszolgáló* már egybe van írva ebben a szókapcsolatban: *tovább-*

szolgáló szakaszvezető. Valamennyi most bemutatott példában az összeírt *tovább* nem térbeli vonatkozású! Mégis helyes ez az írásmód, mert ezekben a műszófélekben a *tovább* igazán egybeforrt az utána következő szóval. Láthatjuk tehát, hogy nem kivétel nélküli a két-féle *tovább*-ot megkülönböztető szabály. (Arra talán most nincs szükség, hogy az egybeírt szavakban a *tovább* jelentését pontosabban elemezzük.)

Hogy is vagyunk hát a *továbbfertőz* kifejezéssel? *A betegség nem szűnt meg, tovább fertőz:* ebben a mondatban kétségkívül a különírás a helyes, mert itt a *tovább* nyilvánvalóan időhatározó. Ha azonban azt értjük a kifejezésen, amit Doktor Úr: 'betegségét a vele érintkezőnek továbbadja, a fertőzést terjeszti', akkor bátran egybeírhatjuk. Egyébiránt itt a *tovább* térbeli vonatkozású is, a betegségnek térbeli terjeszkedését, elharapózását is jelenti. (Persze ami térben terjeszkedik, elharapózik, annak időtartama is meghosszabbodik, tovább tart a folyamat. Itt tehát térbeliség és időbeliség szorosan összefonódik.)

Az Ön egyik kartársának az a vélekedése nem helytálló, hogy azért kellene itt különírni a *továbbfertőz* kifejezést, mert „a magyar nyelv nem tűri a mássalhangzó-torlódást (*bbf*)”. Akár egybeírjuk, akár nem, a szó kimondása közben megvan a mássalhangzó-torlódás. De persze nem hosszú *b*-t és rövid *f*-et ejtünk, hanem rövid *p*-t és rövid *f*-et, mert a zöngétlen *f* hang előtt természetes magyar beszédben nem ejthetünk zöngés *b*-t; ilyenkor ennek zöngétlen párja, a *p* képződik és hallatszik.

F. G.

NB I, II ponttal vagy pont nélkül? Rostás Károly kaposvári olvasószerkesztőnek erre a kérdésére a következőkben válaszolunk:

Az *NB I*, *NB II* így is, úgy is idegenszerűség, akár teszünk pontot az *I* és a *II* után, akár nem. Minthogy mindenki így ejti: *enbé egy*, *enbé kettő*, legjobb, ha elhagyjuk mellőle a sorszámjelölő pontot, ahogy az újságokban is régóta látjuk. Már nem lehet kiirtanunk az *enbé egy*-féle szórendi indogermanizmust, együtt jár ez a sport nyelvében a Kovács *egy*, Kovács *kettő*-féle idegenszerűséggel. Szaporítják ezt a MÁV gyártotta Balatonmárfafürdő alsó, Balatonmárfafürdő felső fajtájú állomásnevek is. Eredetibb alakjuk ez volt: Balatonmárfafürdő alsó megállóhely, Balatonmárfafürdő felső megállóhely; de ez föltartóztatthatatlanul az előbb említetté rövidül.

F. G.

Bizonyítvány kelte. Kiss Anikó tanár (Gyula) azt írja levelében, hogy a középiskolai bizonyítvány keltének rovata így van nyomtatva: *Kelt, 196 . . . évi hó . . . n.* Több kartársának véleménye szerint az *n.* itt rövidítés, tehát így volna helyes e rovat kitöltése: . . . *június 14. n.* Aki ezt gondolja, az nyilván a *napján* szó rövidítését látja az *n.*-ben. A másik vélemény szerint ki kell írni az *n.* előtt az *á*-t vagy az *é*-t, mert ez az *n* az *-án*, *-én* toldalék végső *n*-je.

Miszerintünk a második vélemény az elfogadhatóbb; ma már meglehetősen ritkán írják keltezésben a *napján* szót, és ha írják is, nem szokták így rövidíteni, hiszen nyomtatott szövegben nem volna sok értelme az ilyen rövidítésnek. Hogy pont van az *n* után, az bizonyítvánnyal nem a rövidítés pontja, hanem a mondat végét jelöli. Ennélfogva oda kell írni az *n* elé a szükséges *á* vagy *é* betűt, az előtte szükséges kötőjellel együtt, hogy ezzel egészüljön ki a szöveg: . . . *június 14-én*. Persze a másik jelölésmód (. . . 14. n.: 'tizen-negyedik napján') sem égbekiáltó bűn, csak az a baj vele, hogy talán nem mindenki találja ki, mit akar jelenteni.

F. G.

A számítógép szerepe a nyelvészeti kutatásokban

(Angliai beszámoló)

Az elektronikus számítógép — megbízhatóságával és gyorsaságával — a nyelvészeti kutatás számára is tág teret nyit. A nálunk sokat emlegetett gépi fordítás itt másodrangú szerephez jut, hiszen a gép fordítani, ha a szót a maga valódi értelmében vesszük, nem tud és valószínűleg nem is fog tudni. Más szóval: a gép az embernek segítségére lehet, de nem helyettesítheti őt egészen. A nyelvész számára nagy segítséget jelenthet, mert — mint fentebb már említettük — a gép megbízható, sőt megbízhatóbb, mint az ember: az ember által elkövetett logikai hibát hamar kiugrasztja. Másrészt a gép igen gyors: a legmodernebb gépek ma már közel egymillió szót tudnak a szótárból kikeresni másodpercenként. A gép ezen előnyeit azokban az országokban, ahol a nyelvészeti kutatás számára is hozzáférhetőek a nagy teljesítményű számítógépek, a nyelvészek ki is használják. A következőkben egy öthetes angliai tanulmányútról szeretnék beszámolni, amelynek célja éppen a számítógépek nyelvészeti felhasználásával kapcsolatos lehetőségek tanulmányozása volt. Az angliai intézetek általában jól el vannak látva géppel, ennek köszönhető, hogy a kutatás skálája igen széles, és az eredmények is azt mutatják, hogy többnyire túljutottak már a kísérletező stádiumon. Vegyük sorra a gépi alkalmazás terén élenjáró intézeteket!

1. University College London, Department of English (vez.: Prof. R. Quirk)
Az intézet elsősorban osztályozási problémákkal foglalkozik.¹

Számítógép segítségével vizsgálták meg az előjárás szerkezetek osztályozási lehetőségeit. Pl.:

(1) *She went for his coat*

(2) *She came with his coat*

(1)-ben az előjáró és az ige kapcsolata szorosabb, mint (2)-ben. Első közelítésként az osztályozási szempont az volt, hogy (1)-ből képezhető szenvedő szerkezet, (2)-ből azonban nem.

Ez az osztályozási szempont azonban elnagyoltnak, túlságosan durvának bizonyult, hiszen nem fér bele a skatulyába például a következő mondat: *Ice consists of water*, amelynek nincs passzívuma, vagy pl.: *He looks like a weasel*.

Ezenkívül olyan mondatokra is magyarázatot kell találni, mint

(3) *He is in the garden*

(4) *They had slept in the bed*

(3)-ban nem hagyható el „in the garden” helyhatározó, (4)-nek nincs passzívuma.

A problematika világos: ahhoz, hogy minden esetre találjunk magyarázatot, az osztályozás kritériumainak számát kell megfelelően megnövelni. ▽

¹S. Svartvik—H. T. Carwell: *Linguistic Classification and Numerical Taxonomy*. Sokszorosított kiadvány, 1964.

Az osztályozás kritériumai lehetnek: *a)* konstituens kritériumok; *b)* transzformációs kritériumok.

a) a mondatban explicite meglevő tulajdonságokra vonatkozik, például a mondatban előforduló szavak sorrendjére, a meglevő grammatikai összefüggésekre stb. *b)* mindig potenciális tulajdonságokra utal, azaz például képezhető-e passzívum vagy nem.

A felhasznált kritériumok száma 67, ebből 52 konstituens és 15 transzformációs. A transzformációs kritériumokkal kapcsolatban nyelvi adatszolgáltatókat is felhasználtak.

A korpusz két szövegmintából állt, mindkettő a Survey of English Usage-ból, egyenként 5000 szóval.

A vizsgálatok célja: *a)* használható osztályozás elérése, *b)* a mintákban nem szereplő mondat esetén: predikciók alkotása.

A munkának még csak az első része készült el, a program öt éves.

2. Birbeck College, Department of Computer Science, (vez.: M. Levison)

Ebben az intézetben van a gépi fordítás bölcsője: az intézet akkori vezetője Prof. A. D. Booth elsőként vetette fel 1949-ben a gépi fordítás lehetőségét. Jelenleg az intézetben nem foglalkoznak gépi fordítással, hanem elsősorban statisztikai vizsgálatokkal. Ezek a statisztikai vizsgálatok a következő kérdések körül csoportosulnak:¹ *a)* gépi indexezés, szavak különböző mutatók szerinti osztályozása; *b)* szerzőség eldöntése; stílus statisztikai vizsgálata; *c)* írástörédek egybevetése, kiegészítése.

Egyelőre az alapkutatásokat végezték el. Az intézet szorosan együttműködik különféle filológiai kutatásokat végző intézményekkel, és külső megbízásokat is elfogad. Megemlíthjük, hogy Levison egyik módszerének kikísérletezésére megvizsgálta Pál apostol leveleit, és úgy találta, hogy csak három származhat egy szerzőtől (erről annak idején a magyar sajtó is beszámolt).

3. University College London, Department of Phonetics (vez.: Prof. D. B. Fry)

A fonetikai intézetben a beszéd automatikus felismerésével foglalkoznak.²

A felismerés lényegében abban áll, hogy a beérkező információt a gép osztályozza a már tárolt információk felhasználásával. Az eddigi (elsősorban a Bell Társaság által végzett) kísérleteken Fryék lényegesen túljutnak. Először is fonémákat ismernek fel, környezetük figyelembevételével. Jelenleg a felismerő algoritmus 13 angol fonémát (az angol fonémák egyharmadát) képes felismerni és az összes ezekből alkotható angol szót. Az elért pontosság 60%-os.

A pusztán akusztikai felismerés azonban nem ad módot a pontosság lényeges javítására. Ezért az akusztikai információkat nyelvekkel egészítik ki, azaz a gépben nemcsak a különböző fonémák (és esetleg variánsaik) akusztikai képét tárolják, hanem bi-, tri-, sőt esetleg tetragrammstatisztikákat is. Kísérleti adatok szerint ugyanis, ha egy kísérleti alany a fonémáknak csak 50%-át ismeri fel, akkor a „tárolt” nyelvi információk alapján már megérti az egész fonémásort, azaz a beszédet. A gép tehát az embert modellálja, amikor a beérkező akusztikai információt nemcsak a tárolt akusztikai információval veti egybe, hanem az előtte vagy utána bejövő információval együtt összehasonlítja a tárolt nyelvi információkkal. Ily módon sikerült a pontosságot 80%-ra javítani

¹ Publikáció sajtó alatt.

² D. B. Fry—P. Denes: The Solution of Some Fundamental Problems in Mechanical Speech Recognition. Language and Speech vol. 1. pp. 35—53 (1958.); D. B. Fry: Automatic Speech Recognition, Proceedings of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences (Helsinki, 1961.); Mouton & Co.: The Hague (1962.), pp. 313—9.

szószintű felismerésnél. Valószínűnek látszik, hogy mondat szintű felismerésről is hallunk majd hamarosan, ahol grammatikai információk is szerephez juthatnak.

4. Cambridge Language Research Unit (vez.: M. Masterman)

A csoport elsősorban gépi analízissel foglalkozik, mégpedig egyelőre kizárólag szintaktikai szinten.¹

A szintaktikai analízis terén Parker-Rhodes módszerét alkalmazzák. A szavakat lyukkártyarendszer segítségével dolgozzák fel, minden szóra a következő információk alapján:

a) Szintaktikai kategória. A szintaktikai kategória a különféle nyelvekben előforduló szintagmatípusokra vonatkozik (ennyiben tehát univerzálisak), azaz a csoport által kidolgozott interlinguába tartoznak). Eddig 24 különböző kategóriát találtak, amelyek közül az angolban 12 található (az angolon kívül a következő nyelveket vizsgálták: francia, német, orosz, török, spanyol, olasz, holland). Ilyen szintagmatípus például a jelzős szerkezet.

b) Szórendi információ. Egyrészt a szintagmán kívül milyen helyet foglal el az adott szó, másrészt a szintagma maga milyen szórendi lehetőségekkel rendelkezik: e két adat kerül a lyukkártyára.

c) Függőség. A lyukkártya tartalmazza a függőségi viszonyokra utaló kódot is, azaz olyan mutatót, amely arra utal, hogy az adott szó mitől függhet adott szintagmán kívül, és maga a szintagma mitől függ.

d) Egyeztetés. Ide nemcsak a szűkebb értelemben vett egyeztetés törvényei tartoznak, hanem a vonzatra vonatkozó információk is.

Ez a kódolási mód lehetővé teszi a szintaktikai analízis leegyszerűsítését. Az analízis lényegében most már úgy megy végbe, hogy a gép a mondat két szomszédos szavának információit hasonlítja össze. Az analízis általában az igével kezdődik, és aztán az igétől jobbra, illetőleg balra álló szavak vizsgálatával folytatódik. Ezt az analízist egyelőre nem gépi fordításhoz használják, hanem különböző nyelvek formális (azaz gépi) elemzési rendszerének kidolgozásához. Ez persze majd a gépi fordításhoz is szükséges lesz, de addig is számos területen hasznosítható: nyelvi információfeldolgozás (dokumentáció-kutatás) és a fenti intézetekkel kapcsolatban említett munkákban is.

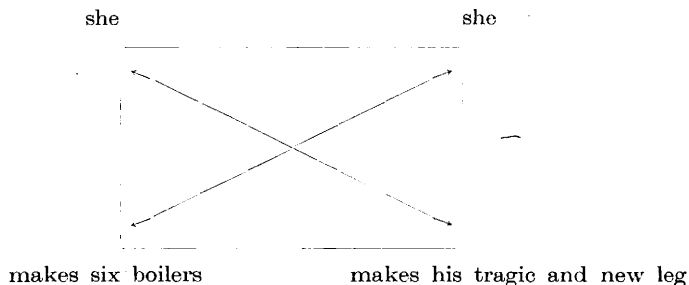
A szintaktikai analízist a későbbiekben szemantikai analízissel kívánják kiegészíteni.² A szemantikai analízis feladata például az olyan mondatok helytelenségének kiderítése, mint a Harvard egyetem gépén előállított (véletlen mondat generátorral, azaz néhány száz szó és közel száz grammatikai szabály segítségével véletlenszerűen): *She makes six boilers and his tragic and new leg.*

Masterman hasznosítja P. Guberina zágrábi professzor kommunikációelméleti modelljét, amely szerint a fenti mondat először a következőképpen egészítendő ki: *She makes six boilers and she makes his tragic and new leg.*

¹ A. F. Parker-Rhodes: A New Model of Syntactic Description. Teddington, National Physical Laboratory, Paper 34 (1961.); A. F. Parker-Rhodes: A Lattice Model of Syntactic Description. Cambridge Language Research Unit Report M. L. 147, 1961.

² M. Masterman: The Semantic Message Detection; M. Masterman: The Semantic Basis of Human Communication, sokszorosított kiadvány; M. Masterman: Semantic Message Detection for Machine Translation. Proceedings of the First International Conference on Machine Translation of Languages and Applied Language Analysis. London, Her Majesty's Stationary Office (1962.), pp. 223–242; M. Masterman: Research on Language as Semantic Configuration. Cambridge Language Research Unit Report M. L. 253 (1964.).

Ily módon juthatunk ugyanis az úgynevezett kommunikációs téglalaphoz, amely Masterman szerint a szemantikai analízishez elengedhetetlen, mert az emberi megértés is valahogyan e szerint megy végbe. A téglalap

Ebben mindig van valami szembeállítás, (l. a nyilakat !), ami pszichológiailag (nem pedig logikailag) a megértést elősegíti (vagy éppen megakadályozza).

A grammatikai analízis most már a kiegészített mondatra vonatkozik, és valahogy így fest:

((*she (makes (six boilers))*)) and
 (*she (makes (his (tragic and new) leg))*))

A zárójelek jelzik az összetartozó részeket.

Egyébként a „téglalaposítást” maga a gép végzi, amennyiben először felismeri az alsó „and”-et, mint „téglalaposító funktort”, míg a második „and”-ről felismeri, hogy nem az.

Ezek után jut szerephez a szemantikai analízisben az úgynevezett tezauszsz mód-szer. Ennek a módszernek a lényege abban áll, hogy a szavakat különböző kategóriákkal jellemzik, és a kategóriákat hasonlítják össze. Márpedig a mondat szemantikai helyességéhez hozzátartozik, hogy a téglalap alsó két csúcsán levő szólancoknak megfelelő kategóriák vagy azonosak legyenek, vagy legalábbis egymáshoz közel álló kategóriákról legyen szó. A fenti esetben természetesen nem ez áll fenn, így mondatunk szemantikailag helytelen.

Megjegyezzük, hogy a kategóriák összehasonlítása nem sokban különbözik Katz és Fodor projekciós szabályaitól. Sőt, hasonló elgondolás található Chomsky legújabb írásában is.

5. University of Edinburgh, Department of English Language and General Linguistics (vez.: Prof. A. McIntosh)

Az intézetben modellt dolgoztak ki mondatok gépi előállítására (generálására).¹ A modell lényegében a Chomsky-féle generatív grammatikán alapszik, de néhány szempontban eltér tőle. Ezek azonban nem annyira elvi jelentőségűek, mint inkább a gyakorlat (azaz a gép) támasztotta követelményekből adódtak. A generálást kiegészítették felismeréssel is: a gép által előállított mondatról ugyancsak a gépnek kellett megállapítania, hogy jól képzett mondata-e az angol nyelvnek.

¹ H. Whitfield: A Phrase-Structure Recognition Routine on English Grammar. Computer Unit Report No. 4 (1964.), Edinburgh.

Természetesen nem használhatták fel az egész angol grammatikát, minthogy az e célnak megfelelő formában még teljes egészében nincs is meg. Így lényegében a R. L e e s könyvében¹ található szabályokból indultak ki a következő módosítással:

a) A generatív grammatikák tudvalevően egy kiinduló szimbólumból állítják elő a mondatokat. Itt azonban célszerűnek látszott 13 különböző kiinduló elemet felvenni. Ezek lényegében a különböző mondattípusoknak felelnek meg.

b) Az egész igei szintagmát IC- (azaz „immediate constituents”, csak közvetlen összetevőket figyelembe vevő) — szabályokkal generálják, nem pedig transzformációs szabályok segítségével.

c) Néhány összetett mondatot is IC szabályokkal generálnak az olyan típusú igék esetén, mint a *find* és *see*, mivel ezek kiegészítője egész mondat is lehet (pl. *They find the meat is too tough*).

Az első kísérletben csak IC típusú szabályokkal dolgoztak, meglepően jó eredménnyel. A gép tulajdonképpen mondattípusokat hasonlít össze, és ha a mondattípust megtalálja, folytatja az elemzést.

Az ilyen és hasonló kísérleteknek elsősorban az a céljuk, hogy ellenőrizze a már kidolgozott IC, illetőleg transzformációs szabályoknak a helyességét. Más szóval a transzformációs grammatika ellenőrzésére számítógép is felhasználható negatív értelemben, ha ugyanis a gép a szabályok segítségével helytelen mondatot állít elő, akkor nem jók a szabályok.

Amint ebből a nagyon is vázlatos ismertetésből kitűnik, a számítógép a nyelvészeti kutatásban is jól használható. Ma már a nyugati országokban az alkalmazott nyelvészetnek egy új ágáról is szokás beszélni: az úgynevezett számítógépes nyelvészetről (computational linguistics). Ez a számítógépes nyelvészet alig egy évtizedes múltra tekinthet vissza, de máris sok eredménnyel büszkélkedhet. Ezek közül viszonylag sok van olyan is, ami a hagyományos nyelvészeti kutatásban is hasznosítható (gondolok itt elsősorban a stílusstatistikára, a szerzőségi vizsgálatokra, írástörédekekre, ismeretlen írások vizsgálatára). Másrészt a matematikai nyelvészet is a számítógéppel kapcsolatos nyelvészeti kutatásoknak köszönheti létét. Véleményünk szerint ez már önmagában sem csekély eredmény.

Kiefer Ferenc

Változások lesznek az orosz helyesírásban?

Annak idején beszámoltunk arról, mik előzték meg az orosz helyesírás szabályainak megjelenését 1956 augusztusában, mi e szabályzat jelentősége (vö. Nyr. 82:149—61). Tekintettel arra, hogy az 1956-i tulajdonképpen az első hivatalos orosz helyesírási szabályzat volt, egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, hogy röviddel megjelenése után nyelvészek, pedagógusok és egyszerű nyelvhasználók szükségesnek érezték e szabályzat tökéletesítését, következetesebbé, egyszerűbbé tételét.

Mert valóban csak erről van szó, nem pedig valamiféle többé-kevésbé gyökeres reformról — ezt minden eddigi hozzászóló hangsúlyozza. Hallatszottak ugyan ultraradikális hangok is ismét (így olyanoké, akik fel akarják eleveníteni az orosz írás latinizálásának kérdését), de ezek egészen elszigetelt vélemények lehetnek, és inkább csak az egyes folyóiratok sommás összefoglalóiban, bizottsági jelentések befejezésül közölt „elvetett javaslatok” rovatában értesülünk róluk.

¹ R. B. Lees: Grammar of English Nominalizations. Supplement the International Journal of American Linguistics, Baltimore (1960.).

A külső eseményeket röviden a következőkben foglalhatjuk össze. 1962-ben létrehoztak az SZTA Orosz Nyelvi Intézetében egy külön bizottságot a helyesírás időszzerű kérdéseinek megoldására (természetesen V. Vinogradov akadémikus elnöklétével). Ugyanabban az intézetben egy egész szektor foglalkozik azóta ezekkel a kérdésekkel. Egyes felmerült részproblémákat e szektor tagjai tüzetesen megvizsgálják, és javaslatukat ennek alapján terjesztik a bizottság elé. Ezen — önmagukban is igen érdekes — résztanulmányokból 1964 folyamán 3 gyűjteményes kötet látott napvilágot, 1965 első felében további két ilyen kötetnek kell megjelennie (I. Irodalom). A Russkij jazyk v Škole hasábjain 1962 óta, a Voprosy jazykoznanijaén meg a Russkij jazyk v nacional'noj Škol'één 1964 óta jelennek meg elvi cikkek, olvasók levelei a kérdésről. Ezzel egyidejűleg az irodalmi hetilapok és folyóiratok hasábjain is megindult a „hozzászólások” áradata — stílusuk, hozzáértésük, intenciójuk olyan, amilyenhez itthon is hozzászoktunk korábban: Értetlenül állnak a változtatások előtt, és szenvedélyes hangon kikelnek ellenük.

Kétéves munkája egyik eredményeként az említett bizottság 1964 végén közzétett egy javaslattervezetet. Ennek alapján ismertethetjük az előirányzott változások főbb pontjait. Ezek szerint a változtatások lényeges részének nyelvészeti tartalma az lenne, hogy az orosz helyesírás alapvető, fonológiai (vagy ahogy a magyar irodalomban szokásosabb) morfológiai elvét következetesebben érvényre juttassa. Ezt szolgálná részben vagy egészben az a javaslat, hogy a *и* betű után mindig csak *и* betű írassék (*чужан, омуи*) tekintettel arra, hogy a *с* hang a mai oroszban mindig kemény, utána mindig, bármit is írunk, csak *у*-t ejtünk, nem *и*-t); hogy az úgynevezett susogók és a *и* betű után hangsúlyos helyzetben mindig *о*-t, hangsúlytalanban meg mindig *е*-t írjunk; hogy az ábécéből elhagyjuk a *ѣ* jelet (ez eddig ilyen esetekben íródott, mint *сѣзд, омѣзд* — vagyis igekötő és tő között). Közvetve a fonematikus elvet erősíti természetesen a hagyományos írásmód érvényességi körének szűkítése is: javasolják a susogók utáni lágyjel elhagyását (tehát *чумаеи* a mostani *чумаеи* helyett, *ноч* a *ночь* helyett stb.). A változtatások egy másik része szabadabb teret engedne a kettős írásmódnak ott, ahol bebizonyosodott, hogy pillanatnyilag nem lehet csak az egyik vagy a másik formát egyeduralkodóvá tenni. Így az eddigi *о Mapуu* írásmód mellett megengednék az *о Mapуе*-félét is (ugyanígy természetesen a hasonló végződésű him- és semlegesnemű szavak esetén is). Nyilvánvaló, hogy ez az engedmény a tervezet előkészítőinek szándéka szerint megkönnyíti az átmenetet egy következetesen morfológiai írásmódra ezekben a gyakori végzésekben (ti. a mostani *-и* végződés helyett itt is *-е*-t fogunk írni). Annak idején furecsállásunkat fejeztük ki azzal kapcsolatban, hogy 1956 óta az *и*-vel kezdődő idegen szavakat *и* betűvel kell írni bizonyos helyzetekben (*предиспоря, безыдейный*). Az új javaslatok megengednék ilyenkor mind az *и*, mind az *ы* betűvel való írást (*предиспоря — предиспоря*). Egyszerűbbé kívánják tenni a javaslat összeállítói a nagybetűk használatára vonatkozó szabályokat, az egybeírás-különírás eseteit és az elválasztási szabályokat (melyek egyébként már eddig is egyszerűbbek voltak, mint a mieink). Az orosz hangrendszerben nincsenek sem hosszú magánhangzó-fonémák, sem hosszú mássalhangzó-fonémák: ennek megfelelően a javaslat tervbe veszi a kettős mássalhangzók teljes megszüntetését (eddig is nagyjából csak kölcsönshangok fordultak elő e jelenség, az új írásmódok tehát ilyenek lennének: *асимиляция, упугация*).

Az elvégzett elméleti kutatások közül általánosabb érdeke miatt egyet szeretnénk kiemelni, Frumkináét. Az ismert moszkvai nyelvstatisztikus azt tette vizsgálat tárgyává, milyen mérhető kihatása lenne, ha a javaslatokat elfogadnák. (Pontosabban: ő nem az itt ismertetett, hanem a korábban napvilágot látott Panov-féle javaslat kihatását mérte, az itt ismertetett annál szerényebb méretű.) Eljárása a következő volt. Steinfeldt kiváló orosz gyakorisági szótárából kiválogatta azokat a szavakat, amelyeket vagy amelyek egyes alakjait a reform érintené, segítségül hívta e munkához a Bielfeldt szerkesztette

orosz szóvégmutterató szótárat is. Tekintettel arra, hogy a javaslatok a legtöbb esetben egyes nyelvtani alakokat érintenek (tehát nem hasonlíthatók a mi *kevésbé, vajon*-féle változtatásainkhoz, ahol elég lett volna csupán ezeknek az egyedi szavaknak a gyakoriságát megnézni), Steinfeldt grammatikai táblázataiból az egyes alakok szövegekben tapasztalható gyakoriságát is figyelembe kellett venni (például a többes alanyeset gyakoriságát az *омы—омы* féle szavak esetén). Ilyen módon azt az eredményt kapták, hogy a Panov-javaslat megvalósítása esetén a változás a szövegszavak 2%-át érintené. Más szóval: minden leírt 100 szóra két olyan szó esnék, amit másként kell írni, mint eddig. Érdekes megjegyezni, hogy a szerző összehasonlította a nevezetes 1917-i orosz helyesírási reformmal a mostanit e szempontból: az 1917-i reform átlagosan 43%-os volt, tehát majd minden második leírt szóban változás állt elő! Egy helyesírási reform mértékét természetesen nemcsak ez az adat határozza meg. Frumkina rámutat arra, milyen sokat jelent a reform tartalma is. Így az 1917-i, mennyiségileg igen jelentős változás majdnem teljes egészében (97%-ában) igen egyszerű volt: el kellett hagyni a szó végéről a ъ jelet, illetőleg a ѣ jel helyett е-t, az и helyett meg и-t kellett írni mindenütt. A most javasolt változtatások ennél lényegesen bonyolultabban határozhatók meg.

Éppen e viszonylagos bonyolultság miatt, meg azért is, hogy a r e f o r m í r á n y a nem a legnépszerűbb, hiszen több esetben a kiejtés ellenére a morfológiai-fonematikus elvet kívánja érvényesíteni, nem vagyunk túlságosan optimisták szovjet kollégáink sikerét illetően. Pedig jó lenne, ha sikerülne a tervük.

Irodalom:

- Панов М. В.: Об усовершенствовании русской орфографии. — Вопросы языкознания XII. (1963), 2: 81—93
- Розенталь Д.: О реформе русского правописания. — Русский язык в национальной школе 1964, 2: 3—13
- Фрумкина Р. — Ходорович Т.: Некоторые количественные оценки предполагаемой реформы орфографии. — Русский язык в национальной школе 1964, 3: 15—20
- Янакиев М.: Теория орфографии и речь. — Вопросы языкознания XIII. (1964), 1: 61—74

A megjelent, illetve megjelenő tanulmánykötetek:

1964:

Вопросы русской орфографии. — 136 lap.

Проблемы современного русского правописания. — 176 lap.

О современной русской орфографии. — 160 lap.

1965:

Обзор предложений по усовершенствованию русской орфографии.

Орфография собственных имен.

És végül a bizottság javaslata, mely — a mi szabályzatunk 10. kiadásának előkészítéséhez hasonlatosan — három részre tagolva (1. új szabályok, 2. részben megváltozott szabályok, 3. elvetett javaslatok) és a régiekkel összevetve közli anyagát, megtalálható például a következő helyen:

Предложения по усовершенствованию русской орфографии. — Русский язык в национальной школе 1964, 6: 4—52.

Papp Ferenc

Értekezéslet a gépi adatfeldolgozásról

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem matematikai és alkalmazott nyelvészeti csoportja 1964. október 15–16-án együttes rendezésben munkaértekezletet tartott „A lyukkártya-rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás kérdései a nyelvtudományi munkában” címen. Az értekezleten, amelyet K a l m á r L á s z l ó egyetemi tanár nyitott meg, négy előadás hangzott el.

K e l e m e n J ó z s e f beszámolt a „Szövegek és szótárak adatainak lyukkártya-rendszerű gyűjtése és feldolgozása” kérdéseiről. Beszámolójában áttekintést adott a nemzetközi fejlődés eddigi főbb eredményeiről, ismertette a magyar kutatások célkitűzéseit, és részletes lyukkártyatervet terjesztett elő a szövegekből történő szó- és morféma-gyűjtésre vonatkozólag.

P a p p F e r e n c „A magyar szókincs lyukkártyarendszerű feldolgozása” címen ismertette csoportjuk munkáját, amelynek során A magyar nyelv értelmező szótára önálló szócikkeinek címszavait több szempontból elemzik, és érintette a munkával kapcsolatos főbb kérdéseket. (Vö. Nyr. 88.)

J i t k a Š t i n d l o v á prágai kutató francia nyelven tartott előadásában egyes nyelvészeti munkák gépesítésének és automatizálásának kérdéseit ismertette. Ezzel kapcsolatban beszámolt saját munkájáról, részint a mai cseh nyelv értelmező szótárának gépi adatfeldolgozásáról, részint a verses szövegek gépi adatfeldolgozásával kapcsolatos tapasztalatairól.

J a r m i l a P a n e v o v á prágai kutató orosz nyelven tartott előadásában a lyukkártyagépeknek a sokoldalú szövegelemzésben való felhasználását tárgyalta, és az ilyen tárgyú munka közben szerzett tapasztalatairól számolt be.

Az előadásokat vita követte. A vitán résztvevők részint olyan kérdéseket vetettek fel a munkával kapcsolatban, amelyekre részletesebb feleletet kívántak, részint pedig az elhangzott előadások egyes részletmegállapításaival szálltak vitába. Különösen sok kérdést tettek fel a debreceni csoport tagjai, akik gyakorlati munkájuk közben felmerült problémáikra kértek választ. A vita során a legtöbb kérdésre kielégítő választ kaptak. A vita tanulságaiból egyebek közt az az általános tapasztalat szűrhető le, hogy a lyukkártyarendszerű adatfeldolgozás és adatrendezés kérdései iránt igen nagy az érdeklődés. Sokan kíváncsian várják a közeljövőben végzendő kísérletek eredményét.

A munkaértekezéslet második napjának délutánján az értekezéslet résztvevői csoportosan megtekintették a Központi Statisztikai Hivatal lyukkártyaüzemében folyó munkálatokat és a gépek működését.

K. J.

Vendégeink. J. A. M e l e s u k, a moszkvai nyelvtudományi intézet tudományos munkatársa az Eötvös Loránd Tudományegyetem vendégeként 1964 decemberében hazánkban járt. Itt-tartózkodása alatt meglátogatta az MTA Nyelvtudományi Intézetét, és előadást tartott a magyar–orosz gépi fordításról.

P e n a v i n O l g a, az újvidéki egyetem tanára az elmúlt év decemberében négyhetes tanulmányúton volt Magyarországon. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében a szlavóniai nyelvjárási gyűjtéssel kapcsolatban településtörténeti kutatásokat végzett. Az újvidéki egyetem és az MTA Nyelvtudományi Intézete között egyezmény jött létre a két intézmény együttműködésére a dialektológiai kutatások területén.

Nyelvjárási gyűjtés Ausztriában. Imre Samu és Lőrincze Lajos a magyar nyelvatlasz munkálatai során egy nyelvjárási szempontból is érdekes magyar nyelvterületet kerestek fel az elmúlt év végén. Egyhónapos gyűjtőútjukon Burgenland négy magyarlakta falvában jártak, Felsőőrben, Alsóőrben, Középpulyán és Őriszigeten.

Nyelvtanoktatás rajzokkal. Érdekes kezdeményezés indult néhány éve a Munkaügyi Minisztérium ipari tanintézeteiben. Nyelvtani és nyelvhelyességi szabályok szemléltető oktatására Zentai László magyar szakos tanár ötleteiből szöveges rajzokat készített Molnár Emil, a Munkaügyi Minisztérium módszertani intézetének igazgatóhelyettese. Az ügyes és szellemes rajzok fotokópiáit szétküldték a budapesti és vidéki tanintézetekbe, s a fényképek alapján készült nagyméretű rajzokat jelenleg 50—60 iskola tanárai használják a magyartanításban.

Sz. L.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Dáloki János

A kézirat beérkezett: 1965. III. 20. — Példányszám: 8300 — Terjedelem: 11,9 (A/5) ív.

65.60507 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai (Ismerteti: <i>Ferenczy Géza</i>).	253
Verbényi—Könings—Tardos: Német—magyar külkereskedelmi szótár (Ismerteti: <i>Mollay Károly</i>)	256
Papp Ferenc: Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban (Ismerteti: <i>Petőfi S. János</i>)	257
Witold Doroszewski: Poradnik językowy (Ismerteti: <i>Kristóf László</i>)	259
Ország László: Magyar—angol szótár (Ismerteti: <i>Láczter István</i>)	260

A Nyelvőr postája

<i>Mikesy Sándor</i> : Murony	262
<i>Scheiber Sándor</i> : Új közmondás? — Petőfinek egy hasonlatáról	264
<i>H. Fekete Péter</i> : Időben — kellő időben — idejére	264

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>K. M.</i> : Gólszerző — <i>F. G.</i> : Gyógyult beteg — Élő halból készült halászlé — <i>F. G.</i> : Eltakarít — <i>F. G.</i> : Vízilovat — vizilót; foglyot — fogolyt — <i>F. G.</i> : Szűrő kerettel — <i>Sz. L.</i> : Körös — Kiskörös, Nagykörös — <i>F. G.</i> : A frank kiejtése — <i>F. G.</i> : Passió — passzió — <i>F. G.</i> : Hanglejtés — <i>F. G.</i> : Tovább fertőz vagy továbbfertőz? — <i>F. G.</i> : NB I, II ponttal vagy pont nélkül? — <i>F. G.</i> : Bizonyítvány kelte	265
---	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Kiefer Ferenc</i> : A számítógép szerepe a nyelvészeti kutatásokban	271
<i>Papp Ferenc</i> : Változások lesznek az orosz helyesírásban?	275
<i>K. L.</i> : Értekezlet a gépi adatfeldolgozásról	278
<i>Sz. L.</i> : Vendégeink — Nyelvjárási gyűjtés Ausztriában — Nyelvtanoktatás rajzokkal	278

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest, V. Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111—46, az AKADÉMIAI KÖNYVBOLT-ban, Budapest, V. Váci u. 22., a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban, Budapest, V. Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. — Előfizetési díj egy évre: 18,00 Ft

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 4 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencsdy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 Ft
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, negyedik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd és Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais- emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompai József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar ősszetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károlyi Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az ősi magyar igeekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>)	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompai József</i>)	90 „
Édes anyanyelvünk. 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igeitővei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése	16 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : A metafora a fonetikai műnyelvben	10 „
<i>Pais Dezső és Benkő Loránd</i> : Szótörténeti és szófejtő tanulmányok	28 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ő- és néptörténet forrástudománya	18 „
<i>Melich János</i> : Dolgozatok II.	18 „
<i>Ligeti Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd szerk.</i> : Tanulmányok a magyar nyelv élettrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Fónagy Iván — Péchy Blanka: Hanglejtés és érthetőség

Deme László: A mondatok egymáshoz kapcsolása a beszédben

Berényi Zsuzsanna: A csepeli személynévadás sajátosságai

Nagy J. Béla: Legyen hát per, ha úgy tetszik!

Benkő László: „Lengyelben jártam...”

Lőrincze Lajos: Lengyelben, Olaszban, Japánban

Bárczi Géza: A Rozsdatemető stílusáról

Szilágyi Ferenc: Költő a tájban (Simon István legújabb verseskötnyvéről)

Hajdú Mihály: A helyesírás tanítása a középiskolák levelező tagozatán

Farkas Vilmos: Egy újabb mondatelemző segédkönyv

Tompa József: Főnév vagy melléknév?

Fodor István: Afrika nyelvi problémái és a „nyelvi tervezés”

O. Nagy Gábor: Részletek egy szólásmagyarázó szótárból

Balázs János: Hulló harmatnak szeretője ...

Pais Dezső: Szemfényvesztő

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

89. ÉVFOLYAM 1965. JÚLIUS–SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Fónagy Iván — Péchy Blanka</i> : Hanglejtés és érthetőség	281
<i>Deme László</i> : A mondatok egymáshoz kapcsolása a beszédben.....	292
<i>Berényi Zsuzsanna</i> : A csepeli személynévadás sajátosságai	302
<i>Nagy J. Béla</i> : Legyen hát per, ha úgy tetszik!.....	327
<i>Benkő László</i> : „Lengyelben jártam...”	331
<i>Lőrincze Lajos</i> : Lengyelben, Olaszban, Japánban	333

Vita

<i>Bárczi Géza</i> : A Rozsdatemető stílusáról	336
--	-----

Íróink nyelve

<i>Szilágyi Ferenc</i> : Költő a tájban (Simon István legújabb verseskötényéről).....	339
---	-----

Nyelv és iskola

<i>Hajdú Mihály</i> : A helyesírás tanítása a középiskolák levelező tagozatán.....	345
<i>Farkas Vilmos</i> : Egy újabb mondatelemző segédkönyv.....	354
<i>Tompa József</i> : Főnév vagy melléknév?.....	356

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Fodor István</i> : Afrika nyelvi problémái és a „nyelvi tervezés”.....	358
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>O. Nagy Gábor</i> : Részletek egy szólásmagyarázó szótárból	367
<i>Balázs János</i> : Hulló harmatnak szeretője	374
<i>Pais Dezső</i> : Szemfényvesztő	378
<i>Tompa József</i> : Újmagyar	380
<i>Prohászka János</i> : Néhány régi ételnévről	382
<i>Horpácsi Illés</i> : Oldal	385
<i>Zsoldos Jenő</i> : Szótörténeti jegyzetek	386
<i>Kondássy Imre</i> : Miskolcra	392

Hanglejtés és érthetőség

A beszéd mesterséges előállítására irányuló kísérletek egyik érdekes eredménye, hogy a szintetizált mondatok érthetősége ugrásszerűen emelkedik, ha a hangsorhoz a megfelelő dallamot is előállítják. Egybevág ez az eredmény az előadóművészek, színészek, bemondók és az őket hallgató közönség tapasztalatával. Nemcsak a szintetikus mondatok megértését mozdítja elő a hanglejtés. Megkönnyítheti a felolvasott vagy elmondott szöveg, az eljátszott szereprész felfogását, „dekódolását” is. A megkönnyítheti megengedő formában az is benne foglaltatik, hogy a hanglejtés nem mindig könnyíti meg, olykor meg is nehezíti a megértést. Ezúttal a szerkezetek, mondatok értelmezéséből, érthetőségéből Péchy Blanka tapasztalataiból kiindulva közeledünk a helyes beszéd, a helyes hanglejtés kérdéséhez.

1. Alany, birtokos jelző, részeshatározó. „Móricz Zsigmond regényében...” Ez a mondat kétféleképpen is folytatódhat:

Móricz Zsigmond regényében < *mindvégig történelmi hitelességre törekszik.*
megtaláljuk a kor történelmi alakjait is.

Az első (itt: felső) esetben *Móricz Zsigmond* a mondat alanya, a második esetben *Móricz Zsigmond* birtokos jelző. Felmerül a kérdés, vajon a beszéd zenei elemei pótolni tudják-e a hiányzó morfémat (alany: Ø, birtokos jelző: -nak a), megkülönböztethető-e a két szerkezet önmagában is, a szövegösszefüggés segítségével nélkül. Más mondatokkal együtt felolvastattuk a fent idézett mondatokat tíz egyetemet végzett férfival és nővel. A birtokos jelző dallama 8 esetben megfelelt a jelzős (és határozós) szerkezetek esetében leggyakoribb _ _ képletnek. Két esetben sodorta egy szólamba az erős nyomaték a három szót: _ _ Az alanyként álló személynév dallama többféleképpen alakult. De csaknem minden esetben eltért a fenti sémától. 8 esetben szünet választja el az alanyt a határozótól: *Móricz Zsigmond* || *regényében* ..., 2 esetben pedig a *Zsigmond* utolsó szótagjának lefékezése, a *d* megnyújtása pótolta a szünetet és sejtette a határt. A birtokos jelzős szerkezet egybetartozását a ritmus egyöntetűsége is jelezte; az alanyt és a határozót pedig a módosuló ritmus is elhatárolta egymástól. Más a kétféle szerkezet nyomatékeloszlása is: a birtokos jelzős szerkezetet az első tag súlyosabb nyomatéka fogja össze; az alanyos változatban többnyire a határozóra esik a súlyosabb nyomaték. Az első tag ezáltal is eltávolodik némileg a másodiktól, mintegy ütemelőzőbe kerül. Az elhangzott (és hangszalagon rögzített) mondatok dallamát — itt is és a továbbiakban is — Magdics Klára kottái érzékeltetik (1—2. ábra).

1/a 1/b 1/c 1/d

Móricz Zsigmond regényében... Móricz Zsigmond regényében... Móricz Zsigmond regényében... Móricz Zsigmond regényében...

1/e 1/f 1/g

Móricz Zsigmond regényében... Móricz Zsigmond regényében... Móricz Zsigmond regényében...

1. ábra

2/a 2/b 2/c

Móricz Zsigmond regényében... Móricz Zsigmond regényében... Móricz Zsigmond regényében...

2. ábra

Kitűnik ezekből az első kísérletekből, hogy az alanyos változat és birtokos jelzős szerkezet megkülönböztetésére nem alakult ki egységes eljárás. A felolvasók azonban önkéntelenül igyekeznek különbséget tenni a kettő között. A tíz közül csak egy felolvasó akadt, aki lényegében azonos hanglejtéssel olvasta a két mondatot (vö. 1/a és 2/a).

Hogy legalábbis k i a l a k u l ó b a n v a n a kétféle „zenei megoldás”, arra éppen a hanglejtésbontások lehetősége világít rá. Az egyik felolvasónk ugyanolyan sietve korrigálta a helytelennek érzett dallamot, ahogyan a nyelvbontlást szokás:

re- gé- nyé- ben . . .
Mó- ricz Zsigmond

így hangzott a mondat eleje, melyben *Móricz Zsigmond* alanyként szerepelt. Alig fejezte be a mondatot a felolvasó, máris úgy érezte, hogy „birtokos hanglejtéssel” mondta, és kis szünetet tartva helyesbített:

mond re- gé- nyé- ben . . .
Mó- ricz Zsig-

Hasonló eredményre vezettek más mondatpárokkal végzett próbáink is („Kádár János miniszterelnök látogatását elhalasztotta” és „Kádár János miniszterelnök látogatását elhalasztották”). Az eddigiekhez talán azt tehetjük még hozzá, hogy a birtokos szerkezetek hangterjedelme általában szűkebbnek bizonyult. A beszélők a hang egy szinten tartásával érzékeltették a szerkezet szoros összetartozását, így juttatva kifejezésre, hogy az első tag (*Kádár János miniszterelnök . . .*) csak jelzője, módosítója a második tagnak, nem pedig önálló alany.

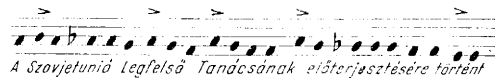
Bajosabb, bonyolultabb a szabályszerűségek kiemelése, amikor a birtokos jelző a részeshatározóval áll szemben:

- a) A Szovjetunió Legfelső Tanácsának előterjesztésére történt.
b) A Szovjetunió Legfelső Tanácsának terjesztette elő.

A birtokos szerkezetben többnyire párhuzamosabban futnak az egyes szólamok, a nyomatékos szótagok megközelítőleg azonos szintről ereszkednek lefelé (3–4. ábra).

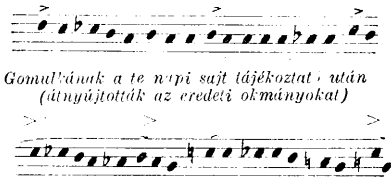

3. ábra

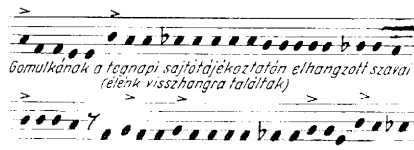

4. ábra

A nyomatékos szótagoknak ez az egy szinten tartása ezúttal is alighanem a birtokos szerkezet első tagjának önállótlanágát jelzi, a folytatásra, a szerkezet második tagjára irányítja a figyelmet. Ha a birtokos jelzős szerkezet két tagját több szóból álló minőségjelző választja el, a birtok és birtokos összetartozását egyező hangfekvésük — a közbeiktatott rész lesüllyesztése vagy megemelése, kisebb dinamikája, gyorsabb tempója — érzékeltetheti (5–6. ábra).

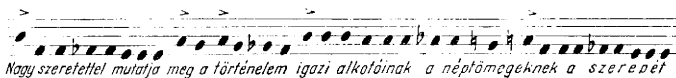

5. ábra

6. ábra

A köznyelvi dallamszokás kialakulatlanágát tükrözi a következő esetünk is. Egy hírfelolvasás során azt kifogásoltuk, hogy a bemondó a *Nagy szeretettel mutatja meg a történelem igazi alkotóinak, a néptömegeknek a szerepét* mondatban az *alkotóinak* szót „nem mondta birtokos esetben”. A szó középső szinten kitartott dallammal hangzott el. Péchy Blanka megismételte a mondatot úgy, hogy a birtokviszony kifejezésre jusson (7. ábra):

7. ábra

Ezután mikrofonba olvasott egy másik mondatot, melyben a kérdéses szó „részben esetben” állott (8. ábra):

8. ábra

Ellenőrzésül felolvastattuk a fenti két mondatot tíz egyetemest végzett nővel és férfival. A „gentivust” ezúttal is a hang fenttartása tükrözte, a részes-határozóban azonban nem esett, hanem 10 eset közül 9-ben emelkedett a hang (9–10. ábra).

(Nagy szeretettel mulatja meg)
a történelem igazi alkotóinak a néptömegeknek a szerepét
(7 felolvasó)

(3 felolvasó)
9. ábra

(Ezt a szerepet azonban)
a történelem igazi alkotóinak a néptömegeknek engedi át.
(6 felolvasó)

(3 felolvasó)
(1 felolvasó)
10. ábra

Az eddigi kísérletek még nem bizonyítják, hogy a beszéd zenei (prozódikus) elemei valóban megkönnyítik a szerkezetek felismerését. Ennek eldöntéséhez a hallgatók magatartásából kellene kiindulnunk. Azt akarjuk tudni, vajon már a szerkezet lezárása előtt sejthető-e a folytatás, hogy a „Móricz Zsigmond regényében...” kezdetű mondat dallamában benne rejlik-e a válasz arra a kérdésre: alannyal vagy birtokos jelzővel kezdődött-e a mondat. Erről legkönnyebben úgy győződhetünk meg, ha a kérdéses szerkezet első tagját, jelen esetben az első három szót kiemeljük a felvételből, és megvizsgáljuk, vajon a hallgatók közül hányan találják el, hogyan folytatódik a mondat.

Ezekhez a hanglejtés-érthetőségi kísérletekhez kiválasztottunk két felvételt, s a kritikus ponthoz érve elvágtuk a szalagot. A megcsonkított mondatokat két hallgatócsoport előtt játszottuk le, egy gimnázistákból (gimn.) és egy bölcsészhallgatókból (bh.) álló csoport előtt. Az alábbiakban közöljük az eredményeket. Az elhangzott szavak dallamát ismét Magdics Klára kottái érzékeltetik (vö. 11–14. ábra).

1/a

Móricz Zsigmond regényében
(mindvégig történelmi hírelességre
törekszik)

Vélemények:	M. Zs. alany		M. Zs. birtokos jelző		Bizonytalan	
	Gimn.	Bh.	Gimn.	Bh.	Gimn.	Bh.
	18	11	1	—	—	—

11. ábra

1/b

Móricz Zsigmond regényében
(mindvégig történelmi hírelességre
törekszik)

Vélemények:	M. Zs. alany		M. Zs. birtokos jelző		Bizonytalan	
	Gimn.	Bh.	Gimn.	Bh.	Gimn.	Bh.
	9	11	—	—	—	—

12. ábra

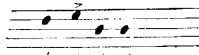
2/a

Móricz Zsigmond regényében
(megtaláljuk a kor történelmi
alapjait is)

Vélemények:	M. Zs. alany		M. Zs. birtokos jelző		Bizonytalan	
	Gimn.	Bh.	Gimn.	Bh.	Gimn.	Bh.
	1	—	18	11	—	—

13. ábra

2/a

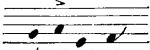

Még ott laknak
(bár nincs egy fillerjük sem)

Vélemények:	Okhatározó		Megengedő		Bizonytalan	
	Gimn.	Bh.	Gimn.	Bh.	Gimn.	Bh.
	—	4	11	5	—	—

17. ábra

2/b

Még ott laknak
(bár nincs egy fillerjük sem)

Vélemények:	Okhatározó		Megengedő		Bizonytalan	
	Gimn.	Bh.	Gimn.	Bh.	Gimn.	Bh.
	—	—	11	11	—	—

18. ábra

A főmondat szökőzáras és enyhén (röviden, gyorsan) felsikló dallama alapján a hallgatók előre látták a megengedő mondatot (2b). Ugyan-csak megengedő mondatot vártak, bizonyára a kis szekundnyi fellépés hatására, az első mondat a) változata alapján is, holott valójában okhatározó mondat következett (1/a). A kotta nem árulja el, miért számított a hallgatók többsége megengedő mondatra a (2/a) mondat esetében. Ezúttal a bizonytalan, habozó hang sejtette a kifejtésre váró ellentmondást.

A mondatvég megemelkedése gyakoribb ugyan megengedő jellegű tagmondatokban, de korántsem vált még a megengedő jelleg hagyományosan rögzített jegyvé.

2. A mondatdallam megkülönböztető szerepe.
A hanglejtés megkülönböztető szerepe az idézett esetekben a csonka mondatra korlátozódik. Mire a ponthoz érünk, a hanglejtés segítsége nélkül is tisztázódik, mi az egyes szavak szerepe a mondatban. Nem mindig ilyen egyértelműek a nyomtatott mondatok: *Ilyen Franciaország, Belgium és Hollandia némely vidéke* (A Kossuth rádió egyik adása alapján idézzük.) Nem tudhatjuk, hogy az *ilyen* (tehát az elhangzott kijelentés) Franciaország és Belgium egészére vonatkozik-e, vagy csak némely vidékére. Nyelvtani szinten: bizonytalan, vajon a *némely vidéke* csak Hollandia birtoka-e, vagy mind a három főnévé. Képlet segítségével talán így ábrázolhatjuk a két lehetőséget:

(1) (F + B + H) nv

(2) (F + B) + H nv

Tisztázódik-e a beszéd folyamán, hogy e kettő közül melyikkel van dolgunk?

Ezeket a mondatokat is felvettük kísérleti listánkra. (Az egyértelműség-hez szükséges kontextust rövid magyarázattal pótoltuk.) Meglehetősen egy-séges volt az eredmény. Amikor a *némely vidéke* egyaránt vonatkozik mind a három országra, párhuzamosan (enyhén) lejt mind a három országnév. A pár-huzamosságot kiemeli a három szólam azonos nyomatékeloszlása és tempója. Ha csak Hollandia területét szűkíti le a fenti megszorítás, akkor a két első országnév fut párhuzamosan, a harmadik egybeolvad a *némely vidéke*-vel és az alapszint felett lebeg. Három ízben félkört képezett a két előző országnév:

1/a

Ilyen Franciaország, Belgium és Hollandia némely vidéke
(Értsd: Fr. és B. egésze. Fr. és B. alany.)

22. ábra

Vélemények:	Fr., B. alany		Fr., B. birtokos jelző		Bizonytalan	
	Gimn. Bh.		Gimn. Bh.		Gimn. Bh.	
	10 6		— 3		— —	

1/b

Ilyen Franciaország, Belgium és Hollandia némely vidéke
(Értsd: mind a három országnak némely vidéke. Fr., B. birtokos jelző)

23. ábra

Vélemények:	Fr., B. alany		Fr., B. birtokos jelző		Bizonytalan	
	Gimn. Bh.		Gimn. Bh.		Gimn. Bh.	
	9 6		1 3		— —	

2/a

Ilyen Franciaország, Belgium és Hollandia némely vidéke
(Értsd: Fr. és B. egészében véve. Fr. és B. alany.)

24. ábra

Vélemények:	Fr., B. alany		Fr., B. birtokos jelző		Bizonytalan	
	Gimn. Bh.		Gimn. Bh.		Gimn. Bh.	
	— 2		10 7		— —	

2/b

Ilyen Franciaország, Belgium és Hollandia némely vidéke
(Értsd: mind a három ország némely vidéke. Fr., B. birtokos jelző)

25. ábra

Vélemények:	Fr., B. alany		Fr., B. birtokos jelző		Bizonytalan	
	Gimn. Bh.		Gimn. Bh.		Gimn. Bh.	
	1 4		8 5		1 —	

Ezúttal az *a*) változat bizonyult érthetőbbnek. Az alanyos szerkezetet mindkét esetben felismerte a hallgatók túlnyomó többsége. Az első két főnevet egybekapcsolja a dallamív és a kettőt szünet választja el a harmadiktól. Kevesebben ismerték fel a *b*) változatban a birtokos szerkezetet. A félreértést alighanem az okozta, hogy a *Hollandia* szóra erősebb nyomaték esett, mint a

két első országnévre, s hogy a harmadik főnevet az egységes dallamív is szorosan összefűzte a birtokkal, s ezáltal eltávolította az első kettőtől.

A beszélő szándékának megfelelően értelmezték általában a hallgatók a határozó érvényességi tartományát s.

1/a

Gyorsan fut és úszik
(Csak a fut-ra vonatkozik a gyorsan)

Vélemények:	Csak a fut-ra vonatkozik		Mind a két állítmány-ra vonatkozik		Bizonytalan
	Gimn.	Bh.	Gimn.	Bh.	Gimn. Bh.
	9	9	1	—	— —

26. ábra

1/b

Gyorsan fut és úszik
(Csak a fut-ra vonatkozik a gyorsan)

Vélemények:	Csak a fut-ra vonatkozik		Mind a két állítmány-ra vonatkozik		Bizonytalan
	Gimn.	Bh.	Gimn.	Bh.	Gimn. Bh.
	7	9	3	—	— —

27. ábra

2/a

Gyorsan fut és úszik
(Mindkét állítmányra vonatkozik a gyorsan)

Vélemények:	Csak a fut-ra vonatkozik		Mind a két állítmány-ra vonatkozik		Bizonytalan
	Gimn.	Bh.	Gimn.	Bh.	Gimn. Bh.
	2	1	8	8	— —

28. ábra

2/b

Gyorsan fut és úszik
(Mindegyik állítmányra vonatkozik a gyorsan)

Vélemények:	Csak a fut-ra vonatkozik		Mind a két állítmány-ra vonatkozik		Bizonytalan
	Gimn.	Bh.	Gimn.	Bh.	Gimn. Bh.
	1	—	9	9	— —

29. ábra

A prozódikus hangtulajdonságok különböztetik meg az értelmezőt az állítmánytól (*Péter, a hátvéd és Péter a hátvéd*), a határozót a közbeékelt mondattól (*Ezt az épületet okosan restaurálták és Ezt az épületet — okosan-restaurálták*), a hanglejtés dönti el elsősorban, hogy a felsorolás egy következő láncszemével vagy az előző tag értelmezőjével van-e dolgunk. Az írásban ilyenkor kétértelmű a vessző.¹ *Barócsit, Bertókot, Nádasdi-Szabót, a rossz tanulókat és a múlt heti hiányzókat hívta ki.* Nem derül ki ebből, hogy Barócsiék rossz tanulók-e. Az értelmezőt gondolatjelek közé téve kiküszöbölhető a félreértés. A beszédben a rossz tanulók dallama és dinamikája a felsorolt személynevekéhez hasonló, ha a felsorolás következő tagjával állunk szemben. Az értelmezőként álló rossz tanulókhöz érve módosul a dallam (többnyire mélyül a hang), csökken a hangerő, gyorsul a tempó. Az ellenőrző kísérletek során minden hallgató felismerte az értelmezőt (vö. Fónagy—Magdics: A magyar beszéd dallamáról).

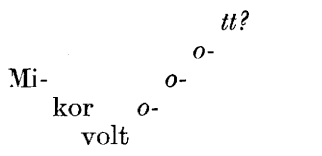
¹ A vessző kétértelműségén alapul az a német anekdota, amely szerint Grün csodálkozva áll meg egy sírkő előtt a temetőben: „Hier ruht Joseph Kohn, ein ehrlicher Kaufmann und ein redlicher Mann.” Grün összezsapja a kezét: „Három ember egy sírban?!”

Hogyan különböztethetjük meg felolvasásban vagy beszédben a 23-24-es számú ház-at a huszonhárom 24-es számú ház-tól? Tíz felolvasónk interpretációjában mutatkozó eltérések ellenére is világosan elhatárolható a kétféle szerkezet dallama. A jelzős színtagma többnyire két szólamból állt: _ _, vagy egyetlen _ -típusú szólamban egyesült. A mellérendelő összetételt többnyire két vonalú _ dallama alapján könnyen meg különböztethetjük a jelzős szerkezettől. Az egyik jelzős szerkezetet hárman ugyancsak két vonalú dallammal olvasták. A felső dallamvonal azonban kromatikusan ereszkedett, szemben a mellérendelő összetétel élesebben elkülönülő, merevebb dallamával.

30. ábra

4. A kísérletek gyakorlati alkalmazásáról. A helyes hanglejtésre eddig viszonylag kis figyelmet fordított a nyelvnevelés. Ennek egyik oka talán, hogy nem igen tudjuk, mi is a helyes hanglejtés. Viszonylag könnyű rámutatni a magyar anyanyelvűek többségének beszédétől elütő hanglejtésformákra. Ilyennek érezzük a fékezett tempóban, nyomatékosan felsikló (préselt zöngével képzett) hangot kijelentő mondatok vagy kiegészítendő mondatok végén:

Vagy efféle dallamformákat:

31. ábra

32. ábra

(Erről bővebben Fónagy—Soltész: A mozgalmi nyelvről. Budapest, 1954. 45 és kk.)

Az „éneklésnél” veszedelmesebb a monotonizálás, mivel kevésbé feltűnő s így könnyebben terjed, s mert az élő beszéd létalapját csökkenti: a hang elevenségét, kifejezőerejét. A hírbemondók többsége például két-három „céhszerű” dallamklisével operál. A mondat dallamának csekély hírértéke,

sablonszerűsége a legkevésbé sem alkalmas az érdeklődés felkeltésére. (A gépies hang természetesen összefügg a szöveg gépiességével, a dallamkliséket részben a híryananyagban gyakori kötött szólamok termelik ki.)

A fent ismertetett kísérletek további fogódzót nyújtanak a kiejtési versenyek teljesítményeinek értékeléséhez.

Azt tapasztaltuk, hogy olykor az egyik, olykor a másik felolvasó mondata bizonyult egyértelműbbnek. Amikor a kevésbé „érthető” dallamot megbíráltattuk további öt hallgatóval, akikkel előre közöltük, hogyan értelmezendő a mondat (pl. alany-e a mondat elején álló *Móricz Zsigmond*), többnyire elfogadták, helyesnek tekintették a kevésbé találó (kevesebb találatot eredményező) változatot is. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy hivatásos felolvasó (előadóművész, rádióbemondó, tanár é. í. t.) munkája szempontjából nem közömbös, hogy milyen mértékben képes hangjával megkönnyíteni a szöveg megértését.

A hanglejtés előremutató és differenciáló (szerkezeteket megkülönböztető) szerepe, teljesítménye jól mérhető, amint ezt az ismertetett kísérletek is igazolják. Érdemes lenne ezért a jövőben lefolytatandó kiejtési versenyekhez (egyebek között!) olyan kísérleti szövegeket kidolgozni, melyek próbára tehetik a beszéddallam előrejelző és értelemmeghatározó erejét. A versenyzők teljesítményének értékelésekor azt is figyelembe kellene venni, hogy mondataikat 10 (vagy több) kísérleti alany közül hány értelmezi a beszélő szándékának, a mondat tényleges értelmének megfelelően. Az elbírálásnak ez a módja kétségtelenül igen körülményes, de nem kevésbé megnyugtató — objektivitásánál, számszerűségénél fogva. Nem pótolhatja, de szerencsésen kiegészítheti, támogathatja az összbenyomáson alapuló elbírálást.

Fónagy Iván — Péchy Blanka

A mondatok egymáshoz kapcsolása a beszédben

1. Nem az összetett mondat tagmondatainak összekapcsolásáról akarnék szólni. Az összetett mondatnak mondatnyi nagyságú önálló egységei ugyanis nem „mondatok”, hanem „tagmondatok”: viszonylag önálló részei, de mégis csak részei egy nagyobb egésznek. Azon a felfogáson, amelyet az összetett mondat hagyományos elnevezése sugallana — hogy tudniillik az összetett mondat több önálló mondat összetevődéséből keletkezik a beszéd során —, ma már túl vagyunk. A mai magyar nyelv rendszere című kétkötetes leíró nyelvtanunk (Bp., 1961., 1962.) nem részletezi ugyan a kérdést, s nem fejti ki ezzel kapcsolatos felfogásunkat — hogy tudniillik az „összetett mondat” tulajdonképpen nem több önálló mondat összekapcsolása, hanem egy egységes mondat széttagolása —; de az alárendelő és a mellérendelő összetett mondatról adott meghatározásai (2: 329, 330, 408) eléggé világosan tükrözik, hogy az összetett mondatot nem mondatok, hanem tagmondatok együttesének tartjuk. E felfogás érvényesül egyébként az 1951 óta forgalomban levő középiskolás nyelvtankönyvekben, a régebbiben is, az újabban is.

A fent írt cím tehát nem erre a kérdésre utal, hanem az önálló mondatok összekapcsolására. Említett akadémiai nyelvtanunk e problémáról így nyilatkozik: „Megjegyzendő, hogy közvetlen tartalmi kapcsolat önálló, lezárt (befejezett) hanglejtésű mondatok között is létrejöhet” (2: 409).

Ezt a kérdést nyelvtani-nyelvtudományi szakirodalmunk eddig nem bogozgatta, tulajdonképpen e formában fel sem vetette. Mint nyelvhelyességi-nyelvhasználati probléma tűnt csak elő, de nem is egészében, csak egyik részletében, mégpedig e kérdésfeltevésbe ágyazódva: „Kezdhünk-e mondatot kötőszóval?” (vö. pl. NyFK. 264; MNyh.² 304; Pais-empl. 230). S ebben a beállításban persze egymás mellé kerültek azok a mondatok, amelyek előre vetett mellékmondatokkal kezdődnek, s így élükön „befelé kapcsoló” (ti. az összetett mondaton belülről utaló) kötőszó áll; a stilisztikai okokból eredeti összefüggéseikből kiszakadt tagmondatok, amelyeknek élén a „kifelé kapcsoló” kötőszó csak az elszakadás következtében vált azzá eredetileg „befelé kapcsolóból”; s végül azok az esetek, amelyekben a kötőszó valóban két önálló mondatot, esetleg önálló nagyobb egységeket köt egymáshoz.

Vegyünk példákat a három különböző típusra:

a) Előre vetett tagmondatot kezd a kötőszó az ilyenekben: „*Ha jól tanulsz, bölcsőbb ember leszel*”; „*Aki másnak vermet ás, maga esik bele*”.

b) Elszakadt, önállósult tagmondat élén áll a kötőszó például itt: „*Haragszom rád. Mert mindig bántasz. Meg csúfolódsz*”; „*A ház a bátyjává lett. Aki nem is dolgozott rajta. Akit csak akkor látni, ha valamit kapni lehet.*”

c) Önálló mondatokat vagy nagyobb egységeket kapcsol a mondat élén álló kötőszó ezekben: „*Várta. Várta, hogy megbocsáthasson neki. Várta, hogy megszidhassa és átölhesse. De az nem jött.*”; „*A fél falu ott volt. Mindenki eljött, akit meghívtak. Voltak ott még kisdombiak is, szomszéd falubeliek. — És nyolc óra öt perckor felgördült a függöny; megkezdődött az előadás.*”

A kérdés vizsgálatában eddig H. Molnár Ilona jutott legtovább (Pais-empl. 230–4). Ő választotta el egymástól az előre vetett mellékmondat révén való kötőszós mondatkezdést a többitől, a „kifelé kapcsoló” kötőszóval kezdetű mondatok problémájától. Sőt bizonyos célásaiban különbséget éreztet a mi második és harmadik típusunk tagjai között is; de ez az elkülönítése határozatlan marad. S emiatt végig „önállósult tagmondatok”-nak tekinti a *de*-vel kezdődőket is, az „önállósulás” okait vizsgálja; tehát nem önálló mondatok összekapcsolására, hanem összetett mondat tagjainak önállósulására keres magyarázatot. Kitekintésként azonban mégis rátapint a dolog lényegére ezzel a megjegyzéssel: „az önálló mondatokból álló mondatok tartalmi és nyelvi összefüggéseinek a jelenleginél alaposabb és rendszeresebb vizsgálata” jó eredménnyel járhat (i. h. 234).

H. Molnár Ilona tehát eljutott a végső pontig, ameddig a hagyományos kérdésfeltevással egyáltalában el lehet jutni; sőt befejező mondatában öntudatlanul is már magát a kérdésfeltevést változtatja meg, annak szorító kereteit feszegeti. Szerencsés kézzel elkülöníti az egybe nem tartozó típusok egy részét; de a maradék részben még nem látja meg határozottan a további kettős osztódást; s persze így a kötőszóval kezdődő valóban önálló mondatoknak egyéb típusokkal való kapcsolatát sem. Azt a maximumot éri el, amelyet a hagyományos nyelvszemléleten belül el lehet érni; tudniillik azon az alapon állva, hogy a nyelvi megnyilatkozásnak legmagasabb önálló egysége a mondat. — Idézett megjegyzésével tulajdonképpen ezt ismétli meg leíró nyelvtanunk is. (Vö.: hogy a kapcsolat „létrejöhet”!)

De ha már eljutottunk eddig, akkor érdemes tovább is mennünk. Ha felfedeztük azt, hogy az összetett mondatnak összetett volta nem önálló mondatok szintézisével, hanem egy egységes gondolati tartalom analízisével

magyarázható meg igazában, akkor nézzünk körül még jobban: vajon önálló mondataink egymástól független gondolatdaraboknak nyelvi burokba öntött kifejezői-e, vagy maguk is részei egy még nagyobb egységnek?

A választ talán nem is érdemes túlzottan részleteznünk. Alighanem nyilvánvaló, hogy mondatokban beszélünk ugyan, de nem mondatokban és mondatonként gondolkodunk. A mondat a beszédnek, a gondolatközlésnek a l a p e g y s é g e ugyan, de korántsem legmagasabb egysége. A legmagasabb egység a b e s z é d m ű: egy mondatokra tagolódó kerek mondanivaló. (Ezt a kérdést most nem feszegetném tovább; a Gondolat Kiadónál sajtó alatt van egy könyvecském, abban ezt elég részletesen vizsgálom.)

De ha a mondat nem legmagasabb egység, hanem része egy nála nagyobb-nak, akkor a fő kérdés nem az, hogy kezdődhet-e kötőszóval vagy sem (még a valóban önálló mondatokkal sem ez a fő probléma), hanem hogy milyen módon ágyazódik abba a bizonyos nagyobb egységbe, s hogyan kapcsolódik a vele szomszédos mondatokhoz, amelyek ugyancsak részei ennek a nagyobb egésznek.

Mert a kötőszós kapcsolás csak az egyik lehetséges megoldási forma. Sőt: a kötőszós kezdés maga is csak egyik fajtája a kötőszós kapcsolásnak. Hiszen vannak kötőszavaink, amelyek jellegzetesen nem mondatkezdő helyzetűek; ám a velük való élés éppúgy lehet „kifelé kapcsolás”, mint az olyan kötőszók felhasználása, amelyek természetüknél fogva mondatkezdők, mondatéliek. Nincs elvi különbség (enyhe szójátékkal mondva) „mondatéli” és „mondatbéli”, azaz mondatkezdő és a mondat belsejébe húzódó kötőszó használata között például az ilyen esetekben:

„Az abszolutizmus szabta korlátok *azonban* megakadályozták, hogy . . .”; és: „*De* az abszolutizmus szabta korlátok megakadályozták, hogy . . .”; vagy például: „Az abszolutizmus *tehát* ellentmondásosan hatott . . .”; és: „*Tehát* az abszolutizmus ellentmondásosan hatott . . .”. És így tovább.

A probléma tehát nem a kötőszós k e z d é s, hanem a kötőszós k a p c s o l á s; sőt nem is a kötőszós kapcsolás egyedül, hanem a kapcsolás egyáltalában. — Minden beszédműről, minden egészet alkotó szövegegységről illik ugyanis feltennünk az elmondottak alapján, hogy egyes mondatai, de még nagyobb egységei (pl. bekezdései) között is, valamiféle logikai viszony van, amelyet nyelvtani nevén mellérendelő kapcsolatnak nevezünk; s amelynek megléte nem önállósult tagmondatokként, hanem egy nagyobb egységnek viszonylag önálló részeként mutatja be a mondatokat, akár kötőszóval kapcsolódnak egymáshoz, akár kötőszó nélkül; s akár mondatkezdő helyzetű a kapcsoló elem a kötőszós megoldásban, akár mondatbelseji.

Ezért tettük fel a kérdést ilyen mértékű általánosítással: „A mondatok egymáshoz kapcsolása a beszédben”.

2. Minden elméleti megfontolás annyiban igaz, amennyiben a gyakorlatot vizsgálja, s annak törvényeit ragadja meg; és annyit ér, amennyit meg tud magyarázni a gyakorlatból. A fent elmondottakat is csak azon mérhetjük meg, hogy igazolja-e őket a valóság, amelynek megfigyelése sugallta magát a gondolatot. — Minthogy a feltett kérdésre statisztikai módszerrel kívánnék választ (vagy legalábbis első adalékot) keresni, nem a sok műből való tallózásnak hagyományos és sokszor bevált eljárását alkalmazom most, hanem egyetlen zárt vizsgálati egységnek többoldalú elemzését. A választott szövegegység (amelyet más szempontból feldolgoztam: MNy. 60: 170; s ismét más

szemszögből egyéb közleményekben is használni fogok) egy kb. 100 000 betűnyi értekező szöveg; közlő típusú, érzelmeiktől mentes, fejtegető jellegű prózai munka; tulajdonképpen egyetlen kerek beszédmű. Ebből veszem a példákat és a statisztikai anyagot, s ugyanennek a Magyar Nyelvben közölt egyfajta feldolgozásából az összehasonlításhoz szükséges alapszámokat.

Nos: elemezzük a következő részt, zárójelben odatéve a mondatok közé az őket összefűző logikai viszonyoknak megfelelő kötőszókat (s dőlt szedéssel kiemelve azt a kötőszót, amely magában a mondatban mutatja az előtte állóval való viszonyát).

„A kiegyezést követő években — mint ahogyan erről már volt szó — a »szélsőbal« továbbra is függetlenségi és demokratikus programmal lépett fel. (És) Ekkor még magáénak vallotta az 1848-as forradalom szinte valamennyi törekvését. Az Általános Munkásegylet *azonban* — ezt kiáltványa bizonyítja — a »szélsőbal« követelései közül csupán az általános választójog törvénybe iktatását vette programba. (És) A polgári demokratikus követelések leszűkítését ellensúlyozhatták volna a munkásság bérköveteléseinek hangoztatásával (béremelés, a munkaidő csökkentése, egyéb szociális követelések stb.). A kiáltvány *azonban* a lassalleánus tanítások hatására megelégedett a termelő társulatok létrehozásának hirdetésével és egy betegpénztár felállítására vonatkozó ígérettel. (Tehát) Az Általános Munkásegylet programja nem volt olyan vonzó a munkások számára, hogy tömegesen csatlakozzanak.

Az Általános Munkásegylet a hatvanas évek végén nagy nehézségekkel küzdött. (Ugyanis) Működését főként az akadályozta, hogy a kormány elodázta alapszabályainak jóváhagyását. (Tehát) Az alapszabályok engedélyezése érdekében az egylet vezetősége támogatást keresett az uralkodó osztályok körében. *Szintén* a lassalleánus nézetek következménye volt, hogy a szervezet első vezetői, Viola Károllyal az élen, egy kormányt támogató politikai irányvonal meghonosítására tettek kísérletet, s a választásokon a kormánypártot támogatták. Rövidesen világossá vált *azonban*, hogy ez az út a szocialista munkásmozgalom bázisának leszűkítéséhez vezet. (Ugyanis) A kormánytámogató politika rövidesen megbukott az öntudatos munkásság ellenállásán. (És) Az ortodox lassalleánus vezetők háttérbe szorulása, majd leváltása hibás politikájuk szükségszerű következménye volt.”

A mondatok egymáshoz való kapcsolódásának tényleg kétségtelen, a közöttük levő viszony azonban sokszor nem ítéltető meg határozottan. A fenti szemelvény első és második mondata között például kapcsolatos viszonyt jeleztünk, de lehetne éppen kifejtő magyarázó viszonyra is (*ugyanis, azaz* kötőszóra) gondolni. A második és harmadik mondat közötti ellentétes viszonyt maga a szerző jelzi, ez tehát kétségtelen. A negyedik mondat az előzményekkel kapcsolatos viszonyban áll; de az ötödikhez való kapcsolódása — amelyet a szerző ez utóbbival ellentétesnek jelez — eléggé megengedő árnyalatú (*és bár* kötőszócsoportot használhatnánk, a későbbi *azonban*-t elhagyva vagy *mégis*-re váltva). Az ötödik és hatodik mondat viszonya eléggé egyértelműen magyarázó (s az volna, ha *így hát* kötőszóegyettest tennénk is). — A második bekezdésben a viszonyok egyértelműbbek; talán az ötödik és hatodik mondat közötti lehetne magyarázó helyett következtető (*így hát, ezért* kötőszós), s a két utolsó közötti esetleg kapcsolatos helyett következtető (pl. *tehát* kötőszós).

De bárhogyan magyarázzuk is bármelyiküket: logikai egymás mellé rendeltségük aligha vitás. S ez az eredetiben hol kötőszóval fejeződik ki, hol kötőszó nélkül jelentkezik.

Az egyik mondatpárra azt mondtuk: tagjainak viszonya lehetne megengedő értelmű is. Ámde a megengedő kapcsolat már alárendelés. Lehetséges-e önálló mondatok között alárendelő viszony? — Nyíltan, azaz grammatikailag megszerkesztve nyilván nem, legföljebb ha önállósult, elszakadt tagmondat az egyik. Például: „Az kell neki mindig. *Ami* másnak van!” De az ilyen-fajta kapcsolat (illetőleg itt valójában széttagolás) az élőbeszédet meg az azt tükröző szépirodalmat jellemzi, az értekező prózát aligha. Nyílt alárendelő viszony tehát két önálló mondat között itt nem lehet.

De burkolt igen! Ilyesféle eset az említett is. De ilyen ez is:

„Az Általános Munkáspárt vezetésének legerősebb és legharcosabb ellenzéke a radikális szocialisták soraiból került ki. (*akik*) Hevesen bíralták a párt békülékeny politikáját, s tömegakciók szervezését követelték. A nyolcvanas évek vége felé egyre erőteljesebben lépett fel a nyomdászellenzék. (*amely*) A szakszervezeti mozgalom létrehozását, a gazdasági küzdelmek támogatását sürgette.”

Elképzelhető volna, hogy a zárójelbe tett alárendelő kötőszókat a mutató névmásnak közelre mutató alakjaival cseréljük fel: *ezek*, illetőleg: *ez*. Ezzel a második és negyedik mondat önállóságát megmenthetjük, de a burkolt alá-fölé rendeltségi viszonyt nem töröljük el, csak megfordítjuk. Az *ez* és *ezek* ugyanis változatlanul kifelé mutat a mondatból, pontosan az előtte állóra, e megoldásban mintegy föléje rendelve saját mondatát az előtte állónak. Hiszen: „*Ki, mi* sürgette a szakszervezeti mozgalom létrehozását, a gazdasági küzdelmek támogatását?” — „A nyolcvanas évek vége felé egyre erőteljesebben fellépő nyomdászellenzék”. A második, a közelre mutató névmást tartalmazó mondatnak a névmás által kijelölt része (itt: alanya): az előző mondat, csak éppen igeneves szerkezetté alakítva. — Tudjuk, hogy a távolra mutató névmás (*az*), illetőleg megfelelően ragozott alakja: rámutató szó a főmondatban a mellékmondatra. A közelre mutató névmás (*ez*), illetőleg megfelelően ragozott alakja nem a mondaton belülre, hanem a mondaton kívülre mutat: olykor a beszédkörnyezetre (pl. *ez* a ház; *ilyen* van nekem is), de gyakrabban a beszédbeli előzményekre. S ha ez utóbbira, akkor az őt tartalmazó mondatot burkoltan föléje rendeli az előtte (ritkábban esetleg egy utána) állónak.

Az önálló mondatok tehát kapcsolódhatnak egymáshoz kötőszós vagy kötőszó nélküli mellérendelő viszonyban; és (ritkábban) kötőszó nélküli alárendelő, vagy (gyakrabban) rámutatószós burkolt fölérendelő viszonyban is. A kötőszós mellérendelő és a rámutatószós fölérendelő viszonyok minőségükben biztosabban meghatározhatók a rájuk jellemző kapcsolóeszközök segítségével; a kötőszó és rámutató szó nélküli, azaz alaki kitevővel nem bíró kapcsolatoknak fennállása kétségtelen, minősége azonban sokszor bizonytalan, többféleképp is értékelhető.

És még valami! Az összetett mondat tagmondatainak kapcsolásában a mellérendelő és az alárendelő viszony természetesen kizárja egymást. Két tagmondat viszonya vagy mellérendelő, vagy alárendelő; s ahol esetleg „is—is” megoldást érzünk helyesnek, ott az nem az adott esetet jellemzi, hanem magát a viszonyfajta. Olykor nehéz eldönteni például, hogy egy adott mondatpár viszonya ellentétes-e vagy megengedő; hogy két tagmondat között magyarázó mellérendelő vagy okhatározói alárendelő viszony van-e; és így tovább. De ez egy jelenségnek két arculata, nem pedig kétféle viszony egyszerűen. — Az önálló mondatok kapcsolásában a mellé- és a fölérendelés nem zárja így ki egymást. „Megérkeztem. *Ez azonban* nem jelentett most örömet”:

e mondatpárban kétségtelen az ellentétes viszony; de kétségtelen a második tag burkolt fölérendeltsége is, minthogy *megérkezésem*, vagyis: *az, hogy megérkeztem*, az nem vált öröm forrásává. Ez a kérdés csak azért fontos a számunkra, mert arra figyelmeztet: ha tagmondatokat vizsgálunk, az alárendelők és mellérendelők kizárják egymást, s így az alárendelt tagok között nem kereshetünk egyben mellérendelő viszonyt is; ha viszont önálló mondatok kapcsolását vizsgáljuk, legtöbbük között valamiféle mellérendelő viszonyt kell feltennünk még akkor is, ha egyébként egyik a másiknak burkoltan (közelre mutató névmás segítségével) föléje van rendelve. Nyilván azért, mert az ilyen burkolt fölérendelés átalakítás esetén nemcsak tagmondat, hanem ige-neves szerkezet alakját is öltheti. Például: „Az Általános Munkásegylet új orientációja révén a liberális polgárság uszályába került. *(tudniillik)* Tanúsítják *ezt* a közösen rendezett népgyűlések, amelyeknek . . .”; ez átalakítható így is: „*Hogy* az Á. M. új orientációja révén a liberális polgárság uszályába került, *azt* tanúsítják . . .”; de így is: „Az Á. M.-nek új orientációja révén a liberális polgárság uszályába (való) kerülését tanúsítják . . .”.

3. De vajon e sorozatos mellérendelések és alkalmi fölérendelések hogyan jelentkeznek a statisztikai felmérés tükrében?

A vizsgált szöveg 479 mondatból áll; elvileg tehát 478 mellérendelő kapcsolás fordulhat elő az egymással szomszédos mondatok között. Láttuk: a kötőszó nélküli kapcsolások minősítése meglehetősen bizonytalan eredményekre vezet; így tanácsos megmaradnunk a kötőszósak vizsgálatánál. — Ezeket megszámlálva, az önálló mondatok mellérendelő összekapcsolásáról a következő képet kapjuk:

kötőszós	kapcsolatos	ellentétes	választó	következtető	okadó magy.	kifejtő magy.
56 =	2	41	0	13	0	0

Néhány megjegyzés: A kapcsolatos viszonyhoz nem vettük be a mondaton kívülre mutató *is*, *sem*, *szintén* kötőszóval bíró önálló mondatokat. E kötőszókat ugyan akadémiai nyelvtanunk (2: 414 stb.) mondatrés- és tagmondatkapcsoló értékűnek mondja; saját kutatásaim azonban arra mutatnak inkább, hogy ezek önállóan sohasem mondatkapcsoló értékűek. (Erről talán majd máskor.) Ha mégis elismernénk mondatkapcsoló értéküket, az önálló mondatok között kötőszóval jelölt kapcsolatos viszonyok száma 35-tel szaporodna, tehát összesen 37 volna. — Mint látható: a magyarázó viszony hagyományos kategóriáját itt szétvágtam okadó és kifejtő magyarázóra. Ennek jogosságáról szóltam idézett korábbi közleményemben (MNy. 60: 173); itt a kérdés teljesen közömbös, minthogy kötőszós megoldású kapcsolat egyik kategóriájában sincsen.

Ami a rámutatószós burkolt fölérendeléseket illeti, e csoportban az adatok így mutatkoznak:

rámутatószós	alanyi	tárgyi	határozói	jelzői
63 =	6	2	17	38

Megjegyzés: minden kapcsolást olyannak soroltunk be, amilyen mellékmondatra utalna, ha (távolra mutató névmási) rámutató szó volna; azaz lényegében olyan mellékmondatra utalónak, amilyen mondatrész a rá burkoltan visszaülő közelre mutató névmás.

Többször említett Magyar Nyelv-beli közleményemben statisztikailag megvizsgáltam ugyanennek a szövegnek tagmondatok közötti mellérendelő kapcsolásait, s talán hamarosan közölni tudom az alárendelő kapcsolások felmérésének anyagát is. Ennek bizonyos adatait használva fel összehasonlításul, a következő táblázatot adhatjuk a mellérendelő kapcsolásokra:

Az összetett mondatok tagmondatainak kapcsolásában				az összesen 479 önálló mondatból kötőszós		
	az összes mellérendelőből	s ebből kötőszós kapcsolású	tehát az összes mellérendelőből kötőszós	elvileg várható szám	valóban kötőszós	
	%				szám	az összehoz %
kapcs.	67,15	46,76	31,9	153	2	0,43
ellent.	10,63	86,37	9,2	44	41	8,56
választó	0,48	100,00	0,5	2,4	0	0,00
követk.	10,63	77,24	8,2	39	13	2,76
okadó m.	3,86	12,50	0,5	2,4	0	0,00
kifejtő m.	7,24	0,00	0,0	0	0	0,00

Tehát az összetett mondatokon belüli kapcsolások arányait véve irányadónak, a kapcsolatosak közül valóban kötőszós az elvileg várható eseteknek 1,3%-a, az ellentétesekből a várhatónak 93,2%-a, a következtetőkből a várható mennyiségnek 33,3%-a.

Vajon miben rejlenek ezek a különbségek? Első és legtermészetesebb gondolatunk: nyilván abban, hogy itt most nem tagmondatok, hanem önálló mondatok viszonyairól, azaz nem „mondaton belüli”, hanem „mondaton kívüli” kapcsolatoknak kötőszóval való jelöléséről van szó. — De mivel az egyik fajta viszony majdnem száz százalékban eleget tesz várakozásainknak, a másik csak egyharmad, a harmadik meg éppen egynőveleves részben, gondolhatunk arra is, hogy ezek a különbségek mégsem a helyzetben, hanem az egyes viszonyfajták természetében gyökereznek.

Nézzünk csak körül említett cikkünk további számadatai között! — A következőket láthatjuk:

A kapcsolatos viszonynak globális 46,76%-os kötőszós megoldása jelentős módosulást mutat aszerint, hogy hány tagmondatból álló összetett mondatban áll a kapcsolatos viszony; hogy a kapcsolatos tagok főmondatok vagy mellékmondatok-e; s a főmondatokon belül is: hogy közvetlen-e a tagok találkozási (nem ékelődik-e közbe mellékmondat). Például a tiszta találkozású, azaz egymáshoz közvetlenül kapcsolódó főmondatok típusában a kötőszós megoldás így változik mondathosszúsági csoportonként:

	2 tagmondból álló összetett mondatban	3 tagmondból álló összetett mondatban	4 tagmondból álló összetett mondatban	5 vagy 6 tagmondból álló összetett mondatban
	%			
kötőszós	41,31	31,58	40,0	0,0
kötőszó nélküli	58,69	68,42	60,0	100,0

A kapcsolatos viszony tehát hajlamos az elkötőszótlanodásra; s így itteni viselkedése az összetett mondatokbeliek alapján érthetővé válik.

Az ellentétes viszony adatai épp a fordítottját mutatják az előbbieknél. A globálisan 86,37%-os kötőszós kapcsolás mögött itt a következő fajta mozgás rejlik:

	2 tagmondból álló összetett mondatban	több tagmondból álló összetett mondatban
	%	
kötőszós	75,0	92,86
kötőszó nélküli	25,0	7,14

Ezek szerint az ellentétes viszony nemcsak hogy szigorúan kötőszós természetű, de minél hosszabb mondategységbe kerül, annál inkább kötőszós kapcsolású.

A következtető viszonynak globálisan eléggé magas, 77,24%-os arányú kötőszós kapcsolása mögé nézve, a kapcsolatosakhoz eléggé hasonló mozgást látunk:

	2 tagmondból álló összetett mondatban	3 tagmondból álló összetett mondatban	4 tagmondból álló összetett mondatban	5 vagy 6 tagmondból álló összetett mondatban
	%			
kötőszós	87,5	80,0	33,3	0,0
kötőszó nélküli	12,5	20,0	66,7	100,0

Tehát a következtető viszony is az elkötőszótlanodó természetűek közé tartozik.

A választó viszony is eléggé kötőszós természetűnek látszik; de mint kapcsolási forma igen ritka: a vizsgált szövegegységben tagmondatok között is mindössze egy esetben jelenik meg. — A kétféle magyarázó viszony meg eléggé kötőszótlan természetű, még tagmondatok közötti átlagában is.

Az elmondottak alapján tehát számolhatunk így is:

	a 479 mondatból elvi számítások szerint	ebből valóban kötőszós	azaz kötőszós a várható összesnek
			%
kapcsolatos	322	2	0,62
ellentétes	51	41	80,40
következtető	51	13	25,50

Ez a számításunk azt mutatja: az elkövetőztlanodásra hajlamos kapcsolatos és következtető típusból több, a szigorúan kötőszós hajlamú ellentétes típusból meg éppen kevesebb az önálló mondatok közötti kötőszós összekapcsolás aránya, mint amilyent a legösszetettebb (az 5 és 6 tagú) összetett mondatokban látunk. Ez is arra mutat, hogy ezeket a kötőszóval kapcsolt önálló mondatokat nem kiszakadt tagmondatoknak kell tartanunk, hanem olyan önálló mondatoknak, amelyek szomszédjukkal természetes logikai, azaz mellérendelő kapcsolatban vannak; s e mellérendelő kapcsolatot aszerint jelöli vagy nem jelöli kötőszó, hogy milyen az e tekintetben mutatkozó természete egyébként, azaz tagmondatok egymáshoz kapcsolódásakor.

Hogy valóban nem egymástól elszakadt tagmondatokról van szó, azt bizonyítja még egy számaránypár. Az összetett mondat tagmondatait aszerint vizsgálva, hogy az egymás mellett álló mellérendelő tagoknak azonos-e az alanyuk vagy pedig más-más, a következő számadatokat kaptuk:

	főmondatok kapcsolódásakor	mellékmondatok kapcsolódásakor	átlag az összetett mondatok szerint
	%		
2 tagú m.	61,76	—	61,76
3 tagú m.	42,90	56,25	45,83
4 tagú m.	50,00	70,37	63,41
5—6 tagú m.	84,61	69,23	76,92
2-nél több tagúak átl.	50,60	66,07	58,45

Táblázatunk az azonos alanyúság arányszámainak tünteti fel, amelyek a csoportoknak szinte mindegyikében felül vannak az 50%-on. — Mi a helyzet ezzel szemben az önálló mondatok között? Az anyagnak egyhatodát megvizsgálva, s az eredményt általánosságban jellemzőnek tekintve azt látjuk: 80 mondatból azonos alanyú 2, azaz 2,5% mindössze. Nos: ha a kötőszós és kötőszó nélküli megoldások arányaiból olyasfélére gondolhatnánk is, hogy ezek az összekapcsolt mondatok leszakadt, önállósult tagmondatok (hiszen a kötőszós és kötőszó nélküli megoldások jelzőszámai jobbára a hosszabb mondatokbeliekhez hasonlítanak), ez a makacs sajátalanyúság csattanós érv a kötőszóval kapcsolt önálló mondatok önállósága mellett.

S most nézzük meg a burkolt fölrendeléseket! Itt a következő arányok jelentkeznék:

Az összetett mondatok tagmondatainak kapcsolásában alárendelő	Igy a 479 egyszerű mondat kapcsolatában elvileg várható burkolt fölrendelés	valójában előforduló burkolt fölrendelés	ez az elvileg várható összesből
%			%
51,7	244	63	25,8

Persze ne felejtsük el, hogy burkolt fölrendelésnek csak a közelre mutató névmással (azaz „rámutató szóval”) jelzett eseteket tekintettük. Érdekes ide vennünk összehasonlításhoz az alárendelés fajtái szerinti megoszlásnak általánosságban, meg az 5 és 6 tagmondatos összetett mondatokban mutatkozó arányait.

	az összetett mondatokban általában az alárendelők közül	az 5–6 tagmondatos összetett mondatokban az alárendelők közül	az egyszerű mondatokban a burkolt fölrendelők közül
	%		
alanyi	11,54	16,67	9,52
tárgyi	15,38	5,55	3,17
határozói	35,38	27,78	26,98
jelzői	37,69	50,00	60,32

Az arányszámok tehát itt is az öt- és hattagú mondatokéihoz állnak a legközelebb. — Leszakadt tagmondatok? Itt még kevésbé mondhatjuk, mint a mellérendelőknél. De megnyugtatóan iktassunk ide még egy számsort: a rámutatószós alárendelő kapcsolásokét az összetett; s a „rámutatószós burkolt fölrendelések” arányát az egyszerű mondatokban, az elvileg várható esetek számához mérve.

Tehát rámutatószós alárendelés az összes (egyszerű mondatoknál „elvileg összes”) alárendelőkhöz viszonyítva:

önálló mondatok közt	2 tagú összetettben	3 tagú összetettben	4 tagú összetettben	5–6 tagú összetettben
%				
25,8	37	47	46	60

Az önálló mondatok közötti kapcsolások arányszáma tehát pontosan az élére illik a sornak, az összetett mondatokra nyert progresszív számsor elé. Talán ez is az így összekapcsolt önálló mondatok önállósága mellett bizonyít

4. Összefoglalva tehát: A nyelvi megnyilatkozásnak, a gondolatközlésnek a mondat az alapegysége, de a beszédmű a természetes és önálló formája. Beszédműveinkben minden önálló mondatot logikai kapcsolat fűz az előtte (esetleg az utána) állóhoz; s e kapcsolat az esetek legnagyobb részében mellérendelő értékű. E mellérendelő viszonyú mondatoknak kötőszós vagy kötőszó nélküli kapcsolása lényegében az összetett mondatok tagmondataira meg-

állapítható törvények szerint mozog. — Az esetek egy részében e mellérendelő viszony mellett, bár azt nem helyettesítve, burkolt főlérendelés is jelentkezik. Ennek viselkedésében is az összetett mondatokból levont törvényszerűségek jelenlétére ismerhetünk rá. — Azt azonban több megfontolás és jó néhány érv is határozottan kizárja, hogy ezeket a — kötőszóval vagy „rámutatószóval” kapcsolt — önálló mondatokat önállósult, összefüggéseiktől elszakadt tagmondatoknak tartsuk. Önálló mondatok ezek; összekapcsolásuk mindössze annak köszönhető, hogy egyazon beszédműnek logikailag összetartozó, egymáshoz illeszkedő részei, láncszemei.

Kezddhetünk-e hát mondatot kötőszóval? Kezddhetünk, ha a két mondat (vagy két nagyobb egység, mondatsor) közötti logikai viszony kötőszós kapcsolást kíván. De csak akkor! Azt a sommás nyelvhelyességi szabályt, hogy „kötőszóval sohase kezdjünk mondatot”, nyilván a kötőszós kezdéssel való visszaélések, a pongyolán odavetett „és”-ek és társaik ellen hozták annak idején jó szándékú, csak éppen vulgarizáló nyelv művelők. Szívleljünk meg belőle annyit: kötőszóval akkor kezddhetünk mondatot, ha a dolog természete kívánja, nem csupán a magunké.

Deme László

A csepeli személynévadás sajátosságai

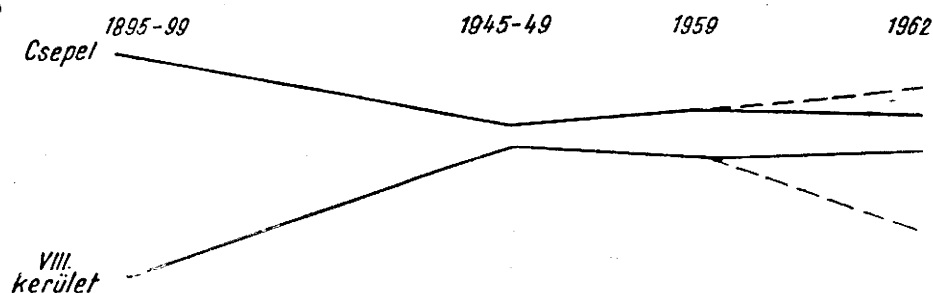
A magyar névtudománynak a személynévvel foglalkozó ága viszonylag gazdag irodalommal rendelkezik a régi korokról. A jelenkori személynévadás vizsgálatában azonban sok még a fel nem kutatott kérdés. Ilyen például a személynévadás változása, mint a földrajzi, foglalkozási stb. tényezők függvénye.

Dolgozatomban összehasonlítást teszek egy ma már jellegzetesen munkás lakta kerület, Csepel és a Nagy-Budapest egészére jellemző VIII. kerület névadása közt. A csepeli adatokat a Fővárosi Anyakönyvi Levéltár megfelelő köteteiből, illetőleg az 1963-ra vonatkozókat a XXI. kerületi Születési Anyakönyvből írtam ki, de a többi másodpéldány adatait is egyeztettem az eredetivel. A VIII. kerületi személynéveket Büky Béla „A fővárosi személynévadás hatóerői” című művéből (Nyelvtudományi Értekezések 26. sz.), illetőleg a Nyr. 1964. évi 2. számában közzétett cikkéből (92—106) vettem. A leggyakoribb 25 név kiválasztásában az összehasonlítás kedvéért Büky módszerét követtem, tudniillik ha több keresztnév ugyanolyan százalékban fordult elő, akkor is külön sorszámmal jelöltem őket. A sorszámot a kezdőbetűk ábécérendje szerint állapítottam meg. Ez statisztikai jellegű vizsgálatban két okból helytelen: egyrészt a kezdőbetű, mint minőségileg más jellemvonás nem befolyásolhatja a személynév gyakoriságát jelentő sorszámot, másrészt így a leggyakoribb személynévek közül más, valóban gyakorit kiszoríthatunk. (Pl. 1962-ben a csepeli nőnevek közt a 25. helyen álló *Margit*-tal azonos százalékban (1,30%) előforduló *Márta* már a 26. helyen áll, tehát nem szerepel a leggyakoribbak közt. Statisztikai összeállításban helyes az azonos százalékban előforduló neveknek azonos sorszámot adni az előbb említettek miatt, még akkor is, ha ebből következően a leggyakoribb nevek száma 25-nél több lesz. Egyébként a 25-nél magasabb sorszámu, tehát ritka személynévek elhanyagolása csepeli viszonylatban is indokolt, mivel ezek csak igen kis százalékban fordulnak elő. A százalékos sorbaállítás csak az első keresztnévekre vonatkozik, így súlyos hibája a második, harmadik stb. keresztnévek elhanyagolása.

Büky vizsgálódásaiban két időszak és két év szerepel: 1895–99 (tehát az állami anyakönyvezés kezdetétől számított öt év), 1945–49 (tehát a második világháborút követő öt év), 1959 (vagyis tíz évvel utóbb) és 1962. Az említett időszakokon kívül én még az 1959-től 1963-ig terjedő öt év csepeli adatait is összegyűjtöttem, hogy a csepeli fejlődés irányvonala szembetűnőbb legyen.

Mellékelt táblázataimban először a csepeli, majd a VIII. kerületi adatokat tüntettem fel (a felső szám a név sorsszámát, az alsó az előfordulás százalékát jelenti két tizedes pontossággal), mellettük a különbséget, ahol pedig VIII. kerületi adatom nem volt, ott csak a csepeli sorsszámot és százalékokat közöltem.

15 azonos női és 14 azonos férfikeresztnév szerepel már az első vizsgált időszakban is mind Csepelen, mind a VIII. kerületben az első 25 név között; 1945–49-ben 23 női és 24 férfi-, s az 1959. évben 21 női és 23 férfi-, valamint 1962-ben 19 női és 24 férfikeresztnév egyezik meg. Tehát az eltérés*görbéje (nem mennyiségre, csak minőségre) így rajzolható meg:

A szaggatott vonal a megegyező női nevek számát jelzi. Ezek tehát csak az 1962. évben viselkednek a férfinevektől eltérően.

A következő táblázatban római számmal jelöltem azoknak a keresztnemeknek a számát, amelyek az 1895–99 közti években csak Csepelen fordulnak elő az első 25 keresztnév között. Ha ezek a nevek időközben kiszorultak a legnépszerűbbek közül, akkor számukat a továbbiakban arab jegyekkel jelöltem. A százalék itt nem különbséget jelent! A pozitív előjelű szám a csak Csepelen „népszerű” keresztnemek fajtáinak számát jelzi, a negatív előjelű szám abszolút értéke pedig a legnépszerűbb 25 közt csak a VIII. kerületben előforduló keresztnemek számát mutatja.

Női nevek

1895–99		1945–49		1959		1962		1960–63	
db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
+X	+13,27	+III+3–4	+12,26	+II+1–7	+11,80	+II+1–7	+12,73	+II+2–6	+10,73
–X	+2,80 ¹	+8–2	+2,24	+5–5	+1,56	+I+3–6	+2,34	+I+8–1	+2,34

¹ A keresztnemek megoszlási arányára jellemző, hogy a *Júlia*, *Etel*, *Aranka*, *Vilma*, *Olga*, *Emma*, *Sarolta*, *Zsófia*, *Lujza* és *Emília* nevek 5,58%-kal a VIII. kerületi adatokban már az első 25 közé kerültek.

Férfinevek

1895—99		1945—49		1959		1962		1960—63	
db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
+X	+17,05	+4	+ 0,60	+1	+ 0,22	+3	+ 1,14	+3	+ 0,52
-X	+ 4,54 ¹	+VII+3	+21,14	+VI+4	+22,46	+IV+6	+23,70	+V+5	+17,52

A táblázatot úgy olvassuk, hogy például 1945—49-ben az 1895—99-ben „leggyakoribb” nevek közül három női név (*Éva, Magdolna, Etelka*) még az első huszonöt között volt, három már hátrább szorult a gyakorisági sorban (*Cecília, Janka, Stefánia*), négy pedig teljesen eltűnt (*Paulina, Hermina, Genovéva, Karolin*).

Az alsó sorokból az tűnik ki tehát, hogy az első vizsgált időszakban Csepelen még hiányzó keresztnemek hamarosan itt is megjelennek, a felső sorokból pedig az látható, hogy az eredetileg Csepelt jellemző keresztnemek (*Éva, Janka, Stefánia, Paulina, Karolin, Hermina, Czeccilia, Etelka, Genovéva, Magdolna és Mátyás, Lipót, Boldizsár, Jakab, Lőrinc, Sebestyén, Vilmos, Flórián*) egyre inkább kivesznek még Csepelen is.

Az alábbiakban az 1945—49 között csak Csepelen vagy csak a VIII. kerületben „legnépszerűbb” keresztnemek számát tüntettem fel a vizsgált időszakokban és években az előbb közölt módszerrel.

Női nevek

1895—99		1945—49		1959		1962		1960—63	
db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
+II—1	+2,50	+III	+3,49	+I+2	+2,36	+I+2	+3,12	+I+2	+2,46
-III	0	-III ²	+0,55	-1+I+1	+2,09	+I+1-1	+3,38	+II-1	+3,10

Férfinevek

1895—99		1945—49		1959		1962		1960—63	
db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
+1	+0,23	+I	+0,90	+I	+0,43	+1	+0,23	+1	+0,52
+1	+0,45	-I ³	+0,22	+I	+1,30	+I	+1,13	+1	+1,17

¹ A keresztnemek megoszlási arányára jellemző, hogy a *Sándor, László, Jenő, Imre, Géza, Árpád, Kálmán, Miklós, Dezső* és *Ernő* nevek 10,68%-kal már az első 25 közé kerültek a VIII. kerületi adatokban.

² A keresztnemek megoszlási arányára jellemző, hogy a *Györgyi, Anikó* és *Annamária* 1,34%-kal a VIII. kerületi adatokban már az első 25 közé jutottak.

³ A keresztnemek megoszlási arányára jellemző, hogy a *Tamás* keresztnév 0,97%-kal a VIII. kerületi adatokban a 18. helyre került, azaz a csepelinél mindössze 0,75%-kal gyakoribb név a VIII. kerületben már egyike a leggyakoribbaknak.

Ezeknél a női és a férfinevek eltérően viselkednek. A Csepelt jellemző három, illetőleg egy keresztnév (*Piroska, Rozália, Etelka; Árpád*) 1895—99-től kezdve megszorodott 1945—49-ig, majd a csúcsérték után a számok ismét csökkennek; a VIII. kerületet 1945—49-ben jellemző női nevek Csepelre is áttérjednek (úgy látszik, már 1945 előtt elkezdődött ez a hatás); azonban a *Tamás* keresztnévnél egy időben szaporodik a szám Csepelen és a VIII. kerületben, de érdekes módon a VIII. kerületben az összes keresztnév számához viszonyítva nagyobb mértékű a sokasodás. A közeledési irányzat általános.

Harmadik táblázatomban az 1959-ben csak Csepelen, az alsó sorokban pedig a csak a VIII. kerületben „legnépszerűbb” keresztnévek számát tüntetem fel a vizsgált időszakokban az előbb közölt módon.

Női nevek

1895—99		1945—49		1959		1962		1960—63	
db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
+II+1	+6,27	+III+1	+5,43	+IV	+4,98	+I+3	+3,97	+I+3	+4,36
+I—3	+1,50	+I+1	+2,29	—IV ¹	+2,10	+I+3	+3,90	+I+3	+3,90

Férfinevek

1895—99		1945—49		1959		1962		1960—63	
db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
+2	+0,68	+I+1	+1,32	+II	+1,08	+2	+0,68	+2	+0,93
+I—1	+0,23	+I+1	+1,44	—II ²	+0,65	+2	+1,36	+II	+1,81

A felső sorok érdekessége az, hogy éppen 1959-ben már lefelé ívelnek a százalékok összegei; a sorszámban pedig mégis egyre előbbre jutnak ezek a nevek (*Borbála, Terézia, Ibolya, Rozália; Kálmán, Árpád*). Ennek az az oka, hogy az előzőknél többször van azonos számban előforduló különféle név Csepelen. Ebből is látható, hogy helyesebb volna az azonos százalékból előforduló keresztnéveket azonos sorszámmal ellátni.

Az utolsó ilyen jellegű táblázatomban az 1962-ben csak Csepelen vagy csak a VIII. kerületben legnépszerűbb keresztnévek múltját igyekeztem felírni.

¹ A nevek megoszlási arányára jellemző, hogy az *Andrea, György, Rita* és *Gizella* nevek 2,69%-kal a VIII. kerületi adatokban az első huszonöt név közé kerültek, tehát a csepelinél csupán 0,59%-kal gyakoribb nevek a VIII. kerületben a „legnépszerűbbek” közé tartoznak.

² A nevek megoszlási arányára jellemző, hogy a *Csaba* és a *Géza* a VIII. kerületi adatokban 1,39%-kal már bekerültek a legnépszerűbb huszonöt név közé. A következő négy évben egyébként, mint látható, Csepelen már ezt meghaladó (1,81%-ban) kerültek az első huszonöt név közé.

Női nevek

1895—99		1945—49		1959		1962		1960—63	
db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
+II+1—3	+3,76	+III+3	+8,65	+II+4	+9,18	+VI	+9,36	+V+1	+8,26
+2—4	+0,76	+II+3—1	+4,38	+II+3—1	+4,45	—VI	+3,64 ¹	+II+3—1	+4,71

Férfinevek

1895—99		1945—49		1959		1962		1960—63	
db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
0	0	+1	+0,13	+1	+0,22	+I	+0,90	+1	+0,41
0	0	+1	+0,26	+1	+0,22	—I	+0,68 ²	+I	+0,88

A fentiekben mind a Csepelt jellemző női, mind a Csepelt jellemző férfinevek (*Juliánna, Piroška, Aranka, Györgyi, Hajnalka, Irén; Csaba*) egyenletesen szaporodnak az 1962-i csúcsertékre. Ezek a nevek a VIII. kerületből sem hiányoznak, csak ott viszonylag kevésbé gyakoriak.

Vizsgáljuk meg a 312—15. lapon közölt táblázatok alapján, hogy azok a keresztnemek, amelyek 1895—99 között Csepelen, illetőleg a VIII. kerületben az első huszonöt név közt gyakoribbak voltak, számban hogyan változtak a vizsgált időszakokban!

Az összesítő táblázatokban pozitív előjelűnek vettem a számadatokat, ha Csepelen volt több az illető névből. (Sorszám esetén értelemszerűen a kisebb szám több nevet jelent. Például 1962-ben az egyes, tehát legkisebb sorszámú helyen álló *László* az év férfi keresztnévanyagának 11,96%-át teszi ki, az ennél 24-gyel nagyobb, vagyis 25. sorszámú *Ántal* csupán 0,68%-át.)

Női nevek

1895—99		1945—49		1959		1962		1960—63	
sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%
+46	+41,09	+10 — 2	+14,25	+14 — 7	+13,09 — 0,36	+12 — 8	+ 9,48 — 0,70	+ 26	+26,81 (a gyakoribbak)
—44	+ 3,61 — 0,77	+15	+17,66	+25	+15,00	+14 — 1	+10,89	+ 49	+15,72 (a ritkábbak)
+ 2	+43,93	+22	+31,91	+32	+27,73	+17	+19,67	+ 75	+42,53 (algebrai összeg)

¹ Jellemző a keresztnemek megoszlási arányára, hogy a *Márta, Krisztina, Csilla, Györgyi, Klára* és *Annamária* összesen 4,37%-kal a VIII. kerületben már az első huszonöt közé kerültek. (A csepelinél csak 0,73%-kal több!)

² Jellemző a keresztnemek megoszlási arányára, hogy a *Csaba* név 0,93%-kal, tehát a csepelinél csupán 0,22%-kal nagyobb százaléktéttel a VIII. kerületben már az első huszonöt közé került.

Úgy látszik, a csepeli és a VIII. kerületi női keresztnévek közt százalékbán némi közeledési irányzat érvényesül. Ezt igazolja az is, hogy 1960—63-ban az 1895—99-ben még főleg Csepelt jellemző keresztnévek sorszámainak összege (26) visszaszorul az eredetileg a VIII. kerületet jellemzőké mögé (49). Ez úgy jött létre, hogy egyes nevek (*Rozália, Borbála, Teréz*) kiszorultak az első huszonöt közül, más nevek pedig (például *Anna, Julianna*) hátrább kerültek.

Férfinevek

1895—99		1945—49		1959		1962		1960—63	
sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%
+40	+22,78	+24 — 7	+16,96	+17 — 18	+13,40 — 0,70	+31 — 4	+15,23	+104	+25,41 (a gyakoribbak)
—24	+ 3,87 — 2,02	+13 — 3	+16,95	+23 — 2	+28,59	+ 6 — 8	+13,65	+ 49	+27,78 (a ritkábbak)
+16	+24,63	+27	+33,91	+20	+41,29	+25	+28,88	+153	+53,19 (algebrai összeg)

Az első huszonöt férfinév között Csepel és a VIII. kerület névkészletében erős százalékbeli távolodási irányzat érvényesül. Ez annál is érdekesebb, mert az első négy férfinév, a *László, József, István* és *János* a vizsgált időszakokban és területeken csaknem állandóan ugyanaz; ellentétben a leggyakoribb négy női név ingadozásával. Az 1960—63-i sorszámösszezből, amelyben az eredetileg Csepelt jellemző keresztnévek (*Pál, Mihály, Károly, Antal* stb.) már döntő számbeli fölényben vannak (104 a 49-cel szemben), ugyan az tűnik ki, hogy összességükben hátrább kerültek a gyakorisági sorrendben. Az 1895—99-ben még a Csepelt jellemző nőnevek száma az 1960—63-as sorszámösszegeben is kisebb az eredetileg a VIII. kerületre jellemzőknél ($26 < 49$), igaz, hogy az eltérés itt lényegesen kevesebb a férfineveknél tapasztaltnál.

Mind a férfi-, mind a női neveknél sokszor előfordul, hogy bár az illető személynév sorszáma szerint a VIII. kerületben áll előbbre, a százaléklábak mégis Csepelen nagyobbak. Például a *Klára* név 1945—49-ben Csepelen 1,35%-kal 21., ugyanekkor a VIII. kerületben 0,89%-kal 15. Az *István* név 1962-ben Csepelen 8,35%-kal csak 3., a VIII. kerületben ugyanekkor 3,34%-kal, tehát 5,01%-kal kevesebb százalékbán már a 2. helyre került. (Vagyis Csepelen nagyobb százalékbán kellett a névnek előfordulnia ahhoz, hogy az első 25 közé kerüljön.)

Látható tehát, hogy csak a két adat (a százalékláb és a sorszám) együttesen ad hiteles képet még az első keresztnévek számbeli megoszlásáról is.

Ezt támogatja a 316—319. lapon található adatok alapján összeállított túldoldali táblázat, amelyben az 1945—49-i helyzetet vettem kiindulópontnak a csepeli és a VIII. kerületi keresztnévek sorszám- és százalékbeli eltérésének vizsgálatában.

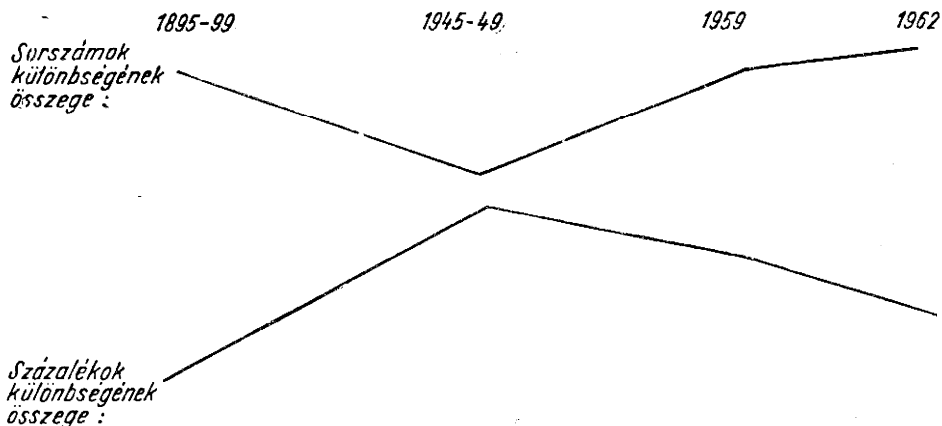
Női nevek

1895—99		1945—49		1959		1962		1960—63	
sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%
+17 -25	+24,83 - 0,49	+41	+39,19	+38 -13	+32,69	+30 - 1	+24,67	+135	+40,52 (a gya- koribbak)
+ 6	+ 4,28	-43	+ 9,10 - 0,46	+ 2 -28	+14,96 - 1,35	+ 5 -20	+13,22 - 0,95	+ 53	+33,92 (a rit- kábbak)
- 2	+28,62	- 2	+47,83	- 1	+46,30	+14	+30,94	+188	+74,44 (algebrai összeg)

Férfinevek

1895—99		1945—49		1959		1962		1960—63	
sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%
+31 -19	+20,15 - 7,02	+50	+42,13	+32 - 8	+36,24 - 0,17	+42 - 5	+36,11	+162	+60,04 (a gya- koribbak)
+ 4 - 5	+ 4,58	-46	+ 6,87 - 1,49	+16 -32	+10,09 - 0,82	+ 2 -29	+ 8,86 - 0,35	+115	+29,73 (a rit- kábbak)
+11	+17,71	+ 4	+47,51	+ 8	+45,34	+10	+44,62	+227	+89,77 (algebrai összeg)

Itt mind a férfi-, mind a női nevek esetében a sorszámok különbségének és a százaléklábak különbségének összege időben ellentétesen viselkedik. Így szemléltethető (ismét a mennyiségi pontosság igénye nélkül):

1960—63-ban az 1945—49-ben főleg Csepelt jellemző keresztnévek (Erzsébet, Ilona, Anna, Julianna, Marit, Edit, Irén, Magdolna, Márta, Ibolya, Gizella, Terézia; László, József, János, Ferenc, Sándor, Lajos, Gyula, Károly, Imre, Mihály, Zoltán, Antal, Pál, Géza, Jenő) még döntően túlsúlyban vannak elsősorban a férfinevek közt, mivel ez a nem egészen húsz év a keresztnévadásban, úgy látszik, nem hozott itt változást. Igaz ugyan, hogy a sorszám-

összeg szerint hátrább szorultak (162 a 115-tel szemben, illetőleg 135 az 53-mal szemben). Például *Károly* a 9.-ről a 12. helyre, vagy *Margit* a 8.-ról a 18. helyre. Ez azért érdekes, mert a férfinevek közt, mint már említettem, az első öt csaknem változatlan, és a női nevek között nagyobb az ingadozás a gyakorisági sorrend első öt helyezettijében. Eszerint ezt a változékonyságot az 5—25. helyezett női keresztnemeknek az 5—25. helyezett férfinevekhez viszonyított kisebb mértékű változása számban némileg kiegyenlíti. Vagyis az 5—25. gyakorisági helyen álló női keresztnemek időben kevesebbet változnak, mint a hasonló helyezett férfinevek; ellenben a leggyakoribb öt női név időben többet változik, mint a leggyakoribb öt férfinév.

Most pedig tekintsük meg azt a táblázatot, amely az 1959. évben tapasztalt gyakorisági sorrendbeli és százalékbeli eltérést veszi alapul a csepeli és a VIII. kerületi személynevek összehasonlításában! (Részletesen a 320—3. lapon.)

Női nevek

1895—99		1945—49		1959		1962		1960—63	
sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%
+ 8 — 23	+14,47 — 0,77	+16 — 13	+29,36	+54	+37,09	+20 — 3	+25,12 — 0,25	+104	+42,19 (a gyakorbak)
+ 9	+14,20	+ 9 — 24	+15,71 — 0,22	— 43	+13,48 — 1,35	+20 — 20	+16,14 — 0,70	+114	+35,93 (a ritkábbak)
— 6	+27,90	— 12	+44,85	+11	+49,22	+17	+40,31	+218	+78,12 (algebrai összeg)

Férfinevek

1895—99		1945—49		1959		1962		1960—63	
sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%
+20 — 10	+18,51 — 2,47	+36 — 8	+29,11	+48	+34,33	+36 — 6	+29,28	+129	+48,40 (a gyakorbak)
+10 — 13	+ 6,22 — 2,62	+12 — 38	+17,00 — 2,18	— 45	+12,10 — 0,98	+12 — 37	+16,96 — 0,67	+148	+41,11 (a ritkábbak)
+ 7	+19,64	+ 2	+43,93	+ 3	+45,45	+ 5	+45,57	+277	+89,51 (algebrai összeg)

Ebben a táblázatban mind a női, mind a férfineveknél az idő múltával emelkedik mindkét összeg (vagyis a sorszám- és a százalékláb-különbségek összege), tehát ezeknél a neveknél határozottan az eltérési irányzat érvényesül a csepeli és a VIII. kerületi keresztnemek között. Az egymást közvetlenül követő évek miatt 1960—63-ban nincs döntő eltérés az 1959-ben még Csepelt, illetőleg a VIII. kerületet jellemző keresztnemek mennyiségében, bár a máris mutatókozó kicsiny eltérés az 1959-ben Csepelt jellemző nevek (*Erzsébet, Ilona, Ildikó, Julianna, Erika, Magdolna, Irén, Anikó; József, János, Ferenc, Sándor, Lajos, Tibor, Károly, Béla, Attila, Imre, Antal, Mihály*) viszonylagos szaporodását mutatja.

Végül azokat a neveket vizsgáltam meg, amelyek 1962-ben mutattak sorszám- vagy százalékbeli eltérést Csepel és a VIII. kerület adatai között. A 324—327. lapon megtekinthető adatok alapján összeállított táblázat:

Női nevek

1895—99		1945—49		1959		1962		1960—63	
sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%
+ 3 — 5	+23,32	+12 —12	+34,26	+23 —18	+33,93	+43	+38,45	+120	+50,91 (a gyakoribbak)
+ 6 — 6	+ 4,28 — 0,28	+ 2 —14	+ 4,85 — 0,22	+17 —23	+11,53 — 1,68	—31	+ 4,81 — 1,20	+ 61	+23,19 (a ritkábbak)
— 2	+27,32	—12	+38,89	— 1	+43,78	+12	+42,06	+181	+74,10 (algebrai összeg)

Férfinevek

1895—99		1945—49		1959		1962		1960—63	
sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%	sorszám	%
+16 —18	+14,66 — 5,03	+36 — 2	+39,34	+26 — 3	+35,91	+48	+36,15	+117	+56,43 (a gyakoribbak)
+14 — 5	+10,07	+12 —44	+ 8,47 — 2,18	+22 —42	+10,82 — 0,98	—49	+10,02 — 0,92	+160	+33,70 (a ritkábbak)
+ 7	+19,65	+ 2	+45,63	+ 3	+45,75	— 1	+45,25	+277	+90,13 (algebrai összeg)

Ebből a táblázatból úgy látszik, hogy a közeledési irányzat megállt az 1945—49. és az 1962. évek alatt (férfineveknél különösképpen!). Legalábbis annyira lassúvá lett, hogy már jó közelítéssel nullának lehet tekintenünk a változást.

Összefoglalásképpen megállapítható:

1. 1895-től 1963-ig a csepeli keresztnévanyag állandó változásokon ment át.
2. A férfi- és a női nevek változása egyes esetekben hasonló, máskor különböző módon történt.

3. Másként viselkedik a legnépszerűbb öt női és férfinév a népszerűségi sorrend 5—25. helyén álló női vagy férfinevekhez viszonyítva. Az első öt női név gyakrabban változik a többihez képest, mint az első öt férfinév, mely úgy szólván állandó.

4. A huszonöt leggyakoribb csepeli névben nagyobbak az előfordulási százalékok, mint a leggyakoribb huszonöt VIII. kerületi névben férfi- és női nevek esetén egyaránt.

5. Ennek tulajdonítható, hogy a keresztnévek változása Csepelen lassúbb, mint a VIII. kerületben.

6. Bár egyes időszakokban tapasztalható a VIII. kerület névadásától eltérő mozgási irány a csepeli névváltozásban, de nagyjából véve a közeledési irányzat érvényesül. Bizonyos eltérés azonban az utóbbi húsz évben szívósan megmaradt.

Berényi Zsuzsanna

Sorrendben az első 25 név között előbbre voltak (gyakoribbak) Csepelen 1895–99-ben, mint a VIII. körületben és ezen nevek helyzete a többi vizsgált időszakban (nőnevek)

Név	1895–99				1945–49				1959–				1960–63		1962		
	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	Cs.	Cs.	VIII.	K.
Anna	2. 12,53	5. 2,61	3 9,92	5. 5,99	7. 2,06	2 3,93	16. 1,57	—	—	10. 3,30	9. 3,67	—	9. 3,67	10. 2,86	19. 0,70	9	2,16
Teréz	3. 9,77	8. 1,42	5 8,35	18. 1,49	22. 0,46	4 1,03	24. 1,31	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Katalin	5. 5,51	11. 1,23	6 4,28	6. 4,11	4. 2,9	—2 1,21	11. 2,89	4. 3,25	—7 —0,36	7. 4,62	5. 4,99	—	5. 4,99	11. 2,86	3. 3,56	—8 —0,70	—
Borbála	6. 4,26	21. 0,31	15 3,95	—	—	—	25. 1,05	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Juliana	10. 2,51	18. 0,44	8 2,07	7. 4,05	11. 1,09	4 2,96	8. 4,20	20. 0,64	12 3,56	11. 3,30	11. 3,10	—	11. 3,10	14. 2,60	—	—	—
Rozália	13. 2,01	22. 0,28	9 1,73	20. 1,42	—	—	23. 1,31	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Mária	1. 16,79	1. 6,00	0 10,79	1. 10,69	1. 5,57	0 5,12	1. 12,86	3. 3,33	2 9,53	1. 10,36	1. 9,82	—	1. 9,82	2. 9,90	5. 2,58	3 7,32	—
Összesen			46 41,09			10–2 14,25			14–7 13,09 — 0,36 12,73	31	26 23,81					12–8 9,48 —0,70 —8,78	

Az első 25 név között sorrendben hátrább voltak (ritkábbak) Csepelen 1895–99-ben, mint a VIII. kerületben és ezen nevek helyzete a többi vizsgált időszakban (nőnevek)

Név	1895–99			1945–49			1959			1960–63		1962	
	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	Cs.	VIII.	K.
Erzsébet	4. 5,76	2. 3,58	2 -2,18	2. 10,12	3. 3,21	-1 -6,91	3. 7,61	7. 2,40	-4 -5,21	3. 5,91	3. 6,77	12. 1,24	-9 -5,53
Ilona	7. 3,76	6. 3,33	1 -0,43	4. 7,38	6. 2,12	-2 -5,26	4. 7,09	9. 1,73	-5 -5,36	6. 4,88	5. 5,99	10. 1,46	-5 -4,53
Margit	9. 3,26	3. 3,54	6 0,28	8. 3,75	10. 1,20	-2 -2,55	10. 3,41	18. 0,73	-8 -2,68	18. 1,95	25. 1,30	24. 0,47	1 -0,83
Róza	12. 2,01	9. 1,36	3 -0,65	— 0,37	— —	— —	— —	— —	— —	— 0,23	— —	— —	— —
Gizella	15. 1,50	7. 1,47	8 -0,03	17. 1,78	21. 0,47	-4 -1,31	— 0,79	25. 0,42	— -0,37	— 0,86	— 0,78	— —	— —
Irma	18. 1,00	14. 0,81	4 -0,19	— 0,22	— —	— 0,26	— —	— —	— 0,14	— 0,11	— —	— —	— —
Irén	22. 0,75	10. 1,24	12 0,49	11. 2,37	17. 0,74	-6 -1,63	14. 2,36	22. 0,61	-8 -1,75	22. 1,26	24. 1,30	— —	— —
Jolán	23. 0,75	15. 0,62	8 -0,13	— 0,71	— —	— —	— —	— —	— —	— 0,52	— —	— —	— —
Összesen			44 3,61 - 0,77 2,84			-15 17,66			-25 15,00	43 16,77			1-14 -10,89

Az első 25 név között sorrendben előbbre voltak (gyakoribbak) Csepelen 1895—99-ben, mint a VIII. kerületben és ezen nevek helyzete a többi vizsgált időszakban (férfinevek)

Név	1895—99				1945—49				1959				1960—63		1962	
	Os.	VIII.	K.		Os.	VIII.	K.		Os.	VIII.	K.		Os.		Os.	K.
János	1. 9,32	4. 4,19	3 5,13		4. 8,93	4. 2,84	— 6,09		4. 7,78	4. 2,71	— 5,07		4. 8,14	4. 8,13	5. 2,54	1 5,59
Ferenc	3. 8,41	3. 4,25	— 4,16		5. 6,85	5. 2,68	— 4,17		5. 7,13	5. 2,57	— 4,56		5. 5,92	5. 6,55	7. 2,29	2 4,26
Antal	4. 6,59	14. 1,10	10 5,49		16. 1,74	24. 0,52	8 1,22		16. 1,94	24. 0,56	8 1,38		24. 0,88	25. 0,68	24. 0,54	—1 0,14
Károly	6. 3,86	7. 2,93	1 0,93		9. 3,32	11. 1,36	2 1,96		9. 2,81	14. 1,40	5 1,41		12. 2,53	14. 2,03	21. 0,89	7 1,14
András	19. 1,36	19. 0,69	— 0,67		13. 2,14	10. 1,43	—3 0,71		21. 1,08	12. 1,54	—9 —0,46		16. 1,75	17. 1,58	14. 1,27	3 0,31
Mihály	9. 2,73	15. 1,03	6 1,70		12. 2,41	23. 0,62	11 1,79		19. 1,51	23. 0,61	4 0,90		14. 2,47	12. 2,48	23. 0,57	11 1,91
Pál	10. 2,73	16. 0,88	6 1,85		18. 1,46	21. 0,70	3 0,76		23. 0,86	22. 0,78	—1 0,08		21. 1,34	15. 2,03	25. 0,38	10 1,65
György	13. 2,27	17. 0,75	4 1,52		10. 2,81	6. 2,55	—4 0,26		17. 1,94	9. 2,18	—8 —0,24		13. 2,47	13. 2,26	10. 2,03	—3 0,23
Nándor	15. 1,82	25. 0,49	10 1,33		— 0,32	— —	— —		— —	— —	— —		— 0,21	— —	— —	— —
Összesen			40 22,78				24—7 16,96				17—18 13,40 — 0,70 12,70		106 104 25,41			34—4 15,23

Az első 25 név között sorrendben hátrább voltak (ritkábbak) Csepelen 1895—99-ben, mint a VIII. kerületben
és ezen nevek helyzete a többi vizsgált időszakban (férfinévek)

Név /	1895—99				1945—49				1959				1959—63	1960—63	1962		
	Cs.	VIII.	K.		Cs.	VIII.	K.		Cs.	VIII.	K.		Cs.	Os.	VIII.	K.	
József	2. 8,41	1. 7,52	1 —0,89		2. 9,43	3. 3,31	—1 —6,12		1. 12,74	3. 2,85	—2 —9,89		1. 10,78	3. 10,31	2. 9,93	6. 2,42	—4 —7,51
Béla	11. 2,50	9. 2,29	2 —0,21		14. 2,02	12. 1,3	2 —0,72		10. 2,59	20. 0,98	—10 —1,61		17. 1,87	18. 1,70	21. 1,13	17. 1,11	4 —0,02
Lajos	12. 2,50	5. 3,09	7 0,59		7. 4,21	14. 1,25	—7 —2,96		7. 3,89	18. 1,17	—11 —2,72		11. 2,87	11. 2,63	19. 1,35	19. 0,95	— —0,40
Gyula	16. 1,59	6. 3,02	10 1,43		8. 3,71	13. 1,25	—5 —2,46		14. 2,16	13. 1,40	1 —0,76		16. 2,12	16. 2,11	18. 1,35	20. 0,95	—2 —0,40
Rezső	25. 1,14	24. 0,55	1 —0,59		— 0,32	— —	— —		— 0,22	— —	— —		— 0,21	— —	— —	— —	— —
István	5. 6,59	2. 4,41	3 —2,18		3. 9,22	2. 4,53	1 —4,69		3. 10,37	2. 4,18	1 —5,19		2. 10,74	1. 10,82	3. 8,35	2. 3,34	1 —5,01
Összesen			24 2,02 — 3,87 —1,85				—13+3 —16,95				2—23 —28,59		47	49 27,78		5—6 —13,34	

Sorrendben Csepelen előbbre voltak (gyakoribbak) az első 25 közt 1945–49-ben, mint a VIII. kerületben és ezen nevek helyzete a többi vizsgált időszakban (néinevek)

Név	1945–49				1895–99				1959				1960–63		1962		
	Os.	VIII.	K.		Os.	VIII.	K.		Os.	VIII.	K.		Os.		Os.	VIII.	K.
Erzsébet	2. 10,12	3. 3,21	1 6,91		4. 5,76	2. 3,58	–2 1,18		3. 7,61	7. 2,40	–4 5,21		3. 5,91		3. 6,77	12. 1,24	9 5,53
Ilona	4. 7,38	6. 2,12	2 5,26		7. 3,76	4. 3,33	–3 0,43		4. 7,09	9. 1,73	–5 5,36		6. 4,88		5. 5,99	10. 1,46	5 4,53
Anna	5. 5,99	7. 2,06	2 3,93		2. 12,53	5. 2,61	3 9,92		17. 1,57	11. 1,22	–6 0,35		9. 3,67		19. 2,86	19. 0,70	9 2,16
Juliana	7. 4,05	11. 1,09	4 2,96		10. 2,51	18. 0,44	8 2,07		8. 4,20	20. 0,64	12 3,56		11. 3,10		14. 2,60	—	—
Margit	8. 3,75	10. 1,2	2 2,55		9. 3,26	10. 1,2	1 2,06		10. 3,41	18. 0,73	8 2,68		18. 1,95		25. 1,30	24. 0,47	–1 0,83
Edit	10. 3,10	16. 0,88	6 2,22		—	—	—		12. 2,62	10. 1,34	–2 1,28		17. 2,01		15. 2,34	16. 0,92	1 1,42
Irén	11. 2,37	17. 0,74	6 1,63		22. 0,75	10. 1,24	–12 –0,49		14. 2,36	22. 0,61	8 1,75		22. 1,26		24. 1,30	—	—
Magdolna	12. 2,37	13. 0,91	1 1,46		24. 0,75	—	—		13. 2,62	16. 0,76	3 1,86		15. 2,12		18. 2,08	18. 0,73	— 1,35
Márta	13. 2,26	14. 0,91	1 1,35		—	—	—		15. 1,84	14. 1,10	–1 0,74		19. 1,84		—	13. 1,05	— 0,25
Ibolya	15. 2,01	23. 0,43	8 1,58		—	—	—		21. 1,31	—	—		14. 2,12		19. 1,82	22. 0,54	3 1,28
Gizella	17. 1,78	21. 0,47	4 1,31		15. 1,50	7. 1,47	–8 0,03		—	25. 0,42	—		—		—	—	—
Terézia	18. 1,49	22. 0,46	4 1,03		3. 9,77	8. 1,42	5 8,35		24. 1,31	—	—		—		—	—	—
Mária	1. 13,27	1. 5,57	0 7,70		1. 16,79	1. 6,00	0 0,79		1. 12,86	3. 3,33	2 9,53		1. 9,82		2. 9,90	5. 2,58	3 7,32
Összesen			41 39,19 – 0,49 38,70				17–25 24,83				38–13 32,69		135 40,52				30–1 24,67

Sorrendben Csepelen hátrább voltak (ritkábbak) az első 25 név közt 1945–49-ben, mint a VIII. ker.-ben és ezen nevek helyzete a többi vizsgált időszakban (nőnevek)

Név	1945–49			1950–59			1960–63			1962		
	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.
Éva	3. 8,75	2. 3,47	1 -5,28	8. 3,26	—	—	2. 8,92	1. 3,72	1 -5,20	2. 8,21	1. 10,13	—1 -6,41
Katalin	6. 4,11	4. 2,9	2 -1,21	5. 5,51	11. 1,23	-6 -4,28	11. 2,89	4. 3,25	7 0,36	5. 4,99	11. 3,86	8 0,70
Zsuzsanna	9. 3,25	5. 2,53	4 -0,72	—	—	—	5. 6,04	5. 2,53	— -3,51	7. 4,65	6. 4,43	5 -0,32
Ágnes	14. 2,14	9. 1,61	5 -0,53	—	—	—	6. 4,99	5. 2,66	1 -2,33	10. 3,27	13. 2,60	5 -0,53
Judit	16. 1,78	8. 2,00	8 0,22	—	—	—	19. 1,57	6. 2,56	13 0,99	13. 2,93	9. 3,12	2 -0,96
Illdikó	19. 1,42	12. 1,00	7 -0,42	—	—	—	7. 4,46	8. 1,83	—1 -2,63	4. 5,74	4. 5,99	— -2,68
Klára	21. 1,36	15. 0,89	6 -0,47	—	—	—	20. 1,57	21. 0,63	—1 -0,94	—	—	23 0,25
Gabriella	22. 1,19	18. 0,72	4 -0,47	—	—	—	18. 1,57	12. 1,22	6 -0,35	12. 3,04	7. 3,65	—4 -2,32
Veronika	25. 0,77	19. 0,53	6 0,24	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen			43 0,46 — 9,10 —8,64			-6 -4,28			28-2 1,35 -14,96 -13,61	77 53 33,92		20-5 0,95 -13,22 -12,27

Név	1945-49			1895-99			1959			1960-63		1962		
	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	Cs.	Cs.	VIII.	K.
László	1. 12,43	1. 5,16	— 7,27	— 0,45	10. 1,64	— -1,19	2. 10,80	1. 5,93	-1 4,87	3. 10,53	2. 10,46	1. 11,96	1. 5,82	— 6,14
József	2. 9,43	3. 3,31	1 6,12	3. 8,41	1. 7,52	-2 0,89	1. 12,74	3 2,85	2 9,89	1. 10,78	3. 10,31	2. 9,93	6. 2,42	4 7,51
János	4. 8,93	4. 2,84	— 6,09	1. 9,32	4. 4,19	3. 5,13	4. 7,78	4. 2,71	— 5,07	4. 8,07	4. 8,14	4. 8,13	5. 2,54	1 5,59
Ferenc	5. 6,85	5. 2,68	— 4,17	2. 8,41	3. 4,25	1 4,16	5. 7,13	5. 2,57	— 4,46	5. 5,91	5. 5,62	5. 6,55	7. 2,29	2 4,26
Sándor	6. 5,95	8. 1,90	2 4,05	— 1,14	8. 2,31	— -1,17	6. 6,26	8. 2,54	11 3,72	6. 5,29	6. 5,05	6. 6,09	11. 1,75	5 4,34
Lajos	7. 4,21	14. 1,25	7 2,96	12. 2,50	5. 3,09	-7 -0,59	7. 3,89	18. 1,17	11 2,72	11. 2,87	11. 2,63	19. 1,35	19. 0,95	— 0,40
Gyula	8. 3,71	13. 1,25	5 2,46	16. 1,59	6. 3,02	-10 -1,43	14. 2,16	13. 1,40	-1 0,76	16. 2,12	16. 2,11	18. 1,35	20. 0,95	2 0,40
Károly	9. 3,32	11. 1,36	2 1,96	6. 3,86	8. 2,93	1 0,93	9. 2,81	14. 1,40	5 1,41	12. 2,58	12. 2,53	14. 2,03	21. 0,89	7 1,14
Imre	11. 2,59	16. 1,05	5 1,54	— 0,45	12. 1,16	— -0,71	15. 2,16	17. 1,18	2 0,98	14. 12,33	15. 2,37	11. 2,48	— —	— —
Mihály	12. 2,41	23. 0,62	11 1,79	9. 2,73	15. 1,03	6 1,70	19. 1,51	23. 0,61	4 0,90	15. 2,29	14. 2,47	12. 2,48	23. 0,57	11 1,91
Zoltán	15. 1,74	19. 0,89	4 0,85	— 0,23	— —	— —	13. 2,38	8. 2,52	-5 -0,14	7. 4,29	7. 4,74	7. 5,94	3. 3,31	-4 2,63
Antal	16. 1,74	24. 0,52	8 1,22	4. 6,59	14. 1,10	10 5,49	16. 1,94	24. 0,56	8 1,38	23. 1,08	24. 0,88	25. 0,68	24. 0,54	-1 0,14
Pál	18. 1,46	21. 0,70	3 0,76	10. 2,73	16. 0,88	10 1,85	23. 0,86	22. 0,78	-1 0,08	21. 1,25	21. 1,34	15. 2,03	25. 0,38	10 1,65
Géza	20. 1,18	22. 0,63	2 0,55	— 0,23	13. 1,13	— -0,90	— 0,43	25. 0,46	— 0,03	24. 0,83	23. 0,93	— 0,68	— —	— —
Jenő	25. 0,74	25. 0,40	— 0,34	— 0,23	11. 1,26	— -1,03	— 0,43	— —	— —	— 0,46	— 0,46	— 0,45	— —	— —
Összesen			50 42,13			31-19 20,15 - 7,02 13,13			32-8 36,24 - 0,17 36,07	162 60,04	162 60,04	162	42-5 36,11	

Sorrendben Csepelen hátrább voltak (ritkábbak) az első 25 név között, mint a VIII. ker.-ben 1945–49-ben és ezen nevek helyzete a többi vizsgált időszakban (férfinévek)

Név	1945–49				1959–63				1962			
	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	Cs.	VIII.	K.	Cs.
István	3. 9,22	2. 4,53	1 -4,69	5. 6,59	2. 4,41	3 -2,18	3. 10,37	2. 4,18	1 -6,19	1. 10,82	2. 3,34	3. 8,35
György	10. 2,81	6. 2,55	4 -0,26	13. 2,27	17. 0,75	-4 -1,52	17. 1,94	9 2,18	8 0,24	13. 2,47	10. 2,03	13. 2,26
András	13. 2,14	10. 1,43	3 -0,71	18. 1,36	19. 0,69	- -0,67	21. 1,08	12. 1,54	9 0,46	17. 1,75	14. 1,27	17. 1,58
Béla	14. 2,02	12. 1,30	2 -0,72	11. 2,50	9. 2,29	2 -0,21	10. 2,59	20. 0,98	-10 -1,61	18. 1,70	17. 1,11	21. 1,13
Tibor	17. 1,57	15. 1,10	2 -0,47	- 0,23	- -	- -	8. 2,81	10. 1,86	-2 -0,95	8. 3,40	12. 1,62	10. 3,16
Gábor	19. 1,46	9. 1,56	10 0,10	- 0,68	- -	- -	11. 2,59	7. 2,52	4 -0,07	10. 3,20	4. 3,02	8. 3,61
Miklós	23. 0,90	17. 1,05	6 0,15	- -	21. 0,64	- -	22. 0,86	19. 0,98	3 0,12	19. 1,65	18. 1,08	24. 0,90
Péter	21. 1,01	7. 2,25	14 1,24	- 0,91	- -	- -	18. 1,94	11. 1,81	7 -0,13	20. 1,44	9. 2,16	16. 1,81
Attila	24. 0,79	20. 0,77	4 -0,02	- -	- -	- -	12. 2,38	16. 1,24	-4 -1,14	9. 3,30	8. 2,23	9. 3,39
Összesen			46 1,49 -6,87 -5,38			5-4			32-16 -10,82 -10,09 -9,27	146 29,73 115		
												29-2 0,35 -8,86 -8,51

Sorrendben előbbre voltak az első 25 között (gyakoribbak) Csepelen 1959-ben, mint a VIII. ker.-ben és ezen nevek helyzete a többi vizsgált időszakban (nőnevek)

Név	1959				1895-99				1945-49				1959-63		1962	
	Cs.	VIII.	K.	Cs.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	Cs.	Cs.	VIII.	K.
Mária	1. 12,86	3. 3,33	2 9,53	1. 16,79	1. 6,00	1. 6,00	— 10,79	1. 13,27	1. 5,57	— 7,70	— 7,70	1. 10,36	1. 9,82	2. 9,90	5. 2,58	3 7,32
Erzsébet	3. 7,61	7. 2,40	4 5,21	4. 5,76	2. 3,58	2. 3,58	—2 1,18	2. 10,12	3. 3,21	1 6,91	1 6,91	3. 6,22	3. 5,91	3. 6,77	12. 1,24	9 5,53
Ilona	4. 7,09	6. 2,12	2 4,97	7. 3,76	4. 3,33	4. 3,33	—3 0,43	4. 7,38	6. 2,12	2 5,26	2 5,26	5. 5,28	6. 4,88	5. 5,99	10. 1,46	5 4,53
Illdikó	7. 4,46	8. 1,83	1 2,63	— —	— —	— —	— —	19. 1,42	12. 1,00	—7 0,42	—7 0,42	4. 5,51	4. 5,74	4. 5,99	4. 3,31	— 2,68
Juliana	8. 4,20	20. 0,64	12 3,56	10. 2,51	18. 0,44	18. 0,44	8 2,07	7. 4,05	11. 1,09	4 2,96	4 2,96	11. 3,30	11. 3,10	14. 2,60	— —	— —
Erika	9. 3,94	15. 1,03	6 2,91	— —	— —	— —	— —	— 0,59	— —	— —	— —	8. 4,33	8. 4,42	8. 3,39	6. 2,19	—2 1,20
Margit	10. 3,41	18. 0,73	8 2,68	9. 3,26	3. 3,54	3. 3,54	—6 —0,28	8. 3,75	10. 1,20	2 2,55	2 2,55	15. 2,21	18. 1,95	25. 1,30	24. 0,47	—1 0,83
Magdolna	13. 2,62	16. 0,76	3 1,86	25. 0,75	— —	— —	— —	12. 2,37	13. 0,91	1 1,46	1 1,46	14. 2,21	15. 2,12	18. 2,08	18. 0,73	— 1,35
Irén	14. 2,36	22. 0,61	8 1,75	22. 0,75	10. 1,24	10. 1,24	—12 —0,49	11. 2,37	17. 0,74	6 1,63	6 1,63	20. 1,46	22. 1,26	24. 1,30	— —	— —
Anikó	19. 1,57	23. 0,52	7 1,05	— —	— —	— —	— —	— —	24. 0,43	— —	— —	17. 1,98	16. 2,07	12. 2,60	15. 0,92	3 1,68
Klára	20. 1,57	21. 0,63	1 0,94	— 0,50	— —	— —	— —	21. 1,36	15. 0,89	—6 0,47	—6 0,47	24. 1,04	— 0,92	— 0,26	23. 0,51	— —0,25
Összesen			54 37,09				8-23 14,47 — 0,77 13,70			16-13 29,36	16-13 29,36	122	104 42,19			20-3 25,12 —0,25 24,87

Sorrendben hátrább voltak az első 25 között (ritkábbak) 1959-ben Csepelen, mint a VIII. ker.-ben és ezen nevek helyzete a többi vizsgált időszakban (nőinevek)

Név	1950			1895-99			1945-49			1950-63		1960-63		1962	
	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.		Cs.		VIII.	K.
Éva	2. 8,92	1. 3,72	1 -5,20	8. 3,26	—	—	3. 8,75	2. 3,47	1 -5,28	2. 8,34	2. 8,21	1. 10,13	2. 3,72	—	-1 -6,41
Zsuzsanna	5. 6,04	2. 3,48	3 -2,56	—	—	—	9. 3,25	5. 2,53	4 -0,72	6. 4,90	7. 4,65	6. 4,43	1. 4,11	5 -0,32	
Ágnes	6. 4,99	5. 2,66	1 -2,33	—	—	—	14. 2,14	9. 1,61	5 -0,53	9. 3,58	10. 3,27	13. 2,60	8. 2,07	5 -0,53	
Katalin	11. 2,89	4. 3,25	7 0,36	5. 5,51	11. 1,23	-6 -4,28	6. 4,11	4. 2,90	2 -1,21	7. 4,62	5. 4,99	11. 2,86	3. 3,56	8 0,70	
Edit	12. 2,62	10. 1,34	2 -1,28	—	—	—	10. 3,10	16. 0,88	-6 -0,22	16. 2,12	16. 2,01	15. 2,34	16. 0,92	—1 -1,42	
Márta	15. 1,84	14. 1,10	1 -0,74	—	—	—	13. 2,26	14. 0,91	-1 -1,35	19. 1,84	19. 1,84	—	13. 1,05	— -0,25	
Anna	17. 1,57	11. 1,22	6 -0,35	2. 12,53	5. 2,61	-3 -9,92	5. 5,99	7. 2,06	-2 -3,93	10. 3,30	9. 3,67	10. 2,86	19. 0,70	—9 -2,16	
Gabriella	18. 1,57	12. 1,22	6. -0,35	—	—	—	22. 1,19	18. 0,72	4 -0,47	12. 2,78	12. 3,04	7. 3,65	11. 1,33	—4 -2,32	
Judit	19. 1,57	6. 2,56	13 0,99	—	—	—	16. 1,78	8. 2,00	8 0,22	13. 2,68	13. 2,93	9. 3,12	7. 2,16	2 -0,96	
Marianna	22. 1,31	19. 0,64	3 -0,67	—	—	—	—	—	—	22. 1,27	21. 1,32	16. 2,34	21. 0,57	—5 -1,77	
Összesen			43			-9			24-9	116	114				20-20
			1,35			-14,20			0,22		35,93				0,70
			-13,48						-15,71						-16,14
		-12,13							-14,49						-15,44

Sorrendben előbbre voltak (gyakoribbak) Csepelen az első 25 név között, mint a VIII. ker.-ben 1959-ben és ezen nevek sorsa a többi vizsgált időszakban (férfinévek)

Név	1939			1953-59			1945-49			1959-63		1962	
	Os.	VIII.	K.	Os.	VIII.	K.	Os.	VIII.	K.	Cs.	Cs.	Cs.	K.
József	1. 12,74	3. 2,85	2 9,89	2. 8,41	1. 7,52	-1 0,89	2. 9,43	3. 3,31	1 6,12	1. 10,78	3. 10,31	2. 9,93	6. 2,42 7,51
János	4. 7,78	4. 2,71	- 5,07	1. 9,32	4. 4,19	3 5,13	4. 8,93	4. 2,84	- 6,09	4. 8,07	4. 8,14	4. 8,13	5. 2,54 5,59
Ferenc	5. 7,13	5. 2,57	- 4,56	3. 8,41	3. 4,25	- 4,16	5. 6,85	5. 2,68	- 4,17	5. 5,91	5. 5,62	5. 6,55	7. 2,29 4,26
Sándor	6. 6,26	6. 2,54	- 3,72	- 1,14	8. 2,31	- 1,17	6. 5,95	8. 1,90	2 4,05	6. 5,29	6. 5,05	6. 6,09	11. 1,75 4,34
Lajos	7. 3,89	18. 1,17	11 2,72	12. 2,50	5. 3,09	-7 -0,59	7. 4,21	14. 1,25	7 0,96	11. 2,87	11. 2,63	19. 1,35	19. 0,95 0,40
Tibor	8. 2,81	10. 1,86	2 0,95	- 0,23	- -	- -	17. 1,57	15. 1,10	-2 0,47	8. 3,29	8. 3,40	10. 3,16	12. 1,62 1,54
Károly	9. 2,81	14. 1,40	5 1,41	6. 3,86	7. 2,93	1 0,93	9. 3,32	11. 1,36	2 1,96	12. 2,58	12. 2,53	14. 2,03	21. 0,89 1,14
Béla	10. 2,59	20. 0,98	10 1,61	11. 2,50	9. 2,29	-2 0,21	14. 2,02	12. 1,30	-2 0,72	17. 1,87	18. 1,70	21. 1,13	17. 1,11 0,02
Attila	12. 2,38	16. 1,24	4 1,14	- -	- -	- -	24. 0,79	20. 0,77	-4 0,02	9. 3,12	9. 3,30	9. 3,39	8. 2,23 1,16
Imre	15. 2,16	17. 1,18	2 0,98	- 0,45	12. 1,16	- -0,71	11. 2,59	16. 1,05	5 1,54	14. 2,33	15. 2,37	11. 2,48	15. 1,21 -1,27
Antal	16. 1,94	24. 0,56	8 1,38	4. 6,59	14. 1,10	10 5,49	16. 1,74	24. 0,52	8 1,22	23. 1,08	24. 0,88	25. 0,68	24. 0,54 0,14
Mihály	19. 1,51	23. 0,61	4 0,90	9. 2,73	15. 1,03	6 1,70	12. 2,41	23. 0,62	11 1,79	15. 2,29	14. 2,47	12. 2,48	23. 0,57 1,91
Összesen			48 34,33			20-10 18,51 -2,47 16,04			36-8 29,11	125	129 48,40		36-6 29,28

Sorrendben hátrább voltak az első 25 között Csepelen (ritkábbak), mint a VIII. ker.-ben 1959-ben és ezen nevek helyzete a többi vizsgált időszakban (férfinévek)

Név	1959				1895-99				1945-49				1959-63		1960-63		1962	
	Cs.	VIII.	K.		Cs.	VIII.	K.		Cs.	VIII.	K.		Cs.		Cs.		Cs.	K.
László	2. 10,80	1. 5,93	1 -4,87	—	—	10. 1,64	—	—	1. 12,43	1. 5,16	—	—	3. 10,53	2. 10,46	2. 10,46	3. 11,96	1. 5,82	—
István	3. 10,37	2. 4,18	1 -6,19	5. 6,59	3 -2,18	2. 4,41	—	—	3. 9,22	2. 4,53	1 -4,69	—	2. 10,74	1. 10,82	1. 10,82	1. 8,35	2. 3,34	1 -5,01
Gábor	11. 2,59	7. 2,52	4 -0,07	—	—	—	—	—	19. 1,46	9. 1,56	10 0,10	—	10. 3,08	10. 3,20	10. 3,20	8. 3,61	4. 3,02	4 -0,59
Zoltán	13. 2,38	8. 2,52	5 0,14	—	—	—	—	—	15. 1,74	19. 0,89	-4 -0,85	—	7. 4,29	7. 4,74	7. 4,74	7. 5,94	3. 3,31	4 -2,63
Gyula	14. 2,16	13. 1,40	1 -0,76	16. 1,59	10 1,43	6. 3,02	—	—	8. 3,71	13. 1,25	-5 -2,46	—	16. 2,12	16. 2,11	16. 2,11	18. 1,35	20. 0,95	-2 -0,40
György	17. 1,94	9. 2,18	8 0,24	13. 2,27	-4 -1,52	14. 0,75	—	—	10. 2,81	6. 2,55	4 -0,26	—	13. 2,37	13. 2,47	13. 2,47	13. 2,26	10. 2,03	3 -0,23
Péter	18. 1,94	11. 1,81	7 -0,13	—	—	—	—	—	21. 1,01	7. 2,25	14 1,24	—	19. 1,54	20. 1,44	20. 1,44	16. 1,81	9. 2,16	7 0,35
Tamás	20. 1,30	15. 1,32	5 0,02	—	—	—	—	—	—	18. 0,97	—	—	22. 1,17	22. 1,13	22. 1,13	22. 1,13	13. 1,27	9 0,14
András	21. 1,08	12. 1,54	9 0,46	19. 1,36	—	19. 0,69	—	—	13. 2,14	10. 1,43	3 -0,71	—	18. 1,62	17. 1,75	17. 1,75	17. 1,58	14. 1,27	3 -0,31
Miklós	22. 0,86	19. 0,98	3 0,12	—	—	21. 0,64	—	—	23. 0,90	17. 1,05	6 0,15	—	20. 1,50	19. 1,65	19. 1,65	24. 0,90	18. 1,08	6 0,18
Pál	23. 0,86	22. 0,78	1 -0,08	10. 2,73	-6 -1,85	16. 0,88	—	—	18. 1,46	21. 0,70	-3 -0,76	—	21. 1,25	21. 1,34	21. 1,34	15. 2,03	25. 0,38	-10 -1,65
Összesen			45 0,98 -12,10 -11,12		13-10 2,62 -6,22 -3,60						38-12 2,18 -17,00 -14,82		151	148 41,11				37-12 0,67 -16,96 -16,29

Az első 25 név között sorrendben előbbre voltak (gyakoribbak) Csepelen 1962-ben, mint a VIII. kerületben és ezen nevek helyzete a többi vizsgált időszakban (nőnevek)

Név	1962			1893-99			1945-49			1959			1959-63		Cs.
	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	1960-63	
Éva	1. 10,13	2. 3,72	1 6,41	8. 3,26	—	—	3. 8,75	2. 3,47	—1 5,28	2. 8,92	1. 3,72	—1 5,20	2. 8,34	2. 8,21	
Mária	2. 9,90	5. 2,58	3 7,32	1. 16,79	1. 6,00	—	1. 13,27	1. 5,57	—	1. 12,86	3. 3,33	2 9,53	1. 10,36	1. 9,52	
Erzsébet	3. 6,74	12. 1,24	9 5,53	4. 5,76	2. 3,58	—2 2,18	2. 10,12	3. 3,21	1 6,91	3. 7,61	7. 2,40	4 5,21	3. 6,22	3. 5,91	
Ilidő	4. 5,99	4. 3,31	— 2,68	—	—	—	19. 1,42	12. 1,00	—7 0,42	7. 4,46	12. 1,00	5 3,46	4. 5,51	4. 5,74	
Ilona	5. 5,99	10. 1,46	5 4,53	7. 3,76	4. 3,33	—3 0,43	4. 7,38	6. 2,12	2 5,26	4. 7,04	6. 2,12	2 4,97	5. 5,28	6. 4,88	
Gabriella	7. 3,65	11. 1,33	4 2,32	—	—	—	22. 1,19	18. 0,72	—4 0,47	18. 1,57	12. 1,22	—6 2,35	11. 2,78	12. 3,04	
Anna	10. 2,86	19. 0,70	9 2,16	2. 12,53	5. 2,61	3 9,92	5. 5,99	7. 2,06	2 3,93	17. 1,57	11. 1,22	—6 0,35	10. 3,30	9. 3,67	
Anikó	12. 2,60	15. 0,92	3 1,68	—	—	—	—	24. 0,43	—	16. 1,57	23. 0,52	7 1,05	17. 1,98	16. 2,07	
Edit	15. 2,34	16. 0,92	1 1,42	—	—	—	10. 3,10	16. 0,88	6 2,22	12. 2,62	10. 1,34	—2 1,28	16. 2,12	17. 2,02	
Marianna	16. 2,34	21. 0,57	5 1,77	—	—	—	—	—	—	22. 1,31	19. 0,64	—3 0,67	22. 1,27	21. 1,32	
Magdolna	18. 2,08	18. 0,73	— 1,35	25. 0,75	—	—	12. 2,37	13. 0,91	1 1,46	13. 2,62	16. 0,76	3 1,86	14. 2,21	15. 2,12	
Ibolya	19. 1,82	22. 0,54	3 1,28	—	—	—	—	23. 0,43	—	21. 1,31	—	—	18. 1,98	14. 2,12	
Összesen			43 38,45			+3 —5 23,32			+12 —12 34,26			+23 —18 33,93		+120 50,91	

Sorrendben Csepelen hátrább voltak (ritkábbak) az első 25 között 1962-ben, mint a VIII. ker.-ben és ezen nevek helyzete a többi vizsgált időszakban (nőnevek)

Név	1962				1895-99				1945-49				1959				1959-63	
	Os.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	1959-63	1960-63
Zsuzsanna	6. 4,43	1. 4,11	5 -0,32	—	—	—	9. 3,25	5. 2,53	4 -0,72	5. 6,04	2. 3,48	3 -2,56	6. 4,90	2. 3,48	3 -2,56	6. 4,90	7. 4,65	7.
Erika	8. 3,39	6. 2,19	2 -1,20	—	—	—	—	—	—	9. 3,94	15. 1,03	-6 -2,91	8. 4,33	15. 1,03	-6 -2,91	8. 4,33	8. 4,42	8.
Judit	9. 3,12	7. 2,16	2 -0,86	—	—	—	16. 1,78	8. 2,00	8. 0,22	19. 1,57	6. 2,56	13 0,99	13. 2,68	6. 2,56	13 0,99	13. 2,68	13.	13.
Katalin	11. 2,86	3. 3,56	8 1,20	5. 5,51	11. 1,23	-6 -4,28	6. 4,11	4. 2,90	2 -1,21	11. 2,89	4. 3,25	7 0,36	7. 4,62	4. 3,25	7 0,36	7. 4,62	5. 4,99	5.
Ágnes	13. 2,60	8. 2,07	5 -0,53	—	—	—	1,98	9. 1,61	—	6. 4,99	9. 1,61	-3 -3,38	9. 3,58	9. 1,61	-3 -3,38	9. 3,58	10.	10.
Andrea	17. 2,08	9. 2,01	8 -0,07	—	—	—	—	—	—	—	18. 1,12	—	—	18. 1,12	—	—	—	—
Margit	25. 1,30	24. 0,47	1 -1,83	9. 3,26	3. 3,54	6 0,28	8. 3,75	10. 1,20	-2 -2,55	10. 3,41	18. 0,73	-8 -2,68	15. 2,21	18. 0,73	-8 -2,68	15. 2,21	18.	18.
Összesen			31 1,20 -4,81 -3,61			0 0,28 -4,28 -4,00			14-2= =12 0,22 -4,53			23-17= =6 1,68 -11,53 -9,85	58 23,19				61 23,19	

Sorrendben Csepelen előbbre álltak (gyakoribbak) az első 25 között 1962-ben, mint a VIII. ker.-ben és ezen nevek helyzete a többi vizsgált időszakban (fértínevek)

Név	1962			1895-99			1945-49			1959			1960-63		
	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.
László	1. 11,96	1. 5,82	— 6,14	— 0,45	10. 1,64	— -1,19	1. 12,13	1. 5,16	— 6,97	2. 10,80	1. 5,93	— 4,87	3. 10,53	2. 10,46	—
József	2. 2,98	6. 2,42	4 7,51	2. 8,41	1. 7,52	— 0,89	2. 9,43	3. 3,31	1 6,12	1. 12,74	3. 2,85	2 9,89	1. 10,78	3. 10,31	3.
János	4. 8,13	5. 2,54	1 5,59	1. 9,32	4. 4,19	3 5,13	4. 8,93	4. 2,84	— 6,09	4. 7,78	4. 2,71	— 5,07	4. 8,07	4. 8,14	4.
Ferenc	5. 6,55	7. 2,29	2 4,26	3. 8,41	3. 4,25	— 4,16	5. 6,85	5. 2,68	— 4,17	5. 7,13	5. 2,57	— 4,56	5. 5,91	5. 5,62	5.
Sándor	6. 6,09	11. 1,75	5 4,34	— 1,14	8. 2,31	— -1,16	6. 5,95	8. 1,90	2 4,05	6. 6,26	6. 2,54	— 3,72	6. 5,29	6. 5,05	6.
Tibor	10. 3,16	12. 1,62	2 1,54	— 0,23	— —	— —	17. 1,57	15. 1,10	— 0,47	8. 2,81	10. 1,86	2 0,95	8. 3,29	8. 3,40	8.
Imre	11. 2,48	15. 1,21	4 1,27	— 0,45	12. 1,16	— -0,71	11. 2,59	16. 1,05	5 1,54	16. 2,16	17. 1,18	2 0,98	14. 2,33	15. 2,37	15.
Mihály	12. 2,48	23. 0,57	11 1,91	9. 2,73	15. 1,03	6 1,70	12. 2,41	23. 0,62	11 1,79	19. 1,51	23. 0,61	4 0,90	15. 2,29	14. 2,47	14.
Károly	14. 2,03	21. 0,89	7 1,14	6. 3,86	7. 2,93	1 0,93	9. 3,32	11. 1,36	2 2,96	9. 2,81	14. 1,40	5 1,41	12. 2,58	12. 2,53	12.
Pál	15. 2,83	25. 0,38	10 1,65	10. 2,73	16. 0,88	6 1,85	18. 1,46	21. 0,70	3 0,76	23. 0,86	22. 0,78	— 0,08	21. 1,25	21. 1,34	21.
Gyula	18. 1,35	20. 0,95	2 0,40	16. 1,59	6. 3,02	— -1,43	8. 3,71	13. 1,25	5 2,46	14. 2,16	13. 1,40	— 0,76	16. 2,12	16. 2,11	16.
Lajos	19. 1,25	19. 0,95	— 0,40	12. 2,50	5. 3,09	— -0,59	7. 4,21	14. 1,25	7 2,96	7. 3,89	18. 1,17	11 2,72	11. 2,87	11. 2,63	11.
Összesen			48 36,15			16-18= —2 14,66 —5,08 9,58			36-2= =34 39,34			26-3= =23 35,91	116 56,43	117 56,43	

Sorrendben hátrább álltak Csepelen (ritkábbak) az első 25 között, mint a VIII. ker.-ben 1962-ben és ezen nevek helyzete a többi vizsgált időszakban (főfinevek)

Név	1962				1895-99				1945-49				1959				1959-63		Cs.
	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	VIII.	K.	Cs.	Cs.		
István	3. 8,35	2. 3,34	1 -5,01	5. 6,59	2. 4,41	3 -2,18	3. 9,22	2. 4,53	1 -4,69	3. 10,37	2. 4,18	1 -6,19	3. 10,37	2. 4,18	1 -6,19	2. 10,74	1. 10,82		
Zoltán	7. 5,94	3. 3,31	4 -2,63	— 0,23	— —	— —	15. 1,74	19. 0,89	-4 -0,85	13. 2,38	8. 2,52	5 0,14	13. 2,38	8. 2,52	5 0,14	7. 4,29	7. 4,74		
Gábor	8. 3,61	4. 3,02	4 -0,59	— 0,68	— —	— —	19. 1,46	9. 1,56	10 0,10	11. 2,59	7. 2,52	4 -0,07	11. 2,59	7. 2,52	4 -0,07	10. 3,08	10. 3,20		
Attila	9. 3,39	8. 2,23	1 -1,16	— —	— —	— —	24. 0,79	20. 0,77	4 -0,02	12. 2,38	16. 1,24	-4 -1,14	12. 2,38	16. 1,24	-4 -1,14	9. 3,12	9. 3,30		
György	13. 2,26	10. 2,02	3 0,23	13. 2,27	17. 0,75	-4 -1,52	10. 2,81	6. 2,55	4 -0,26	17. 1,94	9. 2,18	8 0,24	17. 1,94	9. 2,18	8 0,24	13. 2,37	13. 2,47		
Péter	16. 1,81	9. 2,16	7 0,35	— 0,91	— —	— —	21. 1,01	7. 2,25	14 1,24	18. 1,94	11. 1,81	7 -0,13	18. 1,94	11. 1,81	7 -0,13	19. 1,54	20. 1,44		
András	17. 1,58	14. 1,27	3 -0,31	19. 1,36	19. 0,69	— -0,67	13. 2,14	10. 1,43	3 -0,71	21. 1,08	1. 1,54	9 0,46	21. 1,08	1. 1,54	9 0,46	18. 1,62	17. 1,75		
Zsolt	20. 1,35	16. 1,17	4 -0,18	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— 0,50	— 0,62		
Béla	21. 1,13	17. 1,11	4 0,02	11. 2,50	9. 2,29	2 -0,21	14. 2,02	12. 1,30	2 -0,72	10. 2,59	20. 0,68	-10 -1,91	10. 2,59	20. 0,68	-10 -1,91	17. 1,87	18. 1,70		
Tamás	22. 1,13	13. 1,27	11 0,14	— 0,45	— —	— —	— 0,28	18. 0,97	— 0,69	20. 1,30	15. 1,32	5 0,02	20. 1,30	15. 1,32	5 0,02	22. 1,17	22. 1,13		
Miklós	24. 0,90	18. 1,08	6 0,18	— —	21. 0,64	— —	23. 0,90	17. 1,05	6 0,15	22. 0,86	19. 0,98	3 0,12	22. 0,86	19. 0,98	3 0,12	20. 1,50	19. 1,65		
Antal	25. 0,68	24. 0,54	1 -0,14	4. 6,59	14. 1,10	-10 -5,49	16. 1,74	24. 0,52	-8 -1,22	16. 1,94	24. 0,56	-8 -1,38	16. 1,94	24. 0,56	-8 -1,38	23. 1,08	24. 0,88		
			49 0,92 -10,02 -9,10			5-14= =9 -10,07			44-12= =32 2,18 -8,47 -6,29			44-22= =20 -10,82 -9,84				160 33,70			

Legyen hát per, ha úgy tetszik!

Hogy kétszer kettő négy-e vagy öt, azon nem lehet vitatkozni, de a nyelvművelés kérdései annál több vitára adnak alkalmat, mert itt különféle felfogások vannak. Legszélsőségesebb a nyelvhelyességi nihilizmus, minden nyelvi szabálynak kerek tagadása. Akik e mellett foglalnak állást, azok szerint nincs semmi kötelező nyelvhasználati szabály, mindenki úgy beszél és ír, ahogyan neki tetszik. Leginkább írók szoktak tiltakozni kifejezéscik hibáztatása ellen, az egyéni szabadságra hivatkozva, de nyelvészt is tudok olyant, aki úgy vélekedik, hogy germanizmus nincs nyelvünkben. Mások nem mondják ugyan, hogy nyelvhelyességről egyáltalában nem lehet beszélni, ámde nagyon tág a lelkiismeretük, túlságosan elnézők a nyelvi hibák megítélésében. Mivel pedig nemigen van olyan nyelvi botlás, amelyre ne lehetne példákat gyűjteni még jeles írók műveiből is, hamar kijelentik, hogy azt a hibásnak minősített nyelvi jelenséget már nem kifogásolhatjuk. Úgy látszik, nem olvasták vagy elfelejtették, mit írt erről a kérdésről Lehr Albert igen találóan (MNy. 12: 380): „... a hiba hiba, s az marad, még ha legpéldásabb nyelvű költőnk követi is el (bóbiskolva vagy tudva s akarva).” Igaz, hogy Kazinczy Ferenc ennek éppen az ellenkezőjét hirdette Tövisék és virágok című kötetkéjének egy epigrammájában: „Nem botol, aki helyén, tudva s akarva botol” (Soloecismus¹). Azonban hol a magyarázat, hogy mikor volna helyén a tudva s akarva elkövetett botlás?

Különösen a vers csábítja nyelvi vétségekre a legkiválóbb írókat is. Petőfi költeményeiben például ilyen szőrendeken akad meg a szemünk: „Van már, aki majd vigasztal, Aki földértini fog” (Bolond Istók; Összes költeményei, kiadja Voinovich Géza 2: 143); „És hogyha siromba leülni fog a sors” (Én és a nap); „Elfáradtam, megpihenni kell” (Bucsu a nőtlen ségtől); „... ugy jó a pénz, Hogyha megszámlálva van” (Így ni...). Arany János pedig ezt írta: „Dorongot ő is hirtelen kapott fel” (Bolond Istók II. 7), de az ilyen szőrendet ki is pellengérezte A jövő stílusa című és készakarva hibát hibára halmozó stílusparódiájában ezzel a mondattal: (Kukoricza Jancsi gazdája) „hirtelen kapott fel egy petrenczés rudat” (ÖM. 1900, Franklin-Társulat, 10: 341).

Effajta hibákat idéztem már egyszer a nyelvművelő Horváth Jánosról szóló méltatásomban (MNy. 54: 167), és még sok másfélét is felsorakoztathatnék, közülük ezeket: „Nyári napnak alkonyulatánál Megállék a kanyargó Tiszánál” (Petőfi: A Tisza). A német beszél így: *bei Sonnenuntergang*, mi magyarok azonban alkonyatkor, naplementekor állunk meg valahol. „Mondjátok-e az est óráinál: Hát a mi Sándorunk most mit csinál?” (Petőfi: István öcsémhez). A rím itt pompás, de a raghasználat bizony megint rossz, mert nem az est óráinál szoktunk beszélgetni, hanem az est óráiban, az esti órákban. „Szőke tündérlányok sárga hajaikat Szálanként keresztülhúzzák a föld alatt” (Petőfi: János vitéz XXVI. 4). „Hogy álla tört szívvel, merev hajakkal — Egy új Kasszandra Trója lángjain!” (Arany János: Széchenyi emlékezete). Itt a hajakkal a jós-ajakkal szóra rímel, de nem vitás, hogy a tündérlányoknak helyesen szólva csak hajuk volt, Széchenyinek pedig csupán haja. A Toldiban is ez van a rím kedvéért: „Semmit se’ mondhatna s adhatna királya,

¹ Görög-latin szó, jelentése: 'a szokott szófűzéstől való eltérés' (Tolnai Vilmos: A nyelvújítás 110), általában 'nyelvi baklövés'. Abból származott, hogy az ókorban a kisázsiai Soloi város lakosai nagyon rosszul beszéltek görögül (Ókori Lexikon 2: 810–11 és Jámor György: Glossarium).

Ami Toldinak ily örömet *csinálna* (XII. 15; örömet *szerezne* helyett, pedig a német *csinál* örömet valakinek: *jemandem eine Freude machen*).

Mindnyájan nagyon könnyen beleeshetünk nyelvi hibákba, mert valamennyien gyarló emberek vagyunk. A mondatra vonatkozó *ami* idegenszerűségét sem szünteti meg az, hogy jó íróink is élnek ezzel a szerkezettel. Arany Jánosnak Visszatekintés című nyelv művelő tanulmánya a maga szerkesztette Szépirodalmi Figyelő hetilapban jelent meg több részre elosztva. A III. rész így végződik: „De nem annyira a nyelvtani, mint aesthetikai szempontból tartom a tisztelt munkatárs Brassai által a szóösszetételre adott törvényeket igen megszorítónak; *miről* legközelebb” (i. h. 5: 409). Nem tudom, hogyan vélekednek az *ami* védelmezői ennek a vonatkozó névmásnak itteni használatáról, de én azt vallom, így volna magyaros a kifejezés: *Erről* majd a következő számban.

Rácz Endre „merev elutasító álláspontot” emleget hozzászólással vitatkozó cikkében (Nyr. 88: 415), engem azonban talán senki sem sorolhat a merev nyelv művelők közé, hisz éppen én foglalkoztam egy kissé részletesebben a kellően meg nem okolható nyelvi értékelő ítéletekkel, a nyelvhelyességi babonákkal. Nagyon jól tudom, hogy a nyelvhelyességi szabályok többnyire nem egyszerűek, és igen gondos, sokoldalú megfigyelést kívánnak. Semmiben sem szabad elhamarkodva ítélni, a nyelvhelyesség kérdéseiben sem, mert aki sietve kimondja a könnyelműen általánosító szabályt, könnyen tévedhet. Azt hiszem, óvatosságra sem szükséges inteni engemet (uo. 416), mert ezt se szoktam szemem elől téveszteni. „A nyelv nem valami egyszerű jelenség, sokféle változat van benne. Nagyon gondosan meg kell figyelni a nyelvhasználatot, s igen óvatosan kell megfogalmazni a nyelvi szabályokat, hogy ne tévedjünk, és szabályaink ne legyenek álszabályok” (Iskolai nyelv művelő 320).

Ezt is olvasom Rácz Endre cikkében (Nyr. 88: 418): „A nyelv kényes eszköz, nem könnyű bánni vele.” Magam szintén ilyenfelét mondtam régebben: „Éppen mivel ennyire finom műszer a nyelv, mivel ilyen vigyázva kell vele bánni, jogos az a kívánság, hogy legyen megbízható, nyelvünknek tudományos ismeretén alapuló hibajegyzék, vagyis szótári rész is az új nyelvhelyességi kódexben” (Nyr. 79: 17). Hogy pedig egyik irányban sem vagyok szélsőségre hajló egyén, azt igazolhatja ez a másik régebbi cikkemből való idézet: A nyelvbírálatban, a nyelvi „hibákkal való foglalkozásban két veszedelem fenyeget bennünket. Az egyik a túlzott szigorúság, a hibáknak valóságos hajhászása. . . . A másik veszedelem a túlságos szigorúságnak ellentéte, a túlságos engedékenység. Ez különösen a régibb tiltó nyelvhelyességi szabályoknak lazításában vagy elvetésében nyilvánul. . . . A merevség és a hajlékonyság között nem mindig találjuk el az arany középutat” (MNY. 54: 173, 174).

A mondatra vonatkozó *ami* használata Rácz Endre szerint némelykor helyes. De mikor? Erre a kérdésre az ő felelete az, hogy az ilyen „mondatok inkább leíró, elbeszélő vagy — talán elsősorban — elmélkedő jellegű szövegbe illenek. Az élőbeszéd, a mindennapi társalgás nyelve nem használja őket” (i. h. 418). Akkor tehát értekező prózában teljesen kifogástalan volna ez a kis mondat: „*miről* (vagy *amiről*) legközelebb”? Nem gondolnám. Gombocz Zoltán jó harminc évvel ezelőtt így fejezte be Nyelvhelyesség és nyelvtudomány című elmélkedését: „Egyszóval az irodalmi nyelvhelyesség kérdése nem annyira grammatikai, mint inkább stilisztikai probléma. *Erről* talán más alkalommal” (MNY. 27: 11). Így helyes, magyaros, nem pedig vonatkozó névmással: *Miről* (vagy *Amiről*) talán más alkalommal.

Azt én egyáltalában nem állítottam, hogy a stilisztika nem foglalkozhat nyelvtani fogalmakkal, csupán arra akartam felhívni a figyelmet, hogy a mondatoknak szorosabb vagy lazább kapcsolata és a mondanivaló kiemelése, nyomatékossága, a hangsúlyozás nem különleges stilisztikai fogalom. Hivatkoztam egy tanulmányomra (I. OK. 5: 510), s ott ezt írtam: „... a nyelvtan és a stilisztika szoros kapcsolatban van egymással, sok a közös területük, és nem igen lehet közöttük pontosan elválasztó határvonalat húzni. Hiszen tárgyük azonos, a stilisztika is a nyelvet vizsgálja, ámbár más szempontból, mint a nyelvtan.” A nyelvi jelenségeknek stilisztikai minősítését azonban nem elég csak kimondani, hanem bizonyítani is kell, hogy ne legyen pusztán ráfogás.

— Örülök, hogy Rácz Endre legalább egy dologban egyetért velem. Abban tudniillik, hogy Arany Jánosnak vitás verssorában („*Ami* nem volt épen oly rég”) a vonatkozó névmás nem a komikum eszköze. Csakhogy én azzal sem érthetek egyet, amit vitázó felem mond, hogy nagy költőnk tudatosan, művészi érzékkel választotta itt az alárendelő mondat szerkezetet, mert a mellérendelő formájú közbeszúrás („*És* ez nem volt épen oly rég”) széttörné, kétfelé darabolná a versszakot (i. h. 418). Ez csupán képzelődés. Ha Arany János élne, bizonyára ő is csodálkoznék ezen a semmivel sem igazolható belemagyarázáson. Rácz Endre felfogásának mindjárt ellentmond saját fogalmazása. Azon a helyen ugyanis ezt írja: „Véleményem szerint — *s ebben* megerősít számos más kiváló írótól vett idézet Kollányi Teréz cikkében és az én hozzászólásomban — az *ami*-vel bevezetett tagmondat itt is arra való, hogy éreztesse a megjegyzés közbevetés-jellegét, említésének ugyan nem jelentőség nélküli, mégis futólagos voltát.” Arany János zárójelbe tette a közbeékelt részt, Rácz Endre meg két gondolatjel közé iktatta a helyesírási szabályzatunk szerint, de a versbeli rövid közbevetésnél sokkal hosszabb prózai közbeszúrásnak mellérendelő alakja, *s* kötőszóval és mutató névmással kezdődése nyilvánvalóan itt sem töri szét, nem darabolja kétfelé a fő mondanivalót, mert különben a szerző okvetlenül alárendelő szerkezettel élt volna.

A változatosság határozottan stilisztikai fogalom ugyan, hisz a gyakorlati stilisztika ad olyan tanácsot, hogy írjunk változatosan, kerüljük az ügyetlen ismétlésből származó egyhangúságot, ezt a szabályt azonban nem lehet úgy értelmezni, hogy váltogassuk a magyaros kifejezést, mondatkapcsolást az idegenszerűvel, mivelhogy szebb lesz a stílusunk, ha nem mindig a magyaros szót vagy szófüzést ismételtetjük. Fura egy stilisztika volna az, amely arra akarna tanítani bennünket, hogy jó ez a két mondatforma, mert változatosság van benne: Maradok régi (ez nem baj), egyszersmind öreg (*ami* már baj) tisztelője. Maradok régi (*ami* nem baj), egyszersmind öreg (ez már baj) tisztelője. Ellenben rossz az itt következő másik két mondat szerkezet, mivel hiányzik belőlük a „szerencsés változatosság”: Maradok régi (ez nem baj), egyszersmind öreg (ez már baj) tisztelője. Maradok régi (*ami* nem baj), egyszersmind öreg (*ami* már baj) tisztelője.

Kollányi Teréz újabban azzal próbálta igazolni az egész mondatra vonatkozó *ami* helyességét, hogy összegyűjtött egy csomó olyan mondat szerkezetet, amelyben a *mikor* vagy az *amikor* kötőszós alárendelt mondatot mellérendelővel lehet felváltani (Nyr. 89: 34—7). Csakhogy a szóban forgó *ami*-s szerkezetek két csoportra oszlanak. Az egyiknek főmondatában soha sincs a mellékmondati *ami*-re rámutató szó, utalószó, nem is lehet, például ebben: „A pénz nem mind arany, *ami* természetes.” Ez a mondatfűzés azonban idegenszerű

(Nyr. 88: 412–5). A másik fajtájú főmondatban vagy van ilyen utalószó, vagy nincs, mint ezekben a példákban: „Nem mind arany *az*, ami fénylik. Nem mind arany, ami fénylik. Ami késik, *az* nem múlik. Ami késik, nem múlik.” Kollányi Teréz felsorakoztatott sok példamondata egytől egyig ilyen, valamennyibe beleilleszthetjük az *akkor* utalószót. Csupán két rövid példáját idézem: „Egy este éppen vacsoráztak, *mikor* megszólalt a telefon. Már át is értem, *amikor* rám kiabáltak.” Mindegyiket mondhatjuk így is, a főmondatban utalószóval: „Egy este éppen vacsoráztak *akkor*, *mikor* megszólalt a telefon. Már át is értem *akkor*, *amikor* rám kiabáltak.” Ezek teljesen kifogástalan mondatok utalószó nélküli alakjukban is, ennél fogva a nyelv művelőknek természetesen eszükbe se juthatott, hogy hibáztassák az efféléket. Ilyen odaérthető, főmondatbeli utalószós példakkal tehát egyáltalában nem lehet támogatni azt a felfogást, hogy az egész főmondatra vonatkozó *ami*-s szerkezet akkor is jó a mellérendelő mondat helyett, ha a főmondatba nem lehet beiktatni az utalószót.

Nem tartom eredeti magyar fejleménynek az ilyen mondatot sem: (*sőt*) *mi több*, noha az efféle rövidüléssel is lehet magyarázni (i. h. 414). A francia kifejezéssel való egyezésre hivatkoztam, azonban a német is így mondja: *ja was noch mehr ist*. De nem személyeket állítottam szembe egymással, Petőfit és egy falusi tanítót (nem szoktam személyeskedni), hanem nyelvi jelenségeket hasonlítottam össze a magyarosság szempontjából. Azóta véletlenül a szemem elé került Arany János prózájában egy szakasztott olyan mondat, amilyent attól a falusi tanítótól hallottam az idegen ízü *mi több* helyett: „*Többet mondok: a XVII. és XVIII. század epikusai sem jobbak e tekintetben, az egy, az egvetlen Zrínyit kivéve*” (ÖM. 5: 338: Naiv eposzunk).

Meg kell jegyezmem még azt is, hogy nem a vita hevében olvastam a fejére Orbán Gábornak és Kelemen Bélának ez mutató névmásos saját mondataikat. Hevesi származású vagyok, de nem heveskedő természetű. Meggondolom higgadtan, amit írok. Arra mutattam rá, hogy ennek a két szerzőnek nyelvhelyességi szabálya bizonytalan, tehát nem igazíthat útba bennünket ebben a kérdésben. Itt még csupán annyit fűzök hozzá, hogy ha Orbán Gábor szerint az *ami* „természetesebb”, mint *az ez*, akkor miért nem írta ő is természetesebben, az *ami azonban* kifejezéssel a maga mondatát: „A mutató névmást gyakran határozott vagy határozatlan névelővel pótolják, *ez azonban* semmikép sem engedhető meg”? Kelemen Béla pedig ki is hagyta Jó magyarság című könyvének negyedik kiadásából azt az érthetetlen különbségtevést, hogy helyes az ilyen mondat: „A nevemet nem hallotta sohasé, *aminek* csak örültem”, „de már e helyett: A spártaiak megölték Agis királyt, *ami* náluk hallatlan dolog volt — helyesebb: *ez pedig* náluk hallatlan dolog volt.” Az újabb kiadásban ez a nyelvész társunk már kivételeket nem említve jónak tartja az efféle *ami*-s mondatot: „Hazafias verseket szavaltak, *ami* föllelkesítette a közönséget” (50. l., *az amely* címszóban). Öneki, úgy látszik, később már egyformán helyes volt mind a két szerkezet, a vonatkozó névmásos is, a mutató névmásos is.

Az bizonyos, hogy elég sok idegenszerűség beszívargott nyelvünkbe, és meg is gyökeresedett benne. Arany János ezt írta a Visszatekintésben: „Nyelvünk, irodalmunk is századok óta ki van téve a nyugati kereszténység s művelődés hódító befolyásának” (ÖM. 5: 410). Simonyi Zsigmond pedig egy külön tanulmányt szentelt a nyelvi idegenszerűségek értékelésének (Nyr. 28: 193–200 és 292–8: Elévült hibák és látszólagos hibák; I. erről bővebben I.

OK. 5: 511–2). Befejezésül talán idézhetem azt is, amit magam írtam a nyelvi jelenségeknek a helyesség szempontjából való megítéléséről: „Nyelvtudásunk és stílusérzékünk, nyelvünknek jelenéről és múltjáról való ismeretünk, egész nyelvi műveltségünk és ízlésünk nem egyforma, ennél fogva természetes, hogy nem érthetünk egyet minden apró nyelvhelyességi kérdésben” (MNy. 54: 13). „Amíg emberek lesznek a földön, mindig lesznek egymással ellentétes felfogások, mindig meg fognak oszlani a vélemények sok-sok dologban, nem éppen csak a helyesírás és a nyelvhelyesség kérdéseiben, tehát mindig lesz vitatkozás is. Ebbe bele kell nyugodnunk” (Nyr. 79: 2). A szóban forgó *ami*-s mondatfűzésről három vélemény alakult ki: 1. Már teljesen meghonosodott ez a szerkezet, úgyhogy nem lehet hibának minősíteni. Mondatkapcsolásra éppoly alkalmas, mint a mellérendelés. 2. Használhatjuk, de nem mindig, mert némelykor jó, máskor azonban nem. 3. Mindig hiba, ma is a kerülni való idegenességek közé tartozik. Én e harmadik felfogásnak vagyok híve nemcsak egymagam, hanem másokkal együtt.

Nagy J. Béla

„Lengyelben jártam...”

A turista forgalom növekedéséről sokat hallunk, olvasunk manapság. Tudjuk, hogy a múlt nyáron több százezren utaztak külföldre, s még nagyobb volt a hozzánk érkező külföldi vendégek száma. Arra azonban aligha gondolnánk, hogy a nemzetközi kapcsolatoknak ez a megélénkülése új nyelvi fejleményekre vezethet. A külföldi élmények emlegetése közben — számomra — új nyelvi jelenségként gyakran hallani ilyeneket: „Olaszban lehet legjobban vásárolni”, „X-ék Lengyelbe utaztak”, „Szovjetből küldtek dísztáviratot” stb. Nem kétséges, hogy ezekben a megnyilatkozásokban Olaszországról, Lengyelországról, a Szovjetunióról van szó. Kérdés, indokolt és elfogadható-e az országnevek effajta rövidítése.

1. Azt a beszélőt, aki az említett nyelvi formát alkalmazza — bizonyosan inkább önkéntelenül, mint tudatosan — a rövidségekre való törekvés, a minél egyszerűbb nyelvi jelek használatának szándéka vezeti. Ez a törekvés kétségkívül helyes és hasznos. Természetes következménye atomkorszakunk minden téren érvényesülő meggyorsult tempójának. (Képzeljük csak el, mennyire lehetetlen volna például a repülőgépek leszállásának irányítása hosszas magyarázgatással a gépek mai sebessége mellett.) A megnyilatkozások rövidítésére irányuló szándék tehát okvetlenül helyes, sőt szükséges akkor, amikor ugyanis mindig sietünk, és semmire sem érünk rá.

2. Csakhogy a nyelvi rövidség követelményével szemben áll egy másik fontos feltétel is, mely éppen olyan időszerű és jelentősége éppen úgy egyenes arányban van az élet minden irányú fejlődésével, mint a rövidségé; ez pedig a pontosság követelménye. (Gondoljunk valamilyen drága műszer vagy veszélyes gép működésének, szerkezetének leírására.) A rövidségnek és pontosságnak tehát egyensúlyban kell maradnia. Ezt az egyensúlyt elsősorban a megnyilatkozás körülményei, más szóval a beszédbeli szituáció révén biztosíthatjuk.

Ha a félhomályos szoba csendjében nyöszörgő hangon elhangzik a „Vizet” megnyilatkozás, rögtön tudom, hogy lázas kislányom akar inni. De ha valaki berohan az udvarra, és azt kiáltja „Vizet”, a házfelügyelő is, a folyosón diszkuráló lakótársak is értelmetlenül néznek rá mindaddig, míg meg nem tudják, hogy a szemetgújtó kukába könnyelműen beleszórt parázstól lobbant lángra valami. Vagyis a mindenkori szituáció szerint lehetséges és helyes a rövidítés mindaddig, míg nem megy a nyelvi pontosság rovására.

3. Vajon a pontosság követelménye az egyetlen zsinórmérték-e a nyelvi rövidítések helyességének elbírálásában? Nyilvánvalóan nem. Az a turista, aki „Olaszban” olyan olcsón vásárolt, s most „Lengyelbe” indul, nem beszél arról, mit tapasztalt „Csehben” vagy „Osztrákban”. Ezt nyelvérzéke tiltja. S ha tudni akarja, miért, könnyen felismeri azt a korlátot, amelyet a nyelvben hagyományosnak kialakult szokás: egyrészt a grammatika, másrészt a szavak egybeszerkesztésének kötöttsége eléje állít. Amikor ugyanis beszélőnk *Lengyelország*-ot *Lengyel*-re, *Olaszország*-ot *Olasz*-ra rövidítette, olyan eljárást alkalmazott, amely nyelvünkben régóta és gyakran használatos. Jelentéstopadásnak szoktuk nevezni az ilyenféle alakulásokat (vö. *ebédlő szoba: ebédlő, fekete kávé: fekete* stb. L. MMNyR. I:174). Ez a jelenség azáltal jön létre, hogy a jelzős szerkezetben a jelzőre mintegy ráruházzuk a jelzett jelentéstartalmát is. Minthogy a jelentéstopadás jelzős szerkezetekben érvényesülhet, a *lengyel ország* (= Lengyelország), *szovjet unió* (= Szovjetunió)-féle esetekben létrejöhett, de már a *Csehszlovákia* (= Cseh-Szlovákia), *Ausztria*-féle országnevekre nem alkalmazható. (Más kérdés, hogy Csehszlovákiából szokás *Csehszlovákia*, Jugoszláviából *Jugó* rövidítést gyártani. Ez azonban más természetű rövidítés.)

Ha az eddigiek szerint a *Lengyelország* > *Lengyel* típusú megjelölés mint lényegesen rövidebb nyelvi jel a szituáció alapján pontosan érthető, a hagyományos nyelvi rendszerbe is beilleszthető, akkor ez remek újítás, feltalálójára jutalmat érdemel. Azonban ne siessünk a jutalmazással! Nézzük, nincsenek-e olyan körülmények, amelyek az újítás elfogadása ellen szólnak.

4. Ha egy hangsorhoz mint szóalakhoz fűződő jelentések száma növekszik, annak megfelelő mértékben csökken az értelmezés tisztasága és biztonsága. Ha túlságosan kiterjedt a jelentés köre, a szó nem tud eleget tenni elsőrendű feladatának, nem tudja teljesíteni a közlési (informatív) funkciót. (Ilyen például az ifjúságunk körében gyakran emlegetett *buli* szó, amelynek jelentése teljesen elködösödött. Ha azt halljuk, hogy „irtózatossá nagy buli volt”, egyformán gondolhatunk valami kellemes, jól sikerült szórakozásra, veszekedésre fajult vitára, tüzesetre s a jó ég tudja még mire. A *buli* mindezt jelentheti. Tehát éppen olyan tartalmatlan töltelékszó lett, mint régebben az *izé*.)

Értelmező Szótárunk tanúsága szerint a *lengyel* szó csupán főnévi értelemben ötféle jelentésben is használatos. Jelentheti 1. a lengyel nyelven beszélő népet, 2. a lengyel nemzetet, 3. e nép nyelvét, 4. (rég) lengyel népi táncot, 5. (ritk., rég) lengyel bundát. E jelentéseken belül még több jelentésárnyalatban is használatos a lengyel szó. Ha tehát egy társaságban, ahol úti emlékek és divatkérdések egyaránt szóba kerülnek, valaki azt mondja, hogy „Lengyelben voltam”, a társaság egyik idősebb tagja joggal gondolhat arra, hogy hideg volt, s a beszélő lengyel bundát vett magára. (A fiatalok persze már nem gondolnak ilyenre, mert a lengyel bunda kiment a divatból.) De a női divatban

kevésbé járatos hallgató az *olasz* (= Olaszország) szóhasználatával is ugyanígy megjárhatja, mert azt hiheti, hogy az olaszkanak nevezett női ruhadarabról van szó. Tehát az a turista, aki ügyel a nyelvi kifejezés módjára is, aligha fogja az országneveket megrövidíteni.

5. Ha meg valaki írásos úti beszámolót készít, és *lengyel*-t, *olasz*-t akar írni *Lengyelország*, *Olaszország* helyett, nyilván zavarba jön, hogy nagy vagy kis kezdőbetűt használjon-e. A népneveket helyesírásunkban egységesen kis kezdőbetűvel írjuk, akár főnévi, akár melléknévi értelemben fordulnak elő. A *Lengyel* = *Lengyelország* értelmezés azonban megzavarná ezt a szép rendet, hiszen a szó új jelentése egyúttal a tulajdonnevek kategóriájába való átsorolást is magával hozná. Így kiderült, hogy egy kicsit felületesen soroltuk be a *Lengyelország* > *lengyel* változást a hagyományos jelentéstapadás esetei közé, mert ez csak köznévi szerkezetekben szokott érvényesülni. (Igaz, van egy kivételt jelentő ellenpélda is: *japán* melléknév, *Japán* országnév.)

Ha már most a felsorakoztatott pro és kontra érveket mérlegeljük, eredményül megállapíthatjuk, hogy a szóban forgó új nyelvi alakulás nyelvi rendszerünkbe beilleszthető, bizonyos környezetben nem értelemzavaró, tehát közvetlen beszélgetésben, a köznyelvnek bizalmasabb, igénytelenebb rétegében használható. Minthogy azonban alkalmazásával homályosodik a szó jelentése, csökken a közlés pontossága, írásos formája pedig megbontaná helyesírásunknak idevágó, egységes rendszerét, a gondosabb, választékosabb nyelvhasználatban és írásos közlésben kerülnünk kell.

Benkő László

Lengyelben, Olaszban, Japánban

Benkő László fenti megfigyeléséhez és megállapításához (hogy tudniillik a nemzetközi kapcsolatok megélénkülése új nyelvi jelenségeket hozott létre, a *Lengyelország* > *Lengyel*, *Olaszország* > *Olasz* névrövidülést), valamint megfigyelése nyelvészeti, nyelvhelyességi tanulságainak levonásához nyilván mások is fognak kiegészítéseket fűzni. Nem lesz hát talán felesleges, ha — mintegy szerkesztői megjegyzés, lapalji jegyzet helyett — én is teszek egy-két észrevételt: hol látok még problémát, milyen irányban kellene még a megfigyelést, a vizsgálódást tovább folytatni, elmélyíteni.

1. Benkő László a turistaforgalom fellendülése következményének, s ilyenformán az utóbbi néhány esztendő szüleményének, leleményének tartja a szóban forgó jelenséget. A jelek persze kétségtelenül erre utalnak, minthogy valóban az utóbbi években van módjuk az embereknek tömegesebben (?) azt mondani, hogy „Olaszországban jártam” illetőleg, „Olaszban jártam”. De azért a nem nyelvész is gondolkodóba eshet: vajon csak az „Olaszországban jártam”, „Olaszországban voltam”, „Olaszországban vásároltam” és még néhány más hasonló tartalmú mondatban rövidülhet meg az *Olaszországban* szó *Olaszban*-ra? Hiszen az „igényes” korszak előtt is gondoltak, mondtak és olvastak az emberek ilyesmiket: „Jó volna ilyenkor Olaszországban lenni”, „Olaszországban lehet most jó idő”, „Olaszországból kaptuk a narancsot”, „Olaszországban új kormány alakult” stb. stb. Az ilyen mondatokban ugyan-

úgy megrövidülhetett volna a szóban forgó országnév, mint a Benkő László által idézetekben. Ugyanezt a gondolatsort ismételhetném Lengyelországgal kapcsolatban is; nem valószínű, hogy — mondjuk — tíz évvel ezelőtt sokkal kevesebbet emlegettük volna, mint manapság. Summa summarum az az érzésem (sőt, több mint érzésem), hogy csak egy kicsit kellene megpiszkálni ezt a kérdést, és hamarosan kiderülne, hogy nem is olyan új keletűek, s nem az említett okok hozták létre a *Lengyelben*, *Olaszban* stb. nyelvi formákat.

Az én nyelvérzésem szerint inkább régies vagy (ami sok esetben ugyanaz) táji, tájnyelvi színezetűek, ízűek ezek a nyelvi alakulatok. A „nyelvérzék” persze roppant bizonytalan valami, önmagában még nem bizonyíték. De pl. Eckhardt Sándor aligha mai túristák szóhasználatát vetítette vissza négyszáz esztendővel, amikor — nyilván bizonyos archaizálási szándékkal — Balassi versei egyik ciklusának (Összes Művei VII. fejezet) a „Lengyelben” címet adja. S idézhetem Sipos Istvánnak ugyan nem négyszáz éves, de legalább négy évtizedre visszanyúló adatait is a Bárczi- emlékkönyvből, népnyelvi példaként (329). Sőt, arról is meg vagyok győződve, hogy újabb (nem turista!) irodalmunkban is találunk példát bőséggel erre a jelenségre. Egy éppen a kezem ügyében van: Sándor Kálmán írja Slavkó József nyugalmazott mintaasztalos csodálatos története című írásában: „»Orosz«-ból igaz, ez a Józsi úgy szökött egyszer haza, de olasz fog ágból csak 1923-ban került vissza...” (Az Oroszország jelentésű *Orosz* szót a szerző tette idézőjelbe, nyilván azt jelezve ezzel a kiemeléssel, hogy történetének hőse vagy annak környezete így szokta mondani.)

2. Azt írja Benkő László, hogy a *Lengyelország* > *Lengyel* változás nem szabályos jelentéstapadás, mert ez csak köznévi szerkezetekben szokott érvényesülni. „Igaz, van egy kivételt jelentő ellenpélda is: *japán* melléknév, *Japán* országnév” — teszi hozzá zárójelben.

A példa jó, de nem éppen pontos. Egyrészt ez nem a *Lengyelország* > *lengyel* (vagy *Lengyel*) típus, hanem a 'Lengyelország' jelentésű *Lengyel* országnév és a *lengyel* melléknév egybeesésének köznyelvi példája. Másrészt — s ez a lényegesebb — nem ez az egyetlen példa arra, hogy egy országnévet egyben a nép megjelölésére is használunk. Nyelven persze nemcsak a mai köznyelvet értve.

Az adatok összeszedésétől felment bennünket Zolnai Gyula, aki a Magyarosban (11 : 73—6; 12 : 65—75; 13 : 33—8) igen szép csokrot köt össze ilyen példákból. Jórészt az ő adataiból idézek néhányat, inkább emlékeztetőül: A régi *francus* népnévből valamikor ez az országnév keletkezett: *Francia*, így, önmagában, mint a *gallus*-ból *Gallia*, a *germanus*-ból *Germania*. S a *Francia* országnévből nálunk népnév is lett. A *szittyia* szó ugyanígy keletkezett a *Scythia* országnévből. De vannak közelebb is példák.

Arany János A nagyidai cigányokban így ír az álmodozó Csóri vajdáról:

Eljárta eszével Nagy-Cigányországot:
Hogy s mikép vesz ő majd új veres nadrágot
Amely senkinek még soha testén nem volt —
Anglia posztóján bársonybul lesz a folt.

A *perzsa* népnév is előfordul irodalmunkban az országnévvel azonos formában, azaz *perzsia* alakban, pl. a Thaly-féle kuruc balladában (Esztergom megvételéről):

Rákóczi tábort üt a Garam-torokban,
Perzsia-szönyegen pihen szép sátorban.

Említhetünk azonban a *japán* mellett egy másik mai példát is, a közismert *kínaezüst* szót, amely a galvanizálással ezüstözött alpakka neve. Nem *kínai* ezüst, hanem *kínaezüst*.

3. Nyilván alaposabb vizsgálatra szorul az is, milyen módon alakultak ki, milyen hatás következtében keletkeztek az említett megrövidült országnevek, illetőleg milyen viszonyban vannak egymással az azonos alakú ország- és népnevek. Benkő László a *Lengyelország* > *Lengyel* alakulást tapadásos eredetűnek véli, s nyilván igaza is van. Bizonyos azonban, hogy ezen az egyen kívül még több lehetőségre is kell gondolnunk. Sipos István előbb idézett cikkében például lehetségesnek tartja, hogy a két háború közti időszakban feltűnt és ma csaknem általánosnak mondható *Magyarba menni*, *Magyarban volt*, *Magyarból jött*; *Lengyelbe menni*, *Lengyelben volt*, *Lengyelből jött*; *Oroszba menni*, *Oroszban volt*, *Oroszból jött*; *Csehbe menni*, *Csehben volt*, *Csehből jött* jelzős kifejezések az általa megfigyelt vidéken (Közép-Zemplénben) a két-nyelvűség, illetőleg szlovák nyelvi hatás következményei. Hasonló módon (német nyelvi hatás eredményeként) keletkezhetett a — megfigyelésem szerint — ma is használt *Stájer* országnév. *Stájerba mentünk*, *Stájerban* (vagy *Stájerben*) *voltunk*. Egy nótát is ismertem, amely így kezdődött: „Elmentünk *Stájerba*, megnéztük, mit csinál a három lány.”

Nyilván nem a magyar nyelvben kell keresnünk a *Cseszkó* név megfejtését sem. Nehéz is elképzelni, hogyan rövidülhet a *Csehszlovákia* név *Cseszkó*-vá. De nincs is erre szükség, mert ott van a hivatalos cseh és szlovák *Československo* 'Csehszlovákia' név, ebből is elvonhattuk, ha ugyan szükség volt az elvonásra, hiszen — mint Kiss Lajos közli velem — a *Česko* 'Csehország' név ismeretes és használatos a szlovák nyelvben. Megint más kérdés azután az *Anglia* — *anglia* (posztó), *Francia* — *francia*, *Japán* — *japán*, *Kína* — *kína* (ezüst), *Perzsia* — *perzsia* (sátor) stb. ország- és népnevek kérdése. Ezeket egyenként kell megvizsgálni és kialakulásuk okát, módját megállapítani.

4. Ami végül a kérdés nyelvhelyességi vonatkozásait illeti: én nem hiszem, hogy ez a változás (*Lengyelország* > *Lengyel*) annyira elhomályosítaná a szó jelentését, csökkentené a közlés pontosságát, mint Benkő László gondolja. A valóságos beszédhelyzet, a szöveggörnyezet aligha hagyná egyetlen alkalommal is kétségben a hallgatót, illetőleg az olvasót, hogy — mondjuk — *lengyel kolbászról*, *bundáról* vagy *országáról* szól-e a hír.

Lőrincze Lajos

A Rozsdatemető stílusáról

Tűnődő meglepetéssel olvastam annak idején Kovalovszky Miklós kritikáját, melyet a Rozsdatemetőnek szentelt (ha a szentelés szó itt helyén van). Ismerem Kovalovszky kitűnő stílusérzékét, finom elemzéseit mindig élvezettel olvastam, s amit Adyról szóló, most sajtó alatt levő stílustanulmányából ismerek, az szinte élményszerűen hatott rám. Kiváló készültségét, ízlését, s mi több, stílusbírálatra való hivatottságát föltétlen elismerem, de most ezzel az írásával sehogyan sem tudok megbékélni.

Nevetséges volna Kovalovszkyt arra emlékeztetni vagy éppen kioktatni, hogy a stílusnak összhangban kell lennie, egységbe kell fornnia a mondani-valóval, a szereplők külső és belső világával, környezetük atmoszférájával, de azzal a sajátos szerkesztésmóddal is, melyet a szerző azért választott, mert az előadandók legmegfelelőbb kifejezésmódjának érezte. Kovalovszky ezt mindenkinél jobban tudja, cikkében is említi e szempontokat. Mégsem tudok megszabadulni attól a benyomástól, hogy itt, mintha valami eleve megalkotott vélemény alapján (melyben talán az előző kritikáknak részük volt) háttérbe igyekeznék szorítani őket. Vagy inkább az a helyzet, hogy a nagy olvasottságú kritikus kialakított magának egy stíluseszmenyt, s most ehhez méri a megbírálandó művet? Ez veszedelmes dolog volna, mert eleve szembeállítaná minden új kísérlettel, új látásmóddal, új hanggal, a szerkesztés és előadás eddig szokatlan felépítésével és az ezekkel szorosan összefüggő stílussal. Pedig az új, a szokatlan nem szükségszerűen rossz.

Igaz, nem is szükségszerűen jó vagy jobb a megszokottnál, s a múlt népszerűség, a rövid életű közönségsiker gyakran csak az újnak szól s nem az igazi értéknek. Ez esetben azonban, úgy érzem, nem ilyen sikerről van szó. Az a kép, az a történés, melyet a regény elénk tár, ha mégoly lehangoló lehet is, életszerűnek hat, a valóság impresszióját adja. Az olvasó úgy érzi, hogy amit a szerző elmond, az igaz. Nem az egész élet a maga sokrétűségében, nem egy mozgalmas félszázad minden oldalról megvilágított képe, csupán annak egy kicsiny, de társadalmi fontosságában nem jelentéktelen része. S ha ez így van, a szerző sajátos, újszerű szerkesztésmódja, ábrázoló művészete, stílusa nem szorul egyéb igazolásra.

Igaz, Kovalovszky úgy látja, hogy a regény elmondotta eseményekben, a környezetrajzban, a szereplők kis világának és a nagy világ eseményeinek összefüggésében sok a valószínűtlenség, és hogy a regény alakjai papirosfigurák. Ezt azonban — számba véve az eddigi kritikákat és az olvasók véleményeit — csak ő látja így. De vajon valóban így látja-e? Maga megállapítja, hogy a „vérszegény és sablonos röpjellemzések” „kiegészülnek az alakok mozgásával és beszélgetésével”, és beszél a szereplők „élő és megelevenítő

szavai”-ról is. Azt hiszem, egy regény alakjait hitelesebben nem állíthatja elénk az író, mint ha engedi, hogy ők maguk jellemezzék magukat szavaik és cselekedeteik által. Ha az író, a „narrator” háttérbe szorul, szürke, zengéstelen, összefoglaló, „sablonos” mondatokkal elégszik meg, ez — úgy érzem — a jellemzés elevensége, valóságossága szempontjából helyes. Illik az előadás filmszerűségéhez, s amellet hozzájárul az ilyen életforma sivár szürkeségének érzékeltetéséhez.

De nemcsak a regény alakjainak megrajzolása dolgában derül ki magából az elmarasztaló kritikából, hogy sem a regény, sem a stílusa (ha egyáltalában ezeket el lehet választani egymástól, itt semmi esetre sem) közel sem olyan fogyatékos, mint a bíráló bizonygatja. A kritika jóval többet foglalkozik a regény szerkezetével, mint a szó szoros értelmében vett stílusával. És Kovalovszkyra, aki szemmel látható — talán eleve fogant — ellenszenvvel olvasta a művet, ez szinte akarata ellenére hat. A bíráló megérzi, sőt átérzi a regény mondanivalóját. A szerkezetet illetőleg meglátja — hogyne látná meg! — az egész előadásmód filmszerűségét, megállapítja, hogy „a regény mozaikszerű, de mégsem tagolt, hanem folyamatosan egymásba áramló részletekből [áll össze], s ez adja a film szoros képváltásaira emlékeztető szaggatott folytonosságot”. Jobban nem is lehetne jellemezni a regény előadásmódját. S később is beszél a kritikus „filmkockák”-ról, „valóságos gyorsított felvétel”-ről. Ez az előadásmód teszi lehetővé, hogy több nemzedék félszázados története egy viszonylag kis terjedelmű könyvbe sűrűsödve olyan megdöbbentő valóságossággal táruljon az olvasó elé. Ennek a szerkesztésmódnak nemcsak és nem is elsősorban az újszerűsége az érdeme, hanem hogy kitűnően illik a tárgyhöz, s lehetővé teszi az író bravúráját. S viszont ez determinálja a stílust, a „tényközlő egyszerűséget, nyers és vázlatos szűkszavúságot”, a pár szavas jellemzést, a stereotip gesztusokat, a „narrator” egyszerű, összefoglaló, szürke mondatait. Igaz, Kovalovszky ezzel nem ért egyet, s itt, szubjektív véleményről lévén szó, vitatkozni, érvelni céltalan. Én azonban úgy érzem, s ebből talán nem vagyok egyedül, hogy ha nem ilyen volna a szerkesztéshez simuló előadásmód, a regény felemás lenne, vagy inkább egy egészen másikat, hosszabbat, aprólékosan részletezőbbet kellett volna írni helyette ugyane tárgyról; nagy kérdés azonban, hogy az jobb, kifejezőbb, meggyőzőbb lett volna-e.

Igaz, a szerkesztés, a tömörítés szempontjából a bíráló következetlenségeket vet a szerző szemére. Így — egyebek közt — azt, hogy általános szűkszavúsága ellenére olykor bőbeszédűvé válik „súlytalan és megokolatlan, szinte ötletszerű kitérőkben, epizódokban”, melyek nem tartoznak a tárgyhöz, legalábbis lényegtelenek, s a Hábetler család viszonyainak jellemzése sem okolja meg őket. De Homérosztól mai filmrendezőinkig mindenki tudja, s Kovalovszky is föltétlen tudja, hogy gyakran e lényegtelen részletek mennyire hozzájárulnak az ábrázolás valóságosságához. A brügecsi temetés a benne részt vevők számára élmény, s magatartásuk jellemző is; s a többi hibáztatott epizódok legnagyobbbrészt szintén nem ötletszerű toldalékok, hanem a regény alakjai számára érdekes részletek, s ezzel hozzájárulnak maguk és környezetük, életformáik, igényeik, szellemi szintjük jellemzéséhez, másrészt a valóság illúzióját segítő apróságok. A madártejes, kalácsos uzsonna, Hajnalka, Gizike vagy mások ruhája (egy, legföljebb két mondat), a megismétlődő rántott hal és túrós csusza és sok más részletnek talán egyike sem céltalan. Az ünnepi alkalmak stereotip étrendje szembeszökően jellemző, a ruhák

— főleg a nőké — környezetükben maradandó emlékek stb. Szinte minden ilyen hibáztatott részletet külön kellene megvizsgálni, s alig van közöttük, melynek funkciója ne volna. A Balikovics ezredessel kapcsolatos „kitérő” (három mondatnyi bőbeszédűség) szintén a regény alakjainak szemével látott mozzanatot. Mi lenne nemcsak ebből a regényből, de bármely másból, ha lemondana ilyen apró, „lényegtelen”, epizódyszerű részletekről?

Nem térhetek ki itt Kovalovszky barátomnak valamennyi, a szerkezet „következetlenségei” ellen emelt vádjára. Sajnos, időm sincsen, hogy valóban a kritika minden ellenvetésével foglalkozzam, de nem is szükséges. Megtették és megteszik ezt mások. De ismét visszatérek ahhoz a gondolathoz, hogy a kritika maga elárulja: a regénynek valóban sikerült ábrázolnia azt, amit akart. Említettem, hogy a regény alakjainak a rajzát a kritika számos megjegyzésében, fenntartásai ellenére, sikerültnek mondja. De sikeresen ábrázolja a regény a környezetet levegőjét, illetőleg levegőtlenségét: világosan kidomborodik, Kovalovszky szerint is, egy bizonyos „életforma sivár és meddő, kiábrándító és lázító egyhangúsága, vétkes korszerűtlensége”. Aligha lehet kétséges, hogy az író ezt akarta ábrázolni, s ezt ábrázolta meggyőzően, a valóság, az írói igazmondás illúzióját keltve.

De hagyjuk a szerkesztéssel kapcsolatos kérdéseket. Ejtsünk néhány szót még a nyelvhasználatról. Kovalovszky kifogásolja a szókincs szegénységét, szürkességét, a beszélt nyelv legmindennapibb közhelyeinek ismételtetését. Természetesen kétségbeejtő volna, ha ezentúl minden regény — akár csak a szerző minden regénye, novellája — ezzel a szókincssel érné be. De itt, a mű tárgyát, alaphangulatát, a szereplőket és környezetüket, az egész történessorozat levegőjét tekintve, no meg a sajátos szűkszavú, filmszerű szerkesztésmódot, kétségtelenül ez a szürkesség a legstílusosabb. Jaj lenne ennek a regénynek, ilyen felfogásban, ha szókinése színes, változatos volna. A regénynek ezt a formáját ez menthetetlenül tönkresilányítaná.

Meglepő, a bírálónak ezzel a kifogásával ellentétben, hogy ha egy jelző kivételesen egy kicsit eltér a sablonostól (anélkül, hogy a színtelen előadásmódból kirírna), a kritika már hibának fogja föl. Pedig a pátoz nagyon is lehet *kellemetlen*, ha hatását akarom jellemezni; Jani nevetésének *rossz* hangja, az *idegtépő* ember, a *csontvékony* alezredes hibáztatása igazán túlzás. Még az sem főbűn, ha „Zentai . . . gyakran *jött* haza részegen”, ez az otthonvalóknak volt kellemetlen, s az ő szempontjukból Zentai *jött*. Különben búcsúkon bádog furulyát is árulnak. Egy-két elírás, vitatható szó vagy szókapcsolat valóban akad, de ez egészen jelentéktelen.

Nem folytatom. Kovalovszky kritikájából számomra az a benyomás kerekedett ki, hogy ő kissé önmagával vitatkozik. Hogy a regény jobban tetszett neki, mint ahogy ezt finom irodalmi eszménye megengedte, s ezért az advocatus diaboli szerepére vállalkozott. Vállalkozása nem volt természetlen, cikke kiváló vitaindítónak bizonyult, és a körötte fölcsapó hullámok zaja nemcsak irodalmi életünk elevenségének megnyugtató bizonyítéka, hanem annak is öröndetes jele, hogy a stílus kérdései is képesek immár hatalmas érdeklődést kelteni, hogy magyar közönségünk stílusérzékének, a művészi stílus iránt való kritikus fogékonyságának fejlődése a legjobb úton van.

Bárczi Géza

Költő a tájban

— Simon István legújabb verseskönyvéről* —

„... ha a magyar költészetnek lesznek fehér foltjai, már ami az egyes tájakat illeti, Somogyországnak és a Balaton környékének nem kell félni” — írta Simon István, dunántúli költőtársának, Takáts Gyulának költészetét méltatva. S hogy a Bakony-vidék, a sümegi táj sem maradt ki a magyar líra képeskönyvéből, azt meg éppen Simon Istvánnak köszönhetjük. S ha ő — költőtársával szemben — elkerült is szűkebb hazájából, azért úgy áll maga is a napfényes dunántúli tájban, akárcsak a somogyi költő. A párhuzamot tovább folytathatjuk: ahogyan Takáts Gyula költészetében nem jelent ez a tájhoz kötöttség „vidékiesség”-et, éppen úgy nem jelent azt Simon Istvánnál sem. Hisz tágas térképű lírájában a kis veszprémi szülőfalu mögött föltűnnek Weimar tornyai, Szibéria tajgai, a Jangce vitorlái s az eget ostromló ember csillaghajói. Ám a szűkebb haza földje az, amely Anteusának szárnyalásaihoz az örök megfrissítő erőt adja. Lírájának egyéni varázsát, „zamatát” nem kis mértékben éppen az adja, hogy bármiről ír is, szavain ott érződik a hazai világ embereinek hangsúlya, szövejtése. Lírájáról talán azért is érezzük úgy, hogy belőle a közösség, egy falu, egy táj népe beszél. Maga a költő is érzi magán a táj fel nem oldható, meg nem törhető varázsát — amelytől hiába is próbálna menekülni:

Hóban kéklő Bakony hegye-völgye,
jól rám kentéd egyszer színedet;
sok év próbálta, hogy letörölje,
s lemosni egészen nem lehet.

Hol büszkén, hol megriadva hordom,
s úgy áll számon egy-egy régi szó,
furcsán is, mint a városi bokron
a nemrégén beszokott rigó.

(314)

De kár is volna menekülnie tőle. A szájára, tollára tolaikodó hazai szavak, a dunántúli beszéd sajátos varázsát, szint ad költészetének.

Tájszavai közt sok akad, amely csak alakjában üt el a megszokottabb köznyelvi, irodalmi nyelvi alakoktól. E tájnyelvi sajátosságok elég szerények ahhoz, hogy ne zavarják az olvasót, viszont elég üdék ahhoz, hogy új élmény forrásai legyenek a „gyönyörködtető változatosság” jegyében.

Néha csak egy-egy hangnyi az eltérés az irodalom nyelvétől.

* Simon István: Gyümölcsoltó. Budapest, 1964.

Talán ez a kökénysor is
falumküldte jó *üzenet*
Azért simítja néha-néha
oly melegen a kezemet.

(23)

Itt maga a nyelvjárási alak is érezteti, sugározza a hazai üzenet melegét a hazavágyó költőnek. Hasonlóan, rímhelyzetben fordul elő az *üzen* másutt is: a *szelíden*-re rímel (285). E helyen a tisztább rím miatt kerülhetett a nyelvjárási alak a versbe.

Másutt nehéz volna a rímben keresni az alakváltozat használatának okát. Az emlékező vagy a faluja világát idéző versekben önkéntelenül úgy tolulnak tollára a szavak, ahogyan a hazai tájon ejtik őket — s a hazai világ, „milió” felidézésére a nyelvjárási alakok nagyon is alkalmasak.

Emberöltöknön át újszülöttek apró kacsói
nyuládoztak rajt és végül így lett zsíros-egyszínű —

írja bölcsője haláláról (161). S ugyanebben a versben:

Jöttek a fiatal apák, hebegve kérték kölcsön [a bölcsőt],
és *cepelették* a víg sírástól hangos szobába.

(161)

Május végén Zalában „A melegben már meghasadt | a *cseresnye*” (73) s az udvaron *burítója* alatt napozik a sárga csibékkal a kotló (127), túl a réten *favella* mozog a szénagyűjtők kezében (31), az istállóban is „*vella*, dézsza, ostor” bámul a belépőre (177). A Kossuth-toborzóban meg *citorák pöndülnek* (53), s a teret legyőző gépcsoda motorja úgy zúg célja felé, „mintha valóban a Földre | feszített sok képzeletbeli délkör | pattanna szét zúgva-*pöndögve*” (320). (Ez utóbbi esetben is egy rímet köszönhetünk a nyelvjárási alaknak.)

Néha egy-egy erősebb táji színezetű ejtésváltozat is bekerül a versekbe:

... Gőzöl a kocsma, suhog kint az *esső*,
ázik a táj, a lovakon a pokróc,
virág, világ és fekete esernyő —
jobb lesz, költő, ha lassan hazakotródsz.

(138)

(Itt a rímet is — akárcsak néhány másik helyen is — ez a nyelvjárási ejtés élteti.)

Ugyancsak a rím miatt használja a költő a magas hangú köznyelvi *ketrec* helyett a mély hangú dunántúli nyelvjárási *katroc* alakot a bölcsőjéről szólva, amelyről a jövőző gyermekeknek talán már fogalmuk sem igen lesz:

Ösztönükben úgy élsz, mint csodás mesebeli sárkány.
Vagy repülsz kis agyukban, ahogy egy modern gép forog,
pedig csak a pók szó rajtad tovább, — esetleg majd apám
ácsol széthullt léceidből a csirkéknek *katrocot*,
s én se ismerek rád, te kedves, kis házunk udvarán.

(162)

A köznyelvitől erősebben eltérő nyelvjárási alak helyén van itt, „stílusos” — hiszen a költő hirtelen „kamerát váltott”: apja szemével látja, láttatja a bölcső jövődő sorsát, nem zavar hát, hogy az ő szavajárásával beszél róla. A *tarló* helyett írt *tarró* is a bakancsot vásárló Jánosról szóló versben a vidéken, a földön élő, dolgozó ember szavajárásával ad hitelesebb nyomatékot a költeménynek; az ő gondolatvilágába éli bele magát az író, mikor ugyanitt így dohog a bakancsot lélektelenül kínáló eladóra:

hogy viselhető legyen . . .
erre de ritkán gondol, ki *dukmal* és elad.
Ismerné csak a *hantos*, száraz szántásokat;
(240)

(A *tukmal* ige *dukmal* változatát Pápa vidékéről idézi a Magyar Tájszótár.)

Van aztán arra is példa, hogy maga a vers tárgya nem feltétlenül kívánja meg a hazai hangulatot idéző nyelvjárási alakot — s csak a rím indokolja használatát:

Ilyenek ők [a kezek], az íróasztal
szélén ülők, különben nappal
kosarat visznek a *piarcon*
s széttárva, mint szárnyát a karvaly,
velük védek egy kisfiút,
alatta búvik meg egy a s s z o n y.
(363)

Legtöbb felidéző, megidéző erejük az ún. valódi tájszavaknak van. Varázslatukra fogható, életszerű, szinte tárgyi közelségbe jön az otthoni, hazai világ: a szűkebb „háztáj” s az egész dimbes-dombos, mocsolás, bakonyalji táj.

A kamrát meszelő Annuska munkáját Kati *ángyi* nézi kíváncsian a kerítésen túlról (a szentgyörgynapi régi népszokásról szóló versben is „szomszéd, *ángy*, koma” esküdjözik, hogy Szentgyörgy éjén boszorkányok lovagnak a seprűkön [167]); a paprikamalom jókedvű „piros molnár”-ja *lajbija* ujjáról rázza a piros fűszert a vacsorai kocsonyára (120); bent a házban a száazados körtefadeszka ágyban *vánkos*-okon pihen a vendég (82), s kint az udvaron *favágítón áll* a csattogó fejszével a favágó (88). Ez utóbbi szó már bővebb magyarázatot kíván: sem a Magyar Tájszótár, sem az Értelmező Szótár nem ismeri. A Czuczor–Fogarasi szótár úgy tájékoztat, hogy ez is dunántúli szó, ill. kifejezés: „*favágító* . . . Balaton vidékén, az udvarnak azon része, helye, hol a fa áll, hol faragcsálni s fát vágni szokás.” (Megjegyezzük, hogy az Ormánysági és a Szamosháti Szótárban is megvan a szó, s az Új Magyar Tájszótár cédulaanyaga szerint is él a Dunántúlon kívül is: Hajdúban, Szabolcsban, Békésben, Biharban — bár az adatok zöme a Dunántúlról ered.) Az eresz hosszán létra fekszik és téli *gyalogszán* (294), s ha a ház hú őrzőjét „elfogja a *szomjú*”, a vizeshordóból iszik (97). Fent a prэшázban meg „Komor hordók, *káforkák*, *bocsák* áldozati edényei” várják a szomjú borisszákat (337). A *káforká*-t a MTsz. nem ismeri, az ÉrtSz. címszavai közt sincs meg. CzF. azt írja a *káfor*-ról: „Kisebbséle merítő vagy folyadékot tartó nyakas edény”. Ugyanott megvan a *káforka* is, 'kis káfor' értelmezéssel. A szótárírók hozzáteszik még azt is: „Jelent vízmerítő faedényt is.” A *bocska* jelentése a MTsz. szerint 'fél-

hordó, kád (a melyben a szőlőt tapossák, a káposztát tartják)'; adatai a Dunántúlról: Zalából, a Balaton mellékéről valók. A szőlőhegyen vizet hordó legény *sajtár*-ral jár (312) — s ez a szó itt nem fejtőedényt jelent, ahogy mai irodalmi és köznyelvünkben, hanem a dunántúli nyelvjárások szerint 'kis kétfülű dézsa' a jelentése. S mikor a költő távoli utakra kel, a messze keleti világot is a hazai udvar képeivel, fogalmaival tapogatja körül, varázsolja elénk: a vietnami udvarokban „Bambusz-*hidas*ban rőfög a hizó” (274). (A *hidas* a MTsz. adatai szerint főként a Dunántúlon: Zalában, Somogyban, Veszprémben, Tolnában járatos.)

De a szűkebb háztáj hangulatát idéző szavakon túl a z e g é s z t á j lelkét felidézi a szavak varázslata. A gazda a szőlőrendben csupa-por *bakhát*-akon lépdél (267); az akácfa a karós szőlőhegy *horhos*-ain kapaszkodik (247) (a MTsz. tanúsága szerint a 'mély hegyi út' jelentésű szó sajátosságos dunántúli tájszó); a szőlőhegyen a *vágófejen* hordják fel a vizet (312) — s e szó szintén megérdemli figyelmünket, mivel szótáraink sem ismerik. A költő közlése szerint a szőlőtáblák közötti kis utakat nevezik így szülőföldjén. (Megjegyezzük, hogy a versben dőlten szedték a szót — ezzel is jelezve tájszó voltát.) A *mocsolák* partján kender szárad (31) (mert a *mocsolának* itt nem egyszerűen 'pocsolya, mocsár' a jelentése, hanem 'kenderáztató' — ahogyan a MTsz. szerint a Balaton mellékén, Veszprémben), s a Bükketető *ködöl* a füledt júniusban (233). Az asszonyok a nyargaló szekeret gyertyánfa *csihar*-ral fékezik (50); (e szót a MTsz. nem ismeri; CzF. azt írja róla: „Kemenesalján faág, vessző” a jelentése.). Az égerfát itt *berekfá*-nak mondják (161) (a MTsz. szerint Somogyban és Göcsejben is), a nyári kis folyót szinte befödik a *sárgavessző-bokrok* (55); (e szót tájszótáraink közül csak a Szegedi szótárban találtam meg 'fűzbokor' értelmezéssel). A kacsák az udvaron „tépik a *kusztát*” (239) (a 'hulladék kalász' jelentésű szót a MTsz. csak Veszprémből ismeri, az ÚMTsz. cédulaanyagában viszont bőven találunk rá adatokat a nyugati nyelvjárás-területről; a készülő Magyar Nyelvatlasz is a Dunántúlról adatozza a szót, amelynek a keleti nyelvjárásokban *kaparék* a megfelelője), s ha jön a tél ragyogva „s *ligetes* a világ” (344), veréb *csapázza* a fehér havat (281). A MTsz. a *ligetes* szót 'hézagos, ritkás' jelentéssel közli; példái ezek: „*Ligetes vetés*... (Pest m.) *Ligetes gabona, rét. Ligetés szőlő*: a melynek sok tőke hija (Kiskunhalas).” A *ligetes formint*-ot Kassai Szó-könyve nyomán a Hegyaljáról idézi 'ritkás fűrtű' jelentéssel. A Szamosháti Szótár ugyancsak 'ritkás' jelentésben idézi a szót, példájában azonban a hajra vonatkoztatva említi; az Ormánysági szótár 'együk helyen sűrűbb, másik helyen ritkább v. üres' (vetés, hely) jelentéssel közli, de ismeri egy átvittebb jelentését is: „egy-egy helyen nagyobb, közvetlenül mellette ritkább tömegben zuhogó' (eső, jégeső). *Ója ligetösseny gyűlt a jég*.” Ez a dunántúli adat áll legközelebb a költő használt jelentéshez. A *csapáz*-t a MTsz. nem ismeri, csupán az *el-csapáz*-t közli Balaton melléki szónak jelezve, ezzel a jelentéssel: 'nyomára jut a kártevő marhának v. tolvajnak'. Megvan azonban az OrmSz.-ban — igaz, hogy némileg más jelentésben, mint a versben: '*csapásán*, nyomán követ [vadat]'. A 'nyom' jelentésű *csapa* is föltűnik a versekben („*dült csapán* a felkavart napoknak” [245]); a MTsz. Sopron megyéből, Göcsejből és az Őrségből ismeri.

A *vágás*-okból ('növendék erdő'-kből) szalonkák csörrennek elő (65) (e szó is főként a Dunántúlon él; l. MTsz.); s a nyári erdészháznál a kútnál ivó két *mulát dangócsok* csipdesik. (A *mula* itt 'öszvér'-t jelent, a *dangócs* meg dongót — bár tájszótárainkban nem találtam rá adatot; az ÚMTsz. gyűjté-

sében egyetlen adat van a *dangócs*-ra: éppen a költő szülővidékéről, Sümegről. A Nyelvatlaszban több helyről is van rá adat: a Balaton délnyugati vidékéről; a szó alakváltozataként élő *bagócs*, *bangócs* is csak a Dunántúlon fordul elő a Nyelvatlasz szerint.) Az állomáson *hókás* ('fakultas, itt-ott fakó' l. MTsz.) lovacska áll, s késő este *szárnyasegér* leng a házak felett (281, 324).

De nemcsak a jellegzetes dunántúli tájszavak cseppjeiben ragyog fel a hazai táj képe: hallhatóan is földézik, megidézik a zsongó világ hangjait emberi nyelvre hangszerelő *h a n g u t á n z ó*, *h a n g f e s t ő* s z a v a k — amelyekben oly gazdag a nép nyelve, amelyekben oly gazdag Simon István költészete.

A virágzó akácán „fürt fürt hátán *bazsalyog*, nyüzsgő” (286); Mirza, a kiscsikó *nyíhított*, majd megszaladt, úgy űzte a *bungó* ('zümmögő, „búgó”' l. MTsz.) szarvasbogarat (144). A vadgalambok *burukkolnak* (299), (e szót 'turbékol' jelentéssel, Veszprémből s a Székelyföldről idézi a MTsz.); a táj tücskei *cirrog*nak (76); de nemcsak ők, a deres őszben *cirrog* a kukoricás is (175). (E szót nem találtam szótárainkban.) A falon a vietnami gyík *csiccsent*, „mint a madár” (275); a kakukkos óra *hörrenve* készülődik, mielőtt kijön a kakukk (382), s a falusi búcsúban, akárcsak másutt az őserdőben, *hupog* a dob (350, 357); „Az uccán bakancsok, csizmák érces *kopaja* szól” (40); „egyszerre lassú, halk *kopaj*” hangzik az udvaron (92). (E szót sem ismerik szótáraink; nem egyéni írói alkotás pedig, hanem — a költő közlése szerint — szülőföldjén szélteben használt tájszó.) Az őszi viharban *receg* az ablak (148), — de *receg* a karóra kereke is, ha felhúzza gazdája (301). (A *hörren* egyedül az OrmSz.-ban van meg, az igekötős *felhörren* változatban 'hirtelen fölbuggyan, fölbuborékol' jelentésben; példája: „*Főhörrent ám a víz a cüjek* [= cövek] *mellett.*” A 'pufog' jelentésű *hupog*-ot a MTsz. elsősorban a Dunántúlról: Vasból, Göcsejből, Zalából idézi; a *receg*-re szintén a Dunántúlról idéz példát: gyengén *recseg*', ill. 'inog, rezeget' értelmezéssel. Az ugyancsak dunántúli [Fejér megyei] Csanádi Imrénél szintén előfordul a szó: „Rengett padlat, | *recegett* ahlak” [Ördögök szekerén. Budapest. 1963. 314.] Ősszel *sipogó* vadludak szállnak délnek (143), a rossz lóként meg-megálló idő *szimmant* a kertből jövő orgonaszagra (284), a csöndes nyári esőben *suttyan* a kasza a fűben (233), s *türrögve* iszik a két mula a kútnál (295). A *sipog* igét a MTsz. nem adatolja; CzF.-nál azonban megvan 'éretlen vékony hangon sír, sivölt, vagy beszél' értelmezéssel. Példái: „*Sipognak a madárfiak. Sipogva beszélni.*” A SzamSz. így közli: 'panaszosan csipog' (csirke); a SzegSz. 'sopánkodik, sipózik' jelentéssel idézi; Csanádi Imre versében nem a *yadlibák*, hanem a vadkacsák *sipognak* [l. i. m. 290]. A *szimmant*-ra 'megszagol' jelentéssel Háromszékből, a *suttyan*-ra 'suhan, surran' jelentéssel Zalából idéz példát a MTsz.; a kitűnő, kifejező *türrög*-re viszont nem találtam adatot szótárainkban. Az ÚMTsz. cédulaanyagában megvan '⟨ló⟩ horkol' jelentéssel, Bakonyszentlászlóról; ugyanitt van adat a *türröget*-re is 'prüszköl' jelentéssel, Kemenesaljáról.

Akad aztán egynéhány olyan szó is a kötetben, amelyek csak jelentésében üt el a megfelelő köznyelvi szótól „A történelem | új világnak új utakat *tipor*” (135); a *tipor* jelentése itt 'tapos' — így ismeri a MTsz. is Veszprémből. Másutt a lámpa *púp*-ját említi a költő: „a nap, ez a *púp*jába viasszrófolt | vörösen izzó lámpabél” (385). A *púp*-nak ezt a sajátságos jelentését nem találtam szótárainkban.

Persze a költő nem csupán merít szülőföldje nyelvi kincseiből, hanem maga is teremt szavakat — sokszor a népnyelv friss, üde példáitól ihletve.

Igen jellemző jelzőhasználat: „a vadpiros | és kékszirmu mák | átöltözik, lehül” (326—7); az égő-fejű tulipán láttán érzi ízét a „vadöröm színeknek” (325). Máskor újabb utakra tér a szavak teremtésében: „Lehiggad, mi *izgalom-szép* volt” (366); máshol *sónehéz* téli eső”-t (77), „*hókarcos* vidék”-et emleget (91). Főneveket is alkot-teremt — vagy szócsonkítással: „Csönd van, behallik a *cirip*” (80) — vagy a hangutánzó ikerszók mintájára maga is új iker-szavakat alkot: „kósza eső van, ami | *csipeg-csöpög* a fű között” (39). S a példákat még sorolhatnánk, de elsősorban nem az volt a célunk, hogy a költő egyéni nyelvi leleményét bizonyítsuk be, hanem azt: hogyan él, lüktet a hazai táj lírájában a hazai táj lelke — azaz ennek a léleknek anyagi valósága, kisugárzása: a táj nyelve.

Bárczi Géza az irodalmi nyelv és a nyelvjárások kapcsolatáról tartott, sok tekintetben alapvető előadásában (Nyelvjárás és irodalmi stílus: Stilisztikai tanulmányok. Budapest, 1961. 62—115) foglalkozik a nyelvjárás elemek irodalmi felhasználásának legújabb történetével is. „Az 1945-től napjainkig terjedő szakasz első részében, hogy úgy mondjam, nyelvjárás divat észlelhető, főleg a fiatalabb írók stílusában a nyelvjárás elemek olykor meglepő bőséggel jelentkeznek”; majd megállapíthatja, hogy „az utolsó években ... az általános tendencia, úgy látszik, a nyelvjárásosság visszaszorítása” (i. m. 76). Hivatkozik az ezzel kapcsolatos kritikákra is, amelyek jó része a tájszavakat „helyeselte, vagy helytelenítette anélkül, hogy kereste volna, milyen stílusértékben, milyen céllal használta az író a nyelvjárás vonásokat” (uo.).

Simon István ahhoz az 1945 után föltűnt új költőnemzedékhez tartozik, amelyiknek nem egy tagja a nép sűrűjéből lépett az irodalomba, magával hozva szűkebb hazája nyelvi kincseit. A tájszavak használata nála korántsem tekinthető divatnak, modorosságnak, hiszen mértékkel él velük, s szinte kivétel nélkül a verseiben leírt világ hangulatának felidőzésére használja őket, főként az emlékezés verseiben. Természetesen a tájszavak használata nem olyan tudatos írói munka nála, mint pl. a történeti tárgyhöz archaikus stílus-elemeket kereső, használó prózaírónál: mint lírikusnak a hazai világ tárgyai, fogalmai a maguk otthonias, természetes „nyelvi valóságukban” jelennek meg emlékezetében — s így veti őket papírra, csak ott szűrve ki az erősebb nyelvjárás elemeket, ahol zavarnák a vers hangulatát, nyelvi egységét: ahol nem volnának „stílszerűek”. (Néhol dőlt szedéssel figyelmezteti az olvasót, ha egy-egy meglepőbb hangulatfestő tájszót használ verseiben.) A hazai táj leírásában helyi színeket, „couleur locale”-t jelentenek e tájszavak, a hangutánzó szavak meg kifejező hanghatásukkal tetézik, fokozzák a vers megjelenítő erejét — s éppen kifejező voltuknál fogva még esetleges irodalmi ismeretlenségük bővös körét is széttörik, s zavartalan élményt jelentenek az olvasónak.

Simon István költészete szép példáját adja annak, hogyan lehet egy-egy táj felidőzésére, eredetiségének megsejtésére fölhasználni annak a tájnak hangjait, szavait. Természetesen irodalmi nyelven ír ő, de stílusának sajátos egyéni varázst, frissességet adnak szülőföldje szavai — az a forrás, amelyből a legnagyobbak sem szégyelltek sohasem meríteni.

Szilágyi Ferenc

A helyesírás tanítása a középiskolák levelező tagozatán

1. A középiskolák levelező tagozatára általában olyan emberek kerülnek, akik már bizonyos élettapasztalattal rendelkeznek, a valóság gyakorlatából merített ismeretek vannak birtokukban. Sokan vezető helyen állnak, és a társadalmi élet vagy a termelés közvetlen irányítását végzik. Legtöbbjük szakmai ismerete magas színvonalú, s néhányan az átlagos műveltséget is megszerezték valamilyen módon. Ki tudja magukat fejezni szóban és írásban, beszéltek már gyűléseken, írtak leveleket, jelentéseket, s úgy gondolják, ez elegendő a középiskolai vizsgákon és az iskolai dolgozatok megírásához is. Nincsenek fogalmaik a helyes stílusról, a beszéd és írás félreérthetőségéről, pongyolaságról, magyartalanságról. Nem tudatos bennük a helyesírás ismeretének szükségessége. Még néhány éve találkoztunk olyan hallgatóval, aki nyersen és profánul fogalmazta meg gondolatát: „Nekem nincs szükségem a helyesírásra! Gépírónom van, annak diktálok. Elég, ha az tudja!” Nem általános szemlélet ez, de tény, amellyel számolnunk kell, hogy megértsük a probléma mibenlétét. Kimondatlanul a többiekben is ott él, élhet a kérdés: „Mi szükség van a helyesírásra? Miért kell ezt tanulni, tudni? Eddig is megértett mindenki!” Azt tartják, egy-két hiba nem teszi írásukat sem olvashatatlanná, sem érthetlenné. Túlságosan szigorúnak tartják az elbírálás mértékét, igazságtalannak a helyesírásra alapuló dolgozatértékelési módszert. Többen ezt meg is mondják a közvetlen beszélgetések alkalmával.

Az első lépés tehát annak tudatosítása, hogy mit jelent a művelt ember számára az anyanyelvén való tökéletes és hibátlan kifejezésmód (szóban és írásban), miért szükséges egyöntetűséget követelni a helyesírásban, miért foglalták szigorú, törvény jellegű pontokba írásunk szabályait. Erre legalkalmasabb néhány szó bemutatása, mely más jelentést kap különböző hosszúságú magán- és mássalhangzóval írva (pl. *kel* — *kell*; *hal* — *hall*; *kedvel* — *kedvvel*; *összes* — *összes* stb.). Ugyanezt az írásjelekre vonatkoztatva is szemléltethetjük néhány példamondatban. Ugyanazt a mondatot felírhatjuk kijelentő és kérdő formában. A tagmondatok közti vessző elhagyása vagy más helyen való kitétele mennyire megváltoztathatja egész mondanivalónkat!

Hosszas helyesírás-tanításra, gyakorlásra, szabályok ismertetésére azonban nem érünk rá, mert a tantervi anyagot el kell végeznünk. Meggondolandó viszont az, hogy a nyelvtan tanítása nem lenne-e eredményesebb, ha a nyelvtörténet és az általános nyelvészet anyagával kezdenénk az első évfolyamot, és főként helyesírást tanítanánk ebben az évben. Vagy az előző anyaggal párhuzamosan, vagy pedig annak utána, a második félévben. (Ekkor az év végi vizsgakérdések egy része helyesírási jellegű lenne.) Így a nyelvelmékek bemutatása rögtön ráirányítaná a figyelmet a nyelv és a helyesírás változá-

sára és rögzítésének, szabályokba foglalásának szükségességére. Továbbá érdekesebbnek, élményszerűbbnek tartom a hangtani, hangképzési és hasonulási jelenségeknél a magyar nyelv életének, a világ nyelveinek, nyelvrokonságoknak az ismertetését. Végül a negyedik osztály tanítási anyaga nem „lógna a levegőben”, másfelől a képesítővizsga nyelvtanból is a kontinuitáson alapuló nyelvtanítást épülhetne.

2. A meggyőzés nem kicsiny munkáján túljutva (amelyhez az osztályozás szankciója adja a legerősebb fegyvert), azokat a módszereket, lehetőségeket kell megvizsgálnunk, amelyekkel hallgatóink eredményeket érhetnek el a helyesírás megjavítása területén.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, nézzük meg, mi ellen küzdünk, milyen hibák fordulnak elő leggyakrabban a felnőttek dolgozataiban! Felmérést végeztem ebből a célból 1964-ben az Orosházi Kossuth Lajos Mezőgazdasági Technikum levelező tagozata hallgatóinak egyik házi dolgozatáról. (Ennek megírása áll legközelebb a való életben adódó körülményekhez.) Négy évfolyam dolgozatait vetettem össze (az első kettőben párhuzamos osztályok működnek), és a hibákat húsz csoportba osztottam. Ennek alapján végül összehasonlító táblázatot készítettem.

A hibalehetőségek csoportosításában a tankönyv felosztását igyekeztem követni, megtartva a fokozatosság, egymásra építés elvét is. Ahol lehetett, elkerültem a fedéseket, néhol azonban ez lehetetlen volt. (Például a hasonulással találkozhattam a felszólító mód helyesírásában is.) A helyesírási egységek melletti első szám azt jelenti, hányan vétettek dolgozatukban a szóban forgó szabály ellen, függetlenül attól, egyszer-kétszer vagy többször fordult-e elő az a hiba. A második szám pedig azt mutatja meg, hogy ez a szám hány százaléka valamennyi beküldött dolgozatnak. Tehát viszonyszám, és a lényeges következtetést ebből lehet levonni.

A fenti statisztika alapján a hibaforrásokat, helyesírási hibákat előfordulásuk gyakoriságának szempontjából három nagy csoportra oszthatjuk:

I. Gyakori hibák: 17. és 1. pont.

II. Közepes számban fordulnak elő: 2., 10., 16., 9., 18., 20., 3. és 14. pont.

III. Ritkán fordulnak elő a többi pontban felvett hibák.

Az I. csoportba tartozó hibák kétségtelenül felületességből erednek. Nem fordítanak a hallgatók gondot sem a mondatok közti írásjelek (elsősorban vesszők), sem a mondatok végén levő írásjelek (főleg felkiáltójelek) kitételére. Nem érzik a mondatok tagolását, az összetett mondatok határát. Nagyon valószínű, hogy a kész dolgozatot nem olvassák el újra, s utólagos javítására sem szánnak időt. Elképzelhető azonban az is, hogy a fogalmazványban kitétték az írásjelet, de a másoláskor nem a teljes mondatra, hanem csak egyes szavakra figyelnek, úgy írják át őket, s ilyenkor elsikkad a gondolat, különösen az összetett mondatok értelme. A magánhangzók ékezeeteire szintén kevés figyelmet szentelnek. Sokszor érzik, tudják a hosszúság előfordulását, ennek ellenére nem teszik ki a vesszőt. Ritkább az az eset, amikor pont helyett vesszőt alkalmaznak a magánhangzók felett. Hozzájárulhat ehhez az a tény is, hogy írógépeinken nincsenek hosszú változatai az *i*, *u*, *ü* hangnak, sőt némelyiken még az *ő* és *o*-nak sincs. Felnőtt hallgatóinknak jó része ismeri már az írógépet, többször találkozik gépirásos szöveggel. Itt azonban főleg a hanyagság, a munka precizitásának hiánya okozza a hibát. Végül pedig a hallgatók, de még általában a tanárok is kisebb, lényegtelen hibának tartják a

K I M U T A T Á S

Osztdíjak be küldött dolgozatainak száma																	
A hiba megnevezése		I.				II.				III.				IV.		I-IV.	
		222				139				28				30		419	
		Hibás dolgozatok száma															
		db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
1.	Rövid és hosszú magánhangzók felcserélése, ékezet tévesztés	163	70,7	65	46,7	10	35,6	12	40,0	250	50,2						
2.	Rövid és hosszú mássalhangzók össze- tévesztése, fölösleges betűkettőzés	109	49,1	24	17,2	5	17,8	4	13,3	142	34,1						
3.	A j és ly felcserélése	60	27,0	2	1,4	2	7,1			64	15,3						
4.	Részleges hasonulás (hangszalagok szerepe és a képzés helye szerint)	11	4,9	3	2,1	—	—	1	3,3	15	3,5						
5.	Teljes hasonulás	21	9,5	8	5,6	2	7,1	2	6,6	33	7,7						
6.	Mássalhangzók összeolvadása	15	6,7	2	1,4	—	—	—	—	17	3,9						
7.	Mássalhangzók rövidülése	19	8,5	2	1,4	1	7,1	2	6,6	24	5,3						
8.	Szavak elválasztása, szótagolás	3	1,5	2	1,4	—	—	—	—	5	1,2						
9.	Nagy és kis kezdőbetűk felcserélése, tulajdonnevek helyesírása	51	22,9	9	7,2	3	10,7	4	13,3	67	15,7						
10.	Egybeírás, különírás	84	37,6	25	18,6	2	7,1	5	16,6	116	27,6						
11.	Múlt idő jelének eltévesztése, -t és -tt felcserélése	31	13,9	4	2,9	—	—	2	6,6	37	8,2						
12.	A felszólító mód -j jelének elhagyása vagy hasonulásának tévesztése	11	4,9	1	0,7	—	—	—	—	12	2,7						
13.	Melléknévek középfokának eltévesztése	4	1,8	—	—	1	3,5	1	3,3	6	1,4						
14.	Képzők, ragok, jelek helyesírása, névszók ragozása	39	17,5	6	4,4	3	10,7	1	3,3	49	11,8						
15.	Határozószók helyesírása (-t, -tt; egybe- és különírása)	9	4,1	4	2,9	1	3,5	—	—	14	3,3						
16.	Igeközös igék helyesírása	87	34,6	14	9,4	1	3,5	1	3,3	109	26,0						
17.	Írásjelek használata (mondatok közben és mondatok végén)	196	88,2	74	53,2	16	57,1	19	63,0	305	70,5						
18.	Stilisztikai hibák (mondatszerkesztés, az alany és állítmány egyeztetése stb.)	46	20,7	19	12,6	1	3,5	—	—	66	15,7						
19.	Külsők (ceruzajírás, olvashatóság, betűformák, szabályos papírméret stb.)	3	1,5	1	0,7	—	—	—	—	4	0,9						
20.	Egyéb hibák (tartalommal kapcsolatos megjegyzések)	23	10,5	16	10,8	3	10,7	12	40,0	54	12,9						
	A hibátlan dolgozatok száma	12	5,4	14	9,4	4	14,2	7	23,0	53	12,7						

vesszőelhagyást mind a mondatok között, mind az ékezetekben.

A II. kategóriába nagyobb, némely esetben durva hibák kerültek. Ilyeneket tartalmaz a beküldött dolgozatoknak 15–25%-a. E között a két szám között van az elégtelen dolgozatok számaránya is: 17,8%.

Érdeemes részleteiben is megfigyelni az e csoportba tartozó hibákat. Azt látjuk, hogy a nyelvtani szabály megtanulásával nagymértékben csökken e hibák száma. Például a 3. és 9. pont esetében olyan nyelvi tényekkel találkozunk, amelyeknek megismertetése az I. évfolyam anyaga (*j—ly* és a kezdőbetűk). Itt tehát már a második osztálytól kezdve kevesebb a hiba. A 10. és a 18. pont másodéves ismeretanyagot tartalmaz (szóösszetétel, alany és állítmány egyezése stb.), a harmadik évfolyamtól fogva tehát kevesebb az ilyen jellegű hiba.

Nem tartozik szorosan a helyesírás problémakörébe a külalak, de a 19. pont arra is nyújt némi tájékoztatást, s igazolja az iskolának esztétikai érzékre, rendszerességre való nevelő hatását. A harmadik évfolyamtól kezdődően már nem fordul elő ceruzával, füzetlapra írt dolgozat.

Végül néhány szót a hibátlan dolgozatokról. Arányos a javulás ezen a területen is. Kétségtelen, hogy az első évfolyamból az év végi vizsgákon igen sokan lemaradnak általános hiányos felkészültségük vagy éppen gyenge helyesírásuk miatt. Ezzel is magyarázható a hirtelen javulás, ami az I. és a II. évfolyam eredményeinek összehasonlításakor látszik. A harmadik és a negyedik osztály alacsony létszáma miatt messzemenő következtetéseket nem lehet levonni a további fejlődésről. Tény azonban az, hogy egyes hibacsoportokban egyáltalán nem találni itt már olyan dolgozatot, melyben előfordul az a hiba.

3. Tehát az évfolyamok egymás mellé állítása és hibáinak százalékos összehasonlítása azt bizonyítja, hogy a felnőtt hallgatók a négy év képzési idő alatt nemcsak új ismeretekre tesznek szert, hanem alkalmazni is tudják őket, sőt készségükkel szilárdulnak. Számadataink támadják a polgári pszichológusoknak azt az állítását, hogy a felnőttben már nem fejlődhetnek ki új képességek, újfajta készségek (James). Ha elfogadnánk ezt, a felnőttoktatásról mondanánk olyan ítéletet, ami céltalanná és fölöslegessé tenné a levelező oktatás minden formáját minden fokon. Holott az analfabetizmusnak részleges felszámolása hazánkban is bebizonyította, hogy lehetőség van a *l a p v e t t ö e n* új készségek kifejlesztésére a felnőtt emberekben is. (Mennyivel inkább igaz ez a kombinatórikus képességen alapuló készségekre!)

Igen szemléletesen választja szét az érzékszervek működéséből fejlődött készségeket a valóság megismerésével kapcsolatos készségektől Szewczuk lengyel pszichológus (Włodimir Szewczuk: A felnőtt ember pszichológiája). Mivel a helyesírási készség független az érzékszervek tökéletes működésétől (nincs összefüggésben sem a zenei, sem a fiziológiai hallással — mint sokan tévesen gondolják), a felnőttben éppen úgy fejleszthető, mint a kialakulatlan gyermekben. Természetesen az azonos cél elérése érdekében más módszereket kell alkalmaznunk a két különböző esetben. Az alábbiakban ezekre a módszerbeli különbségekre szeretnék röviden kitérni.

A legnagyobb felnőttoktatási múlttal rendelkező szovjet pedagógia adta meg az első, alapvető tételt a gyermekek és az érett emberek oktatásának különbségéről: „Ahhoz, hogy egy felnőtt ember el tudja sajátítani az egész tananyagot, kezdettől fogva önállóan kell dolgoznia” (Krupszkaja: Oktatás a felnőttek középiskolájában). Hallgatóinkkal tehát közölnünk kell a helyesírási

készség kialakításának módját, ismertetnünk kell azokat a módszereket, amelyeket a rendes korú tanulóknál alkalmazunk. Meg kell értetni, melyiknek mi a célja, miért épp ezzel foglalkozunk előbb, hogyan épül fel egyik gyakorlati mód a másikra, mit értünk fokozatosságon, és hogyan nyilvánul ez meg a helyesírás ismereteinek elsajátításában.

A tanárnak tehát az irányító, vezető szerepet kell vállalnia ebben a munkában. (A kis óraszám miatt a helyesírás-tanítást és gyakorlást egyébként sem végezhetné.) Néhány percben azonban minden találkozáskor ki kell térni a tanulási problémákra, gyakorlati módokra. Legeredményesebb az lenne, ha minden hallgatóval külön, annak megfelelő színvonalon tudná végezni ezt az irányítást, erre azonban szintén nincs idő és lehetőség. Meg kell azonban teremteni azt, hogy minden egyes hallgató mintegy a maga tanárává váljon. A végtelenségig leegyszerűsítve, de bizonyos pedagógiai, szakmódszertani ismeretre tegyen szert. (Ezt valamennyi tárgy tanításakor el kellene érünk, hiszen önálló tanulás, vázlatkészítés, manuális gyakorlat elvégzése módszerek ismerete nélkül lehetetlen.)

Igen nagy szerep jut a levelező oktatásban ezen a téren az írásbeli útmutatóknak, konzultációs leveleknek. Természetesen nem írhatunk minden hallgatónak külön-külön havonta egy levelet, hanem áthidaló megoldást kell keresnünk. Ezt az alább ismertetett módszerrel igyekeztem megvalósítani.

Minden tanítási év kezdetén küldök minden levelező tanulóknak egy kétfelapós tantárgyi útmutatót. Ez tartalmazza a tárgy tanulásának célját, a használt tankönyv megnevezését, a feldolgozandó tananyagot havonkénti ütemezésben, a házi feladatok címeit, elkészítésének formai utasításait, a kötelező és ajánlott olvasmányokat, valamint a tantárgy tanulására vonatkozó módszerbeli tanácsokat (vázlatkészítés, jegyzetelés, segédeszközök használata, gyakorlás, ismétlés stb.). Az egész útmutató terjedelmének felét ez teszi.

Az I. évfolyamok magyar nyelv és irodalom szaktárgyi útmutatójában különösen nagy teret szentelek a helyesírásnak. Alapos részletességgel kitérek a hibátlan írás fontosságára, szükségességére. A többi évfolyamon csak egy-két mondatban említem meg a nyelvtan- és helyesírás-tanulás célját, a hibátlan szó- és írásbeli kifejezésre való törekvést.

A módszerre nézve minden évben különös súllyal hangoztatom a tudatos gyakorlás fontosságát, a sok, figyelmes írásgyakorlatot. Ennek fokozatosságát nagyon fontosnak tartom. Az I. osztályban az egyszerű, tankönyvből való figyelmes másolást, a táblai vázlat szövegének pontos, hibátlan leírását tűzöm ki feladatul. A további évfolyamokban is felhívom erre azoknak a figyelmét, akiknek házi dolgozata elégtelen vagy elégséges eredményű lett. Csak ez után kerülhet sor a tollbamondásra, amit mindig követnie kell a javításnak, a helyes alak begyakorlásának. Ezt 10–15-ször leíratom a hallgatókkal egyik nap, majd másnap ismét kétszer-háromszor. Így válik egy-egy szó helyesírása biztos képességgé. Ugyanezt a gyakorlati módot szoktam ajánlani az önálló fogalmazásban előforduló hibák kijavítására.

Ezt a fokozatosságot tartják szem előtt a házi dolgozatok értékeléséről küldött értesítések. Eddig évente öt magyar házi dolgozatot íráshattunk. (Ebben az esztendőben két tantárgyból – magyar és matematika – íráshattunk összesen öt dolgozatot egy-egy hallgatóval!) A beérkezett és kijavított dolgozatokról minden tanulóknak értesítést küldtem, amely tartalmazta az eredményt, azokat a helyesírási hibákat, amelyek előfordultak a szövegben, továbbá a tartalommal és külalakkal kapcsolatos észrevételeket, utasí-

tásokat. Mivel sokszorosító eljárással készültek az értesítő cédulák, minden fontosabb helyesírási egységet felsoroltam rajtuk, s aláhúzással jelöltem meg azokat, amelyek a dolgozatban hibaként előfordultak.

Az első dolgozat bírálatakor a helyesírási egység megnevezése után felsoroltam 10–15, gyakrabban előforduló, a dolgozatok zömében hibásan írt szót, kifejezést helyes alakban. Igyekeztem olyan szavakat választani, amelyek tartalmazzák a helyesírási egység különféle problémáit, több oldalról is adnak útbaigazítást. Felhívtam a figyelmet begyakorlásukra, s a vizsgadolgozatokban helyes írásukat minimumként követeltem meg.

Az első értesítés a következő:

Értesítem, hogy 1964. évi 1. magyar házi dolgozatát megkaptam, kijavítottam és értékeltem. Eredménye:

Kérem, a következő írásbeli munkák készítésekor az alábbi, aláhúzással megjelölt helyesírási szabályokra fordítson nagyobb gondot. A zárójelben példaként felhozott szavak eltévesztése az év végi vizsgadolgozatban elégtelen osztályzatot eredményez.

1. Rövid és hosszú magánhangzók (*áru, falu; alul, fölül, közül; örül, tanul; kör, öv; gyűjt, tűz, -ból, -ből, -tól, -től*)
2. Rövid és hosszú mássalhangzók (*elem, szalag, szőlő, hegeszt, eső, utána, egy, lesz, termelőszövetkezet; állat, hall, kell*)
3. *J* és *ly* (*hely, folyik, súly, tavaly, akadály, tengely, rejtély, fogoly, pálya, gömbölyű, polyva; fáj, haj, olaj, talaj*)
4. Részleges hasonulás (*csapda, cukrászda, tősgyökeres, azonban, ellenben, különben, színpad; kesztyű, küszködik, lélegzik*)
5. Teljes hasonulás (*jéggel, láncsal, karddal, ráccsal, Kodállal, fáradttá, engedékennyé, nézze, győzze, keressed, eddzed*)
6. Összeolvadás (*éljen, halljuk, egészség, község, folyjon, hagyják, kétszer, utca, tetszik, parasztság, fáradtság, mindnyájan*)
7. Rövidülés, kiesés (*többször, könnycsepp, halasztgat, cseppkő, állhatatos, feddhetetlen, gondtalan, orrszarvú, varrd*)
8. Elválasztás (*asz-szony, ed-zi, edz-dze, temp-lom, bod-za, lán-dzsa, ma-ha-rad-za, Ma-gyar-or-szág, rend-őr, mar-xis-ta, de-ka-gramm, prog-ram*)
9. Kezdőbetűk (*A walesi bárdok, Békés megyei, Orosházi Mezőgazdasági Technikum, balatoni, a Szózat, Velencei-tó, Tisza-part*)
10. Egybeírás, különírás (*aprópénz, jóakarát, könnyűipar, képeslap, rosszindulat; bal kéz, ezer év, év eleji, év végi, jó idő, vajás kenyér*)
11. Múlt idő jele (*vágta, kezdte, küldte, adta, szállt, állt, kért, kiállt, nézett, küldött, adott, vitt, szeretett, vezetett*)
12. Felszólító mód (*adjon, hagyja, lőjön, nőjön, fájjon, bújjon, jöjjön, dob, lök, küld, tépd, metsz, oltsd, kezd, edd, idd*)
13. Mellékevek középfoka (*szebb, jobb, magasabb, kevesebb, frissebb, hosszabb; idősb, nemesb, súlyosbodik, erősödik, legeslegjobb*)
14. Képző, rag, jel (*fontosak, merészek; kaput, lovat; másképp, tulajdonképp; hevesen, egészen, anyja, nénye, bátyja, atyja*)
15. Határozószók (*alatt, felett, között, miatt, végett, lenn vagy lent, munka után, aratás előtt, holnapután, tegnapelőtt*)
16. Igékötös igék (*átad, aláír, újjáépít; menj be, ne add vissza; be ne menj, meg kellett volna mondani, vissza fogja adni*)
17. Írásjelek használata (Cím után ne tegyen pontot! Keltezésben, helység neve után

vessző van, év és nap száma után pont. Kötőszó előtt akkor kell a vesszőt kitenni, ha mondatokat kapcsol össze. Felszólító mondat után felkiáltójelet teszünk.)

18. Mondatszerkesztés. Alany és állítmány egyeztetése. Magyarosság.

19. Külalak. Betűformák. Olvashatóság. Szabályos papírnagyság. Tinta.

20. Egyéb:

További eredményes munkát, jó tanulást kívánok.

Dr. Hajdú Mihály

a magyar nyelv és irodalom tanára

A második dolgozatot értékelő cédulán a hiba megnevezése után a levelező oktatásban használt magyar nyelvtankönyvnek azt a lapszámát tüntettem fel, amelyen megtalálható a helyesírási probléma tárgyalása, a szabály és a hozzá kapcsolódó gyakorlatok.

A második értesítés a következő:

Értesítem, hogy 1964. évi 2. magyar házi dolgozatát megkaptam, kijavítottam és értékeltem. Eredménye:

Kérem, hogy írásbeli munkái készítésekor figyeljen jobban az alább felsorolt és általam aláhúzott helyesírási szabályokra. (A cím utáni szám a Magyar nyelvtankönyvnek azt a lapját jelzi, ahol ennek a szabálynak utánanézhet.)

Hosszú és rövid magánhangzók: 10.

Hosszú és rövid másسالhangzók: 14.

Mássalhangzók hasonulása: 16.

Mássalhangzók összeolvadása: 18.

A *j* és *ly* írása: 20—1.

Elválasztás: 22—3.

Igeragozás: 36—49.

A múlt idő jele: 39, 49.

Felszólító módú igék: 43—4.

Főnevek kis- és nagybetűje: 51—3.

Melléknevek fokozása: 56.

Számnevek írása, keltezés: 59—60.

Határozószók helyesírása: 67—9.

Igekötös igék: 72.

Egybeírás — különírás: 81—2, 116—20.

Alany és állítmány egyeztetése: 93.

A tárgy ragja: 95.

Névszóragozás (határozóragok): 103—4, 109—11.

Mondatszerkesztés (szórend, mondatrend): 138, 150.

Az írásjelek használata: 152—5.

Külalak (papírforma, papírnagyság, olvashatóság, tintaírás).

Egyéb:

További eredményes munkát, jó tanulást kívánok.

Dr. Hajdú Mihály

a magyar nyelv és irodalom tanára

Még a harmadik dolgozat alkalmával is felhívtam a figyelmet a hiba megnevezésével a nyelvtan és helyesírás jelenségeire, de utána A magyar helyesírás szabályai tizedik kiadásának megfelelő pontjaira utaltam, ahol megtalálhatja erre a választ a tanuló.

Íme a harmadik értesítés:

Értesítem, hogy 1964. évi 3. magyar házi dolgozatát megkaptam, kijavítottam és értékeltem. Eredménye:.....

Kérem, hogy írásbeli munkái készítésekor figyeljen jobban az alábbi felsorolásban az általam aláhúzott helyesírási szabályokra. (A cím utáni számok A magyar helyesírás szabályai tizedik kiadásának azokat a pontjait jelölik meg, ahol ezeknek a problémáknak utánanézhethet.)

Hosszú és rövid magánhangzók: 40—54; 64.

Hosszú és rövid mássalhangzók: 79—80; 83—8; 215.

Mássalhangzók hasonulása: 70—5; 107—12.

Mássalhangzók összeolvadása: 76—8; 91—8.

A *j* és *ly* írása: 117.

Elválasztás: 314—34.

Igeragozás: 35; 91—106.

A múlt idő jele: 24; 62; 105.

Felszólító módú igék: 60; 63; 91—101.

Kis és nagy kezdőbetűk: 121—40; 220—64.

Melléknevek fokozása: 36; 84.

Számnevek írása, keltezés: 427—38.

Határozószók és névutók helyesírása: 37—9; 65.

Igekötös igék: 147; 162—4; 210—1; 393.

Szóképzés: 25; 26; 34; 48; 49; 59; 117; 173; 180; 184—8; 233; 235; 252—8; 287; 398; 399; 410.

Egybeírás — különírás: 141—219; 234—6; 239—51.

A tárgy ragja: 28.

Határozóragok: 29—34; 85; 107—112.

Idézés: 129, 367; 383—90.

Írásjelek használata: 147—52; 154; 189; 191; 217—9; 233; 234; 248; 254; 335—413.

Mondatszerkesztés (alany és állítmány egyeztetése, szórend, mondatrend, magyarosság, szabatosság, világosság)

Külsőalak (papírnagyság, olvashatóság, név felírása, tintaírás)

Egyéb:

További eredményes munkát, jó tanulást kívánok.

Dr. Hajdú Mihály

a magyar nyelv és irodalom tanára

A 4. és 5. dolgozatról már csak olyan papírt kaptak, ahol ennek a szabályzatnak pontszámai voltak felsorolva, s közülük bekarikáztam azokat, amelyek ellen vétettek.

Értesítem, hogy 1964. évi 4. magyar házi dolgozatát megkaptam, kijavítottam és értékeltem. Eredménye:.....

Kérem, nézze át A magyar helyesírás szabályai tizedik kiadásának alább felsorolt és általam tintával bekarikázott pontjait. Ezek tanulságait következő írásbeli munkáinak elkészítésekor hasznosítsa!

3, 4, 9, 10, 24, 25, 26, 28, 30, 36, 38, 40–54, 61, 70–5, 76–8, 79–80, 81, 85, 86, 88, 91–8, 102–4, 107–10, 117, 121–40, 141–219, 220–64, 313–34, 335–413, 427–31, 432.

Fordítson még nagyobb gondot a következőkre:

Kérem, hogy 5. magyar házi dolgozatát határidőre küldje be.

További eredményes munkát, jó tanulást kívánok.

Dr. Hajdú Mihály

a magyar nyelv és irodalom tanára

Így a gépies gyakorlástól eljutottak az önálló szabályzathasználathoz, a logikus gondolkodáson alapuló helyesírás-tanuláshoz. (Természetesen csak azok, akik lelkiismeretesen végrehajtották a kitűzött feladatokat, megfogadták a tanácsokat.)

Tanítási óráink száma nagyon kevés ahhoz, hogy ott foglalkozzunk helyesírás-tanítással. (Heti 1 óra.) Legfeljebb az említett néhány szót lehet ott elmondani a hibátlan írás fontosságáról, a gyakorlás módszereiről és helyesírásunk három alapelvéről. Különösen az utóbbinak van nagy jelentősége, s ennek kifejtésére van leginkább szükség. Míg a kiejtés elvét megértik, a hagyomány elvét elfogadják, nem tudnak mit kezdeni a szóelemzés elvével. Megfelelő nyelvtani ismeretek hiányában nem is lehet elképzelni ennek alkalmazását. Elsősorban itt látom a probléma legnehezebb pontját. Ezért az első nyelvtanórán, amelynek a nyelvtani alapfogalmak megismertetése a feladata (mondat, szó, hang, beszéd, írás), részletesen kitérek a szótő és végződés, valamint az összetett szavak ismertetésére és ezek felismerésének begyakorlására. Ezután csak utalunk rá a helyesírási problémák felbukkanásakor. A gyakorlás módjai közül csak a nyelvi elemzést végezzük közösen. Itt azonban mindig figyelembe vesszük a helyesírási jelenségeket.

4. Most csak a felnőttoktatás szemszögéből vizsgáltam a helyesírás-tanítás módszertani problémáit. Általános érvényű kérdések ismertetésére nincs mód, nincs is szükség. Az utóbbi években három kiváló segédkönyv jelent meg Szemere Gyula összeállításában, amelyek jó eligazítást, jó tanácsokat adnak. Mindezek a módszerek felhasználhatók a levelező tagozatokon is, de úgy kell átformálnunk őket, hogy pedagógiai előképzettség nélküli hallgatóink is jól hasznosíthassák. A törvényszerűségek megtanítása mellett ki kell fejlesztenünk konkrét példákon való észlelésüket, felismerésüket, a gyakorlati alkalmazás képességét. Végül az önellenőrzést, a saját munkában előforduló hibák észrevételét és javítását. Általában az önálló munkára nevelést, amit Szamarin így fogalmaz meg: „Az iskolának olyan embereket kell képeznie, akik önállóan tudnak ismereteket szerezni, az új feladatoknak megfelelően új módon rendszerezik ismereteiket, alkotó feladatokat tűznek maguk elé, és azokat sikeresen meg is oldják” (Ju. A. Szamarin: A felnőttek oktatásának és nevelésének pszichológiai kérdései).

Hajdú Mihály

Egy újabb mondatelemző segédkönyv*

Öt évvel ezelőtt, 1959-ben jelent meg a Nyelvtani elemzések I. Benkő László és Szemere Gyula munkájaként; a Nyelvtani elemzések II. 1960-ban látott napvilágot Rácz Endre tollából. E művek a legújabb nyelvtani kutatások figyelembevételével készültek, beleértve ebbe a szerzők egyéni kutatásait is; friss, modern dokumentációs anyaguk s kiváló gyakorlati felhasználhatóságuk révén már eddig is nagy sikert arattak a tanárok, a diákok, sőt a szakemberek körében is. (Az I. kötetet Margócsy József, a II.-at Szende Aladár ismertette a Magyar Nyelvőr 84. és 85. kötetében.)

A sorozat III. kötete a megelőzők méltó folytatása. Tulajdonképpeni címe: A többszörösen összetett mondatok. A tartalmas bevezető részben a többszörösen összetett mondatok osztályozásának követett szempontja — a tagmondatok száma — s a többszörösen összetett mondatok főbb alapformái vannak rögzítve. Már itt is feltűnik a kötet könnyen kezelhetősége a későbbi, konkrét mondatelemzésekre való utalás formájában: ez a többszörösen összetett mondatoknak a bevezetőben elméletileg megállapított formáinál a később elemzett példamondatok sorszámanak megadásával történik.

A bevezető után nyolc fejezet alakult ki aszerint, hogy a többszörösen összetett mondat — a bevezetőben választott szempontnak megfelelően — három, négy, öt, hat, hét, nyolc, kilenc vagy tíz tagmondatból van-e szerkesztve. Az egyes példamondatok sorszámmal vannak ellátva; a sorszámozás ott folytatódik (645.), ahol a Nyelvtani elemzések II.-ben abbamaradt (644.). Ezáltal is kifejezésre jut, hogy a III. kötet szervesen épül a megelőzőkre, mégpedig közvetlenül a II.-ra, mely az összetett mondatok két főtípusát, a két tagmondatból álló, egymásnak mellérendelt, illetőleg az alá-fölé rendelt típust tárgyalja. — A III., most ismertetett kötet a magyar irodalomnak mintegy 30 kiemelkedő szépírójától vett, körülbelül 250 többszörösen összetett mondat elemzését nyújtja. A három, négy, öt tagmondatból álló összetett mondatok bemutatására átlagban ötven példa jut, a hat, hét tagmondatból állókra átlagban harminc, a nyolc, kilenc, tíz tagmondatból állókra átlagban tíz. Ez a csoportosítás egymagában is jól mutatja, hogy a bemutatott alapformák és alaptípusaik nem egyforma gyakoriságúak.

A tárgyalás során az egyes, sorszámmal ellátott többszörösen összetett mondat tagmondatait virgula választja el egymástól, s a tagmondatok egymásra következésük sorrendjében még külön föléljük írt sorszámot is kapnak. Ez főleg akkor nagyon hasznos, mikor a tagmondatok egymásba ékelődnek, amellett az összetett mondatához fűzött elemzés tömörségét is lehetővé teszik. (A példamondatok mellett vagy alatt ott van az illető költő, író neve is; ez — ha alulra kerül — egy teljes egész sort igényel, melybe már az idézett mű címe is beleférne.)

Az egyes példamondatokhoz fűzött elemzések tárgyi szempontból korszerűek, az oktatás szempontjából egyértelműek, tömörek, de mégis világosak. Ahol a szerző jónak látja, a több szempontú elemzésről sem mond le, s a hagyományosabbnak tetsző felfogás mellett vagy azon túlmenően elsősorban a tanárnak ad értékes útmutatásokat. Így pl. a 659-cel jelölt többszörösen összetett mondaton belül a 3. tagmondat „ — tá i s h a t á r o z ó i n a k i s f e l f o g h a t ó — állapothatározói mellékmondat”; a 660.-on belül a 3. tagmon-

* Rácz Endre: *Nyelvtani elemzések III.* Budapest, 1964. Tankönyvkiadó. 103 lap.

dat a megelőzőnek „helyhatározói mellékmondata, értelmező színezettel”; — a 669.-en belül a 2. tagmondat „minőségjelzői — esetleg értelmezőinek is felfogható — mellékmondat”, a 3. tagmondat pedig „fokhatározó értékű jelzői mellékmondat, hasonlító jelentéssel” stb. stb. (a kiemelések tölem valók). — Az elemzések során a tagmondatok közti viszonyok megállapításával esetről esetre egyetérthetünk, néha azonban szemléletbeli eltérések is lehetségesek, így pl. a 647.-ben belül „*A kiskunhalmi szőlő nem valami különös* (1.), *de a kukorica gyönyörű* (2) . . .” részletben a tagmondatok szerintem legalább annyira szembeállító ellentétesek, mint amennyire — Rácz szerint — megszorító ellentétesek (a kiemelés tölem való) stb. — Nagy jelentősége van annak is, hogy az egyes mondatelemzésekben esetenként visszautalást találunk azokra az azonos vagy hasonló logikai viszonyokra, melyek már a II. kötetben is előfordultak (a visszautalás a folyamatos sorszámozással könnyen megoldható volt).

A III. kötetnek a II.-ra való szigorú és közvetlen ráépítése — ami sok szempontból helyes és indokolt — azonban nem egy esetben mintha egy kissé a többszörösen összetett mondatnak a „belülről” való szemléletére vezetné az olvasót, aki a többszörösen összetett mondat tagmondatainak egymásutánjából esetleg mindig csak azt a két, egymás szomszédságában levőt tartja szem előtt és elemzi, amely a II. kötetben tárgyalt összetett mondat valamelyik, ugyancsak két tagmondatból álló alapformájának felel meg. Így például a 646. (többszörösen) összetett mondat elemzésében: (vö. „*Két esztendő múltán aztán férjhez ment a húgom egy apolnaki legényhez* (1.), *a sógorkám meg felvállalta a mi hat holdunkat is a maguk hármá mellé* (2), *így aztán én újra felmehettem Szegedre, tovább tanulni* (3).”) „Az 1. és a 2. tagmondat egymással egyszerű kapcsolatos, a 3. tagmondat a 2.-kal következtető viszonyban van.” — Mindez tökéletesen igaz, ha „belülről”, csak az 1. és 2., illetőleg a 2. és 3. tagmondatot (mondatpárokat) egyenként mintegy két tagmondatból álló összetett mondatnak szemléljük. Ha azonban e 3 tagmondatból álló többszörösen összetett mondatot logikai (s egy kissé lélektani) szempontból egységnek fogjuk fel, akkor a 3. tagmondatban kifejezett következtetés nemcsak a 2. tagmondathoz, hanem az 1. és 2. tagmondattal együttesen kifejezett (tárgyi, dologi jellegű) előzményhez (körülményhez) is tartozik, s ez egy félmondattal belefoglalható az adott elemzésbe: . . . a 3. tagmondat a 2.-kal, illetőleg az 1. és 2. tagmondat együttesével következtető viszonyban van stb. — Éppen ezért a szerző helyében sokkal bátrabban juttattam volna érvényre azt a kezdeményezést, amely éppen magánál a szerzőnél is jelentkezik, hogy tudniillik az adott többszörösen összetett mondatot nemcsak „belülről”, a két tagmondatú alapformák szerint elemzi, hanem „kívülről” is, azaz a többszörösen összetett mondat egészét egységnek fogja fel. Ez azt jelenti, hogy a többszörösen összetett mondatban nemcsak a kéttagú alapformákon belül, hanem az alapformák között is próbálunk logikai viszonyokat megállapítani. Ilyen szempontból mintaszerű például a 693. mondat elemzése: „*Elszédültem egy kicsit* (1.), *sokszor vannak ilyen rohamaim* (2.), *öreg vagyok már* (3.), *s az emberi gépezet tökéletlen* (4.) (Mikszáth). A mondat két részre tagolódik: egyrészt az 1. és a 2., másrészt a 3. és a 4. tagmondatra. Ez utóbbi rész az előzővel okadó magyarázó mellérendelő viszonyban van. Az 1. és a 2. tagmondat viszonya szintén mellérendelő, leginkább kapcsolatosnak fogható fel; a 3. és a 4. tagmondat viszonya hasonlóképpen.” (A kiemelés tölem való.) — Ilyen, a többszörösen összetett mondat egészét is figyelembe vevő elemzés

szép számmal akad a kötetben (én még többet szerettem volna), s talán egyetlen ilyen esetben szemlélném némileg másképp a dolgot, mégpedig a 653. példa elemzésében, vö.: „*Mikor a hőmérséklet 0 fok alá süllyed (1.), akkor fagy meg a víz (2.), azaz akkor keletkezik a jég (3.).*” — A szerző szerint itt „a 2. tagmondat tal a 3. tagmondat kifejtő magyarázó mellérendelő viszonyban van... s mindkettőnek alá van rendelve az 1. tagmondat, egyidejű időhatározói mellékmondatként.” Az elemzés második fele szerintem inkább csak mondattanilag igaz, logikai (és lélektani) szempontból azonban — mivel a kifejtő magyarázat (3.) mindig csak a megelőző mondat tartalmára vonatkozik (2.) — a mellékmondatot (1.) csak a 2. tagmondathoz kapcsolnám. Eszerint a mellékmondati kötőszó — főmondati rámutató szó korrelációja: egyrészt (az 1. tagmondatbeli) *mikor* — (a 2. tagmondatbeli) *akkor*, s másrészt (az 1. tagmondatbeli) *mikor* — (a 3. tagmondatbeli) *akkor* helyett: (a 2. tagmondatbeli) *akkor* — (a 3. tagmondatbeli) *akkor*.

Befejezésül: Rácz Endre műve méltó folytatása a Nyelvtani elemzések előző két kötetének; elméleti szempontból kifogástalan, s egyben a leíró mondattani kutatások összefoglalásának is felfogható. Gyakorlati szempontból is minden erénye megvan ahhoz, hogy ugyanolyan sikere legyen, mint a megelőző két kötetnek. — Szakembereknek, tanároknak, diákoknak, sőt más érdeklődőknek is melegen ajánljuk.

Farkas Vilmos

Főnév vagy melléknév?

„Az *alföldiek* más szemmel nézik ezt a problémát”: egy csoport kartársunk közt vita robbant ki e mondat kiemelt szavának szófaji minősítéséről. Az érdekeltek végül szerkesztőségünkötől kértek pontosabb „szakvéleményt”, hogy lássák, melyiküknek is van hát igazza.

Magának a vitának a részleteit nem ismerjük; lényegét mégsem nehéz kitalálnunk. Az egyik fél nyilván azt vallotta, hogy az *alföldiek* a l a n y a a mondatnak, tehát egyben f ő n é v is. Az *alföldi* szó ugyan lehetne melléknév is, sőt leggyakrabban az; de lehet főnév is. S bár alanyként se csak igazi főnév használható, hanem például alkalmi főnévi szerepű melléknév is, de itt szükségtelen volna ez utóbbi, bonyolultabb lehetőségre gondolni. — A másik fél meg föltehetőleg azzal érvelt, hogy az *alföldi* szó végén levő -i elsődlegesen m e l l é k n é v k é p z ő, az *alföldi* származék is leginkább m e l l é k n é v i szerepű, s mint ilyen is éppenúgy lehet a l k a l m i r á é r t é s s e l alany, mint más effajta melléknév: „A szakértők közül a *debreceniek* még nem érkeztek meg”; „A képviselők közül az *alföldiek* értekezleten vannak”; „Vannak itt köztünk Nógrád *megyeiek* is?”; „Az *erdeiek* (értsd pl.: az erdei csalogányok) szebben dalolnak.”

Mindkét érvelés jól világíthatja meg — a jelenségnek egy-egy oldalát. Nagyképűség és sematizálás volna, ha pusztá *igen*-nel vagy *nem*-mel akarnánk válaszolni a „Főnév-e?” kérdésre. De tanulságosabb is lesz, ha a totózásban divatozó 1, 2 vagy x felelet helyett elsősorban a p r o b l é m a k i f e j t é s é r e törekszünk. A helyes válasz ebben már nyilván benne lesz, de azért végül külön is rátérünk még erre.

Tudvalevő, hogy nyelvünkben a főnevek és a melléznevek r a g o z á s a — eltérőleg az indoeurópai nyelvekbeli mintáktól — sokáig tökéletesen

egyforma volt, és ma is csak egy egész keskeny alaksávon belül különül el, ha egyáltalán elkülönül: főnévi *szorosok* és *szorost*, de melléknévi *szorosak* és *szorosat* (s ugyanígy az *akadémikus*, *briliáns*, *liberális* egész típusában); *reggelik*, de *reggeliek*; *Szilárdot*, de *szilárdat*; stb. Minthogy a kérdésben előforduló *alföldi*-ben nincs ilyen jellegű általános alaktani fogódzónk, csak a máig kialakult köznyelvi jelentés elkülönülésből indulhatunk ki. Ez a vizsgálat azonban az -i képzős típusnak különféle egyedeiben, sőt még a különféle egyes mondatokban is más-más eredményt hozhat, esetleg vitára vezethet. A *debreceni* például mint ételnév annyira főnevesült, hogy még többesét is *e* kötőhangzó nélkül mondjuk: *debreceniek*, mint *reggelik*, *érettségik*. A 'debreceni ember' jelentésben már jóval kevésbé szembeötlő a főnevesülés, de azért az Értelmező Szótár ezt is számon tartja, kivált többes számban (*debreceniek*). Egyúttal arról is tájékoztat, hogy emellett a melléknévi szó is számtalan vonatkozásban él; világos tehát, hogy a melléknév ugyanígy előfordulhat alkalmi ráértéssel főnévi szerepben is: 'debreceni levelezők, levelek, villamosok, nézetek stb.' jelentésben. Az Értelmező Szótár még az *alföldi* esetében is külön számot ad a melléknévi szófajú változat mellett élő főnéviről. Ez pedig egyúttal azt is valószínűsíti, hogy a vitatott elemzésű mondatban szintén 'az Alföldön lakók, igazi „alföldiek” stb.' értelmű főnév fordult elő alanyként. (Ha azonban csak alkalmi rávonatkoztatással érthető, pl. 'alföldi képviselők', 'alföldi szakértők', esetleg 'alföldi szakvélemények' vagy más efféle értéke volt a példamondatban levő *alföldiek*-nek, akkor bizony ott is, arra is helyesebb a főnévi szerepű melléknév minősítés.)

Érdekes egyúttal egy pillantást vetni az Értelmező Szótár más ilyenféle képzős szavainak szófaji „jelzetére” is. A *házi* melléknév mellett csak többesben számol külön főnévi szófajisággal (*háziak*, a magam értelmezésével: 'a gazda és családja, háza népe'); az *erdei*, a *megyei*, *járási*, *kerületi* szónak meg csakis melléknévi szófajáról beszél. Ebből persze nem következik, hogy egy-egy jelzős szerkezet alkalmi rövidítésével az *erdeiek*, *megyeiek* például ne kaphatna főnévi 'erdei csalogányok', 'megyei alkalmazottak' vagy más efféle értéket.

Egészében tehát a példa *alföldiek* szavát ugyan valamicskével inkább sorolhatjuk a főnevek közé, mint az alkalmi főnévi használatú melléktnevek közé, de a pontosabb szövegösszefüggés, jelentésvonatkoztatás stb. ismerete nélkül egész határozottsággal nem „dönthetjük el” a kérdést. A két szófaji szerep közt egyébként is eléggé elmosódott a határvonal, kivált ragozástanilag is egybeeső fő- és melléknévi (kettős szófajú) szavaink körében. A tanulóktól pedig semmiképpen se várjunk ilyen finomságokig menő elemzést!

Tompai József

A nyelvtudomány műhelyéből

Afrika nyelvi problémái és a „nyelvi tervezés”

I.

Európában és a világnak azon a részén, ahol az államok nem napjainkban keletkeztek, a hivatalos és állami nyelv problémái régen meg vannak oldva. A nemzeti államokban simább, a nemzetiségi államokban göröngyösebb úton, de végül is a történelmi folyamatok és megrázkódtatások a mai nyugvópontra jutottak. Időnként ugyan még az igen kiegyensúlyozott országokban is fel-fellángolnak olyan társadalmi harcok, amelyeknek nyelvi arculatuk is van, például Kanadában a francia nemzetiség mozgalma és Belgiumban a flamandok és a francia vallonok összecsapásai, amelyekről a napi sajtóból értesülhettünk. Ezekből a küzdelmekből azonban nagy átalakulások nem várhatók, és a nyelvi kérdésben felviharzott kedélyek alighanem le fognak csillapulni.

Egészen más a helyzet az újonnan függetlenné vált volt gyarmati országokban, ahol súlyos gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális problémákat kell megoldani. Ezek közé tartozik a nyelvi kérdés, az állam hivatalos nyelve kialakításának kérdése. Az új államok szinte kivétel nélkül soknemzetiségű országok, ahol sok különféle nyelvet beszélnek, a régi gyarmati közigazgatásban valamely európai nyelvet használtak hivatalos nyelvként. A honi értelmiség ezen a nyelven tanult, sőt sokan anyanyelvükként bírják, de ugyanakkor vannak olyan elterjedtebb honi közvetítő nyelvek, amelyeket a soknyelvű lakosság használ az egymás közti mindennapi érintkezésben. Ez a nyelvi sokféleség található meg Indiában, Indonéziában és Ceylonban, éppen úgy, mint az új afrikai államokban. A továbbiakban főként Afrika nyelvi kérdéseivel foglalkozom, ahol a probléma a legsúlyosabb, és egyik érdekelt országban sem oldható meg a másiktól függetlenül.

Hogy jelezzük a különbséget az afrikai és az indiai nyelvi problémák nagysága között, elég, ha arra utalunk, hogy Indiában (Pakisztánt és Bharatot beleértve) az afrikainál kétszerte nagyobb lakosság legfeljebb néhány tucat nyelven beszél; ezzel szemben a Fekete-Afrikában majdnem ezer nyelvet beszélnek, például Nigériában, amelynek lakossága 40 millió körül van, mintegy 150 különféle honi nyelv él. De más tekintetben is lényeges a különbség. Indiát és Pakisztánt jórészt vallási megosztottságuk mellett nyelvi szempontból összeköti az, hogy az angol nyelv volt a gyarmati uralom hivatalos nyelve, és az maradt ma is az egyik hivatalos nyelv. Ezzel szemben Afrikában (nem tekintve az arab államokat és Etiópiát) országonként különbözően az angolon kívül a francia, az olasz, a spanyol, a portugál, sőt még az I. világháború előtti időkből a német is él hivatalos vagy irodalmi nyelvként. Így aztán a szorosabb gazdasági viszonyban álló és a jövőben még szorosabb politikai kapcsolatot, uniót célul kitűző Ghana és Guinea megoszlik abban a tekintetben, hogy az előbbiben az értelmiség az angolt, az utóbbiban a franciát beszéli, és jelenleg is az angol, illetve a francia az államnyelv e két országban. Végül még egy különbségre kell rámutatni. Indiában, illetve Pakisztánban a honi hivatalos nyelv a hindi, illetve az urdu (e kettő jórészt csak szókinés tekintetében különbözik egymástól), évszázados hagyományokkal bíró irodalmi nyelv; de a

honi nyelvek legtöbbjének szintén ősrégi irodalmi hagyománya van. Fekete-Afrikában ezzel szemben csak a bantu nyelvcsaládba tartozó szuahélinek (Kelet-Afrikában és a kongói Katangában) és a szudán-guineai nyelvcsaládhoz tartozó hauszának van nagyobb irodalmi hagyománya. De azért ez az irodalmiság sokkal fiatalabb az indiai nyelvekéénél és egyéb szempontból sem éri el az ő színvonalukat. Pedig még a hindi és az urdu sem pótolhatja az angolt a tudományos és a műszaki életben. A hauszán és a szuahélin kívül még van néhány afrikai nyelv, amelynek írásbelisége most van kialakulóban, vagy néhány évtizede alakították ki főleg hittérítők. Az irodalom e nyelvekben természetesen csak gyermekepőben jár. Az afrikai nyelvek többségének viszont nemcsak helyesírása nincs, de még leírásuk, még kevésbé tudományos igényű feldolgozásuk sem történt meg.

II.

Az új afrikai országok égető nyelvi problémáiról a fekete kontinens egyetemének nyelvész és pedagógus szakemberei 1961. december 29-től 1962. január 6-ig az ibadani egyetemen (Nigéria) értekezletet tartottak. Az itt elhangzott előadások és a közös összefoglaló javaslat könyvalakban megjelent (*Language in Africa, Papers of the Leverhulme Conference on Universities and the Language Problems of Tropical Africa, held at University College, Ibadan; edited by John Spencer, Cambridge, University Press, 1963.*). A résztvevők nemcsak származás, hanem világnézet tekintetében is különböztek egymástól (egyik sem volt azonban marxista), a felmerült problémák megoldása tekintetében sem voltak egységes véleményen, mint ahogyan képzettségük színvonala sem egységes, ezért az előadások értékszintje elég hullámzó. Mindazonáltal a könyv jó képet ad arról, hogy milyen lehetőséget látott a konferencia Afrika nyelvi kérdéseinek megoldására. A következőkben röviden áttekintem a jelentősebb előadások néhány magvas gondolatát.

L. F. Brosnahan (*Some Historical Cases of Language Imposition, 7–24*) egyes nyelveknek a hazai területen túlmenő széles elterjedését és ennek okait elemzi, s ebből von párhuzamot az angol nyelvnek nigériai meghonosodására vonatkozóan. A latin, a görög, az arab és a török nyelv elterjedésének tanulságai alapján kifejti: Ha valamely nyelv a katonai és politikai hódítások útján idegen népek közt elterjedt, végérvényesen meghonosodott és kiszorította a helyi nyelveket (feltéve, hogy az illető országokban kialakult egy elit réteg, az értelmiség, amely az idegen hódítók támasza volt, azok érdekeivel azonosította az övéit), az új hivatalos nyelvet átvéve, az új, magasabb kultúra terjesztőjévé vált. E réteg közvetítésével terjedt aztán az új hivatalos nyelv az alsóbb rétegek közt is, amíg aztán az egész társadalom nyelvileg át nem formálódott. E helyzetben legfeljebb csak egy új, nagyobb erejű hódítás változtatott (a görögöt kiszorította az arab a Közel-Keletről). A török nyelv azért nem tudott gyökeret verni a hajdani nagy török birodalom területén, és azért húzódtott vissza a török birodalom széthullásával az anyaország területére, mert ilyen értelmiség sehol nem alakult ki, s minden tartományban tovább éltek a helyi nyelvek. A török nyelv nem vehette fel a versenyt a többi nyelv irodalmi hagyományaival. Az értelmiség számára a török ismerete nem jelentett anyagi és szellemi előnyt. Nigériában viszont kialakult egy ilyen értelmiség, amely az angol nyelvet elsajátítva átvette a vele járó hatalmas szellemi örökséget, és így az angol nyelvnek biztos bázisa van ebben az új afrikai országban.

Brosnahan érdekes elmefuttatásának általános következtetései nem egészen meggyőzőek. Nem vitatható, hogy a behódolt ország vezető rétegeinek nagy szerepe van a hódítók nyelvének elterjesztésében, de azért nem ennyire egyenes egy-egy nyelv széles

elterjedésének útja. Nem az az egyedüli tényező, amelyet Brosnahan kiemel, hanem sok egyéb ok is közrejátszik benne. Ugyancsak hódítás és politikai uralom révén terjedt el Magyarországon és más kelet-európai országban a német nyelv, de azért a magyart nem tudta kiszorítani, sem a lengyelt, sem a csehet — noha kétségtelenül csak nagy nyelvújítási mozgalmak és irodalmi törekvések útján sikerült értékben egyenlővé tenni a honi nyelveket a némettel —, pedig ezekben az országokban volt olyan réteg, amely érdekezésszerűt vállalt az idegen uralkodó osztállyal. Brosnahan elmélete nem alkalmas arra, hogy a Közel-Keleten az arab nyelv hegemoniája előtt kialakult helyzetet megmagyarázza, amelyben az arameus teljesen kiszorította a többi, nála sokkal régebbi irodalmi hagyománnyal bíró sémi nyelvet, az asszír-babilonit, a főnóciát, a hébert, sőt a perzsa birodalomban a közigazgatás nyelvéné vált főleg a hajdani asszír és babiloni uralom alatt álló országokban, holott az arameus nyelv az arámi nép hódítása útján nem terjedhetett, hiszen még arameus állam sem létezett.

John Spencer (*Language and Independence*, 25—39) az indiai hivatalos nyelv problémáinak analógiájából próbál következtetéseket levonni Afrika nyelvi helyzetére. Jól látja, hogy a hivatalos nyelv kérdése milyen sok tényezőtől függ, és megemlíti a magyart is, amely a német és a latin nyelvvel való versenyben győztesen került ki a nyelvújítás eredményeképpen. Hozzátehetjük, hogy ebben a nemzeti lelkesedésnek és az anyanyelv szeretetének, amelyet a „nyelvében él a nemzet” jelszó tömören fejez ki, nagy szerep jutott. Spencer hivatkozik a Szovjetunió példájára is, ahol a lakosság fele anyanyelveként bírja a hivatalos nyelvet, de ahol a kormányzat a hivatalos orosz mellett nagy gondot fordít a számos nemzetiségi nyelv fejlesztésére. A Szovjetunió nyelvi helyzetét jellemzi, hogy az egész állam területén érvényes orosz hivatalos nyelv mellett az egyes köztársaságokban és nemzetiségi területeken nemzetiségi hivatalos és irodalmi nyelvek léteznek.

Persze a szovjet példa mellett nem szabad megfeledkezni arról, hogy a nagyszámú orosz törzslakosságon és még néhány nagyobb népen kívül a többi nép lélekszáma aránylag rendkívül kicsiny, továbbá, hogy az orosz és még néhány jelentős irodalmi nyelven kívül (észti, lett, litván, grúz, örmény stb.) a többi nyelv irodalma viszonylag kisebb jelentőségű, nem egy csak néhány évtizede született meg. De a Szovjetunió abban is különbözik Afrikától, hogy a több száz honi nyelvvel szemben százon alul van a nemzetiségi nyelvek száma, pedig az összlakosság lélekszáma e két területen nagyjából azonos.

Neville Denny (*Languages and Education in Africa*, 40—52) az oktatás helyzetéről ad statisztikai adatokkal is alátámasztott siralmas képet.

Pierre Alexandre (*Les Problèmes linguistiques africains* vus de Paris, 53—59) mint a konferencia nem Afrikában működő afrikanistája a francia nyelvű néger irodalmi és szellemi mozgalmakról, illetve Afrika kulturális és nyelvi kérdéseiben elfoglalt álláspontjáról ad áttekintést. Érdekes, hogy ezeknek a köröknek a vezetői igen sok szállal fűződnek Párizshoz, és fontos folyóiratuk, a *Présence Africaine* is ott jelenik meg. A franciás négerektől sokkal jelentősebb irodalmi alkotások születtek meg, mint az angol nyelvűektől, egyébként — a szerző szerint — olvasóik száma viszonylag nagyobb Európában, mint Afrikában. Az ideológiailag sem egységes irányzatok (közös elnevezése ideológiájuknak a „négritude”) álláspontja a nyelvi kérdésekben sem azonos. Az egyik felfogás a néger értelmiségieknek 1958-ban Rómában megtartott kongresszusán jutott kifejezésre. A határozat leszögezi, hogy egész Afrikában (a Szaharától délre) egyetlen afrikai nyelvet kell hivatalos nyelvnek megtenni. A határozat nem választja ki ezt a nyelvet, csak felsorol néhányat a számba jöhetőek közül. E nyilvánvalóan minden realitás nélküli határozat azóta feledésbe merült (lásd egyébként Oolderogge véleményét: *Вопросы Языкознания* 10/4 1961, 30—31), de hasonló nézetek még tartják magukat. Cheikh Anta

Diop, dakari egyetemi tanár, az afrikai kulturális és nyelvi egység szószólója, a szudán-guineai nyelvcsaládba tartozó volof nyelvet tartja az egység magvának. Más csoportok viszont arra mutatnak rá, hogy az európai nyelvek kiszorítása és az afrikai nyelvek hivatalossá tétele megnehezítené az új országok gazdasági és technikai fejlesztését, mert nem nélkülözhetik az európai nyelvek által képviselt és közvetített tudományos és műszaki kultúrát. A több afrikai nemzeti nyelv gondolatának ellentáborra pedig éppen az afrikai egységet látja veszélyeztetettnek a szétforgácsolódásban. A beszámoló rámutat, hogy e sokféle felfogás sajnálatos módon abban megegyezik, hogy kevés kivétellel gyanakvással és ellenszenvvel viseltetnek a nyelvtudomány iránt.

Robert G. Armstrong (*Vernacular Languages and Cultures in Modern Africa*, 64–72) hangsúlyozza a honi nyelvek tanításának fontosságát az iskolában az európai nyelvek mellett. Az afrikai nyelveknek fontos szerepük van a nemzetté válásban, mert az anyanyelv szeretete súlyos tényező, tehát nem küszöbölhetők ki akkor sem, ha jelenleg nem mérkőzhetnek is a tudomány és a kulturális élet követelményeinek terén az európai nyelvekkel. De a bennszüült nyelvek teljes kikapcsolása nyelvileg és kulturális tekintetben felemás, gyökértelen tömegeket hozna létre.

R. F. Amonoo (*Problems of Ghanaian Lingue Franche*, 78–85) Ghana nyelvi sokféleségét ismerteti. Ő is úgy véli, hogy az angolon kívül tanítani kellene a franciát is, hogy az második európai lingua francává váljék. A szorosabb együttműködés a szomszédos francia nyelvű országokkal, továbbá Ghana, Guinea és Mali tervezett egyesülése ezt feltétlenül szükségessé teszi. Megvizsgálja az európai nyelveken kívül a törzsi nyelvek fölé emelkedő honi lingua francák szerepét is.

Az akan egyike a legelterjedtebb honi közvetítő nyelveknek Ghanában, de a más országokkal történő fúzió esetében egyéb lingua francák is kiemelkedhetnek. Így a Togóval való egyesülés az eve nyelv jelentőségét erősítené.

W. A. Murray (*English in the Sudan: Trends and Policies: Relations with Arabic*, 86–95) egy olyan ország nyelvi gondjaival foglalkozik, amely nem egészen tartozik Fekete-Afrikához, részben az arab nyelvterületen fekszik, és politikailag arab országnak is számítják, vagyis Szudánnal. Szudán északi részén arab lakosság él, déli részében viszont négerek élnek, akik sokféle szudán-guineai nyelvet beszélnek. A hivatalos nyelv az arab, de az iskolákban az angolt is tanítják. A déli területeken az arab nyelv oktatása és terjesztése nehézségekbe ütközik, de ezeknek az okai nincsenek kellőképpen tisztázva, ahogy egyáltalán nincsenek megbízható adatok az országrész lakóinak nyelvről és nyelvismeretéről sem. A Murray által leírt állapot részben megegyezik Szudán belpolitikai viszonyaival, ahol az északi és déli lakosság gyakran politikailag is szemben áll egymással.

Peter Wingard (*Problems of the Media of Instruction in Some Uganda School Classes: A Preliminary Survey*, 96–115) is oktatási kérdésekről beszél. Uganda néhány iskolájában több osztályban a számtan, a földrajz, a történelem, a természettan, a testnevelés, a hittan és a kézimunka tanítását figyelte meg. A tanítás nyelve felváltva az angol és a tanulók afrikai anyanyelve. A cél az, hogy a tanulók fokozatosan elsajátítsák az angolt, hogy magasabb fokon az anyanyelv használatára ne legyen szükség a tanítási anyagban. Az eredmény azonban egyáltalán nem kielégítő. Ahol a tantárgyat nem lehet szemléltető módon előadni, ott nemcsak az angol nyelvi tudás gyenge, olyannyira, hogy az angol szöveget csak bemagolják, hanem természetesen az anyagot sem értik meg. Hiba van az oktatás módszerében, a tankönyvek és segédeszközök minőségében, és nem utolsósorban a pedagógusok képzettségében. Wingard szerint a jelenlegi színvonal emelését egy alapos módszertani kutatómunkának kell megelőznie. A Wingard által festett kép aligha csak Ugandára jellemző, hisz Denny és Murray adatai Afrika más országai-
nak oktatási helyzetéről hasonló szomorú képet tárnak elénk.

Abraham Demoz (European Loanwords in An Amharic Daily Newspaper, 116—22) adatai azt mutatják, hogy az amhara, Etiópia semita eredetű hivatalos nyelve rendkívül jól tűri idegen szavak beáramlását, sőt kettős és hármas alakváltozatok is gyakoriak, mivel a francia, az angol és a vegyes angol—francia alak egyformán használatos a sajtó nyelvében.

A konferencia eredményeit terjedelmes zárójelentés (Leverhulme Conference Working Party Report, 123—44) foglalja össze. Ebben kimondják, hogy az afrikai egyetemeknek nagy szerepük van a nyelvi problémák megoldásában. Itt nevelik ugyanis az alsóbb fokú oktatás pedagógusgárdáját és azokat a kutatókat, akik a helyzet teljes feltárásán, a honi nyelvek feltérképezésén és leírásán dolgoznak. A közlemény síkra száll az európai nyelvek megtartása mellett, sőt egy második európai nyelv tanítása mellett is, de ugyanakkor úgy látja, hogy nem lehet nélkülözni az afrikai nyelveket az alsó fokú oktatásban. Az egyetemek feladata, hogy irányítsák a bennszülött nyelvek feltérképezésének munkáját. A közlemény részletesen kidolgozta ennek a munkának a szempontjait. Azokat a néprajzi, gazdasági, földrajzi, demografikus, társadalmi és politikai tényezőket határozza meg, amelyeknek alapján az adatokat össze kell gyűjteni. Fel kell mérni, hogy egy honi nyelv szélesebb elterjesztése, vagy egy idegen nyelv bevezetése milyen következményekkel járna, mégpedig rövidebb időszakot és nagyobb távlatot figyelembe véve. Ebben a vonatkozásban tekintetbe kell venni az objektív tényezőkön kívül különféle szubjektív tényezőket is, például az egyes népcsoportok erős ellenállását, a couleur locale elszürkülése következtében előállott helyzetet az ország életében stb. Természetesen megfelelő nyelvészeti előtanulmányokra is szükség van. A honi nyelvek külső és belső nyelvészeti leírásán kívül súlyt kell fektetni az afrikai lingua francák tanulságaira, például hogyan függ össze a tonalitás megszűnése a szuahéli-ban azzal, hogy a nyelv általánosan használt közvetítő nyelvvé vált, hogyan változott meg a szórend ennek következtében, vagyis hat-e egyáltalán, és ha igen, milyen mértékben egy nyelv általános elterjedése annak belső szerkezetére. Mennyiben alkalmas a közvetítő nyelvvül kiválasztandó nyelv az idegen szavak nagymértékű befogadására, helyesebb-e, ha egyszerűen átveszik az idegen szavakat megfelelő hanghelyettesítéssel, vagy pedig belső szóteremtés útján képezzenek új szavakat stb. A záróközlemény a glottochronológia módszerének felhasználhatóságával is foglalkozott, és megállapítja, hogy ez a módszer csak az összehasonlító szóanyag megfelelő változtatásával volna alkalmazható az afrikai nyelvek kutatásában, ha egyáltalán értékálló módszernek bizonyul. Meg kell oldani egyes olyan afrikai nyelvek helyesírásának kérdését, amelyeknek már vannak írásos hagyományai. Nem egy esetben ugyanis több írásmód és írásrendszer létezik. Végül a közlemény rámutat, hogy a nyelvész nem maradhat elzárkózva a maga elefántcsonttornyában egy olyan nagyméretű átalakulás útjainak kijelölésében, aminő Afrikában folyik. Új módon kell hozzálátni a problémák tanulmányozásához, és együtt kell működni a rokon területek szakembereivel. Ez a munka lényegében „nyelvi tervezésnek” (language planning, language engineering) nevezhető, és ha ezt kellő alapossggal és szakismerettel végzik, az illető országok vezetői reális alapon tudnak döntést hozni a nyelvi kérdés megoldásában.

A zárójelentésnek (amely lényegében magában foglalja az egyes előadók javaslatait) főbb megállapításaival egyetérthetünk. Néhány tézis azonban kiegészítésre vagy vitára szorul.

A nyelvi szerkezetnek és a szókincs megfelelő színvonalú és mennyiségű kibővítésének összefüggése egyrészt talán egyszerűbb, másrészt bonyolultabb probléma, mint ahogyan a konferencia résztvevői gondolják. Maga a nyelvtani és fonetikai rendszer ugyanis egyáltalán nem lehet akadály a tömeges szóalkotásnak, sem az idegen szavak pusztá átvételének, sem a saját eszközökkel való szóteremtésnek (tükörszavak alkotása,

szóképzés, jelentésátvitel stb. útján). Igen sok példa van rá a nyelvek történetében, hogy milyen különféleképpen oldható meg ez a probléma, persze megfelelő idő alatt, hosszú fejlődési folyamattal, vagy rövidebb idő alatt, de forradalmi jellegű nyelvújítással. Az angolszászból a francia hatására fejlődött angol nyelv az előbbi esetre, a magyar nyelv története a XVIII–XIX. század folyamán a második esetre jellemző példa. Vannak teljesen eltérő szerkezetű és hangrendszerű nyelvek, amelyek igen jól tűrik a tőlük teljesen idegen jellegű szavak tömeges beáramlását, mint az angol egész története folyamán és az amhara, amint ezt az utóbbit Demoz kimutatta. Más nyelvekben ez a megoldás nem kívánatos; a nyelv, illetőleg a beszélők ellenállanak neki, de valamilyen módon sikerül megtalálni saját eszközökkel a megoldást, habár persze az idegen szavakat teljesen kiszorítani nem lehet. Ismét a magyar nyelv példájára hivatkozhatunk. Amint Spencer utalt rá (33), a hindi nyelvújítók egy része szívesebben fordul szanszkrit eredetű összetételhez, mint az angol szavak egyszerű átvételéhez, habár persze egyedül ezzel a módszerrel ugyancsak nem lehet minden problémát megoldani. Az is előfordul, hogy egy kezdeti nagyobb ellenállás után a nyelv jobban kezdi tűrni az idegen szavak átvételét. Ez a helyzet a magyarban, ahol ma már a mássalhangzó-torlódások kiküszöbölése nélkül is illeszkednek be jövevényszavak a szókinszbe (sport, strand), és az újhéberben, habár még a második világháború előtt a puristák érzelmi okokból tiltakoztak a nemzetközi szavak átvétele ellen. Az a körülmény tehát, hogy a vizsgált afrikai nyelvnek ilyen vagy amolyan a szerkezete és a hangrendszere, továbbá hogy a vizsgált időszakban jól vagy rosszul tűri az idegen szavak átvételét, önmagában véve semmit sem mond. Ha kellő mozgalom alakul ki az értelmiség, a literátorok körében, tehát nyelvújítás bontakozik ki, akkor valamilyen módon megtörténik a szókinsz kibővítése, hogy ezzel a modern élet fogalmai kifejezhetőek legyenek, és ha a nyelvi tervezés első időszakában, a felméréskor a beszélők nem szívesen veszik át az idegen szavakat, lehet hogy később, amikor már szélesebb körben kezdik a nyelvet közvetítő vagy hivatalos nyelvként használni, akkor a nyelvújításnak ez a módja sem fog ellenállásra találni.

Ami a glottochronológiát illeti (erről részletesebben lásd korábbi cikkeimet: A statisztikai módszer alkalmazásának néhány kérdése, Magyar Nyelvőr 84[1960]: 196–205 és A glottochronológia érvényessége a szláv nyelvek anyaga alapján, Nyelv-tudományi Közlemények 63[1961]: 308–56), e módszerről kiderült, hogy rokon nyelvek genetikai időrendi problémáinak feltárására nem alkalmas, de rokon nyelvek vagy nyelvjáráások szókinszéne kvantitatív felmérésére megfelelő módosításokkal felhasználható lehet, tehát kellő óvatossággal jó szolgálatot tehet az afrikai nyelvi problémák rendezésében.

III.

Afrika nyelvi bábélének megoldásához már korábban magam is hozzászóltam (Afrika nyelvei és nyelvi problémái, Valóság 3/6 1960. 31–7). Elméletben öt lehetőség kínálkozik:

1. meghagyni a jelenlegi állapotot;
2. az európai nyelveket megtartani hivatalos nyelvként, erre megtanítani az egész lakosságot, s lassan elsorvasztani a honos nyelveket, akár van irodalmi hagyományuk, akár nincs;
3. ennek ellenkezőjeképpen száműzni a volt gyarmatosítók nyelveit, és valamennyi honi nyelvet irodalmivá tenni a meglevők mellett;
4. a fenti megoldás változataképpen csupán a már irodalmi hagyománnyal bíró honi nyelveket meghagyni, azok közül is egyet kiválasztani állami nyelvként, a nem irodalmi nyelveket elsorvasztani; végül

5. meghagyni az európai nyelvet (esetleg kettőt) hivatalos nyelvként, mellette kiválasztani az illető országban legelterjedtebb honi nyelveket második hivatalos nyelvként (ha még nincs irodalma, meg kell teremteni), mellettük még két-három elterjedt hazai lingua francát szűkebb területen érvényesülni hagyni vagy elterjesztetni, a többi nyelvet pedig sorsára bízni.

Meg kell mondani, hogy az elméleti lehetőségek közül tulajdonképpen jó megoldás nincs, vagy legalábbis ami egy afrikai országra jó, az nem jó a másokra, s ami egy-egy országra jó, az összafrikai szempontból rossz, és viszont. De az bizonyos, hogy azért az öt lehetőség közül a legrosszabb az első, mert az zűrzavarhoz vezetne. A nyelvi kérdésben tehát feltétlenül állást kell foglalni és cselekedni kell. Ez a nyelvi tervezés létjogosultságát indokolja. A második megoldásnak óriási előnyei lennének, gondoljunk arra, hogy Amerikában ez történt, igaz, vérrel és vassal (habár még az őserdőben és rezervátumokban nem pusztultak ki a bennszülött nyelvek), de ezen a kontinensen nyelvi akadályok nincsenek a társadalmi és gazdasági fejlődés útjában, hisz az oktatás és a szellemi munka az ott beszélt világnyelveken folyik. Mindazonáltal a volt gyarmatosítók ellen jelenleg olyan nagy az ellenszenv Afrikában, hogy az a gyarmatosításban ártatlan nyelv iránt is érvényesülne, ha az állam vezetői ezzel a megoldással megpróbálkoznának (nem is szólva az Armstrong által kifejtett helyes szempontokról). A harmadik megoldás viszont lehetetlenné tenné az ország gazdasági és szellemi felemelkedését, sőt még jobban visszazúlesztené. A negyedik változat lényegében ugyanezt eredményezné kevesebb zűrzavarral kulturális téren. Az ötödik változat a leginkább járható út, persze ez lényegében több alváltozatot foglal magában, és a feladat lényege éppen a legjobb megoldás kiválasztása és alkalmazása az illető országban. A semmitmondó lehetőség tehát csak a zárójavaslatban is említett adatokra támaszkodó feltérképezés útján tehető meg reális tartalommal.

Az előbb a nyelvi tervezés létjogosultságára mutattam rá, most a lehetőségéről szólnék még néhány szót. Ez nem pusztá szöszaporítás, mert még a nyelvész szakemberek közt is akadnak kétkedők. 1964. december 24-én a rádióban Antal László kandidátussal folytattam beszélgetést, amelyben partnerem tagadta annak a lehetőségét, hogy egy nyelvet a közkutatás és a közigazgatás eszközei útján el lehet terjesztetni, általánossá lehet tenni. Habár a vita köztünk akkor nem egy országra vagy kontinensre vonatkozó lehetőség körül folyt, hanem egy nyelv általános világnyelvként való elterjesztéséről, azért a kérdés lényegében ugyanaz. Antal László szerint naiv elgondolás, a rousseaui koncepció mai változata azt hinni, hogy valamely nyelv pusztá belátás vagy meggyőzés útján általános használatú lehet, mert ez csak szigorú társadalmi törvények érvényesülése útján, egyes emberek szándékától függetlenül képzelhető el. Ezzel a nézetrel szemben azonban rá kell mutatni arra, hogy a nyelveknek a valóban minden elterveltség és mesterkélttség nélkül való elterjedésétől függetlenül mindig is történtek kísérletek a tudatos nyelvi irányításra, és ha ezek az elgondolások nem ellenkeztek a spontán ható társadalmi törvényszerűségekkel, akkor sikerre vezettek. Példaként szeretnék megemlíteni néhány ilyen esetet, teljesen figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy még a látszólag magától kialakuló nyelvi terjeszkedésben vagy visszahúzódasban is fellelhetők az irányítás mozgató erői. Ez vonatkozik a hódítás útján elterjedt nyelvekre, a latinra, a görögre, az arabra, a törökre, az angolra stb. De ha arra a tudatosan, terv szerint történő nyelvi politikára gondolunk, amely a Szovjetunióban történt az októberi forradalomtól kezdve napjainkig, akkor be kell látnunk, hogy igenis a nyelvi tervezés nemcsak lehetőség, hanem kipróbált gyakorlat. Elég ha a vogul (manysi) irodalmi nyelvesetét említjük meg. Jelentéktelen korábbi próbálkozásokat nem tekintve, tudatosan választották ki alapos előkészítő tanulmányozások útján az északi szoszvai nyelvjárást, ezt tették meg az irodalmi nyelv alapjául, ezt terjesztették el a vogulok közt, s ennek eredményekép-

pen a vogulból irodalmi nyelv lett, a többi, nem irodalmi nyelvjárás jórészt ennek eredményeképpen visszaszorulóban van, sőt ki is halt. Ehhez hasonló tervszerű irányítással alakították ki és terjesztették el több tucat kis nép irodalmi nyelvét a Szovjetunióban. De példát hozhatunk egy más gazdasági rendszerben élő ország hivatalos nyelvének kialakításáról. Izraelben a politikai vezetők határozattal 1919 óta feltámasztották a több mint 2200 éve kihalt héber nyelvet (amely a zsidó vallás liturgikus nyelvként megmaradt, akárcsak a latin a római katolikus egyházban). Habár ennek az intézkedésnek voltak kezdetben merev ellenzői, később egyre nagyobb lelkesedéssel vállalták a nyelv tanulását nemcsak az Izraelben megtelepedett lakosok, hanem a bevándorolni készülnők is. Így aztán — nem tekintve a bevándorlók idősebb korosztályát és az arab kisebbséget — a sok különféle nyelvű lakosság néhány évtized alatt lényegében egy-nyelvűvé kovácsolódott össze.

Ismét csak hangsúlyoznom kell, hogy az afrikai országok nyelvi problémái sokkal súlyosabbak és bonyolultabbak, mint annak idején a Szovjetunióéi vagy Izraeléi, de azért a nyelvi tervezés és a megvalósítás lehetőségében nem lehet kételkedni.

Meg kell jegyezni, hogy a nyelvi kérdés megoldása minden bonyolultsága ellenére sem látszik egyforma súlyosnak Fekete-Afrika egész területén. Azokban az új államokban, ahol a lakosság valamilyen bantu nyelvet beszél, de főleg a kelet-afrikai országokban, mint Kenyában, Tanganyikában és Zanzibárban, Ugandában stb., ahol a szuahéli nyelv általánosan elterjedt, alighanem könnyebb lesz megtalálni a legjobb megoldást, mint a bantu nyelvektől északra elterülő országokban, Nigériában, Guineában, Ghanában, Szenegálban, Csád köztársaságban stb., ahol a szudán-guineai nyelvcsaládba tartozó nyelveket beszéli a lakosság. Bár bantu területen sem közöséges dolog, hogy a szomszéd törzsek kölcsönösen jól értik egymás nyelvét, de a bantu nyelvek mindegyikét jellemzi a morfológiai és szintaktikai rendszer szinkronikus szempontból is megmutatókozó hasonlósága. A hangrendszerben vannak ugyan lényeges különbségek, de azért nem itt, hanem főképpen a szókincs eltéréseiben nyilvánul meg a bantu nyelvek egymástól való szinkronikus különbsége, amely a kölcsönös érthetőséget lehetetlenné teszi. A valóban rokon és a viszonylag kevésbé különböző szudán-guineai nyelveket nem tekintve, amelyek kölcsönösen érthetők egymás beszélői számára, a nyelvcsalád tagjai közt (ha ugyan beszélhetünk egységes szudán-guineai nyelvcsaládról) sokkal kevesebb rokon vonás van, s az a lingua francák elterjesztésének egyik nagy akadálya. A bantu nyelvterületen tehát sokkal kevesebb nyelvi akadálya lenne egy bantu nyelv közvetítő nyelvként vagy államnyelvként való elterjesztésének, mint egy szudán-guineai nyelvnek azon a nyelvterületen. A szuahéli pedig ténylegesen betölti a kelet-afrikai államokban a lingua franca hivatását, sőt a kongói Katanga tartomány területén is használatos ilyen minőségben a XIX. század közepe óta. Oda kelet-afrikai rabszolgakereskedők vitték el s honosították meg nyelvjárási változatát, amelyet *kingvára*-nak hívnak. A kingvára példája azt bizonyítja, hogy a szuahéli közvetítő nyelvként való elterjesztésének nem lenne leküzdhetetlen akadálya a bantu anyanyelvű lakosság egész területén (bizonyos fenntartásokkal ilyenféleképpen nyilatkozik Denny is említett előadásában, 43, 44 és 51).

Még egy fontos tényezőről kell megemlékezni, amelyre a zárójelentés és több előadás is célzott: a beszélő társadalomnak az anyanyelv, illetőleg a szóban forgó idegen nyelvek iránti érzelmeiről. Ezek az érzelmei különféle erősségűek lehetnek, pozitívak, negatívak és semlegesek: szeretet, rokonszenv, közömbösség, idegenkedés, ellenszenv. Saját nyelvét általában minden nép nagyon szereti, negatív érzelmek ebben a vonatkozásban csak akkor találhatók, ha a közösség nyelvileg, etnikailag beolvadóban van egy másik népbe, amelynek kultúráját, szokásait, nyelvét magasabbrendűnek tartja a sajátjánál. Ez volt a helyzet a XVIII. század elején a poláb nép között, ahol a fiatalság már németül

beszélt, és szígyellte apai kihaltó szláv nyelvét. A közömbös érzelmi viszonyulás viszont nem ritka eset. A kamaszini szamojédek 50 év alatt háromszor cseréltek nyelvet 1840 és 1890 között, amikor uráli eredetű nyelvüket először szomszédaiak különféle török nyelvére változtatták, majd pedig orosz nyelvűek lettek. Ezzel szemben a kaukázusi hegyek között több tucat nyelvet beszélnek, s számos nyelvközösség csak egy-két falura terjed, de a korábban teljesen írástudatlan lakosság is lelkesedéssel ragaszkodik ősi nyelvéhez, amelynek még írása sem volt korábban. De gondoljuk meg, hogy a nemzeti nyelv szeretete és az iránta érzett határtalan lelkesedés nélkül semmilyen nyelvújítás, tehát a magyar nyelvújítás sem és a héber nyelv újjáélesztése sem jött volna létre. A kamaszini szamojéd és a kaukázusi nyelvek analóg eseteit számos átmeneti fokozattal bizonyára megtaláljuk az afrikai, írásbeliség nélküli nyelvek százai között. Nem kevésbé fontos az a körülmény, hogy melyik szomszéd vagy távolabbi idegen nyelv iránt érez rokonszenvet az illető nép, akár nagyon szereti a saját anyanyelvét, akár kevésbé szereti vagy közömbösen viseltetik iránta. Az idegen hivatalos vagy közvetítő nyelv elterjesztésének lehetősége és módozata ugyanis nagymértékben függ ezektől a szubjektív tényezőktől. De még a lakosságon belül sem feltétlenül egységes a helyzet ebben a vonatkozásban, lehet, hogy rétegenként különböző. Gondoljunk arra, hogy Magyarországon a parasztság és a munkásság mindig ellenszenvvel viseltetett a német iránt (függetlenül attól, hogy nem tanulta meg, mert például más nyelveken sem értett, de nem utálta őket hallani). A városi polgárság zöme már részben származásánál fogva is szerette a német nyelvet a Habsburg-uralom idején, beszélte, tanulta, pedig a reformkortól kezdve erősen német-, azaz osztrákellenes gondolkodású volt. Az ehhez hasonló adatoknak az ismeretére az afrikai nyelvek körében is szükség van, hiszen a társadalmi rétegződésnek ez a jellegzetessége ott ugyanúgy meglehet.

Hogy ez az előbb ismertetett szubjektív tényező mennyire fontos a nyelvi tervezésben, szintén nem minden nyelvész előtt egyformán világos. Antal László az említett vitában például nem ismerte el, hogy az anyanyelv szeretete vagy a nyelvek szeretete döntő módon befolyásolhatja a nyelvek elterjedésének útját. A példák talán eléggé rávilágíthatnak a kérdés fontosságára, amely kétségtelenül nincs annyira kivizsgálva tudományos eszközökkel, habár általánosan ismert. De azért kétségtelen, hogy ez a beszélők szempontjából szubjektív tényező mégis létezik, tehát objektív társadalmi valóság, amelyet ismerni és amellyel számolni kell. Persze nem ez az egyetlen szempont, amelyet a nyelvi tervezéskor figyelembe kell venni, de a többi objektív tényező, a gazdasági, a társadalmi, a néprajzi, a művelődési, a politikai, a földrajzi stb. szempontok mellett ezt sem lehet elhanyagolni.

Magyarországtól és Európától a most ébredő világrésznek ezek a gondjai távol esnek, de azért az általános nyelvészet, az afrikanisztikán túlmenően jelentősen gazdagodni fog ennek a nagy kísérletnek az eredményeiből, az itt szerzett megfigyelésekből és az új szabályszerűségekből, amelyeket a nyelvésznek a szociológussal, a néprajzkutatóval, a közgazdással, a geográfussal és más tudományok szakemberével közösen, komplex módon kell feltárnia. Az afrikai államok kormányai pedig az alapos előtanulmányok alapján helyesen dönthetik el az országuk fejlődését jelentősen meghatározó nyelvi problémát, de ez sem oldható meg államonként külön-külön, egymástól függetlenül, hanem a gazdasági, politikai, kulturális és egyéb kérdésekben kialakult vagy kialakulóban levő együttműködéshez hasonlóan az érdekelt afrikai államok illetékes vezetőinek a tervezett intézkedéseket egymással összefogva és összehangolva kell végrehajtani.

Fodor István

Szó- és szólásmagyarázatok

Részletek egy szólásmagyarázó szótárból

(Folytatás)

[Ács]

kár Ácson a karácsony (*elav*): nem vagy te arra méltó.

1851: *Kár Ácson a karácson.* Sz[irmay]. Ilyenforma jelentésű: kár neked a jó, nem érdemled (Erd. 217).

Anekdotához kapcsolódó tréfás mondókából önállósult. Szirmay (Hung. 31) szerint a Komárom megyei Ács falu lakóit egyszer így dorgálta meg a papjuk karácsonykor: „A' kezetek a' Kulacson, A' szemetek a' kalácson, *Kár Ácson, A' Karácson!*” (Vö. még CzF. 1: 239, Nyr. 46: 224). E *varsike* megfelelője — talán mint magyarból való fordítás — a szlovák folklórban is ismeretes: „Oči na kolači, ruki na čutorki, škoda, (že sa vjanoce”. (Közli Juhász: NyF. 79: 9.)

[Ádám]

Ádám látott ilyet nőtlen korában (*táj*): 1. talán valamikor az őskorban eshetett meg ilyesmi; 2. nahát, ez hallatlan, hihetetlen [?].

a) 1810/20: *Ádám látott ilyen dolgot, nőtlen korában* (az „El múlttak” szakban Dug. 1: 94; Ball. 2): rendkívüli és csodálatos, nem látott dolgot jelent (Palkó 68); N: ~ (jel. n. Hódmezővásárhely, Nyr. 2: 143); N: *Valamikor Ádám nőtlen korába*: régen (Tiszaszentimre, Nyr. 9: 477). — b) 1810/20: *Még akkor Ádám is fiatal volt* (az „El múlttak” szakban Dug. 1: 90; Ball. 9). — c) 1819: *Ádám látott olyant* (jel. n. PHorv. 1) — d) 1851: *Akkor még Ádám is gatyaszárban járt (kis inas volt)* (régi dolgot jelentenek Erd. 17); *Ádám látott ilyet kis inás korába* (Beret Abaúj m. Nyr. 2: 557). — e) 1851: *Ádám látott ilyet süheder korában* (jel. n. Erd. 17; Pelkó 68): váratlan különös esetről mondatik (Ball. TeljSz. 1: 5) — Vö. még: 1810/20: *Még akkor Éva is meny aszszony volt* (az „El múlttak” szakban Dug. 1: 94); 1851: *Apád se látott olyat* (Erd. 11).

Arra, hogy valaminek az igen régi voltát a bibliai Ádámra való hivatkozással fejezik ki, számos más nyelvben találunk példát (vö. pl. bolg. ot adamovo vreme 'Ádám idejéből', ill. 'ősidők óta' Bolgár—m. szót. Bp. 1956. 5; ang. *When Adam delved and Eva span, who was then a gentleman?* 'ki volt akkor nemes ember, amikor Ádám ásott és Éva font' OxfDietProv. 2), szólásunk pontos megfelelőjét azonban eddig még más nyelvből nem mutatták ki. — Kifejezésünk tréfás alakulat, amelyet az 'igen régen' fogalmának a fokozására és tréfásan pontoskodó meghatározására való törekvés hozott létre.

rokonok Ádámról, Éváról (*közny, tréf*): olyan távokról rokonok, hogy az már nem is számít rokonságnak.

a) N: *Atyafiak Ádámról—Éváról* (hol? Nyr. 13: 190); N: ~ Torda, NyF. 32: 38); 1961: ~ ÉrtSz. 5: 1054. — b) 1890: *Atyafi: Ádámról, Éváról, a görbe fűzfáról* (Sir. 8); N: *Rokonok Ádámról Éváról meg a nagy diófáról* (Debrecen, s. gyűjt.); N: *Rokon Ádám-rull, Évárull, meg a sánta barackfárull* (SzamSz. 1: 24; Békés, MNy. 36: 242); N: *Rokon*

Ádámruell, Évárul, meg a csonka díjójárull (SzamSz. 1: 24). — **c)** *Rokonok Ádámru, Évárú — tót asszony kontyárú* (Vác, NyF. 10: 47).

A köznyelvi forma megfelelői valószínűleg más nyelvekben is élnek. Magam csak a franciában találtam rá példát: *frère du côté d'Adam* 'Ádámról rokonok' (W. Gottschalk, *Die sprichw. Redensarten der fr. Spr.*, Heidelberg, 1930. 354). — Azok a változatok, amelyek a bibliai hit szerinti „közös ősökön” kívül még valamilyen fára (fűzfára, diófára, barackfára) is hivatkoznak, eredetileg valószínűleg a paradicsomi tiltott gyümölcs-fára céloztak. A szólás nyelvjárási változataiban föltehetőleg azért görbe, sánta vagy csonka ez a fa, mert nem „rendes”, nem sokat ér az a rokonság sem, amelyet csak ilyen távoli kapcsolatok igazolnak. — Azonos jelentésű, de eltérő vonatkozása miatt aligha vonható e szóláscsaládba ez az ismeretlen eredetű nyelvjárási kifejezés: *Atyafiak a fejér jurú* (Szeged, Nyr. 8: 461).

[Adony]

nem lakik Adonyban (*táj*): nem valami adakozó természetű.

N: *Nem lakik Adomba* (Szatmár, Nyr. 14: 190); *Nem adonyi ember* (Marg. 5). — Vö. N: Megesali a zurát, mer ujan *adonyi* ('könnyen odaadja magát a férfiaknak' Kopács Dráva mell. Nyr. 16: 41); N: Én Tartsán lakom, az uram meg *Adomba* (a férfi el akarta adni a tengerit, a felesége meg tartani akarta, Szatmárnémeti, Nyr. 25: 478).

Az *Adony* (Éradony, Nyíradony vagy Tiszaadony) községnév és az *ad* ige hasonló hangzásán alapuló tréfás alakulat. — (Azokról a szólásokról, amelyekbe azért került bele valamely helynév, mert hasonlít egy köznévhöz ld. Mi fán terem? 114.)

[adósság]

szomorú, mint aki adósságba jár kapálni (*táj*): szemmel láthatólag nagyon szomorú.

N: *oan szomorú vót, mind a ki adósságba gyár kapányi* (Őrség, Nyr. 2: 84—85; Kiss: Orm. 245; OrmSz.); N: ~ (Szaniszló, Bura László, Nagykároly vidékének közmondásanyaga. Kézirat, 25). — Vö.: *Adósságba mén kaszálni*: úgy viszi a kaszát a vállán, hogy a kasza hegye lefelé csüng (Hódmezővásárhely, MNy. 11: 460).

A régi szegényparasztok sorsát tükrözi. Amit ezek nyáron és ősszel kerestek, az legjobb esetben csak télre volt elég. Azután már adósságot kellett felvenni nagygazdától, kereskedőtől, és ezt legfeljebb csak munkával tudták törleszteni. Szomorú volt az ilyen munka, mert látástól vakulásig dolgozhattak olyan bérért, amelyet már régen feléltek. — A vállról hegyével lefelé csüngő kasza is a *lehorgasztott* fejű, *lógó* orral adósságát ledolgozni induló embert juttatta a nép eszébe.

[ág]

zöld ágra vergődik (*közn.*): 1. végre is a kívánt anyagi állapotba jut, boldogul; 2. sikerül vkivel megértetnie magát, sikerül vkivel megegyeznie v. vmit elintéznie.

1. a) 1630: a' ki az gyönyörűségnek adta magát, soha semmi *zöld ágra nem mehet* (MA: SB. 33). — **b)** 1851: *Zöld ágra jut* (Erd. 18; Sir. 253); 1895: *Zöld ágra jut*, ki ért hazudni (Rev. Költ. 1: 236). — **c)** 1890: Nem tud *zöld ágra vergődni* (Sir. 170, SimB.); 1896: Csak hogy a fürdőorvosok is nehezen *vergődnek zöld ágra* (Mik: Katángthy 30). — **d)** 1893/98: Akkor a te sorsodat is *zöldágra vihetem*: gyerek! (Jók. 87: 205). — **2.** 1858/89: most, miután *zöld ágra vergődtél*, az egész mendikás irodalommal elégedett vagy (Ar: Lev. 2: 51); N: tem tutta veleg *zöld ágra vergődni* (SzamSz. 1: 25).

A ném. *auf einen grünen Zweig kommen* fordításának szokták tekinteni (vö. pl. Tóth: Szájr. 354; Trencsény, Nyr. 28: 68. — A német szólást ismeretlen eredetűnek mondja A. Taylor, *The Proverb*. Cambridge/Mass. 1931. 195.). Megvan azonban a szlovákban is:

dostal sa na zelenú ratolest' (letorast) (Záthur:SlovPřisl. 204), sőt néhány körülmény arra mutat, hogy ezektől függetlenül magyar fejlemény is lehet. Azt, hogy a *zöld ág* nem a ném. *grüner Zweig* fordítása, hanem 'frons' jelentésben gyakori — MA, PP, PPB-ben egy szóba is írt — szókapcsolat volt, számos adat bizonyítja (ld. NySz.). Arra is lehet felhozni néhány példát, hogy a szókapcsolat olykor felbukkan a régiségben ezzel az eredeti 'lomb' jelentéshez kapcsolódó és a szólás teljesen átvitt jelentéséhez mintegy átmenetet alkotó mellékértelemmel: 'olyan dolog, amire igen vágyik vmely állat': 1631: „A Gerliczéről azt is írják; hogy, ha a' társát el-veszti, másához nem adgya magát, hanem özvegységben él, és *zöld ágra sem hág*; valóságos példát adván a' Penitentzia-tartónak" (Káldi: InnePréd. 321); 1794: „*Vágyódik, mint a ketske a' zöld ágra*" (Kov. 180; Kr: Kézir. 24a; Kr. 1: 17 *fecske* szava sajtóhiba *kecske* helyett). Ide vehető talán az az adat is, hogy álomban „*zöld fára felhágni*" Désen tisztességet jelentett (Nyr. 19: 189).

[agár]

jól hajtának az agarak (elav): jó reménység van vmire.

1862: ~ (CzF. 1: 42).

Az agarászat szaknyelvéből. Ha jól hajtottak az agarak, megvolt rá a remény, hogy gazdag vadászsákmánnyal, sok nyúllal, rókával térnek haza a vadászok.

nagyot lökött rajta, mint a bárándi emberen az agár (táj, tréf): nagyot lendített az anyagi helyzetén.

a) N: ~ (Tetétlen, Hajdú m. Nyr. 11: 35). — b) N: *Jót lökött rájtá, mint szentési embérén a hosszú kutya* (Félegyháza, Nyr. 5: 176). — c) N: *Lökött rajta, mint Bakoson a zagár* (Mezőtúr, ÚMTsz.). — d) N: *Nagyot taszajtott rajta, mint a tanyai asszonyon a kutya* (SzegSz. 1: 856).

Tetétleni változatának közlöje szerint (i. h.) ezt az adomát kapcsolják hozzá: A bárándi embernek adót kellett volna fizetnie, de nem volt pénze. Jó áron eladta az agarát, és boldogan újságolta feleségének, hogy „nagyot lökött rajta” az agár. — Bálint Sándor pedig a szegedi változattal kapcsolatban a következő adomát jegyezte fel: Egy tanyai asszonyt, aki már-már lekéselt a vonatról, az állomáshoz menet megkergetett egy kutya. Ennek köszönhette, hogy mégis elérte a vonatot. Ezért mondta aztán: „De jó, hogy ilyen nagyot taszajtott ez a kutya rajtam” (SzegSz. 1: 856). — Valószínű, hogy mindkét adoma csak utólag költött, a már meglevő szólás magyarázata végett kitalált történet. (A helyi adomákkal kapcsolatos szólásokról: Mi fán terem? 59 sk.)

nyújtózik, mint agár a pozdorján (rég, táj): lustán elveti magát.

a) 1791: *Huzódozik, mint az eb a' pozdorján* (Kr: Kézir. 42b és 60b); 1810/20: *Nyújtózik, mint eb a' pozdorján* (Dug. 1: 52 és 253; Erd. 100); 1810/20: *Jól nyugszik, mint eb a' pozdorján* (Dug. 1: 61); N: *Ugy ényjútózzot, mint a kutya a pozdorján: csúnyán elnyújtózott* (SzamSz. 2: 246). — b) 1810/20: *El veti magát, mint juhász kutya a' homokon* (Dug. 1: 200). — c) N: *Elnyúlt, mint a kunok ebe* (Gerla Békés m. Ethn. 13: 319). — d) 1851: *Mint az agár a pozdorján: nincs dolga* (Erd. 4; Ball: TeljSz. 1: 7); 1862: ~ (CzF. 1: 42).

A kendert, lent az udvaron szokták tilolni, gerebenezni, azaz a fás, nem hajlékony részekről megtisztítani. A pozdorja, a felhasználható szálás rész közül kihulló hasznavehetetlen törmelék ott marad viszonylag kényelmes fekvőhelyül a kutyanak, amíg csak fel nem tüzelik, vagy más célra el nem használják. Minthogy azonban a szólás megfelelője megvan a szlovákban (*Nat'ahuje sa, ako pes na pazderi* NyF. 79: 20) és a lengyelben is (u.o.), valószínű, hogy nem ebből a közvetlen szemléletből származik, hanem valamely sláv nyelvből való jövevény. — A b) és a c) alatt közölt változatok valószínűleg ezzel a már a 16. században is ismert szólással való kontamináció eredményeképpen keletkeztek: 1598: *Vgy sétál, mint a kúnok ebe az homokon* (Decsi: Adag. 2, 2, 6, 9).

nagy a becsülete, mint a téli agárnak (táj?): semmi becsülete sincs.

1810/20: *Nagy böcsülete, mint a' téli agárnak* (Dug. 1: 210; Erd. 3; CzF. 1: 42; Ball: TeljSz. 1: 7); 1922/43: Félő, hogy ez az asszony visszaél hatalmával, amelyet a geniális férfi felett gyakorol. *Nagy becsülete van, mint a téli agárnak*. Én csak gyöngerepkény voltam a márványoszlopon ('nagyon megbecsülik' Krúdy: Ál-Petőfi 54).

Dugonics (i. h.) nyomán Szabó Ernő (Nyr. 23: 109) abban látta a szólás eredetét, hogy „télien . . . az agár semmi hasznót se hajt, tehát megvetett”. Minthogy azonban télen is jártak agarászni, és minthogy semmi sem okolja meg a mondatban a Szabó magyarázata szerint oda kívánczó *télien* határozónak a *téli* melléknévvel való felcserélését, inkább arra kell gondolnunk, hogy *téli születésű* agárra céloz a szólás. — Vö. *nagy becsülete van, mint Sason az agárnak*.

nagy becsülete van, mint Sason az agárnak (táj): érdemén felül megtisztelik.

N: *Megbecsülték mint Sasiak az agarat*: gúnyos célzás azokra, kik látogatásból hazaérkezve kérkednek, mily jó fogadtatásban részesültek (Szeged vid. Nyr. 1: 91); N: ~ (jel. n. Szentcs, Nyr. 6: 464).

Valószínűleg ebből alakult: *nagy a becsülete, mint a téli agárnak*. Mivel a *téli agár* szókapcsolatnak homályos a jelentése, egy falucsúfoló adoma kapcsán (Sason táltos ló csikájának nézték az agarat, és a legjobb istálló jászolához kötötték; Nyr. 1: 91), könnyen a sasiakra fordíthatták a szólást. Sas vagy a Hajdú-Bihar megyei Mezősas vagy a Szolnok megyei Tiszasas.

[agárkutya]

pedzi, mint agárkutya a nyulat (táj): gyanítja, sejtí.

1927/1932: én már akkor kezdtem *pödzni* a tényvalót, *mint agárkutya a nyulat* (Móra: Ének 1: 175).

Annak a mozdulatnak a megfigyelésén alapszik, mellyel az agár hozzákap a nyúlhoz, mikor hajtás közben már-már utoléri. Némi tréfás színezetet ad a szólásnak, hogy a *pedz* ige két értelme is ('vmihez hozzá-hozzákap' és 'vmit gondolatban nagyon megközelít, csaknem eltalál') belejátszik a szólás jelentésébe.

[ágas]

megfeji az ágast (nép): 1. <felszólító módban v. ható képzős igével> nincs teje; 2. vizet önt a tejbe; 3. <feltételes módú igével> nagyon fősvény, zsugori v. kapzsi.

1. a) N: *Fejjük meg az ágast* (Kömörő Szatmár m. Nyr. 14: 90); N: *Megfejhetjük az ágast* (SzamSz 1: 25). — b) N: *A kutágost fejjem még?* — kérdi bosszankodva, akitől tejet kérnek és nincs neki (Bakonyalja, NyF. 34: 118); N: *Mekfejük a kutágost*: ua. (Bősárkány Rábaköz Nyr. 17: 143). — 2. N: *Mekfeji a kutágast*: vizet önt a tejbe (SzamSz. 1: 566). — 3. a) 1810/20: *Meg fejné az ágast is, ha tejet adna* (Dug. 1: 153; Ball. 5; Pelkó 252): zsugori, mindenből hasznót szeretne húzni (Ball: TeljSz. 1: 7); N: *Mökfejné az ágast is, ha tejet anna*: fősvény (Hódmezővásárhely, ÜMTsz.); N: *Az ágasból is tejet fejne*: kapzsi (Bagamér Hajdú-Bihar m. Kecsés, Pályamunka az 1960-i néprajzi gyűjtőpályázatra P. 133. sz. 18). — b) 1851: *Megfejné a kutágast is* (Erd. 251). — c) 1914: nem szalajtták el Kotzogék, amit meg lehet fogni! Meg tudják azok kopasztani a verebet is, *megfejik a kereket is* (Mó.: Kerek Ferkó 123, id. Nyr. 74: 297).

A régiek babonahite a boszorkányoknak többek között azt a képességet tulajdonította, hogy szőlőtőkét, bokrot, ágast úgy tudnak megcsapolni, hogy abból tej folyik (Kertész, Szokásmondások 88 sk.). Egy 1709-ben Ugocsa megyében lefolytatott boszorkányperben ezt olvassuk erről: „Nagyanyámnak elég teje vagyon, mert ú elég tejet fej az ágasbul . . . az ágast egy szeggel felszegzi és az ollóval megpercenti, beléütve az ollót, úgy feji az tejet” (Komáromy, Boszorkánypercek 230). Ennek a babonahitnek a

változatai a legújabb időkig éltek Ugocsa megyében (Ethn. 2: 367), a régi Háromszék megyei Zágonban (uo. 6: 397), a hétfalusi csángók között (uo. 6: 400), a Csongrád megyei Szegváron (saját gy.) és bizonyára még másutt is. — Megjegyzendő még, hogy sok helyen nemcsak a kútágast, hanem minden olyan faoszlopot *ágas*-nak hívnak, amely függőlegesen áll, akár van ága, akár nincs (NyF. 26: 16; Nyr. 16: 283 stb.). — A 2. és a 3. jelentés akkor vagy ott keletkezhetett, amikor vagy ahol (már) nem ismerték a szőlás alapjául szolgáló babonát. Minthogy a kútágas a vízszerzést teszi lehetővé, a fejés viszont a tejjel kapcsolatos tevékenység, úgy értelmezték az eredeti jelentését elvesztett kifejezést, hogy aki megfeji a kútágast, az vizet önt a tejbe. A 3. jelentés kialakulása is a babonahit elhomályosulására utal. A szőlásnak ez a jelentése ugyanis abból az elképzelésből származhat, hogy csak a haszonszerzés minden lehető és lehetetlen módját kipróbáló ember vállalkozhat az ágas megfejésére.

[ágcsap]

ágcsap, uram, ágcsap (elav): nagy a nyomorúság.

a) 1831: *Ág csap, Uram, ág csap* (jel. n. Kr. a csap ige alatt!). — b) 1850: ~ (jel. n. Ball. 5; Czuczor gyűjtéséből Erd. 18).

Az *ágcsap* ritka szavunk. Kresznerics szótára az *ág* szócikkében jelentés nélkül, Ballagi pedig 1890-ben 'das Astloch, die Astlücke (in einem Brett)' jelentéssel közli. Jókainál (76: 154) 'levágott ágnak a fa törzsén maradt rövid vége' értelemben fordul elő. Erdélyi szerint (i. h.) a szőlásban mint a *borcsap* ellentéte, a 'nyomorúság' jelképe szerepel. — Ha Kresznerics tagolása a helyes ('az ág csap vkit'), akkor szólásunk valószínűleg az *ág is húzza* és a *kiverte az ág a szemét* szólásokkal rokon szemléletből fakad.

[ágy]

ágy terhe (elav): rendkívül lusta, csak henyélni, heverészni szerető ember.

1810/20: *Ágy terhe* [!] (Dug. 2: 226; Ball. 5; Erd. 18). — A „Röstek” szakban Dugonics egész sorát közli az olyan szólásoknak, amelyek a 'restség' fogalmát az ágy v. a fekvés képével fejezik ki: *Nyomja az ágyat, mint ha le szegezték volna* (2: 227), *Ágyárúl is röstül esik le* (uo.), *Meg ijedne reggeli hoszszú árnyékátúl; azért nyomja tíz óráig az ágyat* (2: 228), *Elheverne a' sűn disznókkal egy ágyban* (2: 227), *Egész nap a' hátí bőrön* (uo.), *Arra is röst: hogy ágygyát meg vesse* (2: 222). Ma már aligha lehet teljes biztonsággal megállapítani, hogy melyek ezek közül alkalmi kapcsolatok, és melyek azok, amelyek szélesebb körben elterjedt valódi szólásokként éltek.

A latinból fordított *föld terhe* mintájára keletkezhetett. (Vö., hogy Kisviczaynál — Adag. 505 — ennek a latin kifejezésnek *Telluris inutile pondus (onus)* még ez a magyar megfelelője: *Hijában eszi ugyan ő is a' Tsászár kenyerét.*) Sajátosan magyar szemlélet benne mégis az, hogy a lustálkodó embert mintegy az ágy szempontjából szemléli. Vö. az *ágyat nyomja*, az *ágy fenekét nyomja* kifejezésekkel és az *isten könnyebbítse meg az ágya szalmáját* szólással.

az isten könnyebbítse meg az ágya szalmáját (nép, szépítő): haljon meg.

1799/1922: vén már az asszonyod, mint a bűn, egyszer az isten megkönnyebbíti ágyaszalmáját — s miért ne lehetne az ő szobalánya az ő férjének feleségévé (Csok: ŐM. 3: 284–5); 1803: majd meg-könnyebbédik ágya' szalmája . . . majd el-patkól (SzD: MVir. 63, Ball. 5; vö. Nyr. 22: 305); 1804: az Úr Isten könnyebbítse az ágya szalmáját (Szirm: Hung. 109; vö. Kr., Erd. 18, CzF. 1: 247, Ball: TeljSz. 1: 8, Göcsej, Nyr. 2: 232); 1848/95: sokat imádkoztunk már érte a gyülekezetben, hogy könnyebbítse meg a jó Isten az ő ágyának szalmáját (Jók. 22: 43); 1927/32: a porciót, azt nem vették el, inkább hozzá is tettek, az Isten könnyebbítse ágyuk szalmáját, akik ebben mesterek voltak (Móra: Ének 2: 223),

N: *Isten könnyisd meg az ágya szalmáját* (Kalotaszeg, Nyr. 27: 526); N: *Könnyebbéggyem meg az ágya szalmája* (átkozódás, SzamSz. 1: 26).

Ugyanaz a szemlélet a forrása, mint az *ágyat nyomja* (NySz., Erd. 18), illetve a régebbi *az ágy fenekét nyomja* (1709. LevT. 2: 369, SzéchGy: Lev. 2: 574, 696, 1085) kifejezésünknek. Hogy a szólásban nem magáról az ágyról, hanem ágyszalmáról van szó, annak talán az az oka, hogy ez utóbbihoz régebben babonás hiedelmek fűződtek. Ezeknek a hiedelmeknek a maradványa az, hogy a palócságban (Ethn. 2: 108) éppúgy, mint néhol külföldön (pl. Norvégiában, Ethn. 2: 271) elégetik a halott ágyának a szalmáját. Munkácsi Bernát szerint ennek a szokásnak az az eredete, hogy régen a szalma elégetésével a halott lelkét akarták megsemmisíteni, melyet a primitív népek „az ágy körül lebegve vagy abban elrejtőzve képzelnek” (Ethn. 11: 110).

nagyobb az ágy a lepelnél (*elav*): több a körítés, a fölösleges járulék, mint maga a lényeg.

- a) 1598: *Nagyobb ott az ágy az lepólnél*: Cleomenes superat cubile (Decsi 4, 3, 5, 4; Kisv. 78; Kov. 155; Kr.; Ball. 5); 1810/20: *Nagy az ágy, kicsin a' lepedő* (Dug. 1: 42). — b) 1851: *Rövidebb a pokrócz mint az ágy* (Erd. 331).

Ágy szavunk eredetileg nem a ma ismeretes bútordarabot, hanem csak a 'földön v. bármely más helyen fekvésre, alvásra előkészített, kényelmesebbé, puhábbá tett hely'-et jelentette (vö. MNépr². 1: 225 sk.), *leplen* pedig minden takarózásra alkalmas pokróc-, ágynemű- vagy ruhafélét értettek (NySz.). Eredetileg tehát azt jelentette a szókapcsolat, hogy valaki nagyobb fekvőhelyet készített magának, mint amilyet takarójának nagysága miatt el tud foglalni. Hasonló szemléletet tükröz ez a közmondás: *Addig nyújtózz v. nyújtózkodj, ameddig a takaród ér 'ne költskezz anyagi erődnön felül'* (ÉrtSz. 6: 446). — Az első adat e közmondásra: 1598: *Czak addig nyuitozzál, az míg az lepel ér* (Decsi: Adag. 2, 4, 3, 7., vö. NySz. is).

ágyba kicsi, bőcsőbe nagy (*táj, tréf*): <feltűnően alacsony termetű vagy gyerekeszű felnőtt ember, főleg fiatal lány csúfolása>.

- a) N: *ágyba kicsi, bőcsőbe nagy* s mégis má a fejibe vette a legint (Nagybánya, Nyr. 9: 132); N: *Bőcsőbe nagy, ágyba kicsi* (jel. n. Császló Szatmár m. MNy. 27: 330): éretlen, gyerekeszű felnőtt ember (SzamSz. 1: 111); N: ~ (feltűnően alacsony termetű, de már nem egészen fiatal lányról mondta tréfás kötődéssel Budapestről Hajdúdorogra hazautazó segédmunkás 1942-ben, saját gy.) — b) N: *ágyba kicsi, pójába nagy* (kistermetű asszonyról gúnyosan, Tokaj, saját gy.)

Szólásunk tréfás körülírással a bőcsőből kinőtt, de a felnőttek közé még nem való gyermekkel azonosítja az olyan embert, aki termete vagy gyerekes gondolkozása miatt nem tekinthető igazán felnőttnek. Az sem lehetetlen azonban, hogy az *ágy* a házasság vagy a szerelmi élet jelképeként szerepel itt (vö. *elválnak ágytól és asztaltól*, ÉrtSz. 1: 49), hiszen elsősorban fiatal lányokra mondják a szólást.

egy ágyban hál (*ritk*): 1. jóban-rosszban együtt vannak; 2. együtt jelentkeznek, együtt járnak, egyet jelentenek v. nagyon hasonlítanak.

1. 1631: nagy állapotra jutván, régi szegény baráttyokról, kikkel valaha ... *egy lepel alatt háltak* ... el-felelkeznek (Káldi:InnepPréd. 187). — 2. a) 1810/20: *Egy lódn fekszenek* (Dug. 1: 65). — b) 1810/20: *A vadon állatokkal egy ágyban hever* (Dug. 2: 42); 1894/1902: a grófnő csintalankodásai fölébresztették gyanakodását és féltékenységét (mert ezek *egy ágyban szoktak aludni*) (Mik.: Páva 223); 1903/08: Császár akarata *egy közös ágyban hál* a teljesedéssel (Mik.: Akli 16).

A Kálditól idézett formában megvan a németben is: *unter einer Decke stecken*. Ennek keletkezését arra a régi szokásra vezetik vissza, hogy vagyonjogilag csak akkor számított érvényesnek a házasság, ha a fiatal házasok nászéjszakájukon a szülők és rokonok jelenlétében egy takaró alá feküdtek (Richter, Deutsche Redensarten, 5. Ausg.

Leipzig, 1930. 44). A jelentésfejlődés útja ez lehetett: 'házasságban élnek' → 'jóban-rosszban együtt vannak' → <dologról szólva> 'együtt jelentkeznek'.

nagy ágyból/származott, heten feküdtek benne, ha egy leesett, a fene se törődött vele (táj, gúny): szegény családból való.

N: *Nagy ágyból származott, hetek feküdtek benne, ha egy leesett, a fene se törődött vele* (SzamSz. 1: 26).

A *nagy ágyból származik* két jelentésével való tréfa. Az egyik, közismert jelentése: 'előkelő származású' (vö. *Fő-nemes ágyból ... vette ... származását*, SzD:MVir. 23; *Nem nagy ágyból való* (Ada, Bács-Bodrog m. Nyr. 28: 335); *Magoss ágyból származott*: előkelő családból, SzamSz. i. h.); a másik csak alkalmi használatból adódik: 'olyan szegény családból származik, melyben sok gyermeknek kellett egy ágyban aludnia' — ezt maga a szólás is kifejti. — Formailag a terjedelemnek azt a felső határát mutatja a szólás, ameddig még egyáltalán szólásnak — de már-már kötetlen formájú népi mondóknak is — tekinthető valamely szókapcsolat.

kipöki az ágyát (elav): köp, hogy valamely betegséget távoltartson magától.

1598: *Ki pókni az ágyát*: despuere malum (Decsi: Adag. 4, 9, 8, 3).

Szólásunkból arra lehet következtetni, hogy az *ágy* szónak megvolt régen — bár valószínűleg csak állandósult kapcsolatokban — ez az átvitt jelentése is: 'az a hely, ahol vmi megtelepedve fejlődésnek indul v. vmilyen hatást kifejt' (vö.: „Éczet” ágya” Kr; ágy 3.: 'állatok méhlepénye' OrmSz.). A szólásban — Erasmus értelmezése szerint (Adagiorum ... quatuor cum sesquicenturia. Parisiis, 1571. 962) — a betegség *ágyáról* van szó. Betegség, rontás ellen köpéssel védekezni nemcsak a régi rómaiaknál volt szokás (vö. Erasmus i. h.), hanem nálunk is rendkívül elterjedt babona volt (vö. Ethn. 2: 35, 3: 69, 7: 460, 27: 84, 31: 100, 36: 151 stb.). Szendrey Zsigmond „a baj magunktól való eltávolztatásának szimbolumát” látta az ilyen babonás köpésben (Ethn. 45: 15).

megveti az ágyát 1. <vminek> (rég, nép): előkészít, megalapoz vmit; 2. <vkinek> (elav): ellátja a baját; 3. <magának> (elav): berúg; 4. <hamar> (elav): ravasz [?].

1. 1649: *meg-vetém az ágyjokat* a' következendő derék ellenkezéseknek, és ajtót nyiték reájok (GKat:VTitk. 3: 1096); 1660: Még akkorban Bethlen G. *nem szintén jól vetette meg ágyát* dolgának (Pethő:Krón. III. id. NySz.); 1748/1853: Tőle [= az irigytől] jóért jót ne várj, hanem ha a nyújtott ajándékkal más gonosz szándékának *ágyát vetheti* (Fal:NE. 100); 1803: Véghhez vivé azt, a' minek *ágyat* ... feneket, allyat, ollyazatot *vetettek* ... az ő Eleji (SzD:MVir. 23); 1876: szalonnáját akará még megkenyerezni, minek *ágyát* a kocsmában már egy meszely borocskával *megvetette* (Vajda:Magy. bors 67–68); N: *Megveti az ágyát a bornak*: olyan ételt eszik, amelyre jól csúszik a bor (SzamSz. 2: 115; ÉrtSz. 1: 49; vö. még Erd. 18). — 2. 1713: *Meg vettem az ágyadat*: carbone aliquem notare ('megszól, kárhoztat' Kisv. 69): másoknál elvádollak, legyalázlak (SzD. 6); 1794: leg-elől Vindplatnak kell *megvetni az ágyát*, hogy tőlle meg-menekedgyem (Dug: Toldi 124); 1794: *Meg-vetették az ágyát* (Kov. 154; Dug. 1: 29, Ball. 6); N: *Meg-vetették vánkoss nélkül az ágyát* (Háromszék, MNyszet 6: 361, Sir. 142). — 3. 1810/20: *Jól megvetette magának az ágyát* (a részegekről Dug. 2: 182). — 4. 1810/20: *Hamar veti meg az ágyát* (ravasz uo. 1: 175). Vö. még 1850: *Jó ágyat vetett magának* (Ball. 6): önző, maga hasznát néző (Szirmayból [?] Erd. 18). — Szorosan kapcsolódik hozzá ez a két km: XVIII. sz. k./1853: *Könnyű végbe vinni azt, a' minek más vetette meg az ágyát* (Fal: Jegyz. 926; Kov. 169; Kr; CzF.) és 1803: *Ki, mint veti ágyát, úgy fog benne nyűgödni* (SzD:MVir. 23; változatai: Dug. 1: 71, Ball. 5, CzF. 1: 247, ÉrtSz. 1: 49).

Amikor még *ágy* szavunk nem az ismert bútordarabot jelentette (vö. *nagyobb az ágy a lepelnél*), a *megveti az ágyát* kifejezésnek is csak az lehetett az értelme, hogy 'fekvőhelyet készít'. Ebből az alapjelentésből jelentéstágulással alakult a 'megalapoz, előkészít' jelentés. Mikor az *ágy* szóból kialakult a mai ágy, sokáig még ez a bútordarab

sem éppen arra való volt, mint manapság: csupán a betegek (különösen a szülő nő) fekvőhelyéül használták (MNépr². 1: 229). A szólaş 'ellátja a baját vkinek' jelentésű változatával kapcsolatban valószínűleg az ilyen rendeltetésű *ágy*-ra kell gondolnunk. Ebben az értelemben ezt jelenthette a szólaş: 'úgy megver valakit, hogy az ágyban fekvő beteg lesz'. Az 'ellátja a baját vkinek' jelentésből egyrészt a 'megszól, gyaláz' jelentésváltozat származott éppúgy, mint a *ráteríti a vizes lepedőt* szólaş esetében (ehhez vö. *Mi fán terem?* 233), másrészt a 'berüg' jelentés — mert aki többet iszik az elégnél, az maga teszi beteggé magát. A *hamar veti meg az ágyat* és a *jó ágyat vetett magának* változatok valószínűleg az 'előkészít' jelentésű alapformából sarjadtak. Az előbbiben a *hamar* szón lehetett a hangsúly és a 'ravasz' értelemez ez a jelentés vezetett át: 'ügyesen, jó előre előkészít vmit'. Az utóbbiban a *magának* szón van a nyomaték, és teljesebb alakjában valószínűleg megvolt a rövidült formájú szólaşba is beleértett kizárólagosság (*csakis magának*) kifejezése.

O. Nagy Gábor

Hulló harmatnak szeretője . . .

1. Költői nyelvünknek *harmat* szavunk régi eleme. Hallatára lelkünkben efféle szépséges verssorok kezdenek muzsikálni: „Zöld erdő *harmatát*, Piros csizmám nyomát, Hóval lepi be a tél, Hóval lepi be a tél . . .” (Kuruc vers a Rákóczi-szabadságharc után), vagy: „Fa leszek, ha fának vagy virága, Ha *harmat* vagy: én virág leszek, *Harmat* leszek, ha te napsugár vagy . . . Csak, hogy lényink egyesüljenek”, vagy: „S kínja lángi el nem aluvának Jéggyöngyétől szeme *harmatának*” (Petőfi). Mindnyáján sejtjük, hogy e szó nyelvünkben régóta meglehet, s hogy minden bizonnyal ősi szókinszünkhöz tartozik.

Mégis, eredetét mindmáig teljes homály fedí (vö. SzófSz.)

Pedig származásának könnyűszerrel nyomára akadhatunk, ha kissé fontolóra vesszük az alább elmondottakat.

Szerb Antal nagy dicsérettel szólt irodalomtörténetében Vörösmartynak alábbi kis remekéről, amelyben a még ifjú költő „ . . . hangnemben annyira megközelítette az antik nagyokat, amennyire csak lehetséges modern nyelven — talán csak a német Hölderlin tudott nem görögül olyan görögösen írni, mint pl. Vörösmartynak ez az epigrammája:

MÉH

Hulló harmatnak szeretője s a harmatos ágé,
Mézajakú kis raj nyugszom e rózsa megett.
Engem illatnak szédíte meg árja, csapongót,
S mellyet nem sejték, a tövis éle megölt.”

(Magyar irodalomtörténet. Cluj—Kolozsvár 1934. 1 : 328).

Nagy költőnk szerint tehát a *harmat* hull.

Ugyanígy mondta ezt előtte már Baróti Szabó Dávid is:

„Az ég tsendes könyveket önt a' le-hulló harmatokban”

(A Magyarság Virági. 1803. 362).* Noszkó A. pedig az alábbi szólaşszerű kapcsolatot idézi: „Égből *hulló harmat* a' keze” (Virág szó-tár. Pest 1791. 146).

* Az itt idézett adatokat az Akadémiai Nagyszótárnak Gáldi Lászlótól készségesen rendelkezésemre bocsátott cédulaanyaga alapján közlöm. — B. J.

Átvitt értelemben szól Petőfi is a harmat hullásáról: „[Remény].

Téged nekünk az ég miért is ad?
 Azért-e csak?
 Hogy hervadandó kelyhed legyen,
 Hová csalódás éjjelében
 Szemünk harmatai hulljanak.”

(Végszó. Összegyűjtött művei I [1892.] : 60).

A harmat leszállásáról Tolnai Lajos ezeket mondta: „Bizton száll a harmat | A fűre, virágra” (Költeményei. Pest, 1865. 38).

Az alföldi pásztorok költőies szóhasználatában 'reggelre' a. m. *harmatszallatjára*: „Hajnalba felkél [a jószág], elmegyen legelni. Harmatszallatjára megint feljön magától a tanyahelyre” (Ethnographia 48 : 227). A harmat permetezését említi Kazinczy egyik, németből készített fordításában: „... lombjaikról a tavasz' *harmatja permetez* [= träufeln vom Frühlingstau”] (Munkáji. 7. Pest 1814—16. 20).

Arany szerint a *harmat megcsik* valamit, amikor azt belepi: „Kívül nedves ugyan [a kulacs], a *harmia megeste*, De a belsejébe csiholni lehetne” (Toldi X. ének 14. versszak).

A Zselicségben 'alkonyatig' a. m. *harmatestig*: „*Harmat-estig ojtok* (Addig ojtok, míg a harmat le nem esik” (Nyiri Antal: A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása. Kaposvár 1939. 97), az Ormánságban pedig *harmatest* a. m. 'a harmat megjelenése és annak ideje' (OrmSz.).

A harmat egyebek között abban is különbözik az esőtől, hogy az utóbbinál sokkal apróbb cseppekben, szinte csak szemerkélve, *fi n o m a n p e r m e t e z v e*, *gy ö n g y ö z ő s z e m e k b e n p e r e g v e* hull alá. Ezért is mondják, hogy *olyan*, *mint a harmat*, vagyis: 'nagyon finom, nagyon puha v. törékeny <tárgy, kül. testrészt, étel- v. tézsfaféle>; meg hogy: *gyenge*, *mint a harmat*, azaz 'rendkívül gyenge, nagyon törékeny, kíméltre szoruló <főleg tárgy, pl. növényi rész, de gyermek, leány is>' (ÉrtSz.).

2. Dunántúl az apró cseppekben aláhulló, szemerkélő eső *permet*, így Vörösmarty-nál is: „A magyar . . . Kért hosszú békességet És csendes háborút, Oly félét, mint a permet, Mely kár nélkül lefut” (ÉrtSz.). A Székelyföldön is él a *permet* szó, ami a. m. 'permeteg, permetező eső', sőt ugyanott ennek *perme*, *perme-esső*, *permete* változatai is járatosak (MTsz.). A tájnyelvi *permeteg* is a. m. 'permetező eső', így pl. Kemény Zsigmondnál: „Amit én zivatarnak tartottam, csak egy csendes nyári *permeteg* vált belőle”. Bárszony Istvánnál: „Esővel terhes felhő kötekezik velünk, néha megered a *permeteg*”, vagy Kosztolányinál: „Köd borult a hegyekre, Langyos *permeteg* hullott” (ÉrtSz.).

Aligha lehet kétséges, hogy mindezek ugyanannak az igei tőnek a származékai, amelyből a *pereg*, *perdül*, *perdül* is keletkezett, mint erre már Sonnenfeld Mór (Nyr. 4 : 60), valamint Halász Imre (Nyr. 9 : 259), sőt előttük CzF. is rámutatott. Az utóbbi szerint *pereg*-ből úgy lett *permet*, mint *foly*-ból *folyamat*, *forr*-ból pedig *forramat*.

A SzófSz. ismeretlen eredetűnek mondja a *permet*-et, s valószínűtlennek azt a nézetet, amely szerint e szavunk összefüggne a *pereg*, *perdül* igével, talán azért, mivel a *permet* föltett *per*-tővének *e*-je nyílt, az említett igék *për*-tőve viszont zárt. Ám efféle eltérésekre gyakran van példa, különösen akkor, ha az eredeti tő, mint itt is, elhomályosul s ennek folytán elszigetelődik.

Mármost a *permet* a föltehető *per*- igetőből úgy keletkezett, hogy az utóbbihoz előbb az uráli eredetű *-m* mozzanatos képző járult, úgy mint *fut*-hoz, *foly*-hoz, amelyekből a régi *futam*-ik és *folyam*-ik, majd a *-at*, *-et* névszóképzővel *folyamat*, *futamat* lett. Az effélek mintájára alakulhatott a *për* ~ *per*-tőből is előbb **perēm*-, majd ebből

permet, ugyanúgy, mint a *terém* igéből (amely föltehetőleg szintén egy **ter-* igetőnek az *-m* mozzanatos képzővel megtoldott fejleménye) a *termet* névszó.

Már Budenz is az *-m* mozzanatos képzőt gyanította *terém* ~ *term-* igénkben, sőt — ami ezúttal a mi szempontunkból különös figyelmet érdemel — *harmat* szavunk föltett *harm-* tövében is (NyK. 18 : 126). Ezek szerint *harmat* szavunk olyasféle származék volna, mint a *termet* és a *permet*. A *permet* és a *harmat* képzésmódjának azonosságát hirdette Sonnenfeld Mór is (Nyr. 4 : 60).

3. De ha ezt elfogadjuk, akkor felelnünk kell arra is, hogy vajon milyen töből sarjadhatott a *harmat* származék. Ha a *harmat* *-m*-je mozzanatos képző, az *-at* pedig ehhez járult névszóképző, akkor kellene vagy legalábbis valamikor kellett volna lennie egy **har-* igetőnek is. De vajon tudunk-e ilyenről?

Erre a kérdésre határozott igennel felelhetünk. Mindenekelőtt eszünkbe kell idéznünk a bevezetőül elmondottakat, amelyek szerint a *harmat* finoman szemerkélve hull, száll alá. Nos, *háramlik* igénknek volt hajdanán efféle jelentése. Valamikor azt, hogy 'a tűz tovaterjed', úgy is mondták, hogy *valamerre háramlik*. Így az Érdy kódexben ezeket olvashatjuk: „Tűzet rakattata alája, de az szűznek semmit nem árt vala, hanem inkább azokra *háramlék* és ezer embert öle meg” (429), valamint: „Az házrul az tűzet elveré és *háramlék* az királ palotájára” (uo. 543). Egy mezőtúri adat szerint is *béháramlik* a. m. 'víz beteterjed': „[A Körös vize] mán bizon ide is [egy szoros helyre] *béháramlik*: áradása idáig is terjed” (MTsz.).

A *háramlik* eredetibb, konkrét jelentéséről még Czuczor Gergely és Fogarasi János is tudott a múlt században. Jeles szótárukban ugyanis a *háramlik* szócikk így kezdődik: „Általán valaminek fölszíne, héja, elválható része némi erővel, vagy hersenéssel alácsuszik, lefoly, legördül stb. A kalap karimájáról *nyakára*, vállára *háramlik* a *polyva*. A kazalra rosszul feladott széna *leháramlik*. Az elvált vakolat *aláháramlik* a *falról*.” Majd idézik a már Kresznerics gyűjteményében (Magyar Közmondások. 1808. 1 : 242) is megtalálható alábbi közmondást: „*Nyakába háramlik, valamint az ebnek a pázsit.*”

Ma már a *háramlik*-nak ez a jelentése sem a köznyelvben, sem pedig az irodalmi nyelvben nem ismeretes. Az ÉrtSz. is csupán az előbbihez képest átvittebb jelentéseit sorolja fel ennek az igénknek: „<Vmely kellemes dolog v. vminek a következménye> osztályrészül jut, száll vkire. *Dicsőség, érdem, elismerés, haszon ~lik vkire.* ... || a. (kissé *vál*) <Kellemetlen dolog> teherként vkire hárul. *Baj, bűn, gyanú ~ik vkire. Minden rossz ránk ~ik.* || b. (*ritk, Jogt, rég*) <Vagyon, jószág> ági örökségként száll, jut vkire.”

4. A figyelmes olvasó ezekben az értelmezésekben is ismételten fölfedezheti a *száll* igét. Ezek szerint az, ami *háramlik*, még mai nyelvérzékünk szerint is valamiképpen *s z á l l, j u t v a l a h o v a*.

Kérdés azonban — s ez a későbbiek megértése szempontjából igen lényeges —, hogy az, ami *háramlik*, hogyan *s z á l l, j u t v a l a h o v a*. Nos, az idézett értelmezésekből is kitetszik, hogy nem egyenesen, közvetlenül, hanem csak mintegy mellékesen. Jól szemléltetik ezt az ÉrtSz.-ban található alábbi irodalmi idézetek is: „*Erősen hittem, hogy ... hazafiúi kötelességem teljesítése mellett némi haszon is háramlik reánk. TÁNCs. Dicsősége, ha lesz, reá háramoljon. AR. A Noszty-féle házasságból nem háramolhat semmi jó ... MÍK.*” A b. jelentés értelmezése szerint is az a vagyon, jószág, amely valakire *háramlik*, csupán (oldal)ági örökségként száll valakire, tehát nem közvetlenül.

Mindebből jogosan következtethetünk arra, hogy a *háramlik* eredeti, konkrét jelentése az lehetett, hogy 'ferdén szállingózva jut valahova'. Nos, ezt sejteti a *háramlik*-kal egy töről fakadt *hárít* is, amelynek első jelentését az ÉrtSz. így értelmezi: „(*ritk,*

írod) <ütést, vágást, szúrást> irányából el- v. kitérít, s így védekezik ellene; elhárít. □ *Visszacsapó karral hárítja csapását.* vör. *A kardjával hárítja fejeiről, Műt a cséphadaró szánt neki jó bérül. jók.* Ezek szerint az, amit (el)hárítunk, eredeti irányából eltérülve jut, ér valahova, tehát nem egyenesen, s nem közvetlenül.

5. A *háramlik* és a *hárít* közös töve *hár-*. A *hárít* ~ *hárít*-nak van azonban a nyelv-járásokban *harít* alakja is, mint ezt már Gyarmathi Sámuel is megjegyezte: „Vármegyék: *hárítom*. Székellyek: *haritom*” (Okoskodva tanító magyar nyelvmester Kolozsvár 1794. 1 : 363). Nos, ebből a *har-* tőalakból ered a *haránt* határozószó, amelyről az ÉrtSz.-ban ezeket olvashatjuk: „1. Ferdén, rézsút. □ *Zúgva jó nyugotról a szél, szikrákat szórva a még folyvást égő romok körül . . . Ez még inkább megölé reményemet: mert a déli tűz csak haránt szolgált lakomra: de ez egyenesen annak tartott.* AR. [A leáldozó nap] *haránt, Fektette a . . . Tiszára rezgő sugarát.* AR. || a. (rég) Lejtősen, menetelesen, rézsútosan”.

A régi *hárántos*, *harántos* jelentése is 'obliquus; schräge', mint az alábbi idézetek is mutatják: KNagysz. 1613. D8. „Az ő sugári nem igyenes lineán, hanem mintegy *harántosan* ütköznek az földbe” | Mih: ÖrökÉ. 53: „Télben az nap az ő radiusit nem bocsátja egyenesen maga alá az földre, hanem *harántosan* és oldalosan” (NySz.).

Hogy a *hárul*, *háramlik*, *hárít*, a régi *hárít* ~ *hárént*, *háránt* (*hárant*, *háróny*), valamint a szintén régi 'ferdeség', ill. 'ferde' jelentésű *háránték* mind egy tőről eredtek, Pais Dezső is megállapította (MNY. 39 : 198). Nos, mindezek *hár-* tövének a fentebbiek szerint *har-* alakváltozata is van.

Ebből pedig az -m mozzanatos képzővel éppúgy alakulhatott egy **haram-* származék, mint ahogyan a *ter-* igetőből *terēm-*, a *foly-*ból *folyam(ik)*, *fut-*ból pedig *futam(ik)* lett. A **haram-* alakot nem tudjuk ugyan kimutatni, de ennek *haram-* változatát igen, a *háramlik* igében. S amiként a *terēm* -t képzős-fejleményeként létrejött a *termet*, ugyanúgy keletkezhetett a **haram*-ból *harmat*, melynek jelentése ez lehetett: 'az égből permetezve, szemerkélve, szállingózva aláhulló csapadék'. A *harmat* tehát a *har-* igetőnek ugyanolyan származéka, mint a *permet* a *për-* ~ *per-* igetőnek.

E magyarázatnak, úgy érzem, sem alaktani, sem pedig jelentéstani nehézségei nincsenek.

6. Hogy a régiek, főleg belső keletkezésű szavaink eredetének kutatásában gyakran mennyire jó nyomokon jártak, annak tanulságos példája lehet Sándor Istvánnak szavunk etimológiájával kapcsolatos, eddig szinte semmi figyelemre nem méltatott alábbi megjegyzése: „[Mostan] *Harmat*, Ros. — [Hajdan] *Háromlat*. *Háromlani* annyi mint *Esni Hullani*” (Sokféle. 7. Győr 1801. 191).

E magyarázat hibája, hogy a *harmat*ot nem a *har-* tőből, hanem a *háramlik* igéből származtatja. Egy *háromlat* fejleményből azonban *harmat* szavunkat semmiképpen sem eredeztethetjük. A helyes megoldáshoz akkor juthatunk el, ha a *har-* tőből indulunk ki, s e tövön az -m mozzanatos, valamint a -t deverbális névszóképzőt véljük fölfedezni.

Balázs János

Szemfényvesztő.* 1. A *szemfényvesztő* szóról idézünk adatokat. — A) Szójegyzékekből, szótárakból: Kolozsvári Glosszák. (Ajtai—Bölöni-féle része) 1577 tájáról: „*zem fenj vezto*: phitonicus” | „*szemfeny vesztő*: ariolus, divinator, ein warsager, oder gauckler” | „*szem fenj vezto*: prestigiator” | „*szem fenj vesztes*: prestigium” (Nyr. 36: 423): a „phitonicus” o: „pythonicus” jelentése ’varázsos, varázssal összefüggő’; a „(h)ariolus” ’jós, varázsló’. Cal. 840: „praestigiator: *Zem fen vezto* | praestigiae: *Zem fen veztes*, alak iatek | praestigiosus: *Zsmfenuezto* [!]

uo. 47: „agyrtae: *Szóm fen vesztő*”. MA. 1604.: „Agyrtae: *Szemfén vesztőc*, Országfuto játékosoc.” PP., PPB.: „Agyrta: *Szemfény-vesztő*.” Megjegyezhetjük, hogy a görög ἀγύρτης jelentése ’Bettler, Gaukler, Marktschreier’, s az ἀγέλω ’gyűjt’ és ’koldul’ igével függ össze. Verancsics. 1595.: „Praestigiator: Zaratanu: Zaüberer: Csatovnik: *Sze.fen-vezteeü*”. — MA. 1604., 1621.: „*Szemfenvesztes*: Praestigiae. | *Szemfenvesztő*: Praestigiator, Agyrta.” PP.: *Szemfény-vesztés*: Praestigiae, Ars ludicra. | *Szemfény-vesztő*: Praestigiator, Agyrta.” PPB.: „*Szemfény-vesztés*: Praestigiae, Ars ludicra. die Blendung, Kunst die Augen zu verhalten. | *Szemfény-vesztő*: Praestigiator, Agyrta, Histrion, Ludion, Mimus. ein Gaukler, Taschenspieler.” BrassTör. (34): „*Szem fen veztyz*: aorasia”. Az idegen megfélemlőre nézve valószínűnek tarthatjuk, hogy az a görög ὄρω ’lát’ igének a tartozéka a tagadó á előtétellel; nb.: ὄρασις, εως ’látás, tekintet’ | ἄ-όρατος 1. ’nem látó’; 2. ’láthatatlan’ | ἄωρος ’láthatatlan’ (Benseler görög szótára). — B) Szövegekből: Bornemisza: ÖrdKis. 1578: a „Tekozlokrol es Torkosokrol.” cím alatt: „Czac szem fenj vesztő legeltetese, Kic soc költseguel leyieltec.” (Eckhardt kiad. 209.) | Monoszlai: Apologia. 1588.: „Simon magus szem fen vesztőt meg giöszte” | Zvonarics Imre—Nagy Benedek: Pázmán pironsági. 1615.: „Az mi szemfény vesztünk Pázmán így prosmittal” | Balásfi: Csepregi Iskola. 1616.: „Az csepregi szem fény vesztő hiszen olly dolgot, melly az szent írásban nem találatik” | Landovics: Uj segítség. 1689.: „*Szem fény vesztő* comedias” (NySz. 3: 1101). A fentebbi szövegadatokban ’mágus, varázsló’, illetőleg ’komédiás’ értelmében mondják a *szemfényvesztő*-t. — 1540–1550 k.: „*Szemfényvesztés* csak Jóbnak szolgálatja, /Add kezembe, vissza fordul ő dolga” (RMKT. 4: 60) | Mezőlaki F. 1557-ből való levelében egy Zalavárban ledőlt falról: „ha zent kyrak rakatha, tiztesig adassek nekj, ha apathurak rakathak, igaz bestie aruwal rakathak volt, csak amik volt, *zemfén veztyz*” (LevT. 1: 265) | Helt: Bibl.: „Oly dolgokat szamlal elő, melyeket az őrdög hol *szemfénvesztés* által hol a nekül szokot cselekedni” | Born: Préd. 1584.: „Az őrdög azon mesterkedie, hogy *szem fenj veztesse* eszeket veszesse az embereknek” | ugyanónála: „Ezec emberec előtt valo *szem fenj veztesse* voltac, noha nemes ioszagoknac neueztetec” | Com: Jan.: „Varaslo *szem fény vesztése*c azok, nem csuda tételec” (NySz. 3: 1099–100). Ezek a *szemfényvesztés*-re vonatkozó adatok, melyek közül az első három egyébként korábbi a *szemfényvesztő*-vel kapcsolatban összeállított szótári és szövegadatoknál, a ’varázslat’ vagy ’hamiskodás, álság’ értelmet tanúsítják.

2. A *szemfényvesztő* és *szemfényvesztés* szókapcsolatbeli *szem* és *fény* elemek birtokviszonyban szorosabban szerkeződtek, még mielőtt a *vesztő* és *vesztés* elé kerültek tárgyi bővítményként. Az első adatok a SermDom. glosszái közt találhatók: BpGl.: „pupillam: *zemfenth*” (Szilády 1: 443) | „pupillam: *zemefeneth*” (2: 468) | NémGl.: „Wnek talpa es gengeb volt hog nem ennekem *zemem fene*” (2: 227). A *szemfény* vagy *szemem fénye*,

* Részlet „Ősvallásunk nyelvi emlékeiből” című munkából. Ez a magyarázata annak, hogy alakításmódja némileg eltér a Nyr.-beli szabványoktól. — „Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához” című közleményemben (MNY. 47: 142) röviden tárgyaltam a *szemfényvesztő* és *szemfényvesztés* kifejezéseket mint egyik példát arra, hogy az összetétellel vált kifejezések és alkotóelemeik jelentéstani viszonya, illetőleg összetartozása csak úgy világosodik meg, ha a fejlődés történeti mozzanatait felderítjük.

szeme fénye, amellyel különben rokon a *szeme világa* kifejezés, 'pupilla, pupula; Augenstern' jelentésben szerepel (vö. NySz. 1: 818).

Hogy a *vesztő* és *vesztés* miképpen vált a három tagú kifejezés elemévé, azt akkor értjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy a *veszt* igének és származékainak 'ront, pusztít' jelentése is volt, sőt ez a jelentése volt első sorban, a rokon nyelvi megfelelők tanúsága szerint is (NyH.⁷ 154). A *szemfényvesztő* tehát valójában a. m. 'szemrontó' — erős fényénél vagy gyors mozgásánál fogva szemrontó — 'szemkápráztató, vakító' látomány. Íme, ahogyan erre Com: Jan. 210 rámutat: „A *szemfény vesztő* az ő cselekedetinec gyorsan forgásával a reá nézőnec *szeme fényét* meg-tompéttya”.

3. Murnelius 1533. 929—930.: „Phanaticus: *Semvesztő* | Spaticus: Kiben gonoz sellet vag'cn”. A *szemvesztő* a *fény* szó kihagyásával támadt hiba is lehet; de lehetséges, hogy egy ritkábban használt rövidebb alakulat emlékét tartotta fenn. Ami a „Phanaticus” megfelelőt illeti, Cal. 798: „phanaticus: *Fe ie* [a. m. *feje*] *keült*”. Azonban MA. 1604.: „Phanaticus: Hiult fejd. Soc ejeli jeleneseket lato, bolondoskodo.” MA. 1604., PP.: „*Fanaticus*: Bolond, Eszelyös [a. m. *eszels*]. Item Istentől illetetd.” A „Spaticus” hiba lehet „spasticus” helyett, ami Cal. 995 szerint: „Görczös, meg vont inu” s MA. 1604. zer'nt még „szakat beld”; PP. és PPB. szerint: „Görtsös, Megvondott inu, vagy öszve-vontt tagu.”

GyöngyTör. XVI. sz. első fele. 276: „Acrisia: *Zemnek fénye veszese*.” | uo. 2656: „Auris'a: Cecitas: *Zemfény wezes*.” Az első tételbeli „Acrisia” ezzel vethető össze: görög ἀκρισία 1. 'zavar, rendetlenség, fonákság, visszasság'; 2. 'az ítélőképesség hiánya' (Benseler). Belőle MA. 1604.: „Acris'a: Okosságnac, elménec bomlása.” | PP., PPB.: „Acrisia: Elménec bontakozása.” Azonban megjegyzendő Habel középlatin szótárából: „acrisia (griech.) v o r ü b e r g e h e n d e B l i n d h e i t, Zerstreung, Verwirrung.” DuC. (1: 61): „*acrisia* [*Caecitas*. Dief.]” DuC. (uo.): *acroisia* alatt: „Legendum *aorasia* ex Graec. ἀορασία, caecitas. [Balbus in Catholic. ait: *Aorasia* debet dici. Quidam tamen dicunt *Aorisia*, quidam *aurisia*, etc.]”: ebből az *aurisia* ~ GyöngyTör. 2656: *Aurisia* . . . — A GyöngyTör.-ből idézett két adatban az át nem ható jelentésű *vesz* igéből való nomen actionis-hoz csatlakozik mint alanyi birtokos jelzői bővítmény a *szemnek fényé*, illetőleg *szemfény* szókapcsolat.

Egyébként 'vakká tétel (fogytékos vagy hibás látás)' értelmű kifejezéseknek a fenti adatokban észlelhető jelentésváltozásához hasonló fejlődés mutatkozik a következő példákban is: Molnár Albert Scultetus-ford. 1618.: „A pogánok az ő balványozásokat jeles nagy szép isteni tiszteletnek tartották, de az idő meg jelöntötte, hogy merő ördögi *megvakítás* volt” | Czeglédi: Malach Melach. 1659.: „Az ördög is csuda cselekedetek által *meg vakít* az embert”. — A németben szintén *Blender* 'szemfényvesztő, világcsaló, szélhámos' és *Blendwerk* 'szemfényvesztés, káprázat' a *blind* 'vak' melléknévnek és a *blenden* 'vakít' igének a tartozéka.

4. A XVI. század végéről: Monoszlaitól és Félegyházitól idézhetünk adatokat, amelyekben a *tündéres* és *szemfényvesztő* egymásnak mellérendelve fordulnak elő a *mágusok*, illetőleg a *test* jelzőjeként.

Az előrebecsátottak számbavételével én valószínűnek tartom, hogy a *szemfényvesztő* beletartozott a magyar ősvallás szókincsébe: a mi sámánjainkra: *regös*-einkre, *tállos*-ainkra, *tündér*-einkre alkalmazhatták, minthogy az alakváltozás, teljes eltűnés képességét tulajdonították nekik.

Pais Dezső

Újmagyar. Hálátlan feladat volna a nyelvi divat alakulását megjósolni, de úgy látszik, hogy a hazai megtelepült cigányságnak ez a majd két évszázados, kedélyes „népneve” elérkezett színes élete alkonyához. Mint ahogy annak idején társadalomtörténeti okok hozták létre, napjainkban is a hatalmas arányú társadalmi átalakulás csökkenti használatát. Talán nem lesz érdektelen, ha most végigpörgetjük e sajátos szóalakulat életének főbb eseményeit.

Tornyai Károly 1862-i „A rablónak, tolvajoknak és kozákoknak . . . beszédek” című tolvajnyelvi kézikönyve szerint az *újmagyar* is ilyen csoportnyelvi szó, s ugyanezt vallja a Jenő—Vető-le 1900-i „Magyar tolvajnyelv” is. Ez alapon Bárczi Gézának összefoglaló csoportnyelvi tanulmánya ugyancsak a „pesti nyelv” elemeként tartja számon, pontosabban a „gúnyos vagy tréfás elnevezések csoportját”-ba sorolva (MNy. 31: 94), ahol „Vaskos humor, néha szellemes gúny jellemzi” az egyes kifejezéseket.

Az ÉrtSz. ellenben már az *újmagyar* főnév 2. jelentésének körében, tehát a ritka, régies stílusminősítéssel közölt Idegen származású, de magyarra lett, elmagyarosodott személy’ értelmezésen belül a népies jelzéssel adja a ’Már nem vándorló, véglegesen letelepedett cigány’ jelentést. Különösen sokat mond Adytól idézett irodalmi példája: „A pap . . . beírta a nagy könyvbe »Kovács Antal *újmagyar*, hatvanöt éves» stb. stb. Az *újmagyar* cím kegyes megváltás volt arra m felénk az anyakönyvekben a »cigány« szó alól”.

Ha tehát az *újmagyar* szó megvolt is ’cigány’ értelemben a tolvajnyelvben, elsődlegesen nem ez jellemezte a kifejezést. Az ellenben kétségtelenül igaz, hogy nagyon soká tréfás, kedélyes elem volt szókészletünkben. Ez a mosolykeltő, enyhítő-szépítő stílusértéke azonban az adatok tanúsága szerint nem az alvilág szellemeskedésének az emléke, hanem a cigányok letelepítését segítő, XVIII. század végi emberbaráti és civilizációs törekvéseknek egyik érdekes kövülete.

Ismeretes dolog, hogy a felvilágosodás hatására több királyi rendelet is foglalkozott a vándorcigányok polgárosításával, társadalmi megbecsüléshez juttatásával: így Mária Terézia 1761. nov. 13-i és 1767. nov. 27-i, továbbá II. József 1787. okt. 9-i irata. A viszonyokat ugyan ezek sem változtatták meg teljesen, de eredményeiket nem lehet lebecsülni sem. „Még Mária Theresia [így!] a Czigányokat régi nevezetüktől[,] mellyel közönségesen megvető és lealacsonyító eszmék s gondolatok valának s vagyak egybekötvetve, meg kívánván szabadítani[,] rendelést tett afelől, hogy ezután *Ujj parasztoznak* (Neo Rustici) neveztessenek” — olvassuk erről (Ethn. 4: 97). S ugyanígy mondták őket *újlakos*-oknak is, vö. Implom József gyulai adatai közt 1775: „Kovács Miska *Uj lakos*” és „Horváth Dómötör *Uj-Lakos*” (MNy. 60: 493); [Habsburg] József [„főherceg”, 1888-i cigány nyelvi könyvében pedig (231) egy 1786-i adatot is találhatunk. Meg hívták őket *újpolgár*-oknak is, mint 1773: „Militz Ferkó *Uj Polgár*”; „fekete *uj polgár* forma ábrázatu” (Implom: i. h.); Lőrincze Lajos régi szentgáli anyagában szintén, így 1791: „*Uj Polgárookra . . . a Helység Birájának . . . gondja legyen*” (MNy. 49: 544); vö. még József i. m. 231. — Az *újmagyar* szó tehát nem is az első, csak talán a legtréfásabb e sorban. Molnár József tanulmányi felügyelő szíves baráti közlése szerint szülőfalujában, a (Szabolcs-)Szatmár megyei Csengerben a XVIII. század végén *Neocolonus* megjelöléssel szerepelnek a református egyházi anyakönyvben meg a pörös iratokban a letelepült cigányok; utóbb ezt váltja fel az *újmagyar* jelzet. Az ő első ilyen adata 1804-ből való: „Horváth Ádám *új magyar*”; ezt a cigányt előzőleg így említik az iratok: „*Neocolonus* Horvát Ádám”. (Más társadalmi helyzetre korábban a *Nobilis* és az *Ignobilis*, utóbb a *nemes* és az *adózó* megjelölés divatozott.) — Györffy Istvánnak 1955-ben kiadott „Nagykunsági króniká”-jában valamivel korábbi ilyen hivatalos adatot is találunk az *újmagyar* szóra: „Karcagon 1799-ben »szoboszlai lakos *új magyar* (így hítták akkor a cigányt!) Juhász Imre megkapatván olyan csábításért, mely szerint magát Tátosnak mondván

Cseppentő Jánost elaltatta [így!], hogy azt nyavalyásságából meggyógyíttya s mintegy 12 forintot attól kicsalt, melyet nagyrészt együtt ittak meg» (126). — Az *újmagyar* tehát ekkor már kezd hivatalosan is élni. Mindamellett a szépirodalom tréfás, enyhén gúnyos szónak mutatja. Jellegzetes diákos argóízű az a Csokonainak tulajdonított, tréfás halotti vers, melyben a szerző a halott nevében így búcsúzik az „igen barna ember”-től, „Nigrényi Ferenc úrtól”: „Mire | Teremtett az Isten a falu végire? | Csapj fel a faluba jobb lesz a magyarnak, | Mert a farkasok most sok *új magyart* sz...nak”; jegyzete: „Két cigányt ekkor tájban megettek a farkasok” (Harsányi—Gulyás kiadása 2:167). A Nagyszótárnak 1798-ból Gvadányitól is van példája; ez is világosan megtelepedett cigányokra vonatkozik: „Sajnálom, hogy itt most nem voltak a karok, | Szeredbe lakozó barna *új Magyarok*” (Verses levelezés 74). 'Magyar cigányzenész' értelmére idézem ezt az 1790-i adatot: „mivel németek voltak a' muzsikuskok, tsak nem esett az ő magyar nóta huzások úgy talp alá, mint az *új Magyaroké*” (HadTört. 3: 671). És hát világos, hogy e szövegekbe már legalább több évvel, esetleg évtizeddel korábban használatba került szóként jutott be az *újmagyar*.

Ettől kezdve a kedélyeskedő vagy némileg lenéző alkalmazásra tömérdek irodalmi vagy újságnyelvi példát idézhetnénk. Fokozta a szó tréfás ízét, hogy az *újmagyar* (*új magyar*) ez időben 'nyelvújító; nyelvújítási, a nyelvújítástól alkotott' főnévi-melléknévi értelemben is élt. Vö. 1818: „vallya meg igaz lelkére, ha érti tökéletesen az *Új-Magyar* könyveket” (Verseghy: Felelet 2; Nagyszótár). Fáy Andrásnak 1843-ban kiadott, „A külföldiek” című vígjátékában még mindig ilyen szójátékos párbeszédet olvashatunk: „jó kedvű magyar úr; ámbár, az *új magyarokat* nem igen szíveli”. — „A cigányokat, Jancsikám?” — „Dehogy! azokat, kik farkát metszik a magyar szónak, és csak találgatnunk kell: mit akarnak mondani”. — „Hi hi hi! Juliska kisasszony pedig igen ért ehhez a nyelvhez, mert sokat olvas. Eleget morog a tanácsos is az új szók ellen. Azt mondja: bár pusztá szőlejére kapna olly sok újítokat, mint mennyi a szegény magyar nyelvnek esett neki!” (Buzavir. 129). — A haladás hívei közt természetesen a cigány nevezeteként sem volt mindig érezhetően nevetséges vagy épp bántó az *újmagyar* szó. Így talán Kisfaludy Károly Tollagi Jónásában sem: „Voltak [az álarcosbálban] régi 's *új magyarok*, cs' kósok, törökök, zsidók és több nem ismert alakok is” (1831-i kiadású Elb. 2: 140). Az a tréfás hangulat, amely eleinte segítette az *újmagyar*-t az *újlakos*, *újpolgár* stb. kiszorításában, eszerint korántsem volt mindig egyfőrmán erős.

Ha ez *újmagyarok* foglalkozására is van utalás, akkor még XIX. századi forrásaink is legtöbbször letelepült zenészeknek mondják őket. Vö. a sok példából: „Hogy pedig [a házigazda] lakodalmi vendégeit jól tartsa, a' városból szakácsokat hozatott, nem különben *új Magyarokból* álló muzsikai társaságot-is, mely körül belől híres vala, 's a' magyar óttákban, kivált a' társaság fője Puresi, különösen kitüntette magát” (Regélő 1833. szept. 12. 395). Lehetnek azonban a faluban gyökeret eresztett kovácsok is, mint Aranynek Az elyeszett alkotmány-ában: „mikéntha | Ázott szalmatörök tűzinél szenes arcú | *Új magyar* egeti szén garmadkáját faluvégen” (ÖM. 2: 80).

Úgy gondolom, több példával nem is kell megvilágítanom a XIX. század első felének irodalmi használatát. Megemlítem azonban, hogy a második fél században a Czuczor—Fogarasi szótár immár minden hangulati színezés nélkül s pontosan a letelepítést elrendelő uralkodók szellemében így határozza meg az *új magyar*-t: „Széles ért[elem]ben] mint az álladalmilag vett *hungarus* szó jelentése, magyarnak mondható a magyar haza mindenik lakosa. Ennélfogva nevezik a [hazánkba] kivándorlott és megtelepedett cigányokat is *új magyaroknak*” (*magyar* l. címszó alatt).

Az Új Magyar Tájszótár cédulái között a MTsz.-ból való zempléni adatnál még ott van a „tréfás” jelzet (vö. Nyr. 4: 522), de a bihari Sarkadról, a szatmári Csengerből stílusminősítés nélkül kapjuk a 'cigány' jelentésű *újmagyar* szót. Az egykori Kolozs

megyei Gyerővásárhelyről pedig az Adytól főntebb idézett megjegyzéshez hasonló tájékoztatást olvashatunk: „a gyerővásárhelyi református egyházközség régi születési anyakönyvében a cigány szülők nevei után van ez a jelző [= *újmagyar*]. Az idő 1848-on innen számítható.” S bár a kedélyes hangulat persze ma is többször világosan kitűnik, s ezt a régi irodalmi használat (Jókai stb.) még úgy-ahogy erősíti is, voltaképp az egész szó lassan időszerűtlenné válik, elavul. Erre utalt az ÉrtSz. is, l. főntebb. Ennek egyik oka az, hogy az egykor megtelepült cigányok utódai már nem új, hanem eléggé régi magyarok. A másik az, hogy a cigány népiségüket őrzők *cigány* népnéve végre valahára szintén megszabadul attól a lenéző hangulati elemtől, amelyre a XVIII. századi rendeletek is utaltak. Emellett a 'cigány zenész' jelentésű *népi zenész* kifejezés nagy mai elterjedtsége is hozzájárulhat az *újmagyar* szó visszaszorulásához.

Szépirodalmunkban ma már valóban igen ritkán olvashatjuk a tárgyalt régi elnevezést. 1963-ban Tímár Máté Szűrtarisznya című, mai paraszti tárgyú elbeszélésében olvastam a szövetkezetben juhászságot vállaló „Cidri” cigányról: „Az *újmagyar* aggodalmasra szigorította az arcát” (131). S minthogy a cigány tsz-tag aggodalmi is a parasztság egészének gondjai itt, az író valóban nem gúnyosan, csak afféle kedélyes stílusjátékul alkalmazhatta a régiesebb, népiesebbé váló szót. Erre utal egyébként az is, hogy idézőjelben szedette. Cigány zenészre is vonatkozik még imitt-amott, vö. Urbán Ernő írásában: „A helybeli *újmagyar* együttes abban a pillanatban húz tust” (Népszabadság 1965. jan. 1. 8; hogy az olvasók érzik-e benne az egykori elnéző-tréfás képet, már nem tudom).

Az *újmagyarok* tehát lassan végképp vagy magyarokká lesznek, vagy visszaalakulnak cigányokká; az *újmagyar* szó meg előbb-utóbb visszahúzódik a szótörténetbe: a *fúró unokái* s a többi egykori gúnyos-tréfás névváltozat mellé.

Tompai József

Néhány népi ételnevről. Olvasás közben — különösen népi íróink műveit lapozgatva — sűrűn találkozunk olyan ételnevekkel, amelyek előttünk ismeretlen ételféleséget jelölnek. Némelyikről, ha csak maga az író nem ad valamelyes tájékoztatást, azt sem tudjuk, sütik-e vagy főzik, eszik-e vagy isszák. Közülük egyiket-másikat a Magyar Tájszótárban vagy regionális szótárainkban is hiába keressük, mivoltuk homályos marad előttünk. Magam összegyűjtöttem belőlük egy csomót. Gyűjtésemből ezúttal közreadok egy marékra való, hadd ismerkedjenek meg velük mások is, akik talán még nem hallottak vagy nem olvastak róluk, vagy ha igen, gondolkodás nélkül átsiklottak rajtuk.

1. Talán legérdekesebb köztük a *dőfleg* szó, amely Móricz Zsigmondnál több helyütt is előfordul. Nyelvész körökben már többször is szóba került. Legutóbb Herczeg Gyula írt róla „Móricz Zsigmond stílusa” című magvas értekezésében, amely egy gyűjteményes kötetben jelent meg (Stilisztikai tanulmányok 240—329). A fejtegetésekhez fűzött jegyzeteiben többek között felsorol néhány olyan szót, mely Elek Ilonának „Móricz Zsigmond nyelve és stílusa” című doktori értekezésében (Rákosliget, 1911.) hiányzik, köztük szavunkat is (324): „*Dőfleg*: »Rágják a borhoz a kemény sült tésztát, a *dőfleget*, amit a tanyásné süt» (Uri muri 64, előbb is 42). »Az öregasszony a kemencét fűtötte s éppen készen volt vele. — Megálljon csak — azt mondta —, mindjárt lesz friss *dőfleg*. — Ó boldogan nevetett. A *dőfleg* valami nagyon egyszerű tészta volt, a kenyértésztából elszakítottak egy darabot és hosszan csavaros tekercsben tették be a kemencébe, ahol az hamarosan meg szokott sülni, s olyan száraz süteménypótló ősi étel lett belőle» (Forr a bor 95—6).

Erre a Móricz Zsigmond használta szóra először Beke Ödön hívta fel a figyelmet (Nyr. 76: 52). Azonosította a MTsz.-ban közölt Csongrád megyei *dőflek* 'kalács'

jelentésű szóval, amelyet az EtSz. a *dőf* igéből való tréfás képzésnek tart (?-l). Véleménye szerint a *dőflek*—*dőfleg* közt levő hangviszony azonos az *ülleg*-ével, mely tudvalevőleg az *üllek* igealak változata. Hozzáteszi, hogy „mindenesetre érdemes volna érdeklődni, hol használatos ez a ritka ételnév, s hogy készül”. Nem kellett soká váraakoznia, hamarosan válaszra lett. Veres Péter ugyanis közölte (Nyr. 76: 318), hogy a *dőfleg* nemcsak az ő szülőföldjén, Balmazújvároson, hanem az egész Hajdúságban is ismeretes, bár náluk e tésztának *dubbancs* nevét használják. Készítése módját is leírja imígyen: „Leginkább a kenyértésztából szakítják ki, mint a lángost és a célja az, hogy ha kifordult héjából a kenyér, vagyis ha későn kezdett a sütéshez a gazdasszony, és nem győzik kivárni az éhes gyerekek a kemencében a két óra hosszáig sült kenyeret, tudjon nekik az édesanyjuk valamit adni. Annál is inkább, mert a kemencében sült kenyér szaga amúgyis nagyon felelőssé teszi az étvágyat. Később már szokásba jött a fehérlisztből és tejjel kelletett *dubbancs* is. Nyújtás közben különben mindegyiket megpaskolják zsírral — ha van — és így hajtogatják újra össze többször is. Így jó réteges lesz, mert a zsírral pacsmagolt tészta nem kel újra úgy össze, mint a kenyértészta.”

A tésztának ezzel a Veres Péter-féle ismertetésével nem ért egyet H. Fekete Péter (Nyr. 77: 478). Szerinte a leírt tészta nem *dőfleg*, hanem ez valójában a *dubbancs*, melyet Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón *dubbancs*-nek hívnak, ez pedig egészen más, mint a *dőfleg*. Viszont amit ő a Hajdúböszörményben *dőfleg*-nek ismert tésztáról mond, az meg szerintünk nem illik a Mórícz Zsigmond *dőfleg*-ére. A két tészta nem lehet azonos, mert a *dőfleg* Mórícz Zsigmondnál sült, H. Fekete Péternél meg főtt tészta: „Hajdúböszörményben *dőfleg*-nek a késsel vágott galuskát hívják, mely nem sült, hanem főtt tészta, más neve még: *nyögvenyelő*” (i. h.).

A magunk részéről sem Veres Péter magyarázatát nem fogadhatjuk el, sem a H. Fekete Péterét; az előbbi ugyanis a *dubbancs*ra vonatkozik, mely nem azonos a *dőfleg*gel, az utóbbi pedig nem sült tészta, hanem főtt galuskaféle. Csak Mórícz magyarázatát tehetjük magunkévá, aki bizonyára legjobban tudja, milyen tésztáról beszél. E szerint tehát a *dőfleg* a kenyértésztából kiszakított, hosszúka, csaváros tekeresbe formált, a kemencében kisütött egyszerű, száraz, kemény „süteménypótló ősi étel”. Száraz, kemény tészta ez, nincs zsírral „pacsmagolva”, mint a közismert *lángos*; olyan kemény, hogy rágni kell, mint ahogyan az ő regényalakjai rágják is a borhoz. Ezt a felfogásunkat támogatja még a következő idézet is: „Jákób néni már készen volt a sült tésztával, éppen a hamut veregette le róla s vízzel mosta meg a színét. — Csak nem *dőfleg*? — kacagott nagyot Jákób bácsi. Mert ezen a szón sokat nevettek, mióta az igazgató úr, akkor ugyan még csak tanár úr, úgy elcsodálkozott a nevén. Azóta, ahányszor előkerült a »dőfleg«, mindig nevettek rajta” (Forr a bor I: 99). Ez az idézetünk támogatja az EtSz.-nak azt a megállapítását, hogy tréfás képzéssel van dolgunk, mert csakugyan ilyen képzésű szó az, amelynek említésekor mindig nevetni lehet és kell. Végül megjegyezzük, hogy ez a szóban forgó *dőfleg* nem lehet azonos a MTsz.-beli, Csongrád megyéből közölt *dőfleg*-gel, hiszen ez minden egyébként mondható, csak 'kalács'-nak nem.

2. A Baranya megyei népnyelv egyik kitűnő képviselőjénél, Sásdi Sándornál találkozunk a *kajdina* ételnévvel. „A szívrehulló kő” című regényében olvassuk: „*Kajdínát* eszünk vacsorára, már kitaláltam, hogy elér az okádás” (54). „Este jóízűen ette a vacsorát, háromszor is mert volna a *kajdínából*, de Pintérék nem kínálgatják azt, akinek fizetség fejében jár az étel” (56). „Zsíros volt a *kajdina*, elcsapta a hasamat” (57). A regény idézeteiből nem tudhatni meg, miből készül és milyen ez az étel, ami olyan zsíros is lehet, hogy „elcsapja a hasát” annak, aki jóízűen elfogyasztja. Szerencsére az Ormánsági Szótárban megtaláljuk az értelmezését, ilyképpen: „*kajdina* ~ *kajgonya* fn. 'liszttel összekevert zsírba sült tojás'. *Gyerök, jó-é az a kajdina?* A sok liszttel kevert tojásra

szomorúan felel kinn az erdőn a gyerek: *Nem kajdina é, halom [= hanem] liszt.*” A szó-tár példamondatai rávilágítanak, miért említi Sásdi Sándor a kajdinával kapcsolatban az „okádást”, miért írja, hogy ez az étel „elcsapta a hasát” annak, aki elfogyasztotta. Ez a tulajdonképpen egészen egyszerű étel tudniillik, ha akár a liszt sok benne, akár a zsír, könnyen gyomorrontást okozhat.

3. Kurkó Gyárfásnak sok csíki tájszót tartalmazó „Nehéz kenyér” című regényében (l. Nyr. 74: 27–38), melyet a Román Állami Könyvkiadó adott ki Bukarestben 1949-ben, ötlött szemembe a *kiszi* szó, mely ugyancsak valamiféle ételt jelent. Itt találkozunk a következő résszel: „A mi vacsoránk tejes *kiszi* volt, amit kezdetben nem akartunk megenni, édesanyánk megtanított rá. A *kiszi* árpalisztból készült puliszka. Határunkban nem terem meg a kukorica, s ha nincs behozatal, árpával pótoljuk. Nehéz volt megszokni, mert olyan, mint a csiriz, ragadós és keserű. Hígan kellett főzni. A tetejére tejet öntöttünk, így a tejes kanálhoz nem ragadt. Az evés művészete az volt, hogy rágás nélkül kellett lenyelni. Könnyen megszoktuk, mert így galuskaszerű darabkákban tejbe mártva úgy csúszott le, mint a csiga” (43). Ezzel a leírással, mely nemcsak az étel minőségét, hanem készítése módját is magában foglalja, érdekes összevetni a *kiszi*-nek azt a bemutatását, melyet Geneszy Istvánnak, fiatalon elhunyt nyelvjáráskutatóknak a Gyergyói-havasok közti kis székely falvakban gyűjtött anyagában találunk: „Ha nem ügyel a gazdasszony, *mézgásan* (szíjasan) sül a kenyere s az ilyen *papácsi* (a rosszul sült kenyér gúnyneve) olyan, mint a *kiszi* (zablisztból készült kocsonyaszerű savanykás pép lehet, ott ahol még divatozik, de nálunk nem ismerik s csak ilyeszerű hasonlatokban él még a neve is) . . .” (Nyr. 34: 267 és NyF. 20: 52). Bizonyos, hogy nem valami finom és ízletes étel lehet a *kiszi*, akár árpalisztból, akár zablisztból készítik.

4. Jókai Mór „Egy magyar nábob” című regényében olvasunk a *sterc* nevű ételről: „A családnak semminemű tagja nem evett egy falatot is, pedig *sterc* volt” (ÖM. Akad., kiad. 1: 202). Az idézet arra mutat, hogy valami kedvelt, jó ételről van szó: nem ettek egy falatot sem, „pedig *sterc* volt”. Ez az étel nem ismeretlen, ellenkezőleg meglehetősen elterjedt a Dunántúlon. A Magyarság Néprajza azt írja: „A pirított tészták közé tartozik a Dunántúl német hatás érte vidékein divatos 'sterc' is. Lisztből és krumpliból készül, vízzel eresztik föl, zsírral leöntve tálalják. Eredetileg a hajdinából készült, babbal és mákkal kevert kását hívták így” (1: 80). A MTsz. is ilyesfajta tésztának magyarázza: „*sterc* (*isterc* Dunántúl, *istércs* Répce mell., *izsderc* Veszprém m. Csetény): megpirított s vízzel és zsírral föleresztett lisztből készült morzsátészta”. Ez a tésztá — különösen ha kevés zsírral készül — meglehetősen fojtós, nehezen nyelhető. Jókainál az idézett helyen folytatásképpen olvashatjuk: „Persze! — mondja a férj akkora kanál sült lisztet dugva a szájába, hogy majd megfulladt tőle” (uo.).

Az ételnek és nevének elterjedtségét mutatja, hogy az Értelmező Szótár is fölvette külön címszóként: „*sterc* (csak egysz-ban) Zsírban pirított lisztből és burgonyából készített, apró, morzsaszerű darabokból álló étel. || *a. (táj)* Burgonyából készített, pirított, szétmorzsolts és megzsírozott étel”. Az értelmezések szerint ezt a tésztafélét készítik lisztből is, burgonyából is, helyesebben vagy lisztből, vagy burgonyából. Emlékszem gyermekkoromból, hogy a Fejér megyei Perkátán többször megkérdezték tőlem, mit főznek ebédre: *krumpistercet* vagy *lisztistercet*? Az előbbi gyakrabban készítik, leírásával is több helyütt találkozunk. Például Horváth Endre „A bakonyalji nyelv-járás” című tanulmányában így értelmezi: „*krumpisterc*: a megfőtt burgonyát össze-törlik és vöröshagymás zsírral 'ööntik’ (NyF. 34: 43). Nagy Sándor meg a váci nyelv-járásból emígy magyarázza: „*terc*: krumplisterc, az apróra morzsázott főtt krumpli zsírra vetve, s megpirítva” (NyF. 10: 62).

5. Kevesen tudják azt is, hogy mi fán terem az *öhön*. Pedig ilyen nevű népi étel is van. Luby Margit „Fogyó legelőkön” címen a szamosközi pásztorok életének érdekesen színes és szemléltető leírását adja. Ebben olvassuk (Magyarságtud. 2: 72): „Holnap főzők *öhönt*, úgy is mondják némelyek, hogy *böhön*. Mer ha a száraztésztáho, krumpliho meg a fűszeréhe paszulyt is keverek, oszt azt öregre főzöm, a mán *böhön*”. Az idézet — mint látjuk — a furcsa nevű ételnek leírását is megadja: száraztészta, krumpli meg bab „öregre” főzve, megfelelően fűszerezve. Igen ám, de a Magyarság Néprajza (1: 79) a matyó *öhönt* az „angyalbögyörő” nevű tésztával (az általánosan ismert „krumpli-nudli”-val, a vendéglátóipar „burgonyametélt”-jével) veti egybe és a Hajdúságban ismert „öreg” [= sűrű] „krumplikásá”-val egyeztet. „A ’krumplis haluska’ („angyalbögyörő”) reszelt burgonyával összegyúrt lisztből fő. Ilyen a matyó ’öhön’ is. Ezt a szót a Hajdúságban is ismerik, de itt főtt, ’öreg’ krumplikását értenek rajta”.

Alapjában véve ez az öregre főzött, sűrű, kásaszerű étel — hosszú lére főzve — összetétele tekintetében voltaképpen a közismert *lebbencsleves*-sel azonos. Az utóbbiról Luby Margit a fentebb idézett helyen ezt írja: „Ha az ember krumplit, száraztésztát, szalonnát, sót, paprikát, borsot hosszú lére főz, az *lebbencsleves*” (i. h.). Látjuk tehát, hogy a sűrűre főtt *öhön*-nek és a hosszú lére főzött *lebbencsleves*-nek a főalkotórésze a jellegzetes, kőkemény *száraztészta*, a tiszántúli „száraz tiszta”. Erről tanúskodik a Magyarság Néprajzának következő leírása: „Az alföldi, kintjári, bográcsban főző pásztornép körében legkedveltebb fajtája ennek [ti. a lisztes levesnek] a ’lebbencs-’ vagy ’lacsuha’-leves. A lebbencstésztát vízzel vagy tojással gyúrik, vékonyabbra vagy vastagabbra nyújtják, napon kőkeményre szárítják, azután összetörik, vagy kockára metélik és zacskóban száraz helyre akasztják. Tiszántúli neve: ’száraz tiszta’. A kockára metélt lebbencset a Palócságban és Göcsejben ’pilának’, ’pilácsának’ mondják. Piritva, zsírral, tepertővel, szalonnával paprikásan, vöröshagymásan, lábasban vagy bográcsban főzik meg” (1: 76).

6. Úgy gondolom, egyelőre elég egyszerre ennyi a népi ételekből, de akinek még ehetnékje volna, az kóstolja meg a régi szegény emberek gyakori, majd mindennapi ételét, a *szűz bableves*-t, azt az egyszerű, híg ételt, melyet Gárdonyi Géza szerepeltet Bibi című regényében: „Őnások mindennap *bableves* az étel, az is csak *szűzen*, ahogy mondja, vagyis rántás nélkül” (107). Nem igen kérünk belőle; de úgy vélem, ma már nemcsak a régi „szegény” nép szűnt meg, hanem a mai magyarnak életéből is kiveszett nemcsak a *bableves szűzen*, hanem minden hozzá hasonló, sovány és táplálórő nélküli étel is.

Prohászka János

Oldal. Ismeretlen eredetű *oldal* szavunk köznévi használatban a XIV. század végétől, helynévben a XIV. század dereka óta mutatható ki (SzófSz.).

Finnugor eredetű *fél* szavunknak egyik régi, valószínűleg eredeti jelentése 'latus, Seite'. Mai nyelvünkben ebben a szerepben az *oldal* járja. A *fél* már csak így: „jobb vagy bal *felem*” stb. Az *oldal* tehát ebben a jelentésben visszaszorította a *fél* használatát. De vajon honnan támadt nyelvünkben a *fél* helyére ez a szó?

Az *oldal* régen és ma mindenféle 'latus' jelentésben él. Jelenti egyebek közt testünknek, ruhánknek oldalát, és ami testrészneveknél gyakori, régtől fogva térszínformát is jelöl (vö. OklSz., NySz.).

Azt gondolom, hogy ősi *fél* szavunknak ebbeli jelentését egy régi igéből képzett főnév vette át. Az *old* igének -l képzős származéka lehet az *oldal*: *oldol* (OklSz.). „Ez a képző már az ómagyar korban sem volt eleven, csak néhány ősi képzés őrizte meg”

(D. Bartha: Szóképz. 73). Tehát alaktani szempontból tekintve az *oldal* nyelvünk ősi származékai közé kell hogy tartozzék. A jelentése 'oldás, oldani való, oldó'. A szó származékvoltát megerősíti a Baranya megyéből közölt *ódok* 'oldal' alak (MTsz.). Ez az *old* : *ód* igének az *-l* képzőhöz hasonlóan ugyancsak uráli eredetű *-k* képzős származéka. Az *old* ige és az *oldal* főnév kapcsolatát az is mutatja, hogy mindkettőnek a régiségben is vannak *l*-telen alakjai (1200 körül: *oudania* HB., 1376: *Chakodalya* OklSz.).

Mielőtt tovább haladnánk az *oldal* magyarázatában, némi kitérőt teszünk a régi magyar ruházatkodás területére. Dorogi Márton „A juhbőr népi kikészítése és felhasználása a Hajdúságban és Nagykunságban” című cikkében (Ethn. 67: 301–19) olyan ősi ruhadarabok elkészítési módját írja le, amelyek szerint még honfoglalás előttiek. Az emlékezők és a XVIII. századra visszanyúló írásbeli feljegyzések szerint a nemesebb bőrből készült *kacagány*-nak, illetőleg a juhbőrből készült *hátibőr*-nek viselése a múlt század közepéig általános volt. Téglaalap alakot kanyarítottak ki a bőrből, amit azután a hátukra vetettek, és elől szíjjal, illetve csattal erősítettek össze. Szabatlan bőrből is használták, ilyenkor a hátsó lábánál fogva kötötték nyakba. — A hátibőrnek párja a *mejjbőr* volt. A legegyszerűbb fajtájánál a juhbőr mellső lábát egyszerűen összekötötték a vállon a hátibőr mellső lábával, a hátsó lábakat meg kétoldalt. Ezt a kezdetleges, szabás nélküli ruhadarabot bundátlan pásztorok, falusi szegény emberek viselték. Kissé fejlettebb változatánál a nyakat kikerekítették, és a mellső lábakat összevarrták. — „Az összevarrt mejjbőrtől már csak egy lépés a *bőrmellény*-ig, melyet *derekra való*-nak, *bőrlajbi*-nak is neveztek. A parasztszűcs, a pásztor mai napig is az oldalgombolós mellényt csinálja (9., 10. kép). Ennek szabása olyan egyszerű, hogy első látás után kiszabhatja bárki. Elej- és hátbőrből van összeállítva... A két bőrt egyik oldalán és vállán összevarrják, míg a jobb vállára és oldalára gombok vagy összekötő szíjak kerülnek” (i. h. 315). — Kovács József a következőket közölte velem Baktalórántházáról. A húszas években náluk a juhászok és öregebb emberek kétoldalt 3–4 pár szíjjal összekötött *bekecs*-et viseltek. Katona korában meg, a harmincas évek elején téli ruházatához tartozott egy báránybőrből készült, kétoldalt néhány szíjjal megköthető *bekecs*. Ezt többnyire úgy vetették le, hogy „féloldalt oldották csak meg”.

Testrészneveink közt vannak olyanok, amelyeket egyúttal ruharészek nevéül is használunk. Így beszélünk a ruha, ing stb. nyakáról, ujjáról, oldaláról, derekáról stb. Egyes esetekben jogos a kérdés, melyik az elsődleges jelentés: a testrésznév-e vagy a ruharésznév. A *kebel* szó esetében az alapjelentés ruharész: a ruha öble (vö. SzófSz.), ebből lett testrésznév. Ha helyes a *nyak* török etimológiája, akkor itt is ruharészből, a ruha nyakából, gallérjából támadt a testrésznév. Magyarázatom szerint ilyen az *oldal* is. Eredetileg az állatbőrből készült derékravalónak azt a két vagy egyik felét jelentette, amely bőrszalagokkal volt megkötve, levétele pedig a szíjak oldásával történt. Ez a rész tehát a derékravalónak oldása, oldója, azaz *oldal*-a, N. *ódok*-ja volt.

Hogy ennek a résznek neve a levétellel kapcsolatban alakult ki, holott a szíjakat nemcsak oldották, hanem kötötték is, annak megvilágítására az *ajtó* analógiáját említeném. A lakásnak ez a része 'nyílás' jelentésű finnugor szócsalád tartozéka, a. m. 'nyitó', pedig az *ajtó*t nemcsak nyitjuk, hanem csukjuk is.

Horpácsi Illés

Szótörténeti jegyzetek. **Belga.** Kiss Lajos—Papp László közleménye szerint (MNy. 59: 203) *belga* szavunk legkorábban Szepsi Csombor Mártonnak 1620-ban megjelent „Europica varietas” című útleírásában fordul elő. A közölt forrásnál előbbi lelőhelyet ismerünk. Filiczki János, a magyarországi latin nyelvű költészet művelője Szenczi Molnár Albert zoltárfordításának megjelenését magyar versben üdvözli: 1607: A bibliai éneke-

ket franciára Marot és Béza fordította le. „Ezeket osztan nemetec, olaszok, | Spanioloc, *belgac* és az anglusoc, | Oe nyelveken követtéc es lengyelec | Az lengyelec után az tisztes czeheec” (RMKT. XVII. sz. 1: 378). Filiczki a népnevek felsorolásában Remus latin versszövegét követte: „Germani . . . , Itali, Hispani, *Flandrique*; *Britannique*; | Et queis Sarmatia, & colitur Bojemia vasta” (uo. 624). A magyar és a latin szöveg összevetése nyomán a *belga* népnév eddig ismert magyar jelentéseihez új értelmezés csatlakozik. A 'holland', 'németalföldi', 'belgiumi' (Kiss Lajos–Papp László: i. h.) jelentéssort kiegészíti a 'flandriai'.

Céhláda. A NySz. (2: 504) egyetlen példamondatát a nagyszombati kalmárok 1547. évi céhszabályzatából közli. Alábbi idézetünk korábbi időpontot jelöl: 1529: „[Ha valamely jövevény vagy szolga] Mester akar lenni . . . agyon az *Czéh Ládájában* Nyolecz Forintot” (Szávay Gyula: Győr 230); „ez féle Pénzt adgyák az *Czéhládájában*” (uo.). Gyér adataink — az OklSz. is csak 1600-ból és 1609-ből hoz kiegészítést — nem teszik talán feleslegessé, hogy még néhány XVI. századi előfordulást említsünk: 1552: „Hogy ha valamely Mester leghenj az Takach Mesterek keözyben magát kevannia adni . . . tartozik . . . az *Czeh ladaban* egy Magiar foréntot, és egy font Viaszatt fizetny” (Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. 1861. 52); 1557: „az *Czéh ládájában* fél gira ezüstöt tartozik adni” (Hornyik János: Keeskemét város története 2: 275); 1598: „Az legeniek pedig tartosznak az *Czieh ladaiból* itelere és italara költeni” (Századok 1875. 739).

Facér. Szavunk jelentése: 'munkanélküli'. Az EtSz. (2: 127) SimB. 1900-ban megjelent szótárát jelöli meg első forráshelyül. Ez alapon rögzíti a SzófSz. a főnév felbukkanásának idejét a XIX. század második felére. Szavunk jelentkezését azonban korábbra tehetjük. Már a XIX. század elején találkozunk vele. Egy vándorló ifjú a céhlegények szállóhelyén (herberg) eléje tárulólátványt ebbe a mondatba sűríti: „Kétszáz *vacir* legény vólt ott egy herbergen” (Kondor Sámuel: Céhmaster erkölcsi gyűjteménye. 1818. 173). Idézetünk a magy. *facér* < ném. *vazieren* 'dienstlos, ledig' < lat. *vaccare* (EtSz. i. h.) fejlődésében a szó átmeneti formáját mutatja. A szöveg még nem tünteti fel a német és szláv jövevényszavak *-ir*, *-ír* végződése helyén az *-ér* változást (Horger Antal: MNy. 41: 62).

Funkció. Szavunkra a legkorábbi példamondatot 1699-ből közöltem (Nyr. 88: 206). Újabb adatunk több mint fél évszázaddal helyezi előbbre az első előfordulás időpontját: 1637: [Georgius Komaromi] harmad fel eztendeig tanítot. Mely Scholaban valo sovargast el unvan, hagi bizonios *functioban* lehètne elete, minapiban talalt vala megh, es instalt hogy Predikatorsagra promotealjam” (RMKT. XVII. sz. 2: 331); suadealtam, hagi typographiaban aaljon es . . . abban az *functioban* holtaig maradgion megh” (uo.).

Galéria. Szavunk számos jelentésváltozatot mutat: karfás vagy oszlopos tornác; színházi karzat; művészi gyűjtemény stb. (EtSz. 2: 876); belső erkély; valamely díszteremhez vezető egyik vagy mindkét oldalán nyitott széles, díszes emeleti folyosó; hosszú, díszes, folyosószerű terem; két épületet összekötő fedett, de két oldalán nyitott folyosó; keskeny hosszúkas termekből álló képtár stb. (ÉrtSz. 2: 989). Az első magyar adatot 'karzat' jelentésben Kunoss Gyalulatjából ismerjük 1835-ből (EtSz. 2: 876). A kifejezés korábbi lelőhelyén, Szathmári Király Ádám naplójában a szöveggörnyezet alapján valószínűsíthető alábbi két jelentésben fordul elő: 1. 'műkincsek helye': 1713: „Mi az Kápolnábul kijúvén, az Király kis *Galleriáját*, maga házait az hol holmi köves portékái vadnak, jártuk meg” (Rákóczi Tár 1: 269); 2. 'a királyi palota díszes fogadó

terme': 1715: „ő Felséghe Trónusában ült, az egész Királyi-vérből való Fejedelmek, Herezegek, Urak és Fejedelem-Asszonyok pedig azon az nagy *Galleriában* voltak" (uo. 1: 345).

Haditanács. Legutóbb 1705-ben jelöltem meg címül írt szavunk felbukkanásának évét (Nyr. 88: 207). Van ennél korábbi adatunk is: 1657—58: [Az generaloknak] hasonló casusban az *haditanács*tól ezelőtt is volt animadversiojok, azért ők nem, hanem én magamra vöttem, császár és az *haditanács* előtt okot adok róla" (Kemény János önéletírása és válogatott levelei 1959. 247).

Informál. Szavunkra Loványi Gyula 1644-ből közöl adatot (MNY. 49: 505). A szó használatát azonban már a XVI. század utolsó negyedétől kezdve kimutathatjuk: 1578: „malth mindgiaralth *Informalliam* keg(yelme)teketh rula, Maftys chyak azonth irhatom" (Házi Jenő: XVI. századi magyar nyelvű levelek 105); 1584: „montam walla hogy *Informalom* az wraymat" (uo. 137); 1600: „vaygon-e héja vagy nines, . . . Tholdi István által minket *informáljatok* felöle" (Szádeczky Lajos: Erdély és Mihály vajda története 324); 1638: „Vaczi Peter Nagdhoz menven, mikeppen *informalta* legien maga tugia" (RMKT. XVII. sz. 2: 334). Loványi adatával egykorú idézetünk: 1644: „Farkas István uramék s többek is ezekben Nagyságodat hasznosban *informálhatják*" (Kemény János i. m. 342).

Kocik. Jelentése 'kuckó, zug, sut, kemence möge' (MTsz. 1: 1237). A szó *kucik* változatára a legkorábbi adatot Implom József közölte 1653-ból (MNY. 46: 188). Pejachevich Xav. Ferencnek az 1730-as években lejegyzett tájszógyűjteményében *kocik* fordul elő (Gáldi László: MSzótIr. 68). Miskolezi Csulyak István lakodalmi költeményében is ezt az alakot találjuk: 1608: „Nem ül az *koczikban* lepüdvén gereznában: | de kenyeret szépet süt, főz, sző, mert tudgia hogy aszony ő" (RMKT. XVII. sz. 2: 45); a költő I. Rákóczi Györgyhöz írt levelében is használja a kifejezést: 1637: „Mivel pedig az mas ember *koczikjat* nem szoktam volt, . . . vöttem egy fel haz teleket" (uo. 332).

Kommandíroz. Legkorábbi adatunkat 1697-ből idéztük (Nyr. 88: 207). Szavunk már 1688-ban előfordul: „eő Naga az Tiszán túl való földet nem *Commendérozza*, Hanem General's Ha'szler űramra eő Ngára van bízva" (Hornyik János: Kecske-mét város története 3: 316).

Opera. E XVIII. századi műveltség-szavunkra vonatkozó szótörténeti ismereteinket szeretném néhány adattal kiegészíteni. Nemrégiben még azt állítottam, hogy a szó 'operaház' értelemben csak elvétve fordul elő a XVIII. század végén, s az első példát 1788-ból említettem (Nyr. 88: 57). Pedig az *opera* 'operai előadásokra épült színház' jelentésben már jóval előbb feltűnik, még mielőtt Faludi Ferenc az *operaház* szót használta. (Cikkemből kimaradt a NySz. [1: 1371] adata: 1770/1771: NU. 268). Szavunk többször előfordul Szathmáry Király Ádám naplójában. Rákóczi Ferenc részt vesz a francia udvar szórakozásaiban: 1713: „Ebéd után mentünk Granmond Herczeghez, onnan az *operára* mentünk, az holott egy Actát repraesentáltak muzsika-, ének-szóval, és minden egyéb mesterségekkel" (Rákóczi Tár 1: 273); 1713: „Ebéd után Párisban volt Urunk hat lovas hintón az *Operára*" (uo. 292); 1714: „Ebéd után négy óraker az *Operára* voltunk" (uo. 295); 1717: „Voltam az *Operára*, az holott az Furiosus Rolandot repraesentáltak az Theatrumon" (uo. 383).

Két jelentésben, 'dalmű' és 'operaház' értelemben kerül egymás közelébe a szó a következő naplófeljegyzésben: 1713: „Ezen az nap délután az *Operára* volt ő Felsége,

az *Opera* után pedig hálásra Passiban mentünk” (uo. 279). Nyilvánvaló, hogy e közlés szerint Rákóczi az *operaházban* volt, s az *opera* előadása után tért szállására.

A XVIII. század végén egyre gyakrabban találkozunk 'dalmű' jelentésével. Így használja Kisfaludy Sándor is: 1796: „az itt való szép teátrumban éppen *opera* is adatott” (Napló és francia fogságom. 1962. 45): „ma egy *operája* adatott Cimarosának” (uo. 68) stb. A századforduló táján a szó vulgarizálódik (Nyr. i. h.). Gaal György tudós palóca is számon tartja a teátrumi érdekességek között: 1804: „ezen Lodovitska nem tsak valami közönséges Comédia, hanem *Opera*, a' melybe mindék tsak énekelnek” (A' Tudós Palótz avagy Furkáts Tamásnak Mónosbélbe lakó sogór-urához írt levelei 5: 20); „Tegnap ... a' Rekulus névű Comediát játszották; a' mely nem alább-való a' Lodovitskánál noha noha amaz *Opera*” (uo. 21).

Parola. A NySz. (2: 1240) szavunkat két jelentésben veszi számba. Mindkét jelentés adataihoz van megjegyzésünk: 1. 'fides data, parole': a NySz. az első példamondatot Thököly naplójából idézi 1693-ból, a második előfordulást pedig Faludi Nemes Emberéből 1744/1748-ból. Korábbi adatunk évszáma: 1657–58: „Én pedig úgy megböcsültem, levén is esmeretségem vele, hogy magam sátoromban hálattam minden kötözés, vallás nélkül, *parolájára*, azaz: hitre” (Kemény János önéletírása. 1856. 347). A NySz.-ban közölt két időpont közé néhány újabb adatot iktathatunk: 1699: „már nagyságod méltóságos parancsolatja előtt magam *parolájára* adattam az Sidokkal kétt aranyot” (Grünvald Fülöp—Scheiber Sándor: Magyar—Zsidó Oklevéltár V/1: 505); 1700: „ha kgdnek szüksége lészen pénzre, succuráljon az én *parolámra*” (Széchényi György levelei Ebergényi Lászlóhoz 79); 1703: „a kik kezeket, *parolájokat* adták, lettek volna vagy 40-ig való” (Arch. Rák. 9: 106); 1703: „Azon hires tolvaj Pintye, mint *parolát* és hadakozó regulát nem szokott ember ... Nagybányát meg akarja erővel hágtatni” (íjf. Teleki Mihály naplója. 1960. 23); 1705: „Én arra adtam *parolát*: revocálom, csak két-három hétig viselje kegyelmed magát” (Rákóczi Tár 2: 106); 1706: „tudja a fejedelem micsodás a német *parola*” (Pápai János törökországi napló. 158); 1707: „ismerik már a német *paroláját*” (uo. 263); 1708–10: „azért is könnyen adék *parolát*” (Bethlen Miklós önéletírása 1955. 1: 244) stb. — 2. 'tessera, s'gnum, losung': a jelentéssorhoz a NySz. Bethlen Miklós önéletírásából (1708–10) közöl példamondatot. Alábbi idézeteink időben megelőzik a NySz. adatát: 'bevétel, befolyó pénz' értelemben: 1700: „Az kgd *parolája* haladtan halad, jó volna egyszer hazatekinteni, szegény Julinka sem bánná, ha az gazda az ház körül forgolódnék” (Széchényi György levelei 56); 'jel, jelszó' jelentésben: 1706: „Az *parolát* annak rendi szerint kiadván, minden étczaka háromszor czirkáltasson” (Hornyik János: Kecskemét város története 4: 392); 1707: „[A fejedelem] a' *parolát* kiadván, Szent-Péteri Imre Urat behivatta” (Rákóczi Tár 1: 65); 1708: „A *parola-kiadás* előtt az egész Fejedelmi Udvara népét összevgyűjtván, az Udvari Edictumok elolvastattak” (uo. 123) stb. — A *parol* alakváltozatot Csefkó Gyula idézi 1644-ből (Nyr. 73: 82).

Szél. Beke Ödön Széchényi Györgynek egyik 1710-ből keltezett levelével kapcsolatban rámutat arra, hogy a szövegben előforduló *szél* jelentése: 'hír' (Széchényi György levelei Ebergényi Lászlóhoz 232), s megjegyzi, hogy a NySz. ezt a jelentést nem közli, jöllehet a szólások között idéz rá példát, s a nép is használja Szamosháton (Nyr. 71: 107). A *szél* 'hír' jelentésben korábban is, másutt is előfordul: 1657–58: „valami oly *szél* érte őket, mintha én gonosz szándékkal, seregekkel mennék” (Kemény János önéletírása. 1856. 230); 1708–10: „Ezek és a Daczó Jánostól ekkor ismét újonnan indított, inkább hazug, mintsem vádoló *szél* épen desperatióra vitték [Béldi Pált]” (Bethlen Miklós önéletírása. 1955. 1: 288); 1767: „küldvén ő felsége egy udvari cammerfraut br. Grassnét,

azelőtti fogarasi commendansné udvari hintón. Kinek érkezéséről vévén *szelit* a püspök, kiindult” (Halmagyi István naplói Monírók 38: 319); 1767: „nem tudom mi *szél* érte a püspököt, mert a ki eddig ezen dologban egészen belé feküdve volt, most azt mondotta, nem elegyíti többé magát ezen dologba” (uo. 327).

Szodoma almái. Ennek az Arany Jánosnál is felbukkanó ókori legendamotívumnak világirodalmi forrásaival Tolnai Vilmos (EPHK. 48: 87) és Scheiber Sándor (Nyr. 77: 138) foglalkozott. Magyar irodalmi előfordulását kimutatták Aranyon innen Csokonainál (Scheiber Sándor: Nyr. 79: 461) és Kiss Istvánnak Magyar Philosophia című, 1730-ból való kéziratos munkájában (Schmelezer Imre: Nyr. 77: 315). A legendaelemet már korábban felhasználta az az ismeretlen énekszerző, aki a Báthori Gábor elleni lázadásról 1611-ben írt verszetet: „Giümölczek ollian, mint szauaniu alma, | Auagy Sodoma hellien termet *alma*, | Kiuöl ha nézed, fölöteb szep tizta, | Ha bele haraps, hamual uan rakua” (RMKT. XVII. sz. 1: 446).

Tángál. Szépe György címűl írt szavunk első előfordulását 1589-ből idézi: A szó jelentése itt még az 'ér' és a 'ver' értelmezés között ingadozik. Megállapítása szerint a NySz. két adata közül az 1613-ból való példamondat az elvont 'érint, reá vonatkozik' jelentésű *tángál* első jelentkezése forráshelyének minősül, az 1659. évi idézetben előforduló ige pedig a 'röviden említeni, pedzeni' jelentéstartalmat fedi. Végeredményben: értelmezési problémától mentes adatot az 'üt, ver' jelentésre a régiségből nem ismerünk (Pais-empl. 384—6). Miskolczi Csulyak István lakodalmi énekéből közlendő alábbi adatunk időben ugyan csak a szó második előfordulását jelzi, de jelentéstani szempontból félreérthetetlenül az 'üt, ver' fogalom tartalmi jegyeit hordozza, s így e jelentésre első példánknak tekinthetjük: 1608: „Igy teis szent házaz kérélc tizedhez ugy lás | jambor feleséged meg ne rongald hasáb fával né *tangál*” (RMKT. XVII. sz. 2: 45). — Szépe György feltételezése szerint (i. h. 386) a XIX. századtól kezdve ismerünk egy 'érint' jelentésű *tangál* szót is, amely hangalakját, használati körét (gazdasági-kereskedelmi élet) tekintve és a *tángál* felbukkanásához viszonyított időtávolságot is figyelembe véve, nem azonos az előbb említett kifejezéssel. A feltételezést kérdésessé teszi a *tangál* szóalaknak 'érint, reá vonatkozik, illet' értelemben való előfordulása a *tángál*-al egykorú politikai-diplomáciai nyelvben: 1657—58: „az svecziai general, Torstenson, az fejedelemmel lött confoederatióban befoglalta vala az francziai királyt is, és több ő confoederatusit is, de mind az reputatióra nézve, mind pedig hogy némely punctumi az foedusnak *tangálják* vala a religiókat is, melyek felöl nem köteleztethetik vala az franczuz, . . . kényszeríteték . . . az fejedelem külön tractálni a franczuzzal” (Kemény János önéletírása. 1856. 426). (Az emlékirat legújabb harmadik kiadása is a *tangál* hangalakot tünteti fel. [Kemény János önéletírása és válogatott levelei. 1959. 296]). Szavunk a hadi élet nyelvében is feltűnik. Rákóczi Ferenc Bercsényihez írt levelében használja a kifejezést: 1706: „Az mi az Eszterházi Antal úr Kegyelmeddel közlött levelét illeti: arra directe, Kegyelmednek informátiója nélkül megfélelek, az mennyibe *tangálja* az dirib-darab ezereknek reformátióját” (Arch. Rák. 1: 562). Adataink alapján a következőkre gondolhatunk: a) a *tángál* > *tangál* hangalaki módosulás (I. Szépe: i. h. 388) már a XVII—XVIII. század latinos műveltségű egyéneinek nyelvében megtörtént; b) a régi *tángál* és az újabb *tangál* azonos szavak, hisz a *tángál* ~ *tangál* használatában feltételezhetően később sem szakadt meg a folytonosság; c) csak a szó használati köre szélesedett ki a XIX. században: a hivatalos nyelvből átkerült a gazdasági-kereskedelmi élet szókincsébe.

Topánka. Szavunk legkorábbi előfordulásainak dátumát két közlés jelzi: Implom József 1782-ből (MNY. 58: 230), Grétsy László pedig a NSz. cédulaanyaga alapján 1783-

ból közöl adatot (MNY. 52: 74). Időpont-módosító példamondatunkat a kassai csizmadiák és vargák céhlevelében találtuk: 1735: „a' mi pedig a' mostanában viselni szokot *Toppánkáknak*, vagy-is Deli Csizmáknak Sarka, vagy-is *Steklie* csinálását, s bőrrel való beborítását illeti, az szabad lészen egy aránt, valamint a' Vargáknak, úgy a' Csizmaziáknak-is” (OLT. A. 72. M. Kancelláriai Levéltár. 2. csomag, 115 darab, 10 art.). (Vö. Moór Elemér: A bocskortól a toppánkáig. Nyr. 87: 120–2).

Az idézetünkben olvasható *stekli* szóhoz a következő megjegyzést fűzzük: E 'csizmasarok' jelentésű német jövevényszavunkat Hartnagel Erzsébet forráshely-megjelölés nélkül említi: „*stekli* 1738” (MNYTK. 32: 12). Implom József példájának évszáma: 1781 (MNY. 58: 228).

Tucet. Gáldi László szótártörténeti monográfiájában olvassuk: „Gyarmathi partiuminak jelzi *tucat* szavunk *tutzel* változatát”, és a MTsz. is csak Sátoraljaújhelyről, valamint a Székelyföldről közöl *tucet* alakot (MSzótIr. 75). Idézendő adataink azt igazolják, hogy a szó a Dunántúlon is használatos volt. Első előfordulását egy győri lakos végrendeletéből Wertner Mór közli 1629-ből (Nyr. 43: 85). Egy ennél korábbi ismert példánk ugyancsak Dunántúlról való: Hegykői András soproni vámos által szedhető vámtarifa tételei között fordul elő: 1597: „Egy hatas kolmár terh kalantul *Tuczett* . . . 2” (Házi Jenő: XVI. századi magyar nyelvű levelek 237). Egy Keszőről (vár Sopron megyében) keltezett levélben szavunk még nem mutatja az úfn. *dutzend* < *tutzel* szókezdő hangváltozást (Petz Gedeon: MNY. 23: 144): 1704: „egy *duczet* aranyot küldtem a Nagyságod jó akaratajért” (ArchRák. 1: 313). A szót a németújvári születésű Faludi Ferenc is használja: 1744/1748: „csak két *tucet* fakadékot oltanánk az asszonykának mind a két részről piros arcájára” (NE. Toldy-kiadás 18). Szegedről is van adatunk. Pídamondatunkat a szegedi szűcsök céhleveléből idézzük: 1807: „ha Kulső Mester emberek, Kalmárok, Görögök, Zsidók, és Török Jobbágyok vásárokon kívül *Tuczett* számra Ruhát . . . árulni Szegedre hoznának, ne legyen szabad . . . az olyan portékát . . . vásárlani” (OLT. A. 72. M. Kancelláriai Levéltár 2. cs. 165. tételsz. 13. art.). Az OksZ. a *toczet* adatot a kassai céhek 1635. évi árszabásából idézi (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 8: 480).

Újdonatúj. Beke Ödön szerint (Nyr. 70: 107) összetételünk újabb keletű. A régi nyelvben csak az *újdon-új* alakulat fordul elő, s erre is legkorábbi adatunk 1722-ből való (Nyr. 71: 27). Címül írt szavunkat már a XVII. század nyelvében megtaláljuk: 1644: „Az minemű marháimat elvitték . . . két nyusztal bélelt veres scarlat süvegemet, egyik *ujodanatt uj*” (A Pálóczi-Horvát család naplója. MonÍrók 31: 205).

Virtuosus. Legkorábbi adatunkat e szóra a XVII. század végéről közzeltük (Nyr. 88: 209). Szavunk azonban már a század közepén jelentkezik. Kemény János gyakran használja: 1657–58: „[Pécs't] az *virtuosus* fejedelem nem szenyvedhetette” (Önéletírása 1856. 10); „maga bátyját is, kivel atyafigyermek volt, magánál sokképen *virtuosusb*, . . . tyrannusi kegyetlenséggel öletett meg” (uo. 18); „commendálta successorának Homonnai Bálintot, ki igen *virtuosus* ember volt” (uo. 27) stb.

Vizita. Nyelvészeti irodalmunk e Göcsejben, Baranyában 'újoncozás, katonasorozás, vizitálás', a székelységben 'látogatás' jelentésű szavunkra (MTsz.) az elvonás (< vizitál) jelenségei közt utal (Simonyi Zsigmond: Nyr. 32: 474; Knieszsa István: MNY. 29: 153), történeti múltját Désiné Éltés Emilia összeállítása veszi számba: a kifejezés Csokonainál bukkan fel 1793-ban (A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben 94). A szó 'látogatás, vizit' értelemben már a XVIII. század elején megjelenik:

1706: „hogy *visitát* nem adtanak, nem egyébnek tulajdoníthatjuk, hanem, hogy talám Nagy-Szombatban való érkezések illendőképpen tudokra rem adatott” (ArchRák. 1: 552); „beérkezések alkalmatosságával az *visitát* Kegyelmeteknek meg nem adták volna” (uo.); 1714: „Egynehány *visitát* tett ő Felséghe az városban” (Rákóczi Tár 1: 338); 1715: „az fürdés után egy *visitát* tévén, az maga posta-széjáján visszajött Clanyi-ban hálásra” (uo. 349) stb.; 1752: „A régi fejedelmi házak követjei . . . adnak egymásnak *visitát* először” (Halmágyi István naplói. Monfrók 38: 466); 1753: „die 26-ta visszaadtuk mi is a *visitát*” (uo. 593); 1766: „Leányának . . . hagyott 16 ezer forintokat . . . A doctoroknak pedig . . . minden *visitáért* egy-egy aranyat” (uo. 244) stb.

Zsoldos Jenő

Miskolc. Móricz Zsigmond — hogy stílusos legyek — kitalációja. Tauszig Mária-hoz intézett leveleiben kétszer is előkerül (Irodalomtörténet 1957. 347, 349). A *Cigónia*, *Matyónia*, *Palóc(ón)ia* és *Tócía* tréfás képzések mellé (EtSz. 1: 673; Gyalmos: MNy. 29: 288) odakerül hát a *Miskolc* nevéből képzett *Miskolcía* is.

Az újlatin *-ia* képző a sok vele alkotott szó analógiás hatására kezd az egyes nyelvekben nemzeti képzővé válni. A „szülőnyelv”-ből való elválást mutatja, hogy a *k* és *t* hang már nem válik előtte *c*-vé, mint a vele alakított régebbi képzésekben (*frank* > *Francia*, *trák* > *Trácia*, *dák* > *Dácia*, valamint *karantán* (~ *korontál*) > 1683: *Karinczia*, *Dalmácia* stb.): *Szlovákia*, *Karintia*, *Kárpátia* (budapesti étterem), *Udmurtia*, *Burjátia*, *Jakutia*. — Gondolom, hogy Móricz a város nagy területen való fekvésére akar célozni vele, ha ugyan nem a sok jelentésű *miskulancia* szó járt eszében (MNy. 47: 73), úgy mint Mikszáth Kálmán, mikor az árvízkárosultak megsegítésére kiadott „Szeged könyve” első kötetében körölt írásának a *Szegedország* címet adta (57). Hasonló a ma is járatos *Biharország*, *Csikország* (Száz. 3: 279), *Somogyország* és a XVI. századi „sovány *Szilágysország*” (MNy. 6: 121). A latinos hangzást a magyar városnév szóvégi afrikátája is segíti, vö. 1344: *Bis'ricia* (SzékOkl. 1: 51) '(az erdélyi) Beszterce'; *Furfangócía*, *Bolondócía* (Nyr. 1954. 443).

Van a képzőnek olyan jelentése is, amely helyiségre, épületre, intézményre vonatkozik. Ide tartozik a diétai főkolompások találkozóhelyének *Kolompériu* (MNy. 26: 341) és a bohémtyánák *Bohémia* (MNy. 29: 288) neve. Szegeden a pénzügyőri hivatalt *Finánciá*-nak hívják (SzegSz.; Inczeffi: NyttudÉrt. 22. sz. 46, Nyr. 82: 110). Amikor az egyetemi Magyar Nyelvtudományi Intézet már nem ugyanazon épületben volt a dékáni hivatalal (vagyis a Múzeum körút 4/c-ben volt), a dékánit *dékániá*-nak neveztük: „Megyek a *dékániá*-ba”, „A *dékániá*-ban hallottam” stb.

Bár nem tartozik szorosan a tárgyhoz, a szöveg miatt megemlítem, hogy édesapámtól a *dukancia* szót is hallottam. A századforduló táján gyakran használt szó volt ez a nyírségi Károlyi-uradalmak (Aradvány, Nyírlugos, Kerekhalom, Györgyliget, Kántorjárosi stb.) tisztjei és cselédsége körében. Él ma is, de igen ritkán hallható, ilyen mondatokban: „*Dukancia* is járt”, „Megkaptad minden *dukanciádat*?” A példamondatokból kivehető jelentése: 'járandóság; ami dukál'. Bizonyára az *instancia* 'kérelem, kérvény' mintájára (1719: MNy. 60: 231) alakított szó. Szótározva nem találtam.

Kondássy Imre

Nyelvművelő levelek. Lőrincze Lajos irányításával szerkesztette Ferenczy Géza és Ruzsiczky Éva. Budapest, 1964. Gondolat Kiadó, 408 lap.

Ismét gyarapodott nyelvművelő irodalmunk: megjelent első leveleskönyvünk. Ez a kötet az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelezéséből tartalmaz 450 választ. Az érdeklődők leveleinek sok ezres tömegéből a szerkesztők gondos válogatással szemeltek ki éppen ezt az ötödfélszázadot. A legsűrűbben előforduló kérdéstípusokat tartalmazzák a közreadott válaszelemek. Így joggal mondhatjuk, hogy ez a nyelvművelő könyv fölér egy megbízható közvéleménykutatással. Ritka alkalom, hogy szembesítsük a kínálatot a kereslettel, a vélt igényeket a valóságosakkal. Ez a szembesítés egyaránt hasznos a nyelvtudomány munkásainak, a pedagógusoknak, valamint a kiadók szerkesztőinek.

1. Mi foglalkoztatja tehát elsősorban az embereket? A leveleskönyv alapján így válaszolhatunk: a nyelvművelés néhány elvi kérdése (Nyelvünk romlása, Mi a nyelvi helyesség próbaköve?, Van-e értelme a nyelvművelésnek?, A nyelvjárás nem „romlott” nyelv!); a személynevek tudnivalói (Névadás — a nevek keletkezése, Béla, Géza, Melinda, Ilona, Gina stb.); az igehasználat kérdései; köszönéstornák; a szófajok nyelvhelyességi problémái; etimológiák és szótörténeti érdekességek; szavak alakváltozatai (*kataribé — karalábé, bocsát — bocsíjt, rizs — rizsa, uhorka — ugorka* stb.); rokon értelmű szavak használata (*gyűlés — ülés, költemény — vers, bőr — labda* stb.); „valódi és vélt újítások” (*erőnlél, meős, fupor — fűrészpör* stb.); az illeszkedés nehezebb esetei; a határozóragok (vonzatok); a névutóhasználat; a számbeli egyeztetés; a szórend kérdései; szólás-magyarázatok; mondatelemzések; vesszorértelmezések; a helyesírás számos kérdésköre.

2. Ha végigolvassuk a leveleskönyvet, elégedetten megállapíthatjuk: az érdeklődők alapos, meggyőző feleletet kaptak. A válaszadók körültekintően vizsgálják a kérdéses jelenségeket; amikor lehet, a nyelvtörténet tanulságaival is megismertetik az olvasót. Különbséget tesznek tipikus és különleges használat, az egyes stílusrétegek gyakorlata között. Érzékeltetik, mi a fejlődés iránya, mi egyezik meg nyelvünk szellemével, mi vág egybe szemléletünkkel. Százával idézhetnénk fenti állításainkra a meggyőzőbbnél meggyőzőbb példákat.

Elenyészően csekély azoknak a válaszoknak a száma, amelyeket szívesebben olvastunk volna némileg bővített formában. Így például a 264. levelet: „A Bánk bánba, a Bánk bánra vagy a Bánk bánhoz megyünk-e?” Az említett helyen ilyen magyarázatot találunk: „Az utóbbi *-hoz, -hez, -höz* ragos szerkezetek valószínűleg német hatásra keletkeztek, mert a németben mondják az ennek megfelelő határozói alakokkal. Ezt bizonyítja az is, hogy a *-hoz, -hez, -höz* ragnak ilyen szerkezetekben való alkalmazása Budapesten volt divatos, ahol a német hatás erősebben érvényesült, míg például a kolozsvári színházlátogató közönség a *-ba, -be* ragos alakokat alkalmazta.”

Aligha kétséges, hogy belső okok is közrejátszottak a hibáztatott forma elterjedésében. Ilyen lehet például a *megy* ige szokásos vonzata: *megy Istvánhoz, Nórához, a*

nagypapjához, a leányhoz; valakihez, valakikhez. Minthogy színdarabok és filmek címében nem ritka a személynév vagy személyt jelentő más szó, könnyen léphetett a *-ba*, *-be* helyére a *-hoz*, *-hez*, *-höz*: *Othellóba* — *Othellóhoz*, *Nórába* — *Nórához*, *Megperzselt lányokba* — *Megperzselt lányokhoz* stb. A botlást, a raghasználat összekeveredését csak megkönnyíthette, hogy a határozott névelőt személynevek előtt is elég általánosan használják: *Megyek a Nórához*. (= a Nóra nevű ismerőshöz); *Megyek a Nórához*. (= a Nóra című színműbe.)

Szintén belső okként említhetnénk azt a fajta nyelvi „realizmust” vagy inkább „naturalizmust”, amely főként Budapesten hódít. A *-ba*, *-be*; *-ra*, *-re* toldalékos szót (személynevet) fővárosszerte sokan hajlandók „szóelemek szerint” érteni: *Megyek a Nórá-ra*. *Megyek a Megperzselt lányok-ra*. Egyesek azért választják inkább a *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragos megoldást, mert nem szeretnék áthágni ennek a helytelen nyelvszemléletnek a „szabályait”. Sokan nem kockáztatják, hogy mások beleakaszkodhassanak beszédükbe, hogy élcéldő, gúnyos helyreigazító kérdéssel forduljanak hozzájuk.

Hasonlóképp érdemes lett volna bővíteni a 145. válaszlevelet is. Ebben a *zivatar* — *vihar* szó használatáról, jelentéséről tájékoztatja az olvasót Ferenczy Géza. Kifejti, hogy a légkörtan (meteorológia) szaknyelvében a *zivatar*-nak szűkebb a jelentése, mint a köznyelvben. A szaknyelvben tehát másképp értelmezhetnek egy-egy köznyelvben is járatos szót. Kíváncsinos lett volna még azt is leszögezni, hogy a köznyelvi beszédben nem vagyunk kötelesek ehhez a szaknyelvi értelmezéshez igazodni. Amit a meteorológusok egymás közt *zivatar*-nak neveznek, az nekünk: *vihar*. A légkörtan szakemberei éljenek a maguk körében szakszókkal; de csak akkor, ha társalgásuk szakmai. Ha beszélgetésük nem szakjellegű, akkor még nekik is a köznyelvi szót, illetve a szakszóként is használt hangsornak köznyelvi értelmezését kell követniük. Amennyire nem kényszeríthetjük a szakmákra a szavak köznyelvi jelentését, ugyanannyira nem erőltethetjük a köznyelv „szakszerűsítését” sem. A köznyelvi és szaknyelvi helyesírásról szólva (418. levél) félreérthetetlenül kifejti a válaszadó az odavágó elvi állásfoglalást.

3. A leveleskönyv kérdéseiből kitetszik, mi foglalkoztatja a nagyközönséget. De megvilágosodik az is, milyen az átlagember nyelvszemlélete, hogyan vélekednek a nem szakemberek nyelvi kérdésekről, milyen alapon bírálják el egy-egy nyelvhasználati jelenséget. Talán nem lesz fölösleges erről a „laikus” nyelvszemléletről részletesebben írni. Nagymérvűnek mutatkozik a „nyelvlogika” hiánya! Meglepő, mennyire nem ismerik a nyelv sajátos logikáját, illetve „logikátlanságát”. Úgy látszik, iskoláztatásunk eléggé kifejleszti a logikakeresést, a logikus gondolkodásra való törekvést. Már-már olyannyira, hogy a helyes nyelvhasználatot innen is veszély fenyegeti, mert ugyanakkor nem biztosítunk kellő helyet és nyomatékot ellensúlyként a „nyelvlogikának”. Halaszthatatlan feladatunk, hogy erősítsük a helyes nyelvhasználat, a „nyelvi logika” pozícióit!

Nem elégedhetünk meg tehát azzal, hogy csak egy-egy részletkérdésre adott válaszunkban hangoztassuk: a nyelv nem azonos a logikával. Közvetlenül, idevágó elméleti tanulmányokkal is segítenünk kell a nyelvszemlélet alakulását. Mihamarabb el kellene készítenünk egy „Nyelvi logika”, „Nyelvlogika”, „Nyelvünk és a logika” című munkát. Benne rendszerezetten lehetne tárgyalni ezt a kérdéshalmazt, történeti vizsgálódásokkal is erősíteni mostani állásfoglalásunkat. Másrészt: oktatásunkban is nagyobb teret kell szentelnünk efféle jelenségeknek. Bizonyos anyagrészekhez kapcsolva ismertetni balvélekedéseket, cáfolatukkal, nyelvlogikai érvekkel együtt. Érdemes lesz az oktatásban sok gyakorlatot és feladatot is ilyen célra fölhasználni.

Főként Budapesten kell sokat tennie az ismeretterjesztésnek a „logikus nyelv”, a „logikus nyelvszemlélet” leküzdésére. Azért éppen itt, mert alighanem e helyen legked-

vezőbb a talaj a balvélekedések számára. A pesti ember szellemessége, illetve szellemeskedése, tréfálkozásra való hajlandósága nem elhanyagolható mozzanata a „nyelvlogikai irányzat”-nak.

Hogy a fent vázolt jelenségnek mekkora a szerepe, azt csak ez a nyelv művelő kötet tette igazán mérhetővé. A kérdéseknek és válaszoknak jelentős százaléka ebbe a témakörbe illeszkedik bele. Íme néhány adat bizonyítékként: *alkalmaz, agyonüt, alkalmi áruk háza, álmodik valakivel, cipőtermelés, egyik legszebb, fölmerül, hazai csapat, jégbe hűtött, jön, következik, leszáll, pontosan 8 óra, visszafejlődés stb. stb.*

4. Emeljük ki a kötet stílárís harmóniáját! Jóllehet sok munkatársa volt a leveleskönyvnek, nyelvezete egységes, erőtől feszül. Ezt az erőt a célszerűség, a sallangmentesség, a nyugodt hangnem adja. A visszafogott humor és a finom, bujkáló ironia nem rí ki a válaszevelek szövegéből. A munkatársak sok ötlettel népszerűsítik a helyeset, a követendőt: változatos környezetbe szövik bele, maguk is alkalmazzák, szemléltetve a tételek, az ajánlások igazságát. Ez a közvetett nyelv művelés szinte rendszeresen végigvonul a kötetben. Legtudatosabban talán Ferenczy Géza él vele: „Ebből a fejlődési irányból feltűnően kirúg a két l-es *ventillátor*.” „Két külön dolog a kettő, s ezt nem lehet a formális logika kedvéért erőszakkal egyformásítani.” „*A céh, cseh, düh, éh, juh, méh, pléh, rüh* stb. szóban nem ejtjük a *h*-t szövegi helyzetben, összetétel előtagjának végén és mássalhangzón kezdődő rag, képző előtt.” Stb.

5. Végezetül műfaji megjegyzéseket tennénk. Viszonylag rövid idő alatt sok nyelv művelő kötet jelent meg. Már megkedvelt műfaji megoldásokat itt-ott módosítottunk. Korszerűsítettük a nyelv művelő irodalom hangnemét. Új formákat keresve helyenként formabontást végeztünk. Rendhagyó megoldásokkal is kísérleteztünk. Új műfajt, nyelv művelő levelet teremtettünk, illetve virágoztattunk föl a nyelvi művelődés szolgálatában. Milyen hálás téma, mennyire esedékes dolog volna számba venni a nyelv művelés hogyanját! Mennyi tanulsággal járna egy műfaji, stilisztikai elemzés arról a területről! Így kiderülne az is, hogy nyelv művelésünk formai dolgokban is (stílusában, műfajában, hangvételeben) folytonosan megújítja és továbbfejleszti magát, hogy minél hasznosabban munkálkodhasson a nyelvi műveltségért, a műveltség nyelvért, anyanyelvünkért.

Hernádi Sándor

Kossa János: Így írunk mi (Második könyv). Novi Sad, 1965. 311 lap.

A szerző — a jugoszláviai magyar nyelv művelés kiváló szakembere — ezzel a kötettel nyelv művelő írásainak második válogatását adja közre. (Az első kötetet Grétsy László ismertette folyóiratunk 87. évfolyamának 259–62. lapján.) A 89 fejezet négy nagy egységbe sorolódik. Ezeknek a sorrendjében tekintjük át a kötet anyagát.

1. Az első csoport címe: **Tisztán**, s a szerb-horvát nyelvi hatásokkal foglalkozik. Így ez a csoport tartalmazza azokat a problémákat, amelyek a jugoszláviai magyar nyelv művelés sajátos tartalmát adják. Természetes, hogy az államnyelv kisebb-nagyobb mértékben hatással van a magyar nyelvre. Két nyelv és két nép érintkezése idézi elő azt a sokszor előforduló jelenséget, amelyet a szerző — Dugonics András Példabeszédeinek egy szólásával — így jellemez: „Fele víz, fele voda”. Főleg fordítás révén keletkeznek hibák a magyarban. A szerző ilyennek tartja az *annak* mutató névmás betolakodását efféle mondatokba: „feleségemmel és *annak* barátnőjével...”, a ható ige

háttérbe szorulását a szerb *moгу* hatására, a határozónak indokolatlan elöretörését a mondat élére efféle esetekben: „*függetlenül* a fenti értékeléstől...”, „*párhuzamosan* ezzel a jelenséggel...” Sajnos, nem kell a szomszédba menni ezeknek a hibáknak hazai változataiért, úgyhogy általánosabb „fejlődést” gyaníthatunk ilyen közös szabálytalanságok láttán.

Közvetlenebb szerb-horvát hatást inkább azokban a fölületes, mechanikus fordításokban láthatunk, amelyek szép számmal akadnak a magyar nyelvű újságokban.

Egyik típusa ezeknek a „tévedéseknek” az állandóbb jellegű szókapcsolatoknak a téves magyar nyelvi reprodukálása. Ennek az esete forog fön, amikor *fekete sör*-nek írják a barna sört, *fehérkáv*-nak a tejeskávét, a folyamat *karikájáról* beszélnek a folyamat láncszeme helyett, s *csikorgó* ellátásról akadozó helyett stb.

Egy másik típusa a tévesztésnek valamely több jelentésű szerb-horvát szó egyik jelentésének általánosítása. Efféle eseteket kárhoztat a szerző: „A járási titkár *meséli*...”, „...*mesélte* halálra ijedten a két gyermek...”. A fordítónak azt ajánlja a szerző, hogy izlelgesse egy kicsit, *beszél-e* vagy *mesél* az, akiről a szerb azt mondja, hogy *priča*. Hasonló fölületességről vall az az újságíró is, aki a férfiről, illetőleg nőről azt írta, hogy *szerecsére* vágyik, pedig a valóságban *boldogságra* törekszik.

Szóvá tesz közös szerb-horvát és magyar nyelvi hibákat is, így a *végett—miatt* névutótévesztést. Sokszor azonban közös gyökere van a közös hibának: germanizmus, anglicizmus vagy romanizmus, mint ebben a mondatban is: „Tudom, hogy hiába siratnánk a kiömlött tejet” — a szerb és a magyar fordításban egyaránt benne rekedt — az anglicizmus (*crying over spilled milk*).

Kossa János elvi álláspontja a nyelvi egymásra hatásból eredő hibák elbírálásában tiszteletreméltóan világos. Több ízben is kinyilatkoztatja nyelvművelő meggyőződését. A kétnyelvűség történelem adta tény — vallja a szerző —, tehát természetes dolog, hogy „nincs olyan ember, aki időnként bele ne esne egy-egy szerb-horvát nyelvi sajátosság ... kelepéjébe, s önkéntelenül át ne ültetne tövestül egy-egy kifejezést a magyarba” (27). A két nyelv koegzisztenciájából azonban nem annak kell következnie, hogy a kettő összekeveredjék. „Hszen a kétnyelvűség elsősorban azt jelenti, hogy meg tudjuk különböztetni az egyiket a másiktól... Mert ha összezagyváljuk a kettőt, végül egészen eltompul a fülünk, a nyelvünk, az érzékünk a tiszta, elegyítetlen beszédre, sőt előbb-utóbb a tiszta, szabatos fogalmakra is. Mert ha felemás a szó, homályos a fogalom és felemás a gondolkodás is” (34).

2. A könyv második negyede a *Helyesen* címet viseli, s benne a nyelvhasználat hibáit tárgyaló cikkek olvashatók. Hasonló alakú szavak összetévesztéséről szól egy fejezet: a nálunk is elég gyakori *szível—szívvel*, *eggyelőre—egyenlőre* esetén kívül többek közt a *vetélkedés—ve:élykedés*-t említi. Több fejezet szól a szellemesen „vonzat-összeütközés”-nek nevezett szókapcsolat-tévesztésekről, szórendi vétségekről, az *-ási*, *-ési* képző túltengéséről, a birtokos jelző *-nak*, *-nek* ragjának kitételéről. Ez utóbbi kérdéssel foglalkozó fejezetből hadi idézzük a szerző szemléletes tanácsát a krónikus tévesztőknek:

„*Itt van Sajó, a barátom kuttyája*. Ez kettőt jelenthet. Azt, hogy Sajó a barátom, és azt, hogy Sajó a kutya. Az első esetben így mondhatom félreérthetetlenül: *Itt van Sajónak, a barátomnak a kuttyája*. A második esetben ez a világos: *Itt van Sajó, a barátomnak a kuttyája*” (114).

A szerző védelmébe veszi az újabb fosztóképzős származékok közül a helyes alkotásúakat (*éber'elen*, *összhangtalan*), s a *nincs'elen* elemzésének apropójával egy fejezetet szentel a nyelv és logika különbségeinek megvilágítására. Védelmébe veszi a *meg van írva*-féle szerkesztésmódot „a vállalat is érdekelt”-féle igeneves megoldással szemben. Van azonban ennek a résznek olyan problémája is, amely érdekes és sajátos

nyelvhasználati kérdést érint. Jugoszláviában is ingadozik a nyelvhasználat a helynevek *-ban*, *-ben*, illetőleg *-n* ragos alakjai között. „Pristinán vagy Pristinában?” — teszi föl a kérdést a nyelvünvelő, s arra a magyar nyelvszokásra hivatkozik, hogy a külföldi helynevek mind *-ban*, *-ben* ragosak (Velencén vagyunk a Dunántúl, de Velencében Olaszországban); a magyar helynevek ragozásának módjára pedig idézi azokat a végződések, amelyek után *-ban*, *-ben*-t használunk. Vajon milyen álláspontra helyezkedjék a jugoszláviai magyarul beszélő a jugoszláviai helynevekkel szemben? A szerző — igen helyesen — ezt a választ adja a kérdésre: „a jugoszláviai helynevek nem »külföldi helynevek«, nem akként ragozzuk, mert a magunkénak tekintjük őket. Nemcsak a hagyományos vajdasági magyar helyneveket s velük együtt ... szerb-horvát alakjukat is, hanem hazánk minden földrajzi nevét” (83). Ha ugyanis nem ehhez az állásponthoz ragaszkodnánk, akkor az a különös helyzet állna elő, hogy a hagyományos magyar nevű helyneveket másképpen ragoznánk, mint szerb-horvát párjukat, tehát Zentán, de Sentában stb. Az ösztönös nyelvszokás különben is „magyarul” ragozza a csak szerb-horvát alakjukban ismeretes helyneveket is: Rijekán, Delnicén stb.

3. A Pontosan cím alá foglalt cikkesoport (119—176) elsősorban a nyelvhasználat hanyagságait tárgyalja. Több fejezetben olvashatunk a szóhasználat pontatlanságáról, szóalaktévesztésekről (*maréknyi* — *maroknyi*, „rózsás helyzet” — „rózsaszínű helyzet” stb.). Önkényes szóértelmezéseket tesz szóvá a szerző („A szövetkezet megtalálta számadását”, helyesen: *számítását*). Többször igazítja helyre a szólásdeformálás baklövéseit („Bizony nehéz dió az öreg”, „Szidtam, mint a záporost” stb.) és egyéb könnyebb-súlyosabb nyelvbotlásokat.

Az idevágó cikkekben tárgyalt jelenségek közül kettő részesül nagyobb figyelemben. Az egyik az a szinte tendenciának tartható ferdülés, amely egyes szavak (kifejezések) és viszonyjelölő morféma-kategóriákat elmosó szerepében mutatkozik meg. A „mindenes szavak” problémája nálunk is ismeretes, s a kötetben most a jugoszláviai magyar nyelvnek egy-két változatát „élvezhetjük”: a *fogyaszt* például egybemossa a *vásárol*, *használ* („fogkrémet *fogyaszt*”), *eszik-iszik* stb. jelentését. Ilyen, mindenre jó szóvá lett a *végrehajtás* (büncselekményt éppúgy „hajtanak végre”, mint enyhébb kilengéseket vagy fegyveres felkeléseket), *ellenőriz* (ellenőrzik a gyermeknek nemcsak a viselkedését, hanem a hőmérsékletét, s ha ez aggasztó, akkor orvosi ellenőrzés alá helyezik stb.). Igen sok a „felszámolás” is — panaszkodik a szerző (a bajokat éppúgy *felszámolják*, mint a maradiságot, a babonákat és téveszméket, az alkoholizmust és az írástudatlanságot, a fogyatékosságokat, sőt még a hiányokat is...).

A viszonyító morféma-közül ilyen lazító szerepet játszik a *-nál*, *-nél* (ezt a mi nyelvhasználatunkból is jól ismerjük), s a *mellett* névutó. Ez utóbbi visszaéléseit a szellemes Mellébeszélés címmel pellengérez ki a szerző (egy évi *garancia mellett* adják el az árut, a diákok mérsékelt anyagi *kiadások mellett* szerezhetnek egyetemi végzettséget, s a legjobb *akarat mellett* sem tudnak jobb eredményt elérni stb.). A nálunk leggyakrabban előforduló „nagy *részvét mellett* temették el...” formán kívül tehát a jugoszláviai magyar nyelvhasználatból kapunk további riasztó adatokat.

A fegyelmezetlen nyelvhasználat egyik jellegzetes tünete a nyelvi képalkotás elbizonytalanodása. A szerző egy csokorra valót szedett össze ezekből a felemás képek-ből: a *tetőpontját* elért válság tovább *mélyül*, a politikusok a tömegbe *viszik* az *álláspontot*, a nemzetközi *helyzet megtorpan* stb. A szerző szellemesen pellengérez ki ezeket, mutatóba hadd álljon itt a glosszák egyike:

„Egy színes kis írásban olvastam a következőt: *A falat megakad a torkán, nem megy egy tapodtat sem tovább.* — A régi *tapodtat* ('tapodás, tapodásnyi') egy lábnyom, egy láb. Nem kell persze szó szerint 31,6 centiméteres bécsi vagy 30,4 centiméteres angol lábra

gondolni, de hogy torok és falat viszonylatban a *tapodtat* sok, az világos, mint a vakablak. Elméretezte az újságíró, a falatnak elég egy (akár bécsi, akár angol) hüvelyk is vagy egy ujjnyi” (175).

4. A negyedik csoport cikkei a *Választékosan* címet kapták (177–236) annak a központi gondolatnak a jegyében, hogy a nyelvi eszközök gondos megválasztása megmenti a beszélőt a színtelen-szagtalan kifejezésmódtól. A kellő tartás nélküli író embert ugyanis lépten-nyomon várják a frázisok és közhelyek uniformizáló csapdái. Ezeket tárgyalja a szerző ebben a részben.

Megmutatja, hogy szókészletünk elég gazdag ahhoz, hogy például a közvetítést ne csak a — sokszor hibásan is használt — *keresztül* névutóval fejezzük ki, hanem alkalmazzuk az *által*-t, a *révén*-t, az *útján*-t a megfelelő helyen. Az *úgy tűnik* igét is felválthatja az *úgy tetszik*, *úgy látszik*, *úgy rémlik* stb. Kipellengérez a *rendelkezik* révén a köznyelvbe lopódzó bürokratikus kifejezésmódot. Óv némely szó agyonhasználásától (a nálunk már lassan ritkuló *viszonyul* úgy látszik még elég gyakori), s az agyonhasználás révén tölteléksszá válnak szavaktól (az a *körülmény*, az a *tény* stb.).

Különösen gazdag vadászterület a divat felvetette s a sznobság fenntartotta idegen szavak világa. A mi hazai nyelvünkben kevésbé ismert konkrétumok ezek, hiszen mi nem szoktuk az *affirmál*(ódik), a *rekreáció* (üdülés), az *ambiens* (környezet), a *szoliter* (pontház), a *plazza* stb. szavakat használni, pedig leginkább francia eredetük nemzetközi fogalmukra enged következtetni. Viszont jól ismerjük a *hobby*-t, amely ott is kedvelt szava a társalgásnak.

5. A *Szép en* című cikkesorozat (237–292) a nyelv sajátos fűszereit kívánja mozgósítani. Bemutatja a szólások használatának árnyaló hatását, szavak hangalaki változatainak jelentésfinomságait (*hajol*–*hajlik*, *ad*–*ád*, *helyet ad*–*helyt ad*, sőt a *fürödni*–*fürdeni* különbségét is). Sokszor finom stíluselemzéssel mutatja meg, hogyan kerül a „csizma az asztalra”, azaz hogyan bontja meg a mondat hangulati egységét egy illetéktelenül odatévedt határozó, mint ebben a mondatban is: „... buszok, villamosok ... öntik magukból a kirándulókat, akik *üstöllést* megbontják a táj statikus nyugalomát”. A túlbonyolított kifejezés miatt az olvasó agyának sokszor cigánykereket kell vetni — ahogy a szerző jellemzi az efféle eseteket: „Nem *ritkaság*, hogy a család *ritkán* van együtt.”

Riasztó képet fest a nyelv hangzásbeli sivárságáról („legrettenthetetlenebbek”), s vonzót a hangulatfestés szépségeiről, mégpedig úgy, hogy mindkét nyelv egyazon természetű jelenségeit mutatja be. S frappáns választ ad annak az újságírónak, aki „szent” felháborodással kel ki a *szent*, *szentel* szavak átvitt értelmű használata ellen, mondván, hogy ezek a polgári sajtóból visszamaradt csökevények. Érdemes szellemes feleletének egy kis részletét elolvasni:

„Hogy időt, fáradságot, figyelmet ne *szentelhessünk* valaminek, ezen még csak túltennénk magunkat. De ezek szerint azt sem mondhatjuk: *szent a béke*, sem ezt: *egy szentet is kihozna a békétűrésből*, arról nem is szólva, hogy eszentül nem ráncigálhatjuk le a szenteket az égből káromkodásképpen. *Szent igaz* — azaz bocsánat — való igaz, hogy ezek nélkül is meg tudnánk lenni éppen, de hát mondjunk le arról a némelyeknek nélkülözhetetlen megoldásról is: *a cél szentesíti az eszközt*? S ne mondhassuk többé türelmetlenül: *mit állsz, mint a faszent*? ... És tiltsuk ki a szerelmesek szótárából azt, hogy *szenlem*, *angyalom*, *bálványom*, meg a nem kevésbé gyakori *imádlak*-ot?” (252).

6. A cikksorozatok témái sokszor természetesen érintkeznek egymással (pl. a szólásokról mind az ötben van szó — különféle szempontból). Ez aligha is lehet másként,

hiszen nem mindig lehet élesen megvonni a határt a szempontok között, a tárgyalt jelenségek pedig több változatban fordulnak elő. Sokkal fontosabb a csoportosítás problémájánál a kütetben megvalósuló korszerű és egységes szemlélet.

Erről érdemes néhány összefoglaló és méltató sort írni. Kossa János biztos kézzel nyúl a nyelv alakulásának minden problémájához. A nyelvet magát differenciáltan szemléli, s megkülönbözteti a mindennapi társalgás élőszóbeli zökkenőit az írott nyelv hibáitól, a köznyelveket a szakmai nyelvektől. Elsősorban azonban az újságnyelvet vizsgálja, hiszen hivatása is e felé a változat felé irányítja figyelmét (l. az önironikus címet!), de meg — ha jól ítéljük meg a helyzetet — a hírlap nyelvének tulajdonítja a nyelvi normalizálásban a legfontosabb szerepet. Amint az anyagkezelésből kitetszik, a hírlapíró a tollforgatók közül a legmozgékonyabb: ő közvetíti a világ minden részének új jelenségeit és viszonyait, fürge tollal, sajátos körülmények között, s ezért bizony sokszor nem eléggé érvényesülő nyelvi ellenőrzéssel. Fokozott figyelmet kell tehát szentelni a tollat vezérlő nyelvérzék fejlesztésére.

Az államnyelv és a magyar nyelv viszonyának helyes szemléletéről fontosabb már szóltunk. Ismételt hangúlyozzuk azonban a szerzőnek azt az erényét, hogy mindkét nyelv alapos ismeretében és egybevetésével világítja meg a jelenségeket, mindkét nyelv értékeit egyszerre félti a romlástól: egyformán mutatja meg a szólások szingazdagságát a magyarban és a szerb-horvátban, egyformán kívánja megtisztítani mindkettőt a fölöslegesen elburjánzó idegen és divatszavaktól. Sajátos helyzet az, hogy a magyar újságnyelv kétszeresen veszélyeztetett nyelv, ebből a szempontból: mechanikusan hajlandó átvenni közvetlenül a szerb-horvát nyelvből az oda beszivárgó nem kívánatos elemeket. Az egész társadalom nevében bélyegzi meg a nyelvi sznobságot, meleg hangon véve védelmébe a nyelvek igazi értékeit, színeit, gazdagságát a nyelvszegényítés pusztításai ellen. Ilyen esetekben nemcsak a helyeset, hanem a szépet, az esztétikumot is kellő nyomatókkal értékeli: a „blabla” fölületességével szembeállítja a nyelv történetiségében rejlő kifejező erőt, figyelmeztetve a mértéktartásra a túlszínezés pazarló stílusbetegsége ellen.

A szerzőt a tárgyalt nyelvi tények megítélésében tehát tájékozottság és stílusérzék egyaránt biztosan vezeti. Többször hangoztatja, hogy a nyelvhasználat normája a nyelvszokás, de nem ragaszkodik hozzá mereven: „... nyelvszokásunk a döntő — írja. — Alakuló, fejlődő, körülményeinkhez igazodó nyelvszokásunk” (84, az én kiemelésem, Sz. A.). Egy helyütt képszerűen így fejezi ki: „A nyelv királya a szokás; a király változik, alakul, fejlődik, de uralma kétségtelen” (152). Ezt a nyelvszokást állítja szembe azzal a véleménynel, amely a nyelvben a formális logikum megvalósulását követeli (lásd a *nincstelen* magyarázatát, 106).

Egészében véve a könyvet tehát szilárd elvi alapállás, sokoldalú nyelvismeret, határozott stíluseszmény teszi igen értékké s — reméljük — hatékonná is.

Szende Aladár

A finnugor népek nyelvével, történetével, néprajzával foglalkozó új francia folyóirat

Études finno-ougriennes címen egy új folyóirat első száma jelent meg 1964 végén a C. Klincksieck kiadónál (11, Rue de Lille, Paris 7e).

A folyóirat megjelenését két-három évi tervezgetés, előkészítő munka előzte meg. A lap kiadóttestületét az Élő Keleti Nyelvek Főiskolájának (École Nationale des Langues Orientales Vivantes) finnugor tanulmányi csoportja, valamint az iskola tanítványainak, volt tanítványainak és barátainak a köre alkotja. Szerkesztőbizottságában is ennek a főiskolának a finnugor tanszéke játszik vezető szerepet, élén a világhírű és nálunk különösen ismert és nagyrabecsült Aurélien Sauvageot professzorral, a szerkesztőbizottság elnökével. A szerkesztőbizottságnak egy másik kiemelkedő tagja, a szerkesztőbizottság alelnöke Jean Perrot professzor, a montpellier-i egyetem tanára. A lap főszerkesztője Gergely János, a Keleti Nyelvek Főiskolájának előadója, a Musée de l'Homme népzenei osztályának munkatársa. A szerkesztőbizottság tagjai közt a főiskola finn, észt és magyar szakos munkatársait találjuk.

Az első szám beköszöntőjét André Mirambel írta. A lap alapvető feladatául azt jelölte meg, hogy hasábjain finnugor tárgyú tanulmányaik eredményeiről számolhassanak be a kutatók. Egy elég népes kutatógárda működik már ezen a területen Franciaországban, s így a gondolatcserének eddig lehetséges módjai már nem bizonyulnak kielégítőnek; ezért van szükség erre a most meginduló folyóiraatra. A folyóirat, a francia finnugristák alapvető érdeklődésének megfelelően, elsősorban nyelvészeti kérdéseket akar tárgyalni, de helyet akarnak adni egyéb: néprajzi, történelmi, művelődéstörténeti stb. kérdések megvitatásának is.

Úgy látjuk, hogy a megjelent első szám arányai lényegében megfelelnek a célkitűzésnek. Két hosszabb tanulmány foglalkozik a mai magyar nyelv néhány nyelvtani kérdésével. Sauvageot professzor a hangtani kvantitatív különbségek szótani és alaktani szerepét vizsgálja, Jean Perrot professzor pedig az igei aspektusok problémájára, illetőleg az igei aspektusok és az igekötők közti viszonyra igyekszik rávilágítani (tanulmányának az a része, amely a következtetéseket tartalmazza, a következő számban jön). Ebben a híradásszerű ismertetésben természetesen nem vállalkozhatok ezeknek a tanulmányoknak bármilyen fajta értékelésére; azt azonban nem hallgathatom el, hogy milyen érdekes a magyar olvasó számára az, hogy egy kívülálló szemével vizsgálhatja anyanyelvének a jelenségeit. Ezek a tanulmányok azonban azt is sejtetik, hogy ez a sajátos szemléleti mód rá tud világítani néhány olyan jelenségre, amelyeket a mi szemünk nehezebben vesz észre.

A legnagyobb elismeréssel kell megemlíteni, hogy mind a példaként használt magyar szavakban, mondatokban, mind az idézett művek címében nincsenek helyesírási hibák. Ugyanez mondható el Alain Ducellier bizantinológiai tanulmányáról, amelyben a bizánci forrásoknak a magyar történelmi kutatásokban játszott szerepét ismerteti. Az, hogy a szerzők jelentős mennyiségben idéznek magyar nyelvű forrásmunkákat is, azt mutatja, hogy jól ismerik a magyar nyelvet, fel tudják dolgozni a magyar nyelvű tudományos munkákat.

A 80 éves Kodály Zoltánt ketten köszöntik egy-egy tanulmányjellegű rövid megemlékezéssel (a harmadik a következő számban fog jönni). A szerkesztői megjegyzés megemlíti, hogy a 80 éves Kodály Zoltán köszöntése egyben annak a tanúbizonysága is, hogy a folyóirat kiadására már 1962-ben készültek. Ezek a megemlékezések azonban nem veszítették el aktualitásukat, értékük, hogy egy-egy új vagy kevésbé ismert vonást tudnak hozzáadni a Kodály-oeuvre összképéhez. Szerzőik: Molnár Antal és a magyar származású holland zeneszerző, Frid Géza.

A kötet egyetlen, nem magyar vonatkozású tanulmánya Karl Bouda munkája, amelyben a mexikói huave nyelv jelenségeit veti egybe egyes finnugor nyelvek jelenségeivel. Ha első pillanatra talán örülünk is a magyar vonatkozású cikkek nagy számának (öt cikkből négy magyar vonatkozású), tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy ez az aránytalanság az első számnak egyetlen jelentősebb hibája. Reméljük, hogy a későbbi számok e szempontból is helyrebillentik a mérleget.

André Mirambel beköszöntőjében ismételten hangsúlyozza a folyóirat megszületésének jelentőségét, kiemeli, hogy ez a folyóirat fontos tudományos szükségletet elégít ki. Véleményéhez mi is csatlakozunk; nagy örömmel üdvözljük ezt az új folyóiratot, amely arra vállalkozott, hogy a finnugor népek, köztük a mi népünk nyelvével, történetével, kultúrájával akarja közelebből megismertetni a francia tudományos közvéleményt. A folyóirattal kapcsolatban a megfelelő tudományágak hazai képviselőinek a feladata kettős: olvasni, figyelemmel kísérni ennek a most megjelent francia folyóiratnak a számait, a benne megjelent közleményeket bekapcsolni hazai tudományos életünk vérkeringésébe; másrészt résztvenni a folyóirat munkájában, tájékoztatóknak, cikkeknek, tanulmányoknak a szerkesztőséghez való eljuttatása útján.

Reméljük és tiszta szívből kívánjuk, hogy a folyóirat a legjobb eredménnyel valósítsa meg maga elé tűzött programját. A megjelent első szám nagyon biztató, jó kezdetnek látszik.

Banó István

A Nyelvőr postája

Alkalmasint. Félreértésnek esett áldozatul rövid időn belül két cikkíró is az „alkalmasint” szó használatát illetően. Lássuk csak sorban!

1. Az esztétikai ízlésről és a lélektani sajátosságokról szólva (É. T. 1965. 4. sz.) olyan kísérletekről is beszámolt a cikkíró, amelyek során gyermekeknek, valamint műveletlen és művelt felnőtteknek két portrét mutattak. „Az idősebb gyermekek — folytatódik a cikk — már utaltak a *színre, a l k a l m a s i n t a formára* és ritkán általános benyomásaikra is” s. i. t.

2. A tűzokról, ritka pusztai szárnyasunkról írva (É. T. 1965. 6. sz.) egy másik cikkíró elmondja, hogy e madarak tápláléka „főleg növényi részek, magvak, gumók, de a l k a l m a s i n t elfogyasztják az egeret, a békát, gyíkot stb. is”.

Mindkét idézett szövegrészben ugyanolyan értelemben szerepel az *alkalmasint*, mindkét esetben tévesen, sőt értelemzavaróan. A cikkírók vitathatatlanul azt a k a r t á k kifejezni, hogy a gyermekek *egyes esetekben, olykor, bizonyos alkalmakkor, alkalmanként* utaltak a formára, illetve, hogy a tűzok *olykor, néha, alkalomadtán* elfogyasztja a felsorolt kisebb állatokat.

A szándék azonban nem találkozott a kivitellel! A mai magyar anyanyelvű olvasó az *alkalmasint* szón mást ért; márpedig — s talán nem árt elismételni ezt a közhelyet, egyes, túlzott „eredetiségre” törekvő tollforgatók kedvéért — a nyelv arra szolgál, hogy megértsük magunkat másokkal. A szavakat tehát nem úgy kell alkalmazni, ahogy mi értjük, hanem úgy, ahogyan olvasóink.

Az *alkalmasint* nem *alkalmanként*-et vagy *alkalomadtán*-t jelent, bármennyire hasonló is a hangalakjuk. Használatával azt fejezzük ki, hogy valami feltehetőleg, valószínűleg ilyen vagy olyan, vagy megtörténik: „Ha Szegeden járok, *alkalmasint* benézek majd hozzátok is” — ígérjük szegedi barátunknak másutt találkozva, s ő tudja, hogy igyekezni fogunk felkeresni őket, de nem biztos, hogy erre sor kerül.

Visszatérve mármost példáinkra: a kísérletben résztvevő gyermekek *olykor* utaltak a formára is; a tűzok pedig *alkalomadtán* (vagyis ha útjába kerül) elfogyasztja az egeret, a békát stb.

Ez bizony nem árnyalatnyi eltérés, egyéni stílusbeli fordulat, amin lehet vitatkozni, hogy hogyan is jobb! Itt más szóról van szó. Ezt a szerzők — vagy cikkük szerkesztője — nem tudta. Nem „alkalmasint” — hanem egészen bizonyosan nem!

Pető Gábor Pál

Epidémia. Egy idő óta rögeszmémmé vált, hogy kipirosceruzázom a kezembe kerülő lapokban, folyóiratokban egy mos! mindent elöntő áradással terjedő járvány tüneteit. Germanizmus és russzicizmus a fajtája, forrása pedig minden bizonnyal a Magyar Távirati Iroda: a külföldi jelentések fordításából terjedt át értekező prózánkba, sőt hovatovább szépirodalmunkba.

Rengeteg példát tudnék felsorakoztatni bármely nyomtatványból, mely kezem ügyébe akad. Most csak a Kortárs februári számából veszem a példákat. Nomina sunt odiosa, nem fontos, ki írta, itt járványról van szó, nem tehet róla, aki elkapta. De ha tudatosítjuk, legyőzhető. „Ezért értettem meg — másokkal együtt — rögtön Martinov verseit, vált *azoknak* hőfoka közössé.” Kiknek? A fogalmazás szerint a *másoknak* hőfoka. Holott azt akarta írni: a verseké. Helyesen tehát *azoknak* nélkül: *hőfokuk*. „A részleteket — *azok* mániákusan hasonlítottak egymásra! — senki sem tartotta célszerűnek ismertetni.” Főlöszleg az *azok*; ha mégis hangsúlyt akarunk érzékeltetni, helyénvaló így: *ezek*. „... mindenki buzgott a tettvágy és az életvágy, aki megmaradt, és akinek nem kellett félnie a számonkéréstől. (*Azok* bizony a fűrűlyukba is bebújtak volna.)” Megint értelemzavaró az *azok*, mert nem azt mondja, amit a szerző szándékozott. Ő úgy akarta, hogy értsük: *ezek*, tudniillik ez utóbbiak, akiknek volt félnivalójuk. „Nem eszmélkedik elméletekről — amelyek amúgy is mulandók —, csak a tapinthatóra s *annak* lelki vetületére irányul kutató tekintete.” Itt csak főlöszleg az *annak*, vagy ha írója szükségét érzi a nyomatéknak, mindenképpen: *ennek*. „... az Ady-mű és az Ady-élet minden tanítását is mindig vállalta *annak* összes konzekvenciáival együtt.” Értelmi zavart okoz az *annak*: az Ady-mű és az Ady-élet összes következményeiről van-e szó, vagy az életmű tanításának, tanulságának konzekvenciáiról? Azt hiszem, az utóbbiról. Ám ekkor viszont szintén főlöszleg az *annak*, vagy *ennek* a helyes. A következő példában nem helytelen, csupán főlöszleg: „Sajnos maga a könyv az oka *annak*, hogy a kritikust nem ragadja el a hév.”

Ugyane hiba válfaja mutatkozik meg ebben a mondatban: „Ezek a polemikus írások fényt vetnek olyan kulisszák takarta összefüggésekre, melyek az utókornak talán örökre ismeretlenek maradtak volna, ha Földessy mindenre való tekintet nélkül fel nem fedi *azokat*.” Helyesen: *őket*. Tévhit, hogy a személyes névmást hasonló helyzetben tárgyakra, dolgokra nem lehet vonatkoztatni, csak személyekre. De még ha a mutató névmást használjuk is, akkor is jobb: *ezeket*. Tudniillik nem a polemikus írásokat fedte föl Földessy, hanem polemikus írásaiban az összefüggéseket. Tehát a közelre mutató a helyénvaló.

Mondom, a példákat szaporíthatnám, de elég, mert a típust kellően szemlélteti. Ám ha már a Kortársból vettem a példát, hadd hívjam föl a figyelmet egy szintén most terjedő russzieizmusra. Magyarul így mondjuk: „*Más* dolog az írás, *más* a sírás.” Orszosan: „*egy* dolog, *más* dolog.” Uti figura docet: „Észre sem veszi, hogy ő *eggyel*, az ujjai *mással* foglalkoznak.” Annál zavaróbb ez a megfogalmazás, mert az *eggyel* igei állítmánynak is nézhető, s az egészen mást jelent.

Illyés Gyula írta karácsonyi nyelvművelő cikkében, hogy a „nyelvőr” hasznos lehet akkor is, ha csak egy csücsköt ragad meg a nyelv problémáinak sokaságából. „Egy életen át vagdalózhat vele — hosszasan.” „Elég — mondja — egy idegen szó használatát hibásnak tartanunk, és egy ország sajtótermékeinek folyamába állíthatunk kereszthálót...” A sárkánynak sem egyszerre vágják le mind a tucat fejét. Fordítottok, újságírók, írók, de főként szerkesztők egy sárkányfejet véglegesen lenyisszanthatnának, ha erre a ragályra ezután ügynének.

P. L.

Apróságok. 1. A fodrászom így szokott köszönni *viszontlátásra* helyett: *viszontlátás!*

Nála érthető is ez a takarékoskodás, hiszen az ő foglalkozásában ez a kicsi már naponta is sokra mehet. S lehet, hogy otthon a gyermekeit szórakoztatja a sok megtakarított *-ra*, *-rá*-val. Egész trombitaiskolát játszhat el nekik: *ra*, *ra*, *ra'*, *ra*...

2. Egy előadáson az előadó óránként 35-ször mondta a helyett, hogy *esetleg*, azt, hogy *esetlegesen*. Ez bizony nagy pazarlás a drága hangszalagokkal, no meg a hallgatók idegeivel.

Esetlegesen azt lehet mentségül felhozni, hogy az előadás a takarékoságról szólt.

3. A *bejáratós* gépkocsikon egy kis táblával (BEJÁRATÓS) szokták a külvilág tudomására hozni, hogy a koci bejáratása még nem ért véget. Igen ám, de gyakorta láthatunk ilyen táblácskát is: BEJÁRATOS.

Mikor először láttam ilyet, ez a kérdés ötlött eszembe: hová? Valószínű volt a feltevés, hogy valami előkelő követségi garázsba. Gondoltam, meg is kérhetném, szólna néhány szót az én „csillagos” garázsban tartott kis kocsim érdekében...

Újabban ilyen táblát is láthatunk az ifjúi gépkocsikon: BEJÁRATÁSOS. Nos, ez meg már egy kicsit sok; betűszaporítás a javából. Maradjunk meg annál, hogy: *bejáratós*.

Remélem, igazam (*igazságom*, *igazságosságom*) van.

Rozslyay György

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából

Kertészmérnök vagy kertmérnök? Melyik a helyesebb kifejezés? — kérdezi dr. Zilahy János. Válaszunk:

Ha összeállítjuk a hasonló típusú elnevezések listáját, láthatjuk, hogy mind a *kertészmérnök*, mind a *kertmérnök* szóra bőven van analóg példánk (*építészmérnök*, *gépészmérnök*, *regyészmérnök*, illetve *bányamérnök*, *erdőmérnök*, *kohómérnök* stb.), s így ezen az alapon nem dönthetünk a kérdésben. De nem dönthetünk nyelvhelyességi alapon sem. Nyelvi szempontból mindkét elnevezés helyes és kifogástalan, mindkettő alkalmas a szóban forgó fogalomnak a megjelölésére. Végül nem dönthetünk azon az alapon sem, amelyen Mónus Bertalan főiskolai hallgató ajánlja a *kertmérnök*-öt a *kertészmérnök* helyett, hogy ti. ez utóbbi *kertész* foglalkozást, képzettséget sugall. Érvelése két szempontból is sántít. Egyrészt azért, mert a foglalkozást, szakképzettséget jelentő összetételeknek nyelvünkben mindig az a leglényegesebb szava, amelyik hátul, az összetétel végén áll. Az *építészmérnök* tehát szakképzettségét tekintve *mérnök*, a *s z a k m u n k á s* az *m u n k á s*, a *f o d r á s z t a n u l ó* az *t a n u l ó*, az *o r v o s h a l l g a t ó* az *h a l l g a t ó* stb., függetlenül attól, hogy az előtte levő szó esetleg más szakképzettségre utal. Másrészt azért nem fogadhatjuk el Mónus Bertalan érvelését, mert az a rend, amelyet a cikk szerzője a hasonló típusú nevekből kikövetkeztetett, csak látszólagos. A *gépészmérnök* helyett például nem mondhatunk *gép mérnök*-öt, holott a *gépész* szó véleményünk szerint legalább annyira fizikai munkást jelöl, mint a *kohász* vagy a *kertész*.

Összefoglalva az elmondottakat: a két elnevezés között semmiféle értékkülönbséget nem tehetünk. Ehhez még azt tennénk hozzá, hogy mivel a *kertészmérnök* szó egy fokkal előbbre jár a széles körben való elterjedés útján, mint a *kertmérnök* — a lap neve eddig *Ker'észmérnök* volt, 95 *kertészmérnök* néhány napja ilyen megjelöléssel kapta meg diplomáját stb. —, mi inkább ezt, tehát a *kertészmérnök* elnevezést használnánk továbbra is.

G. L.

Szóvivő. E szót illetően Hajdúszoboszlóra Magyar Lajosnak a következőket írjuk:

Sajtóban, rádióban gyakran találkozunk a *szóvivő* szóval: a kormány, a minisztérium stb. *szóvivője* közölte, hogy . . . Azt a hivatalos személyt nevezik így, aki valamely testület, szerv nevében nyilatkozik, véleményt mond, híreket közöl, tájékoztatja a nyilvánosságot, képviseli a testület álláspontját. Ön helytelennek tartja a szót, mondván: „szót nem lehet vinni, nem tárgy”. Ne feledjük azonban, hogy a legtöbb szónak van átvitt, képes értelmű használata is. Lehet például hírt, üdvözlétet, üzenetet stb. vinni, pedig egyik sem „tárgy”.

Azt kívánja, nevezzük meg inkább a „szóvivőt”, és mondjuk meg, hogy mit csinál, mi a szerepe. Gyakran név szerint is megenlíti a tudósítás, hogy ki a szóvivő, de sokkal fontosabb az, hogy szerepét, megbízását, foglalkozását megjelöljük. Erre használatos a vitatott *szóvivő* szó. Mintegy száz éve él nyelvünkben, s nyilván idegen mintára, a német *Wortführer*, francia *porte-parole*, olasz *portavoce* fordításaként született. Érdekes, hogy sem a századvégi nyelvtisztítók, sem a későbbi nyelvművelők nem helytelenítették, s így meggyökerezett a hivatalos nyelvben. Ezt elősegítette az, hogy a köznyelvben egészen általános a megfelelő igés kifejezés: *ő viszi a szót, a hangot, a szót, a szót*: főként ő beszél, ő irányítja a beszélgetést, a tárgyalás menetét.

Régi nyelvünkben, már XV. századi kódexeinkben, a *szószóló* felel meg a mai *szóvivő*-nek is. Kétségtelen, hogy ez gyökeresebb, eredetibb magyar szó, bár hátránya a szóismétlésből eredő egyhangúsága. Ettől még helyettesíthetné az idegenszerű *szóvivő*-t, de jelentése sajátos irányba fejlődött: szónok, olyan személy, aki valakinek a nevében, helyette és rendszerint érdekében, védelmében beszél; ügyvéd, pártfogó, közbenjáró. A *szóvivő* fogalmában mindez nincs meg, mert szerepe csak a tárgyilagos, hivatalos hír-vagy véleményközlés, tájékoztatás, nyilatkozás. Erre pedig a hivatalos nyelvhasználat szükségesnek látta külön szót alkotni. Bizonyos esetekben helyettesíthetjük a *hírközlő*, *hírmagyarázó*, *tájékoztató* vagy *képviselő* szóval, de aligha gondolhatunk arra, hogy velük kiszoríthatnánk a már meghonosodott hivatalos kifejezést.

K. M.

Felfedezés — feltalálás. Csákvárról Nagy Ildikó gyógytornász az iránt érdeklődik, hogy mi a különbség *felfedezés* és *feltalálás* között.

A két szó jelentése valóban közel áll egymáshoz, de némi jelentéskülönbséget mégis megfigyelhetünk. A *felfedez*, *felfedezés* szót akkor használjuk, ha valaki (utazó vagy tudós) a világnak valamely ismeretlen táját, jelenségét, törvényszerűségét megtalálja, felismeri. Ezért mondjuk így: *Kolumbusz Kristóf 1492-ben felfedezte Amerikát. A XX. század elején több új elemet és építést fedeztek fel. A szabadesés törvényének felfedezése Gulilei nevéhez fűződik.* Amint e példákból is kivehető, a felfedezésnek a lényege az, hogy a világnak, az objektív valóságnak valamely jelenségét — mely korábban is létezett, de az ember számára ismeretlen volt — felismerik.

A *feltalál*, *feltalálás* szó ezzel szemben azt jelenti, hogy valaki valamely eddig nem létező eszközt, tárgyat létrehoz, megalkot, megszerkeszt. A feltalálók munkájának az eredménye mindig valamely technikai újdonság, a találmány. Ezért így mondjuk: *A foszforos gyufát Irányi János találta fel. A dinamit feltalálása Nobel Alfréd nevéhez fűződik.* Ezért beszélünk a robbanómotor, a rádió, a televízió *feltalálásáról*. A feltalálás lényege egy olyan találmány (eszköz, gép) megalkotása, megszerkesztése, amely gazdasági és műszaki szempontból teljesen új, a technika állásához képest haladást jelent.

A régi irodalmi nyelvben a *felfedez* és a *feltalál* szót gyakran fölcserélték egymással, de a mai nyelvhasználat már élesen különbséget tesz a fenti módon a két szó jelentése között.

Sz. L.

Felszólalja. Mendel Zoltán vb-titkár (Kissomlyó) azt írja, hogy mint községi végrehajtó bizottsági titkár jegyzőkönyvben, hozzászólásokra hivatkozva gyakran használja a következő kifejezéseket: *X. Y. vb-tag elmondja, felhozza, felveti, javasolja*... Ez igealakok helyett — a stílusbeli változatosság kedvéért — ezt az igealakot is használta: *felszólalja*. Ezt egyik-másik elvtárs helytelenítette. Azt kérdezi levélírónk, mennyivel helytelenebb a *felszólalja* igealak az *elmondja, felhozza, felveti, javasolja* igealaknál.

Sajnáljuk, de nekünk is ellent kell mondanunk; az *elmond, felhoz, felvet, javasol* mind úgynevezett *tárgyas* ige, azért természetesen tárgyasan is ragozhatjuk: *elmondja, felhozza, felveti, javasolja* (akkor, ha logikailag határozott a tárgya), a *felszólal* pedig úgynevezett *tárgyatlan* ige, s az ilyen igenek csak alanyi ragozása van, mert nem lehet tárgya; azért nem ragozhatjuk így, tárgyasan: *felszólalom, felszólalod, felszólalja* stb., csak emígy, alanyian: *felszólalok, felszólalsz, felszólal* stb. *Felszólalhatunk valahol, főlshzólalhatunk valamilyen kérdésen, felszólalhatunk valami ellen, de valamit nem szólalhatunk föl, nem szólalhatjuk föl ezt vagy azt.* A *főlshzólal* igenek lehet sokféle határozója, de tárgya soha, se határozott, se határozatlan. Ugyanolyan helytelen a *főlshzólal* valamit kifejezés, mint ha ezt mondanánk: *Én más utat megyek. Én ezt az utat megyem. Nem szólaltam semmit. Meg akartam őt szólalni.* Bizonyára jól érzi Ön is, hogy ez mind képtelenség magyarul, mert a *megy, szólal, megszólal* ige is tárgyatlan, tehát nem lehet tárgya. Ugyanilyen képtelenség a *Felszólalja, hogy*... kifejezés is.

Azt mondtuk, hogy a *megy* ige tárgyatlan. Ugyancsak tárgyatlan az *átmegy* is. Ez mind valóban igaz. Vagyis így helyes a beszédünk: *Mejyek az úton. Átmeyjek a hídon.* Mégis idézhetünk Petőfi János vitézből (a 19. rész vége tájáról) egy különös, szokatlan tárgyas szerkezetet az *átmegy* igével. Azt mondja el ott a költő, hogy János vitéz az óriások földjének félelmes tájára ért. Ott állt a patak partján az óriásföld csőze, akkora, mint egy torony. Rá akart gázolni János vitézre, a hozzá képest törpéske emberre. De mikor rálépett volna, János föltartotta a kardját, s a „nagy kamasz” belelépett. Fájdalmasan elbódult, és mikor föl akarta kapni a lábát, a patakba szédült. Épp ezt kívánta János vitéz, mert hát valami hídféle alkalmatosságra volt szüksége, hogy átmelessen a határpatakon, bejuthasson az óriások országába. Ezt írja le a költő mesébe illő túlzással, és most következik az a meglepő, de a maga bohókás nyelvi eredetiségében ide illő kifejezés, amelyet idézni akarunk:

Amint ezt gondolta, szaladni is kezdett,
S az óriás felett átmente a vizet.

Lám, mégiscsak lehet a tárgyatlan ige is tárgyasan ragozni! — kiálthat fel Ön. Tudomásom szerint azonban még soha senki sem használta így ezt az *átmegy* ige; Petőfinél sem fordul elő többször. A költő sok mindent megengedhet magának, ha el tudja hitetni velünk annak a szokatlanságnak azon a helyen való alkalmasságát. Ámde egy fecske nem csinál nyarat, egyetlenegy példa nem gyöngíti, hanem erősíti a szabályt. Jegyzőkönyvben semmiképp se „menjük át a szabályt”, írjunk úgy, ahogy a köznyelvben szokás. A rendhagyó kivételt hagyjuk meg a költőknek!

F. G.

Magyar Labdarúgók Szövetsége — Magyar Labdarúgó Szövetség. Honti Györgynek, a Magyar Labdarúgók Szövetsége főtitkárának válaszolunk. Melyik a helyes a fenti két alak közül? — ezt kérdezi.

Nos, mindkettő helyes, mindkettő szabályos nyelvi fejlemény. Nem véletlen, hogy mindkét elnevezéstípusra bőségesen idézhetnénk analóg példákat. Ezen az alapon tehát nem dönthetünk a kérdésben.

Van azonban néhány olyan szempont is, amelyet érdemes figyelembe vennünk. Íme:

A két elnevezés közül a *Magyar Labdarúgók Szövetsége* sokkal régibb, hagyományosabb a másiknál. Ha az egykori sportlapoknak, főleg a Sport-Világnak fél évszázados-vagy még régebbi számaikat lapozgatjuk, főleg ezzel a formával találkozunk. Ez tehát a *Magyar Labdarúgók Szövetsége* név mellett szól.

A *Magyar Labdarúgó Szövetség* írásmód hibás, mivel a *labdarúgó-szövetség* összetett szó. Az összetett szót mindig egybe kell írunk, illetőleg ha hat szótagonál hosszabbak s legalább három szóelemből állnak (pl. itt: *labda+rúgó+szövetség*), kötőjellel kell tagolnunk. A helyes írásmód tehát: *Magyar Labdarúgó-szövetség*, ez viszont megint vitássá és nehézkessé teszi ezt az elnevezést.

Véleményünk szerint ez a második szempont is amellettszól, hogy ne bolygassuk meg az eddig amúgy is gyakrabban használt megjelölést, s ne akarjuk megváltoztatni a hivatalos nevet. Tehát szerintünk a megfelelőbb továbbbra is ez: *Magyar Labdarúgók Szövetsége*.

G. L.

Milyen hangot jelöl az *y*? Tanner Erzsébet (Sellye) azt kérdezi, hogy az *y* magánhangzó-e vagy mássalhangzó.

Nem is olyan kinevetni való ez a kérdés, mint félénken gondolja. Mindenesetre különleges szerepe van ennek a betűnek írásunkban. Ha megnézzük a helyesírási szabályzatot, hiába keressük önálló betűként szűkebb ábécénkben, ott csak néhány kétjegyű betűnk (*gy, ly, ny, ty*) második jegyeként fordul elő. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy Móra Ferenc kalapos a magyar betűk közül; igaz, ő — mármint a kalapos — annyira ment, mikor a betűvetést tanította, hogy a *g, l, n, t* második társaként sem tűrte meg az *y*-t. Ő így írta le a *Hogy vagy?*-ot: *Hogí vagí?* Ennyire már mégse szabad idegennek tartanunk! Teljesebb ábécénkben megtaláljuk, mégpedig az *x* és a *z* betű között.

Igen, de hát mi a hangértéke? Így egymagában csak vezetéknévünkben fordul elő, elég gyakran, rendszerint az *i* hang jeleként: *Fáy, Vay, Zay, Dessewffy, Pálffy, Ghyczy, Zichy* stb. Egy-két családnevünkben *j*-nek hangzik: *Dayka, Haynal* stb. Idegen szavainkban is többnyire *i*-nek ejtjük: *polyarthritís* ('sokízületi csúz'), *spondylósis* ('nem gyulladásos csigolyabetegség'); ilyen idegenesen írt vegyszerneveinkben is *i*: *amylum, amyllum, anhydron, baryum* (főként efféle szókapcsolatokban: *baryum oxydatum*), *hydrogenium* (főképp szókapcsolatokban: *hydrogenium hyperoxydatum*), *xylol, yperit* ('mustárgáz') stb. Ebben az idegen eredetű családnevünkben is: *Ybl*. — De jelölhet *j* hangot is: *yankee, yard, yatağan* stb. Görög neveinkben *ü*-nek ejtjük a régiesen *y*-nal írt neveket, szavakat: *Aischylos* (a mai akadémiai szabályzat szerint: *Aiszkhülosz*), *Odysseus* (a szabályzat szerint: *Odüsszeusz*), *hybris* (szabályszerűen: *hübrisz* 'elbizakodottság'), *psyche* (szabályszerűen: *pszükhé*) stb. Más nyelvekben is ejtik az *y*-t *ü*-nek, például a németben, a svédben, a rokon finnben stb. — Idegen nyelvekben (például az angolban) még egyéb hangértéke is lehet az *y*-nak.

Láthatjuk tehát, hogy meglehetősen sok szerepe lehet az írásban. Nem is szólunk azokról az esetekről, amikor mint egymagában álló betűt *ípszilon*-nak mondjuk (nemcsak mint az ábécének egyik tagját, hanem például mint matematikai fogalmaknak a jelképét is stb.).

F. G.

Külföldről behozott nyelvtörő nyomtatványok. Vörös László kaposvári okleveles gépészmérnök megküldött egy használati utasítást; külföldi villanyvasalókhoz mellékelik. Németből fordították; ha nem volna rajta a német gyár neve, akkor is könnyen

észrevehetnők, hogy ez a nyomtatvány is német gyártmány. Könyvtárosok szaknyelvén: egyleveles nyomtatvány, de egy vastag kötetben elosztva is sok volna, ami itt hibában összesűrűsödött. Tömény nyelvméreg. Minthogy nem első ízben értesülünk hasonló külföldi „magyar nyelvű” tájékoztatókról, a többi helyett is hadd mutassuk be ezt az egyet.

Már címe is ékes német—magyar szó: *Reglervasaló*. Csak az értheti meg, aki németül is tud: *szabályozható vasaló* (tudniillik a vasaló hőfokát lehet szabályozni). Az a különös, hogy magában a szövegben bátran használja a fordító fordító a *szabályoz*, *szabályozó* szót, de a vasaló megnevezésében nem hajlandó magyar szót választani. Netalán „árúnév”-ként akarnák elterjeszteni nálunk ezt a *Reglervasaló* szót? (Mondat belsejében is nagy kezdőbetűvel látjuk!) Különben több más magyar szóval is összeházasítja a fordító a *Regler*-t; íme: *Reglertárcsa*, azaz *szabályozótárcsa*; *Reglerállítás*, *Reglerbeállítás*, vagyis: a *szabályozó beállítása*.

De lássunk néhány mondatot! „... *felkérjük Önt, a vasaló üzembevételénél a következő utasításokra ügyelni*”; ebből a fajta németes mondatszerkesztésből többet is közölhetnénk. De talán elég ez az egy is; így lehetne magyarrá alakítani: ... *kérjük, szíveskedjék (vagy tessék) a következőkre ügyelni a vasaló használatakor*. Másféle német-magyar mondat: „A legalacsonyabb vasalási hőfok »Perlonná« *jekszik*, a legmagasabb »Vászonná«”; magyarul: *Legkevesebb meleg a vasaló, ha »perlon«-ra, a legmelegebb, ha »vászon«-ra állítjuk be*. Másik példa: „A könnyű *Reglervasalóval* nem vasal már nyomással”; magyarul és kevesebb szóval: *Szabályozható vasalónkat nem kell nyomni*. No, még egy mutató: „... megtartja fényét [ti. a vasaló krómozott felülete], ha puha, száraz portörővel lesz tisztítva.” Ez már ismerős „honi hang”, mármint ez a „lesz tisztítva”. Az ilyen németesség bizony gyakran sérti fülünket a pongyola beszédben; mégse szabad megbarátkoznunk vele, hanem beszéljünk így: ... *portörővel tisztítjuk*.

A teljes hatás kedvéért ide kellett volna másolnunk az egész nyomtatványt, annyi helyünk azonban nincsen. Mutatónak elégedjünk meg ennyivel! A kipécézett mondatokat természetesen még többféleképpen is lehetne javítani, csak úgy nem maradhatnak, amint vannak. Mellékesen megjegyezzük, hogy hosszú *i*-t, *ú*-t, *ó*-t keresve sem találunk az egész nyomdatermékben; csodálatos, hogy az *á*, *ó* betű általában helyén van benne, s a hosszú *ú* csak egyszer-kétszer maradt el. Ráadásul írjuk még ide, hogy ilyen elválasztásmódon is derülhetnénk, ha volna kedvünk hozzá: *gondo-skodnak (Skolá-ra gondolt a szedő?)*. Ez az elválasztás is messze esik a szabályszerűségtől: *szabá-lyszerűen*.

Igaza van levélíróknak, hogy a nyilvánosság elé kívánczik ez az ügy. Annnyival is inkább, mert nem egymagában rontja ez a termék nyelvünket; egyéb társai is akadnak nyelvünk megcsúfolásában. S ezer meg ezer példányban terjesztik őket a hozzánk kerülő hasznos gyártmányokkal. Tennünk kellene végre valamit. Szerintünk ez nem is olyan nehéz ügy, mint első pillanatra hinnők. Illetékes külkereskedelmi szerveink nem vesznek át selejtes árut. Ne vegyék át a selejtes magyarságú használati utasítást se, akármilyen kitűnő minőségű áru mellé van is téve! Vannak megbízható műszaki fordítóink, ellenőriztessék velük ezeket a nyomtatványokat. Még célszerűbb lenne, ha ezen túl arra kérnék a külföldi szállítókat, hogy saját nyelvükön megfogalmazva küldjék ide ezeket a tájékoztatókat; majd műszaki fordítóink elkészítik jó magyaryát, nyomdászaink pedig jól kiszedik. Bizonyára szívesen megtérítik a külföldi cégek a potom költséget. Talán meg is örülnek, hogy nem lesz „magyarító” gondjuk. S mennyire megörülne (hadd végezzem berzsenyis, kölcsöys szóval), mennyire megörülne nyelvünk „örszelleme”!

F. G.

Kniezsa István 1898—1965

1965. március 15-én Budapesten tragikus hirtelenséggel elhunyt Kniezsa István akadémikus, a nemzetközi tekintélyű tudós, aki alapvető művekkel gazdagította a magyar nyelvészetet és a szlavisztikát. Alig tizenhat hónappal élte túl magyar mesterét, Melich Jánost (1872—1963), és szinte egy időben távozott lengyel mesterével, Tadeusz Lehr-Splawińskivel (1891—1965). Alkotóereje teljében hagyott itt bennünket, tanítványait, barátait és tisztelőit. Lendületes, bő energiájú, impulzív egyéniség volt, akinek hatása alól senki sem vonhatta ki magát. Nyíltan és egyenesen hangoztatta mindig a véleményét, kertelés nélkül. Bátran szállt szembe a tudományos tévtanokkal, leszámolt a tudományban időnként fel-felbukkanó illúziókkal, bármely nemzet hiúságának hízeleg-jenek is azok. Tudományos munkásságában arra törekedett, hogy a tényeket határozottan különválassza a föltevésektől. Ennek érdekében alapos forrástanulmányokat végzett. Kevesen foglalkoztak a könyvnyomtatás előtti magyar nyelvemlékekkel olyan behatóan, mint ő. Nyelvtörténész volt ízig-vérig: a nyelvi jelenségek genezise, fejlődése, a nyelv dinamizmusa érdekelte. Rendkívül széles látókörű tudós és ugyanakkor derűs, eredeti és vonzó ember is volt. Élményt jelentett a közelében lenni, irányítása alatt dolgozni. A fiatalabb kutatók iránt igényes volt, de támogatását sem tagadta meg tőlük soha. Azok, akik szellemi örökét magukénak vallják, úgy érzik, hogy Kniezsa István halála egyet jelent számukra az apai szigornak és az apai melegséggel az elvesztésével.

Kniezsa István 1898. december 1-én született az Árva megyei Trstenán (Trstená, Csehszlovákia) szegény sorsú szlovák földművescsalád gyermekeként. A gimnázium négy alsó osztályát szülőfalujában, a négy felsőt pedig Nyitrán végezte. Magyarul az iskolai évek alatt tanult meg igazán. Nagy hatással volt rá a magyar népköltészet és szépirodalom megismerése. 1916-ban katonának vonult be. A harctérre került, 1917-ben súlyosan megsebesült; a jobb keze béna maradt. Egyetemi tanulmányait az 1924—25. tanévben kezdte a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karán mint magyar-történelem—szlavisztika szakos hallgató. Később tagja lett a középiskolai tanárjelöltek tudományos nevelésére alapított Eötvös-kollégiumnak (a magyar „École normale supérieure”-nek). 1928 júniusában doktorált. Az 1928—29. tanévben és az 1929—30. tanév első felében Berlinben, az 1930—31. és az 1934—35. tanévben pedig Lengyelországban (Varsóban, Krakkóban és Lembergben) folytatott szlavisztikai tanulmányokat mint ösztöndíjas kutató. 1930 áprilisától 1940 októberéig az Országos Széchényi Könyvtár tisztviselőjeként dolgozott. 1934-ben elnyerte a magántanári fokozatot a szláv filológiából, különös tekintettel a nyugati szláv nyelvekre. 1939-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. 1940 októberében kinevezték a szlavisztika nyilvános rendes tanárává a kolozsvári egyetemre, majd 1941-ben meghívták a budapesti tudományegyetem szlavisztikai tanszékére. E tanszék vezetője volt haláláig. 1947 óta a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja volt. A lengyel állam 1948-ban az Odrodzenie Polski (Polonia Restituta) érdemrenddel, a magyar állam 1953-ban Kossuth-díjjal, a bolgár állam 1963-ban a Cirill és Metód érdemrenddel tüntette ki.

Gyorsan emelkedett a tudományos pálya legmagasabb fokáig, részesült az állam és a társadalom megbecsülésében, elismerésében. Mindezt kivételes tehetségének, kitartó munkájának, jelentős művei egyre szaporodó sorának köszönhette. Tudományos munkásságát 1928-ban megjelent doktori disszertációjával („A magyar helyesírás a tatár-járásig”) kezdte el. A magyar helyesírás történeti alakulásával később is foglalkozott („Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig” 1952. — „A magyar helyesírás története” 1952.). Mindegyik említett munkája összefoglaló jellegű, és nemcsak a nyelvészet, hanem az irodalomtörténet számára is hasznos. A magyar helyesírás-történet ugyanis talán valamennyi más latin betűs írást használó nép helyesírásáénál sokszínűbb, változatosabb, de éppen ezért bonyolultabb is. Kniezsa helyesírás-történeti munkái szilárd alapokra helyezték a magyar hangtörténeti vizsgálatokat. Ezekből Kniezsa maga is kivette a részét (I. pl. „A magyar *zs* hang eredete” 1933.). — Különösen termékeny volt Kniezsa tevékenysége a hely- és személynév kutatás területén. Toponomasztikai tárgyú munkáiban — „Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen” 1936.; „Magyarország népei a XI-ik században” 1938.; „Erdély víznevei” 1942.; „Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei” 1943.; „Keletmagyarország helynevei” 1943.; „A párhuzamos helynévadás” 1944.; „A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek” 1947–49.; „A honfoglalás előtti szlávok nyelve a Dunántúlon” 1952.; „Chronologie der slowakischen Ortsnamentypen” 1959.; stb. — számos forrás helyneveit azonosította és etimologizálta mintaszerűen, s ezenfelül elvi fontosságú módszertani és időrendi kérdéseket is tisztázott. A személynéveket tárgyaló dolgozatai közül kettőt az a sokszorosított kiadvány foglal magában, amely már csak néhány nappal halála után látott napvilágot („A magyar és szlovák családnevek rendszere” 1965.). — Maradandót alkotott Kniezsa egyik legkedvesebb munkaterületén, a jövevényszó-kutatásban is. Nemcsak a magyar és szláv filológiában, hanem a német, román és oszmán-török nyelvtörténetben is otthonos volt, s ezért a legszövevényesebb etimológiai kérdésekben is súlyosan latba eső, önálló véleményt tudott mondani. Legnagyobb és talán legtöbbet forgatott műve „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” (I. 1955.). Lenyűgöző a benne felhalmozott anyag gazdagsága, egyedülálló kritikai rostjának megbízhatósága. A nagy monográfia második részét már nem tudta elkészíteni; ennek munkálatai közben (vö. „Szláv jövevényszavaink magánhangzó-quantitása” 1963–1964.) ragadta el a halál. — Azok a speciális szlavisztikai kérdések, melyeket Kniezsa kutatási körébe vont, gyakran a magyarsággal is kapcsolatosak („Pochodzenie hungaryzmów karpaciej terminologii pasterskiej” 1934.; „Magyar hatás a kaj-horvát keresztény terminológiában” 1936. — Vö. azonban „Die Slavenapostel und die Slowaken” 1942.; „Notes sur l’histoire des consonnes palatales du slovaque” 1948.; „Zur Geschichte der Jugoslavismen im Mittelslowakischen” 1948.; „Autour du problème des traditions de Cyrille et Méthode” 1948.). Foglalkozott Kniezsa azzal a kérdéssel is, hogyan honosodott meg a cseh nyelv a középkorban a szlovákok irodalmi nyelveként (I. „Stredoveké české listiny” 1952.). — Kniezsa István szerkesztette az „Études Slaves et Roumaines” (1948–1949.), majd a „Studia Slavica” (1955–) című folyóiratot. Mint egyetemi tanár, aspiránsvezető és folyóiratszerkesztő a magyar szlavisták új nemzedékét nevelte föl.

A magyar és a nemzetközi tudományosságot érzékeny veszteség érte Kniezsa István halálával. Munkássága, embersége előkelő helyet biztosít számára a magyar nyelvtudomány történetében. Tudományszakunk legnagyobb alakjai is csak melléje állíthatók. Műveit követendő példának tekintjük, emlékét kegyelettel megőrizzük.

Kiss Lajos

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1965. március 3-i üléséről

Az ülésen, amely egyúttal a bizottság folyóiratának, a Magyar Nyelvőrnek szerkesztőségi ülése is volt, összesen tizenhatan vettek részt: Balassa László, Benecédy József, Ferenczy Géza, Garay Gábor, Grétsy László, Gulya János, Hernádi Sándor, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, O. Nagy Gábor, Ruzsiczky Éva, Szathmári István, Szende Aladár és Tompa József.

A megbeszélésnek két fő napirendi pontja volt: beszámoló az elmúlt év nyelvművelő munkájáról, valamint a Magyar Nyelvőr szerkesztésével kapcsolatos kérdések megtárgyalása. Az első témáról e sorok írója, a másodikról Szende Aladár tartott vitaindító beszámolót.

Az 1964. évi nyelvművelő munkáról szólva a téma előadója a következő csoportosításban tekintette át az elmúlt évi eredményeket:

1. A Nyelvtudományi Intézet szervezeti keretei között folyó, az intézet irányításával végzett munkák. Ide tartozik a nyelvművelő közönségszolgálat telefonon és levélben (1964-ben kb. 3500 telefonválasz, továbbá 935 levél), ezenkívül — csak a legfontosabbat említjük — ide tartoznak a készülő nyelvművelő kézikönyv munkálatai.

2. Nyelvművelő és ismeretterjesztő előadások. A TIT rendezésében 1964 folyamán mintegy 800 előadás hangzott el a magyar nyelvről, háromnegyed részben vidéken, negyedrészen Budapesten. De voltak előadások, sőt sorozatok a TIT rendezvényein kívül is, a Budapesti Műszaki Egyetemen, a Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetségében, kiadói hivatalokban, sőt még külföldön: Jugoszláviában, Ausztriában, Csehszlovákiában is.

3. Könyvek, tanulmányok, cikkek. A tavalyi termés elég gazdag. Van benne több könyv — Lőrincze—Ferenczy—Ruzsiczky szerkesztésében: Nyelvművelő levelek; Grétsy: Szaknyelvi kalauz (ez a kettő intézeti munkaként készült); Karinthy: Nyelvelés; Zolnai: Nyelv és hangulat; Műszaki nyelvőr; Szende: A stílus (kísérleti tankönyv) —, ezenkívül számos tanulmány és cikk a Magyar Nyelvőrben, a Magyar Nyelvben, a Valóságban, az Élet és Tudományban, az Irodalmi és Nyelvi Közleményekben, az Élet és Irodalomban, a Somogyi Néplapban, az Új Írásban, a Geodézia és Kartográfiában, a Gyorsírók Lapjában, a Kohászati Lapokban, a Közalkalmazottban, a Magyar Kémikusok Lapjában, a Szabványügyi Közleményekben, a Szocialista Postában stb.

4. A nyelvművelő munka egyéb eredményei. Ide sorolhatók az iskolai kiejtési versenyek, a műszóalkotó és egyéb nyelvi pályázatok és minden egyéb olyan tevékenység, amely elősegíti az anyanyelvi műveltség növekedését.

A beszámolót követő vitában a felszólalók sok értékes kiegészítő megjegyzést fűztek az elhangzottakhoz. Felhívták a figyelmet arra, hogy a pedagógus-továbbképző előadásokon is nemegyszer szó volt anyanyelvünk kérdéseiről, rámutattak a rádió „Miért szép?” rovatának anyanyelvünk megszerettetésében vállalt és betöltött szerepére, elismeréssel szóltak Illyés Gyulának a Népszabadságban közzétett nyelvművelő cikkeiről — Illyés megjegyezte, hogy a megkezdett sorozatot a jövőben is folytatni kívánja —, beszéltek arról, hogy a közelmúltban Ungvárról is kértek magyar nyelvművelő szakembert előadások tartására stb.

Az ülés második részében Szende Aladár számolt be a Magyar Nyelvőr szerkesztési problémáiról. Mindenekelőtt örömdetes bejelentést tett: azt, hogy bizottságunk folyóiratának példányszáma a múlt évi negyedik számmal elérte a hét és fél

ezret.¹ Ennek magyarázatát abban látja, hogy társadalmunkban egyre fokozódik a nyelv élete iránti érdeklődés. Úgy véli, hogy a jövőben — természetesen lehetőségeinkhez mérten — még frissebben kellene reagálnunk az újonnan felbukkanó nyelvi jelenségekre, megjegyzésekre.

Az előadó a továbbiakban sorra vette a Nyelvőr rovatait, s mindegyikkel kapcsolatban elmondta észrevételeit, tapasztalatait, javaslatait. A folyóirat nyelv művelő rovatáról szólva azt a véleményét hangoztatta, hogy a nyelv művelő munka időszzerű elvi kérdéseiről az utóbbi években a szükségesnél kevesebbszer esett szó, s hogy csekély azoknak a cikkeknek a száma is, amelyek mai nyelvünk változásainak tipikus jelenségeit széles körű anyaggyűjtés alapján, szilárd elvi álláspontból tárgyalnák. Hasonlóképpen fontosnak tartotta e rovat felfrissítése szempontjából, hogy időnként jelenjen meg egy-egy elvi jelentőségű cikk is a más országokban folyó nyelv művelő munkáról, valamint néhány elemző tanulmány a magyar nyelv művelés régebbi korszakairól. A folyóirat postarovatát, amely lényegében szintén nyelv művelő jellegű, jónak találta az előadó.

Igen fontosnak ítélte Szende az „Íróink nyelve” rovatot is. Egyszersmind azonban megjegyezte róla, hogy „még mindig nem teljesíti azt a funkciót, amelyet pedig teljesítenie illenék, azt ti., hogy élő stílusproblémákat következetesen tárgyaljon, s így közvélemény-formáló szerepe legyen, ebbe a közvéleménybe belefoglalva magukat az írókat is”. A „Nyelv és iskola” rovatnál elsősorban a „cikkellátás” tekintetében van baj, de egyéb bőkkenők is vannak. Ilyen pl. az az egyelőre eldöntetlen kérdés, hogy feladata-e a Nyelvőrnek módszertani cikkeket közölni, holott az iskoláknak van külön módszertani szaklapjuk és pedagógiai folyóiratuk, nem is egy. Az előadó szerint a didaktikai-módszertani cikkektől a Nyelvőr sem zárkozhat el.

Hasznos megjegyzéseket tett az előadó a folyóirat többi rovatáról is. Elmondotta, hogy „A nyelvtudomány műhelyéből” című rovatban legutóbb egy cikksorozat indult meg, s ez egy kis „modern” nyelvészeti lexikonná van hivatva kifejlődni. Megemlítette, hogy a „Szó- és szólásmagyarázatok” című rovaton belül szintén indulóban van egy cikksorozat: O. Nagy Gábor közöl — szótárszerű rendben — eddig nem publikált szólásmagyarázatokat. Végezetül — a többi rovatra tett észrevételei után — hangsúlyozta: a Magyar Nyelvőr szerkesztőségének az a legfőbb célja, hogy az anyanyelvi művelődést szolgálja, mégpedig korszerű szemlélettel és eszközökkel, a műveltebbek igényének megfelelő szinten. „Ezt a feladatot — mondotta — ma más folyóirat nem végzi, ezért szeretnénk a Magyar Nyelvőrt még jobbá tenni — ha ugyan eddig elég jónak bizonyult.”

A tartalmas beszámoló után igen sok hozzászólás hangzott el. Egy részük közvetlenül a Nyelvőrrre vonatkozott — a Nyelvőr-beli viták végéről nemegyszer hiányzik az összefoglaló értékelés; javaslatok a Nyelvőr terjesztésének, népszerűsítésének még hatékonyabbá tételére; stb. —, más részük egész nyelv művelésünket érintette. Ez utóbbiak között szóba került Kosztolányi nyelv művelő könyvének újból való megjelentetése — Illy és Gyula, mint annak idején, most is készséggel vállalkozott a mű gondozására —, egy a nyelv művelés klasszikusairól szóló kötet kiadásának terve, a már sokszor emlegetett népszerű nyelv művelő folyóirat ügye, s még jó néhány egyéb kérdés is.

Grétsy László

¹ A növekedés azóta sem állt meg. Ez a számunk pl. már 8450 példányban jelenik meg. (G. L.)

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság május 27-i üléséről

A bizottság ez alkalommal kibővített ülést tartott. Ez érthető is, ugyanis napirendjén olyan kérdés szerepelt, amely szinte megkövetelte, hogy a megbeszélésen vendégek, meghívott szakemberek is részt vegyenek. Ez az ülés tulajdonképpen előkészítő tanácskozás volt. Az volt a célja, hogy vitassuk meg rajta egy már régóta időszerű *k i e j t é s i k o n f e r e n c i a* megrendezésének lehetőségeit. A helyes magyar kiejtés közügy, országos érdek. Szükséges tehát, hogy ne csupán nyelvészek vegyenek részt egy ilyen kérdésekről szóló tanácskozáson, hanem olyan nem nyelvész szakemberek is, akiknek a helyes és a szép magyar kiejtés terjesztése, tanítása a hivatásuk. Ezért hívtunk meg már ezt az 1965 őszi tervezett konferenciát előkészítő megbeszélésre is olyan szakembereket — kísérleti fonetikusokat, rádió- és tv-bemondókat, beszédpedagógusokat stb. —, akik hasznos javaslataikkal hozzájárulhatnak a konferencia sikeréhez. Bizottsági ülésünkön a következők vettek részt: Bakos József, Balassa László, Bán György, Bognár Elek, Csók Pál, Deme László, Elekfi László, Ferenczy Géza, Fischer Sándor, Grétsy László, G. Varga Györgyi, Hernádi Sándor, Kovalovszky Miklós, Magdics Klára, Molnár Imre, Molnár József, Pintér Sándor, Ruzsiczky Éva, Szathmári István, Szende Aladár, Takács Mária, Tompa József, Vértés O. András és Wacha Imre.

A kiejtési konferencia megrendezésének előzetes tervezetéről Szathmári István bizottsági tagunk, a Magyar Nyelvtudományi Társaság titkára tájékoztatta a résztvevőket. Elmondotta, hogy a háromnapos tanácskozás tervezett időpontja 1965 októbere, színhelye Eger, rendezői pedig — az Egri Tanárképző Főiskola és esetleg még más intézmények bevonásával — a Nyelvtudományi Intézet, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Nyelvművelő Munkabizottság. A konferencián egy fő előadás hangzana el — A köznyelvi kiejtés vitás kérdéseiről —, s ehhez nyolc-kilenc, egyenként kb. negyed órás korreferátum csatlakozna ilyenféle témakörökből: Köznyelvi kiejtés — tájnyelvi kiejtés, Kiejtés és előadóművészet, Audiovizuális eszközök felhasználása a kiejtés tanításában, A kiejtés és az iskola, Kiejtési problémák a rádió és a televízió gyakorlatában stb. Az előadó a továbbiakban jó néhány egyéb, a kiejtési konferencia szervezése szempontjából fontos kérdést vetett föl, ezeknek ismertetésére azonban e rövid tájékoztatóban nem térek ki.

Szathmári István beszámolója után Molnár Imre zeneművészeti főiskolai tanár, aki az ülés időpontjában külföldön tartózkodó Lőrincze Lajos helyett ellátta az elnöki tisztséget, megnyitotta a vitát. A hozzászólók főleg két témakörhöz fűztek megjegyzéseket: az őszi konferencia előadásainak tématervéhez, valamint a tanácskozás megszervezésének és lebonyolításának gyakorlati kérdéseire. Vértés O. András azt javasolta, hogy a kiselőadások közé iktassunk be egy korreferátumot a beszédhibákról és javításukról, már csak azért is, mert százezernél is több hibás beszédű ember él országunkban. Elekfi László szintén új, az előadások tervezetében külön nem szereplő témákra hívta fel a bizottság figyelmét — a nyílt és a zárt *e* használatának kérdései; az idegen nevek ejtése —, ezenkívül néhány névjavaslatot tett arra nézve, hogy kiket kellene az őszi konferenciára okvetlenül meghívni. Bognár Elek színművész és beszédpedagógus a felszólalásában azt hangsúlyozta, hogy a leglényegesebb feladat érthető beszédre nevelni az embereket, s leszoktatni őket a hadarásról, a motyogásról, valamint a megértést nehezítő egyéb beszédhibákról. Bakos József egri főiskolai tanár tematikai és szervezési kérdésekhez egyaránt hozzászolt. Azt ajánlotta, hogy az egyik tervezett korreferátumot — A kiejtés tanításának történetéből — tegyük gyakorlatibbá, s alakítsuk körülbelül így: A helyes kiejtésre való nevelés és a magyar

szakos tanárok képzése. A továbbiakban a konferencia résztvevőit befogadó Eger szállodai lehetőségeiről beszélt, majd — későbbi hozzászólásában — arra tett javaslatot, hogy kiket s milyen intézmények, szervek támogatásával lehetne kiküldetni az őszi tanácskozásra. E sorok írója különféle szervezési kérdésekhez szólt hozzá, s egyben tájékoztatást adott arról, hogy egyelőre milyen lehetőségek vannak azoknak a kiküldetésére, akiknek a konferencián való részvétele igen fontosnak látszik. De m e L á s z l ó az előadástervezet egészével foglalkozott hozzászólásában, s azt a gondolatot vetette fel, hogy egy fő előadás helyett nem volna-e jobb kettőt tartani — az egyikben elméleti és tudományos, a másikban didaktikai és egyéb gyakorlati szempontokat érvényesítve elsősorban —, s nem volna-e jobb a korreferátumokat is ennek megfelelően e kettő köré csoportosítani. W a c h a I m r e azt ajánlotta, hogy a konferenciára hívjunk meg énektanárokat is, hiszen a kiejtés és a beszédtechnika kérdései hozzájuk is igen közel állnak, továbbá azt a nézetét hangoztatta, hogy a háromnapos tanácskozás tervezetében beszédtechnikai konzultációnak is helyet kellene kapnia.

A hozzászólások elhangzása után az előadó, S z a t h m á r i I s t v á n röviden összefoglalta a vitát, hangsúlyozva, hogy a tanácskozás előkészítésének további munkáját egy szűkebb körű, legfőljebb öt-hat tagból álló szervező bizottság végzi majd, s hogy ez a bizottság a lehető legnagyobb mértékben figyelembe veszi az itt elhangzott megjegyzéseket, ötleteket. Végül az elnöklő M o l n á r I m r e vette át a szót. Arról beszélt, hogy a helyes kiejtés és beszéd oktatásának három szintje van. Az alsó szint a győgyopedagógia hatáskörébe tartozik, a felső az előadóművészet körébe, ami pedig a kettő között van, vagyis a középső szint, nos, ez az, ami mindnyájunknak ügye, közérdek. Az a cél, mondotta befejezésül, hogy az őszi konferencián, természetesen a valószínű arányoknak megfelelően, az emberi beszéd vizsgálatának mindhárom szintjéről tanulságos, áttekinthető képet kapjunk.

Grétsy László

Tanácskozás orvosi nyelvünk helyességéről

P a p K á r o l y egyetemi tanár, a Debreceni Orvostudományi Egyetem Orthopaed Klinikájának igazgatója Orvosi nyelvünk helyessége című konferenciát hívott össze Debrecenbe, 1965. április 10-ére. Ezen az első ilyen tárgyú, szűkebb körűnek szánt tanácskozáson nagyobb részt a Debreceni Orvostudományi Egyetem és a Kossuth Lajos Tudományegyetem képviselői, professzorok, docensek, orvosok, nyelvészek, irodalmárok vettek részt, rajtuk kívül a budapesti Medicina Egészségügyi Könyvkiadónak és az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének egy-egy képviselője.

P a p K á r o l y professzor arról szólt vitaindító előadásában, hogy ezen az összejövetelen, amely a filológia és a medicina találkozása, a következő három tárgykörbe lehetne osztani a megbeszélnivalót: a) a szakkifejezés helyes használata és írása, b) a helyes szóalkotás és mondatszerkesztés, c) a szakkifejezés magyar neve. Az első pontra nézve alapul elfogadhatónak véli Óváry-Öss Józsefnek, a Medicina Egészségügyi Könyvkiadó felelős szerkesztőjének az Orvosi Hetilapban megjelent A magyar orvosi szaknyelv helyesírásának néhány kérdése című iránymutató cikkét (1963. évi 37. szám), amelyet a jelenlevők különnyomatban megkaptak. A második pontot illetően rámutat a nehézségekre, amelyeket az egyszerű és a választékos stílus szélsőséges eseteitől (száraz és mesterkelt) egyaránt óvakodó orvos szakírónak le kell küzdenie. Az idegen szakkifejezések magyarításáról szólva megemlíti, milyen szegényes eredménye volt egy pályázatnak, amelyet annak idején az *orthopaedia* szó magyarítására az Orvosi Hetilapban meghirdettek. Magának az *orthopaediá*-nak és sok orthopaed szakkifejezésnek ma sincs jó magyar megfelelője.

Óváry-Óss József, a Medicina Könyvkiadó felelős szerkesztője előadta, mennyire nem egységes az álláspont az orvosi irodalomban a helyesírásra és a stílusra nézve. Szükségesnek látja a terminológiai egység megteremtését. Részletesebben szólt a helyesírás kérdéseiről, az egybe- és különírásról, a kötőjel használatáról. Megnehezíti az orvosi helyesírás egységesítését az a körülmény, hogy például a biológiában, a vegetanban fonetikusan írják az idegen műszavakat; a receptet, a kórlapot pedig latinul kell írni. Így összeütköznek a szempontok. Azt már bizonyosnak látja, hogy az orvostudományban a latinos helyesírás a jövő, nem a görögösé. Az orvosi kiadványok stílusának javítása azon múlik, hogy kevés a kiadói lektor.

Barta János irodalomtörténész professzor a helyesírással szemben főként a nyelvhelyesség, a szókincs kérdéseinek fontosságát hangsúlyozta. A műszavak mérsékelt magyarosításának híve. Ráirányítja a figyelmet a régi magyar nyelvnek és a nyelvjárásoknak fölhasználható szavaira. Fő bajnak az idegenszerű szóképzést s az idegenszerű mondat szerkesztést látja. Szóvá teszi, hogy nincs utóda a régi Magyarosan című folyóiratnak.

Kálmán Béla nyelvész professzor kifejti, hogy egységre kell törekedni a latin és a görög-latin szavak helyesírásában, de persze különbséget kell tenni az idegen és a jövevényszavak között. A helyesírás nem a leglényegesebb kérdés, de természetesen igyekezni kell az írásműveknek helyesírás szempontjából is egységes megszerkesztésére. A tudományos stílus követelménye az egyszerűség és az érthetőség. Az orvosoknak szánt mű főként az orvosoknak legyen érthető, ne a laikusoknak. Az egyszerűség nem azt jelenti, hogy csupa egyszerű, nem összetett mondatokat szerkesszünk; nem lehet mindent egyszerű mondatba foglalni. Azt sem jelenti az egyszerűség, hogy unalmas legyen a stílus; nem kell félnünk a színesebb, szebb, élénkebb fogalmazástól. Meg kell válogatni, mire kell magyar szó, mire nem. Ami gyakran előfordul, annak legyen magyar neve. Megemlékezett az orvostudománynak és a nyelvészetnek hajdani együtt haladásáról (Gyarmathi Sámuel, Bugát Pál). Ő is jónak látja régi és tájszók fölújítását.

Papp István nyelvész professzor szintén elfogadhatónak tartja Óváry-Óss cikkének gondolatait. Oldjuk fel a túlságosan hosszú összetételeket, ne keletkezzenek szószörnycetek. Tágabb körűnek kívánja az érthetőséget; úgy írjon az orvos, hogy ne csak az orvos, hanem a műveltebb közönség is megérthesse. Ne rejtjük el az orvostudományt a beteg elől! Elismeréssel szólt Bugátról. Merész szóalkotásait megmosolyoghatták, de ma már nem lehetnének meg sok szava nélkül. Jó az a kifejezés, amelyet elfogad a nyelvszokás. Azt kívánja, legyen folytatása ennek a tanácskozásnak, hogy később részleteikben is lehessen foglalkozni ezekkel a kérdésekkel.

Pap Károly megemlíti, hogy a beteg iránti kíméletből rejtegetik az orvosok megállapításait.

Andrássyné Kövesi Magda nyelvész docens az idegen szavaknak fonetikus írása és a kötőjeles írás helyett sokszor inkább a különírás mellett van. Az idegen műszók helyett magyar megfelelőiknek fogja pártját, s azt kívánja, hogy az orvosi műveket is minél többen megérthessék. A magyarosítás híve.

Óváry-Óss fölhívja rá a figyelmet, hogy nem szabad az egész orvosi irodalmat egy kalap alá venni. Három csoportra lehet osztani: a) csak orvosoknak és gyógyszerészeknek szóló, b) féltudományos és c) ismeretterjesztő művekre. Az első csoportbeli irodalomban a latin műkifejezéseket használják, a másodikban a latin és a magyar kifejezéseket vegyest, az ismeretterjesztő művekben pedig magyar és kiejtés szerint írott idegen kifejezéseket használnak, mert ezek mindenkire szólhatnak. A háromfajta irodalmat más-más olvasóknak szánják. De a nem orvos olvasók annyira rávetik magukat a nem nekik szóló irodalomra, hogy sokszor nem marad elég példány a kiadásokból a szakembereknek.

J a k a b L á s z l ó adjunktus szerint megoldódik az orvosi szakkifejezések helyesírásának kérdése, ha megjelenik a Brencsán János-féle Orvosi szótárnak második kiadása. Azt kell elfogadni hivatalosnak. Hasznos az egységesítésben az 1959-ben megjelent Donáth Tibor-féle Anatómiai értelmező szótár is. Az egyszerűség és a választékoság nem egymásnak ellentmondó fogalmak; össze lehet egyeztetni őket. Aminek van jó magyar neve, azt legalább élőbeszédben magyarul nevezzük meg. Az idegen szavak halmozásában bizonyos modorosságot fedezhetünk fel. A műkifejezések nem definíciók; az a fontos, hogy ugyanazt értsük rajtuk.

K e t t e s y A l a d á r orvosprofesszor megállapítja, hogy az orvosok nem tudnak jól magyarul. Ha valaki jól tudott is, elrontják nyelvét az egyetemen. Előbb az egyetemi előadóknek és a szerkesztőknek kell jól megtanulniuk anyanyelvünket, csak azután kívánhatjuk meg a fiatalabb orvosoktól, szakíróktól a helyesebb, jobban fogalmazott közleményeket. Szükség volna egy korszerű nyelvvédő könyvre, amilyen Simonyi Zsigmond Helyes magyarsága, Kelemen Béla Jó magyarsága vagy Pintér Jenő kis könyve volt, olyanra, amelyet egy kezdő orvos írónak a kezébe lehetne adni. A helyesírás kevésbé fontos, nagyobb bajok vannak a fogalmazásban (nagyképűség, a jelzők helytelen használata, szavak ismételtetése). Javasolja, hogy nyisson az Orvosi Hetilap nyelvművelő rovatot; ebben Óváry-Óss segíthetne. Konkrét példákat kell idézni benne, hibákat helyesbiteni, vadhajtásokat nyesegetni.

S c h n i t z l e r J ó z s e f orvosdocens szintén szóvá teszi orvosi nyelvünk magyartalanságait (a *hogy* kötőszó gyakori fölösleges használatát, a *beteganyag* kifejezést; helyesen: *betegeink*; „A betegnél láz lépett fel”; helyesen: *A beteg lázas*; stb.). Sok szerző nem tudja világosan kifejezni magát; ő sem ért meg minden orvostudományi előadást. A fiatalokat aszerint értékeli, hány cikkük jelent meg; nem azt nézi, milyen a cikk, hogyan van írva. A régi szók föllevenítéséről szólva megemlítette, hogy ő is használta a *görrélykór* szót, de kinevették. Ő is nevetségesnek tartja a *hörgőfűrkész-t*; sokkal jobb helyette a *bronchológus*. Nem kell bántani a meggyökeresedett idegen szókat.

P a p p Z o l t á n főorvos szerint a magyar orvosi nyelvet a sok germanizmus fertőzte meg. Tisztítsuk meg tőle. Sikraszáll a magyar szók használatáért. Boncjegyzőkönyvet, zárójelentést latinul ír, egyébként magyar kifejezéseket használ. Nem baj, ha a betegek megértik; nem kell attól tartani, hogy képzelődésre csábulnak. A gondolkodás lustaságától van, hogy nem keressük meg a helyes szavakat. Ügyszólván mindenre van már jó szavunk az orvosi nyelvben. Örömmel látja a Medicina törekvését az orvosi helyesírás, az orvosi nyelv művelésében. Több lektor segítségével szoktassák rá a szerzőket a jobban írásra.

G e r g e l y M i h á l y kórházi orvos Bugát Pál rehabilitációjához szólt hozzá, s fölemlített több olyan szavát, amely ma is közhasználatú: *adag*, *bonckés*, *nyomda*, *sípoly* stb.

F e r e n c z y G é z a, az Akadémia Nyelvtudományi Intézete mai magyar nyelvi osztályának képviselője örömet és köszönetét fejezte ki azért, hogy Pap Károly professzor kezébe vette orvosi nyelvünk művelésének ügyét, vállalta a kezdeményezést. Ferenczy az elnök kérésére az elhangzott fölszólalásokhoz fűzte összefoglaló megjegyzéseit. A vitatott külön- és egybeírás kérdésében nem helyesli azt a fölfogást, amely szerint például a Helyesírási tanácsadó szótárban egybeírt *magasföldszint* mintájára a *magas vérnyomás* kifejezést is egy szóba kellene írni. A *magasföldszint* nem olyan földszint, amely magas, sőt egyáltalán nem 'földszint' (itt jelentésváltozás ment végbe), ellenben a *magas vérnyomás* olyan vérnyomás, amely valóban magas(ra nyomja a vérnyomásmérő higanyoszlopát). Nem lehet félreértés a *magas vérnyomás* különírásából. Már régóta sok vitára ad okot az idegen orvosi műszók helyesírásában a *c* és a *k* kérdése. Ma már — úgy látszik — valamennyien egyetértünk abban, hogy az ilyen szavakat régi hagyományunk

szerint latinosan kell írunk, a görög eredetűeket is, hiszen az orvostudomány s általában a tudomány nemzetközi nyelve a latin. Csak különleges esetben kellene a görög kappát *k*-val írni. Ne féljünk hát az ilyen írásképtől: *encephalographia*, *microcephalia*, *hydrocephalia*, és ejtsük is a *c*-t magas magánhangzó előtt *c*-nek. (Természetesen független ettől, ha a maga helyén *Arisztotelész*-t, *Hippokratész*-t, *hübrisz*-t, *kholé*-t stb.-t írunk, a köznyelvi helyesírás akadémiai szabályzata szerint.) Legföljebb olyankor írjunk *k*-t görög eredetű orvosi szakszókban, amikor félreértést akarunk elhárítani; például latinul *cera* 'viasz', *ceratus* 'viasszal bevont', de: *keratoderma*, *keratoglobus*, *keratoma* stb. (mert görögül *kerasz*, *keratosz* 'szaru'). Más tudományokban egyébként bátran *c*-vel írják ennek a görög szónak származékait: *Ceratophyllum* 'borzhínár', *Cladocera* 'ágascápúak' stb.; mindenki ismeri a *rinocérosz*-t. Véleménye szerint még a *-kele* '-sérv' összetételi utótag helyett is lehetne az egyöntetűség kedvéért ezt írni: *-cele*, persze így ejtve: *-célé* (mind a két *é* hosszú): *encephaloccele*, *hydrocele* stb. — Többen egyetértettek abban, hogy szóösszetételben tegyünk a magyar és az idegen szó közé kötőjelet. Ferenczy Géza nem helyesli ezt, mert ellenkezik mai szabályzatunkkal. — Nyelvhelyességi témákhoz kapcsolódva röviden összefoglalta róluk a mai nyelvművelő irodalomban kialakult véleményt (a határozott névelő hibás elhagyása, fölösleges kitétele, a *-nak*, *-nek* rag, az *összes*, a határozói igeneves szerkezetek használata, a *felmerül* s a nyelv és a logika, a Bugát-féle szóalkotás stb.). — A mondatszerkesztésről, a fogalmazásról szólva kifejtette, hogy csak az beszélhet, írhat helyesen, világosan, aki helyesen, világosan gondolkodik, s aki-nek elég és jól rendezett ismeretanyaga van a maga tárgyáról. Stílusunkat ahhoz a körülményhez kell szabnunk, hogy kikhez szólunk. Természetesen az orvos is másként beszél a szakmabeliekhez, másként a nem szakemberekhez. De igyekeznünk kell mindig, minden stílusrétegben minél több ember számára érthető módon közölni mondanivalónkat. (Az már orvosi etikai kérdés, hogy a beteg érdekében olykor nem lehet okvetlenül egyértelmű a közlés.) Írott nyelvünk, a szakmai is, az orvosi is, nagyon elszakadt a beszélt nyelvtől, annak természetességétől, egyszerűségétől. Pedig nem volna szabad lemondani követésre méltó eredményeiről. Persze lomposága ne legyen mintá; ne öltöztessük sebtiben nyelvi ruhába gomolygó, ködös gondolatainkat, várjuk meg tisztulásukat.

P a p K á r o l y professzor befejezésül összegezi az értékezet tanulságát: Ezen az első összejövetelünkön megállapítottuk, hogy sok javítanivaló van orvosi nyelvünkben. Javasolta: 1. Nyisson az Orvosi Hetilap nyelvművelő rovatot. 2. Jelentessenek meg az illetékesek korszerű nyelvvédő könyvet orvosok számára.

A konferencia után érkezett R e g ö l y-M é r e i G y u l á n a k, az orvostudományok kandidátusának levele. Az van benne, hogy a levél írója eleinte a görög eredetű szavak görögös helyesírásának híve volt, de észre kellett vennie, hogy az orvosi nyelv valójában élő nyelv, amely folyton változik. Ilyen körülmények között azt tartja helyesnek, ha a XX. század elejéig érvényben volt latin átírást követjük. Ezért elfogadja Óváry-Óss Józsefnek és Brencsán Jánosnak helyesírási elveit.

Úgy hisszük, fölöttébb kíváncsú, hogy az Orvosi nyelvünk helyessége című első tanácskozást szükséges előkészítés után több is kövesse akár Debrecenben, akár Szegeden, akár másutt. Reméljük, hogy az orvosok és a nyelvészek együttműködése előbb-utóbb meghozza gyümölcsét, orvosi nyelvünk megújulását.

F. G.

Az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők szegedi találkozója

A Magyar Néprajzi Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Néprajzi Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete 1964-ben ismét

megrendezte az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők immár hagyományos országos találkozóját. A találkozóra ezúttal Szegeden került sor október 29-e és november 1-e között. A négynapos találkozó programja az 1964-i, XII. pályázat eredményeinek ünnepélyes kihirdetése és a díjak kiosztása mellett a mozgalom soron következő feladatainak megvitatása, illetőleg a résztvevők tapasztalatainak kicserélése volt.

Jóleső, sőt felemelő érzés volt ezen a találkozón részt venni. Mert valljuk be: sokakban felöltik a kérdés, vajon lehetséges-e, hogy ma, a száguldó technikai csodák korában, különösebb anyagi ösztönzés nélkül kiteljesedjen, széles társadalmi üggyé váljon a nép tárgyi és szellemi hagyományainak, nyelvkinésének gyűjtése, megőrzése. Akadnak, akik legyintve mondják: kár az igekezetért. Kár, hiszen hol van ma már az a XIX. századi romantikus történelem- és népszemlélet, amely a hasonló mozgalmakat táplálta! De meg mit is akarunk már gyűjteni, hiszen korunk hatalmas társadalmi változásai hovatovább nyomtalanul eltörlik a régi népi gazdálkodást s a hozzá kapcsolódó szellemi hagyományokat, sőt a népi nyelvnek hagyományos sajátosságait is! — Nos, a szegedi találkozó éppen az efféle vélekedéseket cáfolta meg. Az ország legtávolabbi részeiből összesereglett gyűjtők impozáns száma jól mutatta, hogy nem kifulladt, hanem feltörő, szélesedő mozgalom sodrásában vagyunk. A túlnyomórészt fiatal vagy fiatalos lelkesedéssel dolgozó vidéki kutatók önzetlen munkáját nem anyagi érdekek befolyásolják, számukra sokkal nagyobb megbecsülést jelent az erkölcsi elismerés. Azt pedig, hogy még napjainkban is milyen ősi kincseket tárhat fel az okosan, hozzáértéssel kereső gyűjtő, éppen a találkozó programjába beiktatott ilyen természetű előadások mutatták meg.

A vendéglátó Szeged, mint annyi más tudományos és tudománynpszerűsítő konferencia és összejövétel esetében, most is a legszívélyesebb, legkitűnőbb házigazdának bizonyult. Tanácsi szervein kívül a találkozó hibátlan lebonyolítását elsősorban a József Attila Tudományegyetemnek kell megköszönnünk.

A találkozó három munkanapjának programja rendkívül színes, változatos volt. A meghívón majdnem harminc előadás szerepelt. Az ünnepélyes megnyitón a vendéglátó város nevében H a n t o s M i h á l y, a megyei tanács vb-elnökhelyettese, az MTA I. Osztálya nevében pedig B á r c z i G é z a akadémikus üdvözölte a megjelenteket. O r t u t a y G y u l a akadémikus, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke megnyitó beszédében a múlt évi eredmények ismertetése után a tervszerű, irányított, kérdőív segítségével történő gyűjtést és a gyűjtőhálózat egyenletes kiépítését, a gyűjtőmozgalom decentralizációját tűzte ki jövő feladatul. Kedves meglepetés volt a Tanárképző Főiskola énekkarának dalos köszöntője. Lelkes hangulatban zajlott le a XII. pályázat eredményhirdetése és díjkiosztása is.

Az első nap délutánján megkezdődött az előadások sorozata. Ezeket az előadásokat — általánosságban nézve, — három vagy négy nagyobb kategóriába sorolhatnánk be. Az elsőbe azokat tehetnénk, amelyeket magas tudományos minőségű, tapasztalt szakemberek tartottak azzal a céllal, hogy egy-egy kutatási területről elvi, átfogó, nagy összefüggéseket mutató képet rajzoljanak. Ezek fontos szerepe a gyűjtők elméleti ismereteinek gyarapítása, az eléjük táruló szövevényes jelenségek közötti eligazodás segítése is volt. Más előadások az egy-egy tárgykörön belül végzendő gyűjtő, rendszerező munka tennivalóit vagy módszertani elveit és gyakorlatát kívánták megismertetni a hallgatósággal. A harmadik csoportba azokat az előadásokat sorolhatnánk, amelyek a szakirodalom ismeretében és felhasználásával egy-egy néprajzi vagy nyelvjárási jelenség feldolgozását adták, a szerző gyűjtötte anyag felhasználásával. Végül a negyedik csoportba tehető előadások azt szemléltették, hogy a vizsgált tárgykör és az életkörülmények pontos ismeretével és helyes értelmezésével összeállított adatgyűjtések önmagukban is mennyi fontos építőkövet kínálnak az őket nagyobb összefüggésbe beépítő tudományos kutatás számára. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy az előadások nagy többsége olyan volt, hogy

belőlük nemcsak az önkéntes gyűjtők, hanem az igen nagy számban jelen levő néprajzos és nyelvész szakemberek is sokat tanulhattak.

Kitűnő munkát végeztek a találkozó programjának összeállítói az előadások tartalmi összeválogatásával. Úgy érezzük, itt most még tovább szélesedett a nép életét vizsgáló rokon tudományok összefogása: a néprajzi és nyelvi, nyelvjárási kutatások összekapcsolásán túl külön nyomatókat kapott a paraszti gazdálkodás módjainak és eszközeinek történeti összefüggésekbe való beágyazása. Valóban, enélkül nem képzelhető el immár maga az adatgyűjtés sem, hiszen történeti ismeretek nélkül, a társadalmi helyzet változásának figyelmen kívül hagyásával nem lehet helyes viszonyba állítani és megérteni a vizsgálandó jelenségeket.

A fenti felfogás valóra váltását szolgálta Szabó István előadása: „A parasztság XIX. századi történetének hatása a gazdálkodásra.” Parasztságunk történetének kitűnő ismerőjeként biztos kézzel rajzolta fel azokat a változásokat, amelyek a jobbágyszabadtól egy évszázadon át fő jellemzői voltak a kisparaszti gazdálkodásnak. A jobbági viszonyok utótörténetén, a kisparaszti birtokok életképtelenné aprózódásán, a kapitalista korszak gazdasági kihatásain át követte népünk e legszélesebb tömegének évszázados útját. A gazdasági, társadalmi változások hatásait, a paraszti sors alakulásának mozgó erőt segített megismerni az előadás, hogy annak alapján értsék is meg a gyűjtők a látott jelenségeket és találják meg, tudják helyére tenni a fejlődés szempontjából legfontosabb mozzanatokat.

Deme László előadása („Hangtan és alaktan összefüggése a nyelvjárásokban”) a szakemberek számára is újszerű volt, s mégis a gyűjtők közvetlen segítségét szolgálta. Kitűnően mutatott rá, hogy a vidéki gyűjtő különösebb fonetikai vájtfulnesság nélkül is rendkívül hasznos alaktani megfigyeléseket tehet, ha nem téveszti szem elől azt az igazságot, hogy a nyelvi elemek sohasem önmagukban vizsgálandók, hanem összefüggésükben, rendszerükben. A magyar nyelvjárások alaktani rendszerét még igen kevesen vizsgálták, ez a terület még nagyjából feltárára vár.

A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságairól szolt Benkő Loránd. Talán ez az a terület, ahol legjobban sürgel bennünket az idő a ma még megfogható régi névanyag megmentésére. Benkő Loránd a névtant a nyelvtörténet sajátos területeként szemlélve nemcsak a névtan belső problémáit elemezte, hanem rámutatott arra is, hogyan veheti hasznát a tágabb értelemben vett nyelvtörténet az egyes névtípusokból kibontható kronológiai megállapításoknak. Különösen nagy hasznát veszi a földrajzi nevek mai és történeti kutatásának a nyelvjárástörténet, mert ilyen módon nagy mennyiségű, helyhez rögzíthető régi adathoz juthat, s belőlük fontos következtetést vonhat le a vizsgált terület nyelvjárásának történeti változásaira.

Kniesza István akadémikus előadása (A magyar paraszti gazdálkodás szókincsének szláv elemei) a nyelv oldaláról közelítette meg a szláv—magyar művelődéstörténet ide vágó jelenségeit. Mivel tőle származik szláv jövevényszavainknak eddig legszélesebb körű és legjobb feldolgozása, érthető az a biztos vonalvezetés és körültekintő pontosság, amellyel ezt a nyelvi és társadalmi érintkezést felvázolta. Van azonban e téren is még tennivaló: természetes, hogy a különböző nyelvjárások helyi kölcsönshavainak feltárása és megvizsgálása tovább fogja finomítani, színezni a jelenlegi képet.

Nyíri Antal „A nép élete és a szavak története” című előadásában arra hívta fel a nyelvész kutatók figyelmét, hogy a nyelvi jelenségek vizsgálatakor mindig pontosan tisztáznunk kell tárgyi hátterüket, teljességre kell törekednünk a dologi, művelési és jelentésárnyalatok összegyűjtésében, mert csak így kísérhetjük nyomon azt a folyamatot, amely a nyelvben — a valóság viszonyainak és változásainak megfelelően — végbement. A szótörténet mai kutatójának nem elég írászttal mellett, szótárak adatait összeszedni, fel kell tárni a nyelvben tükröződő teljes valóságot is.

Mint az eddigiekből látható, a találkozó programjának középpontjában a paraszti gazdálkodás és az ezzel kapcsolatos különféle kérdések álltak. Ez mutatkozott meg a néprajzi vonatkozású előadásokban is. Közülük elsőnek T á l a s i I s t v á n é t említhetjük meg: „Eredmények és további feladatok a paraszti gazdálkodás kutatásában”. E szakterület kiváló művelője arra is igyekezett választ adni előadásában, hogy az önkéntes gyűjtők nagy szorgalommal összehordott adatai milyen fontos építőkövei a gazdálkodásra vonatkozó ismereteinknek. A gyűjtők ismereteinek bővítését szolgálta B a r a b á s J e n ő „Történeti rétegek a paraszti kultúrában” című előadása is. Érdekes, az eddigi találkozókön kevésbé tudatosított vonatkozásokat világított meg Ú j v á r i B é l a előadása: „A néprajz szerepe a művészeti nevelésben”. Ezt az előadást két korreferátum is kísérte: B i z s e J á n o s n é é s S z i r m a y E n d r é n é é.

A konkrétabb témához kötött, módszertani tanulságokat is nyújtó előadások sorában elsőnek I n c z e f i G é z á é t kell megemlítenünk: „A földrajzi nevek differenciálódása a Tisza—Maros-közben”. A földrajzi nevek dolgában szaktekintélynek számító szerző sok finom megfigyelését tárta a hasonló munkát vállalók elé. Rokon kérdést, a tövégi magánhangzók zártságának és nyíltságának problémáit vizsgálta két bemutatott dolgozatrészlet is: S z a b ó G é z a Doboz községben, V á r k o n y i I m r e pedig a somogyi Büssü nyelvjárásában gyűjtötte tárgyának adattárát. Törekvésük azért is figyelmet érdemel, mert ez a kérdés sem a leíró, sem a történeti nyelvtudomány szempontjából nincs még kellőképpen felderítve. A S z a b ó J ó z s e f „Nagykónyi nyelvjárási jelenségek” című előadásán kívül még egy dolgozatot kell kiemelnünk: B a l o g h I s t v á n é t: „A jobbágyélet és a paraszti gazdálkodás emlékei a határnevekben”. Benne történeti, néprajzi és névtani anyag olvadt össze élvezetes ötvözzé.

A folklór témájú előadások sorát B á l i n t S á n d o r n a k „A Szeged vidéki folklór” című gazdag anyagot nyújtó, színes és élvezetes előadása nyitotta meg. Ezenkívül J u h á s z A n t a l „A szegedi tanyavilág népi építkezése”, illetőleg F e r e n c z i I m r e „Törökkori emlékek a magyar néphagyományban” című előadása aratott méltó elismerést.

Hely hiányában csak utalunk a többi, rendszerint saját gyűjtést feldolgozó vagy bemutató, sokszor élvezetes, lebilincselő formában előadott munkára: R a k o n c z a i F e r e n c: „Hódmezővásárhelyi tájszómagyarázatok”; M á r t o n L á s z l ó: „Az aratás munkaszervezése Békésen”; B o r o s G y u l a: „A szántás Somogyban”; P a p p I m r e: „Hogyan készül a kemence?”; Z ö l d y P á l: „A topolyai kisbéres”; G r y n a e u s T a m á s: „Endi Tüdő Vince szegedi tudóseMBER”; G a l u s k a I m r e: „Kesznyéteni mondák”; F e h é r Z o l t á n: „Bátyai táltostörténetek”; T o m b á c z J á n o s: „Zsombói mesék”.

Külön kell szólnunk arról a megbeszélésről, amely a mozgalom szervezési és lebonyolítási kérdéseit, illetőleg a gyűjtők tapasztalatcserejét, problémáik, terveik, nehézségeik megtárgyalását tűzte napirendjére. Ezen a megbeszélésen először M o r v a y P é t e r, a Néprajzi Múzeum osztályvezető-helyettese tartott beszámolót „Pályázati témák, pályázati eredmények” címmel, majd V é g h J ó z s e f, az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa összegezte a kiemelt pályázatételnek számító két témakörbe, a földrajzinév-gyűjtés, illetőleg a szántás-vetés körébe tartozó pályatételek tanulságait. A két előadó már évek óta úgy ismeretes, mint ennek a szépen kibontakozó mozgalomnak vezetője, szervezője, önzetlen és fáradhatatlan irányítója. Szinte személyes barátság fűzi őket valamennyi önkéntes gyűjtőhöz, tudják, ki hol, milyen területen dolgozik, mik a terveik, milyen nehézségekkel küzd. Nekik köszönhető a szegedi találkozó megszervezése is túlnyomó részben. Egész országra kiterjedő munkájuk egyre szebb eredményekre vezet. A szinte családi hangulatú megbeszélés nemcsak az elmúlt év munkájának értékelését adta, hanem a feladatok rangsorolásával már a jövő évi pályá-

zatok fő irányát is megszabta. Kár, hogy ez a megbeszélés nem kapott még több időt, hogy minden résztvevő előhozhatta volna jó és rossz tapasztalatait társai okulására.

És itt már rá is tértünk a találkozóval kapcsolatos egy-két javaslatunk felsorolására. Az előadásoknak fent részletezett tekintélyes mennyisége kissé fárasztó volt a hallgatóság számára. Az ebédmegszakításokkal egész nap folyó ülések csak a késő esti órában engedtek időt arra, hogy a találkozó résztvevői ismerkedjenek egymással, vagy szakmai kérdéseikkel megkereshessék a jelen levő országos tekintélyű szakembereket. Erre ugyan a negyedik nap programját alkotó tápéi kiránduláson sor kerülhetett volna, de az ilyen kirándulás már nem minden idősebb tudóst csábít, részben egészségi okokból, részben munkája miatt. Adjunk tehát módot több személyes találkozásra.

A mozgalom bővülése, a résztvevők nagy száma felveti azt az öröndetes gondot is, hogy nem lehetne-e a gyűjtők tapasztalat cseréjét kisebb területek szerinti tagolásban is megszervezni, ahol kevesebb átfogó téma mellett a gyakorlati munka végzésében előforduló kérdések kerülnének elő. Ez azonban semmi esetre sem tenné fölöslegessé az országos találkozókat évenként egyszer, sok elméleti, kevesebb anyagbemutató előadással. Az országos találkozón talán az idővel való jobb gazdálkodást eredményezne, ha több párhuzamos szekció ülésezne, nem minden előadás lenne plenáris.

Végül még az is kívánatos lenne, hogy az előadások anyaga — ha csak valamilyen válogatásban is — eljutna a találkozó résztvevőikhez vagy a gyűjtők még szélesebb táborához. Kár, hogy nincs a mozgalomnak legalább egy rotaprint technikával megoldott időszaki kiadványa, amely ezt a közlési célt meg a rendszeres tájékoztatást is lebonyolíthatná. Finn és észt rokonaink e téren is kitűnő példákkal szolgálnak számunkra.

Sebestyén Árpád

A tudományos diákkörök konferenciája. A VII. országos diákköri konferenciát 1965. április 22—24-ig Budapesten rendezték meg. A felszabadulás jubileumának tiszteletére tartott ülésszakon részt vettek az ország felsőoktatási intézményeinek hallgatói, a tudományos diákkörök több száz tagja. A nyelvészeti tagozat mindhárom napon át munkát végzett, sőt az ülések nagy száma azt is indokoltá tette, hogy az utolsó napon párhuzamosan két tagozatban hallgassák és vitassák meg az előadásokat a nyelvészet iránt érdeklődő egyetemisták. A korábbi konferenciáknál több, 19 dolgozatot ismertettek. A legtöbb dolgozattal a debreceni KLTE hallgatói szerepeltek, 9 ülés bizonyította, hogy Debrecenben a Nyelvészeti Tudományos Diákkör eredményes munkát végez. A rendező ELTE 4, a Pécsi Tanárképző Főiskola 3, a szegedi tudományegyetem 2 és a főiskola 1 előadással mutatta be nyelvészeti diákköri tevékenységét. Ami a dolgozatok tartalmi megoszlását illeti, öröndetes — bár aránytalanul nagy — érdeklődés nyilvánult meg a nyelvjárások iránt. A 8 idevágó dolgozat a hallgatók önálló munkáját dicsérte. Egy-egy tájegység földrajzi neveit dolgozta fel Kálnási Árpád (Debrecen): „Tiszaköröd földrajzi nevei”, Jászai Viola (Debrecen): „Földrajzi nevek a Tiszaháton”, Virágh Éva (Szeged): „Nagykörös határának földrajzi nevei” és Szabó László (Pécs): „Sorokpolány földrajzi nevei” című dolgozata. Más munkák a gazdálkodás és a társadalom szókincsét vizsgálták, komplex módon kapcsolva össze a nyelvjárás gyűjtését néprajzi, történeti stb. kutatásokkal. Így Imre Mária (Pécs): „A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse Szennán” című munkája és Tóth Katalin (Debrecen): „A szántás-vetés Karancs vidéki szókincsének eredet szerinti megoszlása”, valamint Ocsák Miklós (Szeged) dolgozata: „A cikolaszigeti közbirtokosság rendszere és szóhasználat”. „Nagybányi község nyelvjárásának magánhangzó-rendszeréről” Szabó József (Szeged) tartott előadást. —

Nyelvtörténeti dolgozatot készített M o c z é r S á n d o r (Debrecen): „A Guary-kódex magánhangzó-rendszere” címmel. A finnugor nyelvtudomány köréből M o l n á r F e r e n c (Debrecen) előadást tartott „A permi véghangzók történetéhez” címmel. Szláv nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott három dolgozat: K e r e k e s L á s z l ó (Debrecen): „Az orosz genitívus szerkezetek transzformációs analízise”, M á t h é L á s z l ó (Debrecen): „Az ószláv infinitívus- (supinum-) szerkezetek és szintaktikai funkcióik a Codex Marianus evangéliuma alapján”, A d a m i k T a m á s (Budapest): „A dualis egyes nyelvcsaládokban és nyelvekben”. Matematikai, illetőleg általános nyelvészeti jellegű volt U l v i e z k y M á r i a (Debrecen) dolgozata: „A magyar szókincs lyukkártya-rendszerű feldolgozása” és N a g y F e r e n c (Budapest) munkája: „A mai magyar képzőrendszer”. — A KISZ Központi Bizottsága és a Művelődésügyi Minisztérium által kiírt központi pályatételük egyikére, amely a nyelvészetre és a nyelvtanításra is vonatkoztatható volt, 4 dolgozat készült. A központi pályatétel arra hívott fel, hogy a tudományos diákköri tagok dolgozzák fel egy-egy szakterület 20 éves fejlődésének történetét. B a l o g h M á r t a (Budapest) arra vállalkozott, hogy dolgozatot készít „A magyar nyelvtudomány fejlődése a felszabadulás után” címmel. J á g e r K a t a l i n és K i s s J ú l i a debreceni hallgatók pedig „Az összehasonlító nyelvtudomány fejlődése hazánkban 1945-től napjainkig” címmel nyújtottak történeti áttekintést. A nyelvtanítás módszertanával kapcsolatban is két munka készült: G a r a g u l y K l á r a (Pécs): „A magyar nyelvtanítás fejlődése a felszabadulás óta”, H u n y a d y G y ö r g y n é (Budapest): „Helyesírástanításunk húsz éve”. — Az üléseket nagy érdeklődés kísérte, teljesen megfelelő volt a látogatottság. Az előadások után hozzászólások, gyakran tartalmas és termékeny viták zajlottak le. Egészében véve eredményes volt a nyelvészeti tagozat munkája, hasznos fóruma volt az ország nyelvészet iránt tudományos igénnyel érdeklődő egyetemi hallgatóinak.

Hunyady Györgyné

Nyigri Imre bridzsszótári hagyatéka. Immár több mint két esztendeje annak, hogy örökre eltávozott körünkől Nyigri Imre, a felszabadulás utáni nyelvtudomány nagyszabású alkotásának, hétkötetes értelmező szótárunknak egyik belső munkatársa. Akik közelebről ismerték, azok tudják, hogy Nyigri ez irányú tevékenységén kívül még egy szótári munkával eljegyezte magát. Mint szenvedélyes — és egyben elsőrangú — bridzsjátékos évek hosszú során át fáradhatatlanul gyűjtötte az anyagot, hogy megvalósíthassa dédelgetett tervét: kiadhassa angol s esetleg még más nyelvű értelmezésekkel is ellátott magyar bridzsszótárát. A halál közbeszólt, a jelentősnek ígérkező, értesülésünk szerint külföldiek érdeklődését is felkeltő vállalkozás félbemaradt. A szorgalmas gyűjtőmunka eddigi eredménye, a sok ezer cédula azonban megvan. Mindmáig ott porosodik a bridzsszótár tervezőjének egykori íróasztalán, készen arra, hogy valaki — szintén a bridzs szerelmese — kezébe vegye s gondját viselje.

Azért adunk hírt róla, mert arra gondolunk, hogy e közlés nyomán talán éppen folyóiratunk olvasói közül kerül ki majd e munkának folytatója s befejezője.

Grétsy László

TIT-vándorgyűlés Szombathelyen. A TIT irodalmi és nyelvi szakosztályának országos választmánya a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal karöltve május 7—9-ig irodalmi vándorgyűlést rendezett Szombathelyen. A vándorgyűlés első napján az országos választmány plénuma jelentésében beszámolt az 1964. évi irodalmi és nyelvi ismeretterjesztő munkáról. A jelentés hangsúlyozta, hogy a mennyiségi növekedés már régóta nem elsőrendű célja a társulatnak, inkább az ismeretterjesztés korszerűségére, minőségére

fejlesztésére kell törekednünk. A legtöbb témakörből az előadások száma a szokásos, bár mindenütt megfigyelhető némi növekedés. Különösen a mai magyar irodalom iránt nőtt meg az érdeklődés az elmúlt évben, az ilyen témájú előadások száma csaknem megkétszereződött az előző évihez viszonyítva. A nyelvi ismeretterjesztésben is tapasztalhatunk némi mennyiségi fejlődést. 1964-ben 719 nyelvészeti előadás hangzott el 26 356 hallgató előtt (1963-ban csak 559 előadás volt és 22 885 hallgató előtt). A vándorgyűlésen ezután irodalmi előadások hangzottak el.

Vendégeink. Robert Austerlitz, a Columbia Egyetem (New York) általános nyelvészeti tanszékének tanára ez év márciusában több hónapos tanulmányútra hazánkba érkezett. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében március 17-én előadást is tartott A gilják nyelv belső rekonstrukciója címmel.

Retorikai tanfolyam. A Kommunista Ifjúsági Szövetség központi bizottságának budapesti funkcionáriusképző iskoláján az elmúlt év őszén retorikai sorozat indult. A TIT által szervezett sorozatban lélektani, szónoklástani és nyelvhelyességi előadások hangzanak el.

Sz. L.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Dálóki János

A kézirat a nyomdába érkezett: 1965. VII. 9. — Példányszám: 7750 — Terjedelem: 12,6 (A/5) iv. 34 ábra

65.61019 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Nyelvművelő levelek (Ism.: <i>Hernádi Sándor</i>)	393
Kossa János: Így írunk mi (Ism.: <i>Szende Aladár</i>)	395
A finnugor népek nyelvével, történetével, néprajzával foglalkozó új francia folyóirat (Ism.: <i>Banó István</i>)	400

A Nyelvőr postája

<i>Pető Gábor Pál</i> : Alkalmassint	402
<i>P. L.</i> : Epidémia	402
<i>Rozslyai György</i> : Apróságok	404

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából

<i>G. L.</i> : Kertész-mérnök vagy kertmérnök? — <i>K. M.</i> : Szóvivő — <i>Sz. L.</i> : Felfedezés — feltalálás — <i>F. G.</i> : Felszólalja — <i>G. L.</i> : Magyar Labdarúgók Szövetsége — Magyar Labdarúgó Szövetség — <i>F. G.</i> : Milyen hangot jelöl az <i>y</i> ? — <i>F. G.</i> : Külföldről behozott nyelvrontó nyomtatványok	404
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Kiss Lajos</i> : [Kniezsza István]	409
<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1965. március 3-i üléséről	411
<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság május 27-i üléséről	413
<i>Ferenczy Géza</i> : Tanácskozás orvosi nyelvünk helyességéről	414
<i>Sebestyén Árpád</i> : Az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők szegedi találkozója	417
<i>Hunyadi Györgyné</i> : A tudományos diákkörök konferenciája	421
<i>Grétsy László</i> : Nyigri Imre brizsszótár hagyatéka	422
<i>Sz. L.</i> : TIT-vándorgyűlés Szombathelyen — Vendégeink — Retorikai tanfolyam	422

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható az **AKADÉMIAI KIADÓ**-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111-46, az **AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT**-ban, Budapest V., Váci u. 22., a **POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA** 1. számú **HÍRLAPBOLTJA**-ban, Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. — Előfizetési díj egy évre: 18,00 Ft

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 Ft
<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, negyedik lenyomat	9 „
<i>A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere</i> (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
<i>Helyesírásunk időszertű kérdései</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
<i>Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949)</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd és Lőrincze Lajos</i>)	20 „
<i>Nyelvünk a reformkorban</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
<i>Pais-émlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)</i>	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáriródalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompai József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár János</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorfi Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károlyi Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az ősi magyar igeekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>)	40 „
<i>A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)</i>	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásheliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
<i>Névtudományi vizsgálatok</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Anyanyelvi műveltségünk</i>	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
<i>A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompai József</i>)</i>	90 „
<i>Édes anyanyelvünk</i> , 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztyák nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esztrendszer	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése	16 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : A metafora a fonetikai műnyelvben	10 „
<i>Pais Dezső és Benkő Loránd</i> : Szótörténeti és szófejtő tanulmányok	28 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ő- és néptörténet forrástudománya ..	18 „
<i>Melich János</i> : Dolgozatok II.	18 „
<i>Ligeti Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Radó György—Deme László: Egy hangsúlyjelenség
írásos rögzítéséről

Tompa József: A jogszabályok anyanyelvi gondozása

Kápolnai Iván: Kőedény? Fajansz? Keménycserép?

Martinkó András: A Rozsdatemető ürügyén...

Chikán Zoltánné: Helyzetkép középiskolát végzett
tanulóink magyar nyelvtani felkészültségéről

Papp Ferenc: Modell

O. Nagy Gábor: Részletek egy szólásmagyarázó szó-
tárból

Gunda Béla: Magyar—szláv szó- és tárgytörténeti
kapcsolatok

Reuter Camillo: Dombócsér

Komlós Aladár: A *polgár* szó jelentéstörténetéhez

Ladó János: A *nylon* szó eredete

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

89. ÉVFOLYAM 1965. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS, ILIYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Radó György—Deme László: Egy hangsúlyjelenség írásos rögzítéséről.....</i>	425
<i>Tompá József: A jogszabályok anyanyelvi gondozása</i>	430
<i>Kápolnai Iván: Kőedény? Fajansz? Keménycserép?</i>	438

Vita

<i>Martinkó András: A Rozsdatemető ürügyén</i>	445
---	-----

Nyelv és iskola

<i>Chikán Zoltánné: Helyzetkép középiskolát végzett tanulóink magyar nyelvtani felkészültségéről</i>	452
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Papp Ferenc: Modell</i>	462
----------------------------------	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>O. Nagy Gábor: Részletek egy szólásmagyarázó szótárból</i>	469
<i>Gunda Béla: Magyar—szláv szó- és tárgytörténeti kapcsolatok</i>	476
<i>Reuter Camillo: Dombócsér.....</i>	479
<i>Komlós Aladár: A polgár szó jelentéstörténetéhez</i>	483
<i>Ladó János: A nylon szó eredete</i>	484
<i>Molnár József: Orsós hintó — orsós folyosó</i>	486
<i>Zsoldos Jenő: Adatok és jegyzetek.....</i>	489
<i>Solymos Ede: Medvét fogtunk</i>	495

Egy hangsúlyjelenség írásos rögzítéséről

I.

Az írói realizmus minimális követelménye az élőnyelv rögzítése. (Még a kárhoztatandó nyelvi jelenséget is, bár elítélő formában, de mégis rögzíteni kell. Sőt vannak írói feladatok — s a romlott nyelvű szereplők beszéltetése csak egy ezek közül —, amikor súlyos hiba volna a kárhoztatandó nyelvi jelenséget papírra nem vetni.)

Hogy az a hangsúlyjelenség, amelyről itt szó lesz, írásban feltüntetendő-e, és ha igen, hogyan — ennek megtárgyalása, úgy vélem, a nyelvészek nyilvánossága elé tartozik, ezért vetem fel a kérdést a Magyar Nyelvőr hasábjain. Mint műfordító vetem fel, aki már több ízben kényszerültem az itt példákon bemutatandó nyelvi alakzat leírására, és a leírást mindig elégtelennek éreztem.

Hogyhogy „kényszerültem”? — kérdezhetné valaki, s e kérdésre már nem nyelvészeti, hanem fordításelméleti területen kell válaszolnom. Az eredeti mű szerzője írhat ösztönösen, és ha valamiben bizonytalan, akár el is kerülheti azt a nyelvi alakzatot. A műfordítónak tudatosan kell dolgoznia, és ha egy nyelvi formáról úgy találja, hogy az eredeti szöveg maximális művészi tolmácsolásának ez az egyetlen, „az igazi” módja, akkor ezt kell használnia, még ha bizonytalannak érzi is. Legfeljebb fölvetheti a szakemberek, a nyelvészek előtt a problémát, úgy, ahogyan most én teszem.

1. *Majd elfelejtettem ... Majd összedőlt ... Majd megrepedt a dobhártyám ... Majd megbolondult ...* — ezeket a mondatokat egy-egy adott írói-műfordítói esetben lehetetlen le nem írni, jóllehet a leírt szókép szokásos nyelvtani és általános hangsúlyi törvényeink szerint nem fedi a kimondott szót.

Szokásos nyelvtani törvényeink szerint e leírt szóképek utóidejűség kifejezői volnának (pl. „Előbb tudtam, majd [később] elfelejtettem”, „Tegnap még józan volt, majd [mára] megbolondult”). Általános hangsúlyi törvényeink szerint pedig az egytagú „majd” és az utána következő ige első szótagja is hangsúlyozandó volna. Ezzel szemben láthatóan az történt, hogy a *majdnem* szóról lekopott a *-nem*, de emléke sajátos módon megmaradt a nyelvi tudatban (sőt e tudat alatt), mégpedig olyképpen, hogy a *majd* után következő hangsúlytalan szótag szerepét az igeikötő vette át. Nyelvtanilag csak ritkább, szokatlanabb a *majd* szó használata, mint olyankor, amikor ez a szó utóidejűséget fejez ki — hangsúly szempontjából azonban éppenséggel megszegi az általános törvényt: egy szónak (az igeinek) itt nem az első, hanem valamely későbbi szótagja a hangsúlyos: „*Majd* elfelejtettem ...”, „*Majd* összedőlt ...”, „*Majd* megrepedt a dobhártyám ...”, „*Majd* megbolondult ...”

Az eredeti mű szerzője, ha nyugodt, megfontolt, lassan beszélő személyt akar jellemezni, ilyen szavakat adhat a szájába: „Akkorát dörrent, hogy majd-

nem megrepedt a dobhártyám.” Ha izgatott, dinamikus, gyors beszédet jellemez, többféle eszköz állhat rendelkezésére, s ha ezek közül az egyiket bizonytalannak érzi, bátran nyúlhat a másikhoz. A műfordító azonban az adott jellemű szereplő adott mondatán nem változtathat, és bizonytalan érzése ellenére is köteles így írni: „A dörrenéstől majd megrepedt a dobhártyám.” Olvasd: „A dörrenéstől majd megrepedt a dobhártyám.”

2. Vajon nyelvhelyességi tekintetben jó-e az ilyen forma?

Leíró nyelvtanunk nem említi: nem találjuk a hangsúlyról (A mai magyar nyelv rendszere. 2: 458—70), sem a hanglejtésről (uo. 2: 503—17) szóló részekben, a tartalomjegyzékben pedig a *majd* szóhoz tartozó utalások (2: 319, 411, 413) nem erre az esetre vonatkoznak. Legfeljebb azok az általános megállapítások alkalmazhatók rá, amelyek szerint „helyesírásunk a hangsúlyt semmiféle eszközzel nem jelöli” (2: 409) és „helyesírásunk a mondatok hanglejtését nem tudja jelölni” (2: 515).

Értelmező szótárunk tartalmazza a *majd* egyetlen használatát: „*majd* ⁽²⁾ hsz (erősebb hangsúllyal)” címszó alatt, irodalmi példái között pedig az ilyen, igekötő előtti *majd* használatára Móra Ferencet és Móricz Zsigmondot idézi. E két név tekintélye biztosítja, hogy nem fogjuk kárhozatni ezt a nyelvi jelenséget.

De vajon jelöljük-e írásban? S ha igen, hogyan? Vagy pedig rejtőzzünk leíró nyelvtanunk idézett megállapításai mögé: hogy hangsúlyt, hanglejtést helyesírásunk nem jelöl?

Úgy vélem, leíró nyelvtanunknak ezen a kategorikus megállapításán néha, alkalmanként lazítani kellene, s az itt tárgyalt eset éppen olyan, amely megkívánná az ilyen lazítást.

A szóban forgó hangsúlyjelenséget véleményem szerint jelölni kellene — egyrészt azért, mert mostani jelöletlensége megbontja, megszegi nyelvünk általános hangsúlyi törvényét, ez pedig baj; másrészt, mert a jelölés hiánya kétértelműsége vezethet, félreértésre adhat alkalmat. Például ezt olvassuk: „Az épület megrendült, majd összedőlt” — és nem tudjuk, hogy az író az ősz- szótag hangsúlyozásával utóidejűséget akar-e kifejezni, vagy a *-dőlt* szótag hangsúlyozásával emfatikus elbeszélésmódot jellemez-e... E kettősségből sorozatos értelmi félreértés is származhat.

3. Ismétlem: mint műfordító már többször voltam kénytelen ilyen nyelvi formát alkalmazni, és mindig bizonytalanságot éreztem, a fent vázolt okokból. Ezért terjesztem e kérdést a nyelvészek elé.

Egyúttal pedig javaslatot is teszek.

Talán az emfatikus kifejezésmód esetén a *majd* után tett hiányjellel hívhatnók fel az olvasó figyelmét a lekopott, kiesett *-nem*-re... Ez a megoldás kiküszöbölné a kétértelműséget, a félreértés lehetőségét, de nem orvosolná a hangsúlytörvény megszegésének baját.

Vagy talán az igekötő szokatlan, kivételes különírásával jelezhetnők a szokatlan, kivételes hangsúlyjelenséget: „Majd el felejtettem...” Ez a megoldás megfelelne nyelvünk hangsúlyszabályának, de egy nyelvtani szabályon, az igekötő és az ige egybeírásának szabályán ütne rést. Ez az engedmény azonban, úgy vélem, nem jelentene túlzottan nagy, elvi megalkuvást, hiszen az ígétől elszakadt igekötő nem ismeretlen jelenség helyesírásunkban (*meg akarta írni, meg nem írható, írd meg*...). Konkrétan azt a javaslatot terjesztem-

ném a Helyesírási Főbizottság elé, hogy helyesírási szabályzatunk 164. pontját, amelyben az igekötő különírásának eseteiről van szó, bővítse ki ezzel a mondattal:

„Különírjuk az igekötőt, ha előtte *majdnem* értelemben használt *majd* áll, és ennek folytán a hangsúly az igekötő utáni szótagra esik: *majd el felejtettem, majd keresztül estem.*”

E javaslatom elfogadása esetén a szókép kizárja a félreértést és megfelel a hangsúlyi törvénynek is.

Persze, ez csak javaslat, talán valaki tud jobbat, vagy érveimmel szemben elegendő indokot tud felhozni az eddigi jelöletlenség megtartására.

A nyelvészeké a szó.

Radó György

II.

Radó Györgynek itteni kérdésfeltevése sok mindenre figyelmeztet bennünket. Mindenekelőtt magára a konkrét jelenségre, a 'majdnem' jelentésű *majd* elemmel járó szokatlan (mondhatnánk: rendhagyó) hangsúlyozási formára. E finom megfigyelése kétségtől helytálló; s igaz az a megállapítása is, hogy eddigi hangsúlytanulmányaink ezt még nem regisztrálták. Hosszas keresgélés után is csak ennyit találtam rá, magamtól: „Az érzelmi színezésre törekvés keresztezheti olykor a hangsúly legalapvetőbb törvényeit is... átcúsúszhatik pl. ... az igekötőről az igére: *Úgy szerette, majd megette* (NyFK 221). — De figyelmeztet arra is: milyen haszonnal járó együttműködés alakulhat ki „vájtt fülű” írók és nyelvészek között ily módon: hogy amit az egyik a nyelven mint munkája anyagán észrevesz, azt — akár így, a nyilvánosság előtt — megbeszéli a másikkal, akinek a nyelv vizsgálódása tárgya. Az egy személyben író és nyelvész Arany János is így jelölte ki a munkamegosztást a két hivatáscsoport között: „Nyelvész urak jobban tudják, a költő jobban érz i”; s mára már lekophatott erről az alapjában véve helytálló definícióról az a kis gúny, amit Arany annak idején beleadott, — meg az a későbbben hozzátapadt szokás, hogy ezt idézve írónk „nyelvész úr”-nak csak a szemellenzős, rossz nyelvészt, „költő”-nek viszont csak a tudatos művészetű, jó írótt tekintették.

De térjünk vissza a tárgyra!

1. Ami magát a jelenség megragadását illeti, abban Radó Györggyel tökéletesen egyetérték. A 'majdnem' jelentésű, s nyilván ebből is rövidült *majd* elem használata nyelvhelyességi szempontból nem kifogásolható: az ilyen típusú formaszók között igen sok a röviddé kopott elem (pl. *tán* < *talán* < *találom* < *úgy találom* 'úgy vélem'; a fejlődés egyik fokán születhetett a *találomra* 'gondolomformán'). A rövidült alak természetes fejlődmény, s bizonyos helyzetekben valóban kifejezőbb a másiknál.

Nem kifogásolható a vele kapcsolatosan jelentkező hangsúlyeltolódásos forma sem. Ugyanis akár tetszik, akár nem (s akár illik szabályrendszerünkbe, akár kirí belőle), ez a szokásos hangsúlyformája; s ilyenkor, ha az általános szokás ennyire elléne mond a szabálynak, az utóbbit kell faggatóra, nem pedig a nyelvi tényt „nyagatóra” vennünk. (Ez persze nem jelenti azt, hogy ez az egyetlen lehetséges hangsúlyozási forma.)

2. Némileg kevésbé értek egyet e hangsúlyozási forma keletkezését és egyedülálló voltát illetően. Szerintem ugyanis itt nem valamiféle „szóhangsúly-eltolódás” következett be, de még a szakaszhangsúlyé sem. Ezt a hangsúlyozási képletet abból az érzellemmel telített formából vezettem le, amelyikben már nem a szakasz, hanem az egész mondat a hangsúlyozás alapegysége.

Leíró nyelvtanunk ennek számba veszi azt a formáját, amelyikben az érzelmmel telített mondatnak első szótagja hangsúlyos (pl. **A** mindenit!); utal arra a változatra, amelyikben az első megtartja hangsúlyát, de a harmadik szótagra esik a legerősebb nyomaték (pl. *A* mindenit neki!); s bemutatja azt az alakzatát is, amelyikben minden páratlan sorszámu szótag hangsúlyt kap (pl. *Mit csináljak, uram isten!*). — (Vö. MMNyR. 2: 466—7; NyFK. 221).

A „*Majd megverte*”, „*Majd összetörte*” típus az itt középsőként említett érzelmi-mondathangsúlyozási formának érdekes változata. Érdekes azért, mert az érzelmi-ritmikai hangsúly elhelyezkedését értelmi tényezők befolyásolják.

Mi itt a hangsúlyhelyzet?

A mondatot (vagy legalábbis a mondatnak érzelmi telítettségű részét) kezdő *majd* elem mindig hangsúlyos, s egyben mindig az adott egységnek első szótagja. — A *majd* elemet követő igekötős igének — mint Radó György helyesen megfigyelte — azonban már nem föltétlenül második s z ó t a g j a kap hangsúlyt (ami az egész egységnek harmadik szótagja volna), hanem második t a g j a, vagyis az igei elem, illetőleg hát annak első szótagja; akkor is, ha az igekötő két szótagos. Az érzelmi telítettség alapján való, a mondatot „egyberántó” hangsúlyozás szempontjából tehát szabályos esetek ezek: „*Majd megette*”, „*Majd elvitték*”; s nyilván ezek mintájára alakultak ki később az ilyen „rendhagyók” is: „*Majd összetörte*”, „*Majd visszalökték*” stb.

Hogy itt valóban ilyen érzelmileg telített, a mondatot egységbe vonó s annak első és harmadik szótagját hangsúlyozó forma lehetett a kiindulópont, azt valószínűsíti az, hogy a nem igekötős, hanem szabad határozóval vagy más szabad bővítménnyel társuló igei állítmánynál egyetlen közbeékelődő hangsúlytalan szótag elég ahhoz, hogy a másodhangsúly lekerüljön az ígéről: Ilyen a névelő: „*Majd egy kosárnyit hozott*”, „*Majd az életébe került*”: e formákban már a szabad bővítmény hangsúlyozása a természetes. — De hogy mindez csak kiindulás, s a két szótagos igekötők elhangsúlytalanodása új törvény kialakulásának kezdete, arra mutat ugyanennek a formának névelőtlen változata: „*Majd földhöz vágta*”, „*Majd nyakát szegte*” stb., ahol a *majd* után inkább két hangsúlytalan szótagot kívánunk, mintsem eltűrnénk az újabb hangsúlyosat.

3. Tehát van egy hangsúlytalan *majd* szavunk, amelyik átmeneti ponton áll a határozószó és a kötőszó között (Radó e használatában is hangsúlyosnak jelzi, — tapasztalatom szerint tévesen); s van egy hangsúlyos *majd* szó, amely 'majdnem' jelentést hordoz. Az első után általában hangsúlyos elem áll (persze névelőt, egyebet nem számítva), a második nem tűr hangsúlyos elemet közvetlenül maga után.

Vajon teljesen egyedül áll-e a *majd* szópár e tulajdonságaival?

Nem, nem áll egyedül. E felé a megoszlás felé fejlődik az *úgy* ebben a kétféle használatban: „*Úgy a fejére vert, hogy ...*”; de: „*Úgy fejbe verte, hogy ...*” (az *úgy* mindkét változatban a hangsúlyos *majd* módján viselkedik); — és más oldalon (ha ezt a formát helytelenítjük is, és joggal): „Ha nem adod, *úgy fejbe verlek!*” (ez a kötőszóféle, hangsúlytalan *majd* mintájára megy; jelentése 'akkor').

És hát itt van a kétféle *hogy*: a kötőszói, meg a 'hogyan' jelentésű határozószói. Az utóbbi, a hangsúlyos meglehetősen hasonlít magatartásában a

hangsúlyos *majd*-ra: „*Hogy összeverték azt a gyereket!*” — kiálthatok fel; (sőt: „*Hogy fejbe verték!*” is); de: „*Hogy a fejére vert!*”, ha van egy szótagnyi hangsúlytalan névelő utána. (A hangsúlytalan — kötőszói — használat oly gyakori és természetes, hogy arra példát sem érdemes hozni.)

Eszerint hát a kétféle *majd* nem áll egészen magára; sőt a hangsúlyos *majd*-hoz kapcsolódó sajátos hangerőelosztás sem példátlan nyelvünk rendszerében: mintája eléggé felismerhetően ismétlődik az *így* meg a *hogy* elem-párok hangsúlyos tagja után.

4. A beszélt nyelvben mindez nem okoz bajt, nem kelt félreértést: a hangsúlyforma eligazít bennünket, hogy mikor melyikkel állunk szemben. A bajok — ismét a költő érezte jobban — az írásban kezdődnek. Radó György félreérthetőnek felhozott példái plasztikusak és valóságok. — De az írás folytán jelentkező kétértelműség nemcsak a *majd*-dal kapcsolatos formulákban fenyeget bennünket!

Közismertek az ilyen példák: „Holnap adjuk át a kitüntetésekét!” — Mi ez a mondat? Felszólítása-e a hallgatónak, hogy holnap — az ő közreműködésével — bonyolítsuk le a szóban forgó ünnepséget; vagy csak közlése annak, hogy az esemény holnap történik meg, — esetleg az ő részvétele nélkül? A kérdést csak az — írásunkban jelölhetetlen — hangsúlyforma képes eldönteni. — Vagy vegyünk egy másik, szintén jól ismert típust: „A cár ekkor Nahimov tengernagyra bízta a flotta vezetését. Nahimov feladatának tekintette, hogy az ellenséget szétzúzza.” A második mondat hangsúlyozható így is: „Nahimov feladatának tekintette . . . (s akkor Nahimov cselekvő alany) de így is: „Nahimov feladatának tekintette . . . (ahol Nahimov a feladat birtokosa, s a cselekvő alany a cár). — S az ilyen példatípusok száma igen nagyra volna növelhető.

S lépünk közelebb: „Nézek utána. Most megy fel a dombra . . .”: mit jelöl a második mondat? Hogy „**Most** megy fel . . .” (épp most, nem máskor); vagy hogy „*Most megy fel . . .*” (hangsúllyal a két utóbbin, hangsúly nélkül a *most* elemén, amely így kötőszószzerű), azaz ballag, folyamatosan . . .? — Vagy az ilyen felszólításban: „Te menj haza!” melyik a kiemelt? Lehet így: „**Te** menj haza” (ne más); de így is: „*Te menj haza*” (ne maradj itt); sőt esetleg még így is: „*Te menj haza*” (ne máshová)!

Még jobban küszködünk a kétféle *hogy* elkülönítésével. „Elmondta hogy becsapták őt”: a második részben a *hogy* lehet hangsúlytalan kötőszó, s akkor az igekötő erős nyomatékú; de lehet a *hogy* főhangsúlyos ('hogyan, mennyire' jelentésű), s akkor az igekötő mindenképpen hangsúlytalan (esetleg az igei rész érzelmi nyomatékú).

A legutóbbi, a *hogy*, visszavezet a *majd* kérdéséhez: alig különbözik már tőle alaki megoldásaiban is, problematikájában is.

5. És az utolsó kérdés: jelöljük-e a kétféle *majd* (meg a velük járó hangsúlyformák) közötti különbséget, s ha igen: hogyan.

Magának a kétféle *majd*-nak (s persze ugyanígy a kétféle *hogy*-nak) kényszerítő esetekben való elkülönítésére a hiányjel nem megengedhetetlen eszköz; bár persze nem is kötelező. Szépirodalmunk használja is. Íme Babitsná (A lírikus epilógja):

„S már azt hiszem nincs rajtam kívül semmi,
de hogyha van is, Isten tudja hogy' van?”

A költő itt fontosnak tartja jelezni, hogy a hangsúlyos *hogy* elemet használta; s hogy a hatás biztos legyen, még kérdőjelet is tesz, noha függő kérdés végére nem járna.

Radó György további javaslatát, hogy az ige hangsúlyos voltának jelzésére esetleg különírhathánánk az igekötőtől az igét, érdemes nagyon megfontolni. Bizonyára volnának mellette értelmi és ritmikai érvek is; -- én mégis inkább ellenérveket halásznék ki az elmondottakból. Íme:

a) Igaz: a félreértés veszélye fennáll a *majd* meg a *hogy* után is. De a kétféle használat különbségét a hiányjel magában is jelzi.

b) Igaz: a hiányjel nem jelzi a hangsúlyformát. De azt nem jelezzük még nagyon sok helyen, még kettős értelműség esetében sem.

c) Igaz: a különírás megoldaná a „*Majd meghalt*”, „*Majd összeütköztek*” típusban a problémát; de hogyan különítenénk el írásformával ezeket: „*Majd földre teperte*” és „*Majd földre teperte*” (és sok hasonlót), amelyeknél az egybeírás (akár alkalmi szerepben is) veszedelmes precedens volna, s könnyen visszakanyaríthatna bennünket a „mindentegyebeírásjárvány” korszakához!

Azt javasolnám hát: bízzuk az olvasóra, amit csak lehet; jelezzük az értelmi különállást hiányjellel ott, ahol föltétlenül kell; de a hangsúlyjelzést (akár Radó javasolta, akár más lehetséges formájában) nagyon fontoljuk meg, mert minden ilyesféle kezdeményezésnek részleges a jó hatása, de globális a veszélye: minden ilyen új szabály lavinát indíthat meg, amely tovább bonyolítja egyébként sem túlzottan egyszerű külön- és egybeírási rendszerünket.

Deme László

A jogszabályok anyanyelvi gondozása*

1. A magyart — tudjuk — igen sokáig „jogász”-nemzetnek mondták szomszédai. Bár ez régen is inkább csak a nemesi nemzetfogalom körén belül volt úgy-ahogy találó megnevezés, mégis szinte érthetetlen, hogy viszont a magyar jogi nyelvnek, ezen belül is főképp törvényeink — maibb és általánosabb fogalmi körű műszóval: jogszabályaink -- szaknyelvének történetével és szakszerű fejlesztésével a legutóbbi évekig mily keveset foglalkozott a két „illetékes” tudományág. Annál fontosabb persze, hogy a jogászok és a nyelvészek több különböző jellegű figyelemkeltése, sürgetése, elvi „nekikészülése” után újabban a tervszerű és szerteágazó munka is valóban kitartóan és hatékonyan folyjon...

2. Az MTA érdekelt osztályai először csak a hosszú történeti fejlődés elejére irányították a figyelmet: 1956-ban Kniezsa István előadásához kapcsolva nagyobb vitautlést tartottak „A magyar állami és jogi terminológia eredetéről” (lásd I. OK. 7: 227 kk.). Egy ideig azonban ennek sem látszott sok szerves folytatása. Az ugyan mindenképp világossá vált a vitából, hogy bár a honfoglaló-államszervező magyarság állami és jogi műszókészlete többféle

* Az Igazságügy-minisztérium törvényelőkészítő főosztályán 1965. márc. 6-án tartott értekezlet referátuma.

eredetű elemekből állt, de benne a déli szláv nyelvekből való szavak kivált fontos hatásokról tanúskodnak. A teljes magyar szókincs eredetére meg a nyelvi egységesülésre vonatkozó részeredményeket utóbb Bárczi Géza pompás összefoglalása (A magyar nyelv életrajza. 1963.) az előzményekhez képest váratlanul gazdag képpé egyesítette, illetőleg egészítette ki még a jogi szaknyelvet illetőleg is. Pontosabban a magyar nyelvű állami rendelkezések nyelvi történetére ez a könyv mégsem adott — nem is adhatott — tüzetes tájékoztatást. 1964 legvégén megjelent aztán Kovács Ferenc kandidátusi értekezése „A magyar jogi terminológia kialakulása” címen. Ez a monográfia a jogi műszókincsen belül a törvényalkotás terminusainak sok százados fejlődéséről gazdag társadalmi háttérbe ágyazva részletes képet fest — bár címének megfelelően elsősorban a régebbi korok problémáit igyekszik tisztázni.

3. Azt, hogy a magyar hivatali-jogi élet nyelve a francia forradalom tájára a dolgozó-adózó-katonáskodó „nép” előtt jórészt érthetetlen tohuva-bohuvá, idegen osztályzsargonná lett, már XIX. századi klasszikus íróink műveiből is tudván tudtuk. Gondoljunk csak arra a jegyzőkönyvre, mely Jókai Rab Rábyjában összefoglal egy perbeli kavargást: „az elnök úr tudatá velők a törvényszék határozatát, ut infra. Ez előttök pertractált causa nagyon complicált. Két actor és két incattus áll egymással szemközt. Mind a kettő actor, s mind a kettő incattus. Első actor azzal inculpálja első incattust, hogy az ő feleségét elrabolta s vele tiltott correlatiót sustentál. Második actor azzal incriminálja második incattust, hogy ő bi-sőt trigámiában leledzik s ennél fogva nincsen is actoratusa a harmadiknak elvett feleség fugiuma alapján. Ennek ellenében második incattus azt triplicázza, hogy a producált matriculáris extractusok falsificatumok. Mely difficultásnak elucubratiójára ezennel declaráltatik” (Nemz. Kiadás 184).

Hogy e furcsa latinos törvénytudományi zsargon egykorú társadalmi szerepét és XVIII–XIX. századi megmagyarosításának nehézségeit megértsük, egy kissé vissza kell mennünk a magyar feudális állam korábbi eseményeihez. (Fő forrásunk itt Kovács Ferenc most említett monográfiája.)

Azt aligha kell igazolnunk, hogy már a letelepülő magyarságnak is nem kevés jogi szokása s e szokásjogot kifejező szava volt. Némely jogi értékű szövegei is nyilván szinte rituálisan állandósultak, s szálltak nemzedékről nemzedékre. Elsősorban különféle eskümintákra gondolunk, melyeknek egyike-másika (pl. *mennyre- vagy égre-földre esküszik*) szinte máig is fennmaradhatott. De a kialakuló állami-jogi életnek bizonyosan voltak más magyar mintaszövegei is: a királyválasztásnak, ítélkezésnek, száműzésnek, birtokadományozásnak, birtokfosztásnak, valamely társadalmi rangra emelésnek stb. szintén meglehettek a maguk többé-kevésbé ismétlődő, eleinte szinte vallásos magyar mondatai. (Az egyházi életben a fölszentelés, a kiközösítés, az ördögűzés stb. latin rituális szövegeihez csaknem hasonlóan.) A későbbi magyar hivatalos életbeli „formulák” egyik forrása alighanem ezek voltak.

A különféle aktusok írásba foglalói, az oklevelek, törvények megfogalmazói azonban a hűbéri állam korai századaiban elsősorban latin műveltségű — néha nem is magyar — egyháziak voltak, akik a hűbéri társadalom vezetőinek jogakarátát szinte természetesen fogalmazták meg latinul. Az írásbeliség terjedése tehát csak a középkor legvégére hozhatott létre egypár máig is fennmaradt magyar eskümintát vagy más jogi formulát — bár a valóságban már sok-sok eljárás folyt le magyarul. A humanizmus, majd a kezdődő városi-

polgári fejlődés nálunk is kedvezett a népi nyelv felkarolásának; de ha létrehozott is német *Stadtrecht*-eket, a megfelelő magyar jogi életnek ismét csak egyes terminusai, töredékes kifejezései maradtak fenn az iratokban. Első igazi jogkönyvünk is latin nyelvű: Werbőczy híres-hírhedt *Tripartituma*. Ennek magyar fordításai is létrejöttek ugyan (az első 1565-ből), de még szintén csak a nemesség osztályérdekei hívták életre őket — s az igazi, hivatalosabb szöveg ezután is inkább a latin eredeti maradt.

Érthető, hogy a magyar nyelv így lassan alkalmatlanná (pontatlanná, laikussá) vált az Európa-szerte már nemzeti nyelveken is fejlődő, csiszolódó jogi szabályozásra, finom megkülönböztetésekre stb. Igaz például, hogy a latin *ius*, *iustus*, *lex* műszó is többjelentésű volt, de ez a latin iskolázottságú papot vagy nemes urat nem nagyon zavarta; az igazát kereső tanulatlan magyart ellenben az is tehetetlenné, majdnem némává bűvölte, hogy a magyar *igaz*, *igazság*(os), *törvény* stb. annyiféle pontosan meg nem határozott értelemben élt, oly „pontatlan” volt. Az 1484-ből fennmaradt magyar verses jogi szabály is inkább iskolás emlékeztetőnek lehetett jó, nem igazi jogszabálynak. Mai írással: „Mert mit egyszer megszerzettél — És tetőled (’magadtól’) elvetettél, — Ha igazat akarsz tenned, — Többször nem kell hozzád (’magadhoz, birtokodba’) vened”. Vagy figyeljük meg Werbőczy első magyar kiadásában (1565.) a *jussát azaz igazságát* terminológiai azonosítást ebben a nehézkes részletben: „Vadnak sok urak, nemesek és ez országbeli falus emberek között, kik az király jussát azaz igazságát gonoszúl magoknak tulajdonejtották” (Simonyi Zsigmond átírása: Nyr. 25: 51). — Jogi szempontból ez az ásatag nyelvhasználat a XVIII. században kivált nem vetekezhett már a tanult jogászok latinos, de terminológia tekintetében szabatos és egységes, korszerű szakszóhasználatával.

¹4. Mikor tehát 1790 és 1848 közt a nemzeti önállósulás és a polgári értelmű demokratizálódás folyamatában újra magyarrá kellett tenni a törvényhozás nyelvét is, már nem lehetett a régi öröklött, népies magyar beszédbeli, de a korszerű jogi szaknyelvtől messze szakadt szavakhoz visszatérni. A tudatosan választott út igazában tehát nem vissza, hanem előre vezetett: a közben kialakult sokszínű, finoman árnyalt jogi terminológiát nagyrészt új magyar szavakkal (neologizmusokkal) igyekeztünk pótolni. Ezzel azonban két súlyos hátrányt is vállalni kellett. Egyrészt azt, hogy az egyszerű dolgozó magyar emberek előtt eleinte az újonnan alkotott „magyar” szó többnyire legalább oly érthetetlen zsargonszó maradt, mint az eddigi *actor*, *incattus*, *replicáz*, *bigámia* stb. Másrészt azt, hogy mind jobb új meg új magyar műszavakat keresve, az újítók egy időre ingadozóvá, sőt olykor ellentmondóvá is tették a törvények-rendeletek terminusait. Ismert példaként maradván: Faludi Ferenc költő hatására a XVIII. század végétől az *ügy* szót ’*ius*’ értelemben kezdték használni, s ennek maradványa a ma is élő *ügyész*, *ügyvéd* szó. A XIX. század 2–3. negyedében aztán a régi (’jobb kar’ értelmű) *jog* szót kezdték terjeszteni a latinból való és már-már eléggé népiessé vált *jus*(s) helyett: egyesek azért, mert a francia *droit*, német *Recht*(e) szóban is hasonló jelentésváltozást láttak; mások azért, mivel — tévesen — azt hitték, hogy az *ig*(az) és a *jog* tövében is olyan etimológiai eredetű hangtani megfelelés van, amilyent az *ih*—*juh*, *ihar*—*juhar* stb. szópárban valóban ismerünk. A latin *státus* pótlására a kezdeti próbálkozások (*álladalom* stb.) után csak 1850-et követően alakult ki a legfontosabb ide tartozó, végleges műszó: az *állam*.

Mindamellett a XVIII–XIX. század fordulóján sikerült jogi nyelv-művelőinknek többé-kevésbé jól megvalósítaniuk a korszerű feladatot: az új államélet magyar terminológiájának megteremtését. Eleinte — az 1800-as években — tudvalevőleg szinte megyénként gyűjtötték össze az ott használt vagy javasolt „magyar” műszókat. Majd összefoglaló (országos) állami-törvénytudományi szakszótárak is készültek. Ezeken kívül az egységesítést, normalizálást támogatta az 1825-ben alapított, 1831-től mind nagyobb tekintélyhez jutó Magyar Tudós Társaság, a mai MTA elődje; legfőképpen pedig az, hogy az állami és a törvényhatósági élet a negyvenes évekre már körülbelül minden téren magyarul folyt, s ez a gyakorlat is az egységesülést könnyítette és siettette. Eredete szerint vegyes volt ez a magyar terminológia, s a kevésbé tanultak sokáig nem vagy alig értették némely elemét. De ez nem is csoda: a parasztság műveltsége messze elmaradott volt, a munkásosztálynak még csak csírái alakultak ki. Az *elnök, ülnök, titkár*-féle szók a XIX. század 30-as 40-es éveiben még az idősebb köznemesi vagy polgári jogászok előtt is bizonyosan idegenszerűbbnek hatottak, mint latin elődjük: a *prezidens, asszessor, sekretárius*. (Ahogy a falusiak még 1900 táján is szívesebben mondtak néhol *nótárius-t jegyző* helyett.) De a régi, öröklött szókincsnek sok-sok tagja is pontosabb szaknyelvi értelemhez jutott, s beleilleszkedett az új terminológiába: ilyen volt a *bíró, bírság, bűn, büntetés, ítélet, per, tanú, vádol, vádlott, vall* stb. Aztán a nyelvújítási szók jókora része is ötletes, kifejező alkotás volt, s szinte lerítt róla szabatos szaknyelvi értelme. Gondoljunk csak a *föllebbez, fellebbez* szóra! A mai *följebb, feljebb* tudniillik akkor *főlebb, felebb, föllebb, fellebb* alakban élt. (Vörösmarty Szép Ilonkájában is: „S mind *főlebb* és mindig fenyesebben — A serény nap dél felé mutat.”) Nem volt tehát nagy állampolgári képzettségre szükség, hogy a laikus is értse: a *föllebbez (főlebbez)* jelentése ez: 'följebb viszi, felsőbb instancia elé terjeszti' az ügyet. — E jogi nyelvteremtők közül név szerint csak egyet emelnék ki, csaknem az utolsót: Frank Ignácot. Vö. Beck Salamon: Jogi műszavak Frank Ignác szókincséből. Nyr. 81: 8–12. Előzményeire pedig legfőképp Terestyéni Ferenc nagyobb tanulmánya igazíthat el bennünket; ennek címe: „Az állami élet nyelve”. (L. a „Nyelvünk a reformkorban” című gyűjteményes kötetben, 83–164.) Továbbá ide kívánczik még Beck Salamon: Jogi műnyelvünk fejlődéséhez. Nyr. 76: 205 kk.

Érdemes újból hangsúlyoznunk, hogy a magyar természettudományi szaknyelvnek ugyanakkor teremtett új szókincsében sokkalta több erőszakoltan faricskált, torzszülött neologizmus volt (l. Simonyi: A jogásznyelvről. Nyr. 25: 49 kk.). Nem vitás az sem, hogy ennek a nagyjában sikeres műszóalkotó és rendszerező-normalizáló folyamatnak az egész nép nagy hasznát látta, kivált mikor a jórészt váratlanul ráerőszakolt szabadságharcban a változó-alakuló helyzethez igazodva olyan sok különféle állami és törvényhatósági intézkedést kellett kibocsátani.

Persze ebben az 1848–49-i „jogszabályi” nyelvben mai szemmel nézve sok mindent furcsállhatunk azért, még ha a nyelvújítási szóalkotásokat már nem nézzük is. Elsősorban stílusának keresettsége, ünnepélyessége, csaknem dagálya ilyen. Szemet szúrnak a természetes mindennapi beszédben már akkor is eléggé elavult, régies ragozási és mondattani alakulatok: a *mondand* 'majd mond', *mondandott* 'majd mondott, mondott volna', *mond vala* 'mondott, mondott volna', *lön (lön)* 'lett' stb. igealak; a *magasb, öregb* jellegű középfolk; az *advák (advája)* 'adva levők' ('ötöle adva') típusú, toldalékolt határozói igenév; a *mondottuk* ('általunk mondott') *napon*-féle szerkezet; a sok dagályos

kötőszó (*hahogy, miszerint, miképp* 'hogy'); stb. Bizony ezek nem kevésbé nyakatekert kifejezések, mint a *tanoda* 'iskola', *rohonc* 'Stürmer, rohamosztag-beli katona' vagy a *vezényszó* volt az államélet szókincsének neologizmusai közt. — A másik nagy baja meg az volt e nyelvnek, hogy a megmagyarosodást inkább csak a szókincsben támogatta („a szavak egérfarkába kapaszkodott” — Arany kifejezésével), ellenben a mondat szerkezetben sok-sok idegenszerűséget továbbra is megtűrt.

5. A törvényhozás nyelve és a dolgozó szegény emberek egészséges beszélt nyelve közt tehát megint csak elég nagy szakadék tátongott, s ezt az 1850 utáni korszakokban kellett volna ugyanolyan tudatos és lelkes munkával eltüntetniük (vagy legalább nagyon csökkenteniük) az illetékeseknek, ahogyan 1790 és 1850 közt a magyar terminológiát megteremtették. Az 1849 utáni elnyomás súlyos évtizedeiben azonban az elnyomóktól idehozott osztrák és cseh bértollnokoktól ilyenféle törekvést már csak gyöngye magyar nyelvtudásuk miatt sem lehetett várni. A maradék magyar „törvényhozó” vagy közigazgatási vezető meg általában a Habsburgok zsoldjában álló áruló (legjobb esetben megtűrt régi „beamter”) volt: ők tehát ezért nem vállalták magukra a jelzett korszerű nemzeti feladatot. A kiegyezés után pedig a közhivatalokba szorult nemesség (a „dzsentrí”) gyakran épp élete egyik örömét lelte az osztályérdeket szolgáló, külön hivatali-jogi „irály” (stílus) fönntartásában. Jókai, majd Mikszáth műveiből seregestül idézhetnénk adatot arra, hogy például a „tekintetes vármegye” urai hogyan ragaszkodtak a különállásukat, hatalmukat jelképező körülményes-cikornyás hivatali bükkfanyelvhez. Gondoljunk csak az ilyen „magyar” jegyzőkönyvekre: „Tanú által azon körülmény beismerése eszközöltetik, miszerint künn a Majornoknak ugarján való lételének folyományaként általa lövés hallattatott” (Mikszáth: ÖM. 2: 37).

A nyelvújítás erőszakosságai s a tanult városi lakosság közt elterjedt idegenszerűségek ellen a polgárosuló kor nagy nyelvvédő mozgalma — tudjuk — a 70-es évektől általában heves társadalmi harcot hirdetett; ennek egyik központja épp a Magyar Nyelvőr folyóirat volt. Kezdeti túlzásai és hibái ellenére ez az úgynevezett „új ortológia” ismét fölébresztette a közösség „nyelvi lelkiismeretét”, s épp a nyelvújítóktól gyakran mellőzött, mélyebben gyökeröző magyaros nyelvtani törvények és az egészséges vidéki beszélt nyelvi hagyomány jogait igyekezett helyreállítani. Nem véletlen tehát, hogy a törvényhozás nyelvi hibái ellen maga Szarvas Gábor, az új mozgalom zászlóbontója kel harcra „A törvény nyelve” című, 1884-i cikkében (Nyr. 13: 140 kk.): „nem csak a rövidség kelléke a törvénynek — írja —, hanem kelléke a világosság, érthetőség is; s minthogy a törvény a közjó előmozdítását s a rossznak meggátlását célozza, maga nem lehet példaadója, a mit tilt, a rossznak a helytelenségnek. [Bekezdés.] Újabb törvényeinket e kellékek tekintetében nem lehet minden... kifogástól mentnek mondanunk; különösen az utóbbi, a törvénytsiztelet, a nyelv törvényeinek tisztelete, nem részesül mindenkor abban a méltatásban, a melyet, ha egyéb nem, már maga a jó példaadás is megkövetelne” (140—1). Az új ipartörvény szövegéből tőle idézett idegenszerűségek közül bizony ma is tanulságos némelyik, mint a *figyelembevétel mellett* (helyesen: *figyelembevételével*; 143). A jogi nyelvművelést illetően a Szarvas Gábor örökébe lépő Simonyi Zsigmond is igyekezett érvényesíteni az új szempontokat, és népszerűsíteni a szótörténeti kutatások eredményeit (lásd i. h.; vö. még Prohászka János: Simonyi Zsigmond. Nyelvművelő [szerk.

Lőrincze Lajos] 138–49). A jogi nyelv fejlesztését azonban igazában ő is a jogászok teendői közt hagyja meg, s ez természetes is. — Itt említem meg, hogy Szarvas Gábor közvetlen hatása a jogászok közül kivált Szász-Schwarz Gusztávra volt nagy; meg hogy Simonyi személyesen is részt vett az új házasság-jogi törvény nyelvi megformálásában, csiszolásában.

Készségesen elismerem, hogy a jogi és a hivatali nyelvhasználat hibáit jó néhány szakmunka külön is vizsgálta: több-kevesebb sikerrel, olykor némi magyarkodó túlzással is. Ezeket most nem vizsgálom külön (vö. Móra M.: Nyr. 84: 273. lap 1. jegyz.). Ugyancsak nem érintem a kodifikációt tárgyaló értekezéseknek (pl. Mártonffy Károly: A szabatos törvény. A jogszabály szerkesztése és közzététele. Bp., 1932.) esetleges kisebb, nyelvi vonatkozású részeit sem. Egészében, sajnos, 1945-ig sem szűnt meg a jogszabályok nyelvét régtől fogva jellemző keresettség, hivatali zsargonszerűség, illetőleg idegenszerűség — bár enyhült. (Az idegenszerűség a magam benyomása szerint főleg az ipari és a kereskedelmi-pénzügyi tárgyak nyelvében volt nagyon bántó.)

6. Az 1945 utáni forradalmi átalakulás első éveiben jogászainknak nyilván nem az volt a legégetőbb tennivalójuk, hogy időállóan tisztazzák a korszerű jogszabályozás anyanyelvi alapjait. Nekik sürgősen el kellett tüntetniük a fasizmus, illetőleg a fasizmust is létrehozó — még hűbéri elemekkel is átszőtt — tőkés rendnek az állami és jogi életben mutatkozó maradványait. Ezért ismét elég nagy terminológiai változás következett. Tömegek jogi intézményt, rendelkezést, sőt a társadalom gondolkodásából is sok-sok téves fogalmat kellett elvetni, mással helyettesíteni — s ezzel együtt a nevüket is el kellett hagyni (olykor szükségből nem is rögtön a véglegessel pótolva őket); sőt a megmaradó műszavak jelentését is többnyire át kellett alakítani. A szak kifejezéseknek ebben a nem is egyszeres „B-listázásában” én mint laikus is láthattam a sok-sok hasznos, időszerű cserén túl egypár nem okvetlenül szükséges vagy nem így megkívánt módosítást is, de erről a jogász szakemberek többet mondhatnak. (Vö. Móra Mihály: A per szókészletének újabb változásairól. Nyr. 83: 17–22.) Az is nyilvánvaló, hogy a műszóváltoztatás gyakorisága a hellyel-közzel már kialakuló szektás dogmatizmus korában az új hivatali-mozgalmi zsargonnak a jogszabályokba való áthurjánzását is támogathatta. Minthogy azonban ennek a torz nyelvhasználatnak visszaszorítására már az MDP III. kongresszusa síkraszállt, a mi területünkön nem is vált túlságosan veszélyessé.

Rendkívül örömdetes volt azonban, hogy lassan-lassan a jogi nyelv-művelés dolgát mindjobban felkarolták, mégpedig elsősorban maguk a jogászok. Mint fő mozzanatra rögtön Móra Mihálynak az 1959. okt. 2–4-én Pécsen tartott országos anyanyelvi értekezletre készített korreferátumára hivatkozom (l. Benkő Loránd [szerk.]: Anyanyelvi műveltségünk. Bp., 1960. 43–5); ebben már a rendeletek, jogszabályok hibái s szervezett nyelvi átsimításuk ügye is szóba kerültek. Ehhez csatlakozott továbbá a tágabb értelemben vett jogi nyelv-művelésnek első rendszeres áttekintése is (Móra Mihály: A jogi nyelv-művelés feladatairól. Nyr. 84: 269–86). Az utóbbiban a szerző négy nagy feladatkört különböztet meg; köztük is elsőül a jogszabályok (törvények, rendeletek stb.) szerkesztésével összefüggő nyelvi munkát emelve ki: „A jogszabály-szövegezés igen bonyolult nyelvi-jogi művelet... igen finom művi feladat, hogy a szöveg híven, félreérthetetlenül, pontosan adja vissza a jog-

szabályalkotó gondolatát . . . a jó kodifikátornak . . . rendelkeznie kell a nyelvi alkotókészség erejével, a nyelvi kifejezés művészetével” stb. — írja. Jól tudja: „A panaszok főleg a rendeletek, utasítások nyelve ellen irányulnak. Ezek viszonylag gyorsan készülnek, s a szerkesztés munkáját végzők nem mindig rendelkeznek a kellő tapasztalattal és azzal a nyelvi és jogi tudással, amely pedig szükséges volna” (276—7).

Mindjárt itt megemlítem, hogy a jogi nyelvművelés a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban is öröndetesen hasznos vitákra vezetett (bár ez nem pótolhatta más jogász szervezetek elevenebb részvételét); s hogy a jogász-képzés szempontjából foglalkozott a kérdéssel a Felsőoktatási Szemle is (Világhy Miklós: i. h. 1954. 459 kk.; Mártonffy Károly hozzászólása uo. 561 kk.). A jogi szakfolyóiratok kisebb cikkeiből most csak a legutóbbit idézni pontosan: Móra Mihály: A jogász és az anyanyelvi műveltség (Magyar Jog 1964. 558—60). — De térjünk vissza az elsőhöz! A Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban a jogászok és a nyelvészek 1961. jan. 11-én együtt vitatták meg a tennivalókat. A TIT Jogi Szakosztályok Országos Választmányának Elnökségétől kiadott Jogi Tájékoztatóban pedig Világhy Miklós tett közzé még 1960-ban egy igen fontos tanulmányt, „Állami-jogi nyelvhasználatunk néhány elvi kérdéséről” címen (1. évf. [1960.] 3—4. sz. 11—31). Ez a jogszabályok szövegezése szempontjából is rendkívül tanulságos, mert fő kérdése épp az: a nyelv marxista—leninista felfogása szerint mennyire jogos, hogy napjainkban, tehát a szocializmus építéskor is ennyire különvált az „állami-jogi nyelv” a „hétköznapi nyelv”-től (12).¹ Világhy a nyelvnek mint lényegében az osztályok fölött álló társadalmi jelenségnek azt a sajátosságát vizsgálja, hogy bizonyos funkcióiban az osztálytársadalom uralkodó osztályának akaratát is kifejezheti. Főként ezzel magyarázza (meg azzal, hogy az ilyen állam osztályérdekekért kényszerrendszabályokat alkalmazó szervezet), hogy az öröklött magyar állami-jogi nyelvhasználat annyira eltávolodhatott a dolgozók természetes, mindennapi beszédmódjától. Részletes történeti fejtegetését az eddigiek után mellőzném, egypár fő tételét azonban mindenképp érdemes idénem: „A szocialista állam nem veheti egyszerűen át az öröklött állami-jogi stílust, hanem kritikailag át kell dolgoznia”; „a fejlődés általános tendenciája az állami-jogi nyelvhasználat viszonylagos különállásának fokozatos megszüntetése” (20); „állami-jogi nyelvünket lényegileg a népi nyelvhasználatához kell igazítanunk” (21), mégpedig nem valamely tájshozáláshoz vagy az argószerű nagyvárosias beszédhez, hanem az irodalmi nyelvhez (22). A minden szakmai munkában nélkülözhetetlen műszóknak bizonyos védelmére ő is gondol: „nem tűzhetjük ki célul a szakkifejezések likvidálását mindaddig, amíg az állam és a jog sajátos szakmunkáinak is tárgyai. Azt azonban megkívánhatjuk, hogy ezek a jogi szakkifejezések ne játsszanak uralkodó, meghatározó szerepet az állami aktusok nyelvében” (23). Bár a jogszabályok körétől ez már másfelé vezet, megjegyzem, hogy Világhy rosszallja a jogi gyakorlatban a

¹ Itt jegyzem meg, hogy ugyancsak a nyelvnek a dialektikus materializmus adta meghatározásából — elsősorban a nyelv és a gondolkodás egységének tételéből — indult ki Szabó Imre is 1960-i „A jogszabályok értelmezése” című nagyobb és 1964-i, „Társadalom és jog” című népszerűbb szakkönyvében, hogy a jogszabály értelmezésében végezhető nyelvi vizsgálat jogosságát, illetőleg korlátait meghatározhassa. Mivel azonban így nem a jogszabály megfogalmazását, hanem szövegértelmezését (hogy úgy mondjam: a tükörműveletet) elemzi, a mi gondolatmenetünkbe csak bizonyos tanulságait illeszttem be.

„szükségtelen ünnepélyeskedést”-t, s helyette a művelt levélstílust ajánlja (24—5); megfordítaná a rendelkező résznek meg indokolásának sorrendjét (26); továbbá elhagyná a szankciókkal való „szükségtelen fenyegetődzés”-t is (27).¹

7. Világhy M. fejtegetése — s egész eddigi gondolatsorunk is — azt igazolja, hogy ma, mikor az állam már nem valamely uralkodó osztály, hanem az egész nép érdekeit képviseli, s erőszakszerv jellege is fokozatosan eltűnik, a jogszabályoknak az egész társadalomhoz, nem pedig a hivatásuk szerint jogászai munkakörben dolgozók szűk köréhez kell szólniuk. Ennek pedig meg kell látszania nyelvi megformáltságukon is, — annál inkább, mert már mind több olyan feladatot is maga a társadalom hajt végre, amely valaha jogvégzetteknek volt fenntartva (vö. a társadalmi bíróság, ülnökrendszer, a munkaügyi döntőbizottság stb. szerepével).

Az ilyen nyelvi átalakulás nyilván nem lehet gyors folyamat; de éppen mivel hullámgyűrűi csak lassan fognak elérni a jogszabálykiadó hatóságok különféle tájaira és szintjeire, s egy-egy hivatali egyéniség vagy csoport kisebb képzettsége, egyénieskedő kedve stb. miatt talán ideig-óráig szíve szerint nem is támogatja eléggé, nagy gonddal és kitartással kell irányítani.

Arra, hogy egy-két mintánál több jogszabályt jogászok és nyelvészek együttes munkájával csiszolgassunk simára, nemigen gondolhatunk. Az utólagos nyilvános kigúnyolás, javítgatás meg nem haszontalan ugyan, de a prevenció a nyelvi betegségek ellen is sokszorta hathatósabb segítség az utólagos kezelésnél: azért inkább részletes tanácsokról, mintákról, szakcikkekről, egyetemi és felnőttképző előadásokról, kézikönyvecskéről stb. kellene idejében gondoskodni. A joggyakorlatban dolgozók (ügyészek, bírák, ügyvédek stb.) számára több helyt hasznos előadóképző-nyelvművelő előadássorozatok is voltak, de azért ez idő szerint mindez a több helyt megindult munka inkább esetlegesen folyik, ahol folyik. Egy kissé — úgy hiszem — az ilyen társadalmi munkát is céltudatosabban kellene irányítani, s magát a jogszabályok jobb nyelvi gondozását is csak a széleskörű korszerű jogi nyelvművelés egyik ágaként végezhetjük hasznosan. Vegyünk egy egészen apró példát! A *fellebbez* szó (l. főntebb) elszakadt az általános nyelvi fejlődéstől: ma *feljebbez*, *följebbez* alakban kellene használnunk, hogy világos legyen a jelentése bárki előtt. A nyelvészek ezt már régen megírták (D. L.: Nyr. 79: 489; vö. még Nyr. 80: 168—9); arra is utaltak, hogy ugyancsak elavult a *fellebbvitel* műszó előtagjának ez az alakja. De nem tudom, hogy a jogászok vezetői változtattak-e az ásatag műszói formán. Az ellen viszont egy jogtudós emelt szót, hogy az óvásnak végső (megismételt) fajtáját a jogi argóban újabban *superóvás*-nak nevezik. (L. Beck Salamon: Jogtud. Közl. 1957. 152 kk.) Az egyetemi állam- és jogtudományi kari hallgatók anyanyelvi képzése is akadozik. Igaz, a társadalomban sok irányú magyar nyelvi továbbképzés folyik (a rádióban, a televízióban, az újságokban, a TIT-ben stb.), de a nyelvrontó társadalmi hatások sem jelentéktelen mértékűek. A hivatalkodó-fontoskodó kifejezések divatja ellen szolt például Lőrincze Lajos a Népszabadság 1963. jún. 26-i számában („Az egyszerű nép napi nyelvén” címen).

Mondanunk sem kell, hogy a jogszabályok magyar nyelvének korszerű ápolása (tisztogatása-nyesegetése egyfelől, oltogatása-fejlesztése másfelől) rend-

¹ Az utóbbi részletek dolgában az idézett sokszorosított folyóirat 2. (1961-i) évf. 1. számában Novák István eléggé más nézetet vallott; minthogy azonban mindez nem közvetlenül a jogszabályok nyelvét érinti, nem elemzem gondolatait.

kívül hasznos társadalmi „befektetés” lenne: nemcsak a bennük kifejezett nevelés megfogalmazását, a helyes szocialista fejlődést segítőné sokszorta eredményesebben és meggyőzőbben. Jócskán hozzájárulna ahhoz is, hogy a dolgozók az államot minden vonatkozásában még jobban a magukénak érezzék. Alapjaiban támadná meg az állami és jogi élet más vonatkozásaiban is a még itt-ott érvényesülő zsargonszerű hivatali nyelvhasználatot. De javítaná a jogtudományi szaknyelv egészét is; sőt végső soron az anyanyelvi közműveltséget is a szocialista művelődési forradalomhoz méltóan fokozná.

Az egyes részletkérdéseket — a gyakoribb íráshibáktól az idegenszerűségeken, nyelvtani és logikai hibákon át egész a különféle apróbb stílustalanságokig — inkább külön-külön kellene megvitatnunk. Így, „ömlesztve”, esetleg csak nehezen érnék e részletek a jelzett fő történeti-társadalmi tanulságok világos áttekintését, s a velük kapcsolatos, viszonylag sok alkalmi példamondat gyakorlati helyeshítése parttalanná tenné az összefoglaló (elvi) tárgyalást.

Tompa József

Köedény? Fajansz? Keménycserép?

Vitathatatlan művelődéstörténeti megállapítás, hogy az agyagművesség — a kerámia — a legrégebb emberi tevékenységek közé tartozik. A nyersanyagok közül az ősember a fához, kőhöz, csonthoz és agyaghoz juthatott hozzá a legkönnyebben. A fa, kő és csont megmunkálása nem ment minden nehézség nélkül, az agyagot azonban csaknem minden szerszám nélkül, pusztá kézzel is formálhatta. Sőt az első „keramikus” tulajdonképpen nem is az ember, hanem maga az Isten volt, aki a bibliai teremtetéstörténet szerint Ádámot agyagból készítette. Az agyagiparral foglalkozók nagy szakmai önértékét jelzi a német mondás is: „Nach dem Schöpfer kommt der Töpfer” (A Teremtő után a fazekas következik).

A kerámiaipar és -művészet ősrégi volta azonban nem jelenti azt, hogy a kerámiai szaknyelv egyes fogalmai véglegesen kikristályosodott, egyértelmű kifejezések volnának. Alábbi soraink egyes kerámiai fogalmak kialakulásához és a szaknyelvben uralkodó terminológiai bizonytalanság feltárásához kívánnak adalékul szolgálni.

Ismeretes, hogy az 1709-ben felfedezett európai porcelán kezdetben az arannyal egyenértékű használati és műtárgy volt, s így a XVIII. században csak az uralkodó osztály legfelső rétege férhetett hozzá. Egyre szélesebb körben merült fel ezért az igény — különösen az ebben a korban elterjedő fényűzési italok: tea, kávé fogyasztásának növekedésével párhuzamosan — olyan anyag iránt, amely olcsóbb a porcelánnál, s mégis rendelkezik a porcelán sok értékes, előnyös tulajdonságával, különösen hőállóságával. Az ónmázás fajansztárgyak ugyanis, melyek akkoriban Európa-szerte használatban voltak, könnyen megrepedeztek, s a megrepedezett fajansz — azonkívül, hogy csúnya — rossz szagot is áraszt. A porcelánnál olcsóbb és a fajansznál célszerűbb új kerámiai anyagot sikerült feltalálni Angliában még a század folyamán. A szakirodalomban eléggé eltérő adatok vannak forgalomban a feltalálás időpontjára (1720, 1768) és a feltaláló személyére vonatkozólag (Astbury, Wedgwood), de meglehetősen tarka változatossággal találkozunk az agyagipar e legfrissebb hajtásának elnevezését illetően is a szaknyelvben és köznyelvben, a múltban és jelenben egyaránt.

Magyarországon már a XVIII. század 80-as éveiben kezdték gyártani az új kerámiai anyagot. Ebben az időben porcelángyáraink még nem voltak, a Nyitra megyei Holicson működő főhercegi alapítású fajanszüzem tért rá először az új gyártási ágra. Az olcsó és jó minőségű új agyagipari termékek elterjedése ugyanis elsősorban a fajanszüzemek létét veszélyeztette. Holics után Tatán, majd Kuny Domonkos budai *fajanszfabriká*-jában is megindul az újfajta edénygyártás „angliai módra”. A XIX. századtól kezdve pedig új *kőedény*-gyárak alakulnak. Elsősorban háztartási cikket, edényeket készítenek az új kerámiai anyagból, és megjelölésükre — a német nyelvben használt *Steingeschirr*, *Steingut* nyomán — általánosságban a *kőedény* elnevezés terjed el. Gyakran olvashatunk angol (*kő*)*edény*-ről, sőt *danzigi edények*-ről is (bár az utóbbiaknak semmi közük Danzighoz). Az elnevezés valamiféle kereskedelmi reklámfogás lehetett — bizonyára a magyar kereskedelem hagyományos danzigi kapcsolataira tekintettel —, mert edények mellett számos pálinka és likőrfele is *danzigi áru* néven szerepelt akkoriban a kereskedők árjegyzékén.

Korabeli magyar nyelvű írásokban — például Magda Pál, Fényes Elek, Konek Sándor műveiben — a *kőedény* mellett *fehér edény*, *fehér cserépedény* megnevezésekkel is találkozunk. Az egyik újságban azt olvashatjuk, hogy egy kereskedő „... engedelmet nyert ... Pesten ... *kőbéli edényeket* árulni”. A *kőedény* elnevezés valószínűleg nem csupán az angliai módra készült edény-árakra vonatkozott, hanem másfajta, keményre égetett — kőhöz hasonló keménységű — agyagút is értettek rajta. Így elsősorban a Rajna-vidéki kőkorsók anyagához hasonló, rendszerint mázatlan vagy sómázás agyag-tárgyakat, melyek a német nyelvben *Steinzeug* néven ismeretesek.

A *kőedény*-nek ezt a tágabb gyűjtőfogalomként való értelmezését látszik alátámasztani az 1862-ben kiadott Czuczor—Fogarasi: „A magyar nyelv szótára” is. E szerint a *kőedény*: „általában agyagból alakított s tűz által kőkeménnyé égetett edény; különösen 1. kéesszürke agyagból való, mely minden egyébféle edényeknél keményebb; 2. finom fehér agyagból való, melynek felszíne üvegmázás és a porcellánhoz hasonló (fayence)”. A zárójelbe tett utalás a *fayence*-ra azt mutatja, hogy a száz évvel ezelőtti nagy magyar értelmező szótár szerkesztői nem tesznek különbséget *kőedény* és *fayence* között.

Az első magyar kerámia munkában, Wartha Vincének: „Az agyagipar technológiája” című, 1892-ben megjelent könyvében a tárgyalta fogalom megjelölésére a *kőedény*-en kívül a *kemény fehér-cserép*, *finom faience* és *angol faience* megnevezésekkel találkozunk. Wartha Vince egyébként az agyagipar termékeinek rendszerezésére két fő csoport megkülönböztetését javasolja. Szerinte: „van cserép és van porcellán. Ami nem fehér, nem kemény és a világosság felé tartva nem áttetsző, az cserép, akár közönséges fazekasáru, akár faience, akár keményre égetett anyagból áll.” A továbbiakban megkülönböztet lágy és kemény cserépet. Ez a csoportosítás okszerűbbnek tetszik számára, mint a német *Steingut* és *Steinzeug* megkülönböztetés, mert — mint írja — „mikor a német e kifejezéseket használja, mindig jónak látja megemlíteni — félreértések elkerülése végett — az illető edények előállítási módját is”.

Ugyancsak a század végéről származó másik forrásunk szerint ismeretes olyan megkülönböztetés, mely szerint a *finom fayence*-ből készített, háztartási használatra szánt árut *kőedény*-nek mondják, a dísz tárgyakat pedig *modern majoliká*-nak (A Pallas Nagy Lexikona).

Petrik Lajos évszám nélküli, valószínűleg századunk tízes éveiben megjelent könyvében — „Az agyagiparos” — a *finom fayence* vagy *kőedény* megnevezéseket használja.

Jákó Géznak: „Az agyagáruk ismertetése és gyártása, különös tekintettel az építészeti kerámiaira” című könyve (1934.) *fehér cserepű kőedény*-ről, *higiéniai agyagáru*-ról, *fehér cserepű falicsempé*-ről, *fayencelap*-ról beszél, azonos alapanyagból készült különféle kerámiai termékekről szólva. Ismeretes ugyanis, hogy a XVIII. századi Angliában felfedezett kerámiai anyagnak a felhasználási területe időközben jelentősen kibővült: a múlt század végétől kezdve nemcsak háztartási edényeket és dísztárgyakat készítenek belőle, hanem egészségügyi rendeltetésű építési-szerelési cikkeket (mosdó, WC-kagyló stb.) és helyes falburkolásra szolgáló mázas csempelapokat is. Furcsa volna ezeket a termékeket is *kőedény* névvel illetni, hisz itt már nincs szó *edény*-ről, hanem csupán keményre égett agyagból készült, különféle célokra felhasznált árukról.

A *kőedény* mellett a *fayence* és *majolika* elnevezés is keveredik a szóhasználatban. Mattyasovszky-Zsolnay Tibor 1942-ben úgy tájékoztat bennünket „Az agyagárukról” című kis brosrájában, hogy „a majolika elnevezést — helytelenül — a fayencének arra a fajtájára is használják, mely alatt ma a kőedényt (Steingut), azaz a finom fayence-ot értjük”. Ő azonban a majolika elnevezést „bizonyos díszítési eljárásnak, zomántechnikának” a megjelölésére alkalmazza, és szerinte „*majolika* alatt durva alapanyagú és takarómázzal ellátott agyagáruk értendő, *fayence* alatt pedig — a majolikához hasonló durva fayence fogalmának kikapcsolásával — a fehér alapanyagú, likacsos szerkezetű agyagárukat kell érteni”. A durva és finom fajansz mellett meg kell még említeni a pécsi Zsolnay-féle gyár különleges — a porcelán és fajansz között helyet foglaló — termékét, mely a múlt században *porcelánfajansz* névvel terjedt el nemcsak a hazai, hanem a külföldi piacokon is.

A kerámiai szakirodalomban ekkoriban mindjobban terjed a minden jelző nélküli *fayence* elnevezés. Almássy Lajos például 1942-ben a Mérnöki Továbbképző Intézetben a „Porcellán- és fayencegyártásról” tart előadást.

Grofcsik János, a kerámia tudományának kiváló hazai művelője 1940-ben megjelent egyik tanulmányában („A kerámia” — a Természet és Világa című sorozat 1., „A kémia és vívmányai” című kötetében —) a *kőedény* és *fayence* elnevezéseket szinonimákként kezeli. Későbbi munkáiban helyteleníti a *kőedény* szó használatát, a szerkesztésben 1956-ban megjelent „A kerámia elméleti alapjai” című művében pedig határozottan kiáll a *kőedény*-nek a *fajansz* kifejezéssel való helyettesítése mellett. (Az 1954 óta érvényes új helyesírási szabályok szerint a szó a korábbi franciás írásmóddal szemben kiejtés szerint, fonetikusan írandó!) Megjegyzi, hogy a *fajansz* elnevezés félreértésre nem adhat okot, mert a történeti, ónoxidos fajanszkészítményeket használati célra már régóta nem gyártják. Ugyanakkor bírálja a *kőedény* helyettesítésére szolgáló egyéb megoldási változatokat.

Mind erősebbek ugyanis a törekvések egyrészt a művészettörténeti, múzeológus szakemberek, másrészt a kerámiaipar elméleti és gyakorlati művelői részéről a németből szolgálai módon fordított *kőedény*-nek megfelelő, szakmai és nyelvi szempontból egyaránt alkalmasabb kifejezéssel való helyettesítésére. Így az iparművészeti és művészettörténeti szakirodalomban, múzeumokban az 50-es évektől kezdve a *keménycserep* elnevezést használják általánosan a *kőedény* helyett. Csányi Károly szerint (A magyar kerámia és porcelán története

és jegyei 1954.) a *keménycserép* szót Wartha Vince használta először az agyagiparról szóló könyvében a Wedgwood-áru megnevezésére. Az előzőkben azonban láttuk, hogy Wartha szóhasználata korántsem volt annyira határozottan egységes.

A művészettörténeti szerzők a *kőedény*-ről többnyire már csak úgy beszélnek, mint a *keménycserép* megjelölésére a múlt században tévesen alkalmazott, de a magyar nyelvből már rég kiveszett szóról. A *keménycserép* megnevezést a nagyközönség körében is annyira elterjedtnek vélik, hogy az 1961-ben megjelent „Művészettörténeti ABC” címszavai még csak zárójeltek között sem említik meg a *keménycserép* mellett a *kőedény*-t.

Mattyasovszky-Zsolnay László 1953-ban kiadott „Finomkerámiai kézikönyvé”-ben a *kőedény* helyett a *fehércserép* megjelölés bevezetését javasolja. Ennek hatására a *fehércserép* be is vonult a kerámiaipari szabványosítás hivatalos terminológiájába (pl. az egészségügyi kerámiai termékeket, falburkoló csempét tárgyaló szabványok), de a szakmai és köznapi szóhasználatban meghonosodni nem tudott. A *kőedény* a magyar nyelv szóállományának ma is szerves tartozéka. A közelmúltban megjelent „A magyar nyelv értelmező szótára” *kőedénygyár*-ról és *kőedénygyártás*-ról tud, de a *keménycserép* és a *fehércserép* nem szerepel sem önálló címszóként, sem pedig a *cserép* szó jelzős összetételei között.

A Műszaki Értelmező Szótár Építőanyagok című kötete (1958.) a *kőedény* kifejezést magyarázza és zárójelben tünteti fel a *fehércserép* és *fajansz* elnevezést, de a *keménycserép* szót nem ismeri.

A *keménycserép* és *fehércserép* használata ellen fel lehet hozni azt az érvet, hogy feleslegesen szaporítja a *cserép* szót a kerámiában, és tovább gyarapítja a *cserép* egyébként is gazdag jelentéstartományát. A *cserép* szónak ugyanis a következő főbb jelentéseit különböztethetjük meg: 1. a kiégetett mázatlan agyagáru, illetőleg az ilyen agyagkészítmény anyaga; 2. törekeny anyagból — különösen égetett agyagból, üvegből való tárgyak eltört darabja vagy darabjainak tömege, törmeléke 3. többféle kerámiai késztermék: virágcserep, tetőcserep; cserépkályha stb.

A művészettörténeti szakirodalom a *cserép* szó jelentését még tovább bővítette azáltal, hogy a *keménycserép* mellett a *kőcserép* elnevezést is bevezette a szaknyelvbe. Ezzel illeti azt a tömörre égő, de nem fehér törésfelületű kerámiai anyagot, illetőleg terméket, melyet a német nyelv *Steinzeug* névvel jelöl, a magyar szaknyelv pedig *kőagyag*, *kőanyag* vagy *kőgyurma* megjelöléssel ismer, vagy pusztán magát a német *Steinzeug* kifejezést használja.

A Műszaki Értelmező Szótár említett kötete a *kőagyag*-ot értelmezi, de a *kőcserép*-ről nem tud.

Az Új Magyar Lexikon 1960–61-ben megjelent kötetei az alábbi címszavakban foglalkoznak az előzőkben érintett kerámiai anyagokkal, illetőleg termékekkel:

„**Majolika:** az Olaszországban gyártott fajansz elnevezése ... Tágabb értelemben az egyéb fajansz gyártmányokat, így a Pécsi Zsolnay-gyár készítményeit is majolikának nevezik.”

„**Fajansz,** faience <fr.>: az ónmázás cserépnek Faenza olasz várostól származó gyűjtőneve ... A ... fajanszművészet a XVIII. század végén a

gazdaságosabb, angol eredetű *keménycserép* bevezetése nyomán visszafejlődött.”

„**Keménycserép:** az agyagárúk egyik fajtája, átmenet a porcelán és egyéb kerámia között. J. Wedgwood (1730—95) angol keramikus találta fel 1768-ban. Használhatósága és a porcelánnál olcsóbb volta miatt gyártása Európa-szerte hamarosan elterjedt. Minthogy könnyen reped, a tartósabb porcelán kiszorította használatát.”

„**Kőedény,** kőcserép: lyukacsos, fehér színű kerámiai termék. Finom agyagból, kaolinból, továbbá kvarcból, földpátból készül. Először magát a cserépárut égetik 1100—1300 C°-on, majd valamivel kisebb hőmérsékleten az előolvasztással (fritteléssel) készített, általában ólom és bór tartalmú mázat olvasztják rá. Mázas falburkolócsempét, egészségügyi berendezéseket és háztartási árut készítenek belőle. — Művészi mintázású kőedények már a régi Kínából ismertek. Észak-Európában a XVI—XVII. században kezdtek művészi kőedényt előállítani. Németországban a XVI. században kőedénykupákat, korsókat készítettek. — Hazánkban a Gránit Csiszolókorong- és Kőedénygyár ÉM állít elő finom kőedényárut.”

Kőagyag: porcelánhoz hasonló tulajdonságú kerámiai termék. Cserepe nem teljesen vízhatlan. 1300—1400 C°-on égetik, és rendszerint sómázzas vonják be. Főként csatornázási csövek, továbbá vegyipari készülékek él burkolólapok gyártására szolgál.”

Nem kívánjuk bíráló megjegyzésekkel illetni az egyes címszavakat, a fogalmak megválasztását és tartalmuk kifejtését, de mindenképpen helytelenítenünk kell a *kőedény* címszó alatt közöltek. Itt ugyanis két kerámiai fogalom összekombinálásáról és összekeveréséről van szó. Először olvashatunk az ipari és kereskedelmi szóhasználatban *kőedény*-ként ismert kerámiai termékek technológiájáról. A leírt módon előállított termékekre azonban a lexikon másik címszava, a *keménycserép* elnevezés illenék. A továbbiakban a történeti utalások nem a *kőedény*-re illetőleg *keménycserép*-re vonatkoznak, hanem az úgynevezett *kőagyag*-ra vagy legalábbis annak finomabb változatára (németben: *Feinsteinzeug*), melyből háztartási és dísz tárgyakat készítenek. Ugyanakkor azonban a *kőagyag*-ról külön címszó is megemlékezik. Végül az utolsó mondat utalása a Gránit-edényekre ismét visszakanyarodást jelent a címszó elején mondottakhoz.

Pillanatnyilag tehát teljes a terminológiai zűrzavar. A hivatalos ipari, kereskedelmi szóhasználatban tovább él a *kőedény*: az országos, egységes termék- és árjegyzékek *háztartási kőedény*-ről, *díszmű kőedény*-ről, *egészségügyi kőedény*-ről tesznek említést. A háztartási és díszmű kőedényt előállító gyár (Gránit Csiszolókorong- és Kőedénygyár) a *kőedény* kifejezést viseli nevében, de az egészségügyi kőedényt és falburkoló csempét gyártó üzem neve: Budapesti Porcelán- és Fayence Gyár (régies írásmóddal).

Hatályos országos szabványok *fehércserép* (*fayence*) termékekről beszélnek. Művészettörténészek, muzeológusok viszont kizárólag csak *keménycserép*-ről akarnak tudni. Nem kívánjuk tovább sorolni a forgalomban levő rokon értelmű kifejezéseket, csak érdekességként említjük meg az oly sok mindent jelentő *kőedény* szó használatára a következő példát: 1963 tavaszán lehetett olvasni az újságokban, hogy a Laosz északi részének közepe táján elterülő

Kőedény-síkságon kiújultak a harcok. A fennsík (Plaine des Jarres) nevét azokból a földekből kiállló, kőből faragott korsókról kapta, melyek egyesek szerint élelem tárolására, mások szerint vallási szertartások céljaira szolgáltak. Itt tehát eredeti értelemben vett kőből való edényekről, nem pedig kő(höz hasonló)-keménységű tárgyakról van szó.

Az előzőekben történeti kialakulásában vázolt terminológiai bizonytalanság — úgy érezzük — meg fogja érlelni azt az elhatározást, hogy az ipari, kereskedelmi és művészeti — elméleti és gyakorlati — szakemberek szót értsenek egymással, s a nyelvészet képviselőit is bevonva, közösen kialakítsák a maguk egységes terminológiáját a legfontosabb kerámiai termékekre vonatkozólag. Ezzel nem csupán egymás megértését segítenék elő, hanem hozzájárulnának a nagyközönség körében meglevő fogalmi bizonytalanság fokozatos eloszlatásához is.

Befejezésül összefoglaljuk a cikkünkben tárgyalt kerámiai termékek megjelölésére használt kifejezéseket, összehasonlítva azzal a terminológiával, amely egyes idegen nyelvekben kialakult:

	Lyukacsos, fehér	Tömör, nem fehér
	törésfelületű kerámiai termék	
Magyar	<i>Fajansz</i> <i>Finom fajansz</i> <i>Fehércserép</i> <i>Keménycserép</i> <i>Kőedény</i> <i>Majolika</i>	<i>Kőagyag</i> <i>Kőanyag</i> <i>Kőcserép</i> <i>Kőgyurma</i> <i>Kőedény</i>
Német	<i>Steingut</i>	<i>Steinzeug</i>
Angol	<i>Earthenware</i> <i>White ware</i>	<i>Stoneware</i>
Francia	<i>Faïence fine</i>	<i>Grès</i>
Olasz	<i>Terraglia</i>	<i>Gres</i>
Orosz	<i>Fajansz</i>	<i>Goncsarka</i>
Lengyel	<i>Fajans</i>	<i>Kamionka</i>
Cseh	<i>Pórovina</i>	<i>Kamenina</i>

A táblázatból kitűnik, hogy a magyar nyelv 5—6 kifejezést is használ ugyanazon kerámiai termék megjelölésére. A felsorolt fontosabb európai nyelvekben viszont korántsem találkozunk ezzel a változatossággal.

Néhány megjegyzés a táblázatban szereplő kifejezésekhez: A nem valami szerencsés német *Steingut* — *Steinzeug* szópár tulajdonképpen egyik közvetlen oka volt a magyar terminológiai bizonytalanságnak. A német szaknyelvben azonban már régen kikristályosodtak a fogalmak. Az angol *earthenware* — ugyanúgy mint az olasz *terraglia* — 'földáru'-t, 'földből való áru'-t jelent. A *white ware* ('fehéráru') a fehér törésfelületű finomkerámiai termékek gyűjtőneve az angol szóhasználatban — beleértve a porcelánt, félporelánt is. Az angol *stoneware*, a lengyel *kamionka* és a cseh *kamenina* 'kőáru'-t, 'kőből való áru'-t kíván jelölni. A francia és olasz *gres* kifejezés valamiféle finom szemcsés homokkőszerű anyagot takar. Az orosz *goncsarka* a 'fazekasság'-ra, illetve végeredményben a 'kemencé'-re ('*gorn*') vezethető vissza. A cseh *pórovina* porózus, lyukacsos anyagból való terméket jelent. A francia, orosz és lengyel nyelv a történeti *fajansz* kifejezést hívja segítségül.

E rövid történeti és nyelvészeti jellegű összeállításnak nem volt egyéb célja, mint az, hogy a kerámiai szakirodalmat és egyéb szóba jöhető forrásokat többé-kevésbé kronologikus rendben nyomon követve, felhívja a figyelmet egyes nyelvi-terminológiai kérdések nagyfokú tisztázatlanságára, s egyúttal akkor a hazai és külföldi megoldási változatok csokorba foglalásával némi adalékkal szolgáljon a rendezésre érett kérdések megnyugtató módon való tisztázásához.

A fentiekben előadottak alapján a magunk részéről úgy érezzük, hogy a lyukacsos, fehér törésfelületű kerámiai termékek megjelölésére a *fajansz*, a tömörre égő, nem fehér törésfelületű kerámiai áruk megnevezésére pedig a *kőagyag* lenne a leghelyesebb kifejezés. Elismerhetjük, hogy a *fajansz* kifejezéssel szemben — a történeti, ónmázás fajanszedényektől való megkülönböztetés hiánya miatt — elsősorban a művészettörténet részéről bizonyos mértékig jogosult ellenvetés támasztható, de a kétféle fajansz között a szaknyelvben szükséges megkülönböztetés megfelelő jelző alkalmazásával megoldható.

Kápolnai Iván

A Rozsdatemető ürügyén...

Van abban valami örvendetes, hogy Kovalovszky Miklósnak Fejes Endre Rozsdatemetőjéről írt ismeretes stíluselemzése (Nyr. 1964. 4. sz.) olyan élénk visszhangot keltett. Ezt nem lehet csak a cikk tévedéseivel magyarázni; merő tévedések sohasem váltják ki az ellentmondásnak azt a fejcsóválástól, megütközéstől a felháborodásig és indulatos ellentámadásig terjedő skáláját, ami Kovalovszky tanulmányát fogadta. Erre csak részigazságok képesek. S Kovalovszky részigazságokat fejtegetett — tehát igazságokat is. És persze — a részigazság másik része tévedés lévén — tévedéseket is. Igaz: a hozzászólások során elsősorban a tévedések bizonyultak izgalmasnak, elmemozdítónak legfőképp azért, hogy felfedték a forma és stílus kérdései iránti növekvő érdeklődést és tisztázási szándékot. Azzal pedig, hogy ki-kí saját elvi álláspontja, módszertani felfogása alapján igyekezett Kovalovszkyt igazolni vagy — legfőképpen — cáfolni, fény derült a magyar stilisztikai kutatások jelenlegi helyzetének átmeneti, de már a kibontakozás felé mutató jellegére. A legfontosabb feladat lenne most a vitának egy olyan összegezését és értékelését elvégezni, melyben e kibontakozás pozitív jegyei mutatkoznának meg, s amelyben a Kovalovszkytól kimondott igazság-rész (ami már nem rész-igazság) szintén elfoglalhatná a helyét. Engem, megvallom, a cikk első olvastakor inkább ezek az igazság-részek kaptak meg, ennek a szellemében szeretnék tehát egy ilyen összegezéshez néhány megjegyzéssel hozzájárulni.

1. A hozzászólásoknak majd mindegyikében központi helyet kap a stílus eszmény, stílusfelfogás és ezzel kapcsolatban a stílusvizsgálat módszerének kérdése. Valóban ez minden gyakorlati stílusvizsgálat alfája és ómegája: csak örülni lehet, hogy ez a kérdés ilyen hangsúllyal felvetődött. Ezzel kapcsolatban többen — elsősorban és legindulatosabban Szabó György (Kritika 1964. 4. sz.) — azt vetik Kovalovszky szemére, hogy elszigetelt, a műből kiragadott részleteket elemez és értékeli. Nem tartom sem célomnak, sem feladatommak Kovalovszky Miklós védelmét, mégis úgy látom, hogy cikke éppen annak bizonyítéka — egyetlen fejezetet leszámítva —, hogy a magyar stilisztikai kutatás már túljutott ezen a módszertani felfogáson. A cikk — kimondatlanul — inkább azt a felfogást tükrözi, mely szerint a stílus, mint a forma része, csak az egész mű megközelítésének egyik lehetséges kiindulópontja, hogy nem előzetesen kitervelt vagy utólag a műre akasztott nyelvi köntös, az elbeszélés, jellemzés, ábrázolás esetleges nyelvi eszköze és módja, hanem a műalkotás többi tényezőinek (egyeniség, tárgy, tartalom, viszonyulás, környezet, műfaj stb.) függvénye, illetőleg társ-determinánsa, mely együtt kell, hogy szülessen a mondanivalóval

s a mondanivaló megformálásával. Úgy érzem, Kovalovszky (s vele a magyar stílselemzés gyakorlata) eljutott már ehhez a felfogáshoz, cikke — legalább is elvben — nagyon is figyelemmel van ezekre az összefüggésekre (sőt — vesztére — a stílussal már csak távoli összefüggésben levő tényezőkre is kitér).

Még azt sem mondanám a magyar stilisztikai kutatás elmaradottsága jelének, hogy Kovalovszky valamiféle — természetesen elszigetelt — nyelvstatisztikával operál. Ma már igazoltnak lehet tekinteni, hogy megfelelő óvatossággal a nyelvstatisztikai módszer megbízható stilisztikai következtetésekre juthat el. Megbízható, már-már egzakt következtetésekre. És ez igen fontos szempont: az esztétikában általában is, a stilisztikában pedig különösen egyre erősebb az igény, hogy egzakt módszerekkel egzakt eredményekre juthassunk. Eddig a nyelvstatisztika ígér e téren a legtöbbet. Persze sokkal pontosabb, részletesebb, teljesebb felmérés szükséges hozzá, mint amelyet Kovalovszky nyújtott.

Más kérdés persze, hogy Kovalovszky konkrétan a Rozsdatemető esetében helyes értékítéletet vont-e le a regény stílárís determinánsainak egymásra hatásából és funkcionális összműködéséből. A hozzászólások e vonatkozásban annyira egyértelműek, hogy a nemleges válasz jogossága aligha vitatható. De ez nem a módszert s a szemléletet illeti, hanem annak adott esetben való alkalmazását. Az adott esetben ugyanis a többség stílárís felmérése és elemzése azzal a megállapítással végződött, hogy a Rozsdatemető stílusa — és tágabb értelemben vett formai eljárásai (szerkezet, felépítés, elbeszélő mód, beszéltetés, leírás stb.) — az a d o t t műfaj, tárgy, viszonyulás, írói szándék esetében művészileg és funkcionálisan adekvátak, már-már az egyetlen lehetséges megoldások.

2. Helyes módszertani álláspont és téves gyakorlati alkalmazás magyarázataként több hozzászólásban is (főleg Szabó György: i.h. és Simon Zoltán: A művészi stílus, avagy a stílus művészete. Alföld 1965/6 : 53—4) azt olvashatjuk, hogy Kovalovszky egy elavult „megrozsdásodott” stíluseszmény („stílusmodell”) megvalósulását kéri számon egy új, modern stíluseszmény jegyében fogant műtől. Ez kétségtelen, de nem árt talán valamit elmondanunk a stílus új koncepciójának lényegéről sem. Bár a (szépirodalmi) stílus n y e l v i struktúra, lényege mégis az, hogy az i n f o r m á c i ó n a k valamely többlete a beszédbeli közléshez képest. Ezt a többletet — legalábbis nálunk — mindeztideig jórészt csak a nyelvi megformálás mikéntjében keresték. Előfordulhat azonban — és az újabb stílusstruktúrákban sűrűn elő is fordul —, hogy ezt az információs többletet, a közlés stilisztikai pluszát nem a nyelvi megformálás módja, hanem a műalkotás valamely más tényezője (például a szerkezet, az előadásmód és technika, a ritmus, a képváltó montázs stb.) hordozza. Úgy érzem, Fejes stílusában is a stilisztikai pluszt ilyen többé-kevésbé nyelven kívüli, extralingvisztikus tényezőkben, elsősorban a forma és struktúra sajátos megoldásaiban, továbbá a szemléletben és az írói magatartásban kell felderítenünk. (Ezt a stílusstruktúrát — például — nagymértékben nem a cselekmény objektív folyamata és minősége határozza meg, hanem az, hogy a szerző alakjainak szemléletén, tudatán, érzésvilágán át ábrázolja a valóságot.)

De vajon ezért mindenestül elvetendő-e az eddig érvényes stílusmodell? Korántsem. Az eddig született és az ezután születendő szépirodalmi alkotások túlnyomó többségében továbbra is a nyelvi megformálás mikéntje lesz a közlés legfőbb stilisztikai jellemzője; ha ugyanis az irodalom megszűnnék

nyelvi művészet is lenni (ilyen tendencia egyébként szintén található), az magának az irodalomnak megszűnését is jelentené... Azután: tudomásul kell venni és természetesnek tartani, hogy a stíluselmélet szükségképpen az irodalmi gyakorlat mögött jár. A stíluselmélet az irodalomelmélet, az irodalomesztétika része, — s ez utóbbiak is az új gyakorlattól termékenyülnek meg, építenek fel új rendszereket, nem pedig fordítva. Az is természetes, hogy ha valaki stíluselemzéseit zömében a történeti múlt irodalmi alkotásain végzi, az azok esetében érvényes stíluseszmény beléje idegződik, s kevésbé képes az újat más, új kategóriák alapján újszerűen értékelni. Az irodalomtörténetben — s nemcsak a magyarban — szinte mindennapi dolog, hogy az éppen érvényes esztétikai felfogás a maga kategóriáin méri le azt a művet, melynek megértéséhez új esztétikai kategóriák szükségesek. Ez persze nem erény, korántsem az (még egy Kölcey esetében sem), de nem is olyan felháborító dolog, mint a Kovalovszky Miklós cikkére történt egyes reagálások alapján vélnénk...

A felmerült ellentétekben nyilván szerepet játszik az irodalomtörténeti (stílustörténeti) és kritikusi felkészültség, alkat, nézőpont és érzékenységek különböző jellege is. A kritikus inkább horizontálisan, szimultán megjelenésében látja a felbukkanó tendenciákat, gyorsan tudja őket általánosítani, számára esetleg egyetlen mű is a közeledő egyetemesnek az üzenetét tartalmazza, — a történeti szemlélet a megelőzőhöz, az addig volthoz mér szívesebben, természetesen beidegzett esztétikai eszményei alapján. Mindkét szemlélet egyaránt lehet téves megítélés forrása. A tévedés egyik formájára esetleg Kovalovszky a példa, ám nem föltétlenül bizonyos, hogy mindeketben ellenzőinek van igazuk. Így például: a montázs-technika, a filmszerű vágásokkal való szerkesztés, a felvillantott képekkel való tömörítés, a „folyamatos mozaikszerűség”, az időbeli ugrások ma kétségtől egy új — tágabb értelemben vett — stíluseszmény jegyeiként látszanak kibontakozni, — de arról is olvashatunk, hogy a filmes „trükkök”, filmszerű effektusok a regényben korántsem mindig érvényesülnek úgy, mint a filmen (l. Györffy Miklós: A film és a regény formai viszonyának néhány kérdése. Kritika 1965/6: 35—41). Más szóval: ma még korántsem dőlt el, hogy a modernnek hirdetett és érzett, gyakran kitűnő művekben jelentkező stílus korstílus lesz-e, vagy megmarad több-kevesebb sikerű kísérletnek. Konkretizálva: ma még korántsem dönthető el irodalomtörténeti egzaktsággal, hogy a Rozsdatemető az a (stílusában is) hibátlan telitalálat s a jövőt idéző újszerű, modern remekmű-e; aminek a vita egyes résztvevői állítják. Ehhez tudni kellene o b j e k t í v e értékelni azt a nemzetközi esztétikai-stiláris áramlatot, melynek sodrában a mű magyar földön megszületett. Addig, míg ez lehetséges lesz — egyéni fogékonyságunkra, érzékenységeinkre és vitára vagyunk hagyatva. Ebben a vitában azonban amennyire hibája Kovalovszkynak, hogy „olyasmit ért stíluson, ami a próza legújabb eredményeit már nem képes észlelni” (Szabó Gy.), ugyanannyira az elsietett esztétikai törvényalkotás veszélye fenyeget abban is, hogy ha k i z á r ó l a g egy még ki sem alakult stíluseszmény, „modern stílusmodell” alapján ítélünk. Alighanem Szabó Zoltánnak lesz igaza, aki szerint a stílusvizsgálatban „a jól bevált hagyományos eljárások továbbra is alapvető értékűek és nélkülözhetetlenek”, a ma legjárhatóbb kutató, vizsgáló módszerekben „új és régi egymást kiegészítik” (Stilisztika, információelmélet, lélektan. Korunk 1965. 876—81).

Nem állítom azt, hogy Kovalovszky módszerében új és régi ebben az egymást kiegészítő egységben jelenik meg, — de nem tudok egyetérteni a

funkcionális stilisztikának azzal a kizárólagos apoteózisával sem, melynek Szabó György és Simon Zoltán hangot ad. Vannak általános, egyetemes esztétikai normák, kell, hogy a stilisztikának, mint az irodalomesztétika egyik fejezetének is legyenek, a koronként változók mellett, általános, egyetemes normái is. A funkcionális stíluseszmény kizárólagossága alapján viszont nincs semmi (viszonylag) objektív norma, csupán a kritikusnak azon szubjektív értékelése, hogy a d o t t e s e t b e n az adott stílus funkcionálisan jó vagy rossz. Ahogy az esztétizáló stílusmódszer egy absztrahált „szép” eszménye alapján áll, a funkcionális módszer — egyoldalú eltúlzottságában — egy absztrahált funkciót tesz meg minden stílári dolog mércéjévé. Ez nemcsak azt a veszélyt rejt magában, hogy — az e g é s z m ű funkcióját véve tekintetbe — a stílus kérdése túlságosan alárendelt szerepkörre szorul, hanem mindig fennáll az a kísértés, hogy egy mondanivalójában, ember- és társadalomábrázolásában merész, modern műnek a stílusát ne e l e m e z z é k, hanem minden körülmények között i g a z o l j á k, úgy vélvén, hogy egy ilyen mű a saját stílusának igazolása is. Már-már eleve kizárják annak lehetőségét, hogy tartalom és forma (s benne a stílus) egysége, harmóniája, funkcionális adekvátsága esetleg csak ellentmondásos formában realizálódik. A Rozsdatemető stílusvitájában nem egy kritikus és stilisztika mintha egy ilyen a priori feltételezés alapján állna, és a funkcionális stilisztikát fetisizálva, hallani sem akarna esetleges stílári fogyatékokokról, törésekről, ellentmondásokról... Pedig Kovalovszky megállapításai nem elejétől végig merő tévedések.

3. Nem azok a Rozsdatemető „stílustalan stílusának” kapcsán mondtak sem. E vonatkozásban elsősorban a mű hétköznapi nyelve, igénytelen mondat szerkesztése, a kifejezés mód szürkesége, lapossága, a sablonok használatára vált vita tárgyává. Kovalovszky mindezt a Rozsdatemető hibájául rója fel, s szemmel láthatólag valami színesebb szóhasználatot, alakítottabb szintaxist, változatosabb és aktívabb poézist, szenvedélyesebb írói viszonyulást tartana kívánatosnak. Ez az elv önmagában véve semmi esetre sem abszurd, még csak retrográd sem: az írásművészet évezredek óta ilyen egyéni és elméleti igények kíséretében támadt, létezett és funkcionált. A stílus — mint már szoltunk róla — valami nyelvi t ö b b l e t e t hordozott a beszédbe li közléshez képest. Ám a Rozsdatemető (és persze sok, sok más munka) esetében ez a többlet mint h i á n y (azaz ellenkező előjelű többlet vagy afféle Ø morféma) jelentkezik — és nagy művészi erővel sugallja a regénybeli tárgyi, társadalmi környezetet, emberi jellemeket, magatartásokat meg az író viszonyulását is. E vonatkozásban valóban általános érvényűnek látszik egy eddig kellően nem méltatott stilisztikai törvény: az, hogy a negatívum, a hiány, a költőiség elhárítása — ha funkcionálisan helyén van — éppúgy stilisztikumot, esztétikai érzést kelt (vagy kelthet), mint a pozitív előjelű többlet.

De — ebben is egyértelmű a hozzászólások álláspontja — ez a fajta negatív stílusérték ma sem s feltehetően a jövőben sem nyerhet olyan széles körű alkalmazást, mint a hagyományosan a pozitív többletre épülő. Fejes Endre stílusa nem lehet mintája a modern szépprózának — mondja Benkő László (Nyr. 1965 : 44—45), „ez a stílus nem lehet állandó és alapvető stílusa Fejes Endrének. Egyszeri és megismételhetetlen teljesítménynek lehet és kell tekintenünk, amit csak az ábrázolt valóság s nem valamiféle stíluseszmény igazolhatott” — így Simon Zoltán (i. h.). Valóban: a Rozsdatemető esetében

rendkívül expresszív ez a „stílustalanság”, pontosan betölti a műben rá váró funkciót, de nem válhat valamiféle stílusműve alapjává. Kivételes eset, lehet, hogy tárgy, történet, jellem, környezet, írói magatartás egységének egyéni esetet hordozó realizálódása, de — az is lehet, hogy más — hazai és külföldi — előzmények nyomán tudatosan felöltött stíláris magatartás, egy eléggé kitapintható és elméletileg is szélteiben vitatott, évtizedek óta világszerte folyó tendenciának magyarországi beérése. E tendencia lényege: harc a romantika, a romantikus művészetkoncepció ellen (beleértve a romantikával stílárisan rokon naturalizmust, szimbolizmust, expresszionizmust és szürrealizmust is). Harc tehát a művészet mitikus vagy akár csak ihletett felfogása, a fikció látszata ellen, s ezzel együtt harc a poézis uralma és a poétikus stílus ellen. El akar kerülni minden írói beavatkozást nemcsak az alakok beszéltetésében, hanem még a szerzői beszédben is, a közvetlen megnevezést keresi a trópusos megoldások ellenében, csak leírni, nem megírni akar. Leírni a beszédet is — mint valami tárgyat — fotografikus hűséggel, szenvtelen pontossággal. Az elbeszélő prózának ez a leegyszerűsödése, bizonyos értelemben elszürkülése már századunk első negyedében elkezdődött, az angol — amerikai irodalomban szinte uralkodó stílusmagatartássá vált, olyan nevek jelzik kibontakozását, mint Wilder, Hemingway, Graham Green, de megtalálható a tendencia a francia „nouveau roman”-ban, az olasz neorealizmusban és megfigyelhető a Fejessel rokon funkciójú mai szovjet s főleg fiatal lengyel, csehszlovák íróknál is. A magyar elődök között Gelléri A. Endrét s főleg Nagy Lajost szokták emlegetni. (L. még Horváth Mária: Nyr. 1965 : 166 és Benkő László: i. h.)

Nem lehet tehát azt mondani, hogy ez a stíláris magatartás nem lenne alkalmas magas művészi értékek megtestesítésére, megrendítő őszinteségű emberség és lemeztelenítő kegyetlen igazság hordozására, de kétségtelenül fennáll annak veszélye is, hogy — ennek a művészetnek csupán felszíni megoldásait utánozva — az írásművészet megszűnik nyelvi művészet lenni, nem lesz válogatás és alakítás munkája, csupán naturalista reprodukálása a stílárisan funkciótlan közlésnek. Ám hogy ez a stílus mikor válik antistílussá, a (nyelvi) stílus tagadásává, arra objektív mércét nagyon nehéz találni, csakis a szubjektív funkcionális stílusművekre hagyatkozhatunk. Hogy Fejes Endre, helyesebben a Rozsdatemető stílusa e tekintetben általában még a művészet szféráján belül áll, az aligha vitatható. Semmiképpen sem érthetetlen viszont, s jogosan még megütközést sem válthat ki, ha valaki — mint Kovalovszky Miklós — ellenkező benyomással teszi le a könyvet. Mert az is nehezen vitatható, hogy Fejes kisregénye elég gyakran jut közel ahhoz a határhoz, ahol a nyelvi kifejezőmód stílusként már nehezen vagy nem is értékelhető. A nyelv ugyanis, mint az irodalmi művészet eszköze, anyaga vagy modernebbül mint az információ kódja, egyik irányban: a változtatás, gazdagodás, teremtés irányában nyitott, a másik irányban: a közlés, a beszéd, a nyelvi sablonok irányában zárt, véges, egy bizonyos ponton túl már csak beszéd, közlés (vagy még az sem), nem tud stíláris valóörökkel stílussá, művészetté feltöltődni.

4. Ennek a stíláris magatartásnak egyik determinálója, az írói viszonyulás és nyelvi megformálás művészi igazságának jegyében vele lényegileg összefüggő tényezője az elbeszélő-leíró-ábrázoló magatartás. (Nyelvi-stíláris kihatására l. Deme László: Egyéni — vagy tárgyszerű nyelven? Új Írás 1964/II. 1502—1504.) Kovalovszky kifogásainak egyik sarkalatos pontja Fejes Endre szenvedélytelen hidegsége, lírai részvétlensége, pszichológiai közönye

alakjai iránt s ezzel kapcsolatban a (látszólag) érdektelen tárgyi mozzanatokra való ismételt kitérés. Ez az objektivizmus — „eldologiasodás”, kívülről való szemlélés, a felszín kultusza stb. — szintén századunk egyik jól felismerhető irodalmi tendenciája (Dos Passos, A. Robe-Grillet stb.), s legértelmezesebben az újabb amerikai regényben ölt testet, de jelentkezik a vele látszólag összeférhetetlen lírában is (Guillevic, Follain és társaik). Az ember belső története helyébe a dolgok, tárgyak lépnek, illetőleg az emberi belső élet is csak mint külső dologi jelzések, mint behaviour, viselkedés válik az írói érdeklődés tárgyává.

Az ebben a szemléletben és a vele szervesen összefüggő nyelvi-stiláris köntösben született művek egy része bizonyosság arra, hogy ez az írói magatartás a művészi magatartás egyik lehetséges formája. De — többek között — a „nouveau roman” kapcsán is felmerült már e szemléletben rejlő azon veszély, hogy „a világ elveszti a konkrét anyagi valóságon túlmutató jelentőségét, sőt szimbolikáját” (Nagy Géza: A francia „nouveau roman” „rejtett” valósága. *Helikon* 1965/1 : 35), azaz: ha a dolgok, tárgyi, viselkedési mozzanatok csak önmaguk helyett állnak, nem válnak szimbolikus erejű s tömörségű emberi jelzésekke, akkor elkerülhetetlenül művészi sivárság, szemléleti, sőt világnézeti kietlenség légkörét árasztják. Véleményem szerint Kovalovszky Miklós megint általában helyesen figyel fel ennek az eljárásnak a veszélyeire, — de mintha Fejes könyve inkább csak ürügy lett volna rá, hogy ezt az általában véve helyes aggodalmát egy konkrét mű kapcsán kifejtse. Igaza legfeljebb annyiban van, hogy a Rozsdatemető a most tárgyalt vonatkozásban eléggé végletes, határ értékű eljárásokat is tartalmaz. Úgyannyira, hogy a tárgyak, dolgok, gesztusok, viselkedések és megnyilatkozások szimbolikus — emberileg, lélektanilag, társadalmilag, végső soron: művésziileg jellemző — funkciója első tekintetre korántsem nyilvánvaló. (Ha az volna, nem folya róla vita.) Nem jelenti ez azt, hogy legnagyobbbrészt nincs meg. De azt sem, hogy könnyű felismerni s művésziileg átélni . . . Az író és tárgya viszonyából adódó elbeszélő modort Illés László például alapvetően groteszk jellegűnek, ironikusnak érzi (Kortárs 1963/I. 297—9), — mások számára a jelzés egyáltalán nem ezt a hangvételt sugallja. És ezzel megint csak ahhoz a konklúzióhoz jutunk, hogy az objektivisták írói magatartás és vele kapcsolatos stiláris effektus még nem bizonyosan végérvényes művészi telitalálat, csupán „a modern regény egyik, nálunk még kipróbálatlan lehetősége” — mint Fejes egyik első kritikusa megállapította (Jovánovics M.: *Él.* 1962. dec. 22.).

5. Befejezésül Kovalovszkynak arra a közfelháborodást keltő megjegyzésére térnék ki, mely szerint a Rozsdatemető stílusa ellenére lett nagy siker. Nem kívánok most részletesen foglalkozni azzal: igaza van-e Kovalovszkynak — egész eddigi álláspontomból úgyis az következik: részben igaza van. Legfeljebb úgy fogalmaznám meg: stílusától függetlenül is. A helyzet ugyanis nyilván az, hogy az esztétikailag képzett, a forma és stílus iránt is érzékeny olvasók esetében a mű a tartalom-forma egységében vált ritka élménnyé, mások — alighanem a többség — esetében viszont egyáltalában nem kizárt, hogy a tartalmi-tárgyi elemek, a mondanivaló, a történet, az alakok, a társadalom- és környezetrajz, a politika és erotika jelentette a könyv vonzóerejét, függetlenül attól, hogy mindez milyen stiláris megformálásban jelentkezett. Nem jelenti ez azt, hogy valaki esetleg éppen nem a formaisztrukturális megoldásokat, a stílust és a sajátos funkciójú nyelvezetet találta

benne elsősorban érdekfeszítőnek. Nem jelenti pedig semmiesetre sem azt, hogy az alkotás folyamatában szétválaszthatók volnának a tartalmi és formai műkomponensek (ahogy a műelemzésben sem). Azt azonban — hosszú és igen vegyes jellegű olvasómultamból is — tudom, hogy az olvasó számára egy ilyen szétválasztás (helyesebben: az egyik komponenscsoport figyelmen kívül hagyása) nagyon is mindennapi eset. Nem látok ebben semmi dehonesztálót sem az irodalomra, sem a szerzőre nézve. Még ha Kovalovszkynak e vonatkozásban egészen igaza volna is, nem Fejes Endre volna az első író, akinek műve formai-stiláris megjelenésétől függetlenül (akár annak ellenére) lett sokak kedves olvasmánya. A sort elkezdhetném A falu jegyzőjével és végezhetném Ivan Gyenyiszovics egy napjával (ha Vernére, Rejtő Jenőre, a „krimi”-re, a pornográf irodalomra utalnék, az méltatlan összevetés volna). Közben — megemlítve, mondjuk, Milton Elveszett paradicsomát vagy Vörösmarty Zalán futását — utalhatnék olyan esetekre is, amikor egy-egy mű formai-stiláris értékei ellenére s e m lett igazi olvasmánysiker . . . Természetes persze, hogy a Rozsdatemető mostani formájában és stílusában az, ami, hogy más formában és stílusban más regény lenne, — de hogy egy irodalmi alkotásban az olvasó egyik vagy másik műelemet, tényezőt a másiktól vagy a többitől függetlenül (vagy azok ellenére) ne tudná élvezni, s a mű ilyen alapon nem válhatna sikerré — azt a művek ezreinek „fátuma” cáfolja.

Martinkó András

Helyzetkép középiskolát végzett tanulóink magyar nyelvtani felkészültségéről

(Az Egri Tanárképző Főiskolán lefolyt felvételi vizsgák tapasztalatai és tanulmányai alapján)

Középiskolai oktatásunknak igen sok problémát jelentő területe a magyar nyelvtan tanítása. Évek óta közismert tény, hogy ezen a területen igen sok a tennivaló, de a tennivalókat nem konkretizáltuk. A Felsőoktatási Szemle az elmúlt évek során több cikket közölt a felvételi vizsgákról, de éppen a magyar nyelvtan területén, ahol talán a legtöbb a probléma, még nem néztünk szembe a tényekkel.

Igaz, ez eddig nehezen lett volna megvalósítható. Könnyen érthető volna az adatok szolgáltatóját az a vád, hogy eltúlozza a helyzetet, a bizottságot pedig, hogy maximális igényekkel lépett fel.

Ebben az évben nyílt először lehetőségünk arra, hogy vitathatatlanul reális képet fessünk a felvételre jelentkezők tudásáról: az idén először volt írásbeli felvételi vizsga magyar nyelvtanból. Főiskolánkon 181 jelölt tett felvételi vizsgát 5 bizottság előtt. A bizottságok azonos elvek alapján, de mégis egymástól függetlenül bírálták el a jelentkezők tudását. Ez a tény önmagában is biztosította a tárgyilagosságot.

Ezekután lássuk a feladatot! A felvételizőknek a magyar nyelvi tanszék által kijelölt — természetesen naponta másik — mondatot kellett elemezniük mondattani és szótani szempontból. Tájékoztatásul közlök néhányat a feladatokból:

1. „Éntőlem tudta meg, hogy csal minden gyáros,
Nem azt a bért adják, ami igazságos:
Dús palotáiknak minden egy téglája
A munkás bérének elvont garaskája.”

(Gárdonyi: Igazság a földön)

2. „A tudomány nem ismer széles országotat, és csak azok remélhetik, hogy
napsütötte ormaik elérik, akik nem riadnak vissza attól, hogy meredek
ösvényének megmászsása fáradságos.”

(Marx)

3. „Milyen volt szőkesége, nem tudom már,
De azt tudom, hogy szőkék a mezők,
Ha dús kalásszal jó a sárguló nyár,
S e szőkeségben újra érzem őt.”

(Juhász: Milyen volt ...)

4. „Aki nem ismerte személyesen, sohasem fogja megtudni, miért beszélünk
róla úgy, mint a legnagyobbakról.”

(Bóka László: Benedek Elek)

A szöveg mellé a következő utasítást mellékeljük:

Feladat:

1. A tagmondatok elkülönítése és a köztük levő viszony megállapítása.
2. Az egyes tagmondatok mondatrészek szerint való elemzése.
3. A szöveg szótani elemzése (szófajok, szóelemek: tövek, ragok, jelek, képzők; az összetétel minőségének elemzése).

A feladat elvégzésére 2 óra állt a felvételizők rendelkezésére. Különleges problémát egyik szöveg sem tartalmazott.

A dolgozatok eredménye elszomorító volt.

Mielőtt rátérnék ennek részletes ismertetésére, vegyük sorra, milyen eredményeket hoztak magukkal a jelentkezők a középiskolából a II., a III., a IV. osztályban, és milyen jegyeket szereztek az érettségén.

Szak	II.					III.				
	5	4	3	2	átl.	5	4	3	2	átl.
Ma.—tört.	23	31	22	6	3,8	26	38	18	—	4,0
Ma.—orosz	26	26	14	2	4,1	36	24	7	1	4,3
Ma.—ének	2	11	7	—	3,7	4	11	3	2	3,8
Ma.—rajz	2	6	2	1	3,8	3	6	2	—	4,0
Összesen	53	74	45	9	3,9	69	79	30	3	4,1

Szak	IV.					Érettségi				
	5	4	3	2	átl.	5	4	3	2	átl.
Ma.—tört.	30	41	11	—	4,1	35	37	10	—	4,3
Ma.—orosz	32	30	6	—	4,3	39	26	3	—	4,5
Ma.—ének	5	10	4	1	3,9	10	6	4	—	4,3
Ma.—rajz	4	5	2	—	4,1	4	6	1	—	4,2
Összesen	71	86	23	1	4,2	88	75	18	—	4,3

Ez a táblázat arról tanúskodik, hogy állandó, lassú, de látszólag megbízható emelkedést mutatnak a jegyek, tehát gyarapodik, fejlődik a tanulók tudása. Legmagasabb az átlag az érettségén, de hát ennek természetesnek is kellene lennie, hiszen olyan diákok eredményét vizsgáltuk, akik kiválasztott, mondhatjuk szaktárgyukként foglalkoztak a magyarral. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az érettségén szerzett magyar jegyek átlaga magasabb, mint az érettségik átlaga.

Szak:	Érettségi átlag					A magyar érettségik átlaga				
	5	4	3	2	átl.	5	4	3	2	átl.
Ma.—tört.	22	45	15	—	4,0	35	37	10	—	4,3
Ma.—orosz	26	32	10	—	4,2	39	26	3	—	4,5
Ma.—ének	2	10	7	1	3,6	10	6	4	—	4,3
Ma.—rajz	1	8	2	—	3,9	4	6	1	—	4,2
Összesen	51	95	34	1	4,0	88	75	18	—	4,3

A számszerű eredmény tehát igen szép és biztató kezdetnek ígérkezett a felvételi vizsgára. Sajnos, a jelöltek nagy többsége nem felelt meg a várakozásnak. Nézzük meg a jegyszerű eredményeket: milyen jegyeket hoztak és milyen szerezték a felvételizők az írásbeli és a szóbeli vizsgán.

Szak	Érettségi magyar jegyek					Az írásbeli eredmény						A szóbeli eredm.					
	5	4	3	2	átlag	5	4	3	2	0	átlag	5	4	3	2	1	átlag
Ma.—tört.	35	37	10	—	4,3	6	13	20	17	26	2,0	14	21	22	14	11	3,0
Ma.—orosz	39	26	3	—	4,5	1	12	29	12	14	2,4	1	19	21	17	10	2,7
Ma.—ének	10	6	4	—	4,3	—	4	1	6	9	1,5	—	1	2	10	7	1,8
Ma.—rajz	4	6	1	—	4,2	1	1	—	3	6	1,3	1	1	2	3	4	2,2
Összesen	88	75	18	—	4,3	8	30	50	38	55	2,1	16	42	47	44	32	2,8

Az érettségin szerzett 4,3-as átlaggal tehát szemben áll az írásbelik 2,1-es és a szóbelik 2,8-as átlaga! A jelöltek igen nehezen boldogultak a feladattal. Mik voltak a legtípusosabb hibák?

A jelöltek nagy része nehezen ismerte fel a mondatviszonyokat, s ha felismerte is, logikusan megmagyarázni nem tudta.

Számszerűen a feladat megoldása a következő képet mutatja:

A mondatviszonyok megoldása

Szak	100%-os	50%-os	0	Összesen
Ma.—tört.	22	49	11	82
Ma.—orosz	17	37	14	68
Ma.—ének	3	6	11	20
Ma.—rajz	2	7	2	11
Összesen	44	99	38	181

Vagyis táblázatunk tanúsága szerint a 181 jelentkezőből mindössze 44 ismerte fel valamennyi mondatviszonyt, 99-en voltak, akik 1—2-t helyesen felismertek, és 38 volt olyan, aki egyetlen mondatviszonyt sem tudott felismerni.

A mondatviszonyok megoldásában sokan igen körülményesen járnak el. Nem határolják el a tagmondatokat, hanem külön leírják őket. Sok a felesleges, mechanikus, gondolkodásra nem készítető munka. Zavarosan írják le elképzeléseiket: hol a mellérendelt kapcsolatokat, hol az alárendelt kapcsolatokat elemzik egyetlen mondatnak. Idézzünk erre néhány példát!

„Ez egy mellérendelt összetett mondat. A második tagmondat alárendelt összetett mondat, amelyben a főmondat közé ékelődik a mellékmondat.”

„A második mellérendelt mondatban található egy alárendelt birtokos jelzős összetétel. A második mellékmondat összetett mondat, két tagmondatból áll.”

„A mellékmondatokat az alárendelő összetételnél mi nem szoktuk mondatként elemezni, hanem csak aszerint jelöljük, hogy a főmondat melyik mondatrészének kibővített alakja.”

„A mellérendelési viszonyon belül alárendelt viszonyok találhatók.”

„A második mellékmondat összetett.”

Olyan jelölt is volt, aki helyesen feltűntette az 5 tagmondatot, majd megállapította: „többszörösen összetett mondat, 3 tagmondatból áll stb. stb.

Sokszor egészen naiv megállapításokkal is találkozunk. Egyik felvételiző pl. megállapította az 5 tagmondatot helyesen, majd ezt írja: „6. tagmondat: nincs.”

Nem sokkal jobb a helyzet a mondatrészek elemzése terén sem. Ma már általános iskoláinkban mindenütt a gondolkodtató, a logikus gondolkodást erősen fejlesztő összefüggések alapján elemzik a tanulók a mondatokat. A középiskolák nagy részében erről a lényeges szempontról egyáltalán elfeledkeztek. Ezt bizonyítja legalábbis az, hogy a felvételizők nagy része nem lépett túl a mondatrészek egyszerű megállapításán, nem látja meg az összefüggést a valóság tényei, illetőleg a valóság tényei közötti összefüggést jelölő nyelvi képletek között.

Nézzük meg a számszerű megoszlást:

Szak	Összefüggésben elemez	Csak mondat- részeket állapít meg	Összesen
Ma.—tört.	14	68	82
Ma.—oroszl	12	56	68
Ma.—ének	2	18	20
Ma.—rajz	1	10	11
Összesen	29	152	181

Tehát 181 felvételizőből mindössze 29 próbálkozott az összefüggés szerinti elemzéssel. A nagyobbik rész megelégedett a mondatrészek többé-kevésbé helyes sematikus megjelölésével, vagy pedig — teljesen formálisan — puszt-

tán felsorolta egymás mellett az azonos típusú mondatrészeket; így: állítmány: *nyár, jó*; alany: határozó: *kalásszal*; jelző: *dús, sárguló*.

Igen sokan elemzik ilyen formálisan a mondatrészeket, s hogy ezt mennyire mechanikusan teszik, azt mutatja a következő elemzés: állítmány: *nyár*; alany: *jó*; tárgy: nincs a mondatban; stb. stb.

Az ilyenfajta elemzés valóban nem nyújthatott semmi „érdekességet” a tanulóknak, így nem csoda, ha „unták a nyelvtant!”

A mondatrészek formális elemzésén túl sok hiba jelentkezett az egyes mondatrészek elemzésében is.

Az állítmánnyal kapcsolatban a tanulók nagy része nincs tisztában az összetett állítmány fogalmával. Pl. az „az sohasem fogja megtudni” tagmondatot a következőképpen elemezték:

állítmány: *fogja megtudni*: összetett állítmány (tipikus hiba!)

állítmány: *fogja*; alany: *megtudni*

állítmány: *fogja*; tárgy: *megtudni*. Megfelelő szemlélet kialakítása, a szerkezeti összefüggések megláttatása után elképzelhetetlen hiba! Pedig az összefüggések megláttatása igen fontos gondolkodásfejlesztési alkalom!

Ugyanígy tipushiba volt egy másik csoport dolgozatában a „nem ismerte” kapcsolat összetett állítmányként való elemzése.

Még a jelesre érettségizettek között is volt olyan, aki az összetett állítmányként való elemzést ilyen naivan indokolta: „összetett állítmány, két szóból áll.”

Sokan nem ismerik az alanynak gyakori formáját, a rejtett alanyt sem. Volt, aki megjegyezte, hogy „az alanyt az állítmány fejezi ki”, vagy többen megállapították, hogy az ige személyragja fejezi ki az alanyt, de azt már nem állapították meg, hogy ez rejtett alany.

A határozók elemzésében a legtöbben megelégedtek azzal, hogy csak így elemezték: határozó. Ez pedig csak az általános iskola IV. osztályában elegendő!

Ugyancsak már az alsó tagozatban hibának számít, mégis igen sokan követték itt is el: keverik a szófajokat és a mondatrészeket.

Számszerűen:

Szak	A szófajt és a mondatrészt		
	keveri	nem keveri	összesen
Ma.—tört.	23	59	82
Ma.—oroszl	11	57	68
Ma.—ének	12	8	20
Ma.—rajz	3	8	11
Összesen	49	132	181

Ez is annak a következménye, hogy a jelentkezők nagy része nem látja világosan az egyes nyelvtani fogalmakat s szerepüket, felhasználásukat. Ez a leglényegesebb hibák egyike, s még több tény fogja igazolni a továbbiakban,

hogy itt különösen sok a pótolnivaló. — Néhány konkrét példa: az egyik dolgozat írója „jelzővel bővített főnévről” beszél, a másik számhatározóról; vagy a szótani elemzést így végzi: kapcsolat: főnév, kapcsolatban: határozó.

A tanulók nagy része nem látja a határozott névelő nyelvi szerepét sem, vagyis még az elnevezés tartalmára sem gondol, amikor kimondja. Nem elemzi együtt a megfelelő mondatrésszel, a névelő „kilóg” a mondatból, ugyanakkor nem tudja a tanuló megokolni, hogy egy-egy mondatban a tárgy vagy az alany miért határozott. Volt olyan — jelesre érettségizett — jelölt, aki arra a kérdésemre, hogy mikor határozott az alany, azt felelte: „Ha ismerem azt, akivel beszélgetek.”

De naiv megállapításokat olvashatunk a dolgozatokban a kötőszóról és szerepéről is:

„A és-sel nemigen kezdünk mondatot, így azt kötőszónak vesszük, amely mondatokat köt össze.”

Igen sokan tisztázatlan tartalmú terminus technicusokkal dolgoznak. Ezért állapítja meg a s kötőszóról az egyik dolgozat írója: „rámutatószó vagy kötőhang”.

Kevesen tudtak mit kezdeni a *s e szökeségben* szövegrészlet *e* tagjának elemzésével. Volt, aki ezt elemezte kötőhangnak, s volt, aki mondatbeli szerepéről ennyit állapított meg: „ebben a — rövidítve”.

A szerkezeti elemzés „elmélyültségére” tanulságos példát szolgáltat az a jelesre érettségizett tanuló, aki így részletezi mondanivalóját: „A birtokos jelző alanyesetben van, de érezzük, hogy mégsem alany, hanem birtokos jelző.” (*A „Magyar mese és mondavilág” kis olvasói szerkezet elemzése.*)

Nem sokkal tisztábbak a *s z ó f a j t a n i* fogalmak sem. A legtöbb szóról a túlnyomó többség csak ennyit tud megállapítani: ige, főnév stb.

Számszerű megoszlásban:

Szak	A szófaj pusztá megnevezésén		
	túllép	nem lép túl	összesen
Ma.—tört.	16	66	82
Ma.—oroszl	12	56	68
Ma.—ének	7	13	20
Ma.—rajzl	2	9	11
Összesen	37	144	181

Vagyis a 181 jelölt között mindössze 37 mutatott némi törekvést az elmélyültebb elemzésre. De teljes, alapos elemzést legfeljebb 1—1 szóval kapcsolatban találtunk.

Szóbeli kérdéseimre a tanulók nagyobb többsége fel tudta sorolni az egyes szófajok csoportjait, de azt már kevesen látták, hogy milyen jellemző jegyek alapján sorolunk egy-egy szót az egyes kategóriákba. Ezt a tényt már a mondatannál is megfigyelhettük, amikor a felvételizőnek a mondatok osztályozását kellett volna ismertetnie, s mindössze annyi hangzott el: „A mondat lehet egyszerű és összetett.” S kérdésünkre, milyen szempontból osztályozott így, a tanuló ezt felelte: „Az összetettség szempontjából.” Pedig minden nyelvtani csoportosításban éppen az a kritérium a lényeges, aminek alapján osz-

tályozzuk, különben csak mechanikus ismereteket sajátít el a tanuló! Csak ezzel magyarázhatók az előzőekben rögzített példák is, hogy hol az *s*, hol az *e* mondatbeli szerepének vizsgálatakor állapítjuk meg, hogy ez kötőhang.

Sajnos még kirívóbb példákat is idézhetünk a dolgozatokból arra, hogy a tanulók mennyire formálisan, mechanikusan, lényeglátás nélkül elemeznek. Egyikük pl. felsorolta szóbeli feleletében a határozószókat, s pontosan elmondta, hogy milyen fajúak vannak. Ugyanakkor dolgozatában a „készítette elő” összefüggésben az „elő”-t névutónak elemzi; de ezzel a megállapításával sajnálatosan nem áll egyedül, hanem a dolgozatok 50%-ában ezt találjuk; nyilván abból a meggondolásból minősítik névutónak, hogy hátul áll. Ugyanez a meggondolás lehet a magyarázata annak, hogy egy másik tanuló a „megtudni” igenevet elemzi így: „főnévi igenev a meg névelővel ellátva.”

Csak a „kategóriára”, nem pedig a nyelvi funkcióra gondoltak az elemzéskor azok, akik a *kiröppül ki-jét* névutónak, a *sok évszázadon át* szerkezet átját viszont igekötőnek elemezték.

Láttuk tehát, hogy a szótani elemzés súlyos fogyatékosága, hogy nem látják, nem ismerik fel az egyes csoportok jellemző jegyeit. Hasonlóan súlyos, szemléleti hiba, hogy nem látják, hogy ezek a nyelvtani „kategóriák” a beszéd közben élő nyelvi elemek lesznek, felhasználjuk, alakítjuk őket a nyelv törvényei szerint. Állításom bizonyítására itt csak egyetlen szófajt emelek ki: a főnévi igenevet. Azért éppen ezt, mert alig volt olyan tanuló, aki ne igyekezett volna valamiképpen beleszólni feleletébe ezt a szófajt, talán azért, mert úgy érezte, hogy ezt tudja, ebben „biztos”.

De milyen felszínes tudást takart ez a „biztos” ismeret! Legtöbbször csak azt tudták róla, hogy létezik, hogy képzője a *-ni*. Akik többet is véltek tudni róla, általában azt állapították meg, hogy a ragozott igealak alapja. Pl.: *elhal*: alapszó *halni*; *elvész*: a *veszni* ige ragozott formája; *foglalkozás*: alapszava a *foglalkozni* ige; *hítek*: a *hinni* igéből van képezve *megtudni*: a *megtud* igéből képeztük a *ni* szócskával főnévi igenevvé stb. stb.

Szép számmal akadtak olyanok is, akik a főnévi igenevet összekeverték az igéből képzett főnévvel. Pl.:

író: főnévi igenev; *megmászása*: főnévi igenev; *fáradtság*: elmarad a főnévi igenev *-ni* képzője, és hozzátesszük a *-ság* képzőt stb. stb.

Kevesen tudták, hogy a főnévi igenevet hogyan használjuk fel. Erre a kérdéseinkre legtöbbször azt felelték, hogy ragozzuk, és ige lesz belőle. Volt, aki megállapította, hogy lehet a mondatban ige is, főnév is, de még olyan teljes meggyőződéssel kimondott vélemény is elhangzott — mégpedig jelesre érett-ségizett tanulótól! —, hogy a főnévi igenev mondatban nem is fordulhat elő.

A típushibák mellett jelentkeztek olyan egyéni hibák is, amelyek a maguk egyediségében is tanulságosak. Ezeket itt most csak kommentár nélkül közlöm, bár mindegyikből érdekes tanulságokat lehetne levonni.

Pl.: *ember*: gyűjtő név vagy közös névmás; *azok*: határozatlan névszó; *megmászása*: igekötős ige vagy képzett ige; *csak*: hangsúlyozószó, *irodalommal*: eszközhatározószó; *azt*: tárgyraggal ellátott határozott névelő; *tudomány*: névszói-igei összetétel; *róla*: az ő személyes névmás eljárás esete stb.

Ha csak ezt a két utolsó példát vizsgáljuk meg közelebbről, kiderül, hogy jó és jeles tanulóknál is mennyire tisztázatlanok a legalapvetőbb fogalmak, és mennyire nincsenek tisztában nyelvünk jellegével, szerkezetével! Általános iskolásaink nagy része nem követné el ezeket a hibákat, és helyt

kell adnunk Szende Aladár meglátásának: „Sokszor meghökkentő értesüléseket szerzünk arról, hogy a már »elsajátított« ismeretek mivé deformálódhatnak” (Nyelvszemlélet és nyelvoktatás. Magyartanítás. 1964: 97). Pedig ezek a tanulók „szeretik a magyart”, többet foglalkoznak ezzel a tárggyal, mint azok, akiket más tárgy felé vonz az érdeklődés. Gondoljuk el, azok milyen nyelvi műveltséggel távoznak a középiskolából! Pedig az anyanyelvi kultúra fejlesztése, művelése a középiskolai oktatásnak is vitathatatlanul fontos területe!

Vessünk egy pillantást a z a l a k t a n i e l e m z é s r e i s, amire a helyesírás tanításában nélkülözhetetlenül szükségünk van. Itt talán a legsötétebb a kép. Beszéljenek itt is a tények, a konkrét példák:

elhatározta: határoz: szótő. Ehhez járul a személyes névmás 1. sz. első személyű ragja (más igealakoknál is következetesen így!)

elvéssz: az *sz* az egyes szám 3. személyének ragja

röpiült: mozzanatos *-t* végződéssel képzett igenév

napsütötte: a *-t* a tárgyra utaló jel

adjon: *o:* futóhang

Sok a példa itt is a formális elemzésre: *ők elérik:* ikes ige. Igen sokan elemzik a személyragok *-k*-ját a többes szám jelének.

Zavaros, tisztázatlan fogalmakkal dolgoznak: legtöbbszörükél keveredik a rag, képző, jel. Nem látják a szóelemek közötti összefüggést, és csak így született meg ez az elemzés: *szőkesége:* alapja a *sző* ige; *sárguló:* alapja a *sár* főnév.

Sokan nem tudják megfogalmazni azt, amit helyesen látnak meg. Ezért olvashattuk az egyik dolgozatban ezt a megállapítást a „legnagyobbakról” szó elemzésével kapcsolatban: „a melléknév többesszámról nyilatkozik”. Körülményesebben aligha lehetne kifejezni, hogy a *-k* itt a többes szám jele.

Azt hiszem, ezek a beszédes példák valóban figyelmeztetők arra, hogy középiskoláinkban a nyelvtan tanítása terén sok még a tennivalónk. Hiszen a példák nem egy gyengén sikerült dolgozat példái, hanem 181 dolgozat eredményét (!) tükrözik.

Mi ennek az eredménytelenségnek az oka? Egyrészt az, hogy középiskolai magyar tanáraink nagy része még ma sem tartja szívügyének a nyelvtan tanítását. A jelentkezetek igen nagy része hivatkozott arra, hogy ők a középiskolában nem tanultak nyelvtant, nyelvtan helyett is mindig „magyarórát” tartott a tanár. Tehát: ha világirodalmat tanultak, az magyaróra volt, de ha nyelvi kérdésekkel, a magyar nyelv szerkezetével foglalkoztak, az csak nyelvtanóra, nem magyar!

Az eredménytelenségnek oka az is, hogy a középiskola megadja a jobb jegyet akkor, ha a tanuló irodalmi ismeretei megfelelőek, vagy másik választott tárgyból tehetségesnek gondolják (érdemes külön megvizsgálni az ének szakra jelentkezetek rendkívül gyenge eredményeit!). Így szeretnék elérni azt, hogy a tanuló legalább némi eséllyel induljon a felvételi vizsgán. De ez nem helyes tanári segítség! A felvételi vizsgán kellene látnia növendékét annak a tanárnak, aki felelőtlenül adja a jó jegyet, s ezzel indokolatlan reményt ébreszt tanítványában a főiskolai felvételre! Utolsó statisztikánkon nézzük meg az érettségien szerzett magyarjegyek és a felvételi vizsgák írásbeli és szóbeli részén szerzett jegyek összefüggését:

Az érettségi magyarjegye		5	4	3	Összesen
Az írásbeli dolgozat jegye:	5	7	1	—	8
	4	21	8	1	30
	3	29	20	1	50
	2	16	17	5	38
	0	15	29	11	55
Összesen		88	75	18	181

Az érettségi magyarjegye		5	4	3	Összesen
A szóbeli vizsga jegye:	5	11	5	—	16
	4	28	12	2	42
	3	21	22	4	47
	2	20	17	7	44
	1	8	19	5	32
Összesen		88	75	18	181

Táblázatunk megmutatja, hogy 181 jelentkező közül 88 hozott jeles érettségi jegyet, de az írásbeli dolgozatok között mindössze 8 jeles volt, viszont 55 volt a csak 0-val értékelhető és 38 az elégséges dolgozatok száma. A 88 jeles közül 15 volt a 0, 16 a 2-es érdemjegyet szerzettek száma! De az összes jelentkezők eredményét vizsgálva az 55 0-s és a 38 2-es dolgozat azt mutatja, hogy a jelölteknek kb. 50%-a kellő alap nélkül jelentkezett.

Ezt a helyzetet nem most ismertük fel. Már 1955-ben foglalkozott Benkő László a szegedi felvételi vizsgák tanulságai alapján a középiskolát végzett tanulók nyelvtani felkészültségével (A főiskolai felvételi vizsgák néhány tanulsága. Köznevelés, 1955. 343—4). S bár ő elsősorban helyesírási szempontból vizsgálja a kérdést, már felhívja a figyelmet arra, hogy az érettségizető kartársak tanítványaik boldogulását „nem a bizonyítvány jószándékú szépítésével”, hanem reális értékeléssel, „az élet kérdéseiben való eligazodás kialakításával” segítik elő.

1959-ben pedig a pécsi nyelvművelő konferencián Temesi Mihály mutatott rá értékes és tanulságos adatokkal arra, hogy még a jeles és jó jegyet kapott tanulók esetében is alig valósult meg valami abból a tantervi célkitűzésből, hogy a tanulók a leíró nyelvtan legfontosabb elemeiről és rendszerének lényegéről szilárd ismeretekkel rendelkezzenek.

De évről évre rendszeresen foglalkozik a felvételi vizsgákkal és eredményeikkel a napisajtó. Gyakorlatilag mégsem sokat tettünk a helyzet javítása érdekében. Akár az idén is írhatta volna a Magyar Nemzet vezércikkírója ezeket a tavalý rögzített sorokat:

„Könnyeit törölgető fiatal leánnyal találkoztam az egyetemen, élete fontos állomásáról távozóban. A vizsgabizottságtól jött; a bölcsészkar egyik tanári szakára jelentkezett. A gimnáziumban jórendűen érettségizett, magyarból jelese volt. A felvételi alkalmával elégséges és elégtelen dolgozatokat írt. Arra a kérdésre, ki a kedvenc költője, így válaszolt: »Ezt így nem tudnám megmondani«. — Radnótirol lényegében semmit sem tudott, és nem válaszolt a vizsgáztató bizottság többi kérdésére sem. A folyosón sírva fakadt. Utána-

mentem. Arról panaszkodott, hogy elfogult volt a bizottság. Egész nap ott ültem a bizottságban: senkivel sem voltak elfogultak. Türelmesen foglalkoztak reménytelen esetekkel is. Nem ők a hibások. . . . És visszajutunk a síró leányig is. Őt ki vigasztalja meg azért, hogy tudását enyhe osztályzatokkal túlértékeltek az iskolában, képességét túlbecsülték a szülői házban?" (Magyar Nemzet, 1964. júl. 16. XX. 165).

Bizony az idén is előfordult, hogy a jelesre érettségizett tanuló beült az írásbelire, s jóformán alig tudott hozzákezdeni a feladathoz. Sokan mondták elkeseredve: én nem tudtam, hogy itt a nyelvtant olyan komolyan veszik!

Természetesen ezek a tények nem jelentik és nem jelentetik azt, hogy mindenért a középiskolai tanárokat hibáztathatjuk! Aki főiskolára akar jönni, nézzon utána a felvételi vizsga anyagának! De a tanárok legalább figyelmeztessék őket a követelményekre!

Emellett szűrjük le azt a másik tanulságot is, hogy középiskoláink gondolkodják meg jobban, kit hová ajánlanak felvételre. A pályaválasztással állandóan, évről évre külön foglalkozunk. Tanácskozások, rádió, sajtó, ezen belül a szakfolyóiratok (Pedagógiai Szemle, Köznevelés stb.) a megfelelő időben állandóan napirenden tartják a kérdést, hiszen középiskoláink a 4 év alatt nyilván jobban fel tudják mérni egy-egy tanulójuk rátermettségét a továbbtanulásra, mint a felvételi bizottságok néhány perc alatt. Világosítsák fel idejében tanulóikat arról, ha nem nekik való pályát választanak! Beteg szemű, hibás beszédű jelentkezőinket csak sajnálni tudjuk: egyetlen pedagógusuk sem volt, aki felvilágosította volna őket arról, hogy nem valók tanárképző főiskolára?!

De hogyan vélekedik felsőoktatásunk színvonaláról és a pedagóguspálya nemzetnevelő jelentőségéről az a tantestület, amelyik felvételre ajánl olyan tanulókat, akik évek során át adta tanújelét annak, hogy sem képessége, sem szorgalma a választott pályához? Csak így találkozhatunk olyan jelöltekkel, akik ilyen eredményekkel pályáztak (a felvételin elért „eredmény” az előzmények után természetes):

A felvételiző felvételi sorszáma és neve	II.	III.	IV.	Érettségi átlag	Érettségi magyar	Írásbeli	Szóbeli
186: B. I.:	3	4	4	3	3	0	0
194: K. V.:	3	2	3	3	4 (!)	0	2
198: V. E.:	3	2	2	2	3 (!)	0	0

Befejezésül tehát rögzíteni szeretném: a dolgozat adatai ékesszólóan bizonyítják, hogy a magyar nyelvtan középiskolai tanításával nem lehetünk melégedve!

A dolgozatban részleteztem a problémákat: a tanulók nem látják tisztán az egyes nyelvi tényeket, még kevésbé látják tisztán ezek között az összefüggéseket, nem látják a nyelv működését, nincs nyelvtani szemléletük.

Középiskolai tanárainknak fel kell számolniuk ezeket a hiányosságokat, de kiválogatniuk sokkal nagyobb gonddal kell azokat, akiket tanárképző főiskolára és egyáltalán felsőoktatásra javasolnak, hogy kevesebb legyen a „síró kislány” a felsőoktatási intézmények folyosóin, és kevesebb legyen a csalódott, helyét nem találó fiatal minden év júliusában.

Chikán Zoltánné

A nyelvtudomány műhelyéből

Modell

Kis repülőgépmodellek szelik vígan a levegőt, maszek *modellezők* vagy *modellezőkörök* készítette autó- és hajó-modellek futnak pályájukon. A ruha-modellek csak megtekinthetők a vásáron, de még nem kaphatók. *Modell*, így, minden főnévi előtag nélkül az a személy, aki rendszerint a női nemhez tartozik és a festőművész mintájául szolgál. — Ilyen és ehhez hasonló jelentései közismertek ennek a szónak. Vajon hogy hozhatók egy kalap alá ezek azzal a jelentéssel, amelyben ma több tudomány, így a nyelvészet is használja őket?

1. Modellnek nevezzük az olyan konstrukciót, melyet azért hozunk létre, hogy rajta a valóság bizonyos jelenségcsoportját jobban tanulmányozhassuk. A *modell* tehát s a vele kapcsolatos munka, a *modellálás*, a kutató elme és kéz terméke, a kutatás eszköze. Csak hogy míg az ismertebb kutatási eszközöknek, mondjuk a mikroszkópnak semmi köze sem volt a vizsgálandó objektumhoz hasonlóság tekintetében, addig a modell valamilyen szempontból okvetlen hasonlít a valóságra, hiszen nem vele, hanem rajta tanulmányozzuk a valóság bizonyos jelenségeit.

Jobban megértjük ezt a hasonlóságot, ha megvizsgáljuk: miben nem kell hasonlítani a modellnek a valósághoz. Nem kell hasonlítani anyagában: bizonyos célokra megfelelhet egy olyan repülőgépmodell, amely nem alumíniumból, hanem fából van. Vagy egy másik példa: A szélcsatornában közismert módon a levegő áramlik és az áramlástan szempontból vizsgálandó test áll, jöllehet a valóságban fordított lesz a helyzet. Éppen ezért modellje az áramlásnak a szélcsatorna: ezen a szerkezeten nyilván könnyebben lehet tanulmányozni a kérdéses jelenséget, mint ha az embernek szaladnia kellene a levegőben sebesen mozgatott objektuma után. Nem kell hasonlítani abból a szempontból, hogy a modellen pontosan minden egyes valóságos objektum meglegyen. Sőt, ha valamin nagyon is minden megvan, ami valóságos másain is megvan, akkor e valamit nem tekinthetjük modellnek. A nemhasonlóság odáig mehet, hogy egy valóságos, fizikai jelenségcsoportnak nem fizikai modellt építünk, hanem absztrakt, csupán szimbólumokból álló sémát.

Egy ilyen séma vagy egy fizikai modell viszont akkor modell, ha néhány lényeges pontban hasonlít a valósághoz. A modellt úgy kell megépítenünk, hogy a valóságból ismert egyes objektumoknak pontosan és egyértelműen megfeleljenek benne is egyes — a modell anyaga szerint fizikai vagy absztrakt — „pontok”. A valóságos objektumok között ismert valóságos viszonyoknak is meg kell felelniük a modellen bizonyos viszonyoknak, kapcsolatoknak. Hogy melyek azok az objektumok és viszonyok, amelyeket a modellen is ábrázolunk, az tőlünk függ. A valóságból túlságosan keveset átvinni a modellre veszélyes, mert ezzel túlságosan leegyszerűsítjük a valóság modellképét. De túlságosan sokat átmenteni sem célszerű: a modell egyik előnye éppen az, hogy egysze-

rűbb, áttekinthetőbb, mint a valóság, nem függnek rajta a valóság egyes esetleges kellékei. Van úgy, hogy a kutató azt hiszi: minden lényeges objektumot és kapcsolatot átvitt modelljére; ennek működése során aztán kiderül, hogy a modell mégsem úgy viselkedik a vizsgált szempontból, mint a valóság. Fontos figyelmeztetés ez a kutató számára: ezek szerint mégsem vitt át minden lényeges objektumot és kapcsolatot, még vannak olyan lényeges dolgok a valóságban, amelyeket ő nem ismer! Máskor meg a kutató eleve, tudatosan „lehagy” a modellben bizonyos már ismert vonásokat, éppen, mert nem tartja lényegeseknek őket.

Egyes természettudományok már korábban is éltek a modellálás módszerével, mert vizsgálendő objektumuk nehezen volt hozzáférhető közvetlenül, vagy egyáltalán hozzáférhetetlen maradt mind a mai napig az ember számára (vö. pl. az atomfizikát, a csillagászatot). Különösen nagy jelentőségre tett szert a modellálás a kibernetikában. A kibernetika a legkülönbébb anyagi mozgásformájú rendszerek bizonyos közös vonásait (az információkezeléssel járó vezérlést) tanulmányozza. Ezek a közös vonások, melyek egy élő szervezetben, egy gépben, egy társadalomban, a nyelvautomatában stb. megnyilvánulnak, éppen, mivel ilyen különféle anyagmozgásformákhoz kötött rendszerekben jelentkeznek, csak modell segítségével tanulmányozhatók. Hiszen ami az emberben hús-vér, ami a gépben elektromosság vagy acél — az éppen nem érdekli a kibernetikát mint tudományt, hanem csak ezen különféle anyagok működése az automatán belül, függetlenül ezen működés testszerű hordozóitól. (Azért, persze, a kibernetika is anyagot vizsgál, csak nem testszerű, hanem megszűrű anyagot — vö. Papp 1964. 75—76.)

2. Kírok ide Szinyei Magyar nyelvhasznításából (6. kiadás, Budapest 1920.) néhány sort, a könyv különböző helyeiről (l. l. ábra).¹

Fgr.	lp.	f.	md.	cser. ●	votj.	zürj.	vog.	osztj.	m.
*k-	k, (k) g, (g)	k,	k	k,	k, (k) g, (g)		k, k	k k	k,
*p-	p b	p	p p'	p	p (b)	p (b)	p	p p'	f
*s-	s	s	s	š (š)	s	s	t (s)	l a t š (s)	o
*j-	j ž	ž	j o	j ž (č) o	j (č)	j	ž o	ž	j gy o

Nyelvészek közt rendezett vetélkedőn nem sokra mennénk azzal a kérdéssel: mi ez? Hiszen mindenki gondolkodás nélkül rávágná: egyes finnugor alapnyelvi hangok és azok megfelelői a különféle finnugor nyelvekben.

Am gondoljunk csak jobban bele, mik azok az egyes „finnugor alapnyelvi hangok”, melyeket így külön-külön vagy egyes feltételezett szóalakokban csoportosan, a nyelvész egy csillaggal szokott bevezetni. Tekintettel arra, hogy a finnugor korból lemezeink,

¹ Nem e munka utolsó, hetedik kiadásából, vagy német nyelvű változatából, illetőleg Lakó György újabb, kiváló munkájából vettem részleteket, mert itt nem a filológiai pontosságot kell illusztrálnom, hanem éppen azt, hogy bármely kézikönyv tetszőleges kiadását tetszőleges lapokon felítve a fent tárgyalandó eredményeket kapjuk.

magnófelvételeink nem maradtak fenn, e nyomtatott, csillagos betűk tényleges hangértékében nem lehetünk egészen bizonyosak. Egy-egy új finnugor nyelvemlék felfedezése részlegesen módosíthat is ezeken az alapnyelvi szimbólumokon (bár nem lényegesen). Nem lehetünk abban sem egészen bizonyosak, hogy a „csillagos” alakok mind egyszerre valóban egy szinkron nyelvállapotot, egy helyen beszélt nyelvet tükröznek-e. Nem lehet eltúlozni ezeket a nehézségeket: így teljesen valószínűtlen, hogy az az alapnyelvi hang, amelyet a **k* takar, az alapnyelvben — mondjuk — *č*-nek vagy *f*-nek hangzott; olyan nyelv, nyelvemlék minden bizonnyal sohasem kerül elő, amely arra készítené, hogy a **s* helyett az alapnyelvben **p*-t tételezzünk föl stb. Az általunk feltételezett alapnyelvi alakok, hangok tehát minden bizonnyal hasonlítanak olyan alakokhoz, amelyek valóban léteztek. Ám lényegük, tudománybeli funkciójuk nem ebben a hasonlóságban vagy első sorban nem ebben a hasonlóságban rejlik.

„Az alapnyelv... olyan nyelv, amelyet tökéletesen sohasem ismerhetünk meg: nyelvjárásairól, ... a nyelv elemeinek működéséről sem közvetlenül, sem közvetve részletes információt nem nyerhetünk. A rekonstruált alapnyelv ezért olyan logikai rendszernek (kiemelés tőlem. — P. F.) tekintendő, amelynek létezése ebben a formában reálisan nem képzelhető el. Szükséges viszont, hogy egy ilyen hipotetikus rendszerbe sűrítsük az alapnyelvről vallott nézeteinket, mert ezzel a rokon nyelvek összehasonlításához nélkülözhetetlen alapot teremtünk” — írja Hajdú Péter tankönyv-kéziratában. Az alapnyelv funkciójának lényege tehát az, hogy egy logikai rendszer, függetlenül attól, mennyire hasonlít valamely korábbi valóságos állapothoz, sőt annak biztos tudatában, hogy az e rendszernek pontosan megfelelő valóságos állapot „létezése ebben a formában reálisan nem képzelhető el”.

Épp az ilyesféle logikai rendszereket nevezhetjük modelleknek, ezért mondhatjuk az összehasonlító nyelvtudomány alapnyelv-fogalmára, hogy az — modell. A „csillagos” betűk igazi értelme tehát az, hogy — az 1. ábra jeleivel élve — ha a magyarban szókezdő *f*- van, akkor biztosan tudom: ennek a lappban *p*- vagy *b*-, finnben *p*-, a mordvinban *p*- vagy *p'*-, a cseremiszen *p*-, a votjákban, zürjénben *p*- (*b*-), a vogulban *p*-, az osztjákban *p*- vagy *p'*-fog megfelelni. Mennyivel egyszerűbb e néhány soros mondat helyett ennyit írni: „*m. f* - < fgr. **p*”. Mennyivel áttekinthetőbb, kezelhetőbb az egész összehasonlító hangtan, alaktan e csillagos alakok segítségével!

Az alapnyelv modellfelfogásába jól beleillenek a korábban említett sajátságok. Így nem várható, hogy lényegesen módosítanunk kell például a fgr. alapnyelvre vonatkozó ismereteinket — hiszen a modell jól működött eddig a gyakorlatban, elég jól megközelítette tehát a valóságot. Ugyanakkor törvényszerű, hogy kisebb-nagyobb módosításokat eszközöljünk rajta újabb anyag felfedeztetével, újabb nyelvemlékek, eddig le nem írt finnugor nyelvjárások felderítését, leírását követően: a modell azért modell, hogy egyre változtathassunk és változtassunk rajta.

A történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapnyelv-modellje az emberi megismerés hatalmas vívmánya, e modell segítségével tudományos biztonsággal tanulmányozhatunk nem térbeli korlátok (mint a csillagászat terén), nem nagyságrendi akadályok (mint az elméleti fizikában), hanem időbeli távolságok miatt egyéb eszközökkel teljesen hozzáférhetetlen jelenségeket.

3. Az alapnyelv modellértelmezését nem csupán azért említettük, hogy vele illusztráljuk: nincsen új a nap alatt. Az alapnyelvmodell még hasonlatos a repülőgépmodellhez vagy a szélsátrnához abban az értelemben, hogy anyagát tekintve azonos jellegű a vizsgált objektumával. Nyelvi jelenségekre nyelvi jellegű modellt találtunk.

A kibernetika s a kibernetikai módszerekkel dolgozó egyéb tudományok a fentebb említett oknál fogva rá vannak szorítva arra, hogy a vizsgált objektum anyagával meg

nem egyező anyagú, általában absztrakt matematikai modelleket építsenek. Az ilyen modellek érdekesek a matematikának az egyéb tudományokban való alkalmazhatósága szemszögéből is.

A matematikát az egyes tudományokban általánosan szólva háromféle módon használhatjuk fel. (Erre vonatkozóan vö. Karush 1963. 68 kk.) Az első vagy közvetlen felhasználás azt jelenti, hogy a konkrét tudomány képviselője és az alkalmazott matematikus könnyűszerrel megtalálja azokat a kész matematikai eszközöket, amelyekkel a vizsgált jelenséget „kezelhetik”, a matematikai módszerek alkalmazhatóságának kérdése fel sem vetődik. Így alkalmazta a nyelvtudomány már korábban a matematikai statisztika egyes eszközeit. A második vagy modelláló felhasználás azt jelenti, hogy a konkrét tudomány képviselőjének és az alkalmazott matematikusnak törnie kell a fejét: vajon milyen valóságos objektumokat milyen matematikai fogalmaknak feleltessen meg; felvetődik az alkalmazhatóság kérdése is. (Így törtük mi a fejünket, a kódról szólván, hogy vajon ennek az információelméleti fogalomnak mit is feleltessünk meg az általunk vizsgált objektumok köréből, vö. Nyr. 89.2.203—206.). Végül a harmadik vagy elméletalkotó felhasználás azt jelenti, hogy a modellálás során vagy más úton bebizonyosodott: a matematika egyik eddig ismert része sem felel meg abból a célból, hogy vele a valóság vizsgált jelenségeit adekvát módon leírjuk, új matematikai elméletet kell tehát alkotni. Így született meg a játékelmélet kiváló hazánkfia, Neumann János jóvoltából, vagy az információelmélet. Megjegyzendő, már a modellálás sok esetben önálló, alkotó matematikai munkát kíván, a modellálás során is születhetnek érdekes új matematikai eredmények.

Napjainkban az egzakt matematikai formájú modellek alkalmazásának még egy további előnye van a korábbiakhoz képest. Az így megfogalmazott feladatot számológépre programozhatjuk, s a gép egyes munkaigényes műveleteket ember helyett elvégezhet a modellen, „kísérletezhet” a valóság modellképével.

4. A deskriptív nyelvészetnek a legutóbbi időig nem volt kifejezett modellje a nyelvre általában; legfeljebb így utólag, mint az alapnyelv esetén tettük, modellnek nevezhetjük alapfelfogásának bizonyos módon formalizált összességét.

Egy lehetséges deskriptív alapfelfogást formalizált 1958-ban Kulagina (I. Irodalom). Adottnak tekintti valamely nyelv minden szóalakját, adottnak a grammatikailag helyes mondatok halmazát és a szóalakok „környezetek” szerinti csoportosítását. (Ez utóbbin egy szó összes ragos vagy ragos és képzett alakját kell érteni, tehát a szűkebb értelemben az *asztal*, *asztalt*, *asztalnak* ... *asztalostul* alakok összessége alkot egy környezetet, a tágabb értelemben ugyanezek az alakok és még az *asztalos*, *asztalost*, *asztalosnak* ... *asztalosostul*; *asztalka*, *asztalkát*, *asztalkának* stb. szóalakok — bővebben l. Kiefer 1964. 78—9). E három alapfogalomra építve Kulagina deduktív halmazelméleti modellt alkot a nyelvre vonatkozóan. Igen lényeges vonása ennek a modellnek, hogy csak kész szövegekre alkalmazható: a szóalakok, a szóalakokból alkotott bizonyos rendszerek adott csoportjaira. Pontosan megfelel ez az álláspont a deskriptív nyelvészetének, éppen ebben a pontban különböznek az utolsó tíz év folyamán született modellek a korábbiaktól a legpregnansabban. Viszont közös a Kulagina által formalizált hagyományos deskriptív álláspont és a mai között az, hogy csak a grammatikai helyességgel törődik, a nyelvnek csupán a signifiant-oldalát vizsgálja. Ezért mind Kulagina rendszerében, mind a maiakban egy *A buta kentaur kiitta a kör négyyszögesítését* grammatikailag helyes mondat, míg egy *izgatott Ott ... magas ... levegő ... repülő ... jön, jaj bomba-féle*, bár esetleg érthető, idegen ajkú vagy gyermek részéről elhangzott szóalaklánc nem mondat.

1956—1957-től, N. Chomsky munkáinak megjelenésétől kezdve beszélünk tulajdonképpen absztrakt nyelvi modellekről a szinkron nyelvészetben (és így a nyelvészetben általában). Chomsky modelljei és az azóta készült egyéb modellek egy lényeges

közös vonással rendelkeznek: *generatív*ak. Ez azt jelenti, hogy nem a kész szövegeket tekintik adottnak, hanem azt a dinamikus gépezetet, amely e szövegeket mint produktumot létrehozza. E dinamikus gépezetek az absztrakt automaták, melyeknek matematikai elmélete (Turing és Neumann János két háború közti, korukat megelőző néhány tanulmányát nem tekintve) a második világháború után született meg. Ha tehát a leíró nyelvészet korábban a nyelvi megnyilatkozások összességét, a szövegek összességét tekintette nyelvnek, nem azt a gépet, amely e szövegeket létrehozza: egyáltalán nem hibázatható. Hiszen korábban nem volt meg az az absztrakt elmélet, amelyre támaszkodva más modellel állíthatott volna föl vizsgált objektumáról; a deskriptív nyelvészet álláspontja tudománytörténeti szükségszerűség volt. A mai modellek, kivált a *közvetlen összetevő*ké, mely a leíró és generatív modellek megszgyén áll, meg a *generatív grammatika transzformációs modellje*, — mint átfogó nyelvmodellek nem intézhetők el ilyen egyszerűen, egyetlen pontba sűrítve: róluk két következő külön cikkünkben fogunk beszámolni.

Tekintettel arra, hogy Kulagina modellje 1958-ban jelent meg („szóban” már néhány évvel előbb ismeretes volt ugyan), a generatív modellek pedig 1956–1957-től láttak napvilágot, azt lehetne hinni, hogy Kulagina modelljével „elkészt”, divatjamúlt modellel alkotott. A valóságban ez legalább két oknál fogva nincs így.

Először is: a konkrét tudományok és a matematika kölcsönhatása során nem egyszer fordult már elő az, hogy valamely kutatási gyakorlat „alá” (jelen esetben: a deskriptív gyakorlat alá) a megfelelő formális elmélet csak évekkel, évtizedekkel később született meg. A formális elmélet megszületése mégis óriási jelentőségű szokott lenni mind az alkalmazott tudomány, mind, némely esetben, az elméletalkotó matematika számára. (Éppen a Kulagina-modell személyes érdekessége, ami ugyan szintén nem példa nélkül való a tudomány történetében, hogy maga Kulagina, aki matematikus, és aki az ismert tudománypolitikai viszonyok miatt a jelzett időpontban még akkor sem ismerhette volna a deskriptív nyelvészetet, ha éppen nyelvész — egyáltalán nem abból a célból alkotta meg elméletét, hogy ezzel egy korábbi, több évtizedes gyakorlatot öntsön matematikai formába. Mint Ljapunov professzor jeles tanítványa, matematikushoz méltó módon csupán játszott; e játékos kedvét nevezetes cikke bevezetőjében a gépi fordítás — egyébként valóban meglevő — igényével palástolja. Éppen az orosz matematikusok nyelvi anyaggal illusztrált játékos kedvének nem keveset köszönhet a világ tudománya — Markov akadémikus századunk elején Puskin Anyegin című verses regényének betűin mutatta be rendkívül jelentős elméletét.)

És másodszor: I. Sztálin egy fiatalkori munkájában megállapítja, hogy a kecske nem tud átugrani a saját fején. A tudomány sem képes erre. Ahhoz, hogy generatív modellel tudjunk építeni, előbb be kell járnunk a deskriptív utat — immár rövidebben és célratoróbban, de csak be kell járni. Előbb egészen pontosan le kell írunk, több szempontból rendeznünk kell azt, ami a szövegekben előttünk áll, és csak ez után gondolhatunk arra, hogy megkonstruáljuk azt az automatát, amely ezeket a szövegeket létrehozza, és amely automata elvi vázán ezzel párhuzamosan is lehet dolgozni. A magyar nyelv egy szintjén ilyen felmérést-leltározást szókincsünk lexikográfiai törzsanyagának lyuk-kártya-feldolgozásával végzünk (l. Nyr. 88.4 : 457–64). Az ilyen munka során nagy segítség, ha nem csupán a célt látjuk, mely ma a generatív grammatikában van, hanem az adott szakasz formális feladatait is.

5. Az előző pontban a nyelv egészére vonatkozó, átfogó modelleket érintettünk. Nem kevésbé hasznosak azonban azok a mikromodellek sem, amelyek a nyelv egyes részeire, szintjeire korábban is készültek, most is készülnek. (E kis modelleken egyébként jobban meg lehet érteni címszavunkat, a *modell*-t, mint a nagy modelleken.)

Néhány ilyen mikromodellt leírtam nemrég (l. Papp 1964). Így itt csak emlékeztetek arra, hogy például hogyan lehet modellálni valamely nyelv fonémarendszerét. A vizsgálendő objektum: valamely nyelv fonémái, az e fonémák közötti oppozíciók. A modell: egy véges ponthalmaz, melyet többdimenziós térré alakítottunk. A valóság elemeinek megfeleltetése a modell elemeihez: feleljen meg egy-egy pont egy-egy fonémának, egy-egy dimenzió egy-egy oppozíciónak. A fonémák a felvett oppozíciók szempontjából közismert módon háromféleképpen viselkedhetnek: vagy rendelkeznek az adott sajátsággal (pl. a *b* a zöngésségével), vagy nem (pl. a *p* ugyane szempontból), vagy végül irreleváns számukra ez az oppozíció (például a magánhangzók se nem zöngések, se nem zöngétlenek). Ennek megfelelően egy-egy adott dimenzióban az egyes pontok koordinátái legyenek $+1$ („zöngés”), -1 („zöngétlen”), 0 („irreleváns”). Többdimenziós térünk ezzel kész, megfelelő méréseket lehet elvégezni rajta. Sőt, a fonémák olyan természetűek, hogy másképp nem is lehet őket vizsgálni, hiszen a fonémák maguk is konstruktumok, fizikai mutatókkal nem lehet őket megközelíteni. (A magyar *b* fonéma se nem kemény, se nem lágy, mert a magyarban kemény-lágy oppozíció nincs; ugyanakkor az *e* magyar fonémát realizáló hangok fizikailag „kemények”). — Az említett helyen felvázolok egy modellt arra vonatkozóan is, hogy hogyan lehetne mind a struktúrális leírás, mind például a nyelvoktatás számára olyan fontos „kivételek” számára egy formális modellt készíteni (szintén a többdimenziós terek elmélete segítségével). — Még korábban megkísértem egy statisztikai modellt készíteni arról a folyamatról, amely az idegen nyelvet olvasóban végbemegy a számára ismeretlen szavakkal kapcsolatosan; ugyanez a modell alkalmas arra, hogy bizonyos stílusutalásokat indítsunk meg vele (vö.: FilK. 1961. 69–85; Voproszi jazikoznanija 1961.6 : 93–100). E mikromodellek meg kívált azért tanulságosak, mert látható rajtuk: mennyi mindent elhanyagolunk azért, hogy matematikailag még kezelhető modellt kapjunk, hogy a kutatás szemszögéből lényegeset ki tudjuk olvasztani az oly bonyolult összetételű valóságból.

Úgy tetszik, most érkezett el az ideje annak is, hogy a széles értelemben vett két-nyelvűséggel kapcsolatosan összegyűjtött sok értékes anyagot megpróbáljuk egy közös modellbe összefoglalni (vö. Rozenvejg). A modell magva: rendszerek interferenciája. E megfogalmazás hozzásegít ahhoz, hogy az eddiginél pontosabban körül tudjuk határolni, hol beszélhetünk egyáltalán kétnyelvűségről. A kétnyelvűség esetei eszerint: a hagyományos értelemben vett bilingvizmus (például szlovák lakta magyar falvakban), a nyelvtanulás, tájnyelvi elemeket tartalmazó irodalmi alkotások. A modell felvetette kérdések közül hadd utaljak csak egyetlenre: Nyilván mérnünk kell az interferencia eredményeként létrejött rendszer „távolságát” a két vagy több interferáló rendszerhez képest (természetesen nem metrikus értelemben vett távolságról van szó). Papp Lászlónak a történeti dialektológiában erre vonatkozóan talált módszere alkalmasnak látszik a kétnyelvűség más eseteiben is. Mi most Papp módszerét magyar tanulók orosz dolgozatainak elemzésére próbáljuk felhasználni: megmérjük, milyen „távol” van a tanulói füzetekben észlelt magyar–orosz rendszer a tényleges orosz rendszertől. (Papp László módszerét legtömörebben l.: Papp L.: Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest 1964.)

Az idegen nyelv tanítására mint a kétnyelvűség speciális esetére nyilván érdemes még kisebb, további részmodelleket építeni, ezek a modellek hasonlatosak lesznek azokhoz, amelyeket az afázia egyes eseteiben kell alkalmaznunk. Hiszen az idegen nyelv tanítása során végeredményképpen patológikus állapotba hozzuk az egyént, aki ember lévén, megszokta, hogy egy bizonyos második jelzőrendszerrel dolgozzék, egy kódot használjon, és akit most arra készítünk, hogy egy másfajta kódot (is) vegyen fel magára. Az idegen nyelv oktatása e „betegség”-felfogására épül nagyrészt az a kis gépünk, mely e sorok írásakor áll befejezés előtt, és amely elképzelésünk szerint alkalmas lesz arra,

hogy a nyelvet tanulók írásbeli feladatait ellenőrizze, a tanuló számára lehetővé teszi, hogy az minden egyes hibáját maga kijavítsa stb.¹

6. A modell — a tudomány metaforája. A modell fogalma a tudományos fejlődés hosszú megelőző szakaszának eredménye. A modellek — hatalmas eszköz a ma tudásának kezében, mely elröppenteti őt a messzi múltba, a szubmikroszkopikus világ csodái közé és a csillagokba. A nyelvtudomány fokozatos matematizálódásának következménye, hogy ma már benne is alkalmazhatunk absztrakt matematikai modelleket, és segítségükkel új oldalairól ismerhetjük meg egyre jobban vizsgálódásunk tárgyát, az emberi nyelvet.

Irodalom. — Chomsky, N.: Syntactic Structures. 's-Gravenhague 1957. (és azóta több kiadás, az utolsó: 1963); Kalmár László—Telegi Zsigmond (szerk.): Általános nyelvészeti tanulmányok II. k. Budapest, 1964. (ebben Papp 1964: Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje — 75—88); Karush, W.: On the Use of Mathematics in Behavioral Research. — In: Natural Languages and the Computer. Ed. by Paul L. Garvin. New York, 1963. 67—83; Kiefer Ferenc: Matematikai nyelvészeti tanulmányok. Budapest, 1964; Квлагина О. С.: Об одном способе определения грамматических понятий на базе теории множеств. — Проблемы кибернетики I, Москва 1958. 203—214 (magyarul a következő tanulmány függelékéént: Papp F.: Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban. Budapest, 1964. 123—46, fordította: Petőfi S. János); Ревзин И. И.: Модели языка. Москва, 1962; Ревзин И. И.: Лингвистическое моделирование и обучение языку. — Русский язык в национальной школе 1964.6:53—63; Розенцвейг В. Ю.—Уман Л. М.: К проблеме грамматической интерференции. — Проблемы структурной лингвистики. Москва, 1962, 60—74.

Papp Ferenc

¹ Hadd legyenek befejezésül ünnepontó: nem minden modell a nyelvoktatásban, amit annak hívnak. Így a gyakran mondatmodelleknek nevezett objektumok inkább „mondatsemák”, egyesek közülük „magmondatok” (ezekről bővebben a generatív grammatika transzformációs modelljével kapcsolatosan fogunk szólni) — de nem modellek. Attól azért még igen hasznos segítői lehetnek a modern nyelvtanárnak!

Szó- és szólásmagyarázatok

Részletek egy szólásmagyarázó szótárból (Folytatás)

[agyagos]

öcsém, agyagos! (*táj, tréf*): <fiatalabb férfihoz intézett vállveregető megszólítás>

a) 1896/1958: No, *öcsém agyagos*, azt mondom én neked, hogy boldog ember vagy szép feleségre teszel szert (Mik: ÖM. 9 : 52). — b) N: *Ecsém, agyagos! tiéd a géfos* (tréfá megszólítás. SzamSz. 1 : 26). — Vö: *Öcsém fityakos, tied a gémfos* (Szürnyeg Zemplén m Nyr. 12 : 379).

Az *agyagos* olyan jelentésével alakulhatott, amilyennel ezek a szókapcsolatok:, 1726: *agyagos fővel* 'zavaros fejjel, másnapos állapotban' (MNY. 11 : 74); N: *agyagos fejű* 'nehéz felfogású' (Beregszász, Nyr. 26 : 329). A szó ilyen értelmű használatának kialakulása azonban nem világos. — Az *öcsém* számos más, hasonló jellegű megszólításban is előfordul: *Öcsém, facsiga!* ('fiúkhöz, egészen fiatal férfiakhöz intézett, fölényeskedő megszólítás' ÉrtSz. 2 : 515); N: Hejh, *öcsém, karikalábú!* *Öcsém, karikás* (Maros-Torda m. Nyr. 25 : 574. — Vö: 1882/87: Soha jobbkor, *karikalábú szent öcsém*, Balázs! kiálta rá Ocskay messziről. Jók. 68 : 4); N: *öcsém, kis légy* ('lenéző megjegyzés' Beregszász, Nyr. 26 : 523); N: *Öcsém, j^uó táncos, j^uőv^üő roz dúgos!* ('lusta sihederek megszólítása' Bakonyalja, NyF. 34 : 127).

[agyar]

hasad az agyara (*rég, táj?*): kezd megmutatkozni a tehetsége, az ereje.

1867: ~ (Ball:TeljSz. 1 : 9).

Mint hogy a *kiasad* igének foggal kapcsolatos használatban van nyelvjárási 'kibújik, kinő' jelentése (SzamSz. 1 : 501), valószínű, hogy a szólás az embernek — vagy eredetileg talán inkább az állatnak — ahhoz a korához kapcsolja testi és szellemi ereje kibontakozását, amelyben már valamennyi foga kinőtt. (Hasonló szemlélet alapján keletkezett a *bölcsességfog* összetétel is.) — De vö: *kifakad az agyara*.

kifakad az agyara (*táj, tréf*): <hosszú hallgatás után> megszólal.

a) N: ~ (Szeged, MNY. 35 : 333; SzegSz. 1 : 50). —

b) *Kiasadt ám az agyara* ('beszédes lett, jó kedvet kapott' Szeged vid., Nyr. 2 : 369).

Ugyanaz a szemlélet a forrása, amely a *kifakad* eredeti ('belső feszítő erő hatására kireped, kiasad') jelentéséből a szó átvitt ('indultatos szavakban kitör') jelentéséhez és a *sírva fakad, nevetésre fakad* kifejezések kialakulásához vezetett. A jelentéskéjlődést az magyarázza, hogy a szemlélet valamennyi említett esetben a száj gyors kinyílásában látta a megszólalás, illetve a sírni, nevetni kezdés leglénnyegesebb mozzanatát. Eredetileg tehát a száj fakad v. hasad ki (vö.: 1927: Etelnek nevetésre *hasad a szája*, Móra: Ének 1 : 177), azután — mivel a kinyílt szájból kilátszanak a fogak — *kifakad* vagy *kiasad* az ember agyara (az *agyar* 'emberi fog' jelentéséhez vö: *török agyar* Thaly: Adal. 1 : 4, id. NySz).

1 : 27; CzF. 1 : 51; ÉrtSz. 1 : 50). A költői nyelvben *kihasad* vagy *kifakad* valamely ilyen szájmozdulattal kapcsolatos megnyilatkozás is (vö.: 1893: játszi *mosoly hasadt ki* ajkain, Mik: Pernye 135, id. NSz.; 1889/1957: nagy *derűtség hasadt ki* az arcokon, Mik: ÖM. 3 : 205; *Kifakadt* a népnek a nevető kedve. Ar., id. ÉrtSz. 4 : 55), a köznyelvben azonban leggyakrabban maga az ember a *kifakad* ige alanya (vö: *kifakad mérgében; hevesen kifakad* stb. ÉrtSz. 4 : 55). — Vö. még: *hasad az agyara*.

[agyonüt]

mintha agyonütötték volna (nép): dermedten, kábultan.

a) 1578/1955: kisírtet rohant rea, kibe oztan meg vakult, el kabult, es el aiult es *mint egy agyon ütöt* kedue ellen vonatot az büntetelre (Born: ÖrdKis. 674v); 1597: *mint egy agyon ütöt*, csak el bauadot vala, Két szeme el döllet . . . nagy sockáig nem szolhatot vala (Illyef: Jephtha D3a); 1702: Mihelyen a' Ketske . . . a' Szamár vagy Matska tövis nevű füvet megészi, azonnal *valami agyonütött* tsak el-ámul, veszteg áll (Misk: Vadk. 216); 1705/1929: most én *nemkülönben mint az agyon vert*, csak olyan vagyok, mert vigasztalóimtól . . . megfosztattam ('nagyon szomorú, elkeseredett vagyok' SzéchGyLev. 1 : 167—168). — b) 1598: *Mint ha agyon ütötték volna*: tanquam Gorgone conspecta ('rémülten, a félelemtől tehetetlenül' Decsi: Adag. 3, 9, 7, 3); N: *Ugy alszik, mintha agyonütötték volna* (hol? Nyr. 28 : 140); N: *mintha agyonütötték volna* (ti. engem, Debrecenben és környékén a regionális köznyelvben is közkeletű; saját gy.) — c) N: *Ugy alut, mint akit fűbeütnek* ('mélyen aludt' SzamSz. 1 : 38); Közny: *mint akit fejbe vertek v. mintha fejbe vertek volna* (ti. engem; saját gy.).

Az *agyonüt* (< *agyon üt*) *agy* szavának régi 'fej, koponya' jelentését őrzi. (Vö: MünchK. 68: „Veuec a nadat es vericuala ô ag'ahoz”. NySz.) A fejen szenvedett ütés — ha nem jár az agyvelő súlyosabb megsérülésével — tudvalevően kábultságot, múltó öntudatzavart okoz.

[ágyú]

süket, mint az ágyú (közny): nagyot hall.

N: *Siket mint az ágyú* (Nagyvárad, MNy. 1 : 92); 1937: ~ (Bíró—Schlandt; ÉrtSz. 1 : 55—6).

Talán a német hatásra keletkezett *úgy alszik, hogy ágyúkat süthetnek el a füle mellett* (vö: ném. *man kann Kanonen neben ihm abschießen* Bíró—Schlandt) hatására keletkezett, vagy ilyenféle mondatból rövidült: Olyan *süket, mint az, aki az ágyú* lövését sem hallja. — Más, de kevésbé valószínű feltevés szerint az a szemlélet a forrása, hogy az ágyú csövé — amikor nem használják — tisztántartás céljából elől is elzárva, bedugva szokták tartani, ami a bedugott fül képzetét kelthette fel a szemlélőkben (Nyigri Imre szíves szóbeli közl.). — Megjegyzendő, hogy a *mint az ágyú* szókapcsolat az utóbbi időben kezd függetlenné válni mind a *berűg* igétől (vö: *be van rűgva, mint az ágyú*; O. Nagy, *Mi fán terem*² 13), mind pedig a *süket* melléknévtől, és újabban fokozó jelentésben olyan melléknemekhez és igékhez is kapcsolódik, melyekhez eredetileg semmi köze sem lehetett: *ostoba* vagy *buta, mint az ágyú; szerelmes, mint az ágyú; úgy jóllaktam, mint az ágyú*, stb. (Az *ágyú* helyett néha tréfásan *viharágyú*-t is mondanak.) E fejlődésnek talán majd az lesz az eredménye, hogy a *mint a pinty-, mint a parancsolat-, mint a vöcsök-, mint a huzat-félékhez* hasonló csonka szóláshasonlat válik belőle.

~ **ágyúval lő verébre v. verebekre:** aránytalanul nagyszabású eszközöket használni fel vmely kisszerű cél érdekében, kül. vmely kisebb hiba megszüntetésére.

1863: nekünk is van annyi eszünk, hogy a veréb után nem lövünk ágyúval (Szigl. Nőur. 142, id. NSz.); 1937: ágyúkkal lő verebekre (Bíró—Schlandt); 1942: ágyúval megy verebekre (Sauv. 2 : 1291); 1952: ágyúval lő a verébre (Hadrovics—Gáldi 2); 1959: ~ (ÉrtSz. 1 : 56).

Vándorszólás. Vö. or.: по воробьям из пушки стрелять és из пушки да по воробьям (Dal'), ném. auf (nach) Spatzen mit Kanonen schießen (Duden Stilwb.), fr. tirer (brûler) sa poudre aux moineaux (Sauv.). A fr. változat 1661 óta adatolható (W. Gottschalk, Die sprichw. Redensarten d. fr. Spr., Heidelberg, 1930. 1 : 95).

[ágyvető]

hazaküldi az ágyvetőt (táj): ásít.

a) N: Kúdi előre az ágyvetőt ('ásít' Székelyföld, MTsz. 1 : 14); N: Haza külte az ágyvetőt ('ásított' Háromszék, Nyr. 4 : 515); N: Kúdi az ágyvetőt ('ásít' Marostorda m. Nyr. 26 : 380). — Vö. N: Előre kúdi már a párnákat (jel. n. Bethlen Erdély, Nyr. 25 : 332) — **b)** N: Megérkeztek az ágyvetők (Székelyföld, MTsz. 1 : 14).

Az ágyvető a régiségben eléggé közkeletű szó lehetett. Már MA. közli 'lectistrator, cubicularius' jelentéssel, CzF. (1 : 254) pedig így értelmezi: „Takarító személy, illetőleg cseléd, ki az ágyat lefekvés előtt felbontja, s fölkelés után összerakja, megveti.” Ezenkívül megvan a MTsz.-ban is: 'ágyas, ágyastárs, hálótárs (nőszemély)' értelmezéssel. Szinyei (MTsz.) — vagy adatközlője, Kiss Mihály — a szólásból kikövetkeztetett 'ásítás' jelentést is tulajdonít a szónak. Ez azonban föltehetőleg tévedés, mert nem valószínű, hogy az idézett szókapcsolatoktól függetlenül, önmagában is jelentette volna ezt az ágyvető. — A szólást eredetileg bizonyára olyan emberekkel kapcsolatban használták, akik otthonuktól távol, például vendégségben ásítoztak. Ásításukat tréfásan olyan jeladásnak tekintették, amellyel mintegy előre hazaküldik szolgálojukat vagy házastársukat: siessenek haza ágyat vetni, hogy mire az ásító hazaér, már vetett ágyat találjon. — Föltehető az a kérdés is, nem függ-e össze valamiképpen a szólás keletkezése azzal a szemlélettel, amelynek alapján a *hazagondol* igének bizalmas és szépítő használatban szellent' jelentése (ÉrtSz. 3 : 180) alakult.

[aj]

túllőtték és ide áll az ajával (elav): nem ér semmit az érve(d), mellébeszél(s) a a dolognak.

a) 1597: [Jephta Istennek tett ígéretéhez híven meg akarja ölni gyermekét. Mikor a pap erről le akarja beszélni, így érvel:] ki meg czallya [Istent] iay annak. Az Pap erre szólá, *tul lőttéc de meghis ide áll az ágyával*, Az ki képtelennel az Istent kinállya . . . hituán gondolatlyát, bizonyitta (Illyef: Jephta D1a); 1598: Az második magyarázat csak ugyan semmire kellő, es szinte annit teszen, mint *tul lőtték es ide áll az ajával*. Mert . . . mesze esik az Prophetanak tanatsatul (Gyarm: Fel. 89a; vö: Decsi:Adag. 2, 4, 8, 8; SzD: MVir. 20; Kr. 1 : 3); 1611: *Tul lőttéc s' ide al az agyával* [!]: de calcaria in carbonarium (MA²; szintén *agyá-val*: Czegl: Japh. 134); 1668: Azt írja hogy meg felelt már Pater kis Posaházi Uramnak . . . *Tul lőtték s- erre áll az ajával!* Túlléd kell vala jöni a' fontos feleleteknek (Matkó: BCsák. 88; vö: PPB, SzD²). — **b)** 1598: Szöld el szöld: *túl lőtték s ide áll az ágyával*: alia Menecles, alia Porcellus loquitur (Decsi: Adag. 3, 1, 2, 5; MA²; Kisv. 17; Szaitz: Franz. 147; Kov. 153): egy rosszból másba (ezzel az értelmezéssel közli Erasmus — vö: Adag. epith. 660 — értelmezését tévesen alkalmazva: SzD: MVir. 302; jel. n. Horv. 92): sokat beszél, mi semmit sem tartozik a dologra (ezzel az értelmezéssel közli Erasmus — vö: i. h. 47 — magyarázatát helyesen alkalmazva: Erd. 272). —

c) 1616: hogy meg mutassa, hogy ő jobb volna az kapához, hogy sem az pennához. . . . s' minden tul lőtte nylának, innet áll az aija ; csak egy ighaz Anagrammat sem tudott, az Pazmany Peter Vram neuből ki facsarni ('semmit sem ért a dolgához' Bal: Epin. B2b). — d) 1819: *Túl lőtték, innen pattant* (jel. n. Horv. 75).

A nyilazás szaknyelvből ered. Finnugor eredetű *aj* szavunk, mely ma már csak származékaiban él (*ajak*, *felajz* és talán *ajtó*, SzófSz.), egyrészt azt az íj két végén levő bevágást jelentette, amelybe használat előtt az ideget beleakasztották, hogy ezzel az íjat megfeszítsék (innen a *felajz* ige), másrészt pedig azt a nyilvessző hátsó, tollas végén levő bevágást, ahol a nyíl *az* ideggel érintkezett. (Vö: Hermann: MNy. 2 : 201; Cs. Sebestyén, A magyarok íja és nyila. Szeged, 1933. 40). Ha a nyilat *túllőtték* a célon, természetesen nem a hegyével, hanem hátsó részével, az *ajával* állt a cél felé, épp fordítva, mint ahogy találat esetén állt volna. Minthogy az ilyen lövés semmit sem ért, alkalmasnak érezték ezt a képet a célját tévesztett, üres fecsegés, a hozzá nem értő érvelés jellemzésére, kicsúfolására. — Noha ez a szólás lényegében ugyanabból a szemléletből ered, mint a manapság is közkeletű *túllő a célon* ('a szükségesnél többet tesz v. mond, s ezzel elrontja a dolgot' ÉrtSz. 6 : 837), ez — minthogy csak a legújabb időből adatolható — mégsem ennek a folytatása, hanem valószínűleg a ném. (*weit*) *übers Ziel hinausschießen* (Borchardt—Wustmann—Schoppe, Die sprichwörtlichen Redensarten 7. Aufl. Leipzig, 1955. 526) fordítása.

[ajak]

ajakon termett szó (elav): üres beszéd.

1794: Tsak *ajakon termett szó* ez: nem okos, nem fontos beszéd (Kov. 64); 1810/20: Nem egyéb az *ajakon termett szónál* (Dug. 1 : 255); 1810/20: Nem a' szívűből ered az *ajakon nőtt szó* (uo. 1 : 273); 1831: *Ajakon termett, és nem szűből gyökeredzett szó* (Kr. 1 : 3; vö: CzF. 1 : 58); 1851: *Ajakon termett, nem szívben fogant szó* (Erd. 4).

A hangok alakításában a beszédszervek közül az ajak mozgása figyelhető meg legkövetlenebbül. Ezért — meg talán a Szabolcs megyei *Ajak* községre való tréfás-csúfolódó utalásként — jellemzi a szólás a pusztai szájjáartatást az ajakra (illetve Ajakra) való hivatkozással. Helységnévnék olyan értelemben való használata, hogy azt közszónak is lehet érteni, gyakori nyelvi tréfa szólásainkban. (Vö. ehhez: O. Nagy, Mi fán terem 114 és Nyr. 89 : 224.)

[ajtó]

ajtó közé nem teszem ujjamat (rég): nem akarok kényes dologba avatkozni, készakarva bajt szerezni magamnak.

1624: noha én is atyafia vagyok Kdnek, mindazonáltal *két ajtó közé nem akarom az ujjamat tenni* (LevT. 2 : 199); 1711: kgd előtt minden rossz embernek szava igaz, s az enyém nem hiteles. Lássá az, ki *két ajtó közé tette úját*, miképpen ránthatja ki, hogy oda ne csikorítottassék (SzéchGyLev. 1 : 259); XVIII. sz. k./1787: *Két ajtó közt nem tartom ujjamat* (Fal: KöltMaradv. 2 : 131; Kov. 165); 1803: *Én az ajtó közé nem teszem a kezemet*; igazítsák-el magok között egyenetlenségeket (SzD : MVir. 238; Kr:Km. 1 : 10); 1851: ~ (Pázmányból Erd. 4): nem megyek szántszándékosan a veszedelembé (Ball: TeljSz. 1 : 13). — Km-változata: 1810/20. *Az okos nem tartja két ajtó között az újját* (Dug. 2 : 128; Ball. 7).

Vándorszólás. Vö: szlovák: *Nepchaj prsty medzi dvere* (Zátur: SlovPřisl. 143), cseh: *Prst mezi dveře vstrčiti* (Kott 2 : 1210), or. *промеж двери пальца не кладу* (Dal), ném. *Zwischen Tür und Wand leg' niemand seine Hand* (Ball. 7). — Vö: fr. *Il ne faut pas*

mettre le doigt entre l'écorce et le bois (Quillet s. v. *bois*); ném. *zwischen Tür und Angel* ('kínos helyzetben, kutyaszorítóban' Borchardt—Wustmann—Schoppe i. m. 494).

más ajtaja mögött lakik (táj): nem a saját házában lakik.

N: ~ (Bakonyalja, NyF. 34 : 124; Nagykanizsa, NyF. 48 : 51).

Sok más szólásunkra jellemző módon ez a kifejezés is valamely egész helyett annak csak egy részét nevezi meg. Azzal, hogy a 'más házában' fogalmát a *más ajtaja mögött* szavakkal fejezi ki, nemcsak szemléletes képet ad, hanem mintegy fokozza is a közlendő tartalmát, mert arra is utal, hogy a szóban forgó személynek nemcsak saját háza, de még saját ajtaja sincs.

ha kidobják az ajtón, bemegy az ablakon (közny): annyira tolakodó, hogy szinte nem lehet tőle megszabadulni.

a) 1598: *Ha egy felől ki vernekis, más felől bémegyek*: antica exclusus, postica recipiar (Decsi: Adag. 3, 8, 6, 10; vö: Fal. 923; Szaitz: Fraz. 145; Kr: Kézir. 18a). — **b)**, 1794: *Ha egy ajtón ki vernek, a' másikon bémegyek* (Kov. 39; vö: Kr. 1 : 4; Ball. 7; Erd. 5; CzF.).; 1872: *ha az egyik ajtón kidobna, bemennék a másikon* (Tol: Az én ism. 119, NSz.) — **c)** 1847/1951: *Ha az ajtón kivettek is, Jöjjetek be [aranyaim] az ablakon* (Ar : ÖM. 1 : 10); 1851: *Kivered az ajtón, bejön az ablakon* (Erd. 4); 1870/96: Ezt [a kísértőt] egynehányszor ki fogja dobni Iván az ajtón, s ez ugyanannyiszor vissza fog menni az ablakon (Jók. 42 : 462); 1959: ~ (ÉrtSz. 1 : 68).

A latin *antica exclusus postica recipere* ('az előlő ajtón kizártat a hátulsó ajtón átvenni') Erasmus szerint (Adag. 660) Plutarchos szállóigéjéből keletkezett. Föltehetőleg ebből alakult az az európai vándorszólás, amely valószínűleg német közvetítéssel került át nyelvünkbe. Vö: ném. *wirfst du ihn zu einer Tür hinaus, kommt er zur anderen herein* (Bíró—Schlandt); fr. *Chassez-le par la porte, il rentrera par la fenêtre* (Quillet); szlovák *Gednimi Dvermi wen, druhími náter pogdem* (Bern.). Vö: még or. *zaczynu chodmy dwerp, a on v okno* ('ha nem eresztet be az ördögöt az ajtón, az ablakban terem' Dal').

ajtóstul rohan a házba (közny): kellő előkészítés, bevezetés nélkül mond el vmit.

a) 1810/20: *Ajtóstul dül a' tanyába bé* (Dug. 1 : 123; Kr. 1 : 4; Ball. 7). — **b)** 1841: *Igy az ajtóval a házba rohanni!* jegyzé meg . . . Kálmán (Jós: Nemz. Almanach 13, id. NSz.); 1862: *Berohanni a házba ajtóstul*: hű bele Balázs módjára (CzF. 1 : 65); 1888: megyek előre, előkészítem apámat . . . Mégsem lehet *ajtóstól a házba rohanni* (Bródy S.: Emberek 150, id. NSz.); 1927/32: *Mátyás nem rohant ajtóstul a házba, hanem . . . azzal nyújtott kezét Ferencnek . . .* (Móra: Ének 1 : 89). — **c)** 1844: *Csak nem rohanhatok be ajtóstul* (Szigl: Zsidó 112, id. NSz.); 1857/95: nem tartozom azon durva katonák sorába, kik *ajtóstól rohannak be* fontosnak hitt izeneteikkel (Jók. 37 : 52); N: *Minygyá ajtóstú rontod bé*: kerülgetés nélkül előhozakodott vmivel (OrmSz. 6).

A németből (*mit der Tür ins Haus fallen*, Heyne: DtWb. 3 : 974) meghonosult, jövevénytársólás (Trencsény: Nyr. 28 : 13). Német eredetijével, amelyre már a 16. század második felétől vannak adatok, eredetileg általában a nagyon ügyetlen embert jellemezték (Borchardt—Wustmann—Schoppe i. m. 494). — Megvan a szlovákban is: *Z Dvermi do Domu padnúť* (Bern.).

ajtót mutat vkinek (közny): kiutasítja.

a) 1810/20: Sokszor *meg mutatták*: merre van az ajtó (Dug. 2 : 289). — **b)** 1843: ezen kis lányának a nevelőintézetben *ajtót mutattak* (Nagy Ignác: Besz. 3 : 172, id.

NSz.; vö: Erd. 5); 1856/94: olyan hírben álltam, hogy ha tisztességes leányt nőül kérek, kockáztatom, miszerint annak rokonai *ajtót mutatnak* (Jók. 18 : 66).

Vándorszólás. — Vö: ném. *einem die Tür weisen* (Heyne: DtWb.); or. *показать на дверь кому* (Usakov); fr. *montrer la porte à qqun* (Sauv.), szlovák: *Ľekomu Dvere uká-zat'* (Bern.), angol *to show a person the door* (Wyld).

beteszi az ajtót: 1. (*biz*) <vminek:> lehetetlenné tesz, megghiúsít vmit; 2. (*nép*) <vkinek:> nagy kárt, bajt, galibát okoz neki.

1. a) 1620/1867: a követségnek és szövetségnek *ajtóját bé ne zárjátok* (Rosnyai, Mon. II, 8 : 235). — b) 1852/1889: ötöd napja folyvást esik. A szüretnek félig meddig már is *betette az ajtót* (Lévay, Ar : Lev. 2 : 12); 1948–49: de ez [= a Szálasival való beszélgetés] végképpen *betette az ajtót* [ti. a diák Szálasai-rajongásának] (Szabó: Isten malmai 22); N: Az *tenné* csak *be az ajtót* (Kovári vid. Ipoly völgye. Nyr. 21 : 142). — c) N: *Behúzta az ajtót* ('?' Hódmezővásárhely, Nyr. 2 : 142). — 2. N: Na, e *betette nekem az ajtót* ('befütyült nekem' SzamSz. 1 : 27).

Az *ajtó* éppúgy a (kedvező) lehetőségek jelképe a szólásban, mint ahogy az elavult *ajtót nyit valamire* (NySz. 1 : 35) kifejezésben is. A 'lehetőség' fogalma azért válhatott uralkodóvá e szóval kapcsolatban, mert az *ajtó* eredeti jelentésében is olyan tárgyat jelöl, amely lehetővé teszi a valahová való bemenetelt.

beteszik utána az ajtót (*elav, táj*): felmondják neki a barátságot, megszüntetik vele a kapcsolatot.

1. a) *Bé tenni vtánna az aytót*: confringere tesseram (Decsi: Adag. 1, 8, 4,4); 1856: *betették Kisfaludy után az ajtót* ('kicsapták az iskolából' Vas: Régi kép. 1 : 60, id. NSz.); N: Sok hejt *behúzták* mán *ú utánna az ajtót*: nem látják szívesen, mert rossz ember (Debrecen, Nyr. 4 : 420). — b) N: *Behúzta maga után az ajtót*: olyan rossz emléket hagyott maga után, hogy ha arca van, nem mehet többé arra a helyre (Debrecen, NyF. 26 : 35); 1868–69/96: Ezzel *betette háta mögött az ajtót*. Őt nem fogják többet a kegyelt személyek közt emlegetni (Jók. 41 : 79). — 2. 1868: majd *beteszem az ajtaját*: elvádolom, eláztatom (Ball: TeljSz. 1 : 13). — 3. 1944: Van nekem a városban jóemberem, aki ... majd kitalálja, hogy kell *bevágni az ajtóját* ennek a segédjegyzőnek, akárhová megy vádaskodni magára ('ellátni a baját' Ters: Kakuk 1 : 149). — 4. N: Ez is *betette az ajtót*: berúgott (hol? Nyr. 17 : 236; MNy. 7 : 139). — 5. N. *Beteszi ajtaját a halál*: meghal (hol? Nyr. 22 : 305).

Régi, népi szokásokon alapuló belső nyelvi fejleménynek látszik. Keletkezése vagy azzal függ össze, hogy a vendég után nem illett betenni az ajtót, hanem még az ajtóban is addig kellett beszélgetni vele, míg végleges távozásra nem szánta el magát, vagy pedig a nemrég még némely vidéken szokásos „kitáncoltatással” van kapcsolatban. A kitáncoltatás úgy ment végbe, hogy falusi táncmulatságban a nem szívesen látott nő-vendéget tánc közben az ajtón kívülre vezette a táncosa. Onnan a férfi visszaugrott a tánchelyiségbe, táncosnője után pedig behúzta az ajtót. (A kitáncoltatáshoz vö: NőNye. 1 : 12, Ethn. 38 : 269, 39 : 125). — Hogy az 1.b) alatt említett változatok a *beteszi az ajtót* (l. ezt!) szólással való keveredésből alakultak, azt jól mutatja ez az adat: 1876/96: [Timár Mihály] úgy *betette előtte az ajtót* a hajdani befolyásos köröknél, hogy Brazovics úr ez idő szerint lehetetlenségnek találta akárhonnán is százezer forintot előteremteni (Jók. 45 : 175–176). — A 4. jelentés ('berúg') is az 1. b)-vel jelölt változat 'bajba keveredik' értelméből alakulhatott ki. Ezt az teszi valószínűvé, hogy több olyan szókapcsolat is van nyelvünkben, amelynek a némely nyelvjárásban szokásos 'leissza magát' jelentése egy eredetibb 'bajt szerez magának' jelentésből fejlődött ki. Ilyenek pl. ezek: *a maga kezé verte meg* ('berúgott'), *ellátta a baját* ('ua').

[akaszt]

akasztottak már jobbat is nála (közny): nagy gazember, nagy zsvány.

1904/1959: Hetvenéves ember odavaló [ti. a sírba]. Aztán sok becsületesebb embert *akasztottak már fel*, akit senki se sajnált (Mik: ÖM. 17 : 51); 1934/é. n.: Csak annyit mondtam . . . Somára, hogy *hültek már ki nála rendesebb emberek is az akasztófán* (Ters.: Kakuk 1 : 259); 1959: *Jobb(ak)at is akasztottak nála: a)* nagy gazember, hitvány alak; *b)* (tréf) nagy kópé, nagy zsvány (ÉrtSz. 1 : 82).

Akasztófárávaló szavunk (vö: 1577: Mi dologh te *akasztófara való*, ingyen sem tudod mitsoda zenebona vala ez, SalMark 303) szemléletének tréfás fokozásán, túlzásán alapszik. — Közel áll hozzá, bár ez talán csak latinból való fordítás: 1598: *Czak akasztásra való istrangot sem érdemelne*: ne ligula quidem dignus (Decsi: Adag. 4, 1, 7, 4; Kisv. 332).

feljebb akasztják (elav, ritk): szigorúbban járnak el vele (, mint mással).

1644: hiszem, *minket sem akaszthatnak feljebb mint másokat* (LevT. 2 : 301). — Vö: 1851: *Orgazdát egy szöggel feljebb akasztják* (Erd. 310).

Mai szemmel nézve már csak tréfás túlzást látunk a szólásban. Meglehet azonban, hogy hajdan bizonyos jelképes jelentősége volt annak, hogy kit milyen magasra akasztottak. Azt ugyanis adatok igazolják, hogy régen a legnagyobb gonosztevőket rendkívül magas akasztófára húzták fel. Vajna szerint (Büntetések 2 : 1) olyan magasnak kellett lennie az ilyen akasztófának, hogy egy lovas felnyújtott lándzsával ellovagolhasson alatta.

[akasztófa]

akasztófán száradjon (nép, durva): pusztuljon el gyalázatos módon.

1. **a)** 1791: *Az akasztó-fán szellőzik* ('felakasztották' Noszkó 54; SzD: MVir. 320—321); 1810/20: *Ki tötték a' szellőre* (Dug. 1 : 22). — Vö: argó: *szellőző*: akasztófa, megfojtó (Jenő—Vető). — **b)** 1810/20: *Ki tették a' szárító fára* (Dug. 1 : 24); 1927/32: akkor olyan betyáros világ volt, sok szép tanyai legényt *kitettek a szárító fára* a városi urak (Móra: Ének. 1 : 161). — **c)** 1847/93: Nedves tömlőc-falról sok víz csorga rája, *Kivitték száradni az akasztófára* (Pet: ÖM. 3 : 26). Vö: 1851: Kinek apja *akasztófán száradott*, fia sem kerül el (Erd. 11). — 2. **a)** 1862: *Akasztófán száradjon a béle* (CzF. 1 : 78). — **b)** 1882: Mi? mondogatták — *akasztófán száradjak* inkább, semhogy [a német tisztviselőjéként] szolgáljak (Tol: Báróné, 1 : 166, id. NSz.); N: *Az akasztóúfá száragy meg!* (SzamSz. 1 : 30; vö: ÉrtSz. 1 : 83); N: Gyere csak, te *akasztóúfá száradni való*, gyere! (uo.) — Vö: még: 1810/20: *Fán száradt csuka* ('akasztott ember' Dug. 1 : 23).

Az az ősrégi szokás a forrása, hogy az akasztott embert kivégzése után nem vették le az akasztófáról, hanem elrettentő például sokáig rajta hagyták. Rendszerint addig függött ott a holttest, míg teljesen össze nem száradt, és a kötele el nem rothadt. Ilyenkor aztán már lehullott az alatta levő verembe, emésztőgödörbe, és akkor elföldelték. Ez a szokás még a múlt században is élt. Egy 1836-ból való adat igazolja, hogy egy Veszprém-ben felakasztott ember hullája éveken át látható volt az akasztófán. (Vajna: Büntetések 2 : 191.)

mintha most szabadult (szökött) volna le az akasztófáról (elav): szánalomra méltóan rongyos, zilált külsejű (?).

a) 1810/20: *Mint ha csak most esett volna le az akasztófáról* ('tolvaj' Dug. 2 : 313); 1851: ~ (jel. n. Erd. 7): olyan ringyrongy, zilált külsejű (Ball: TeljSz. 1 : 14). — **b)** N: *akasztófáról szalajtott*: csavargó, jöttment (Hódmezővásárhely, ÚMTsz.).

Ha nem pusztán a németből való átvétel (vö: *er sieht, als wäre er von dem Galgen gefallen*, Bíró—Schlandt), akkor a legnagyobb valószínűség szerint az *ágrólszakadt*-tal azonos a művelődéstörténeti háttere. Ez pedig Kertész szerint (Szókásm. 245) abból a régi jogszokásból ered, hogy hajdan az akasztófáról élve leesett embert életben hagyták, de az országból örökre kitiltották. Szólásunk és az *ágrólszakadt* közötti kapcsolatot jól szemléltetik ezek az adatok: 1582: feőlsegeöd megh itelheti kik legjeőnek valami oly dolognak okay, innen Budarol ki *akasztó farol szakat* ki pedig czauargo ki lopo (BudBasLev. 264); 1859: azt tartom, mi sem *szakadtunk le az ágról* ('mi sem vagyunk koldusok' Vas: Múlt. eml. 1 : 26, id. NSz.).

nem váltott az akasztófáról (táj): nincs joga így viselkednie velem, mert én sem vagyok akárki (?).

N: ~ (jel. n. Hódmezővásárhely, Nyr. 2 : 142).

Annak az emlékét őrzi, hogy régen bizonyos pénzösszeg (olykor vérdíj, *homagium*) kifizetésével bizonyos büntetésektől, sőt még a fejesztésre szóló ítélet alól is meg lehetett váltani az embert. -

O. Nagy Gábor

Magyar—szláv szó- és tárgytörténeti kapcsolatok

Kniezsa István kitűnő könyvében (A magyar nyelv szláv jövevényszavai, Budapest, 1955.) számtalan olyan szófejtés olvasható, amely új megvilágításba helyezi a magyar—szláv műveltségi érintkezések egy-egy területét. Kniezsa szófejtései lehetővé teszik, hogy néprajzi, művelődéstörténeti szempontból is hozzájáruljunk a magyar nyelv szláv és a szláv nyelvek magyar jövevényszavaihoz. Egy készülő nagyobb tanulmányomban ilyen szándékkal foglalkozom Kniezsa több szófejtésével. Ebből a munkámból mutatom be a *bivaly*, *párta* és *zajda* szavakhoz fűzött néprajzi fejtegetéseket, a néprajzi munka területéről előkerült kiegészítéseket.

Bivaly. Kniezsa 'Büffel' jelentésű *bivaly* szavunkról azt írja, hogy a szlávból átvett alak „a *bivol*, amelyből részben a *bival* > *bivaly*, másrészt a *biol* > *bial* fejlődött” (i. m. 93). Kniezsa, amikor azt mondja, hogy „az átvett alak nyilván a *bivol*”, kétségek kívül a délszlávra utal (blg. *bivol*, kaj-h. *bivol*, szlov. *bivol* 'Büffel').

A délszláv átvételt támasztják alá a kultúrzoológiai adatok is.

A *bivaly* a magyarságnál a Dunántúlon és Erdélyben terjedt el. Az előbbi területen Somogyban, Zalában tenyésztik, ahol igásállat (Lovassy: Magyarország gerinces állatai. Bp., 1927. 257). A múlt század első felében még, úgy látszik, nagyobb számban tenyésztették a vasi Kemenesalján is (Fényes: Magyarország statisztikája, 1. Pest, 1842. 170). Tenyésztésének fő területe azonban Erdély, ahol vonójószág és tejelőállat (Lovassy i. m. 257). A keleti székely területeket kivéve jelentős számban fordul elő Kolozsban, Szolnokdobokában, Szilágyban, Szebenben, Fogarasban (1. Nagy M. tanulmányát az Erdély mezőgazdasága [Kolozsvár, 1944.] című gyűjteményes munkában, 133, 178). Az erdélyi szászoknál legtöbb *bivaly* található a Barcaságon, s észak felé lassan fogy (E. Dörner: Az erdélyi szászok mezőgazdasága, Győr. 1910. 149—50). A románság kezén azonban felhúzódik Máramarosba is, Bielek 1837-ben azt írja, hogy itt különösen gyakori (Ethnographisch-geographische Statistik des Königreiches Ungarn... Wien, 1837. 134), amiről különben már 1683-ban a Magyar Simplicissimus is megemlékezik

(1956. évi kiadás, 222, 257).¹ Tejéből a múltban sajtot is készítettek, amire az a történeti feljegyzés utal, hogy amikor Ulászló lengyel király 1412-ben Zsigmond királynál tartózkodott, bivalysajt evése után betegedett meg (Wenzel: Magyarország mezőgazdaságának története. Bp., 1887. 328). II. Endre magyar király István szerb fejedelemnek lovakon és bölényeken kívül szaracén bivalyokat ajándékozott (Szamota: Régi utazások Magyarországon . . . 22).

A bivaly tenyésztésének sajátos dunántúli és erdélyi elterjedése alátámasztja a *bivol*, *bivaly* szó délszláv átvételét s ezzel kapcsolatban azt, hogy az állat a Balkán felől került el hozzánk, amire — részben hibás megokolással — Lovassy (i. m. 257) és Tormay is (A szarvasmarha és tenyésztése. Bp. 1893³. II. r. 28) utal. Erdélyben tenyésztésének jelentőségét és múltját támasztja alá, hogy a bivalybőr felhasználásáról gyakran szó esik a népmesékben. A hétfalusi csángó mesében a pásztorfiú bivalybőrből csináltat bocskort és ruhát (Horger: MNGy. 10:426), egy Nagyenyed környéki mesében a hős bivalybőr ülésen ereszkedik le a másvilágba (Szentmiklósi—Vita: Magyar népmesék. Nagyenyed, 1942. 67). A bivalybőr feldolgozásának a Balkánon vannak nagy hagyományai (Đorđević, Koža bivoljaca, Razviteki, 1936. 49—51). Európában különben a bivalytenyésztésnek a Balkán a hazája. Moszyński azt írja, hogy szláv területen főleg Bulgáriában találkozunk bivalyokkal (Moszyński: Kultura ludowa Słowian, Kraków, 1929. 1 : 126). Régebben azonban Lengyelországban is előfordult, legalábbis néhány XVI. és XVIII. századi feljegyzésből erre lehet következtetni. Valószínűnek látszik, hogy a lengyelekhez Podolia felől jutott el a bivaly.

Meg szeretném említeni azt, hogy zoológiai munkáinkban sok a megokolatlan vélemény a bivaly eredetéről. A véleményeket az egyes szerzők minden kritika nélkül veszik át egymástól. Így Szalay nyomán többen azt írják, hogy 560-ban az avarok hozták be hazánk területére (Hankó: A magyar háziállatok története. Bp., 1954. 70—1; Schandl: A magyar szarvasmarha tenyésztése. Bp. 1947. 275). Megokolatlan Wenzelnek a felfogása is, hogy ti. a bivalyok először a hunok és a magyarok kíséretében kerültek el Európába (i. m. 36). A bivaly hazai csontmaradványai csak igen késői időből, a XVI—XVII. századból származnak (Bökönyi: Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter . . . Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa c. kötetben, 91—2).

Párta. *Párta* 'Stirnband der Mädchen' szavunkról azt írja Kniezsa, hogy nem származik a szlávból, hanem a szláv szavak (horv. *parta*, szlov. *parta*, kárp.-ukr. *párta*, szlovák *parta* stb.) valók a magyarból (i. m. 904—5, MNy. 49: 199).

Rámutathatok arra, hogy ezt a felfogást horvát vonatkozásban korábban már Gavazzi több alkalommal hangoztatta. Gavazzi arra hívja fel a figyelmet, hogy a horvátoknál északon és északkeleten a népviseletben tárgyilag és nyelvileg jelentős magyar (szerinte szabatosabban pannóniai) hatás mutatható ki. Ide tartozik a *bekeš*, *menten*, *kadmen* vagy *kudmen*, *kepenjeg*. Igen tanulságos, hogy Zágrábtól délre Turopolje bocskoros nemesei a hajdani magyar nemesi viseletet őrzik. A magyar műveltségi hatás két jellemző példaként a csizmát és néhol a leányok által viselt pártát említi Gavazzi. Nem csupán a csizma és a csizmaszár elnevezését (*čizme*, *sare*) vették át a horvátok a magyar nyelvből, hanem a csizma típusa is a magyaroktól került el horvát területre, néhány sziget-szerű vidék (pl. Lika) kivételével. Így a horvát paraszt is jogosan nevezhető csizmaviseelőnek, mert az ősrégi bocskor és a korábban valószínűleg gyakori bőrnadrág (*skornja*) mellett teljesen meghonosodottnak vehető az észak felől átvett magyar lábbeli is. Hasonló

¹ A bivalynak erről az elterjedéséről győző meg bennünket az 1911. évi állatszámklás (Magyar Statisztikai Közlemények, 41. k.).

a helyzet a pártaviselettel, amelyet nyugati horvát területen az idősebb nemzedék még jól ismer. A pártát ünnepi alkalommal viselték a horvát leányok, főleg a menyasszony lakodalom alkalmával. A horvát *párta*, hasonlóan, mint magyar megfelelője üveggyöngyökkel, hátul lelógó „brokát” szalagokkal volt díszítve. A magyar *párta* már a XVI. század közepén jól ismert lehetett a horvátoknál, mert egy 1551. évi nemesi hagyatéki felsorolás magyar és horvát viselet szerinti pártát (*partha*) említ. A magyar hatás a horvát népi műveltségben Gavazzi szerint különbözőképpen magyarázható. A földesurak közötti szoros politikai és kulturális érintkezés, az ide-oda telepített jobbágyság, a kereskedelmi és ipari tevékenység nyitott ajtót hagytak a horvát parasztok előtt egyes magyar műveltségi elemek befogadására. Az a tény, hogy az említett viseleti darabok jórészt északi horvát területen vannak elterjedve, s magyar az elnevezésük, a pannóniai medence felől történő átvételüket bizonyossá teszi. M. Gavazzi: *Der Aufbau der kroatischen Volkskultur*. Baessler Archiv, XX. Berlin, 1937. 148—9. l.; M. Gavazzi: *Etnografijski sastav. Zagreb*, 1942. Kny. 658—660. l.; (M. Gavazzi: *Kultúráramlatok Pannóniában*. *Ethnographia*, 58 [1947.]: 150. A kérdés általánosabb viseletnéprajzi problémáihoz l.: Fel E.: *Délszláv Kölcsonhatások a Sárköz népviseletében*. *Délvidéki Szemle*, 1943. 2. sz.)

Mindezeket a fejtegetéseket alátámasztja a XVI. századi magyar nemesi udvarházak élete. A horvát-szlávóniai részek főurai gyakran magyar udvarházakba küldték gyermekeiket. A legkiválóbb családok gyermekei a Batthyányak, Nádasdyak udvarában tanulták meg a magyar szót. Zrínyi Miklós leányai Batthyány Ferenc udvarában nevelkedtek. Ezekben a főrangú udvarházakban elsajátították a különféle házi munkát, a betegápolást, a varrást. Tudjuk, hogy a házimunkák során koszorúkat (párták) kötésével is foglalkoztak. Batthyány Ferencné írja 1562-ben a nádorispánnénak: „... küldje el kegyelmed a koszorút csak a formájáért, az kötésnek mását veszem” (Takáts S.: *Régi magyar asszonyok*. Budapest, é. n. 10—1, 47, 80, 127). Forgách Imre és Zrínyi Kata a XVI. sz.-ban a trencsényi falvakban szegényházakat alapítanak, s ezek lakói számára különféle ruhadarabokat, a leányoknak fekete paraszt pártát is csináltat az udvarbíró (uo. 106). A pártaviselet szép magyar múltjára fényt vetnek a Keeskemét környéki XIV—XV. századi temetők leletei. A sírokból olyan párták kerültek elő, amelyeket préselt ezüstlemezekkel díszítettek (Szabó K.: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Bp., 1938. 60 l. még Radvánszky B.: *Magyar családélet és háztartás*. Bp., 1896. 228—35).

Azt hiszem, a fenti nemesi, főúri udvarházakban kell keresnünk a horvát *párta* és más viseleti darabok egyik forrását. Mindezek után pedig törölhetjük A magyarság néprajzából is azt a megállapítást, hogy *párta* szavunk szláv eredetű (II.²336).

Zajda.* A kétes eredetű szavak sorában foglalkozik Kniezsa a 'batyu' jelentésű *zajda* szóval, s azt írja, hogy eredete ismeretlen, s így vándorlásának útja sem állapítható meg (785). Az első adatot Kniezsa 1643-ból említi. Közli azonban a szót 'sarcina' jelentésben MA. 1604. évi, első kiadása is.

A *zajda*, úgy látszik, csak a keleti szlovákban fordul elő. Pozsony környékén *noška*, *noša*. Trencsénben, Nyitrában, Liptóban *batoh*, a keleti Szepességben, Kassa környékén *zajda* néven ismeretes a batyu (Gunda: *L'udový transport v Žakarovciach*. Slovenský Národopis, III. Pozsony, 1955. 190—1). Hvozdzik részletes szótára is mint keleti szlovák szót közli (*zajda* 'háti batyu'). Ugyancsak a *zajda* elnevezést ismerik nálunk a bükki, abaúji és zempléni szlovák falvakban, valamint a nyíregyházi tír pákókknál (i. m. 190—1).

* A *zajda* etimológiájával Kiss Lajos (MNY. 61 : 214—8) foglalkozott legutóbb. (A szerk.)

Mivel a *zajda* szó a MTSz. és CzF. szerint magyar nyelvterületen a borsodi, zempléni, abaúji, beregi és észak-szabolcsi vidékekre korlátozódik, minden valószínűség szerint csakis a keleti szlovákból, esetleg a kárpátukránból (Csopey adatán kívül l. még Boksay—Révay—Brascasajkó: *заида* 'batyu') kerülhetett a magyar nyelvbe. A szót ismerik a galíciai ukránok (*sajda* 'lepedőbe kötött különböző holmi'; Falkowski—Pasznycki: *Na pograniczu lemkowski-bojkowskiem, Lwów, 1935. 72*). A lengyelben szintén ismeretes a szónak 'köteg', 'csomag', 'iszák', 'lepedő a széna hátán való cipeléséhez' stb. jelentése (*zajda*: Varsói Szótár). Ezzel a szóval függ össze a cseh *zajdák* 'tarisnya' (Trávníček).

Gunda Béla

Dombócsér. A Baranya megyében, Pécestől nyugatra fekvő Boda községben jegyeztem fel 1956-ban a *Dombócsér* helynevet. Ma szántóföld. A különleges név felkeltette érdeklődésemet, kutattam régebbi írásbeli adatok után, sajnos eddig eredménytelenül. Azok közé a kettős földrajzi nevek közé tartozik, amilyeneket a magyar nyelvterület több helyéről ismerünk. Ilyen például *Ácseszér, Guraszáda, Lippahárs, Rikájó* (Magyaregregy, Baranya m.) stb. *Dombócsér* helynevünk jelentőségét ezenfelül az emeli ki, hogy a névben megőrződött hangtörténeti jelenség korhatározó. Kniezsa István „Magyarország népei a XI. században” című, helynévtudományunkra alapvető munkájában ugyanis azt írja, hogy „Az orrhangú magánhangzók a magyarság szomszédságában lakó szláv népek nyelvében . . . mindenütt igen korán, már a X. század végén elvesztették orrhangúságukat. Ha tehát a név magyar alakjában orrhangot találunk, ez kétségtelenül arra mutat, hogy a magyarság ezt a nevet a X. század folyamán, illetőleg — mivel a hangfejlődés nem minden területen megy végbe egy időben — legkésőbb a XI. század közepéig vette át” (372). *Dombó* földrajzi nevünket Kniezsa ugyanott a szláv *дѣво(о)* 'tölgyes' szóból származtatja.

Nevünk nem elszigetelt szláv adat, mellette van *Bakonya* (< szl. *bukovina* 'bükös') határában több szláv eredetű földrajzi névvel (1860: *Darnóc*—rét Pál: BiU. 28, 1959: ua.; 1860: *Mokrádi dűlő*—szántó Pál: BiU. 28; stb.). Boda 1235-re keltezett hamis oklevelének *Chuhafeu* (431) adatát Györffy (1 : 285) *Chukafew*-re helyesbíti, így a szláv helynevek közül törlendő. Az 1956. évi gyűjtéséből a *Harinkó*-nak nevezett mély vízmosás neve látszik még szláv eredetűnek.

Dombócsér helynevünk további érdekes következtetésre alkalmas. A földrajzi név második része a magyar *csér* szavunk. Amint említett földrajzi neveinkből láttuk, az összetett nevek első és második része azonos értelmű, legfeljebb abban van eltérés, hogy egyszer az első tag a magyar, másszor a második. Nevünkben tehát a szláv *Дѣво(о)* 'tölgyes' jelentésű földrajzi névnek értelem szerint a magyar *csér* szó felel meg.

Mint már másutt kifejtettem (Reuter: Történeti adatok az Árpád-kori Baranya megye növényföldrajzához. Bp., 1963. Sokszt., MNy. 61: 80—9) a mocsári tölgy (*Quercus robur* L.) termőhelyi igénye olyan különleges, hogy lehetővé teszi az okleveles anyagban a többi tölgyfajtól való elkülönítését. Ezt a tulajdonságát használom fel jelen esetben is.

Dombó ~ Dombóc ~ Domboró földrajzi neveinknek eddig legteljesebb összeállítását Kniezsa István végezte el, előbb említett és más munkáiban. Ez további kiegészítéssel alkalmas arra, hogy előző feltevésemet megkísérleljem tüzetesen igazolni. Ha a *дѣво* szó általam feltételezett 'mocsári tölgy; *Quercus robur* L.' jelentésű, akkor az ebből származó vagy ezzel összetett földrajzi nevek elsősorban folyók, vizek, mocsaras árterek vagy ilyen helyen létesült települések nevében találhatók. Az alább zárójelben közölt számok Kniezsa idézett munkájának lapszámai.

Mocsarak, folyóágak, vízfolyások: A Dráva—Száva között *Dombó* mocsár Eszék-től D-re (432, 464, 469), amelyet még 1854-ben is *Dombo* [!] S. [umpf] néven említene

(Nic. Vécsey: Beiträge zur Geschichte der Flüsse und Sümpfe Ungarns. Stb. Pest, 1854. térképén). Feltehetően ezzel függ össze az elpusztult *Dombó* helység neve (Kniezsa i. h. és Csánki 1 : 305). A Szerémségben *Dumbovo* patak a régi *Dombó* helység névadója Belcsény ~ Beočitól K-re (432, 464, 470). *Dombó* csatorna Berzence mellett Dráva-ág (431, 465, 470). Erdélyben *Dombópataka* (419, 462, 468) mellett Küküllő*dombó* község a Kisküküllő völgyében. — A Felvidéken *Dombó* (aqua *Dubo* [Q : *Dūbo*] ~ *Dumbo*) a Dudvág egyik ága Pöstyéntől D-re (461; Kniezsa: Zobori okl. 47. sz.), közelében Alsó-, Felső*dombó*, mai nevén Alsó-, Felső*dubovány*. Vágmedence határában „stagnum *Dumbopataka*” (461). Apátszentmihály mellett a Blava patakba ömlő víz völgyében — ahol „fons *Dumbov* ~ *Dombov*”-t emlitenek — van „villa *Fel Dumbov*”, ma Alsó-, és Felső*dombó* (461, 466). — A Dunántúlon *Dombóág*, *Dombófok* [!], *Dombószél* dülők Sárpilis, *Dmebószeg* dülő Alsónyék határában (469). Bárdudvarnok határában a Hydus patakon „de ponte *Dumbul*”-t emlitenek (430, 432). Baranyából — saját gyűjtéséből — a következőket közölhetem: Drávacsepely 1863: *Dombai mező* — szántó BiU. 111/1, 5; Sellye 1856, 1861, 1863: *Dombai rét* BiU. 756, 757/1, 2, 758; Terehgy 1926: *Domború* BiU. 1021/2; Kacsóta 1800 körül: *Dombai Rétek* BiU. 857, 1862: *Dombai rét* BiU. 322 (Pécsi áll. lt. térképgyűjt.); Kopács 1942: *Dombó utja* Gönyey: A Drávaszög néprajzi elkülönülése. Térkép. Pécs város „Majorossy Imre múzeumának” 1942. évi ért. 41. lap. A Tiszántúlon Hoşszú- és Kerek*dombóc* ártérből kiemelkedő dombok Dombrád határában (413, 462, 470); Kiss: Rétköz 75). Ugyancsak Szabolcs megyében *Dombócér*, Kis-, Nagy*dombóc*, (Nagy)*Dombóctó* Demecser határában (Mikeşy: Szabolcs vözn. 8; Kiss i. m. 54).

A következőkben felsorolt helységnevek fekvéséből hasonló megállapítást vonhatunk le. A Szerémségben Pacsinta ~ Pačetin-től DNy-ra a Vuka folyó árterében *Dombró*, *Dombrómindszent* (432, 464, 470). A Dráva—Száva közén *Dombró* ~ *Dubrava* (464, 470). A Muraközben a Dráva árterületén *Alsódomború* (463, 469), Somogyban *Dombród* Barcstól Ny-ra létezett a Dráva árterületében (432, 464, 469). Kastélyos*dombó* nem messze a Drávától (432, 465, 470), míg *Dombró*, ma Mozsgó az Almás ~ Alma folyó egyik mellékágának völgyében fekszik (432, 464, 470; Kniezsa egy adatát tévesen Dióviszló mellett keresi, helyeshíti Győrffy 1 : 298). Tolnában *Dombróvár* kifejezetten mocsárvár a Kapos és a Baranya csatorna összetorkolásánál, közös árterükben (430, 431, 458, 469). — Erdélyben *Dombró* Felvincről ÉK-re, a Maros egyik mellékvizének völgyében (419, 462, 468). Kniezsa István „Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei” című tanulmányában szintén közöl olyan földrajzi neveket, amelyeket nevükhöz kapcsolhatunk. A mai Komlódtótfalu részét egykor *Dombó*-nak nevezték, az oklevél szerint: „portio possessionaria *dubuch* ... intra metas ... possessionis Gyuge” (ma Gyügye, Zichy Okm. 4. 175). Itt, mint a szerző is felteszi, hiányzik az orrhang jele az *u* felől (**Dūbuch*), másolás közben elmaradt. Összevetve a Mikeşy és Kiss közölte *Dombóc* adatokkal, ez joggal feltehető (vö. a hasonló Nyitra megyei adatokkal). Szakállas*dombó* község a Lápos egyik mellékvizének völgyében. Az Al-Duna árterületében találjuk Dunadombó községet (417, 462, 468). — A máramarosi *Dombó* helységnevet elszigeteltségénél fogva Kniezsa István nem tartja jelentősnek. Megemlítem azonban, hogy egy növényföldrajzi tény kiemeli fontosságát. Máramarosban a Tiszát a *cser* 'Quercus cerris L.' már nem lépi át, ettől É-ra csak a *Q. robur* és *petraea* él. *Dombó* község pedig a Tarac völgyében fekszik (385), így helynevünk megfelel a növényföldrajz megállapításának.

Ila megfigyeljük a felsorolt *Dombó* stb. földrajzi neveket, valamennyi nedves, ártéri területen, a mocsári tölgy ('Quercus robur L.') legkedvezőbb termőhelyén fordul elő. Tehát az a szláv nyelv, amely e helyneveket alkotta, a *dqb* 'tölgy' szót 'mocsári tölgy; Quercus robur L.' értelemben ismerte, és mint a természetes táj jellemző fajának nevét használta fel a névadásban.

Figyelemre méltónak tartom, hogy ott, ahol szóban forgó helyneveink előkerülnek, Kniezsa István délszlávokat tételez fel a Dudvág—Zobor vidékén (Zobori okl. 48. lap, Études Slaves et Roumaines 1: 139). A Dél-Dunántúlon a déli szláv nyelvterület szomszédsága miatt alig lehet benne kétség, hogy területünk szlávsága déli szláv, s legalábbis a nyugati részen a szlovén—kajhorvát csoporthoz tartozik. A Dráva—Száva köze délszláv (432. lap 8. jegyz.). Szatmár—Szabolcs területén a szláv lakosságot keveréknyelvűnek látja, s telepítést tesz fel, de megjegyzi, hogy „sokkal nagyobb joggal tehetők fel pl., hogy a *dl* ellenére nyelvünk délszláv jellegű...” (Ecsed 38. lap 1. jegyz.).

Ha ezek után a szó mai használatát vizsgáljuk, látjuk, hogy a mai délszláv—Baranyában elsősorban a horvát — *dub* szó jöhet tekintetbe. Az élő nyelvben — Abonyi István és Beiwinkler Győző erdőmérnökök szíves tájékoztatása szerint — a *dub* szó elsősorban a „*Quercus robur* L., de más tölgy neve is. Így leginkább a horvát részekben nevezik”. Megállapításukat a szótárak adatai tágabb értelemben követik. Filipović horvát szótára *lužnik dub* 'Früheiche', *dub* 'der Baum; die Eiche' jelentéseket közli, míg a szótár német—horvát részében az *Eiche* szó jelentése 'hrast, dub, lužnik'. Veselić szerb szótára a *dub* jelentését 'Eichenbaum; Baum überhaupt' szavakkal adja meg, míg Hadrovics szerb-horvát szótára a 'tölgy'-gyel értelmezi.

Ha így megmagyaráztuk a *Dombócsér* földrajzi nevünk első részének értelmét, a név második felének, a *cser*-nek a jelentését is megállapíthatjuk, annak figyelembevételével, hogy a magyarban (mint más finnugor nyelvben is) a fafaj nevét gyűjtőnévként használják az abból álló erdő megnevezésére (*Bükk, Cser, Eger*, 1366: *silva Magal* Fejér: CodDipl. VIII/4, 406). A *Dombócsér* helynévben levő hangtani kritérium egyúttal bizonyossá teszi, hogy ez az első adat 'mocsári tölgy; *Quercus robur* L.' jelentésű *cser* szavunkra, a X. század vége és a XI. század közepe közötti időből.

Magyarázatom itt ütközik bele abba a felfogásba, hogy nevünk második, *cser* része azonos a szlávból átvett '*Quercus cerris* L.' jelentésű *cser* jövevénytiszavunkkal. Eddigi kutatóink a magyar nyelv *cser* szavát (minden jelentésben!) e szláv jövevénytiszóból származtatták, illetőleg N. Sebestyén Irén a *cser* '*Quercus cerris* L.' szavunkat is finnugor származásúnak nyilvánította (Fák és fás hely. nevei 36—7; SzlSjz. I/1, 127—8).

Nyelvünkben élt egy *cser* szó, amelynek — többek között — 'tölgy, elsősorban mocsári tölgy; *Quercus robur* L.' értelme volt. A véletlen összejátszása volt az, amely e velünk hozott ősi fanevet, amelynek elsődleges jelentése más is lehetett, vö. *cserfa* 'éger; *Alnus glutinosa* L.' jelentése ma is él a kalotaszegi és bukovinai — < ?székelyföldi — magyaroknál, új hazánkban a hasonló hangsorú és véletlenségből azonos genusba tartozó, fajtát jelentő szláv jövevénytiszóval keverte össze. Közrejátszott — úgy vélem — az is, hogy a szláv jövevénytiszó átvétele időpontjában nyelvünkben a *c* hang még nem volt meg.

A magyarság szívósan őrizte *cser* szavunknak e régi értelmét, amit az alábbiakban kívánok bizonyítani. Azonban a terjedő iskolázottság, a belterjesebbé váló, mesterséges erdőstést alkalmazó erdőgazdálkodás mind ismertebbé tette a *cser* '*Quercus cerris* L.' jelentést. Hasonló esetek a Mecsekből az erdőgazdálkodás elterjesztette *erdei fenyő* '*Pinus silvestris* L.' kiszorítja a népi *lucsi* 'ua'. elnevezést, amelyet ma már csak a falvak idősebb korosztálya ismer, és használatát szinte rejtegeti, restelli, mert a csemetekerti munkák során a falun magasabb műveltséget képviselő — tehát utánzandó — erdészeti személyzettől megtanulta az *erdei fenyő* nevet. Pedig hogy mennyire élő volt e szó, bizonyítja az, hogy a Mecsekbe bevitt (nem őshonos) *lúcfenyő*-nek '*Picea Abies* (L.) Karst.' ma is hallott népi neve *keresztes lucsi*; azután a kihalt *lucsikörte* 'toboz', a ma is járatos *lucsi-vargánya* 'fenyővargánya; *Boletus granulatus* Fr.'. Ilyen módon tűnik el a *fenyő* '*Juniperus communis* L.' szó és adja át helyét a *boróká*-nak. Minthogy a két fajt felhasználhatóságában igen nagy a különbség (csak az építkezést, kádáripárt és a bőrcserzést említem), a régi *cser* 'mocsári tölgy; *Quercus robur* L.' értelmezés mindjobban vissza.

szorult a *tölgy* szó elől, mert ez egyértelműséget biztosított, különösen az erdőgazdálkodásban, növénytanban, s ez által *cser* szavunk lassan egyértelműen a jövevény *cser* szó 'cserfa; *Q. cerris* L.' jelentését vette fel.

Már Cservágás (Nyr. 1964: 60—3) és Surkuseher (Nyr. 1964: 198—200) című cikkeimben igyekeztem a magyarázat lehetőségének utat nyitni. Tudatában vagyok annak, hogy a növénytanban és a faiparban, ffeldolgozásban kevésbé jártasaknak nem látszik a kérdés ilyen magyarázata megnyugtatónak, hiszen ugyanazon *Quercus* genus két fajáról van szó (vö. Nyr. 1964: 61, 1. jegyz.). Sokak előtt érthető lenne, ha a magyarság nem tett volna különbséget a két *cser* szó használatában. A valóságban azonban nem így van. 1945-ben egy somogyi kádármester erdőgondnokságomnál *cserfá*-t vásárolt, amelyből, mint közölte boroshordókat kívánt készíteni. A különös vétel feltűnt nekünk, majd érdeklődésemre közölte, hogy ügyfelei nem ismerik a cserfát, nem tudnak különbséget tenni *tölgy* és *cser* között, nem tudják, hogy a *cser* 'Q. cerris L.' fája a l a l m a t l a n boroshordónak. Éppen ezért a faiparban alig használható cserrönk ára mindig jóval olcsóbb volt, s a szemfüles kádár erre épített. 1964 tavaszán kárászi fűrésztelepünkön Palkó Ambrus izményi fuvarossal beszélgettem, aki 1913-ban a bukovinai Andrásfalván született. A fanevek iránt érdeklődtem nála. Rámutattam az egyik *cser* 'Q. cerris L.' rönkre, s nevét kérdeztem. Habozás nélkül rávágta: *cserefa*. Csak amikor figyelmét felhívtam, hogy milyen különbség van az ő általa ismert „cserefa” és a *Q. cerris* L. között, akkor mondta, hogy ők e fát nem ismerték otthon, ezért tévesztette össze. Mikor azután a *cserefa* nevet említettem, az ott levő malomárok mentén álló *éger* (*Alnus glutinosa* L.) fákra mutatott. Ő volt a második bukovinai székely, akitől *cserefa* szavunkat 'éger; *Alnus glutinosa* L.' jelentésben hallottam.

Egy új, több népi iparban (kádárság, ácsmesterség, tímárság stb.) használhatatlan fafaj a nyitja annak, hogy a magyarság a Kárpát-medencében megismerve a *Q. cerris* L.-t, annak szláv nevét jövevénytárolként átvette, míg a magyarság által ismert többi nevet (*töl*, *tölgy*, *muzsdaly*, *magyal* és *cser*) a régebben (őshazából) ismert tölgyfélésekre alkalmazta, illetőleg *cser* szavunkat igen lassan egyértelműen a jövevénytárol jelentésében kezdte használni. A *cser* 'Q. cerris L.' értelmezés rohamos elterjedését a XIX. századra teszem. Ezzel magyarázandó, hogy például az Ormánságban, a Duna—Dráva szögében ma is igen sok *Cser*- és *-cser* összetételű földrajzi név van, holott ott hírmondóban is alig találni *Q. cerris* L.-t, illetőleg csak újabban mesterségesen terjesztette el az erdőgazdálkodás.

Alább *cser* szavunk 'tölgy' értelmezésére közlök néhány adatot. 1653-ban Apáczai Csere János (MEncikl. 231) így ír: „*Atsernek* természeti gyümöltse makk, nehaj gyümöltse pedig gallos és tsere enyv.” Itt a tudományban *Cynips quercus-calicis* Burgds. néven ismert gubacsdarázs által a mocsári tölgyön 'Q. robur L.' (más tölgyön nem!) okozott cserzőgubacsot (a Felvidéken *suská*-t) ismerteti. Régebben igen fontos növényi bőrcserző anyagunk volt, amelyből külföldre is sokat szállítottak hazánkából (Moesz Gusztáv: Mo. gubacsai. Bp., 1938. 46). — A NSz. gyűjtéséből: 1805: tölgy, *cser*: Eiche (Verseghy F.: Ung. Spr. 33); 1831/884: Görnyedezett nagy tálak alatt a hosszú *cseraszta* (Vörösm: 2: 430); 1837: ... ez előtt egy nehéz *cser* asztal állott (Jósika: Emlény 151); 1842: midőn a kamrához ére, *Cser* küszöbére legott fölhága, mit egykor a művész Ácsa tudós faragásaival (Nemz. Almanach 2: 2); 1847: Az udvar felőli faloldalra egy nagy idomú *cserpad* támaszkodék (Kemény Zs.: Gyulai P. 1: 137); 1905: a nagy *cserfaasztal* szegletén jól elfértek a bácsi a néniel (Petelei: Az élet 2: 3). Az ÚjMTSzgyűjtéséből: Vajkai Szentgálról közli (1959.) *cser* 'csermakk disznóhízalásra, kergét a cserzővargák használták. Táplálék, gyógyszer'.

A SzamSz. földrajzi nevei közt *Cserhát* (Botpalád, Kisar, Fehérgyarmat), *Cserhegy* (Százazberek), *Cserköz* (Sonkád), *Csérpatak* (Uo.), *Cserszege* (Kömörő). Békésben *Cserszád*,

Cser-Ormány (MNy. 27 : 264). Az Ormánységben — mint már említettem — gyakori a *Cser*-, illetőleg a *-cser* összetételű földrajzi név. Nagycsány határából közli az OrmSz. a *Papcser* dűlőnevet, amelyet az 1866/883. évi kataszteri térkép *Papcserje* (legelő) néven ismer, míg ugyanezen térkép Vajszlóból a *Papcser* (szántó) nevet közli. A szóban forgó baranyai Boda község keletzetlen, de 1862 előtt készült térképén *Pap csere* (szántó) szerepel (Pál, BiU. 81), amelyet 1956-ban is *Papcsere* néven jegyeztem fel. A neveken váltokozó *-cser* ~ *-csere* ~ *-cserje* változatokra alkalomadtán visszatérek.

Igen érdekes *cser* 'tölgy' szavunknak egy állatfaj nevében megőrződött használata. A pölék egyik faja, az *Elyomis quercinus* L. a magyarban a *cserpöle* nevet viseli. Kassai (4 : 82) „*Tser pele* : Glis quercinus” néven említi. A „Magyarázat a vámtarifához” 1942-i kiadásának 199. lapján *cserpölyű* néven szerepel. CzF. (5 : 144) *makkepele* 'glis quercinus'-nak nevezi.

Ide tartozik *csermakló* szavunk is, amelynek jelentését a disznóknak makkot vető tölgyesekben való makkolatatásból értelmezhetjük (MNy. 29 : 47).

Úgy vélem, a felsorolt adatok eléggé bizonyítják azt, hogy *cser* szavunknak 1. 'mocsári tölgy; Q. robur L.' 2. 'tölgyes; quercetum' jelentése is volt (tájszóként ma is él). Ez a jelentés, amelynek nyoma egyes kifejezésekben napjainkig fentmaradt, ősi *cser* szavunkat élesen elhatárolja déli—szláv jövevény *cser* 'Quercus cerris L.' szavunktól.

Reuter Camillo

A polgár szó jelentéstörténetéhez. 1848 előtt a *polgár* szó gyűjtőnév, mely a városok különböző nem nemes lakóit jelölte. Mivel pedig nálunk nyugati értelemben vett polgár, azaz bourgeois, illetve Bürger még nem volt, a szó nem vonatkozhatott másra, mint a városi iparos mesteremberre és kereskedőre. Míg azonban a Bürger jómódban, civilizált életformában élő, művelt és tekintélyes ember, a magyar polgár, azaz iparos és kereskedő mélyen a nemesség alatt álló rangtalan személy. Arany János és Vajda János még 48 után, az önkényuralom alatt is ilyen értelemben ismerik a szót. Mindketten tapasztalják a polgár megvetettségét, amit Arany fanyar belenyugvással tudomásul vesz, míg Vajda keserűen háborog ellene. Arany 1857-ben ezt írja sógorának, Ercsey Sándornak: „Tehát kaszinótok alakul. Itt is van kettő: úri és polgári. Ügyvéd, mérnök stb. itt nem úr, csak polgár. (Az én kiemelésem, K. A.) A professzort már úrnak is eltűrik, de éreztetik vele, hogy tolerancia alatt áll.” „A polgárban pedig nagyon is vegyes a társaság” (Ercsey S.: Arany J. életéből 1883. 123.). Vajda János még 1862-ben is kikel ellene, hogy „maga a polgár szó anyyira nem részesül tetszésben... hogy nemcsak... arisztokráciánk, de pláne népünk ajkán is gyakran *gúnynévül* használtatik” (Polgárosodás, 1862. 5). Még 1880-ban is emlékezik: „Az 1848-i csoportosulásokban a v o l t a k é p p e n i p o l g á r i a s, a z a l s ó b b r é t e g a m u n k á s (az én kiemelésem, K. A.) eleinte inkább csak mint kíváncsi nézőközönség, mint zérus a számok előtt szerepel” (Anno 1848, 1860- és jelenleg).

Mikor azután 1848 után a polgárság és nemesség közti távolság nálunk is erősen csökken, a szó jelentése érdekes változáson megy át: emelkedik a nimbusza, de ez az emelkedés kissé bizonytalan marad, s ezért valami ingadozás, valami villódzás érezhető benne. A századvégi polgár kiülleszti a mellét, de az igazán tekintélyes úriember titokban csak mosolyog rajta. Mikszáth Kálmán jól érzi ezt: „Voltak pedig hivatalosak jobbadán polgárrenden való egyéniségek. A csizmadiákból Marek József... a vargákból jelen volt Kocsor Antal, szemlélhető vala Galgóczy Márton uram is a fazekasok közül... Persze a Lipóczky szücsnek is ott kellett lenni; kanál ő minden lében” (Két választás Magyarországon, Mikszáth K. munkái. 17. köt. 287—8). Hasonlóképpen Tolnai Lajos a századvégen: „és szóba kerültek olyan polgár ifjak, kik különbek származásuk után a

főispánnál [aki ugyanis e regényben paraszt származású. K. A.], a Sós-Szabó fia, aki teológus, a kis Darabos asztalos fia, ki maholnap állami tanító lesz, a Csákány Kovács fia, ki a vasútnál dolgozik, és nem cserélne tíz úrral” (Az új főispán, 2. kiad. 1955. 200). Jubilánsok című kisregényének „Lesz hát jubileum Szalmavárt” című fejezetében is minduntalan polgárokként emlegeti a csizmadiát, hentest, asztalost, fésűst, szíjgyártót, akik Kopasz László körül forgolódnak. Látszik, a polgár itt már valami rang illúziójában él, de nevetségessé válik, ha nagyon elhiszi a rangját.

De mert a városi iparos és kereskedő mégiscsak a paraszt fölött áll, a *polgár* szót csakhamar utolérte a társadalmi rangot jelentő szavak törvényszerű sorsa, megindult azokhoz a társadalmi osztályokhoz, amelyek számára még mindig rangemelkedést rejtett magában. A századvégi paraszt úgy érezte, emeli tekintélyét, ha polgárnak nevezi magát. Mint Schöpfungl említ, nem szerette, „ha parasztnak nevezik, jobban szereti magát polgárnak, földművesnek, gazdaembernek, gazdálkodónak nevezni” (Schöpfungl A.: A paraszt. Nyugat, 1916. 365). Ekkor tehát a szó már nem pusztán városit, hanem vagyonos városit jelent, a falusi is megirigyl és magára tüzi. Mikor pedig lassacskán láthatóbbá vált a polgárság belső rétegződése, a *polgár* szó differenciálódásnak indul és lehasad róla két változata: a büszke *pógár* és a lenézett *bugris*. Mindkettő érzelmileg színezett szó. A *polgár*-ral szemben, mely tekintélyesebb személyt kezd jelenteni, és 1869-ben a proletár fölött álló városi lakosra vonatkozik (I. Bakos Ferenc: Nyr. 1945. 448), a *pógár* jómódú parasztot, a *bugris* meg műveletlen parasztot és városi kispolgárt jelöl. Parasztot jelent például az alábbiakban: „afféle *bugris* népség, akiket lenéznek a született urak” (Vértesi Arnold: Az ugaroskarádi közbirtokosság, 1896. 1 : 24). Városi plebejst jelent Kabos Ede Éjszakák című könyvében: „Talán az az ötven vastagfejű *bugris* és disznókereskedő ijeszt, aki a közönséged lesz?” — bátorít egy orfeumi énekesnőt a kollégája (57). A két szó közti különbséget világosan mutatja Jókai egy mondata: „Mily magas lény a *pógár* a *bugris* emberhez hasonlítva” (Életemből, 1898. 335).

Csak 1919 után és főképp a népi írók fellépésekor kezdődő parasztkultusz idején, 1930 körül tapasztaljuk, hogy jelentése ismét változik, mégpedig ezúttal úgy, hogy olykor polgári származású költők is, restellve osztályukat, inkább a paraszt szerepében tetszelegnek, sőt alulról, a szocialista proletár felől is kicsinylőleg gondolnak rá.

Komlós Aladár

A nylon szó eredete. Az Élet és Tudomány 1965. január 8-i számának Nyelv és Élet rovatában *Nylon, nejlon vagy nájlon* címmel rövid cikket írtam a *nylon* szó kiejtésének, helyesírásának és eredetének kérdéseiről. Ebben Kiss Lajos Nylon című cikke nyomán azt írtam, hogy a szó eredete több megfigyelt kísérlet ellenére bizonytalan (Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerk. Pais—Benkő. Bp. 1963. 180—1). Az Élet és Tudomány-beli cikkhez egy nagyon értékes levélbeli hozzászólás érkezett Mátray Attila vegyészmérnöktől (Buffalo, New York állam, USA). A tudományos értékű levelet az alábbiakban közöljük.

„Tisztelt Uraim! A nylon szó eredetével foglalkozó és az Élet és Tudomány 1965. január 8-i számában megjelent cikkhez szeretnék röviden hozzászólni. A cikk szerint a szó »eredete több megfigyelt kísérlet ellenére is bizonytalan«. Többek között a »New York London, New York Pylon vagy a nitrogén és egy önkényes lon szóelem, vagy a vinyl és cotton szavak végének összevonásából« származtatható.

A műanyagot magát 1935-ben állította elő az adipinsav és hexametilén diamin polimerizációjából Carothers, az amerikai du Pont vegyigyár vegyésze. Az új műanyagból (amit akkor csak a du Pont vállalatban belül ismertek »Rayon-W« néven) négy évvel később már ipari méretekben tudtak szálát készíteni. Az új textilipari nyersanyagnak (aminek a természetes gyapot, angolul *cotton* és a műselyem, *Rayon* voltak a legveszélye-

sebb versenytársai) dr. E. K. Gladding, a du Pont új poliamid textil részlegének első igazgatója egy olyan két szótagú nevet akart keresni, ami *on*-ra végződik, (mint *Rayon* vagy *cotton*). Az összes kombinációk közül dr. Gladding a *nylon*-t szerette a legjobban, és ezért — teljesen önkényesen és minden hátsó gondolat nélkül — ezt választotta.

Az érdekesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy a »Now you lousy old Nypponese« (Neszték ti tetves vén japánok) szójáték a második világháború alatt született, és több mint valószínű egy másik du Pont vegyész, G. P. Hoff volt felelős érte, aki szerette az ilyen szójátékokat.

A dokumentálás kedvéért mellékelem dr. W. W. Heckert erre vonatkozó sorainak fotómásolatát. Dr. Heckert most¹ a du Pont gyár textilipari kutatólaboratóriumának helyettes vezetője, és annak idején tagja volt az eredeti nylon kutatócsoportnak.

Mellesleg nem ez volt az egyetlen példája annak, hogy egy »márka«, azaz egy gyártmány neve a köznyelvbe került. Ez történt a német Bayer cég *aszpirin*-jével (acétilsalicilsav) vagy a *celofán*-nal (regenerált cellulóz), vagy, csak nemrég Magyarországon, a *nescajé*-val, ami csupán egyike a sok »instant« (gyors) kávéknak az amerikai piacon. A regisztrált »trade markot« a törvény védi, és újabban a vállalatok gondosan ügyelnek arra, hogy senki se használja jogtalanul a védjegyüket. Mátray Attila vegyész-mérnök Buffalo, N. Y. USA”.

Heckert levelének fényképmásolatán a következő angol szöveg olvasható:

„To Dr. A. Matray Location Yerkess R + D From W W Heckert Location N 35/4 Subject Origin of »nylon«.

This name was picked by E.K. Gladding, the first Manager of the Nylon Division. It has no etymological significance. As I recall it E. K. G. wanted to coin a word ending in *on* (like *rayon*) and having only two syllables. Of all the combinations he tried *nylon* sounded best so it was picked. The »now you lousy old Nypponese« anecdote originated during the war in Wilmington, I believe, perhaps with G. P. Hoff who enjoyed such »plays« on words.”

Magyarul: „Dr. A. Mátray részére W. W. Heckerttől. Tárgy: A „nylon” eredete. A nevet E. K. Gladding, a nylon részleg első igazgatója választotta ki. Nincs semmiféle, szóra visszavezethető jelentése. Amint emlékszem, E. K. Gladding olyan szót akart alkotni, amely *on*-ra végződik, mint a *rayon*, és amelyiknek csak két szótagja van. Valamennyi kombináció közül, amelyeket megpróbált, a *nylon* hangzott legjobban, tehát ezt szemelte ki. A »Now you lousy old Nypponese« (No, ti tetves vén japánok!) anekdota a háború alatt keletkezett Wilmingtonban, azt hiszem, talán G. P. Hofftól ered aki élvezte az effajta szójátékokat.”

Az értékes adatközléshez a következőket szeretném hozzáfűzni.

A Magyarországon található szakirodalom erre vonatkozó közleményeit Kiss Lajos foglalta össze fönt idézett cikkében. A megfigyelési kísérletek közül Mátray Attila értékes tájékoztatása voltaképpen Partridge-ot támogatja, aki szerint „*nylon* is, as the manufacturers have told me, an arbitrary formation: neither *N. Y.* (New York) + *London*, as *EW*¹ suggests, nor *nitrogen* + arbitrary *-lon*, as Webster proposes.” Magyarul: „a *nylon*, amint a gyártók mondták nekem, önkényes alakítás: sem *N. Y.* (New York) + *London*, mint *EW* feltételezi, sem *nitrogen* + önkényes *-lon*, mint Webster véli.”

Reméljük, hogy Mátray Attila értékes tájékoztatása a nagyközönségnek és a magyar nyelvészeknek egyaránt öröme fog szolgálni. Kedves levélírónk, Mátray Attila, valamint W. W. Heckert önzetlen fáradozásukért ezúton is fogadják hálás köszönetünket.

Ladó János

¹ EW = E. Weekley, A Concise Etymological Dictionary of Modern English. London. 1952. 281.

Orsós hintó — orsós folyosó. Dénes Zsófiának: Zrínyi Ilona című történeti regényében (Móra Ferenc Könyvkiadó, 2. kiadás 1964.) a „tizenhárom éven felüli” ifjúság számára mindjárt az első lapon ezt olvassuk: „A *hintók orsóin* struccotoll bóbíták, belsejükből török szőnyegek, aranyhímes karmazsin bársonypárnák villannak elő.”

Elgondolkozom: vajon mit ért a „*hintók orsóin*” a tizenhárom évet meghaladó ifjúság, el tudja-e képzelni, hogy milyen lehetett az „*orsós hintó*”, sőt tisztában van-e az *orsó* szónak jelentésével s a tárgy formájával?

Nemrégén érettségire készülő tanulókkal elemeztettem Arany János Toldi szerelme című művének ide illő idézetét:

Másnap idejében oszladoz a vendég,
Paripát nyergelnek fiatal leventék,
Kocsi hintón, *orsós*, födeles szekéren
Kiki módja, rangja, tisztí szerént mégyen. (III. ének 1. versszak)

Elég nehéz volt megértetni velük is, pedig Arany János Glossariumában a következő felvilágosítást fűzi hozzá: „*orsós szekér* — valahol régi könyvből ragadt rám, hogy mielőtt a rugós hintót (házánkban) feltalálták, *orsós* szekéren jártak. Használják-e ma e nevet valami szekérre, nem tudom.”

Már a Toldi szerelme megjelenésekor (1879-ben) sem nagyon értették a szó jelentését, Arany emlékezetéből kiesett a pontos „forrás”, s mikor Tóth Béla „A hintó”-ról írt tanulmányt 1907-ben (Magyar ritkaságok. 2. kiadás) említi, hogy „a Nyelvőr egynehány évvel ezelőtt kérdést intézett olvasóihoz: mi az *orsós szekér*, de választ mindvégig nem kapott.”

A NySz.-ban a 2. kötet 1138. lapján ide vonatkozóan *Orsós* címszó alatt két idézettel magyarázzák a szó jelentését: „Deszkás egész folyosója vagy altánja *orsós* oloszfákkal elkészül vala (Bethl. Élet. II. 250). Az magyar hintó is kétféle vala, egyik kétfelé eresztős, a második *orsós* (Mon. Irók. XI. 364.)”

Az *orsós „jármű”*-ről Apor Péter így ír: „Az magyar hintó is kétféle vala, egyik kétfelé eresztős, az drágább is volt, a második *orsós*. Az mely uraknak kétféle hintaja volt (de az ritka volt) az kétfelé-eresztősön járt az úr, az orsóson az asszony. Ezek is sokfélék voltak ... mert némelyeknek az belső borítékja volt virágokra czifrázott szattyán bőrből, némelyeknek gordoványból, némelyeknek karmazsinból, némelyeknek jóféle posztóból; az fejedelemnek bársonyból (az fejedelem hintájának *orsói* is aranyasok voltak) ... Az mint az fedelit az *orsóhoz* csinálták, vagy az kétféle-eresztősnek az karfáihoz, ott fen körös-környül lefüggő selyem rojt volt, ... az *orsós hintónak* pedig benn az közepin egy koronaforma lefüggő selyem rojt volt ... Az kétfelé eresztős hintónak az fájának az dereka felül vasban volt foglalva, az kin az hintó fedelit elé és hátra bocsátották ... Az hintó az mely fákon függött, azok czifra fából és festve voltak, czifrázott vasakkal megvasazva, mind elől mind hátul ... Az *orsós hintón* hat gomb volt, vagy rézből vagy vasból az tetejin, ketteje elől, ketteje hátul, ketteje az közepin; azok pedig czifrák voltak; az kétfelé eresztősnek pedig az tetejin semmi sem volt, hanem ránczos volt, az mint az kávék voltak benne ...” (Mon. Irók 11 : 364—6).

Apor a Metamorphosis Transylvaniæ 1736-ban fejezte be. A hintó leírása tehát XVIII. századi emlékek és tárgyi ismeretek alapján készült. Tóth Béla idézett művében 1907-ben Apor alapján így magyarázza az *orsós hintót*: „... mai nyelven szólva az egyik zárt, a másik nyitott hintó. A zárt hintó fedelének négy sarkán az orsó nyoma megvolt a század elejéig, gombok alakjában. Tischler egykorú képén, a szent korona 1790-iki Budára hozatalának menetében vagy hat ilyen gombos-orsós hintót látunk. Ez *orsós* oszlopok eredete igen régi lehet. Azt hiszem, az időből való, mikor fedeles kocsi még nem is volt, hanem csak a négy rudat, talán kopját, tűzték a kocsi négy sarkába s e rudakra

kötötték az árnyéktartó ponyvát. A régi hordozható-ágy mennyezetének sarkain is megvan az orsó: a rúd vagy kopja végének díszítményévé stilizált maradványa. Ma már csak a halottas kocsik mennyezetén látni az orsókból módosult cifraságot" (352—5).

Domanovszky Sándor Mázsaszekér című értekezésében (Fejérpataky Emlékönyv Bp., 1917.) helyesebben magyarázza ezt meg: „a kocii hosszában elhelyezett rudak (eredetileg ezeket nevezhették orsóknak) veszik át a főszerepet. Rajtuk erősítették meg azokat a bőröket vagy posztókat, amelyekkel a hintót befedték . . . Ez a váz azonban nemcsak földél volt, hanem kocsiderék is, amelyhez csak alul járult tömör alap. A XVI. századból származó ábrázolásokon a kocsi födelet mindig ilyennek ábrázolják. Ha a borítás le van eresztve, elől és hátul kilátszik a rendesen hét darab orsó gombos vége" (66). „Az orsós szerkezet mellett még a XVI. század folyamán meghonosodott a kétféle ersztős földél (Landauer). Az állandó, meg nem mozgatható födelet pedig a XVII. század elején 4—6—8 oszlopra helyezett mennyezettel helyettesítették. Apor Péter már ezt az utóbbi két formát írja le, s a mennyezetes hintót nevezi orsósnak, úgy hiszem máig is az orsó nevet eredetileg nem e mennyezettartó oszlopokra alkalmazták, hanem az ekhós földél gombosvégű hosszanti rúdjaira" (67).

Hogy az orsó a fedelet tartó rúdra vonatkozott, néhány XVII. századi feljegyzéssel bizonyíthatom. I. Rákóczi György sárospataki uradalmának számadáskönyve (a Jerney Gyűjtemény 22. kötete, Ráday Gyűjtemény) 1619-ből a következő bejegyzéseket tartalmazza: „6. Febr. Az Asszony w Naga Hyntoya *orsoia* czinalafsara attam közep sin vassat No 4." (256). „17. May Az Asszony w Naga Hyntoian superlatt tarto vas *orlsonak* forrasztására attam egy tengeölhez ualo karikatt" (262); „9 Septembris Az Ur w Naga Hyntoianak superlatt tartto kett oszlopa czinalafsara Lakatos Matenak attam közep sin vassat No 3." (268).

Ennek a számadáskönyvnek a folytatása az 1620. évből a Széchényi Könyvtár Jankovich Gyűjteményében maradt fenn Regestrum Bonorum . . . címen (Fol. Hung. 100) s itt olvassuk: „16 Febr. Az Ur w Naga hyntoiahoz . . . ezen Hynto oszlopinak adott sin vas No 1." (21).

Tehát a hintó *orsója* vagy *superlát tartó oszlopa* azonos jelentésű. Van is XVII. századi adatunk a superlátos „járműről". Bethlen Gábor fejedelem udvartartása számára Bécsben 1621-ben Bornemisza Pál vásárolt: „Egy superlátos szekeret Fl 400" (Radvánszky Béla: Bethlen Gábor fejedelem udvartartása Bp. 1888. 49).

Az *orsós hintó*, *orsós szekér* vagy más névvel *superlátos hintó*, *superlátos szekér* „fedeles", illetve „ekhós", „jármű" volt, amelyhez hasonlólról ír Ecsedi István A debreceni fogatok (Néprajzi Értesítő 1911. 36—51) és Balogh István A régi híres debreceni szekerek és talyigások (Élet és Tudomány 1964. 1213) című cikkében. Régen „ernyős" szekérnek is nevezték, s ilyet említ Takáts Sándor Ló, koci és hőkös (A régi Magyarországnak jókedve 196) című cikkében: „Fogaras 1656. évi összeírásában olvassuk: Ernyős szekér, deszkával bélelt, feketére festett, kin az szegény idvezült Rákóczi Zsigmond testét vitték volt Fehérvárra . . ."

Az 'orsós-oszlopos' jelentést támogatja a NySz. másik adata is. Bethlen Miklós gyulafehérvári új házáról nyilatkozva ezt írja: „1703. májusban magam is feleségemmel a felső rendbe költöztem, . . . 1703-ban a harmadik rend is, csatornás fedele, és azon feljül deszkás folyosója vagy altánja, mint a tordai gabonás házam, *orsós oloszfákkal* elkészül vala" (Bethlen Miklós Önéletrajza Bp. 1955. 2 : 78). Magyarázata a Jegyzetben: „*orsós oloszfa*: orsóalakú erkélyoszlop, balluszter" (408. l.)

A XVII. századból bőven van adatunk az *orsós* szónak ilyen jelentésű használatára. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (sajtó alá rendezte Makkai László Bp. 1954.) a 332. lapon a munkácsi uradalom 1645-ből származó inventáriumában ez van: „A várban . . . a Gyöngyfüző bástya feletti . . . vigyázó melletti palota, előttük *orsós*

folyosó.” A Szójegyzékben is magyarázza Makkai László: *orsós folyosó*: orsós korláttal ellátott folyosó” (648).

Az *orsós folyosó* orsó alakúra faragott oszlopos, esetleg bábkorlátos folyosót jelentett a XVII. században. Ezt bizonyítja Szalárdi János Síralmas krónikájában (kiadta Kemény Zsigmond. Pest, 1853.), amikor I. Rákóczi György hadseregének a morvaországi Brünn mellett való harcáról szól (1644—45.), leírja a közelben fekvő Liechtenstein kastélyt: „A kastélynak . . . napkelet felett való oldalában . . . egy nagy tágas piros és fehér márványkövekből *orsóson* mesterséges kőfaragással építettett és pádimentumoztatott tornác építettén elő az egész kastély oldala alatt” (205.) „az kapu felett való házának . . . veres és fehér márványkövekből igen czifrán faragott *orsós*folyosói valának” . . . (203).

Szalárdi beszámol I.-Rákóczi György halála után a fejedelem által építettett nevezetes építményekről s említi Nagyváradon: „Az kapu bástyái oldalában egy szép tornyot pléhes szép mesterséges héjjazattal *orsóson* függő lábakon építettett vala” (241); Gyulafehérváron: „Azon országházára a vár harmadik udvarának kapuja felett szép *kőkorsós* folyosós grádicson mehettek fel” (245).

Ilyen adatot idéz az OklSz. 1597-ből: „Foliosora valo faragoth orso keöuek”) OL. UC. 101/3), 1638-ból: „Ezen Foliosorol ala jaro kett *orsos* es keö Lepczyös gradicz keö kar keöveivel eggiüt”) OL. UC. 2/34).

Takáts Sándor: Rajzok a török világból (Bp. 1917. 3. kötet) 1635-ből Enyickéről idéz ehhez hasonló adatot: „A grádicson felmenvén, melynek mellékkarjai ezelőtt esztergárból metszett *orsófákkal* voltak megékesítve, de most csak hat *orsófák* vannak benne” (245); „A hertneki 1643. évi utasítás mondja: A várbeli folyosókra, ha igen szépen megdeshkazzák, zölddel festett *orsókat* csináltasson”. (245).

Ecsed várában a kapu előtt állott a faoszlopos orsós filegória (i. m. 2. kötet Bp. 1915. 54), s Szentmiklós kastélyáról írják 1673-ban: „Felvonó kapuja . . . előtt vagyon egy filegória, karfás, *orsós*, fagrádicsos, ó sidelyezés alatt három orsó héjjával” (uo. 53. és Viski Károly: Adatok a székelykapu történetéhez. Néprajzi Értesítő 1929. 83.).

Lorántffy Zsuzsánna 1646. január 29-én sárospataki tiszttének, Debreczeni Tamásnak írja: „. . . szegény Mátyás mester minekünk azt mondotta, hogy csak az oszlopokat kell megfaragni és *orsó köveket* is többet kell az régiekhez faragtatni. Uram ó kegyelme négy kőfaragókat küld oda, azokkal ami dolog leszen, láttasson ahhoz kegyelmed, az kőoszlopokat úgy csináltassa kegyelmed, hogy nem kell azt boltással csinálni, hanem csak mennyezettel. . .” (Szilágyi Sándor: Lorántffy Zsuzsánna. A MTAkadémia Évkönyve 13. kötet IX. darab, Pest, 1872. 62).

Ma is fennáll a pataki várban ez az orsós folyosó, illetve „garádics”, amit „Perényi lépcsőnek” nevez a köztudat. A kőből faragott, orsóhoz hasonló (felül vékonyabb, közepesen kidudorodó formájú) oszlopot vagy korlátbábót *orsózat*-nak nevezték. Szalárdi krónikájából idézi a NySz. ezt az adatot: „egy szép magos és temérdek torony építettett, mellynek . . . faragott márványköbül való *orsószati*, néhány rendbeli folyosói, párkányozási, boltozati, fából való épületi már megvolnának” (203). Az *orsózat* szót még a XVIII. század második felében is használják. Az Akadémiai Nagyszótár cédula-anyagában találunk reá idézetet.

Oltára tündöklő ezüstözésére;

Mert ezüst *orsózat* rakva környékére.

Lázár János: Florinda című művéből 1766. (122)

Az *orsó*, *orsós*, *orsózat*, *orsókő*, *orsófolyosó* szavak a XVII. században közismertek, s az *orsós*-nak *hintó* és *folyosó*-val való kapcsolata két jelentésárnyalatot formált ki. Az 'orsós hintó, szekér' jelentés elhomályosult, de az építészet és művészettörténet ismeri az *orsó* és *orsós* szakkifejezéseket. A Művészettörténeti ABC-ben (Bp. 1961.) találkozunk vele: „*olaszfa*: korlátbáb régi magyar neve; *korlátbáb*: baluszter: rövid, oszlopszerű

támasz, kihasasodó, változatos körvonaltú, orsó idomú, tagolt testtel (báboskorlát); — *báboskorlát*: a régi magyar szóhasználat szerint »orsós olaszfák«-ból álló korlát. Szerepe szerint lehet lépcső v. terasz korlátja, ablak mellvédje, áttört attika.«

Ilyen jelentése mind a német, mind a francia nyelvben van az *orsó* szónak. S ÉrtSz.-unk az *orsó* szó 5. jelentésében hagyományozza tovább egy másik építészettörténeti jelentésárnyalatát: „A csigalépcső közepén emelkedő oszlop v. henger alakú tér, amely körül a lépcsősor tekeredik.” Ez a jelentés valójában a Pallas Lexikon cikke alapján fogalmazódott meg, s ott ez van: „*orsó*: az építészetben a csigalépcső közepe, magja, ez lehet üres (üres orsójú csigalépcső), ha a lépcsőfokok csak a körírt falba vannak befalazva, vagy teli (teli orsójú csigalépcső), ha a lépcsőfokok mindkét végükön szilárdan fekszenek” (13 : 545).

Mesterségbeli és tájnyelvi szókincsünkben is ismerős az *orsó* szó. CzF. is számon tartja ilyen jelentését: „a malmokban vas rúd, mely az alsó malomkő közepén általmegy, s a felső malomkövet forgatja.”

Takáts Sándor írja A magyar faragómolnárok című tanulmányában, hogy Debrecen városának régi szokástörvényen alapuló utasítása (a malom bírájának malom mesterének és molnárjának) a 6-ik pontban ezt mondja: „A malommester pedig a molnárokkal idejében fogakat, *orsókat* . . . faragjon s faragtatson és száraztatson, hogy a nyers fogak s orsók miatt a malomban kár ne következzenek.” (Rajzok a török világból 2 : 435).

A MTsz. „a malomkövet forgató gyors kerék”-nek nevezi. Ball. a „felső malomkövet forgató vasrúdnak”, a Szegedi Szótár „a szárazmalom egyik részének” és „a szélmalom részének”. Csűry Bálint az *orsó* szónak más máig élő jelentését mentette meg: „A szöszdörzsölő bálványa körül feszesen álló fák, melyek a bálványon forgó szöszcsomót dörzsölik, finomítják.”

Ez a jelentése éppen most van eltűnőben, ahogy a kender házi feldolgozása is kimegy a divatból. Vele együtt a szöszdörzsölő orsójával együtt.

Molnár József

Adatok és jegyzetek. Dragonyos. A középkorban azokat a pápai katonákat nevezték *draconarius*-oknak, akiknek lándzsáján körmenetek alkalmával a kereszt alatt sárkány (draco) képe volt látható (Simonyi Zsigmond: Nyr. 43 : 383). A XVI. század óta világi katonák fegyverzetén tűnik fel a sárkánykép. A nyugat-európai hadseregekben olyan lovasított lövészek szolgáltak, akik gyalog harcoltak, s puskájuk sárkány alakú kanóctartójától kapták nevüket (Pallas Lex. 5 : 495; EtSz.; SzófSz.; BlochWartb.³; Kluge-Mitzka¹⁷). A magyar szó a ném. *dragoner* < fr. *dragon* átvétele (EtSz.; SzófSz.). Eddig úgy tudtuk, hogy alakváltozatai közül a *dragon* ~ *dragony* Kemény Jánosnak 1657–58-ban megfogalmazott emlékiratában jelent meg először, a *dragonos* ~ *dragonyos* pedig 1759-ben, illetve 1749-ben bukkan fel elsőnek (NySz.).

Szavunk története korábbról indul. Már Bethlen Gábor szabadságvédő harcainak idején találkozunk vele: 1626: „Tudjuk az Vágon által költözését, mert mindenütt késérték őket és őlték, fogták; tegnap is 35 elevent hozának, mind *dragonok* voltak” (Szádeczky Lajos: Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz 101). Eszterházy Miklós emlékiratában is előfordul a szó: 1631: „érkeztem Bittchére házamhoz, praestolálván az Fölséged kegyelmes ígéreti és rendelése szerént való *dragonokat* (Történelmi Tár 1884, 67); Kemény János leveleiben ugyancsak él vele: 1644: „[a katonák] igen szép haszonnal jártanak, ugyan feles németet, circiter négyszázig valót, kik között *dragony* is volt, vertek fel” (K. J. önéletrása és válogatott levelei 345); 1656: „Egyedül Nagyságod nem érti, . . . egy értelmes drabant, egy musquetéros, egy *dragon*, egész ország . . . értik az én deprimáltatásomat” (uo. 356); 1657: „Meggértem vala Szapiát is, kinek vala egynéhány száz lovasa és *dragonya* is, hogy segiteno” (uo. 362); az *dragony* az passust könnyen meg-

tarthatja vala” (uo.). A céhiratokban hasonlóképpen akad rá példa: 1648: „Az *dragonok* számára csináltunk két zászlóra két vértet” (Szádeczky Lajos: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon 2 : 152).

A *dragon* szó -s képzős változata, a *dragonos* ~ *dragonys* (CzF.; EtSz.) tulajdonnévként már a XVI. század nyelvéből kimutatható. *Dragonus* Gáspárnak, a Draskovich György győri püspök szolgálatában álló evangélikus prédikátornak nevét először egy 1583-ban írt levele végén találjuk: „Dominationum vestrarum benevolus Caspar *Dragonus*” (Házi Jenő: XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából 133). Néhány évvel később újból szerepel a neve egy családi felhatalmazásban: 1587: „Nemes es hőchuletes Dewen Katus Afizony *Dragonus* Calpár . . . Vramnak iambor hazas tarfa” (uo. 158). A *dragonus* ~ *dragonos* szó végződése a *brigadérus* (RákTár 1 : 240) ~ *brigadéros* kettősségét mutatja.

Szavunk köznévi megjelenését a XVIII. század elejére kell tennünk: 1704: „Nemzetes Vitézlő Bóné András kapitány hívünk is az vak-laitnant, keze alatt levő *dragonys* német hadakkal, Kegyelmed mellő küldi” (ArchRák. 1 : 76); 1704: „*dragonys* német, horvát és rácز ugyan futásra vették a dolgot” (uo. 106); 1704: „azon Városbéliek az Haza szükséges szolgálattýára magok hellett felállítandó militiának tartoznak . . . *Dragonysok* alá való jó és alkalmas harminez lovakat . . . adni” (Hornyik János: Kecskemét város története 4 : 300); 1705: „ha csak nem *dragonos* Lengjelek nincsen szükségünk szolgálattyokra” (Grünvald Fülöp—Scheiber Sándor: Magyar-Zsidó Oklevéltár V. 2 : 69); 1705: „azon ellenségünk ellenében rendeltük . . . Kegyelmed *dragonys* regimentjét is” (ArchRák. 1 : 390); 1705: „A Kegyelmed *dragonys* regimentje is mennyi köpenyeghijjával vagyon?” (uo. 410); 1705: „Negyed napon visszatért, . . . mélt. Gáspár uram oldala mellő rendelvén egynehány száz *dragonost* és gyalogot” (Széchényi György levelei Ebergényi Lászlóhoz 183); 1706: „az három regiment *dragonys* succursusa conjungálta magát” (ArchRák. 1 : 620); 1706: „az Budáról kijövé lovas rácز, száz *dragonyossal* mindenkor visszaverette-tett” (uo. 625) stb.

Szavunk egyéb alakváltozatai mellő (*dragon*, *drágonys*: NySz.; EtSz.) még eddig számba nem vett adatokat csatolhatunk. Kluge-Mitzka EtWb.¹⁷ szerint a múltban a szó-nak *draogens* és *draguner* alakja is előfordult. E változatok nyomai lelhetők fel Széchényi György leveleiből közlendő idézeteinkben: 1700: „Irja kgd az többi között elszánt szándékát, hogy hajdú nem lehet, *dragonessé* lészen s Dániában igyekezzék” (SzéchLev. 39); 1705: „Gáspár úrnak regimentje lészen, *dragunos* Battyán Ferenc uram pedig az udvarnál marad” (uo. 180). A nyugati nyelvjárasterület í-zését tükrözi a *dragonír* alak: 1705: „Gáspár uram obersterje az gréci statusoknak *dragonír* regimentjének” (uo. 165).

Fórozás. A *vor* német igekötőnek *fór* 'előny' jelentésű főnévként való előfordulását a magyar nyelvben Kiss Lajos a német mondat szerkesztésnek abból a formájából vezeti le, amelyben az igekötő elválik az igétől és a mondat végére kerül. Elhárítja Melich Jánosnak azt a feltevését, hogy a *fór* valamely német szónak (*Vorsprung*, *Vorzug*, *voraus*) megrövidülése útján alakult ki (MNY. 51 : 343—5). Ismerünk azonban a régiségből olyan adatot, amely feltételezhetővé teszi, hogy a *fór* főnév egyszer már szóelvonás eredményeként jelentkezett nyelvünkben.

A parasztság feudális kizsákmányolásának eszközei között szerepel a bárommal végzett úri szolgáltatás: a *vorspont* is. Nyéki Vörös Mátyás mint földesúr 1633-ban a soproni Keresztény falu lakói számára jobbágytartozásokat meghatározó szabályzatot állít össze, s benne általában mentesíti a parasztokat a fuvarkötelezettség alól, s azt pénzzel váltatja meg velük: „minden Szekerezistül, a vagy *fórozásra* való szolgálattal szabadossá tettem eöket, a Sopronyi Ut kívül, azért tartoznak minden Háztul Esztendeig nékem hat forintot adnj” (RMKT. XVII. sz. 2 : 415).

A *fórozás* keletkezésének magyarázatában mindenekelőtt a *forspont* állandó használatára kell gondolnunk, jöllehet első előfordulását ma még csak a XVII. század végéről mutathatjuk ki. Legkorábbi adatunk 1697-ből való (Mikesy Sándor: MNy. 42 : 77). A *-z* denominális igeképző a *forspont*-hoz is hozzájárult, s egy ma még ismeretlen **forspontoz* igéből *-s* képzős főnévi alakulat jött létre: *forspontozás* 1726-ból (Implom József: MNy. 56 : 490). A közhasználatú *forspont* azonban nemcsak toldalékosan növelte a szó családját, tapadásos megrövidülés révén is bővült a szó köre. A *forspont* előtagja, a *vor* elvonás útján önállósult, s magával hozta a hozzákötődött 'fuvar, előfogat' jelentést. Ebből képződött a *fóroz* ige, amelynek továbbképzett főnévi alakját mai ismereteink szerint elsőnek Nyéki Vörös Mátyás rögzítette 'fuvarozás, előfogatolás' értelemben. A folyamat minden bizonnyal már jóval előbb végbement, jöllehet a *fór* főnév és a *fóroz* ige élő nyelvi használatára csak a XVIII. század második feléből van példánk. Szij Rezső Várpalota nyelvjárásából közli 1775-ből a következő adatokat: „... aki Fehérvárra ... négy marhával *forozott*, annak egyrendbéli *forozása* tsak fél *forban* ...” (MNy. 58 : 503).

Ha Kiss Lajos szómagyarázatát alkalmazzuk szavunkra, akkor a következő mozzanatokat kellene figyelembe vennünk: Sopron megyében általános a német nyelv használata, a vidék közvetlenül határos Ausztriával, s így a jobbágyoknak ismerniök kellett a *forspont* etimológiai alapjául szolgáló *vorspann* szót, amelynek jelentése: „Zugvieh, welches einem fremden Wagen vorgespannt wird” (EtSz. 2 : 414), s használniuk kellett a *vorspannen* igét is, mert ennek jelen idejű alakjaiban kerül a mondat végére az önállósult *vor* igekötő, amelyhez aztán hozzájárult a magyar képző két eleme. Ez esetben azonban fel kell tennünk, hogy a határmenti országrészen élő nyelvi kifejezések továbbszivárogtak. Várpalota lakossága ugyanis, nem számítva az igen csekély számú sváb és szlovák elemet, színmagyar település volt (Szij Rezső: i. h. 498). Egy bizonyos, a német *vor* idők folyamán két ízben szabadult fel *fór* alakban önálló magyar életre: talán a XVI–XVII. század fordulóján 'fuvar', a XIX. század közepén 'előny' jelentésben.

Kinigli. Jelentése: 'tengeri nyúl, üregi nyúl'. Szavunk múltját Horváth Mária kutatta (MNy. 50 : 462). A XVII. század nyelvi anyagából azonban csak egy 1620-ból közölt adatra hivatkozhatott. A valószínűleg Komárom megyei, de mindenképpen az ország nyugati vidékéről származott Nyéki Vörös Mátyás végrendeletében a szó második előfordulására akadtunk: 1653: „Uagion ezek kyuül fekete *khinyghliuel* bellet feölseő ruham” (RMKT. XVII. sz. 2 : 425).

Kirántják alóla a gyékényt. Ennek a már a XVI. század óta ismert szólásunknak helyes jelentésére Beke Ödön mutatott rá (Nyr. 70 : 69): Régen gyékényre terítették ki a halottakat. Magyarázatában Széchényi György leveleiben előforduló nyelvi tényekre támaszkodik (1713., 1722.). Scheiber Sándor korábbi forrásra utal. Káldi Györgynek 1631-ben megjelent prédikációiból vett idézetekkel támogatja Beke felfogását (Nyr. 75 : 467). Jöllehet nyelvtudományunk ma már véglegesen elfogadta Beke értelmezését (O. Nagy Gábor: Mi fán terem? 136), mégis megszerzem a szólás történetének adatait egy ugyancsak XVII. századi verses példaszöveggel, amelyből szintén minden kerülő nélkül kiviláglik, hogy szólásunk a halál témakörével függ össze. Nyéki Vörös Mátyás 1640 táján írt költeményében a túlvilági üdvösség elnyerésének előkészületeire int: „Penitentziára, a' mig időd vagyon, | Addig visely gondot, dolgod mig jól vagyon: | *Elrántják a' gyéként, melly alattad vagyon.* | Chak úgy ély, utánnad hogy minden jót mongyon” (RMKT. XVII. sz. 2 : 242).

Kókuszdíó. R. Hutás Magdolna a szó előfordulása eddig ismert első adatának évszámát 1836-ról 1791-re módosította (MNy. 59 : 344). Szavunk történetének előzményé-

hez tartozik, hogy az összetétel előtagja már Barcsay Ábrahám nyelvében jelentkezik: 1789: „Cocos, fige, narants töltse kertjeimet” (Két nagyságos elmének költeményes születményei 109). Az összetett szó második lelőhelyét a Három botsai juhászok című protestáns iskoladrámában jelölhetjük meg. Peti kukta ételeket sorol fel: 1804: „Sturutz tojás, kokus dio, leppentyü de attól szánk | Fog hagymás ám” (Bernáth Lajos: RMK. 21 : 367).

Kolbász. Gáldi László szótártörténeti monográfiája szerint Takáts Rafael Lexikon Ungaricumának (1810.) előzéklapján bejegyzéseket találunk. Az egyik ilyenmű észrevétel az írónak a nyelvújítás kérdésében elfoglalt álláspontját vetíti vissza: „Új Szó: Ámbár Új a' Kólbász, még is jó, es (!) nem ártalmas” (MSzótár. 259). — A kolbász mint az újonnan alkotott szavak hasonlati értékmérője nem Takáts Rafael leleménye. Andrád Sámuel már két évtizeddel előbb használta. Andrád a nyelvújítás viszonyában mérsékelt és tartózkodó magatartást tanúsít: „Minthogy . . . Vulcanus vagy fűrészelő asztalos . . . nem vagyok: azért nem-is kalapáltam vagy gyalultam ujj szókot. De ha tudtam volna is, minek faragtam volna? hiszen elég van nekünk Istennek hála Magyar szónk, éppen hogy szokatlanok. De fogjuk tsak ezeket a pusztában keringő jó Magyar szókot, mint más Nemzetek-is a magokét, a Philosophia s egyéb tudományok eleibe, hogy szokjanak és meg-láthatja minden Magyar idővel, hogy el-birnak ugy mindent, mint Demosthenes, Cicero, Voltér (Voltaire), Gellert, s mások, sőt még jobban is, azt tartom.” (Elmés és mulatságos rövid anekdoták I. 1789. Előljáró beszéd XX). Andrád anekdotagyűjteményének második kötetében némileg engedékenyebb hangra fogja véleményét: „Némely szót ne gondoljon az Olvasó ujnak, mert v. itt v. amott él vele a Magyar. Melyek pedig ujjok, és én bizony nem formáltam, mind árestomba (paranthesis) raktam; hogy ha szükség kézbe vagy Urát adhassam. De ha ujj-is a kolbász, mit árt? tsak jól készítsék, és sokat egyszeribe belőlle ne habsoljunk” (uo. II. 1790. Kedves Olvasó 2). Takáts az Andrádtól feltételekhez kötött szóalkotó ütemet szabadjára oldja: minden új kolbász jó és ártalmatlan.

Láma. Nyelvészeti irodalmunkban Uray Géza tekintette át a láma állatnév történetét (Pais-empl. 388). Gazdag adattárát azzal egészíthetnők ki, hogy szavunk múltjához hozzákötődik Kazinczy Ferenc neve is. Kazinczy bírálatot írt Campe Robinsonjának 1787-ben megjelent magyar fordításáról, helyesebben: könyvismertetésében kizárólagosan a fordítónak, Gelei Józsefnek nyelvi megoldásait értékeli. Cikkje két irányból kapcsolódik a láma magyar történetéhez: 1. Hozzájárult a szó elterjesztéséhez. Nem egyszer ismétli a láma nevét. S mivel 1787 és 1794 között a szó előfordulásáról nincs tudomásunk (i. h. 389), Kazinczy szövegét lelőhelyként tarthatjuk számon. 2. Uray Géza a szó jelentéseinek rendjében SI. Told.-ból idézi a „Lama. Agnus” szótári adatot (i. h. 390). Ennek az értelmezésnek magyar nyelvi megfelelőjét már Kazinczy használta. Cikkében megengedhetlennek tartja, hogy a gyermekek multságára készült műben „popularis alacsony szözlások” forduljanak elő. Alább közlendő Kazinczy-idézetünk is efféle kifogást tartalmaz. Robinson nyílkészítéséhez a következő mozzanat fűződik: „Még készenn se vólt, már lámákat és madarakat lótt véle, magát a' vad emberek ellen óltalmazta, azokat rakásra főzta (igy !) s gyilkolta” (Kampe: Ifiabbbik Robinson 187). Kazinczy Gelei kifejezéseit ezzel a megjegyzéssel kíséri: „a' lámákat (bárányokat) le-sózta, le-gyilkolta, az az, meg-ölte; még pedig nem dühösségből, hanem ételnek” (Magyar Museum I. kötet. 1788—89.52). — Korai történeti adaléku megemlíthetjük még, hogy a reformkor ismeretterjesztő irodalmában hosszabb, képpel illusztrált leírás jelent meg Láma címmel. A közlemény tagadja, hogy a láma a tevékkel rokon állatforma: „Egész alkatjában nagyon különbözik a' tevéétől, noha azzal gyakran összehasonlíthatni szokták” (Fillértár 1834.292).

A szövegben az állat neve csak egyszer fordul elő: „Kedvencz eledele a' lámának az úgynevezett Ycho növény” (uo. 293).

Magazin. 1. Az arab eredetű, 'raktár, magtár' jelentésű európai vándorszó etimológiai és szótörténeti múltjával Loványi Gyula foglalkozott. Közlése szerint a *magazine*-nak az angolban 1731 óta 'folyóirat' jelentése is van (MNY. 55 : 124). E jelentésbővüléssel szó magyar vonatkozásait azonban nem érinti, csak a magyarországi Ungarisches Magazin megjelenéséről ejt szót (Pozsony, 1781.). Reformkori szókészletünk gazdag átnézetében ugyancsak nem találjuk az irodalmi tartalmú *magazin* szó említését. Fábíán Pál tárgya rendeltetésénél fogva csak a gazdasági élet szókincsében előforduló *magazin*-t veszi számba (Nyelvünk a reformkorban 185, 213).

2. A 'folyóirat' jelentésű *magazin* magyar történetének kezdő szakasza sajtótörténeti szemlélet alapján a magyar művelődés demokratizálására irányuló törekvéseket jelzi. Végző fokon összefügg az európai munkásmozgalom angol jelenségeivel: Az angol munkásság éhbérért dolgozik; fellázad, gyújtogat, gőzműveket rombol. A miniszterek megállapítják, drága a ruházat, az élelem, de drágák a politikai újságok is. Olcsó ismeretterjesztő lapokat kell a munkásság kezébe adni (Sokféle 1833.752).

3. A reformkor külföldjáró magyarjai közvetlenül ismerkednek meg e lapokkal. Tessedik Ferenc franciaországi útján találkozik velük: „e következő tudósítást olvastam, mely a *New Monthly Magazine*ből vagyon kivonva” (Utazás Franciaország déli részeiben 1831.204). A magyar újságszerkesztők az angol, francia, német magazinok híradásait közvetítik: Az angliai nyomor minden képzeletet felülmúl: „Mig e szerencsétlen ország mostani helyzetére tekinteteinket fordíthatjuk, legyen szabad Gardner-nek *London-magazine*-ből következő leírását egy irlandi parasztnak előhozni” (Századunk 1832.93); a tömegnevelés fontossága kétségbevonhatatlan, az ismeretterjesztő újság „igen ajánlható a Németeknek (a Magyaroknak is) mint populáris eszköz a földleírasi, tsillag vizsgálási, mechanikai, s technológiai isméretek terjesztésére. Nálunk Németeknél csak idegen anyagból készülnek ezek (nálunk Magyaroknál úgy sem igen)”. Ebben a viszonyban állapítja meg a német szöveg nyomán készült közlemény, hogy „A *Saturday Magazine*» mostanában indult meg... Charactere különbözik a *Penny-Magazinetól*” (Sokféle 1832.555).

4. E híradásokkal egy időben kísérletek történnek az idegen magazincímek lefordítására: Henry Brougham, angol államférfi, a nagy hírű „Edinburgh-Rewiew” című folyóirat egyik megalapítója és munkatársa (Marx: A tőke. Bp. 1948.873; Encyclopaedia Britannica 17 : 513, *Periodical* alatt) kezdeményező szerepet vállalt a magazinok létesítésében. „Ez kezdett egy időszak-írást: »A *jélpénzes lapok*» (penny Magazine), melyből hetenkint gyakran igen szép fárametszésekkel egy ívnyi jelen meg” (Sokféle 1832.555); az angol miniszterek egyike „magára vállalta egy ilyen oltsón adható folyóírás planumának kidolgozását... Subscriptio szedetett egy oltsó folyóírás megalapítására ezen tázim alatt: »The Penny Magazine» (*Filléres Tár*)” (uo. 1833.752); a példa hatott: „már Német országban is jó ki hasonló folyó írás Lipsiában ezen tázim alatt: »Das Pfennig Magazin» (uo.), s a tél érdekében ugyanott társaság alakul, mely „ezen tázim alatt, »Das Heller-Magazin» (*Batka Tár*) még oltsóbb áron ád ki egy folyó írást” (uo. 753).

5. E címfordítások (*jélpénzes lap*, *filléres tár*, *batka tár*) nyomán: a) alakulnak ki az első magyar magazincímek; b) születik egy-két magyar szó a 'magazin' fogalmának kifejezésére és c) kezd meg a *magazin* szó a maga önálló 'folyóirat' jelentésű életét.

a) 1834-ben jelenik meg az első magyar magazin: a „*Garasos Tár*”. Alcíme szerint: „Közhasznú esmereteket terjesztő lapok”. Vajda Péter szerkeszti. Neve biztosítja az időszaki kiadvány szándékát, s fémjelzi a műveltségterjesztés gondolatának sértetlenségét. A lap rövidesen megszűnik. A hatodik íven már a szerkesztő búcsúszavait olvassuk.

Elhallgatásával egy időben, 1834-ben indul meg a második magyar magazin: a „*Fillértár*” mindennemű közhasznú ismeretek terjesztésére.”

b) Vajda Péter folyóiratának bevezetése ekképpen határozza meg a *magazin* jellegét: „Ezen rajzolatok folyóírásnak eddig hallatlan olcsósága... *népi folyóírássá* akarja ezt csinálni” (Garasos Tár 1834.4). Itt még jelzős szerkezet fejezi ki a 'tömeg számára készült hetilap' fogalmát. A *Fillértár* megnöveli a reformkorban egyre szaporodó *nép-előtagú* szavaink számát. A „*népi folyóírás*” helyébe összetétel születik: „az alulírt kiadó egy *FILLÉRTÁR* című *néplevél* kiadására... a legfőbb engedelmet megnyerte” (1834: „Jelentés című kiadói nyomtatvány a *Fillértár* megindításáról; előzőklapként hozzákötve az évfolyamhoz); „[a kancellár] illendőnek ítélte, hogy ily oktató *néplevél* ne Lipcsében, hanem nálunk jöjjön ki” (*Fillértár* 1836.411). Orosz József, a *Fillértár* szerkesztője a *magazin* megjelölésére más nyelvi megoldást is talál: köznévként használja folyóiratának címét: „Igy lőn a' *fillértár* legelterjedtebb *néplevél* Europa' míveltebb nemzeteinél” (uo.); „a' francia 's német *fillértáraknak* képei ritkán eredetiek” (uo.); „a' német *fillértáraknak* honunkban már nagy divatja van” (uo.) stb.

A *néplevél* és a köznévi használatú *fillértár* mellett a *tár* szót önmagában is számba kell vennünk a *magazin* 'folyóirat' magyar egyértékesei között. Márton 1803-ban még ezt az értelmezést találjuk: *magazin*: 'tárház, *tár*, tartóház'. De mivel Márton időpontja idegenkedett a *tárház*, *társzekér* szavakból elvont *tár*-tól (Gáldi László: MSzótár. 10), Márton 1823. már elejti ezt a fogalmi megjelölést. *Tár* szavunk azonban összetételeinkben termékeny utótagként él, sőt ez idő tájt önállóan is felbukkan 'folyóirat' jelentésű *magazin* szavunk jelölésére: „a Guide to Knowledge *tárból* az eddigieknél sokkal szebb rajzolatok vetettek meg” (Garasos Tár 1834.96).

c) E fogalomjelölő próbálkozások közben jelentkezik jövevényszóként a *magazin*. Első lelőhelyén mint a *tár* értelmezője fordul elő: „Országok és Nemzetek esmertetését terjesztő Tár (*Magazin*). Ez az ángoly folyóírás igen érdeklő jegyzeteket közöl China-ról” (Sokféle 1833.353). Rövidesen önállósul a szó: A „Garasos Tár” beköszöntőjében már köznyelvi elemként találkozunk vele: „Munkánk számára a londoni *Magazinok* rajzolataiból a szebbeket, minket érdeklőbbeket kiválogattuk” (Garasos Tár 1834.4). Ezekkel az angol kiadványokkal hasonlítja össze Szemere Bertalan a francia időszaki lapokat: „Az angolok híraitai jobbak; oka mert ezek mély reflexiót, alaposágot, sok munkát kívánnak, s mind ez a nép sajátja. Ezért a reviewk, *magasínok*, mind józan critica, gazdag ismeret s tiszta ízlés tárházai, egész Europa előtt nagy hitellel bírnak” (Utazás külföldön 1840. 2:134).

6. Az ÉrtSz. szavunkat elhalóban levő kifejezésnek minősíti (3:904). De mintha a *magazin* új erőre kapna, sőt új jelentéstartalommal telítődne meg. Életben tartják a rádió állandó műsorszámai: az „*Ifjúsági Magazin*”, a „*Műszaki magazin*”, s a vasárnap délelőttönként ismétlődő „*Zenei Magazin*”, amely újabban a „Vasárnap délelőtt” című adás keretébe illeszkedik. A rádióismertetésekben gyakran szembesíthetjük magunkat a szóval: „visszatérő műsor a Magyar Rádió *Magazinja*”; „*Magazin*, értesítő, folyóirat — ezek az állandó műsorok”; „Egyveleg a multból” ez jelenleg a *magazin* tartalma” (Magyar Nemzet 1964. szept. 22.4.). „A vasárnap délelőtti *rádiómagazin* új számában [a rendező] sorozatot indított”; „Az első hangjáték-történeti előadás a rádió vasárnapi *magazinjában* hangzott el”; a szerkesztő „különböző érdekes műfajokkal próbálja *magazinját* színesebbé tenni”; ez utóbbi mondatokat a „Múzeum a *magazinban*” című rádió-kritikában olvastuk (Élet és Irodalom 1964. szept. 26.8.). A „Hangos *magazin* az ismeretterjesztés és ízlésnevelés jegyében” című közlemény a magnetofon területén jelzi szavunk térhódítását: „A falusi cukrászdákban... a Szivárvánnyal próbálkoznak. Magnóra felvett szöveges—zenes—hangos *magazinnal*”; „A hangos *magazin* első számát csütörtökön délután mutatta be Tahiban” (Magyar Nemzet 1964. május 29.5.). „Olim-

piai magazin” összefoglaló címmel tarka sporthíreket gyűjt egybe az újságíró (Magyar Nemzet 1964. aug. 30.6, szept. 29.6 stb). A színházi világban is rátalálunk a szóra: „az alábbi cikket [az ismert amerikai színésznő] egy fiatal lányoknak szóló francia *magazin* felkérésére írta” (Film Színház Muzsika 1964. szept. 4.19.). Irodalmi emléket idéz ez a rámutatás: „a Vasárnapi Újság ... formátumában a mai Tükörhöz hasonló *magazin-szerű* hetilap volt” (Élet és Irodalom 1964. júl. 4.11). Szavunk jelentése csak részben tart rokonságot az ÉrtSz. értelmezésével: „3. Rendszerint havonként vagy hetenként megjelenő, könnyed, szórakoztató, a nagyvárosi közönség ízléséhez alkalmazkodó képes folyóirat.” A *magazin* tartalma ma javarészt az „innen-onnan”, az „egyveleg”, a „hírharang” rovatcímek alá foglalható ’eseménytörténeti mozzanatok, tájékoztató közlések, zenei szemelvények gyűjteményé’-nek felel meg.

Materialista. Gáldi László megállapítása szerint Kazinczy Ferencnek 1815-ben készült Sterne-fordításában (Érzékeny utazások) számos, szótörténeti szempontból lényeges szó fordul elő, köztük a *materialista* (MSzótIr. 319). A filozófiai tartalmú *materialista* főnév már XVIII. század végi nyelvünk tartozéka: 1789: „ki a’ Paraditsomban első szüleinknek eszeket öszve kesze-kuszálta, ... most ellenkezőképpen a’ naturalistákat, *Materialistákat* ... ámitja” (Vajda Sámuel. KazLev. 1 : 343); 1792: „egész érzékenysé-
günkből iszonyodva utáljuk azt az úgy nevezett *Máterialisták*’ s Indifferentisták isten-
telenségét” ([Oszvald Zsigmond:] Az igaz hazafi 66); 1794: „Már a *Materialisták* véle-
kedésekre ... következendő Reflexiókat teszek” (Nagy Sámuel. KazLev. 2 : 336). — A XVIII—XIX. századforduló kereskedelmi nyelve a szó más jelentését is ismeri. Bálint Sándor olyan forráshelyeket idéz, amelyekben a szó értelme: ’fűszer- és gyarmatarukeres-
kedő’: 1799: „Papp János *Materialistának* Fa olajáért 22 f. 24 k.” (SzegSz. 2 : 94); 1819: „Hamu zsírt kell a vizes ládába hányni a víz közé. Eztet a Patikáriusok, Sófőzők, *Mat-
erialisták* fogják tellesíteni” (uo. 2 : 410, *sófőző* alatt).

Puli. A *pudliról* írt jegyzetem (Nyr. 88 : 58) hiányos szótörténeti előzményeit a *puli* szót idéző újabb adat közlése kapcsán szeretném pótolni. A *pudli* ~ *puli* kutyánév legkorábbi előfordulásáról két adatot ismerünk: 1675 körül bukkan fel a *pudli* (Pais Dezső: MNy. 42 : 75); a másik változat pedig egy 1765. évjelzésű kifejezésben kerül előnk: *puli ebecske* (Tálas István: MNy. 37 : 130). Alábbi példaszövegünk a *puli* szó ön-
álló főnévi használatát mutatja.

A Rákóczi-szabadságharc idején Lajos Gergely ezeres-kapitány 1704. január 22-én a Komárom megyei Tatárról jelenti a Pápán időző Károlyi Sándornak, hogy az ellenség a várat feladta. A fegyverletétel egyik kikötése szerint: „Kapitány Daróczy István uram oda alá való: Tolna, Fejérvár, Pest, Pilis, Solt vármegyékben ingó, ingatlan jövai és jó-
szági maradjanak sub protectione, úgy a *puli* háza, majorsággal és cselédjével együtt” (ArchRák. 1 : 93).

A szövegzáró mondatszakaszba ékelt „úgy a *puli* háza” hiányos mellékmondat tartalma mint a szabad elvonulás egyik feltétele a *puli kutya* nyájörző jelentőségét emeli ki.

Zsoldos Jenő

Medvét fogtunk. „A magyar agrárritusok zoomorf démonaihoz” címmel Újváry Zoltán tollából tanulmány jelent meg a Műveltség és Hagyomány 1964. 6. kötetében.

A szerző fejtegetéseiből jelenleg minket csak a címűl írt szólás érdekel. Mint ki-
fejtí, hajdan, ha aratáskor vagy főleg nyomtatáskor a gabona, illetve az *ágyás* beízott, *medvét fogott a gazda*, az *ágyás*, és hogy kiszáríthassák, az összetapadt szalmát fáradságos

munkával kellett szétszedni, a *medvét megnyúzni* vagy *megtáncoltatni*. A bőségesen idézett irodalomból kitűnik, hogy ezt a szólást országszerte ismerik, és már a nyelvészek is igyekeztek rá magyarázatot találni. Legutóbb Hegedűs Lajos a Magyar Nyelv 1955-i évfolyamában úgy véli, hogy a *medvét fog* nem más, mint 'nedvet fog', azaz vizes lesz. Papp László a MNy. 1955-i évfolyamában ezt az eredetétést nem tartja valószínűnek, és a felsorakoztatott példákkal azt igyekszik bizonyítani, hogy a kifejezés mögött a tényleges állat, a medve rejtőzik. Újváry idézett tanulmányában az összehasonlító néprajztudomány segítségével arra a következtetésre jut, hogy a hasonlat egy vegetációs démon emléket őrizi, melyet aratáskor, csépléskor, nyomtatáskor többfelé meg is jelenítettek, s innét kerülhetett a medve alakja a farsangi maszkások seregébe is. Szokás az is, hogy a medvének öltözött alakot vízzel leöntik, locsolják, és talán az agyonázott, szalmába öltözött alakról nevezték *medvé*-nek a vizes ágyást is. Bizonyítékként felhossa azt is, hogy kizárólag gabonára használják a *medve* elnevezést, míg a hasonló formájú s ugyancsak nehezen szétszedhető megázott szénára sosem mondják. Ez utóbbit saját gyűjtéseink is megerősítik.

Az alábbiakban további adatokat szeretnénk szolgáltatni a szólás használatához. A téglagyári munkások a *téglások* (tömegesen élnek Baján és Dorozsmán) ugyancsak ismerik a *medvefogást*. Több napos eső során az előkészített sár a *bányában* megkeményedik. A tömörre gyúrt agyag nem ázik át, az eső lefolyik róla, logfeljebb a széle lesz latyakos, *megfitykásodik*. Ha a bánya feneke agyagos, a sár *bőrt fog*, ha homokos, kiszívja a vizet belőle, és az egész megkeményedik. Így is, úgy is *medvét fog* a munkás. „Na, mekkora medvéd van?” — kérdik egymástól. Ha csak bőrt fogott, akkor *megnyúzzák a medvét*, a sár felső rétegét lapáttal lehántják. Ha azonban az egész megkeményedett, *megtáncoltatják*. Az egész sarat újra *átvágják*, kidolgozzák, s ez még nehezebb munka, mint ha friss földből kellene csinálni. Ilyenkor kérdik egymástól: „Hoztál láncot, hogy megtáncoltasd a medvéd?”

Miként került át a szólás a téglásokhoz? Egyelőre csak feltevésekre vagyunk utalva. A téglások a szegényparasztságból kerültek ki, és a kubikosokhoz hasonló — ha nem is olyan szervezett és öntudatos — rétegnek tekinthetők. Lehetséges, hogy ők is még abba a vándormunkástáborba tartoztak, melyből tömegesen szegődtek el aratásra, nyomtatásra messze vidékekre is. Az itt megismert „medvét” vitték magukkal a *téglaházakhoz* és hagyományozták utódaikra. Kérdés még az is, hogy a kohászatban használatos *medve* elnevezés (az olvasztott ércnek fűtési hiba miatt keletkező alakatlan tömege) kapcsolatban áll-e ezekkel.

Solymos Ede

Szende Aladár: Szóról szóra (Szavak és mondatok nyelvhasználatunkban) Gondolat, 1965. 204 lap

1. Akik anyanyelvünk gondozását szívügyüknek érzik, alighanem valamennyien jóleső érzéssel értesültek a nyár elején Szende Aladár nyelv művelő könyvének megjelenéséről. Sokan már bizonyára meg is szerezték, el is olvasták a könyvecskét, s így minden recenzió és kommentár nélkül is megismerkedtek tömérdek hasznos tanulságával és számos egyéb erényével. Mivel azonban nem túlságosan nagy példányszámban látott napvilágot, s így folyóiratunk olvasóinak jó részéhez nem juthatott el, úgy vélem, a puszta híradás mégsem elegendő. Ezért, ha röviden is, hadd írjak róla egyet-mást, nem hallgatva el kifogásaimat sem. A szerzőnek esetleg némi tanulságul szolgálhatnak az efféle észrevételek, a műnek pedig, ha jó, úgysem ártanak.

Márpedig ez a könyv jó, sőt a maga nemében kiváló munka. Azért írom, hogy „a maga nemében”, mert nem a nyelv tudós bűvárainak, nem a szakmabelieknek készült, hanem a magyarul beszélők tízezreinek, mindazoknak, akik igyekeznek pontosan, szépen és tudatosan használni anyanyelvüket. S hogy csakugyan eljut az olvasók széles rétegeihez, arra bizonyítékul nagy kelendőségét említhetjük meg, biztosítékul pedig ízléses külsejét, olcsó árát, szellemes, vonzó címeit, Fülöp Györgytől származó kitűnő illusztrációit s mindenekelőtt közérdekű mondanivalóját, gazdag tartalmát.

2. A kötet öt nagy fejezetre oszlik. Az első kettőben („A szavak világa” és a „Hogyan élünk szókészletünkkel?” címűben) a szókinés különféle rétegeibe tartozó, úgynevezett „problematis” kifejezésekkel, valamint a szavak felhasználásának vitás kérdéseivel foglalkozik Szende Aladár. A harmadikban — „Hogyan gyarapítjuk szókészletünket?” címmel — a szóalkotás gyakoribb módjaival ismerteti meg olvasóit, különös gondot fordítva az új típusú, modern jellegű szóalakulatokra. Végül a negyedik részben az egyszerű, az ötödikben pedig az összetett mondat szerkesztésének kérdései állnak középpontban.

Ez a felsorolás így talán egy kicsit száraznak, nyelvtanízűnek hat. Aki azonban beleolvas ezekbe a fejezetekbe, vagy akár csak elkezd olvasni a többnyire zárójeles magyarázattal kísért szakasz címeket — „Mi fán terem a *zenei hangverseny*? (Főlegesen használt szavak)”, Tudnak-e suttozva ugatni a kutyák? (A szinonimák használatának zavarai)”, „Szabin a Balcsin. (A játékos szóképzés)”, „Nem az én asztalom! (Szólások keletkezése)”, „Erzsike, három dupla kér! (A szerkesztetlen mondatok)” stb. —, menten elfelejti, hogy tudományos ismereteket nyújtó, „tanulmányozásra” való művel van dolga. Akarva-akaratlanul beletemetkezik, s szórakozva, szinte játszva jegyzi meg a szerző hasznos és fontos nyelvhelyességi tanácsait.

3. Mi teszi ezt a könyvet ilyen lebilincselő, izgalmas olvasmánnyá? Pusztán a címei meg a már említett vonzó külső? Szó sincs róla! Azzá teszi számos egyéb tulajdonsága, jellemzője is. Ezek közül csupán kettőt emelek ki. Az egyik a kitűnő, szemléletes példákban való gazdagsága. Aki még nem próbálkozott ilyesmivel, az talán nem is sejtí,

milyen nehéz egy-egy nem kívánatos nyelvi jelenséget jól megválasztott idézetek segítségével ellenszenvessé tenni. Mert az igazi jó példák maguktól beszélnek, szinte leleplezik saját magukat. Szende jól tudja ezt, s nyilván ezért nem sajnálta a hosszú heteket és hónapokat, amelyek az ilyen beszédes példák fáradságos összegyűjtéséhez szükségesek. E nagy munkának meg is van az eredménye. Amikor például az *aki, amely* névmás használatáról ír, nem elégszik meg annak közlésével, hogy ezt a névmást általában arra a mondatrészre vonatkoztatjuk, amelyik közvetlenül előtte áll, s hogy ennek figyelmen kívül hagyása gyakran félreértést szül. Nem! Mindjárt bemutat néhány hibás mondatot is, s ezáltal sokkal szemléletesebbé válik magyarázata. Íme, egyik példája (181): „Még furcsább a következő közlés: »Feri meg Ica egy fiatalember társaságában kóstolgatta az első *duplát*, *aki* a mozinál várt rájuk.« Némi töprengéssel jövőnk rá, hogy nem a megszemélyesített dupla vár a mozinál, hanem a fiatalember. De ez a *fiatalember* olyan messze van a vonatkozó névmástól, a *dupla* pedig olyan közel, hogy a félreértés elkerülhetetlen.” Ugye, mennyivel életszerűbb így a magyarázat? S mondanom sem kell, hogy nem egy, hanem több száz ilyen önleplező példa tarkítja, gazdagítja, színesíti a könyvet.

A kötet másik olyan belső, tartalmi jellemvonása, amely érdeklődést keltővé, olvasmányossá teszi, nagyarányú frissesége. Szendének igen jó érzéke van a nyelv legújabb jelenségeinek észrebevéséhez. Ahogy felfigyel a *terület* szónak újszerűtű, a hivatalok nyelvében terjedő használatára (23), ahogy *mikro*-szkóp alá vesz olyan modern, népes szócsaládokat, amelyenek a *mikro*- vagy az *űr* előtagú összetett szavak (15—9, 28—31), ahogy regisztrál a együttáll értékel olyan divatos, megosonkult szerkezeteket, amilyen a „Mit szólsz hozzá?” helyett a „Mit szólsz?” (113—4), ahogy kipellengérezi a „vendéglői nyelv”-nek eddig szinte teljesen figyelmen kívül hagyott fonákságait — „Egy dupla rendel!”, „aranygaluska, borhab” stb. — (144—5), ahogy nagy példaanyaggal szemlélteti, hogy a *-va, -ve* képzős igenév milyen erőszakosan igyekszik élre kerülni bizonyos típusú mondatokban — „*Élve* az alkalommal...”, „*Számítva* arra, hogy...”, „*Célozva* azokra a hírekre, ...” stb. — (166), mindezzel bizonyosságát adja kitűnő nyelvi megfigyelő- és ítélőképeségének.

4. Vannak-e a könyvnek olyan részei, megállapításai is, amelyekkel nem érthetnek egyet? — teszi fel magának a kérdést szinte kötelelesszerűen a kritikus. Igen, vannak. Nem árulok zsákhamacsát, mindjárt fel is sorolom, melyek azok. Azt azonban már előljáróban le kell szögezmem, hogy míg elismerő szavaim túlnyomórészt a teljes műre, egész koncepciójára, valamennyi fejezetére érvényesek, kifogásaim minden esetben csupán egy-egy kicsiny részletre, egyetlen kérdésre vonatkoznak.

Mindenekelőtt arra hívom fel a szerző figyelmét — esetleges új kiadás előkészítésekor hasznát veheti —, hogy egy-két kisebb tárgyi tévedés is belecsúszott a könyvbe. A Kakuk Marci színpadi változatának különös műfaji megjelölése — *bohóság* — nem a Magyar Nemzet kritikásától származik, mint Szende sugallja olvasóinak (44), hanem feltehetőleg magától a darab szerzőjétől. Az mindenesetre tény — emlékezetemben a darabot néhány éve bemutató Jókai Színház jogutódjának, a Thália Színháznak hivatalos válasza is megerősített —, hogy már a színlapon is ez állt: Háromfelvonásos *bohóság*, zenével. Hasonlóképpen téves az a megállapítás is, hogy az *igérvény* „legújabbban keletkezett” szavaink egyike (49). Igaz, országos hírre csak a közelmúltban tett szert, de korántsem új. D. Bartha Katalin az Élet és Tudomány 1964. 9. számának 398. lapján ezt írta róla: „Nyelvújítási termék, a Nyelvújítás Szótára 1843-ból keltezi. A bankok szaknyelvének szókincsében azóta is használatos”. Végül — bár tulajdonképpen nem tárgyi tévedés, hanem csupán a nyelvművelő gyakorlatnak pillanatnyi figyelmen kívül hagyása — itt említem meg, hogy a szerző külön bekezdésben szól a *camping*-ről, mégpedig dicsérőleg vagy legalábbis tartózkodva a véleménynyilvánítástól (72). Ebben

egyét is érthetünk vele. Ám akkor nem ártott volna ezt a szót magyarosan, a kiejtés szerint *kemping*-nek írni, úgy, ahogy nyelvészek javaslatára már a sajtóban is egyre jobban terjed. Ha már „befogadott műszava lett a természetetjárásnak”, mint Szende írja, kár ragaszkodnunk az idegen írásmódhoz.

5. Második bíráló megjegyzésem az, hogy a kötetben olvasható számos kitűnő, nyelvhelyességi tanács között itt-ott nem eléggé megfontolt, vitatható javaslatok is akadnak. Ilyet olvashatunk például a 45. lapon. Ezt írja Szende: „Katonákat *vezényelni* szokás, gépeket ellenben *vezérelni*. Az a terem tehát, ahonnan a gépeket — például egy erőműben — irányítják, a *vezérlőterem*, nem pedig a *vezénylőterem*, ahogy egyik lapunkban olvastuk”. Sajnos, ez a tanács, bármily logikusnak látszik is, hibás. Korábban magam is ezen a nézeten voltam, s hangot is adtam ebbeli véleményemnek (Élet és Tudomány 1963. 7. sz. 216), számos műszaki szótár és szakmunka tanulmányozása, na meg műszaki szakemberek figyelmeztetése azonban meggyőzött arról, hogy már elkéstem a tanáccsal, a műszaki nyelvben a két kifejezés már mást jelent: „Ha több folyamat kézi vezérlési művelete közös, központi irányítást kap, vezénylésről beszélünk (villamos erőmű vezénylése a vezénylőteremből)” (Csordás—Jánoky—Orbán: Irányítástechnika. Budapest 1961. 17). Erről szóló önkritikus cikkem is megjelent az idézett lapban (11. sz. 335) A vezénylőterem és a dologismeret címmel. Szende könnyen megtakaríthatta volna a csapdába esést.

Ugyancsak a vitatható nyelvi tanácsok közé tartozik az is, amelyek az 50. lapon olvasható, hogy tudniillik a *Mártírok úti* és a *Mártírok útjai* megoldások közül az utóbbi a helyesebb. Védeni persze lehet ezt az álláspontot — ezt Szende meg is teszi — de legalább ugyanannyira lehet támadni is (a nehezebben megtalálható újabb megnyilatkozások közül vö. K. E.: Szocialista Posta 1962. 7. sz. 166; Ferenczy Géza: uo. 9. sz. 201). A nagyon is jogos ellenvetésekre legalábbis utalni kellett volna.

6. Végezetül egy-két kisebb szerkesztésbeli fogyatékságot említek meg, ezt is azzal a céllal, hogy alkalomadtán hasznára lehessen vele a szerzőnek. Helyesnek tartom, hogy az elrettentésül idézett hibás nyelvi szövegeket általában rögtön utána helyesbíti is, majd levonja a tanulságot. Azt azonban már nem tartom szerencsésnek, hogy néhol hiányzik a helyesbítés (pl. a 68., a 90. lapon), egy-két helyen pedig maga a tanács is (pl. a 66. lapon). Vagy: itt-ott ugyanazzal a kérdéssel több helyütt is foglalkozik, pl. a *felé* névutóval a „Rag vagy névutó?”, valamint a „Kell-e fokozni a műszaki ismeretterjesztést a mezőgazdasági dolgozók *felé?*” című szakaszban, az alanyváltás nyelvhelyességi kérdéseivel a 177—8 és a 196—7. lapon stb. A témaismétlődés főleg a szótévesztés tárgykörében feltűnő. A szótévesztés különféle eseteivel négy-öt helyen is foglalkozik (27, 37, 41—2, 44), s ráadásul még legalább három helyen idéz más nyelvi jelenségek körhöz kapcsolva is szótévesztéses példákat (*élelmezés—étkezés* a 20. lapon, *egészségi—egészségügyi* a 23.-on, *egyharmadára—egyharmadával* a 148.-on; az első és a harmadik esetben nem is figyelt fel arra, hogy az idézett mondat szótévesztés miatt hibás).

7. Nem túlságosan jelentős kifogásaimnak csaknem hiánytalan felsorolása után — csupán néhány stiláris vonatkozású észrevételemet hagytam el — most bizonyára az volna illő és helyénvaló, hogy befejezésül ismét a mű számos erényére, egészben véve igen hasznos és sikerült voltára utaljak, de nem teszem. Helyette inkább buzdítani szeretném a Magyar Nyelvőr olvasóit, azokat, akik még nem látták e kötetet, hogy szerezzék meg, s olvassák el fejezetről fejezetre, vagy hogy stílusos legyenek — a könyv címére utalva — szóról szóra. Nem fogják megbánni!

Grétsy László

Antal Árpád—Faragó József—Szabó T. Attila: Kriza János. Három tanulmány. Bukarest, 1965. Irodalmi könyvkiadó. 298 lap. Ára 13 lei

1963-ban volt száz éve annak, hogy Kriza János unitárius püspök székely népköltési gyűjteménye megjelent. Ez az évforduló készítetett három íróat arra, hogy egy közös kötetben leróják az erdélyi magyarság kegyeletét Kriza iránt. Antal Árpád Kriza János költészetéről, Faragó József Kriza Jánosról és a Vadrózsákról, Szabó T. Attila pedig „Kriza János és a Vadrózsák a nyelvjáráskutatásban” címen írt egy-egy nagy szeretetről és komoly elmélyedésről tanúskodó tanulmányt. A három írást nemcsak az köti össze, hogy mindegyiknek a középpontjában ugyanaz a személy áll, hanem az is, hogy ez a hármas tevékenységi terület: költészet, folklórisztika és nyelvészet szoros kapcsolatban volt egymással, sőt átvezetett egyik a másikhoz.

Az ifjú Kriza, egy torockói vasbányász unokája és a nagyajtai (Háromszék m.) unitárius pap fia mint a kolozsvári unitárius kollégium diákja követi sok reformkori társának példáját, és verseket ír; már ezek a versek is a székely népköltésztől kapják ihletésüket. Volt ezekben a versekben költői véna — még Toldy Ferenc is felfigyelt rájuk —, szerzőjük egy idő múlva mégis felhagyott a versírással. Antal Árpád feltevése szerint valószínűleg azért, mert Petőfi fellépése után érezte, hogy ő a költészetben a középszerűségnél magasabbra nem emelkedhet. Így találta meg tevékenységének új területét, a népköltészeti gyűjtést. „En most a székely népet költetem — írja egyik, Antaltól idézett levelében —, költsön helyettem. Ez egy kissé kényelmes dolognak látszik ugyan; de had próbálják hát más székelyek is utánnam.”

A népköltési anyag gyűjtésében püspöki hivatala és helyhez kötöttsége miatt — Kolozsváron lakott — közvetlenül nem vehetett részt, de ő szervezte meg a gyűjtést, és „ügybarátait”, azaz munkatársait leveleiben állandóan buzdította és irányította, a lejegyzésben való nyelvi hűséget és a népmesék visszaadásában való stilisztikai hűséget nem szűnt meg lelkiükre kötni. Így tudott aztán egy több mint kétezer szavas székely tájszógyűjteményt összeállítani. Egyik idézett levelében többek között ezt írja: „E részben több szó valódi értelmének kitudhatása végett számos ügybarátaimmal hosszas levelezéseket is folytattam, s egy-egy ritkább tájszó, mint valamely kiveszésnek indult nemes vad tanyájának kifürkészése végett úgyszólván hajtóvadászatot rendeztem, míg végre hatalmunkba kerítettük.”

Egyre erősödő tájnyelvi érdeklődésének szép gyümölcse az az értekezés, amelyben a székely nyelvjárásokat ismerteti és osztályozza, és amelyet csak akkor foglalt írásba, amikor a Vadrózsák anyaga már nyomdában volt. „Számomra valószínűnek látszik — írja Szabó T. Attila —, hogy éppen a szerkesztő, illetőleg a szedés-javítgató munka gondos végzése közben tűntek elő, váltak különlegesen érdekessé számára az egyes nyelvjárási sajátságok. Így éppen akkor születethetett meg benne az a gondolat, hogy az — eredetileg pusztán anyagközlő jellegűnek tervezett — Vadrózsákat saját nyelvjárásleíró értekezésével egészítse ki.”

Nem kívánunk tovább időzni Kriza nyelvjáráskutató munkásságánál, hiszen azt már részletesen ismertette és méltatta Szabó T. Attila folyóiratunk 88. évfolyamának 4. számában. Befejezésül a most ismertetett könyv alapján csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy ezeket az eredményeket Kriza milyen súlyos küzdelmek árán érte el. Már ifjúkori költői munkásságába is beleszólt a cenzúra. A következő szakaszt:

Némán nézi a vén székely,
Onokája mint halad el,
Veszni a német császáráért,
S nem a székely szabadságáért.

a költő minden tiltakozása ellenére meg kellett változtatni ilyenformán:

Veszni a német császáráért,
És a székely szabadságért.

De a Vadrózsák anyagának gyűjtése és kiadása sem ment simán. A Vadrózsákra szóló első előfizetési felhívást 1842-ben adta ki Kriza, de a mű csak 1863-ban jelent meg. Közbeesett a szabadságharc, majd az elnyomatás kora. Mint ahogy Faragó József tanulmányában olvassuk, „a Bach-korszak . . . a gyűjtésnek politikailag nagyon szűk határt szabott. A letűnt korok szabadságharcos népköltészetét nemhogy tanulmányozni és méltatni, de még említeni sem volt szabad. — Az adott körülmények között a külső elnyomás ellen tiltakozó népköltészetet, az 1848—49-es folklórral együtt, Kriza is kerülni, mellőzni kényszerült.”

A sajtó alá rendezés újabb gondokat hozott. A nyomdai munkálatokat egy Stein nevű kolozsvári nyomdász vállalta. „Először is panaszom van Steinra — írja Kriza Gyulai-nak —, oly sebes kutya futtába kezdte a Vadrózsákat nyomtatni, hogy alig érem utol a természetessel . . . Ez menne, ha annyi hivatalos elfoglaltságom nem volna . . . Bizottmányokat kell vezetnem s működésben tartanom — s úgy kifáradok olykor, s ha még hozzájárul szokott nyavalyáskodásom is, csak lassan menyünk elébb a testtel.”

És végül hadd említsük meg a kiadással járó anyagi gondokat. Kriza előfizetők gyűjtésével indult neki a Vadrózsák kiadásának. Ez az összeg nem fedezte a nyomdaköltségeket. Igaz, hogy az erdélyi magyar műveltség nagy mecénása, Mikó Imre 500 forintos adománnyal, majd ugyanakkora kölcsönrel támogatta a Vadrózsák kiadását, Kriza mégsem tudott megszabadulni anyagi gondjaitól, és halálakor annyi év szorgalmas munkája után 198 forint adósságot hagyott családjára. A magyar műveltség e lelkes és áldozatos munkása méltó arra, hogy tisztelettel és hálával adózzunk emlékének*.

Szabadi Bélu

Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere Nyelvtudományi Értekezések 45. sz. Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó. 70 lap

Török Gábor tanulmánya — mint maga jelzi a bevezetésben (3) — „nyelvjárástörténeti segédtanulmány”. Következésképpen műfaji hovatartozását elég nehéz megjelölni: településtörténet, történeti statisztika, névtan — ezek azok a tudományágak, amelyek a nyelvészet s ezen belül a dialektológia, közelebbről pedig a nyelvjárástörténet mellett leginkább érdeklődéssel, az érdeklődést mindenképpen kielégítő haszonnal vehetik kézbe a Nyelvtudományi Értekezések 1964. évi utolsó füzetét.

Nyelvjárástörténeti tanulmányainknak legújabb, most már csaknem két évtizedes korszaka Bárcei Géza kezdeményezésének, példamutató tevékenységének következtében lendült fel, értékes eredményeket hozott nemcsak a nyelvtudomány számára, hanem a magyar művelődéstörténet bizonyos kérdéseinek jobb megismerését kereső kutatók számára is. Török Gábor könyve új szintet jelent ebben a tudományágban, annak ellenére — vagy talán éppen azért —, mert voltaképpen bevezetés egy nagyobb szabású, a Börzsöny környéki nyelvjárások hangtörténetével foglalkozó, kéziratban levő értekezéshez.

* Olvasóink tájékoztatására közöljük, hogy az ismertetett könyv magyarországi könyvesboltokban is megszerezhető. (A szerk.)

Az ismertetendő munka a vonatkozó szakirodalom és imponálón gazdag saját levéltári gyűjtés alapján vizsgálja a kiválasztott terület XVI. század előtti települési viszonyait, a török pusztításait. Értékes fejezet szól a vidék XVI–XVIII. századi jobbágyneveiről, majd a helységnevekből alakult jobbágynevek alapján az újra betelepülés kérdésével foglalkozik a szerző. A 10. lap jegyzetében ezt olvassuk: „Mint a helységek ábécé-rendjében és évréndben közölt anyagból is kitűnik, gyakori ezen a területen a helynévből képzett családnevek i képzőjének — néhol talán csak írásban való — elhagyása.” Ez a kérdés névtani vonatkozásban tüzetesebb vizsgálatot érdemel. A magyar nyelvterületnek egymástól távol eső pontjairól közöltek már kutatóink olyan észrevételeket, hogy a jobbágynevek között a helységnévi eredetű családnevek sokszor -i képző nélkül, pontosan a helységnévnek felelnek meg (vö. Szabó István: MNyTK. 86. sz. 13–4). Hangsúlyozom, hogy ez a kérdés elsősorban névtani szempontból fontos, de településtörténeti vonatkozásban és szerzőnk vizsgálatai számára is igen fontossá válik, mihelyt például Ács, *Jobbágy* családnevekre és az ugyanilyen hangalakú helységnevekre gondolunk.

Nyelvjárástörténeti vizsgálatok számára elsőrendű fontosságú kérdés a lakosság folytonossága a tanulmányozott területen. Erre a kérdésre is a névanyag vallomása alapján válaszol. Adataiból kitűnik, hogy a folytonosság helyenként különböző mértékű, Honton, Drégelypalánkon, Ipolyságon igen gyenge. — Dialektológiai vonatkozásban igen fontos tényező a szomszédos községek egymás közti érintkezése: főképpen az áttelepülések, amelyek ritkán tömegesek, inkább szórványosak; legfontosabb szerepe az összeházasodásnak van ebben a tekintetben. Török Gábor az anyakönyvek adatait dolgozza fel, s eredményeit térképeken is szemlélteti. Tárgyalja továbbá a nemzetiségi viszonyokat, vizsgálja a politikai, egyházi és gazdasági határokat (szemléltető eszközei a világos térképvázlatok), az iskolázás kérdését, a közigazgatási tisztviselők szerepét.

A könyv utolsó fejezete foglalkozik néhány hangtani jelenséggel, a törökvilág nyelvjárási következményeivel, idegen népek és nyelvek hatásával (felhívom a figyelmet arra, hogy ebben a szakaszban értékes, sok esetben az eddig ismertnél korábbi szótörténeti adatokat találunk), a vallási viszonyok nyelvi hatásával. Függelékül közöl egy 1697-i, nagyorosi nyelvemléket az emlék első lapjának hasonmásával; ezt az emléket kommentálja is.

Az ismertetés bevezetésében említett szaktudományok, illetőleg tudományágak művelőin kívül elsősorban azoknak a vidéken dolgozó, tanító pedagógus és könyvtáros olvasóinknak a figyelmét hívjuk fel Török Gábor tanulmányára, akik honismereti szakköröket vezetnek, honismereti szakkörökben dolgoznak, helytörténeti problémákkal foglalkoznak, vagy ilyen problémák iránt érdeklődnek. Számos — csaknem minden — községben megvannak az anyakönyvek az egyházak lelkeszi hivatalaiban a XVIII. század elejétől kezdve. Az anyakönyvek névadatainak és más természetű anyagának névtani és településtörténeti feldolgozása, illetőleg az adatoknak későbbi felhasználás céljaira való összeállítása minden különösebb segédeszköz nélkül, a legkisebb faluban is elvégezhető. Török Gábor könyvében kitűnő mintát kap kézbe az érdeklődő arra, hogy az anyakönyvek — és más természetű források — adataiból milyen következtetéseket lehet levonni, de főképpen arra, hogy az adatokat miképpen kell összeállítani, csokorba szedni ahhoz, hogy következtetéseket lehessen belőlük levonni. A tanulmánynak a magyar történeti nyelvjáráskutatás körébe tartozó konkrét eredményei mellett ezt a példamutató szerepét — tanári szakkolgozatok, bölcsészdoktori értekezések írói számára is — igen fontosnak, hangsúlyozandónak tartom.

Papp László

Thomas Lee Crowell: Index to Modern English. Institute of International Education. New York, 1964.

Tetszetős külsejű, modern kiállítású szép könyvet hozott a posta. A Columbia Egyetem nemrég elhunyt professzorának, Thomas Lee Crowellnek nyelvművelő kislexikonát. A bevezetősorok szerint a könyv abból a gyakorlatból született, hogy a szerző 15 évig válaszolt diákoknak, hallgatóknak az angol nyelvre vonatkozó kérdésekre. Ezek a kérdések kiterjednek a kiejtésre, a nyelvtani terminológiára, a grammatika különböző fejezeteire, helyesírásra, nyelvhelyességre és stílusra egyaránt. A könyv célja, hogy mind ezekben a kérdésekben eligazítást nyújtson olyan személyek számára, akiknek angol nyelvi ismerete jó, de nem hibátlan, akik nem szakképzett használói az angol nyelvnek; magyarán így mondanánk: népszerű ismeretterjesztő nyelvművelés.

A szerző nem állítja, hogy könyve a nyelvvel kapcsolatban felmerülő minden kérdésre választ ad; az a szándéka, hogy segítse a tanulókat és tanárokat az igényesebb írásbeli és szóbeli nyelvhasználatban. Példáinak tekintélyes részét hallgatóinak dolgozataiból, illetőleg azok javításából vette, arra törekedve, hogy az angolt úgy mutassa be, mint bármely más nyelvet, pontosabban arra akarva rámutatni, hogy bizonyos dolgokat az angol másképpen fejez ki, mint a francia, német, orosz, japán stb. nyelv. De legkevésbé sem szándékozik megállapítani a hasonlóságot, illetőleg különbséget az angol és más nyelvek között. Könyvében természetesen felhasználta a nyelvtudománynak főként az utóbbi 20 év folyamán leszűrt eredményeit. Ezeket igyekszik a nem szakember nyelvére lefordítani. (Talán éppen ez az igyekezet is okozta, hogy a könyv sok kérdésben csak nagyon felületes tájékoztatót ad.)

A szerzőnek az a törekvése, hogy könyve könnyen használható legyen, minden bizonnyal sikerült. Anyagának elrendezése, használhatósága kétségtől mintaszerű. Viszont éppen a könyv szótári rendjéből következik, hogy anyagát nehéz tartalmi rendszerezés szerint áttekinteni. Azt hiszem, előnyösebb lett volna, ha a tartalomjegyzéket valamilyen tárgyi csoportosítás alapján állítja össze. Crowell könyvének tartalomjegyzéke így olyan, mintha egy lexikon szócikkeinek címszavait sorolná fel.

Hogy bepillantassunk a könyv lényegébe, üssük fel egy általános nyelvészeti, egy angol nyelvhelyességi és egy stilisztikai címszó cikkét:

1. Az *intonáció* (*Intonation*) címszó alatt először is meghatározást ad a szerző: „Az intonáció a hangmagasság emelkedése vagy leszállása beszéd közben.” Fontos tudni — mondja tovább —, hogy a hallgató reagál az intonációra, és ha helytelen intonációt használunk, a hallgató félreértheti szándékunkat, bizonyára zavarba jön, esetleg meg is sértődhet. Az intonáció azt jelentheti, hogy megállapítást teszünk, kijelentünk vagy kérdezzünk, vagy még nem fejeztük be mondanivalónkat. Azt javaslom — írja a szerző —, hogy három fő intonációs szabályt kövessünk: a) Bocsássuk le hangunkat a legmélyebbre a megállapítások végén és olyan kérdéseknek a végén, amelyek kérdőszókkal kezdődnek. b) Emeljük a hangunkat magasra olyan kérdés végén, amelyik nem kérdőszóval kezdődik. c) Tartsuk a hangunkat közepes magasságban, ha megállunk, mielőtt egy mondatot befejeztünk. (Az ilyen jellegű tájékoztatás aligha lépi túl az általános iskolai színvonalat.)

2. Kétségtől lényegesen többet nyújt a könyv (legalábbis a nem angol anyanyelvű olvasó számára) a *must*, *have to*, *have got to* sokféleképpen magyarázott, bizonytalan használata tekintetében. A 9 pontba foglalt szabályok világosak, jól és könnyen érthetők, s mindegyiket több példamondat illusztrálja. Crowell nyelvhelyességi tájékoztatói lényegesen többetmondók, sikerültebbek, mint az általános nyelvészeti vagy egyéb vonatkozású cikkek.

3. Sajátos amerikai szemléletmódra vall a *letter* (levél) című szócikk. Itt nemcsak nyelvi, stilisztikai, hanem mintegy illetani útbaigazítást is ad a könyv. A leveleket

két csoportba osztja: üzleti és magánlevelekre. Megtudjuk, hogy minden levelet vonalozatlan papírosra kell írni. Üzleti levelekre használjunk fehér papírt (21 × 28 cm méretűt, pontosan 8 és félszer 11 hüvelyknyit). A személyes, azaz magánleveleknél vagy klubpapírt használjunk, vagy írópapírt — szintén a pontosan megadott méret szerint. A papír itt lehet színes is. A leveleket lehet gépelni vagy kézzel írni, fekete vagy kék tintával. A nagyon formális, azaz nagyon udvarias leveleket — pl. a meghívókat — kézzel írják. Magánlevélben a megszólítás mindig *Dear Sir* v. *Dear K* (a megszólított neve), mindig tegyük elé a *Mr.*, *Dr.*, *Prof.* stb. címet (pl. *Dear Mr. Roberts*). Ha a címzett nő, *Dear Madam* vagy *Miss* a megszólítás. A levél záróformuláinak ismertetése után használati utasítást kapunk a levélpapír összehajtására is.

Egészében a könyv elvi koncepciója, felépítési rendje, gyakorlati szempontjai célszerűek és tanulságosak. De a sokat fogás és keveset markolás jellemzi. (Például egyetlen nyolclelapnyi szócikkbe beleömlesztve találjuk az irodalomelmélet, stilisztika, poétika különböző kérdéseit (vö. *Literary term*). Nyilvánvaló s az idézett példákból is kitűnik, hogy ez a tárgyalási mód csak nagyon felületen mozgó lehet.

Példamutató a könyv tipografizálása: az egyes fejezetek, szócikkek különválasztása, a címszók kiemelése, az alpontok megkülönböztetése, a példák verssorszerűen tördelt rendje és sötét alapú kiemelése, a sokféle betűtípus megannyi kitűnő eszköze a vizuális hatások fokozásának.

Benkő László

A Nyelvőr postája

„... azaz hogy panganét”. A Magyar Nyelvőr 88. (1964. évi) évfolyamának 465. lapján a következőket olvassuk Wacha Imre cikke elején:

„Verte tandem a bal combom
Kard ... azaz hogy panganét.

(Petőfi: Deákpályám ÖM. I. : 89)

Aki Petőfinek e sorait olvassa, rendszerint elgondolkozik: milyen is lehetett az a kard, melyet Petőfi más szóval *panganét*-nak nevez. Mert hogy kard volt, az bizonyosnak látszik, hiszen az *azaz hogy* kötőszó világosan utal a *kard* és *panganét* azonos jelen-tésére stb.”

Kénytelen vagyok a szerzőnek ellentmondani, mivel fenti megállapításának pontosan az ellenkezője igaz: az *azaz hogy* kötőszó nem „utal világosan” a *kard* és *panganét* azonosságára! Ellenkezőleg! Itt s másutt is mindenütt az „azaz hogy” nem azonosságot, hanem éppen visszavonulást, helyreigazítást vezet be, egy nem egészen találó, nem pontos kifejezés, esetleg — mint itt Petőfinél is — egy készakart, tréfás, humoros botlás, elszólás, nagyotmondás, egy ártatlan lódtítás kiengesztelő visszavonását. Mintha csak azt mondta volna a költő: „Bocsánat, bevallom, nem is kard volt, csak panganét”. A *kard* szó után következő három pont is azt jelenti, hogy a költő egy pillanatra megáll, hogy kívárja a hallgatóság hitetlenkedő kacagását, s utána huncut mosollyal bevallja, hogy csak panganét volt, hiszen mindenki tudja, a bakancsosnak nem volt kardja, legfeljebb akkor, ha Háy János volt a neve.

Ha például ezt mondom: „Tegnap este . . . , *azaz hogy* nem is tegnap, hanem tegnapelőtt . . .”, világos a két időpont szembeállítás, egymást kizárása, nem pedig azonossága. Ha Petőfi azt akarta volna mondani, hogy a *kard* meg a *panganét* azonos jelentésű, így mondta volna: „Kard, azaz panganét.”, ahol is az *azaz* kötőszó egy magyarázó, kifejtő, a megelőző fogalmat egy másik szóval kifejező, megvilágosító kifejezést előz meg.

Röviden összefoglalva tehát:

Az *azaz hogy* kötőszó visszavonja, megmásítja, jóváteszi az előtte levő nem egészen pontos vagy tréfásan füllentő állítást.

Helyette használhatjuk ezeket is: *illetve* vagy *helyesebben*, míg az *azaz* helyett nem.

Betkowski Jenő

Felhordás. Háztartási boltjainkban külföldi tisztítószeresek is kaphatók, így például a német gyártmányú Bölovit padló tisztítót. Mikor elolvastam a néhány soros használati utasítását, szinte mellbevágott a sok csúnya germanizmus: „A padló alapos tisztítása után következik a padlófény *felhordása* . . . A *felhordáshoz* alkalmas egy szivacs gumi . . . A *felhordás* után keletkező tejes burok a száradás után eltűnik . . . + 8 C°-nál . . . a Bölovit *felhordását* mellőzzük.” — Az eredeti külföldi csomagolás nagy enyhítő körülmény, nyilván idegen anyanyelvű fordító munkája a csúnya magyar szöveg. Igazában akkor bosszankodtam, amikor az egyik budapesti napilap (Népszabadság 1964. aug. 30-i száma) „Háztartási jó tanácsok” című cikkében így ajánlotta a tisztítószer: „A jól tisztított padlóra vékonyan, egyenletesen és nyomás nélkül egy irányban *felhordani*.”

Ha már a külföldi gyár fordítója hibázott, legalább a magyar sajtóban ne hagyjuk jóvá az ilyesmit!

Magna Erzsébet

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Egy tehervonat vezetője beleszaladt az álló szerelvénybe. Kitajka Cecília tanuló (Biharkeresztes) egy furcsa fogalmazású újságközleményre hívja föl figyelmünket leveleiben: „Halálos kimenetelű szerencsétlenség történt hétfőn hajnalban Ajak és Kisvárdá között. Egy Nyíregyháza felé haladó tehervonatról néhány kocsis leszakadt, s ezért a szerelvény a nyílt pályán megállt. Egy később induló tehervonat vezetője beleszaladt az álló szerelvénybe. Az összeütközés következtében a mozdony és hét kocsis felborult.” (Népszabadság 1963. október 23., 10. lap.) Arra kér bennünket, tudakoljuk meg, miből volt a feje ennek a bácsinak, miből volt az egész ember, aki olyan nagy galibát okozott, mikor beleszaladt az álló szerelvénybe.

Kérésére utánajártunk a dolognak, és a következőket tudtuk meg: A tehervonat vezetője ugyanolyan húsból, vérből való ember volt, mint akármelyikünk, nem is leszarmazottja a „vasfejű” Berni Detrénnek, csak az esze éppen nem volt a helyén, azért vezette neki vonatját az álló szerelvénynek. Az is kitűnt, hogy az újságíró bácsinak se volt egészen helyén az esze, midőn cikkét papírra vetette; egymás után jó néhány hírszöveget megírt, nagyon belefáradt napi munkájába, álmos is volt, nem figyelt eléggé tollának járására, így történhetett meg a baj; ő is „karambolozott”, mégpedig a stílus, a világos fogalmazás szabályaival. Később eszébe jutott a dolog, de — eső után köpönyeg — már ki volt nyomtatva a lap. Szánja, bánja bűnét; még most is fogadkozik szerkesztője előtt, hogy ő ezt akarta írni: „Egy később induló tehervonat — vezetőjének hibájából — beleszaladt az álló szerelvénybe.”

Komolyra fordítva a szót, hozzátesszük, hogy némelykor annyira összetartozónak tekintjük a jármű vezetőjét járművével, hogy bátran ilyesmit mondhatunk, írhatunk: *kerékpárosok számára fönn tartott út*; senki se gondol arra, hogy a kerékpárosok kerékpárjuk nélkül járkálnak az ilyen úton. Vagy: *Igazoltatták az utcán az autósokat*; természetesen nem a gyalog járó autókat. Még ilyet is hallunk: *Egy kerékpáros eljázolt egy kislányt*; nyilvánvaló, hogy biciklijén ült az a kerékpáros, mikor gázolt. Kevésbé gondos beszédben még ez is elcsúszik: *Egy autós fölszaladt a járdára*. Ámde mégiscsak szabatosabb így: *Egy autós fölszaladt kocsijával a járdára*. Így azonban nem beszélhetünk: *Egy mozdonyvezető* vagy *egy gyorsvonat vezetője elütött egy autóbusszt*. Egy mozdony, kivált egy vonat már nem olyan „testhezállós” jármű, hogy vezetőjével annyira egybeforrottnak gondolnánk, mint a kerékpárt. Vigyázzon hát az a mozdonyvezető, és ne szaladjon bele egy másik vonatba se mozdonyával, se a nélkül! De gondolja meg a dolgot a hírlapíró és minden tollforgató is!

F. G.

Íttas vezetés. Szegedről özv. Szabó Ferencné azt írja, hogy helyes-e a Dél-Magyarországnak egy régebbi számában olvasott cím: „Balesetek *íttas* vezetés miatt”. Szerinte *íttas* csak a vezető lehet.

Az olyanféle melléknevet, mint az *íttas*, *megbízhatatlan*, *megbízható*, *ügyes*, *ügyetlen* stb. nemcsak magára a személyre vonatkoztathatjuk, hanem az őt jellemző tulajdonságra, cselekvésre is. Amint bátran mondhatjuk: *megbízhatatlan* vagy *megbízható* vagy *ügyes* vagy *ügyetlen* *vezetés*, ugyanúgy mondhatjuk ezt is: *íttas* *vezetés*. Már mi is többször halottuk, olvastuk, s nem akadtunk fönn rajta. Egyébként azt olvashatjuk A magyar nyelv értelmező szótárában az *íttas* címszó első jelentésének magyarázatául: „Általában olyan <ember>, aki több szeszes italt fogyasztott, mint amennyit szervezete az alkohol

hatásának mutatkozása nélkül elbír; nem teljesen józan. *Látszott rajta, hogy ittas.*” Első jelentésárnyalata: „Részeg. *Annnyira ittas volt, hogy járni is alig tudott.*” Második jelentésárnyalata: „Ilyen emberre jellemző, vele kapcsolatos. *Ittas állapotban.*” Persze nemcsak *ittas állapot* van, hanem az *ittas* emberre jellemző *vezetés* is lehet *ittas*. Ezt talán ritkábban halljuk, mint az *ittas állapot* kifejezést, talán azért lehetett vita tárgya. Pedig az ilyen kifejezés használatához még csak olyan „költői szabadság” sem kell, amilyennel a köznapi beszédétől eltérő irodalmi nyelvben találkozunk. Olyan költői szóképre gondolkunk, mint például Ady Endrének *részeg korsó* kifejezése az Elillant évek szőlőhegyén című költeményében: „Hajtogatom *részeg korsómat*”.

Hogy is lehetne másként fogalmazni a megrótt cikkfeliratot? Legfőljebb így: *Balesetek ittas vezető hibája miatt.* De ez nem ugyanazt jelenti; a vezetőnek nem ilyen vagy olyan hibáját akarta a fogalmazó megnevezni a balesetek okául, hanem éppen az ittasság hatása miatt nem megbízható vezetését.

F. G.

A potenciométer magyarítása, írásmódja, kiejtése. Dr. Dörnyei Imre azt kéri levelében, hogy segítsünk a *potenciométer* megmagyarításában, mert neki sehogy sem tetszik ez az idegen szó, hiszen „szó szerinti értelme egyáltalán nem felel meg céljának”. Ő ilyenféle megnevezéseket ajánl helyette: *változtatható ellenállás, változtatható huzal-ellenállás.*

Szerintünk lehetne magyar neve *változtatható ellenállás* vagy *szabályozható ellenállás* vagy esetleg *ellenállás-szabályozó*. Ha feszültség elosztására használjuk, akkor *feszültségelosztó* vagy röviden *feszültségosztó*, esetleg *feszültségkiegyenlítő* vagy rövidebben *feszültséggyenlítő* lehetne. A *huzalellenállás* (vagy inkább *huzalos ellenállás*) természetesen csak a huzalos potenciométert illetné meg, hiszen van úgynevezett *rétegpotenciométer* is (*réteges potenciométer*), amelyben az ellenálláspálya nem huzal, hanem például szénréteg.

De sietünk hozzátenni, hogy a *potenciométer* az egész világon elterjedt műszó, kiszorítására tehát nem is gondolhatunk (németül *Potentiometer*, angolul *potentiometer*, franciául *potentiomètre* stb.).

Őn azért is szeretné kiküszöbölni a *potenciométer* szót, mert ez a megnevezés „hosszmértékekkel dolgozó mérőeszköz”-t sejtet. A görög-latin eredetű *méter* szó (görögül *metron*, latinul *metrum* 'mérték') nemcsak hosszsmértéket jelent, hanem összetételek utótagjaként sok egyebet; igaz, 'mérőeszköz'-t is: *gazométer* 'gázmérő', *elektrométer* 'elektromosságmérő', *kronométer* 'időmérő'; de effélét is: *geométer* 'a geometria szakembere' vagy 'földméréssel foglalkozó személy', sőt van a verstanban *hexameter*, *pentameter* szó is; ez ugyan mai helyesírásunk szerint rövid *e-s*, de különben azonos eredetű a tárgyalt *méter* szóval. Nem baj hát, hogy annak a villamos szerkezetnek *potenciométer* a neve, még akkor is, ha nem mérnek vele.

Megjegyezzük végül, hogy a *potenciométer* szót előtagja végén is rövid *o-val* kell írni és ejteni; a *potencio-* ugyanis nem él egymagában, hanem csak összetételi előtagként, akár az *elektro-* előtag: *elektrodinamika*, *elektrofizika*, *elektrosztatika* stb. Vagy az *auto-* az ilyen összetételekben: *autobiográfia*, *autogén*, *autogram*, *automobil*. Épp ebből az *automobil*-ből önállósult az *autó* 'gépkocsi' szó, de csak ilyen jelentésben szabad ezt a szót összetételi előtagként is hosszú *ó-val* írni: *autószerelés*, *autóvezetés* stb. Újabb helyesírásunk szerint (1950 óta) az *autóbusz* szót is hosszú *ó-val* írjuk; 1950 előtt még így kívánta a szabályzat: *autobusz* (régi autóbuszmegállók tábláján még lehet látni ebben az alakban). De amint vigyáznunk kell, hogy az *autó*, *autóbusz* hosszú *ó-ja* tovább ne ragadjon az *automata*, *automatika*, *autodidakta* stb. szóra, ugyanúgy legyünk résen, hogy ne legyen *galvanométer*-ből *galvanósméter*, a *potenciométer*-ből *potenciósméter* stb. — S Doktor Úr a beszélt nyelvi zsargonos *potméter* szót használja a *potenciométer* helyett, mégpedig ezt is hosszú *ó-val* írva, így aztán ez a *pót-tá* csonkult előtag azonosul alakjára nézve a *pótadag*,

pótalkatrész, póthitel, pótkötél stb. összetételnek magyar *pót*-előtagjával. Ez pedig nem kívánatos. Mondjuk, írjuk tehát így: *potméter*, azazhogy írásban inkább ne használjuk, aminthogy nem való választékosabb stílusba a *trafó, elkő* meg a többi hasonló „familiáris” mozaikszó sem.

F. G.

Keresetlevél — perlevél. Dr. Kiss György (Veszprém, Megyei Bíróság) a *keresetlevél* helyébe a *perlevél* használatát ajánlja. A mi véleményünk ez:

A jogtudomány *keresetlevél* szava helyett ajánlott *perlevél* nem rossz, sőt a laikus, az avatatlan számára sokkal kifejezőbb, világosabb, mint a *keresetlevél*. Mégis úgy véljük, nem érdemes emiatt *keresetlevél* szavunkat elmarasztalnunk, még kevésbé érdemes megpróbálkoznunk a nyelvből való kiakolbólitásával. Igaz, hogy ez a szó nem „életszagú”, ez azonban még nem ok a helytelenítésére, hiszen nem köznyelvi, hanem szakszóval van dolgunk. Egy szó, még ha rossz is, általában annyira beleivódik a köztudatba — vagy legalább a szakmai köztudatba —, hogy csak nagy nehézségek árán s nem is mindig sikerül onnan kiemelni, s mást tenni a helyébe. Ebben az esetben szerintünk nem érdemes erre a feladatra vállalkozni. S még hadd tegyük hozzá azt is, hogy a *keresetlevél*-en kívül él a jogásznyelvben maga a *kereset* szó is hasonló értelemben („*Keresetet* nyújt be”; „A *keresetnek* a bíróság nem ad helyt” stb.). Közelebbi szakismeretek hiányában nem tudjuk eldönteni, hogy a *kereset* és a *keresetlevél* mennyiben azonosak és mennyiben különböznek egymástól, de ez a kétség már eleve óvatosságra kell hogy intsen bennünket a *perlevél* vagy valamilyen más kifejezés bevezetését illetőleg. A *kereset* mentségére még azt is meg kell említenem, hogy a *keres* ige nemcsak a „pénzt keres” kapcsolatban ismeretes, hanem például az „igazságot keres” kapcsolatban is. Lehet, hogy nem minden „igazságkeresés”-ből lesz „per” a szónak köznyelvi értelmében.

G. L.

Lehető. Bückler Rezsőné azzal a kérdéssel fordul hozzánk, hogy helyes-e az alábbi szöveg egy forgalomban levő nyomtatványon, amelyet a Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ (SZTK) megyei alközpontja adott ki: „Az ügyet a lehető sürgősséggel intézzük. 30 napon belül az ügyet ne sűrűsse.”

Bizonyára az első mondaton akadt fenn Ön. Nem helytelen úgy, csak első pillanatra szokatlan. A *lehető* melléknévet ugyanis legtöbbször ilyenféle szókapcsolatokban szoktuk használni: a *lehető legjobb*, a *lehető legszebb*, vagyis a felsőfokú melléknévet nyomósítjuk vele. Gyakori a *-vé* határozóraggal való használata is: *lehetővé tesz*, *lehetővé válik*. Sűrűn előfordul a *minden* jelzővel: *minden lehető helyzetben*, *minden lehető módon*. Főnévként is használjuk: *minden lehetőt megtesz*, *elkövet*.

Mindehhez képest valóban ritka az idézetbeli alkalmazása, úgy egymagában való jelzőként. A *lehető* rokon értelmű a *lehetséges*-sel, s még a múlt században többször használták az utóbbi helyett. Czuczor—Fogarasi magyar szótárában (3. köt. 1865.) ilyen példákat olvasunk: *Lehető sebességgel menni. Lehető módon elvégezni valamit*. Ballagi Mór „teljes” szótárában (2. kötetének L betűs része 1868-ban jelent meg): *lehető gyorsasággal haladni; lehető gyorsan haladni; lehető, hogy még ma elmegyek*. Mint látjuk, a *lehető sebességgel*, *lehető gyorsasággal* mellé jól odaillik a *lehető sürgősséggel* kifejezés. Azt kell tehát mondanunk, hogy az idézet első mondata egy kicsit régies hangulatú. Mégse mernénk itt a *lehető*-t a *lehetséges* szóra kicserélni, mert akkor veszít a mondat hivatalos határozottságából. Próbáljuk meg: *Az ügyet a lehetséges sürgősséggel intézzük*. Egy kissé körülményesnek érezni így. Persze jobban beleillik mai stílusunkba emígy: *Az ügyet lehetőleg sürgősen (el)intézzük*. Nyomatékosabban: *Az ügyet (a) lehető legsürgősebben (el)intézzük*. Az idézet második mondata helyesebb a következő szórenddel: *Harminc napon belül ne sűrűsse az ügyet*.

F. G.

Rubinyi Mózes (1881 — 1965)

Az utóbbi időben a könyörtelen halál sűrűn ragadta el közülünk tudományunk jeles művelőit. Csak néhány röpke évre visszatekintve is szomorúan állapíthatjuk meg, mennyi kiváló társunktól kellett búcsút vennünk. Most pedig Rubinyi Mózes — akit Melich János elhalálozása óta a magyar nyelvtudomány nesztorának tekinthettünk — hagyott itt örökre bennünket. Vele a magyar tudományos életnek sokoldalú képviselője szállt sírba. Halálának szomorú alkalmából írt jelen rövid megemlékezésünk nem teszi lehetővé élete munkájának még csak dióhéjban való ismertetését sem, ezért éppencsak érinteni kívánjuk hetedfél évtizedes, bensőségesen szoros kapcsolatát a mi szaktudományunkkal — főként pedig folyóiratunkkal, a Magyar Nyelvőrrel.

Életéből csupán annyit említünk meg, amennyit a sírfeliratok szoktak tartalmazni: 1881-ben született Debrecenben és 1965-ben halt meg Budapesten. E két szélső dátum között először tanult, elvégezte az elemi, a középiskolát, az egyetemen hallgatta korának kiváló tanárait. Budapesten és Lipcsében tudóssá képezte ki magát és életének második — hosszú — részében húsz esztendőskorától kezdve egészen 84 éves korában bekövetkezett haláláig dolgozott, értékes tudományos munkásságot fejtett ki. Tanított, előadott, kutató, tudományos eredményeket publikált hazai és külföldi lapokban.

Eredetileg nyelvésznek indult, majd az irodalomtudománynak is eredményes művelője lett, de mint hírlapíró és publicista, valamint kiváló esszé írója is számottevő írásokkal tette nevét ismertté.

Nyelvészeti munkásságának kezdete egyetemi éveire esik, amikor is professzora, Simonyi Zsigmond — vezetője- és irányítójaként — a tehetséges ifjút bevonta a Magyar Nyelvőr munkájába. A folyóirat szerkesztőségének és az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának anyagi és erkölcsi támogatásával két nyelvjárási gyűjtőutat tett a moldvai csángók között. Útjáról a Vasárnapi Újság hasábjain számolt be, gyűjtésének nyelvjárási anyagát pedig a Nyelvőr 30. és 31. kötetében adta közre. Ez időtől kezdve mindhalálig híj maradt kedves folyóiratához, a Nyelvörhöz. Tanárával, Simonyi Zsigmonddal, majd annak halála után az új szerkesztővel, Balassa Józseffel is megtartotta szoros kapcsolatát és szakadatlanul írta többirányú kisebb-nagyobb cikkeit. Mikor pedig a folyóirat fél-évtizedes kényszerű szünetelés után 1946-ban Beke Ödön szerkesztésében újra megindult, az újjászületésnél ő is ott volt, és a szerkesztő bizottságban tevékenyen működött. Ennek az állandó szoros kapcsolatnak köszönhetjük, hogy a körülmények és adatok alapos ismerete alapján a szerkesztők mindegyikének — még az alapító Szarvas Gábornak is — részletes és magvas méltatását megírhatta. S hogy a Nyelvőr hasábjain a különféle kutató területeken végzett eredményeiből mit és mennyit tett közzé, arról egy külön tanulmányt lehetne írni. Ezúttal azonban csak egy-két dologra mutatunk rá.

1904-ben (33. kötet) „Irodalmi nyelvünk szókincse” címen felhívással fordult a magyar nyelvészekhez és az olvasóközönséghez az írott köznyelv — a napi- és hetilapok — szótári anyagának gyűjtésére. Felhívása visszhangra talált, egy évtizeden át folyt

a gyűjtött anyag közlése a Nyelvőrben. Néhány évvel később, 1908-ban az egyéni nyelv tudományos vizsgálatára és költőink, íróink nyelvi jellemző sajátságainak feldolgozására hívta fel a figyelmet a Beöthy-Emlékkönyvben közölt Nyelvestétika című cikkében. Felhívásának visszhangja abban a mintegy tucatnyi doktori értekezésben jelentkezett, mely alig néhány év alatt látott napvilágot. Szerzőik, a kezdő próbálkozók Petőfi, Csokonai, Vajda János, Gárdonyi, Herczeg, Mikszáth, Móricz stb. költői és prózai nyelvvel és stílusával foglalkoztak több-kevesebb sikerrel. E kísérletekről ő maga adott számot, és összefoglaló értékelést közölt róluk „Tanulmányok az egyéni nyelv köréből” címen (Nyr. 42 : 411; vö. még a kérdés előzményeire vonatkozóan: Nyelvtud. 3 : 119). Sokat foglalkozott az egyéni nyelv problémájával, és megalkotta a „Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve” című könyvét (1910., Révai), melynek megállapításai részben még ma is — több mint félszázad elmúltával — megállják helyüket; a könyv második, nagyobb részét kitevő Mikszáth-szótár pedig mint úttörő fontosságú munka, ma is forrásul használható. Az egyéni nyelv és stílus vizsgálatát más írókn, költőkn műveire nézve is sikeresen alkalmazta, így többek között a Vajda Jánosról, valamint a Kiss Józsefről írt tanulmányában.

Fontos munkájának kell elkönyvelnünk azt is, hogy egy kis könyvecskéjében, az „Általános nyelvtudomány”-ban (Stampfel 1907., Tudományos Zsebkönyvtár) rövidre fogott, de értékes összefoglalását adta — magyar nyelven először — az általános nyelvészet hat évtizeddel ez előtti tudományos állapotának és ismereteinek. E munkája még ma is sikerrel forgatható.

Mit említsünk még meg nyelvészeti munkásságának köréből? Talán a Nyelvészeti Füzetek 6. számaként megjelent „Grimm és Révai” című tanulmányát, melyben kijelölte Révai Miklós helyét a magyar tudomány történetében, azét a nagy magyar nyelv-tudósét, akit három más nyelvessel (Budeniz, Szarvas, Vámbéry) és három irodalom-történnéssel (Gyulai, Beöthy, Riedl) együtt élvezetesen olvasmányos stílussal, szemléletes megelevenítéssel mutatott be az „Én láttam őket” című, tudománynépszerűsítő szép kis könyvében (1947., Officina).

Rubinyi Mózes hosszú életének értékes életművét, tartalmas és sokrétű irodalmi munkásságát talán legjobban mutatja az „Emlékezések és tanulmányok” címmel 1962-ben kiadott kötete, mely műveinek teljes bibliográfiáját is tartalmazza. Rövid megemlékezésünk is beszédesen bizonyítja, hogy halála nagy vesztesége a magyar nyelvtudománynak, életművével ismertté vált neve pedig a késő utókor előtt is fenn fog maradni.

Prohászka János

Konferencia a helyes magyar kiejtésről

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és az MTA Nyelvtudományi Intézete az Egri Tanárképző Főiskola és a TIT közreműködésével 1965. október 22-én és 23-án Egerben konferenciát rendezett a helyes magyar kiejtésről.

A népes hallgatóság nagy érdeklődésétől kísért konferencia elnöki megnyitóját Bárczi Géza akadémikus mondotta. Tamás Lászlónak, a Heves megyei Pártbizottság titkárának üdvözlő szavai után Deme László tartotta meg a fő, vitaindító előadást „Köznnyelvi kiejtésünk vitás kérdései” címmel. Azután a következő referátumok hangzottak el: Lőrincze Lajos: „Tájnyelv és kiejtés”, G. Varga Györgyi: „A budapesti köznnyelv és a kiejtési norma”, Bencédy József: „Kiejtés és iskola”, Bakos József: „Kiejtés és tanári beszéd a felsőoktatásban”, Fischer Sándor: „Kiejtési problémák a Rádió és a Televízió gyakorlatában”, Fónagy Iván: „Új eszközök és módszerek a beszédoktatásban”, Bolla Kálmán és Molnár József: „Az audiovizuális eszközök a kiejtés oktatásában”.

A konferencia másnapján hozzászólások hangzottak el, majd határozatok meghozatalára került sor.

A konferencia problémáira következő számainkban visszatérünk, alább csupán a határozatokat közöljük.

A Konferencia határozatai

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete az Egri Tanárképző Főiskola és a TIT közreműködésével 1966. okt. 22-én és 23-án konferenciát rendezett Egerben a helyes magyar kiejtésről. A konferencia foglalkozott kiejtésünk problémáival, vitás kérdéseivel, továbbá azzal, hogy mik e tekintetben a teendőink a tudományos kutatás és az oktatás különféle szintjein, a rádió és televízió gyakorlatában, végül általában az előadóművészet területén. A konferencia a jelenlegi helyzetet lemérve az anyanyelvi műveltség további emelése érdekében a következő határozatokat hozza:

1. A konferencia sürgősnek látja a köznyelvi norma ideiglenes megállapítását, a javaslatnak az illetékes fórumokkal való megvitatását, ennek alapján egy, a helyes kiejtés fontos kérdéseivel foglalkozó, szemléltető anyagokkal kísért kézikönyv megjelentetését, valamint az idegen nevek kiejtését rögzítő szótár szerkesztését.

2. A konferencia javasolja az Országos Pedagógiai Intézetnek, hogy az említett kézikönyv alapján iskolatípusok szerint dolgozza ki a kiejtési követelményeket.

3. A konferencia felhívja a Magyar Tudományos Akadémia, a Művelődésügyi Minisztérium és a többi illetékes szerv figyelmét a kiejtés kérdéseivel való foglalkozás nemzeti művelődésünk szempontjából való fontosságára.

4. A konferencia célszerűnek és fontosnak látja az iskolai kiejtési versenyek megszervezését, minél több iskolára való kiterjesztését és a televízió népszerűsítő hatásának és egyéb lehetőségeknek felhasználásával országos méretűvé való fejlesztését.

5. A konferencia javasolja a Művelődésügyi Minisztériumnak:

a) a pedagógiai intézményekben a felvételi bizottságok legyenek tekintettel a pályázók kiejtési készségeire, és érje el, hogy javíthatatlan beszédhibákat ne vegyenek fel ilyen jellegű oktatási intézményekbe.

b) intézményesen gondoskodjék a felvett hallgatók rendszeres beszédtechnikai képzéséről speciális kollégiumok, szemináriumok beiktatásával, illetőleg egy nyelvművelő nem tanári szak megindításával a beszédtechnikai oktatók utánpótlásáról. A legsürgősebb teendő a magyarszakos tanárjelöltek ilyen irányú képzése volna.

6. A konferencia azzal a kéréssel fordul a Magyar Rádió és Televízió vezetőségéhez, hogy a jövőben is gondoskodjék bemondóinak, riportereinek beszédtechnikai képzéséről, és lehetőleg érje el, hogy beszédhibás ember szerzőként, riportalanként, vagy más minőségben se kerülhessen mikrofon elé.

7. A konferencia szükségesnek tartja, hogy a magyar kiejtés tanulmányozásának megkönnyítésére minél előbb elkészüljön a magyar nyelv részletes hangtana.

8. A konferencia kívánatosnak tartja e kétnapos tanácskozás anyagának nyomtatásban való közzétételét.

9. A konferencia az említett határozatok eredményes végrehajtása érdekében szükségesnek látja, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság irányításával szűkebb körű bizottság jöjjön létre a kiejtés ügyének előmozdítására. A konferencia e bizottság tagjaiul Deme Lászlót, Lőrincze Lajost és Rácz Endrét javasolja.

10. Gondoskodni kell arról, hogy a szép magyar kiejtés kidolgozandó normái az iskola, a rádió, a televízió, a színházak és az előadóművészek, valamint a tömegszervezetek munkatársai és aktivistái által érvényre jussanak a magyar nyelven beszélők legszélesebb rétegeinek nyelvhasználatában.

Eger, 1966. október 23-án.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Dálóki János

A kézirat a nyomdába érkezett: 1965. IX. 6. — Példányszám: 7700 — Terjedelem: 7,7 (A/5) iv.

65.61260 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Szende Aladár: Szóról szóra (Ismerteti: <i>Grétsy László</i>)	497
Antal Árpád—Faragó József—Szabó T. Attila: Kriza János (Ismerteti: <i>Szabadi Béla</i>)	500
Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere (Ismerteti: <i>Papp László</i>)	501
Thomas Lee Crowell: Index to Modern English (Ismerteti: <i>Benkő László</i>)	503

A Nyelvőr postája

<i>Betkowsky Jenő</i> : „... azaz hogy panganét”	505
<i>Magna Erzsébet</i> : Felhordás	505

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

F. G.: Egy tehervonat vezetője beleszaladt az álló szerelvénybe — *F. G.*:
Ittas vezetés — *F. G.*: A potenciométer magyarázata, írásmódja, kiejtése —
G. L.: Keresetlevél — perlevél — *F. G.*: Lehető.....

A Nyelvőr hírei

<i>Prohászka János</i> : <u>Rubinyi Mózes</u>	509
Konferencia a helyes magyar kiejtésről.....	510

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111—46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJA-ban, Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. — Előfizetési díj egy évre: 18,00 Ft

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	9 Ft
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, negyedik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszzerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais- emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáriródalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidi Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorf Edít</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>)	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaelemzés	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
Édes anyanyelvünk. 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése	16 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : A metafora a fonetika műnyelvben	10 „
<i>Pais Dezső</i> és <i>Benkő Loránd</i> : Szótörténeti és szófejtő tanulmányok	28 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ő- és néptörténet forrástudománya ..	18 „
<i>Melich János</i> : Dolgozatok II.	18 „
<i>Ligeti Lajos</i> — <i>Pais Dezső</i> — <i>Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „